

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DTATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला संस्कृत

१३६

ॐ

म. म. श्रीभट्टोजदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत-

'बालमनोरमा' व्याख्यासहिता

वनारसगवर्नमेण्टसंस्कृतकालेजाध्यापक-

पण्डित श्रीगोपालशास्त्रिनेने-

सम्पादित 'रूपलेखन-पङ्क्तिरेखन' प्रकाराख्य-

परिशिष्टसहिता

(कारकान्तः प्रथमा भागः)

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा प्रचारक

पो० बा० चौखम्भा, पो० वा० नं० १३९

जड़ोव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

१९८३

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : एकादश, वि० सवत् २०४०

मूल्य : प्रथम भाग ६० २०-००

© चौखम्भा-संस्कृत संस्थान, वाराणसी

इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल पाठ

एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार

प्रकाशक के अधीन हैं ।

ग्रन्थ प्राप्तिस्थान

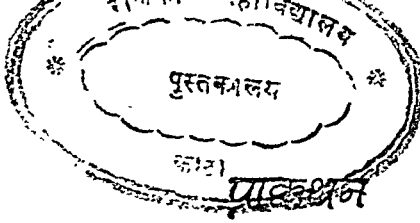
चौखम्भा विश्वभारता

पोस्ट बाक्स नं० ६४

बौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

इदं विदुषां नाविदिततमं यदधिजगदखिलभापाऽविर्भावभूमिसुरभारतीज्ञान-
निदानस्य पाणिनिमहामुनिपः सन्ततिपरमप्रसन्ननत्रेन्दुमौलिवरप्रसादसमधिगत-
चतुर्दशसूत्रात्मकवर्णसमाम्नायमूलत्वेन सर्वश्रेष्ठव्याकरणस्य वेदाङ्गप्राधान्ययध्या-
श्रितस्य पाणिन्युपज्ञस्य व्याकरणस्य भगवता पतञ्जलिना संवर्णितम्—रक्षोहाग-
मलध्वसन्देहा' इत्यादिकं महाभाष्ये प्रयोजनमिति ।

अस्त्यस्य व्याकरणस्य महर्षिणा पाणिनिना सूत्ररूपेण प्रणयनं तदनु कात्याय-
नेन महामुनिना चार्तिकरूपेण पल्लवनमन्ते च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्य-
रूपेण समुपवृंहणं विहितम् । ततस्तदवगतिकामुकानां जनानां कृतेऽन्येऽपि
विविधाः प्रवन्धाः प्रकाशिता बहुभिर्मनीषिभिर्वैयाकरणैः परिदृश्यन्ते ।

तेष्वधत्वे पाणिनीयस्य वेदवदनस्य यथावदनतिश्रमेणैवालपधियां सुमनसां
स्वल्पसमयसाध्यं ज्ञानं स्यादिति मनसिकृत्य श्रीमहामहोपाध्यायभट्टोजिदीक्षित
महोदयैः सर्वत्र निर्वाधप्रसरो 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी'-पदलाञ्छनोऽनुगतार्थ
दधदनुपमो ग्रन्थो विरचितः । स एवाद्य श्रीमद्वासुदेवदीक्षितमहोदयेन विरचितया
'वालमनोरमा' भिधया व्याख्याऽलङ्कृतो भगवद्भयया भवतां समञ्जसुपस्थाप्यते ।
अस्याष्टीकाया अद्वितीयं महत्त्वमुररीकृत्य 'कविरहस्य' कारेणापि निगदितं—

नहि शब्दरत्नकौस्तुभशेखरसुभगीकृताऽपि सा प्रौढा ।

कुरुते कौमुद्यामिह कुतुकं 'वालमनोरमा' यद्वत् ॥ इति ॥

अत्र प्रसन्नवशतः कौमुदीकार वालमनोमाकारयोः परिचयोऽपि प्रदीयते

श्रीभट्टोजिदीक्षितः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीप्रणेता प्रथिताभिधानः श्रीभट्टोजिदीक्षितमहोदयः
स्वजन्मना महाराष्ट्रब्राह्मणकुलमलङ्कृतवान् । ऐतिह्यविदां मतानुसारेण जन्मसमयो
विक्रमार्कनृपतेः षोडशशताब्द्यां पूर्वाद्धे निश्चीयते किन्तु तत्र पूर्वाद्धेभागे उत्तोरार्द्ध
भागे जन्मेत्यत्र न निर्णयो जातः । ग्रन्थप्रणयनसमये तु षोडशशताब्द्या उत्तरार्ध-
भाग एव निर्णीतो बहुभिरितिहासविद्भिः । परं च कुत्र जन्म लब्धमनेनेतं न
विशिष्य निर्णीतम् । जनश्रुतिवशादिदं निश्चीयते यत् काश्यामेव प्रायेण लब्धिव-
सवस्थानमस्यासीदिति, तेनाध्ययनं ग्रन्थप्रणयनं च तत्रैव संभाव्यते । अत्रिमिता

अनेके ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । तद्यथा व्याकरणे-१ सिद्धान्तकौमुदी, २ प्रौढमनोरमा, ३ शब्दकौस्तुभः, ४ वैयाकरणभूषणकारिका चेति ग्रन्थचतुष्टयम् । अद्वैतवेदान्ते-
तायकौस्तुभनामकरचैत्रो ग्रन्थः । धर्मशास्त्रे तु-त्रिस्यलीलेतुः, प्रवरनिर्णयः,
कालहिर्णयः, चतुर्विंशतिमतव्याध्याप्रसृतयो दशाधिकग्रन्थाः । अस्य पितुर्नाम
लक्ष्मीधर इति, लघुप्रातुर्नाम रत्नोजिभट्ट इति, पुत्रयोर्नामनी भानुजिदीक्षितो
वीरेधर इति च । गुरोर्नाम तु शेषकृष्ण इति ।

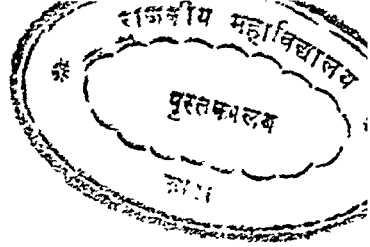
श्रीवासुदेवदीक्षितः

अयं श्रीवासुदेवदीक्षितः श्रीमहादेववाङ्मयेविमहोदयस्य सुसुतः, अन्नपूर्णाया गमन्तो
लब्धजन्मा पदशाक्यप्रमाणपारावारोग-श्रीविश्वेश्वरवाङ्मयेविमहोदयस्य शिष्यः,
षोडशोद्देशशताब्द्यां स्वजन्मना दक्षिणदेशमलङ्घ्यवासीत् । अनेन जैमिनीय-
मीमांसासूत्राणामुपरि 'अप्वरर्मांसाकुतुहला' नाम्नी वृत्तिरपि प्रगीतेति निर्णयिते
विद्वद्भिः ।

संस्कृतच्छात्राणां प्रायेणार्थकृच्छृतया सामान्याभावमलोक्य अल्पमूल्यप्रदानेन
केवलशालमनोरमासहितैव 'सिद्धान्तकौमुदी' बालमनोरमा भविस्यतीत्याकलत्र्य
पण्डितप्रवरधीनोपालशास्त्रिमहोदयैर्विरचितेन परीक्षाधिनां, परमोपकारकेण रूप-
लेखन-पद्धिलेखनप्रकारात्मकेन परिशिष्टेन विमूषिता बालमनोरमासहितेयं सिद्धान्त
कौमुदी मया प्रकाशनेन प्रकाशितेति ।

चिपयानुक्रमणिका

	५०		५०
१ संज्ञाप्रकरणम्	३	९ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	१९२
२ परिभाषाप्रकरणम्	२९	१० अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	२१४
३ अष्टमन्धिप्रकरणम्	३८	११ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्	२२७
४ प्रकृतिभावप्रकरणम्	७१	१२ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	३०९
५ ह्रस्वमन्धिप्रकरणम्	८२	१३ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	३१४
६ विसर्गसन्धिप्रकरणम्	९९	१४ अव्ययप्रकरणम्	३३०
७ स्वादिसन्धिप्रकरणम्	१०६	१५ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	३६८
८ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्	११६	१६ वारकप्रकरणम्	४७५

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमाख्यायोपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

‘रूपलेखन-पङ्क्ति-लेखन’-प्रकाराख्यपरिशिष्टसहिता

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम् ।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किञ्चास्तु पतञ्जलये भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बाल्मनोरमाम् ॥ ३ ॥

‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः’ इति वृद्धिसूत्रस्य भाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबन्धन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां त्रिषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—मुनित्रयमिति श्लोकेन । इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत इत्यन्वयः । इयमिति ग्रन्थरूपा वाक्यात्रलिङ्गवृत्तिता । भाषिन्या अपि तस्याः बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति ग्रन्थत्वविद्देशः । व्याकरणमधोयने चिदन्ति वा वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः एते शब्दाः साधव इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका । अत्यन्तसादृश्यात्ताद्रूप्यव्यपदेशः । चन्द्रिका हि तमो निरस्यति । भावान् सुखं प्रकाशयति ।

दिनकरकिरणमपकंजनितं सतापमपगमवति । षडभियमपि ग्रन्थरूपवाक्यावलि
अज्ञानव्यक्तं तमो निरस्यति । मुनित्रयग्रन्थभावाननायास प्रकाशयति । अतिविस्तृ-
तदुरुहभाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनित धिससन्ताप च शमयतीति अत्यन्त-
साहस्याघुष्यते चन्द्रिकातादात्म्याप्यवसायः । विरच्यते—क्रियते । वर्तमानसाम्प्रत-
द्वर्तमानध्यपदेशः । किं कृत्वेत्यत आह—मुनित्रय नमस्कृत्येति । त्रय अवयवा अस्य
समुदायस्य त्रयं श्यवयवकसमुदायः । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति तयप् तद्धित ।
'द्वित्रिभ्यां तयस्यापञ्चा' इति तयस्याथजादेशः । मुनीना त्रयमिति षष्ठीसन्नाम ।
त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत् । यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रिशब्दस्य चाभेदान्वयं
त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमापेक्षत्वात् असामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः, तथापि त्रयोऽत्रयवा
अस्य समुदायस्य त्रयम् इति प्रथमव्युत्पाद्यम् । अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यं
समुदायेऽन्वयाङ्गास्यसामर्थ्यम् । ततो मुनीना त्रयमिति मुनिशब्द समुदायेऽन्वेति,
तस्य ग्रन्थार्थतया प्रधानत्वात् । न तु मुनिशब्दस्य त्रयशब्देऽकदेशभूतत्रिशब्देना-
भेदान्वयः, 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु मदेकदेशेन' इति न्यायात् । ततश्च मुनि-
शब्दत्रिशब्दयो परस्परवार्तानभिज्ञयोरेव शब्दमर्यादया समुदायेऽन्वये सति पश्चा-
त्सङ्ख्याया परिच्छेदकारबन्धभावतया त्रिवचस्य परिच्छेदपर्यालोचनाया सन्निहितप-
दान्तरोपस्थितत्वात्मुनय एव परिच्छेद्यतया सम्बध्यन्ते—त्रयाणां मुनीना समुदाय
इति । सोऽयं पार्ष्टिकान्वयः अरुणाधिकरण (पृ. मी ३-१-४) न्यायविदां सुगम इत्यल
विस्तरेण । मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया । 'नमस्कृत्येति' इति चतुर्थी तु न, कारक-
विभक्त्यैर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नमस्कृत्य—अङ्गलिशिर मयोगादिव्यापारंण
तोपयिन्वेत्यर्थः । नमस्करोतेरङ्गलिशिर संयोगादिन्पन्थापारमात्रार्थकत्वे अकर्मक वा-
पत्या द्वितीयानुपपत्तेः । ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वेद्याकरणाभिधान्ताना
सङ्ख्यासौतेव ग्रन्थे चरितार्थत्वात् किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह—ननुक् । परिभाष्य
चेति । तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः तदुक्तय भूयवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्या-
बलयः ताः परिभाष्य च सम्यगालोच्य वेत्यर्थः । भूधातोः स्वार्थिकणिजन्ताद्रूपम् ।
चुरादी हि 'भुवोऽवक्लकने' इत्यत्र ष्यन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूल-
कृतैव । न च 'अनादर परिभव' पराभावस्तिरस्त्रिया' इति कौशत्रिरांघ शङ्ख,
कोशस्य अण्यन्तभूधातुविषयत्वात् 'परो भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रेण तिरस्कारार्थं वर्त-
मानादण्यन्तापरिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात् । एवं च
तदुक्तीरिति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शवात्प्राचा^१ प्रक्रियाकौमुदीप्रमादादिकृता

१. प्रक्रियाकौमुदी नाम ग्रन्थो रामचन्द्रसूरिकृत । विट्ठलसूरिणा तदुपरि प्रसादनासा
टीका कृता ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

१ अइउण् । २ ऋलृक् । ३ एओङ् । ४ ऐऔच् । ५ हयवरट् ।
 ६ लण् । ७ अमङ्गणनम् । ८ झभञ् । ९ घढधप् । १० जवगडदश् ।
 ११ खफछठथचटतव् । १२ कपय् । १३ शपस् । १४ हल् ॥
 इति ^१माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसञ्ज्ञार्यानि । एषामन्त्या इतः ।

उक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थं इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वाद्दुपेक्षितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रय-
 ग्रन्थानुयायित्वं, प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वं च सूचितम् । तच्च
 प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थस-
 न्ज्ञया वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । अनायासेन तदवगमः प्रयोजनम् ।
 तस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावः सम्बन्धः । वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति
 सूचितम् । अथ वैयाकरणसिद्धान्तान्तिरूपयिष्यन्, व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूतानि
 चतुर्दशसूत्राणि पठति—अइउणिःत्यादिना । नन्विमानि सूत्राणि मुनित्रयग्रन्थवहि-
 र्भूतत्वाद्प्रमाणमित्यत आह—इति माहेश्वराणि सूत्राणीति । महेश्वरदागतानि माहे-
 श्वराणि । 'तत् आगतः' इत्यण् । महेश्वरादधिगतानीति यावत् । यदुक्तं पाणिनि-
 शिष्यप्रणीतशिज्ञायाम्—

‘येनाक्षरसमाध्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥’ इति ।

एतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामप्युक्तम्—

‘नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद् ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ॥’ इति ।

अत्र ननादेत्यन्तर्भावित्प्यर्थो नदधातुः । ढक्कां नादयामासेत्यर्थः । नवपञ्चवारं
 चतुर्दशकृत्वः । एतच्छिवढक्कोत्थितं वर्णजालं शिवसूत्रजालतया विमर्शं जानामी-
 त्यर्थः । आर्षस्तङ् । एवं च महेश्वरेण प्रोक्तानि माहेश्वराणीति निरस्तम् । एतेन
 माहेश्वरत्वादेतेषां सूत्राणां नाऽप्रामाण्यमित्युक्तं भवति । नन्वेवमपि अनर्थकवर्णरा-
 श्यात्मकानामेषां सूत्राणां वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशने उपयोगाभावादिह तदुप-
 न्यासो व्यर्थ इत्यत आह—अणादिसञ्ज्ञार्यानीति । अण् आदिः यासां ताः अणादयः

१. माहेश्वराणीति । महेश्वरेण उपज्ञाता माहेश्वरा अनुबन्धाः, ते सन्ति येषु तामि
 माहेश्वराणि । महेश्वरोपज्ञातानुबन्धयुतानि सूत्राणीति सूत्रेष्वनुबन्धयोगो महेश्वरकृतः ।
 सूत्राणि तु वेदवदनादिसिद्धानीति तात्पर्यार्थः ।

लणसूत्रेऽकारश्च । हकारादिम्बकार उच्चारणार्थः ॥

१ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ । (म. सू. १४) इति सूत्रेऽन्त्य-

अणादयश्च ताः सञ्ज्ञाश्च अणादिसञ्ज्ञाः, ताः अर्थप्रयोजनं येषां तानि अणादिसञ्ज्ञा-
र्थानि । अनर्थकवर्णराशिखेऽपि एषां सूत्राणां व्याकरणशास्त्रगतव्यवहारोपयोग्यणादि-
सञ्ज्ञासु उपयोगान्नानर्थक्यमिति भावः । कथमेषां सूत्राणामणादिसञ्ज्ञार्थमित्यत
आह—एषामन्त्या इति । एषामुदाहृतसूत्राणाम् अन्त्याः अन्ते भवाः णकारादि-
वर्णाः इत्यञ्ज्ञकाः प्रत्येतस्या इत्यर्थः ॥ लणसूत्रे आकारश्चेति । इति इत्यनुपपद्यते ।
तच्च एकवचनान्ततया विपरिणम्यते । लणसूत्रे लकारात्पर अकारश्च इत्यञ्ज्ञकः प्रत्ये-
तस्य इत्यर्थः । अनन्त्यत्वात्पृथक्प्रतिज्ञा । ननु लणसूत्र एव अकारस्य इत्यञ्ज्ञकत्वे
इत्यवरेत्यादौ पुनः पुनरकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—हकारादिम्बकार
उच्चारणार्थ इति । हकारादीनां सुलोच्चारणार्थं पुनः पुनरकारपाठ इत्यर्थः । अन्यथा
इय्वर् इत्येवं छिद्योच्चारणापत्तेरिति भावः । अथवा अचं विना हलामुच्चारणाभा-
वात् पुनः पुनरकारपाठो हकारामुच्चारणार्थ इत्येव व्याख्येयम् । अत एव 'उर्ध्वं
वाचः' इति सूत्रे भाष्यम्—'नान्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति । अत्र च
इदमेव अकारस्य पुनः पुनरुच्चारणं ज्ञापकम् । एव च 'वर्णाकारः' इति कारप्रत्यये-
सति ककार इत्यादि (सिध्यति) । वाक् इत्याद्यवसानेषु वृद्ध इत्यादौ संयुक्तवर्णेषु च
पदान्ते 'चो कुः' इत्यादिविधिवलात् 'हलोऽनन्तरा संयोग' इत्यादिशास्त्रबलात्-
नार्थं नियम (इत्यपि बोध्यम्) इत्यलम् ।

ननु चतुर्विंशसूत्र्या णकाराद्यन्तवर्णनाम् इत्यञ्ज्ञा प्रतिज्ञाता—'एषामन्त्या इति'
इति । तदनुपपद्यते । तेषां हि 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण इत्यञ्ज्ञा वक्तव्या । तच्च सूत्रं
हल्पदार्थावगमोत्तरमेव प्रवृत्तिमर्हति । हलन्त्यञ्ज्ञा च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्यञ्ज्ञायां,
सन्त्याम् 'आदिरन्त्येन सहता' इति सूत्रेण वाच्या । हलिति सूत्रे लकारस्य इत्यञ्ज्ञा
च 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण वाच्या । एव च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्यञ्ज्ञाया सत्याम्
'आदिरन्त्येन' इति हलन्त्यञ्ज्ञासिद्धौ 'हलन्त्यम्' इति सूत्रप्रवृत्तिः, 'हलन्त्यम्' इति
सूत्रेण हलसूत्रे लकारस्य इत्यञ्ज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहता' इति हलन्त्यञ्ज्ञासिद्धिः ।
इत्येवं 'हलन्त्यम्', 'आदिरन्त्येन' इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वाद्-
बोधः । एवं च हलन्त्यञ्ज्ञामनुपजीव्यैव हलसूत्रे लकारस्य केनचित् सूत्रेण इत्यञ्ज्ञास-
बोधयित्वा 'हलन्त्यम्' इति हलामित्यञ्ज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशङ्क्य हलसञ्ज्ञा-
मनुपजीव्यैव हलसूत्रे लकारस्य इत्यञ्ज्ञा विधातु 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं द्विरावृत्त्य-
प्रथमसूत्रनुपसिपति—हलन्त्यम् । एकपदं सूत्रम् । हलि अन्यं हलन्त्यमिति विप्रदः ।

मित्स्यात् ।

२ आदिरन्त्येन सहेता । १। १। ७१॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां

शौण्डादेराकृतिगणत्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' इति सप्तमीसमासः, सुप्सुपेति समासो वा । हल्पदमिह सूत्रपरम् । 'उपदेशेऽजनुनासिक इव' इति पूर्वसूत्रात् इदित्यनुवर्तते । तदाह—इलिति सूत्रे इत्यादिना । इत्यादिति । इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः, सञ्ज्ञाप्रस्तावात् । एवं च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य हल्सञ्ज्ञामनुपजीव्यैव इत्सञ्ज्ञा सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः ।

नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्सञ्ज्ञा । ततः किमित्यत आह—आदिरन्त्येन सहेता । अन्ते भवः अन्त्यः । तेन इता सहोच्चार्यमाणः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः सञ्ज्ञेत्यर्थः, सञ्ज्ञाप्रस्तावात् । तत्र 'यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति सं आदिः । यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः' इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम् । तदिहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते । अतस्तेषां सञ्ज्ञेति लभ्यते । 'स्वं रूपम्' इति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च पृथगन्ततया विपरिणम्यते । तदेतदाह—अन्त्येनेतेत्यादि । स्वस्य चेति । अत्र च स्वशब्देन सञ्ज्ञाकोटिप्रविष्टादिरेव परामृश्यते, नत्वन्त्योऽपि, अन्त्येनेति तृतीयया 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात्, सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । न च इक् उक् इच् यय् मय् इत्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः इकारादीनामादित्वाभावादिति वाच्यम्, न हि सूत्रोपेक्षमिहादित्वम्, किन्तु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम् । ततश्च अइउणिति इकारमारभ्य ऋलृक् इति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वम् इकारस्य सम्भावनीयम् । एवमिजादिष्वपि । तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव । न तु सूत्रापेक्षम् । ततश्च प्रत्याहारः सुग्रहः । अन्यथा लणसूत्रे अकारस्यान्यत्वाभावात् स न स्यात् । अत्र आद्यन्तशब्दयोरन्यतराभावे मध्यगानामिति न लभ्येत । आदिरित्यस्याभावे हि अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाणो वर्णः अन्त्यात्प्राग्भावित्वात् वर्णानां सञ्ज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च हल्प्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात् । अन्त्येनेत्यभावे तु आदिरिता सहोच्चार्यमाण आदः ऊर्ध्वभावित्वात् वर्णानां सञ्ज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च अचप्रत्याहारे हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिः, आदिरकारादूर्ध्वभाविन्धाविशेषात् । उभयोरुपादाने तु मध्यगानामिति लभ्यते इत्यदोषः । परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वं नास्ति सं आदिः । पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति भाष्ये आद्यन्तशब्दार्थनिर्वचनेन आद्यन्तयोर्मध्यगाविनाभूतत्वेन ताभ्यां मध्यगानामाक्षेपात् । यद्यपि द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ सम्भवतः, उक्तनिर्वचनाविरोधात् । तथापि नेह द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ भवतः । तथा सति हि अन्त्येनेता सह उच्चार्यमाण

स्वस्य च सञ्ज्ञा स्यात् । इति हल्मञ्जशांशम् । हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥ उपदेशे-
ऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आधोच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादि-
सञ्ज्ञामिदौ । ३ उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽ-

आदि स्वस्य अष्टेऽसञ्ज्ञेत्येव लभ्येत, उक्तरीत्या स्वशब्देन अन्त्यस्य परामर्शासम्भ-
वात् । ततश्च उण् ह्रस्वकारस्य सञ्ज्ञेति पर्यवस्येत् । तत्र एकस्य वर्णस्य वर्णद्वयारम्भक-
सञ्ज्ञाविधानं व्यर्थमापद्येत, गौरवात्, प्रत्याहाराणां व्यवहारलाघवार्थत्वात् । अतो
मध्यमसत्त्वं एवात्र आद्यन्तशब्दाविति ताभ्यां मध्यगानामिति लभ्यते । इतेति
किम् ? अग्रप्रत्याहार ममङ्गेति मकारेण मा भूत् । न चैवमपि सुट्प्रत्याहार टा
इति टकारेण किं न स्यात्, टान्तसमुदायापेक्षया तस्य अन्त्यत्वादिति वाच्यम् ।
प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सुट्प्रत्याहारस्य औट्टकारेणैव प्राह्यत्वात् । उक्तं च
जैमिनिना—'प्रथमं वा नियम्येत कारणस्यानतिक्रमात् ।' (पू. मी. ११ । १ । ४३)
इति । विस्तरभयाद्विरम्यते । इति ह्रस्वशायामिति । ह्रस्वसूत्रे लकारस्य हलन्त्यमित्या-
द्युक्तप्रथमसूत्रेण ह्रस्वसञ्ज्ञायां सत्याम्, आदिरन्त्येनेति ह्रस्वसञ्ज्ञामिदौ चतुर्दशसूत्र्या-
मन्त्यणकारादिवर्णानां ह्रस्व सिद्धमित्यर्थः ।

तत किमित्यत आह—हलन्त्यम् । आवृत्तयोर्द्वितीय सूत्रमेतत् हल् अन्त्यमिति
द्वंद्वं । हलशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यरित, अन्त्यमिति नपुंसकमामानाधिकरण्यात् ।
'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति पूर्वसूत्रादुपदेश इति इदिति चानुवर्तते । तदाह—
उपदेशेऽन्त्यमित्यादिना । धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमानामन्त्य-
मिति भाष्यम् । अथ कोऽयमुपदेशो नाम ? । तत्राह—उपदेश आधोच्चारणमिति ।
उपशब्द आद्यर्थकः । दिशित्त्वारणक्रियायाम् । भावे घञिति भावः । एतच्च 'आदेशे
उपदेशे' इत्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिताः ॥

इति प्रार्चानकारिका तु प्रौढमनोरमाया बहुधा दूषिता । उपदेशे किम्—'इदम-
स्थमु' इति थसुप्रत्ययं उकारस्योच्चारणार्थस्य निवृत्तौ मकारस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि
इत्सञ्ज्ञा मा भूत् । तदेव हलन्त्यमिति आवृत्तद्वितीयसूत्रेण चतुर्दशसूत्र्याम् अन्त्य-
णकारादिवर्णानाम् इत्सञ्ज्ञा सिद्धेति स्थितम् । ततः किमित्यत आह—ततः अण
अच् इत्यादिसञ्ज्ञासिद्धाविति । ततः णकारादीनामिभ्यसञ्ज्ञामिद्वयनन्तरम् आदिरन्त्ये-
नेत्यणादिमञ्ज्ञा सिद्धेत्यर्थः । एण्सूत्रे अकारश्चेति प्रतिज्ञातम् । तस्य अकारस्य
अनन्त्यत्वादहल्त्वाच्च हलन्त्यमिति इत्सञ्ज्ञायामप्राप्त्याया तद्यापकं सूत्रमाह—
उपदेशे । सञ्ज्ञाप्रस्तावारासञ्ज्ञेति लभ्यते । तदाह—उपदेशे अनुनासिक इत्यादिना । सूत्रे

जित्सञ्ज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । 'लण्' (म. सू. ६) सूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सञ्ज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । 'अनुनासिक' इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते ।

अजिति कुत्वाभावः आर्षः । अजित्सञ्ज्ञः स्यादिति विवरणे कुत्वाभावः असन्द्देहार्थः । ननु मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकः इत्यनुपदमेव वच्यते । शास्त्र-कृता च एते कतिपयवर्णास्तथोच्चारिताः, इतरे तु केवलं मुखेन उच्चारिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह—प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति । प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा । नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् । स्त्रियामित्यधिकारे 'आतश्चो-पसर्ग' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भावः अनुनासिक्यम् । प्रतिज्ञा अनु-नासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या' इत्यर्थः । शिष्यपरम्परया शास्त्रकृतां तथाविधमुच्चारणमिदानीन्तनानां सुगममिति यावत् । तदेवं लणसूत्रे अका-रस्य अनुनासिकत्वादित्सञ्ज्ञा सिद्धा । ततः किमित्यत आह—लणसूत्रस्थेति । लण-सूत्रे तिष्ठतीति लणसूत्रस्थः स चासाववर्णश्च लणसूत्रस्थावर्णः तेन सहोच्चार्यमाणो रेफः र इत्येवंरूपः रेफलकारयोः सञ्ज्ञेत्यर्थः । वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् । ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश्च सञ्ज्ञेति स्थितम् । एवञ्च अजादिप्रत्याहारेषु सञ्ज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाविशेषात् ग्रहणं स्यात् । ततश्च रलयोः सञ्ज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति । प्रत्याहारेषु अजादिसञ्ज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतां न ग्रहणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति । आदिना 'तृपिष्टुपिकृपेः काश्यपस्य' इत्यादिसंग्रहः । कथमयं निर्देशः उक्तार्थं हेतुरित्यत आह—न हीति । अत्र अनुनासिकशब्दे ककारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यम् 'इको यणचि' इति यणादेशः न दृश्यते हीति योजना । यदि हि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात् तर्हि अच्प्रत्याहारे ऋलृक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य 'इको यणचि' इति यणादेशे 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे 'अनुनास्क' इति स्यात् इकारो न श्रूयेत । श्रूयते च । अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः । यत्तु ऋलृक् इति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि 'प्रत्ययस्थात्' इत्या-दिना इत्त्वविधिसामर्थ्यादेव यण्लोपश्च न भवति । अन्यथा लाघवाह्लोपमेव विदध्यात् । अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादिनिर्देशो न लिङ्गमि-

‘आदिरन्त्येन-’ (सू २) इत्येतत्पत्रेण कृता सञ्ज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते
 ४ ऊकालोऽन्ध्रस्यदीर्घप्लुतः । १ । १ । २७ ॥ उश्च ऊश्च ऊ ३ श्च वः । वा
 काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्गुणस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदा-

त्याहुः । तत्र, ‘प्रत्ययस्थाकारपूर्वस्यातो लोप आप्यसुप’ इति लोपत्रिधा वर्णाधिक्य-
 प्रसङ्गात् । प्रत्याहारशब्दस्याप्रतिद्वार्थत्वादाह—आदिरन्त्येनेत्यादिना । प्रत्या-
 हियन्ते सङ्घिष्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः । न च अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ
 इ उ इत्यादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, योगरूढ्याश्रयणाद् वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च
 तथा रूढिरिति भावः । तत्र वर्णसमाप्तायसूत्रेषु पूर्वण णकारेण एकः प्रत्याहार—
 अण । ककारेण द्वय—अक् इक् उक् । इकारेण एक—एङ् । चकारेण चत्वार—अच् इच्
 एच् पेच् । टकारेण एक—अट् । परेण णकारेण त्रय—अण् हण् यण् । मकारेण चत्वा-
 र—अम् यम् जम् ङम् । ञकारेण एक—यञ् । यकारेण द्वौ—ज्ञप् जप । शकारेण षट्-
 अश् हश् वश् शश् जश् चश् । वकारेण एक—ह्रस्व् । यकारेण षट्—यम् मय् शय् मय्
 चय् । रेकेण षट्—यर् शर् खर् चर् शर् । लकारेण षट्—अल् हल् वल् रल् झल् शल् ।
 अकारेण एको रप्रत्याहारः इति वर्णसमाप्तायिका प्रत्याहारश्चतुश्चत्वारिंशत्, एनेपा-
 मेव शास्त्रे उपयोगात् । इह इत्यादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाभावाच्च भवन्ति, शास्त्रे
 तद्व्यवहाराभावात् । अत्रास्मदीया संग्रहकारिका—

‘स्पादेको हजणवटै पेण द्वौ त्रय इह कगाम्याम् ।

चत्वारश्च चमाम्यां षट् चराम्यां शलाग्यां षट् ॥’

नदेवमणादिसञ्ज्ञामुमिद्धासु अचो ह्रस्वादिमञ्जां विधत्ते-ऊकालोऽिति । ह्रस्वदीर्घ-
 प्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्र पुंसवम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथामायेकवच-
 नमार्थम् । उ ऊ उश्च इति त्रयाणां एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां द्वन्द्वसमामे मति
 सरणं दीर्घेण ऊ इति प्रश्निश्चिन्नेदंशः । तेषां कालः उकाल । कालशब्दो मात्रापयायः
 कालमहते लाङ्गिकः । उकालः कालो यस्येति प्रियह । ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य
 बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोप’ इति द्विपदो बहुव्रीहिः । उकालशब्दे पूर्वपदे उत्त-
 रमण्डस्य कालशब्दस्य लोप इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—श काल इवेत्यादिना । य
 इति ऊरुशब्दस्य प्रथमावहुवचनम् । चाभिति षष्ठीबहुवचनम् । वा काल इव कालो
 यस्येति फलितार्थक्यनम् । उत्तरीत्या द्विपद एव बहुव्रीहिः । क्रमादिति । यथा-
 मह्वधमूत्रलम्प्यमेतत्, इहैवत सूत्रमुपन्यमितुमुचिनम् । न च उ ऊ उश्च इत्युपानां
 कथं ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञा, तेषां उकालमहशालत्वाभावात् सादरस्य भेदनिबन्ध-
 नवाविति वाच्यम् । उमन्मन्त्र एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुन्टरुतानुकरणात्वात् ।
 स षट् । स ह्रस्वः दीर्घः प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन उदात्तत्वेनानुदात्तत्वेन

तादिभेदेन त्रिधा । ५ उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥ तात्वादिपु
सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये । ६ नीचै-
रनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥ स्पष्टम् । अर्वाङ् । ७ समाहारः
स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥ उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाहियेते यस्मिन्
सोऽच् स्वरितसञ्ज्ञः स्यात् । ८ तस्यादितः उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ ।
२ । ३२ ॥ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् ।

स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तते इत्यर्थः । उदात्तसञ्ज्ञामाह—
उच्चैरुदात्तः । नादधर्मविशेषः उच्चैस्त्वं नेह विवक्षितम्, उपांशूच्चार्यमाणे अव्याप्तेः ।
किन्तु उच्चैश्शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः ऊर्ध्वभागे इत्यर्थे वर्तते । ऊर्ध्वत्रय-
वस्य चात्रयवच्यपेक्षयां तालुकण्ठादिवर्णाभिव्यक्तिस्थानानामित्यर्थाह्वभ्यते । ऊका-
लोऽजिति सूत्रादजित्यनुवर्तते तदेतदाह—तात्वादिष्वित्यादिना । समागेष्विति ।
तात्वादीनां सावयवत्वकथनम् ऊर्ध्वभागे इत्यस्योपपादनार्थम्, तेषाम् अखण्डत्वे
ऊर्ध्वभागे इत्यनुपपत्तेः । उदात्तमुदाहरति—आ ये इति । ‘आ ये मित्रावरुणा’
इत्युचि आकार एकारश्च उदात्त इत्यर्थः । अनुदात्तसञ्ज्ञामाह—नीचैरनुदात्तः ।
स्पष्टमिति । उक्तरीत्या तात्वादिपु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसञ्ज्ञः स्यादिति
स्पष्टार्थकमित्यर्थः । अर्वाङ् इति । ‘अर्वाङ् यज्ञस्संक्राम’ इत्युचि आद्यः अकारः
अनुदात्त इत्यर्थः । अथ स्वरितसञ्ज्ञामाह—समाहारः स्वरितः । पूर्वसूत्राभ्याम् उदात्त
इति अनुदात्त इति चानुवर्तते । ऊकालोऽजित्यस्मादजित्यनुवर्तते । ततश्च
उदात्तः अनुदात्तश्च अच् समाहियमाणः स्वरित इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति
वर्णद्वयस्य स्वरितसञ्ज्ञा स्यात्, न त्वेकस्य । अतो नैवमर्थः । किन्तु उदात्तानुदात्त-
पदे अनुवृत्ते धर्मप्रधाने पष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्येते । तत्र समाहरणं स समाहारः ।
अधिकरणे घञ् । ततश्च उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नचि मेलनं सोऽच् स्वरित-
सञ्ज्ञक इत्यर्थः । फलितमाह—उदात्तत्वानुदात्तत्वे इत्यादिनां । ननु उदात्तत्वानुदा-
त्तत्वयोरेकस्मिन्नपि मेलने कस्मिन्भागे उदात्तत्वस्य समावेशः, कस्मिन् भागे
अनुदात्तत्वस्य समावेश इत्यत आह—तस्यादितः । तस्य स्वरितस्य आदितः
पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न
स्यात् । अत आह—ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति । तन्त्रं प्रधानम् । ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते’
इति कोशः । न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तद् अतन्त्रं अविचक्षितार्थ-
कमित्यर्थः । ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत् । दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य
वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः । ततश्च फलितमाह—स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं

उत्तराद्य तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे धवणं स्पष्टम् । अन्यत्र
तूदात्तश्रुतिः प्रतिशास्त्र्ये प्रसिद्धा । 'क १ वोऽश्वा' 'रयानां न येरेऽराः' शत-
चक्रं यो ३ ह्य.' इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळ' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नव-

बोध्यमिति । ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तव्यत आह—उत्तरार्ध
त्विति । ननु एवं सति अग्निमीळ इत्यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तं
नेयत आह—उच्य चेति । चकारो वाक्यालङ्कारे । तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्त-
स्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परो यस्मात् स' उदात्तस्वरितपर- तस्य भावः उदात्त-
स्वरितपरत्वम् । उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः ।
अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे अनुदात्तभागस्य
उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः । तत्र स्व-
मुक्तम्—

'अनुदात्त परः शेष' म उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्त बोध्यते किञ्चित्स्वरित बाह्य परम् ॥' ऋ० प्रा० (३५)

इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे मति परः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येत्यर्थः ।
स' परः शेषः उदात्तश्रुति षचिद्भवति । किं सर्वत्र एव ? नेत्याह—न चेदि-
त्यादिना । उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिद्द्वयं परं नोच्यते चेदिति योजना । तत्र अनु-
दात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति—हेत्यादिना । इत्यादिष्वनुदात्त इत्यनेन ।
तत्र ष इति ह्रस्वस्वरितः । स तावद् वो इत्योकारात्मकोदात्तपरकः । येऽरा इत्ये-
कारो दीर्घस्वरितः । स च रा इत्याकारात्मकोदात्तपरः । शतचक्रं यो इत्योकारः
कम्पस्वरितः । स तु ह्य इत्यकारात्मकस्वरितपरकः । इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः
स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति—अग्निमीळ
इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति । पदकाले अग्निमिन्त्यन्तोदात्तम् । ईळ इति अनुदात्तम् ।
तत्र 'उदात्तानुदात्तस्य स्वरित' इति संहितायाम् ईकारः स्वरितः । 'स्वरितासं-
हिताग्रामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः ततश्च ईकारः स्वरितः उदात्तस्वरितपरको न
भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रु-
तिरेव भवतीत्यर्थः । तदेवमुदात्तह्रस्वः अनुदात्तह्रस्वः स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वत्रिविधः ।
एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः । तथा ऋनोऽपि । ननश्च ऋकं अच् नवविध इति स्थितम् ।
म नवविधोऽपि । उत्तरी वा नवविधोऽपि म' अच् अनुनासिकत्वेन अननुना-
सिकत्वेन च द्विधा, द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः । तदेवमनुनासिकाः नव अच्,
अननुनासिकाश्च नवम्यष्टादशविधः ऋमेकं कस्याच इति स्थितम् । अधानुनासिक-

विधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ९ मुखनासिकावचनोऽ-
नुनासिकः । १ । १ । ८ ॥ मुखसहितनासिकयोश्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसञ्ज्ञः
स्यात् । तदित्यम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लुवर्णस्य
द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । १०
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥ (१) तात्त्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्न

सञ्ज्ञामाह—मुखनासिका । मुखसहिता नासिका मुखनासिका । शाकपार्थिवादिध्वात्
सहितपदस्य लोपः । उच्यते उच्चार्यते इति वचनः कर्मणि ल्युट् । मुख-
नासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति वृत्तीयासमासः । तदेतदाह—
मुखसहितेत्यादिना । मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु ! न । तथा सति 'द्वन्द्वश्च
प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारद्वन्द्वनियमात् 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे
'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे मुखनासिकवचन इत्यापत्तेः ।
ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः ? नेत्याह—तदित्यमिति । इयता
प्रवन्धेन यद् अचां भेदप्रपञ्चनं तद् इत्थं वच्यमाणप्रकारेण वृत्तस्थितं वेदितव्य-
मित्यर्थः । अष्टादश भेदा इति । अष्टादश प्रकारा इत्यर्थः । दीर्घाभावादिति ।
तथा च उदात्तलृकारदीर्घः अनुदात्तलृकारदीर्घः स्वरितलृकारदीर्घः । ते च
अनुनासिकास्रयः अननुनासिकास्रयः इति पङ्केदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः
प्लुतप्रपञ्चश्च पङ्कविध इति लृकारस्य द्वादशविधत्वमेवेति भावः । लृकारस्य
दीर्घाभावे होत् लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतृकार इति ऋकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे
'अकः सवर्णे' इति सूत्रे च भान्योदाहरणमेव प्रमाणम् । ह्रस्वभावादिति । यद्येचो
ह्रस्वाः स्युस्तर्हि वर्णसमान्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्यन् । न तु
दीर्घाः, गौरवात् । अतः एचः ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चपङ्-
केदाभावात् द्वादशविधत्वमेवैवामिति भावः ।

अथ 'अणुद्विसवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति अ इ उ इत्यादिसञ्ज्ञां वचयन् सवर्ण-
सञ्ज्ञामाह—तुल्यास्येति । आस्यं मुखम्, तत्साम्यस्य सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वाद्वाव्यवर्त
कत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः । किन्तु आस्ये मुखे भवमास्यं तात्त्वादिस्थानम् ।
'शरीरावयवाद्यत्' इति भावार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्त्यस्य

(१) तात्त्वादीति । तात्तुनः आदिस्तात्त्वादिः—यत् इति शब्दः । तात्तु आदिर्येषां
तानि तात्त्वादीनि तात्त्वादिश्च तात्त्वादीनि च तात्त्वादि नपुंसकपुंसकस्येन' इत्येकशेषः ।
तेन कण्ठस्थानस्याप्यत्र सङ्ग्रहो बोध्यः ।

धेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसङ्गं स्यात् । अङ्कुहविसर्जनी-
यानां कण्ठः । इनुयशाना तालु । ऋडुरपाणा मूर्धा । लुत्तुलमाना दन्ता ।
तपूपध्मानीयानामोष्ठी । यमढणनाना नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु ।
ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासि-
कानुस्वारस्य । इति स्थानानि । यन्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।

अकारस्य लोपः । प्रकृष्टो यत्र प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यौ
आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजातस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्न परस्पर सवर्णसङ्गकस्यादिति
भावः । तदाह—रात्रादित्थानमित्यादिना । मिथ इति । परस्परमित्यर्थः । वस्य किं
स्थानमित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापवानि पाणिन्यादिशिक्षाप्रचनान्ययतः सगृह्णाति—
अकुहेत्यादिना । अ इत्यष्टादशभेदा गृह्यन्ते । कु इति ऋदिपञ्चकान्मत्र चवर्गं ।
न चाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्ते कथमत्र अ इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति वाच्यम् ।
लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्ते । एवमग्रेऽपि कथञ्चिसमाधानं घोष्यम् ।
अश्च कुश्च इश्च विसर्जनीयश्चेति विग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गापर्यायः ।
इनुयशेति । इ इत्यष्टादश भेदाः । नु इति चवर्गं । इश्च कुश्च यश्च शश्चेति
विग्रहः । तालु काङ्कुदम् । ऋडुरथेति । ऋ इत्यष्टादश भेदाः । डु इति टवर्गं ।
आ च डुश्च रश्च पश्चेति विग्रहः । ऋदाश्चस्य आ इति प्रथमैकवचनान्तं धाना इति-
वत् । लुत्तुल्येति । लृ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गं । आ च नुश्च लश्च
सश्चेति विग्रहः । लृशब्दस्यापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तम् । आ अलौ अलः ।
दन्तशब्देन दन्तमूलप्रदेशौ विवक्षितः । अन्यथा ममदन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः ।
वपुषेति । उ इत्यष्टादश भेदाः । पु इति पवर्गं । उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति ।
विग्रहः । उपध्मानीयशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति । यमढणजतिः । अश्च
मश्च ङश्च णश्च नश्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः । एदैतेरिति ।
एच एच एदैतौ । तपरकरणमसन्देहायम् । न तु 'तपरस्वरकालस्य' इति तत्काल-
मात्रग्रहणार्थम् । तेन एनुनयोऽपि सङ्गहः । कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वान्
समाहारद्वन्द्वं एकवचनं नपुंसकत्वं च । ओदौतेरिति । ओच्च औच्च ओदौतौ ।
'तपरकरणं पूर्ववदसन्देहायमेव । कण्ठश्च ओष्ठी चेति प्राण्यङ्गशब्दसमाहारद्वन्द्वं
एकवचनो नपुंसकत्वं च । वकारस्येति । दन्ताश्च ओष्ठी चेति समाहारद्वन्द्वं ।
एकवचनं नपुंसकत्वं च । जिह्वामूलीयस्येति । जिह्वामूलीयशब्दमग्रे व्याख्यास्यति ।
एवमनुस्वारशब्दमपि । इति स्थानान्तांति । इति एव प्रकरणे वर्णाभिव्यक्तिस्थानानि
ऽपञ्चनानीत्यर्थः ।

आयश्चतुर्वा । स्पृष्टेष्वस्पृष्टविधृतसंघृतभेदात् । तत्र 'स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विधृतमूष्मणां स्वराणां च' । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे

ननु किमिह तुल्यास्यसूत्रे यत्किञ्चित्स्थानसाम्यं विवक्षितम्, उत यावत्स्थान-
साम्यम् ? । न तावदाद्यः, तथा सति ह्रकारस्य एकारस्य च तालुस्थानकतया साव-
र्ण्यापत्तौ भवत्येवेत्यत्र ह्रकारादेकारे सवर्णदीर्घापत्तेः । न च एकारस्य वर्णसमाप्ताये
पाठसामर्थ्यादिकारेण न सावर्ण्यमिति वाच्यम्, एकारपाठस्य अक् इक् उक् इति
प्रत्याहारेषु एकारग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात् । किञ्च वकारलकारयोर्दन्तस्थानसाम्येन
सावर्ण्यापत्तौ 'तोर्लि' इत्यत्र लकारेण वकारस्यापि ग्रहणात् तद्वानित्यत्र ह्रकारस्य
परसवर्णापत्तिः । 'यवलपरे यवला चा' इत्यत्र यकारग्रहणं तु यथासङ्ख्यार्थं भविष्यति ।
न द्वितीयः, तथा सति कवयोः कण्ठस्थानसाम्येऽपि ह्रकारस्य नासिकास्थानाधिक्येन
सावर्ण्याभावापत्तौ 'घोः कृः' 'किन्प्रत्ययस्य' इत्यत्र लकारस्य ग्रहणानापत्या प्राङ्
इत्यादौ नुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन लकारानापत्तेः, तस्मात्स्थानसाम्यं
दुर्निरूपमिति चेत्, अत्र द्रुमः—यावत्स्थानसाम्यमेव सावर्ण्यप्रयोजकम् । एवं च
ह्रकारस्य एकारस्य च तालुस्थानसाम्येऽपि एकारस्य कण्ठस्थानाधिक्याच्च सावर्ण्यम् ।
वळघोश्च न सावर्ण्यम् । वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्यात् । एवं च 'तद्वानासाम्'
'यजुष्येकेयाम्' इत्यादिनिर्देशा उपपत्ताः । लकारस्य नासिकास्थानाधिक्येऽपि ककारेण
सावर्ण्यमस्त्येव, आस्यभवस्थानसाम्यस्यैव सावर्ण्यप्रयोजकत्वात् नासिकायाश्च
आस्यानन्तर्गतत्वात् । उक्तं च भाष्ये 'किं पुनरास्यं?, लौकिकम् ओष्ठाप्रभृति प्राक्का-
कलकात्' इति । 'काकलको नाम तुबुकस्याधस्तात् प्रोवायामुच्चयप्रदेशः' इति
कैयटः । तस्मादास्यभवयावत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

ननु तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्देन प्रशब्दबलादाभ्यन्तरयत्नो विवक्षित इति स्थितम् ।
तत्राभ्यन्तरत्वविशेषणं किमर्थम्, व्यावर्थाभावादित्यत आह—यत्नो द्विधेति ।
यत्नानामाभ्यन्तरत्वं वाह्यत्वं च वर्गात्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादि-
शिक्षासु स्पष्टम् । आद्य इति आभ्यन्तरयत्न इत्यर्थः । कथं चातुर्विध्यमित्यत
आह—स्पृष्टेति । कस्य कः प्रयत्न इत्याकाङ्क्षयां तद्व्यवस्थापकशिखावचनानि
पठति—तत्रेति । तेषु मध्य इत्यर्थः । प्रयतनमिति । प्रयत्न इत्यर्थः । स्पर्शादिशब्दानग्रे
व्याख्यास्यति । ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमित्यन्वयः । एतावदेव शिखावचनम् ।
नन्वेवं दण्ड आढकमित्यत्र अकारस्य आकारस्य च विधृतसंवृतप्रयत्नभेदेन
सावर्ण्याभावात् सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—प्रयोग इति । शास्त्रीयप्रक्रियाभिः
परिनिष्ठितानां रामः कृष्णः इत्यादिशब्दानां प्रयोगे क्रियमाण एव ह्रस्वस्यावर्णस्य

संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रद्वारेण ज्ञापितम् । तथाहि-
 ११ अ अ । ८ । ४ । ६८ । (इति) विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते ।
 अस्य चाष्टाभ्यामीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्येव । तथा च
 सूत्रम्—१२ पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ । अधिकारोऽयम् । तेन

संवृतत्वमित्यर्थः । प्रक्रियेति । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसमये तु ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य
 विवृतत्वमेवेत्यर्थः । शिञ्जावचनसिद्धं स्वाभाविकं ह्रस्वावर्णस्य संवृतत्वं प्रच्याभ्य
 शास्त्रमूलभूते वर्णसमागनाये तस्य विवृतावेनोपदिष्टतया कृत्स्नशास्त्रीयप्रक्रिया-
 समये ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वेन दण्डाढकमित्यादौ स्रवणं शोर्धादिकार्यनिर्वाधमिति
 अह्रजमिति सूत्रमाप्ये स्पष्टम् । एवञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमिति शिञ्जावचने परिशे-
 यात् परिनिष्ठितदशायामेव पर्यवस्यतीति न तदानर्थव्यमिति भावः । अथ च शिञ्जा-
 वचनसङ्कोचः सूत्रकारस्यापि सम्मत इत्याह—एवञ्चेति । तदेवोपपादयितुं प्रति-
 शानीते—तथा हीति । यथा पतत् ज्ञापितं भवति तथा स्पष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः ।
 अ अ । व्याकरणशास्त्रस्येदमन्तिमं सूत्रं द्विपदम् । तत्र अ इति प्रथमं पदं विवृत-
 परं लुप्तवर्षीकम् । द्वितीयं तु संवृतपरं लुप्तप्रथमाकम् । तत्र च शिञ्जावचनसिद्धं स्वा-
 भाविकं संवृतत्वं प्रच्याभ्य वर्णसमागनाये विवृतावेनोपदिष्टस्य अवर्णस्य संवृतः
 अवर्णो भवतीत्यर्थः । तदाह—विवृतमनूचेति । विधीयत इति । प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ।
 ननु प्रक्रियादशायामप्येतस्य कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह—अस्य चेति । अस्य
 अ अ इति सूत्रस्य, स्वमाक्षरीं कृत्स्नामष्टाभ्यामीं प्रति असिद्धत्वात् अविद्यमानत्वात्
 प्रक्रियादशायां विवृतावमस्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां ह्रस्वावर्णस्य कथं
 स्वाभाविकात्संवृतत्वात् प्रचयवः, कथं वा विवृतावम् ? तस्य आकारादिधर्मत्वा-
 दियत्त आह—शास्त्रदृष्टेति । असिद्धत्वमिह न वास्तवाप्यन्तासत्त्वं विवृषितम् ।
 किं तर्हि अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव । पृतावता न स्वाभाविकस्य संवृतत्वस्या-
 वर्णात् प्रचयव, नापि विवृतत्वं तस्य वास्तवम्, प्रक्रियार्थं विवृतत्वव्यारोपादिति
 भावः । ननु 'अ अ' इति सूत्रस्य कृत्स्नामष्टाभ्यामीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत
 आह—तथा च सूत्रमिति । शो द्यते । तथा तेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्ति इत्यर्थः ।
 तथाविधं सूत्रमाह—पूर्वत्रासिद्धम् । पाणिनिश्रुतीनां अष्टाभ्यामी । तत्र अष्टमाभ्याये
 द्वितीयपदस्येदमादिमं सूत्रम् । इतः प्राक्तनं कृत्स्नं सूत्रजालं सपादसप्तष्टाभ्यामीति
 स्पष्टद्वियते । उपरितनं तु कृत्स्नं सूत्रजालं शिष्यादीति स्पष्टद्वियत इति स्थितिः ।
 तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने
 उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत । तत्र च सपादसप्तष्टाभ्यामीं प्रति

सपादसप्तध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्प-प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खर्या यमाः खपःऽकऽपौ विसर्गः शर एव च ।

त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत् । एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्ध-मित्यर्थो न लभ्येत । तथा सति किम् उक्तं किञ्चुक्कामित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उजो वो वा' इति वत्वशास्त्रं त्रैपादिकं नासिद्धं स्यादित्यत आह—अधिकारोऽयमिति । अधिक्रियते उपरितनसूत्रजालशेषत्वेन पठ्यत इत्य-धिकारः 'कर्मणि घञ । 'घञजवन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । अयमिति तदपेक्षया पुंस्त्वनिर्देशः । इदं सूत्रमुपरितनसूत्रत्ववृत्त्यर्थमेव । न तु स्वतन्त्रविधिरिति यावत् । 'मय उजो वो वा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते । ततश्च मयः परस्य उजो वो वा स्यात् । इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति तदेकवाक्यं सप्रपद्यते । तत्र च अनुवृत्तपूर्वशब्देन हतः प्राक्तनं त्रिपादीर्थं सपादसप्तध्यायीर्थं च कृत्स्नं सूत्रजालं विवक्षितमिति 'मोऽनुस्वारः' इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उजो वो वा' इति शास्त्रस्यासिद्धत्वं निर्याधमित्याह—तेनेति । अधिकारत्वेनेत्यर्थः । परं शास्त्रमसिद्धमिति । असिद्धत्वं चात्र नात्यन्तासत्त्वम् । किन्तु पूर्वशास्त्रदृष्टेय्यनुपदमेवोक्तम् । परं शास्त्रमि-त्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकं ध्वनितम् । कार्या-सिद्धत्वं पूर्वपक्षयिश्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्र सूत्रे 'असिद्धवदत्राभाव' इति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः । अस्माभिश्च स्वादिसन्धौमनोरथ इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे हलन्तशब्दाधिकारे च अदःशब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । तदेवम् 'अ अ' इति संवृतविधेः स्वप्राक्तनी कृत्स्नाम् अष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य वि-वृतत्वमेव । परिनिष्ठितदशायांमेव संवृतत्वमिति स्थितम् । यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिवला-संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगाहंतेति कल्प्यम् विवृतसंवृतयोश्चरगभेदो वा कल्प्य इत्यलं बहूना ।

अत्र बाह्यप्रयत्नान् प्रपञ्चयति—बाह्यप्रयत्नस्त्विति । प्रशब्दोऽत्र चिन्त्यः, प्रशब्द-चलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्, यत्नो द्विधेःशुपकमात्र । तत्र विवक्षितार्थो वा अत्र प्रशब्दः । उदात्तानुदात्तस्वरित-शब्दाः धर्मपराः । कस्य को बाह्ययत्न इत्याकाङ्क्षार्थां तद्भववस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णा-ति—खयामिति । यमशब्दो व्याख्यास्यते । श्वासः अनुप्रदानः येषां ते श्वासानु-

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ १ ॥

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादमागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चात्पासवः स्मृताः ॥ २ ॥

वर्गोष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो^१ वर्णः प्राति-
शाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्कनी^२, चरस्सनत्तु^३, अग्गिनः, ध्नन्तोत्थत्र क्रमेण कखगघेभ्यः
परे तन्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः, खय^४, तथा तेषामेव
यमा^५, जिह्व मूलीयोपध्मानीयो विमर्गः शपछारश्चेत्तेषां विचारः^६, श्वासोऽघोषश्च ।

प्रदानाः श्वासात्पचाद्यपरनवन्तः । विवृण्वते कण्ठमिति । विचारः पूर्वां यान इति
भावः । संवृताः—सञ्चारात्प्रययनवन्तः । नादमागिन - नादात्प्रययानमाज. अयुग्मा
वर्गयमगा इति । कादिपञ्चक चादिपञ्चक टादिपञ्चक नादिपञ्चक पादिपञ्चकमिति
पञ्चवर्गाः । वर्गगता यमगताश्च अयुग्माः प्रथमवृत्तीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः । अन्वसाव -
अन्वप्राणा. । अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्द तावत्सामान्यतो व्याचष्टे—
वर्गोष्वादिना । आद्यानां चतुर्णामिति निर्धारणे पश्या । एकैकरमादित्यव्याहा-
र्यम् । तेन 'अन्वारादितरत्वे' इति परशब्दयोगे पञ्चमीप्रसङ्गात् आद्यानां चतुर्णामिति
पृष्टपनुपपन्नेति निरस्तम् । यमो नामेति । नामशब्द इति पर्यायः । तद्वयमर्थं—
कादिचादिटादितादिपादिपञ्चकामकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णां मध्ये
एकैकरमात् प्रथमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो वर्णो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध
इति । अथ यमानुदाहरणं दर्शयति—पलिक्कनीरथादिना तस्यदृशा एव यमा इत्यन्तेन ।
एवं वर्गान्तरयमानामप्युदाहरणं यास्जेत्वादि द्रष्टव्यम् । तदेवं यमशब्दं
सामान्यतो व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । तत्र न्वय इत्यस्य
व्याख्या—वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय इति । न्वयां यमा इत्यस्य विवरणम्—तथा
तेषामेव यमा इति । एकैकौ इत्यस्य विवरणम्—जिह्वामूलीयोपध्मानीयोरिति ।
विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वात् स एवोपात्तः । शर इत्यस्य विवरणम्—शपमा इति ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठमित्येतद्व्याचष्टे - एतेषां
विचारः श्वासः अघोषश्चेति । अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादमागिन इत्येतद्व्या-

१. सादृश्य नाम तद्विन्नरत्वे मति तद्गतभूयोपसंवरणम् । तच्च स्थानकृतं यानकृतं च,
येन 'एभ्यस्कनोमिरनु' मूर्धं आरमा अगत्रस्त्रस्युषश्' इत्यदी ककारस्य एव यमः । 'मयोगवाहा
विदेया आश्रयपरयानमागिन' इति विश्रावचनात्तस्य दन्तरयानकृतस्य । पलिक्कनी चरस्सनत्तु-
रित्यादौ तु यमस्य कण्ठस्थानकृतम् 'सञ्चारात् यमाः संवृताः' इति तु क् ख् ग् घ् इति चतु-
र्विभक्त्यामिनायो पर स्थानानि तेषां पञ्चेवेति दास्युः ।

अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीयमौ यर-
लवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । वाह्यप्रयत्नाद्य यद्यपि सवर्णसंज्ञायाम-
नुपयुक्ताः तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोद्द्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः
स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शपसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः । २क२प
इति कषाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपभ्रमानीयौ । अंशः इत्यचः परावनुस्वार-
विक्षर्णौ । इति स्थानप्रयत्नविवेकः । 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' (वा १०५)

चष्टे—अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्चेति । अयुग्मा वर्गयमगा इत्येतद्व्याचष्टे—
वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमाविति । पञ्चमानां यमाभावादिति भावः ।
यणश्चाल्पपामवः स्मृता इत्येतद्व्याचष्टे—यरलवाश्चाल्पप्राणा इति । ननु श्लोकद्वये
महाप्राण पतेषामिति नोक्तम् । अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषादुक्तप्राय-
मित्याह—अन्ये महाप्राणा इति । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः द्वितीयचतुर्थयमाः शपसहाश्च
अन्यशब्देन विवक्षिताः । यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम् । अत्र
शान्त्रे तदुपयोगाभावात् । तद्यमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयः संग्रहः—'खरो
विवाराः श्वासा अघोषाश्च । दृशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा
यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः' इति । नन्विह वाह्य-
यत्नप्रपञ्चनं इत्यर्थम्, तुषयास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्या-
शङ्कते—वाह्यप्रयत्नाच्चेति । यद्यपीति समुदायः शङ्काघोतकः । परिहरति—तथापीति ।
सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि 'स्थानेऽन्तरतमः' इति वक्ष्यमाणा-
न्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्त्वात् वैयर्थ्यम् । इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्य-
न्तरस्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः । उदात्तादियत्नस्य तु
अज्जर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता । अथ स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानामित्यादि-
सन्दर्भे ऽपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे—कादय इत्यादिना । कः आदिः येषां
ते कादयः । मः अवसाने येषां ते मावसानाः । इदं च लोकप्रसिद्धपाठापेक्षम् । इति
स्थानयत्नविवेक इति । स्थानप्रयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः । स्थानप्रयत्नेति प्रशब्द-
पाठस्तु चिन्त्यः, अविवक्षितार्थो वा प्रशब्दः ।

ऋलृवर्णयोर्मूर्ध्वन्तात्मकभिन्नस्थानकत्वात् सवर्णसंज्ञायामप्राप्त्याम् 'ऋकार-
लृकारयोः सवर्णविधिः' इति तद्विधायकं वार्तिकम् अर्थनः संगृह्य पठति - ऋलृवर्णयो-
र्मिथः । आ च आ च रलौ ऋशब्दस्य लृशब्दस्य च आ इति प्रथमैकवचनम् । ऋ
लृ औ इति स्थिते लृकारस्य 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः, अकारः,
'उरण्परः' इति लपरस्वम्, ऋकारस्य यणादेशो रेफः । रलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ ।

अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारवकारयोर्लृकारसकारयोश्च मियः सावर्ण्यं प्राप्ते-
 १३ नाऽऽञ्जलौ १।१।२०॥ आकारसहितोऽच्, आच् स च हल् चेत्येतौ मियः प-
 र्णौ न इतः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलपद्यं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा

तयोर्मियः परस्परं सावर्ण्यं सवर्णान्वं वक्ष्यम्यम् । तुषपास्यसूत्रेण तद्व्यामादिति सूत्र-
 कार. शिष्यते । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनात्मकं हि धार्तिकम् । अकारहकारयोरिति ।
 उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं प्राप्तम् । अकारस्य कवर्गेण तु न
 सावर्ण्यं प्रसक्तिः । कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतसृष्टप्रयत्नभेदात् । विसर्जनीयस्य
 तु अकारोपरि शर्तुं च पाठस्योपसङ्ख्यानत्वेन विवृतत्वेपि तेन अकारस्य न
 सवर्णसंज्ञा, प्रयोजनमावात् । ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत
 इति भावः ।

इकारशकारयोरिति । साधुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् ।
 इकारस्य चवर्गण यकारेण च न सावर्ण्यं प्रसक्तिः, इकारस्य विवृत्त्वात्, चवर्गस्य
 सृष्टत्वात्, यकारस्य ईषःसृष्टत्वाच्च । अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत
 इति भावः ।

ऋकारवकारयोरिति । मूर्धस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् ।
 ऋकारस्य टवर्गेण रेकेण च न सावर्ण्यं प्रसक्तिः, ऋकारस्य विवृत्त्वात्, टवर्गस्य
 सृष्टत्वात्, रेकस्य ईषःसृष्टत्वाच्च । अत ऋकारवकारयोः सावर्ण्यं परिशि-
 ष्यत इति भावः ।

लृकारसकारयोरिति । दन्तस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम् ।
 लृकारस्य सवर्गेण ककारेण च न सावर्ण्यं प्रसक्तिः, लृकारस्य विवृत्त्वात्,
 सवर्गस्य सृष्टत्वात्, ककारस्य ईषःसृष्टत्वाच्च । अतः लृकारस्य सकारेण
 सावर्ण्यं परिशिष्यते । एव प्राप्ते प्रतिषेधति—नाऽऽञ्जलौ । आसहित- अच्
 आच् । शाकपायिवादिशासहितशब्दस्य लोपः । स च हल् च आञ्जलौ । तुषपास्य-
 सूत्रात्सवर्णमिरयनुवर्तत । तच्च पुंलिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । तद्वाह—अका-
 रसहितोऽञ्जलौवादिना । अत्र किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह—तेनेर्यादि, यणादिकं नेत्य-
 न्तम् । तेन—प्रतिषेधेन । आदिना सवर्णदीर्घसंग्रहः । दधीति । इकारस्य हकारे
 यकारे सकारे च परे 'हको यणचि' इति यणादेशः, शीतलमित्यत्र यकारे परं सव-
 णदीर्घश्च न भवतीत्यर्थः । नन्वस्तु अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारवका-
 रयोः लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यं च । तथापि दधि यष्टमित्यादौ यणादिकं न प्रस-
 ष्यम्, अन्परकत्वान्मावादिष्यत आह—नन्वयेत्यादिना । अन्यथा तेषां साव-

दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादुक्तं स्यात् । तथा हि—१४
अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १ । १ । ६९ । प्रतीयते इति प्रत्ययः । अवि-
धीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य सञ्ज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कृ च्चु ट् वृ पु
एते उदितः । तदेवम् । अ इत्यष्टादशानां सञ्ज्ञा । तथेकारोकारौ ऋकारश्चिरतः ।

पर्याभ्युपगमे, दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यचत्वं स्यादित्यन्वयः । ननु वर्णसमा-
म्नाये हकारादीनाम् अकारश्चकारमप्यगत्वाभावात् कथमश्वमित्यत आह—ग्रहणक-
शास्त्रबलादिति । गृह्णन्त्यकारादयः स्वसवर्णान् येन तत् ग्रहणम् । करणे एयुट्, स्वार्थे
कः । अणुदित्सूत्रादित्यर्थः । यद्यप्यच्छब्दवाच्यत्वं वार्णसमाप्त्याधिकानामेव वर्णानाम्,
तथापि 'इको यणचि' इत्यादौ अच्छब्देन अकारादिपूपस्थितेषु तैः अणुदित्सूत्रबलेन
स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति । ततश्चात्राश्चपदवाच्याकारादिव्याच्यत्वा-
दाकारादीनामिव हकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः । न च
'इको यणचि' इत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तर्न लक्षणासम्भवः । अणुदित्सूत्रं तु
'अस्य च्चौ' इत्यादौ सावकाशमिति वाच्यम् । 'त्वादिभ्य' इत्यादिनिर्देशबलेन
प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणावश्यमाभावात् । तथा च अश्वं स्यादित्यस्य
अचपदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः ।

किं तद्ग्रहणकशास्त्रमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादनं प्रतिजानीते—तथा हीति ।
अणुदित्सवर्णस्य । प्रत्ययशब्दस्य अणादिप्रत्ययपरत्वे 'स्वहादीनामः' 'इदम इष्' इत्या-
दीनां पर्युदासो न स्यादित्यतो व्याचष्टे—प्रतीयत इति । उक्त्वा यस्य सः उदित्
कृ च्चु ट् वृ पु इत्यादिः । चकारात् 'स्वं रूपम्' इत्यतः स्वमित्यनुवर्तते । तच्छ-
ब्दयन्ततया विपरिणम्यते । तदाह—अविधीयमान इत्यादिना । अणिति पूर्वेण परेण
वा प्रत्याहार इति संज्ञाये निर्धारयति—अत्रेति । अस्मिन्नेव सूत्रे अण् परेण (१)
णकारेण । इतरत्र तु 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादौ पूर्वेणैवेत्यर्थः । अत्र च आचार्य-
पारम्पर्योपदेशरूपं व्याख्यानमेव शरणम् । एवं चाणुदित्सूत्रेणानेन अकारादिभिश्च-
तुभिर्दीर्घप्लुतानामिव सवर्णभूतहकारादीनामपि ग्रहणदात्त्वात्तेषु परेषु हकारस्य
यणादिकं स्यादिति नाञ्जलाविति प्रतिषेध आवश्यक इति स्थितम् । अणुदि-
त्सूत्रस्य फलमाह—तदेवमिति । तत् अणुदित्सूत्रम्, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण फलती-
त्यर्थः । त्रिशत इति । ऋत्वर्णयोर्मिथः सवर्णतया ऋकारेण स्वाष्टादशभेदानाम्

१. उक्तञ्च—परेणैवेणग्रहाः सर्वे पूर्वेणैवाण्ग्रहा मताः ।

ऋतेऽणुदित्सवर्णेत्येतदेकं परेण तु ॥ इति ॥

एवम् लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदीतोश्च न मियः सावर्ण्यम् । 'ऐ
 औच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैव चतुर्वर्णितेः सञ्ज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।

लृकारीषद्वाशमेदानां च ग्रहणादिति भावः । एवम् लृकारोऽपीति । श्रुकारस्यपि
 लृकारसवर्णत्वादिति भावः । ननु एकारेण ऐकारप्रपञ्चोऽपि गृह्येत ऐकारेण एकार-
 प्रपञ्चश्च । तथा ओकारेण औकारप्रपञ्चो गृह्येत । औकारेण ओकारप्रपञ्चश्च । ततश्च
 एचश्चतुर्विंशतेः सम्ज्ञाः स्युरित्येवं वक्तव्यम् । ननु द्वादशानामित्यत आह—एदैतो-
 रिति । कुतो न सावर्ण्यमित्यत आह—ऐऔनिति । यदि ह्येदैतोः ओदीतोश्च
 परस्परं सावर्ण्यं स्यात्, तर्हि एकारेण ऐकारप्रपञ्चस्य ओकारेण औकारप्रपञ्चस्य च
 आकारादिनिर्द्धार्यप्लुतानामिव ग्रहणसम्भवात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं नारभ्येत । आर-
 भ्यते च । अतः एदैतोरोदीतोश्च न परस्परं सावर्ण्यमिति विज्ञायत् इत्यर्थः । अच्
 इच् एच् इत्यादि प्रत्याहारास्तु ङकारेणैव निर्वाह्याः । न च 'एचोऽयवायाव' इत्यत्र
 ययासंख्यायामौञ्जिति सूत्रमस्तिवति वाच्यम् । तत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैव
 निर्वाहस्य वचनभागात्वादिति भावः । अस्तुतस्तु । 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'वृद्धिरादैच्'
 'न स्वाम्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' प्लुतावैच इदुतो' इत्यादी एङ्ग्रहणा-
 पत्तौ एदोतोरपि ग्रहणे प्रसवते तद्विवृत्त्यर्थमेव प्रत्याहार आक्षर्यक इति तदर्थमौ-
 जित्प्रारम्भणीयमेव । अतः ऐऔजिति सूत्रारम्भस्य चरितार्थत्वात् एदैतोरोदीतोश्च
 मियः सावर्ण्यभावसाधकत्वकथनमनुपपन्नमेव । एदैतोरोदीतोश्च मियः सावर्ण्य-
 भावस्तु वृद्धिरादैजित्प्रत्याहारी क्वचिद्देशग्रहणात् 'अदेङ्गः' इत्यादी क्वचिद्देशग्रहणाच्च
 सुनिर्वाहः । अन्यथा सर्वत्र एङ्ग्रहणमेव एङ्ग्रहणमेव वा कुर्यात् । सावर्ण्यं चतु-
 र्णां ग्रहणसम्भवात् । अत एच् एङिति प्रत्याहारइत्यग्रहणसामर्थ्यादेदैतोरोदीतोश्च न
 मियः सावर्ण्यम् । 'प्लुतावैच इदुतो' 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्रत्याहारइत्यग्रहणवै-
 र्ण्याच्चेति शब्देन्दुश्लेषे प्रपञ्चितम् । तेनेति । एदैतोरोदीतोश्च मियःसावर्ण्याभावे-
 नेत्यर्थः । नापादनीयमिति । नाशङ्कनीयमित्यर्थः । एवं च एकारेण सह घर्तत इति धैः
 हे सौरियत्र 'एङ्हरवात्' इति सगुञ्जिलोपो न ग्ळावं ग्ळाव इत्यत्र 'औतोऽग्नासो'
 इत्याख्यं च न ।

एयादेतत् । द्वकारस्य आकारस्य च सवर्णसञ्ज्ञा स्यात्, स्थानप्रयानसाम्यात्,
 अज्ज्ञात्वात् सावर्ण्यनिषेधात् वर्णासमागन्तायिकानामेव वर्णानाम् अज्ज्ञात्वात् सवर्ण-
 स्यात् आकारप्रश्लेषे च प्रमाणात् । न चाकारम्यात्त्वात् तेन आकारस्यापि
 अणुदिसूत्रेण ग्रहणादाकारद्वययोर्न सावर्ण्यमिति वाच्यम् । ग्रहणकस्य हि
 लक्षणात्मकमेव सत् 'अस्य ष्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमहति । नाज्ज्ञात्वमिति प्रवृत्ति-
 दत्तायां च ग्रहणकशास्त्रं न लक्षणात्मकम् । तदि सवर्णपदघटितं सवर्णापदार्थावग-

‘नाज्जलौ’ (सू० १३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्याक्षरसमाभ्यायिकानामेष, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् । तेन ‘विश्वपाभिः’

भोत्तरमेव लब्धारमकम् । सवर्णसंज्ञाविधायकं च नुस्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वायं बोधयदपि नाज्जलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्वयत्रैव पर्यवसन्नं स्वकार्यज्ञमम् । तदुक्तम्—‘प्रकल्प्यापवादविषयमुस्सर्गोऽभिनिविद्यते’ इति । उक्तं च भाष्ये—‘वर्णानामुपदेशस्तावत् । उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा । इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । तदुत्तरकालमणुदिसूत्रमित्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति’ इति । अन्यत्र, ‘अस्य च्चौ’ इत्यादाविशयर्थः । अत्र भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यनेन नाज्जलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिविचिन्तितः, केवलसावर्ण्यविधेः प्रत्यहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमासम्भवात् । तथा चाणुदिसूत्रस्य नाज्जलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धारमकत्वात् तेन नाज्जलावित्यत्र अग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् सावर्ण्यविधिनियमासम्भवात् आकारहकारयोः सावर्ण्यस्यादिति शङ्कते—नाज्जलाविति सावर्ण्येत्यादिना । यद्यपीति सम्भावनायाम् । अक्षरसमाभ्यायश्रुतदंशसूत्री । तत्र भवा आक्षरसमाभ्यायिकाः । ‘बहुषोऽन्तोदात्तात्’ इति ठञ् । न च नाज्जलाविति प्रवृत्तिदशायामणुदिसूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्र अजित्यनेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु । प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाया अनुपदमेव प्रश्लिष्टत्वादिति वाच्यम् । स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा । न चात्राच्छब्दवाच्याकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामस्ति । अणुदिसूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेरिति भावः । परिहरति—तथापीति । चार्णसमाभ्यायिकानामेव नाज्जलाविति निषेध इत्यभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—तत्रापीति । अपि शब्दो व्युत्क्रमः । तत्र नाज्जलाविति सूत्रे आ सहितः अच् आच् इत्याकारस्यापि सवर्णदीर्घण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यम्, किं तत्प्रतिषेधार्थं न अकारप्रश्लेषेत्यत आह—तेनेति । तेन हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन हकारेण आकारस्य ग्रहणाभावात् विश्वपाभिरित्यत्र ‘हो ङः’ इति हकारस्य विधीयमानं ङत्वं पकारादाकारस्य न भवति । आकारप्रश्लेषामावे, तु तस्य हकारस्य च सावर्ण्यसत्त्वात् हकारेण आकारस्य च ग्रहणात् तस्य ङत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र ङत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोप एवापादनीय इति नवीनाः । ‘कालसमवेलासु सुमुन्’ इति सूत्रे वेलास्त्विति लकारादाकारस्य निर्देशो नाज्जलावित्यत्र आकार-

इत्यत्र 'हो हः' (मू ३२४) इति कर्त्तृ न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः सञ्ज्ञा । १५ तपरस्तत्कालस्य १।१।७०। त. परो यस्मात्स च तात्परस्योच्चार्यमाणः समकालस्यैव सञ्ज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां सञ्ज्ञा । 'ऋत्' इति द्वाद-

प्रलेये प्रमाणम् । अन्वया तत्र हरस्य संयोगान्तलोपस्य वा आपत्तौ आकारो न श्येतेरषष्टम् । ननु ग्रहणकसूत्रे अजग्रहणमेव क्रियताम् । अणुदिसवर्णस्येति किमग्रहणेन ह्रस्ववर्णानां सवर्णाभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्ययर्थादिग्यत आह-अनुनासिकेति । तेनेति । उक्तद्वैविध्येन सवर्णत्वात् अननुनासिकास्ते यवला प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोः सञ्ज्ञाः । अनुनासिकास्तु यवलाः अननुनासिकानामपि न सञ्ज्ञाः, 'भेदका गुणा' इत्याश्रयणात् वर्णसमाह्वये अननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च । एवं च यवलासङ्ग्रहणार्थं ग्रहणकसूत्रे अजग्रहणमपहाय अग्रहणमिति भावः ।

ग्रहणकसूत्रे अणु सवर्णानां प्राहक इति स्थितम् । एवं सति अत् इत् उत् इत्यादितपरानामन्वयानां स्वस्वसर्वसवर्णप्राहकत्वे प्राप्ते इष्टमारभ्यते—उपरस्तत्कालस्य । तपर इत्यावर्तते । प्रथमस्तावत्तपरशब्दः तः परः यस्मादिति बहु-धीहिः । द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः । ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते । तस्य-तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुधीहिः । त्कालः बहुमुख-इत्यादिवत् समासः । एवं च 'अत्' 'इत्' इत्याद्यात्मकः अणु तपरत्वेन उच्चार्य-माणः स्वोक्तकालसदृशकालस्य सञ्ज्ञा स्यादित्यर्थः । तत्र अत् इत् उत् ऋत् इत्ये-तेषां तपरानां ह्रस्वाकारदीनामणां तत्कालाः तत्तद्भस्वप्रपञ्चाः । एत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येतेषां तु तपरानामेकारादीनां तत्कालाः तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः । तत्र ह्रस्वाकारादीनां तपरानां तत्तद्भस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य प्रकारादीनां च दीर्घानां तप-रानां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धे सारगारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं सम्पद्यते । अणु तपरत्वेत् तत्कालस्यैव सवर्णस्य प्राहकः । न त्वत्कालस्येति । एव च अतत्कालनिवृत्तपरमकपरिसङ्ख्यावार्थमिदं सूत्रम् । वैयाकरणस्तु परिसङ्ख्याविधिमेव नियमविधिरिति व्यवहरन्ति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—त. परो यस्मादित्यादिना । नियमविधानस्य फलमाह—तेनेत्यादिना । तेन नियमविधानेन । अदिना लृत् इत्यादिसंग्रहः । अत्, इत्, उत्, ऋत्, एत्, ऐत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येते अष्टौ तपराः अणु स्वस्वसमानकालानां षण्णां षण्णामेव संज्ञाः, न त्वत्कालानामित्यर्थः । ऋदिति द्वादशानामिति । ऋलृषण्णधोरिति साक्षर्यविधानादिति भावः । न धेवम् ऋदिस्यपि इत्याद्यानां ग्रहणं

शानाम् । १६ वृद्धिरादैच् १ । १ । १ । आदैच्चवृद्धिसञ्ज्ञः स्यात् । १७ अदे-

स्यात् । तथा च 'पुपादिद्युताद्युद्धितः' इत्यादिविषयः ऋद्धिस्त्वपि प्रवर्तन्निन्ति चेन्न, ऋद्धिरयनेन लृप्रपञ्चस्य ग्रहणेऽपि केचित् लृद्धिद्ग्रहणवलेन लृ इत्यनेन ऋप्रपञ्चस्य ग्रहणाभावात् । अन्यया 'ऋतो ङि' इत्यादी क्वचित् ऋद्ग्रहणस्य पुपादिद्युताद्युद्धित इत्यादी क्वचित् लृद्धिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सर्वत्र ऋद्धिद्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋद्धिति द्वादशानामि र्येवोक्तम्, न तु लृद्धपीति । अत्र च तः परो यस्मादिति बहुव्रीहेः अत्, इत्, उत् इत्याद्युदाहरणम् । तात्पर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यकार उदाहरणम् । आत् ईत् ऊत् इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम् । आकारादिषु हि तपरसूत्रमपूर्व- विधानार्थम्, उत नियमार्थम् ? नाद्यः, तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः । तत्र अणित्यस्य उत्तरीत्या वर्णसमाभनायपठितवर्णमात्रपरत्वात् । तपरसूत्रे अणग्रहणानु- वृत्त्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिः दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यताया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात् । न द्वितीयः । उत्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वर्णसमाभनायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्त्यसम्भ- वेन तपरसूत्रस्य तेष्वतःकालव्यावृत्तिफलकतद्वियमनार्थवानुपपत्तेः, सिद्धे सत्या- रम्भस्यैव नियमार्थत्वात् । एवं च आत्, ईत् इत्यादि तपरकरणमसन्देहार्थमेवे- त्यास्तां तावत् । तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चः ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च ।

इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञां तावदाह—वृद्धिरादैच् । यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिसं सूत्रम्, तथापि नेदमादानुपन्यस्तम्, अस्य सूत्रस्य तपरकरणेन प्रत्याहारगमितत्वेन ग्रहणकशास्त्रनियमार्थतपरसूत्रप्रत्याहारसूत्रप्रवृ- त्युत्तरप्रवृत्तिकृतया प्रत्याहारशास्त्रग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चनिरूपणात् प्रागुपन्यासानर्ह- त्वात् । न च सूत्रकृता अयमेव पाठक्रमः कुतो नाद्रियत इति वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात् । आच्च ऐच्चेति समाहारद्वन्द्वः । 'द्वन्द्वान्चुदपहान्तात्' इति समासान्तस्तु न, अत एव निर्देशेन समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'चोः कुः' इति पदान्ते विहितं कुश्चमपि न, 'अपरमयादीनि छन्दसि' इति भस्वात् । 'वृद्धिरादैजद्वेद्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'श्लोऽं जशोऽन्ते' इति पदान्ते विहितं जश्च तु भवत्येव, 'उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि इरश्चन्ते' इति वचनात् 'छन्दोवासूत्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः । न चैत्रमपि पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्त्वाभावश्च कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्य- लम् । आच्च ऐच्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सति सौत्रमेकवचनम् । आचार्य- पारम्पर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति छम्यते । तदेतदाह आदैच्चेत्वादिना । अदे-

कृणः १।१।२। अदेच् व गुणवृत्तः स्यात् । १८ भूवाद्यो घातवः
१।३।१। क्रियावाचिनो भ्वाद्यो घातुसञ्ज्ञाः स्युः । १९ प्राप्तीश्वरासिपाताः
१।४।५६। इत्यधिकृत्य । २० चाद्योऽसत्त्वे १।४।५। अद्रव्यायोरचादयो

कृणः । संज्ञाप्रस्तावात् संज्ञेति लभ्यते, अश्च पृच्चेति समाहारद्वन्द्वः । तदाह—
अदेच् चेत्यादिना ।

भूवादयो घातवः । भूश्च वाश्च भूवौ । आदिश्च आदिश्च आदी । प्रथम आदि-
शब्दः प्रभृतिवचनः, द्वितीयस्तु प्रकारवचनः । भूवौ आदी येषां ते भूवाद्ययः ।
भूमभृतयो घासहशाश्च ये, ते घातुसञ्ज्ञका इत्यर्थः । वाधातुसादरय च क्रियावाच-
कत्वेन । तदाह—क्रियावाचिन इत्यादिना । क्रियावाचिनः किम् । घातुपाठे वा इत्यस्य
पाठात् याः परयन्तीत्यत्र टावन्तयच्छब्दस्य भ्रातृत्व मा भूत् । घातुत्वे हि 'आतो
घातो.' इत्याश्लेषः स्यात् । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टावन्तयच्छब्द-
स्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः । क्रियावाचिन इति तु घातुसञ्ज्ञकस्य विकल्पार्थस्य निपातस्य
भातुत्वनिवृत्त्यर्थम्, घातुपाठे वा इत्यस्य पाठात् । 'वा-गतिगन्धनयो.' 'या-प्रापणे'
इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । क्रियावाचिन इत्युच्ये तु न दोषः । चार्थस्य विकल्पस्य
वा अविध्यति इति वा अत्रवदित्येवं भूतमविष्यत्कालसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावा-
दिति शब्देभ्युत्थरे स्थितम् । भ्वाद्ययः किम् ? वर्जनक्रियावाचिनो हिदृक् इत्यस्य
घातुत्व मा भूत् ।

प्राप्तीश्वरान्निपाताः । प्रथमस्य चतुर्थपादे 'सप्रयोजको हेतुश्च' इत्यनन्तरमिदं
सूत्रम् । शीश्वरशब्दः 'अचिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम् । अनुकरण-
त्वात् नापशब्दः । अत एव प्रथमोपप्रीश्वरत्वादिति चिन्तामणिवचनस्य प्रथममि-
तीति प्रतीकग्रहणं सद्भाष्येने हरयते । इतः प्रभृति 'अचिरीश्वर' इति एतत्पादीयो-
परितनसूत्रे शीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येत्या इत्यर्थः । निपातपदमनुव-
र्तत इति यावत् । रेकविशिष्टग्रहणं किम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनो' इति तृतीयापवाय-
स्यस्यावचित्वे मा भूत् । यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् अचिरीश्वर इत्य-
स्यैवावचित्वम्, तदा सरेकग्रहणं स्पष्टार्थम् । चादयोऽसत्त्वे । च आदि- येषां ते
चाद्य-गणपाठसिद्धाः । 'निपाता' इत्यधिकृतम् । सत्त्वशब्देन 'द्रव्यमुच्यते' 'द्रव्यास्तु-
ष्यत्वमाप्तेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितं द्रव्यम् । चाद्यः समुच्चपा-
दयः यदा चादिनिर्गम्यन्ते, तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति यदा समुच्चयादिनाद्व-
गत्याः, तदा लिङ्गाद्यन्विताः, शब्दस्वामाख्यात् । न सत्त्वम् असत्त्वम् अद्रव्यं सत्त्र
वाचकतया विद्यमानाच्चाद्यः निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः । तदाह—अद्रव्यासां इति ।

निपातसञ्ज्ञाः स्युः-। २१ प्रादयः १।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।
 २२ उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९। २३ गतिश्च १।४।६० प्रादयः
 क्रियायोगे उपसर्गसञ्ज्ञा गतिसञ्ज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस्
 निर् दुस् दुर् वि आह् नि अवि अपि अति सु उत अमि प्रति परि उप—
 एते प्रादयः । २४ न वेति विभाषा १ । १ । ४४ । निषेधविकल्पयो-

असत्त्वे किम्—छागः पशुः । चाद्दी पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवा-
 चित्वाच्च निपातत्वम् । इह तु श्यादेव पुष्टं पशु मन्यते । इह पशु इति सम्यगर्थे ।
 प्रादयः । असत्त्व इत्यनुवर्तते, निपाता इति च । तदाह—अद्रव्येति । तथेति । निपात-
 संज्ञका इत्यर्थः । उपसर्गाः । गतिश्च । सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकर्यात् सहोपात्तम् ।
 प्रादय इत्यनुवर्तते । गतिरिति बहुत्वे एकवचनमार्थम् । तदाह—प्रादय इत्यादिना ।
 क्रियायोग इति । क्रियाया अन्वये सतीत्यर्थः । निपाता इत्यप्यत्रानुवर्तते, प्राप्तीश्चरात्-
 'दधिकारात् । ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति ।
 आकृष्टारादिति च चाष्यते । गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशः
 सिद्धयति । ततश्च प्रणेयमित्यादौ उपसर्गकार्यम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि
 सिद्धयति । गतिकारकेत्यादि कार्यं च । निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च । अथ प्रादीन्
 पठति—प्रपरेत्यादि । परा इत्याकारान्तम् । अथघातौ 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दु-
 रोर्लत्वम्—निलयते पुलयते । निस्रो दुसश्च 'ससञ्चो रुः' इति लत्वस्यासिद्धत्वात् न
 लयन् । निरयते दुरयते । एतदर्थमेव निसदुसोर्निर्दुरोश्च पृथक्पाठः ।

न वेति विभाषा । 'मेध्यः पशुरनड्वान् विभाषितः' इत्यादियाज्ञिकप्रयोगे विभा-
 षाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः । इह तु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं मिलितं
 विभाषाशब्दार्थं इति बोधयितुमिदमारभ्यते । इति शब्दाभावे, स्वं रूपं शब्दस्येति
 नवाशब्दयोः स्वरूपपरत्वाच्चवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'विभाषा
 श्वेः' इत्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्यानाम् । इति करणे तु नायं दोषः । इति हि प्रत्येकं
 सम्बन्धते । ततश्च 'न' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, 'वा' इति शब्देन योऽ-
 र्थो गम्यते विकल्पः, तदुभयस्य मिलितस्य विभाषा सञ्ज्ञा स्यादित्यर्थः फलति ।
 एवं च नवाशब्दार्थयोरेव सम्बन्धत्वं लभ्यते, न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः ।
 तदाह—निषेधविकल्पयोरित्यादि । उभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—प्राप्त-
 विभाषा अप्राप्तविभाषा उभयत्र विभाषेति त्रिविधा । प्राप्तविभाषा यथा—'विभाषा
 जसि' इति वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र 'द्वन्द्वे च' इति नित्यतया सर्वनाम-
 सञ्ज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयम् । अप्राप्तविभाषा यथा—तीयस्य द्विस्तु विभाषेति ।

द्वितीयस्यै द्वितीयाद्येत्यादौ तीर्थप्रथयस्य सर्वादिगणे पाठामावात् अप्राप्तया सर्व-
नामसम्प्रायां विभाषेयम् । उभयत्र विभाषा यथा—विभाषा श्वेरिति श्वयतेल्लिटि
यल्लि च सम्प्रसारणविभाषेयम् । तत्र लिटि शुभाव, शिञ्चाय, शुश्रुवत्, शिधियत्,
इत्याद्युदाहरणम् । यल्लि तु शोश्रुयते इति । अत्र यद्वेो अप्राप्तविभाषेयम् । लिटि तु
द्विवचनबहुवचनेष्वपि 'यच्चिस्वपियज्रादीनां किति' इति नित्यतया सम्प्रसारणं
प्राप्तम् । पित्सु श्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति
कित्तस्य अपिरश्वेव प्रवृत्तेः । एवं च प्राप्तेऽप्राप्ते च आरम्भात् 'विभाषा श्वे'
इत्युभयत्र विभाषेति स्थितिः । तत्र यदि 'न वेति विभाषा' इति सूत्रं नारभ्येत, तर्हि
अनङ्गान्विभाषितः इत्यादियाज्ञिकप्रयोग इव विभाषा श्वेरित्यत्रापि केवलविकल्पः
प्रतीयेत । भावः अभावश्चेति द्वय तावद्विकल्पः । ततश्च विभाषाश्रतौ प्रवृत्तिस्तद्
भावश्चेति द्वयमपि विधेयमिति लभ्यते । तत्र यदि 'विभाषा श्वेः' इति विकल्पो
विधिमुक्तः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं भवति न भवतीति, तर्हि पित्स्वेव विकल्पस्य
प्रवृत्तिः स्यात् । तत्र हि सम्प्रसारणस्य यच्चिस्वपीति किति विहितस्य अप्राप्तत्वेन
प्रथमं भावनांशो विधेयः, तस्य पादिकत्वाय न भवतीत्यपि विधेयम् । कित्सु तु
प्रवृत्तिर्न स्यात् । तेषु हि यच्चिस्वपियज्रादीनां किति प्राप्तेत्वात् प्रथमं भावनांशो न
विधेयः । न भवतीत्येव एव विधेयः । एव च उभयांसविधेयत्वात्प्राप्तत्वं विकल्प-
विधिरयं न प्रवर्तेत, तत्र नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात् । यदि तु विकल्पो निषेधमुक्तः—
लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं न भवति भवतीति, तर्हि कित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तत्र हि
यच्चिस्वपीति प्राप्तत्वाच्च भवतीति प्रथमं विधेयम् । अभावस्य पादिकत्वलाभाय
भवतीत्यपि विधेयम् । पित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र सम्प्रसारणस्य अप्राप्ततया न
भवतीत्यस्य प्रथमं विधेयमहत्वात् । न च पित्सु विधिमुक्तः कित्सु निषेधमुक्तः इत्यु-
भयत्रापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सकृच्छ्रुतस्य विभाषाशब्दस्य क्वचिद्विधिमुक्तविक-
ल्पबोधने क्वचिन्निषेधमुक्तविकल्पबोधने च असाम्भवात् । आवृत्त्या तद्बोधने तु स
एव बोधः । 'न वेति विभाषा' इत्यारम्भे तु श्रुतक्रमानुरोधेन बोधात् नेत्यंशेन कित्सु
एवं निषेधः प्रवर्तते । ततः किञ्चिद्भूये सर्वस्मिन् लिटि निष्प्रसारणतया ऐकरूप्यं
प्रापितं सति, भवति न भवतीत्येकरूपेण विधिमुक्त एव विकल्पः प्रवर्तते । तत्रैवमु-
भयत्र विभाषार्यामिदं सूत्रम् ।

प्राप्तविभाषायां तु नास्त्योपयोगः, तत्र भवनांशस्य प्राप्तेन विष्यनर्हत्वात् ।
अप्राप्तविभाषायामपि न तस्योपयोगः, तत्र अभावनांशस्य सिद्धत्वेन विष्यनर्हत्वात् ।
न चैत्रमपि 'ठणादयो बहुलम्' 'ह्रस्वोरन्तरस्याम्' 'छन्दस्युभयया अनुपसर्गाद्वा'
इत्यादिविधिषु विभाषाशब्दाभावात् केवलविकल्पविधौ वैरूप्यं दुर्घारमिति वाच्यम्,
विभाषाशब्दस्यात्र सूत्रे विकल्पवाचकशब्दोपलक्षणत्वात् । एवं च लोके ये विकल्प-

विभाषा सञ्ज्ञा स्यात् । २५ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा १।१।६८। शब्दस्य स्वं रूपं सञ्ज्ञि शब्दशास्त्रे या सञ्ज्ञा तां विना । २६ येन विधिस्तदन्तस्य १।१।२७ । विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । समास-

पर्यायाः शब्दाः, ते सर्वे अस्मिन् शास्त्रे निषेधविकल्पयोः प्रत्यायका इति सूत्रार्थ-पर्यवसानं बोध्यम् । आप्ये तु विभाषादिशब्दानां लोकावदेव केवलविकल्पपरत्वेऽपि लक्ष्मणानुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन विकल्पस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः एत-त्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यलं बहूना ।

‘अग्नेर्दक्’ ‘वाञ्चतुपिन्नुपसो वत्’ ‘राज्ञो यत्’ इत्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्या उपस्थि-तानां बह्विवातादीनामर्थानां ढगाविप्रत्ययैः पौर्वापर्यासम्भवात् प्रातिपदिकादिस्थने-नान्वयासम्भवाच्च तत्तदर्थकपर्यायशब्दानां प्रहणापत्तौ तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारभ्य-ते—स्वं रूपम्० । अग्नेर्दगिस्थायौ अग्न्यादिशब्दस्य यत् स्वरूपं श्रुतं तदेव अग्न्या-दिशब्दैः प्रत्येतव्यम्, न तु तदन्यः तत्पर्यायोऽपि । शब्दशास्त्रे सङ्केतित्वा वृद्धिगु-णादिसञ्ज्ञा शब्दसञ्ज्ञा, तत्र नायं नियम इत्यर्थः । तदाह—शब्दस्य स्वं रूपं सञ्ज्ञीति । बोध्यमित्यर्थः । न च वृद्धिः गुणः इत्यादिसञ्ज्ञाविधिबलादेव तत्र तदर्थप्रहणं भवि-ष्यतीति किमशब्दसञ्ज्ञेत्यनेनेति वाच्यम् । ‘उपसर्गे घोः किः’ इत्यत्र ‘घुशब्दे’ इति शुभानुनिवृत्त्यर्थत्वात् ‘दाघाघ्वादाप्’ इति सञ्ज्ञाकरणस्य ‘घुमास्थागापाजहानिसां हलि’ इत्यादौ आवश्यकतया सञ्ज्ञाकरणस्य सामर्थ्योपज्ञयादिस्थान्यत्र विस्तरः । इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

यत् शब्दस्वरूपम् उपादाय घो विधिरारभ्यते स तस्य तदन्तस्य च भवतीत्येत-द्वक्तुमाह—येन विधिः० । विधीयत इति विधिः, उपसर्गे घोः किः’ इति दधानेः भावे किप्रत्ययः येनेति करणे तृतीया । शास्त्रकृत् विधाने कर्ता । धातोरित्यधिकृत्य प्रजिति इकारेण करणेन धातोरुत्पत्त्यर्थं विधत्ते पाणिनिः । करणं च व्यापारवत् । प्रजित्यत्र विशेषणस्य इकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इतरव्यावर्त-नमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र येनेति तृतीयान्तेनोच्यते । स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते पष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते, एवं च विशेषणसमर्पकः शब्दः तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक इति फलति । तदाह—विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्स्वस्य चेति । विशेषणसमर्पकः शब्दस्तदन्तस्य शब्दस्य विशेषणसमर्पकशब्दस्य च दोषकः स्यादिति यावत् । ततश्च प्रजित्यत्र इकारान्ताद्धातोरुत्पत्त्ययः स्यात्, इकार-रूपाद्धातोश्चेति फलति । यथा—चयः, अयः । केचित्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते, तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणस्वं यञ्छब्दस्य कथ्यत इत्याहुः । तस्य शब्देन्दुशेखरे दूषितम् । समासेति । वार्तिकमेतत् समासविधौ

प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । उगिद्वर्णप्रहणवर्जम् । २७ विरामोऽवसानम् १।४।१०।
 वर्णानाममावोऽवसानसञ्ज्ञः स्यात् । २८ परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०९।
 वर्णानामतिशयितः सन्नधिः संहितासञ्ज्ञः स्यात् । २९ सुप्तिङन्तं पदम्

प्रत्ययविधौ च तदन्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र
 'द्वितीया श्रिताः' इति समासो न भवति । सूत्रनष्टस्य गोत्रापर्यं सौत्रनाडिः । 'अत
 इञ्' 'अनुश्रुतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र 'नादादिभ्यः फक्' इति न भवति ।
 मन्वेवं सति पञ्चमतिक्रान्ता अतिपञ्चमीत्यत्र 'उगितश्च' इति उगिदन्ताप्रान्ति-
 पदिकात् विहितो ङीप् न स्यात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । तथा दादिरि
 त्यत्र 'अत इञ्' इति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यम् हरित्यत्रैव इञ् स्यादित्यत आह—
 ङमिदिति । इदमपि वार्तिकम् । द्वितीयायां चेति वर्ज्यतेर्णमुत् । उगिद्वर्णप्रहणे
 च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवतीत्यर्थः । उगिद्वर्णप्रहणे न येन
 विधिरिति सञ्ज्ञान्तविधिरस्येव, सतश्च अतिपञ्चमीत्यत्र उगिद्वर्णप्रान्तिपदिकान्तात्
 उगितश्चेति ङीप् । दादिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् च सिष्यति ।

विरामोऽवसानम् । विरम्यते अस्मिन्निति विरामः सामीपिकेऽधिकरणे घञ् ।
 विरमणं क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावात् वर्णानामुच्चारणामा-
 वारमक इति उच्यते । तथा च यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अक्षयवहिनोत्तरकाले
 वर्णान्तराणामुच्चारणामावः सः अक्षयवर्णे अवसानसञ्ज्ञक इत्यर्थः फटति, तदभि-
 प्रोष स्याच्छ्रे-वर्णानामित्यादिना । अस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणाम् उच्चार-
 णामावः सः अक्षयवर्णे अवसानसञ्ज्ञक इत्यप्याहारणं विवरणं योज्यम् । यद्वा वर्णा-
 नामुच्चारणामावः विरामः । भावे घञ् । स च किञ्चिदूर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव
 गृह्यते, स्यादयानात् । अस्मिन् पक्षे किञ्चिदूर्णोच्चारणोत्तरवर्णान्तराणामुच्चारणामावः
 अवसानमिति विवरणयोजना । तत्र प्रथमपक्षे स्वरवसानयोरित्यत्र स्वरि परतः
 रेफस्य विसर्गः, अवसाने तु रेके स्थानिर्नानिप्रोऽप्यक्ष । स्वरवसानयोरित्येकापि मसमी
 विषयमेवास्तिथते । द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि सुट्टिकृत परत्वं योज्यम् । परः
 सन्निकर्षः । परः अतिशयित 'दूरानामोत्तमा' पशः' इत्यमरः । सन्निकर्षः
 सामीप्यम्, अर्धमात्राधिककालव्यवधानामावः, अर्धमात्राकालव्यवधानस्य अवर्जनी-
 यत्वात् । तदेतदभिप्रेत्याह—मतिशयित इत्यादिना । सुप्तिङन्तं पदम् । सुप् इति
 स्त्रीजसमौढिति सूत्रे सु इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । न तु मसमी-
 यदुवचनस्यैवात्र ग्रहणं, स्यादयानात् । सुप्तिङ् सुप्तिङौ तौ अन्ते यस्य तत्
 सुप्तिङन्तं शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावादादुच्यते । अन्तराक्ष्यं प्रायेकं सग्व-

१।४।१४। सुवन्तं तिष्ठन्तं च पदसञ्ज्ञं स्यात् । ३० हलोऽनन्तराः संयोगः
१।१।७। अञ्जिमरव्यवहिता हलः संयोगमञ्ज्ञाः स्युः । ३१ ह्रस्वं लघु १।४।
१० ३२ संयोगे गुरु १।४।११। संयोगे परे ह्रस्व गुरुषञ्ज्ञं स्यात् । ३३
दीर्घं च १।४।१२॥ दीर्घं च गुरुषञ्ज्ञं स्यात् ।

इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ॥ २ ॥

३४ इको गुणवृद्धी १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते

ध्येते । तदाह—सुवन्तमित्यादिना । हलोऽनन्तराः संयोगः । अन्तरशब्दोऽत्र व्यवधाने
वर्तते । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरधिमेदतावर्ध्थं’ इत्यमरः । व्यवधानं च
विजातीयेनैव । अविद्यमानम् अन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः । ‘नञोऽहस्यर्था-
नाम’ इति विद्यमानपदस्य लोपः । तदाह—अञ्जिमरित्यादिना । तत्र ह्रस्वी च हलश्च
हल इत्येकशेषः तेन ह्रयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते । ततश्च शिष्येत्यत्र ‘गुरोश्च हलः’
इत्यप्रत्ययः सिध्यति । अत्र च समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा, महासञ्ज्ञाकरणात्,
व्याख्यानाच्च । न तु प्रत्येकम् । तथा सति ‘सुष्टप्रत्यासादः’ इत्यत्र पकारसन्निधौ तका-
रस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः । यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोः
संयोगसंज्ञा, न तु घहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ह्रस्वं लघु । ह्रस्वं लघुसंज्ञं
स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् । अत एव निर्देशात् ह्रस्वशब्दो नपुंसक-
लिङ्गोऽपि । संयोगे गुरु । ह्रस्वमित्यनुवर्तते । तदाह—संयोगे पर इत्यादिना । दीर्घं च ।
संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । इति सञ्ज्ञाप्रकरणमिति । सन्धि-
कार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्यसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां सञ्ज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ॥

.. २७५५ २७५०

इको गुणवृद्धी । इक इति पद्यन्तशब्दः स्वरूपपरः नपुंसकलिङ्गः प्रथमैकवच-
नान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वात् ‘अत्वसन्तरय’ इति दीर्घो न । इकन्तं शब्द इत्यर्थः ।
उक्तिप्रत इति शेषः । ‘वृद्धिरादैच्’ ‘अदेङ्गुणः’ इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति वानु-
वर्तने । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । यत्र विधीयेते तत्रेश्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्यु-
च्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र (इक) इति पद्यन्तं पद्यमुपतिष्ठते इति योजना ।

तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ३५ अचक्ष १।२।२८। ह्रस्वदीर्घ-
प्लुतशब्दैर्द्वैर्धाजिवधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ३६ आ-
द्यन्तौ टकितौ १।१।४६। टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ
स्तः । ३७ मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७। 'अचः' इति षष्ठ्यन्तम् ।

तदाह गुणवृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना । उपतिष्ठते इति । सहजं भवतीत्यर्थः । 'उपाद्देव-
पूजासङ्गतिकरण' इत्याशयेनेपदम् । शोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः ।
'सार्वाधातुकार्घधातुक्तयोः' 'मिदेषुगुणः' इत्याद्युदाहरणम् । इक ह्रस्वस्यान्वयप्रकारस्तु
तत्र तत्र स्पष्टीभवित्यति । यत्र विधीयते ह्यनुक्त्वा घृष्टिर्यस्याचामित्याद्यनुवादे
इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषागामनुपस्थितेः । 'त्यदादीनामः' इत्यादावपि
नेदनुपतिष्ठते, तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् । अचक्ष । अच ह्रस्वपि षष्ठ्यन्तशब्दः
स्वरूपपरः पूर्वसूत्रे इक इतिवत् । ऊकालोऽभिप्यतः 'अच्छ्रस्वदीर्घप्लुतः' ह्रस्वनुवर्तते ।
इति यत्र विधीयत ह्रस्वस्याहार्यम् । कलितमाह—ह्रस्वेत्यादिना । 'दिव उक्' इत्यादौ
तु नेदं प्रवर्तते, इत्यादिशब्दानाम् अश्रवणात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'
इत्याद्युदाहरणम् । धीपम् । नेह—सुपात् प्राधानकुलम् । आपन्तौ टकितौ । आदिश्च
अन्तश्च आद्यन्तौ टश्च क्च टकौ, टकारात्कार उच्चारणार्थः । टकौ इतौ ययोस्तौ
टकितौ । इन्द्रान्त इच्छब्दः प्रत्येकं समस्यते । टिकितौ आद्यन्तावयवौ स्तः ।
कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थात्कल्प्यते । तदाह—टिकितावित्या-
दिना । क्रमादिति यथासङ्घसूत्रलभ्यम् । टित् आद्यवयवः, कित् अन्तावयव
इत्यर्थः । न चैवं सति मिलितयोरेकग्रन्थयामावात् कथमिह इन्द्र इति वाच्यम्,
प्रथमतः समुदायरूपेण परस्परं युगलयोरन्वयस्योपमादाय इन्द्रप्रवृत्तौ क्षयां यथा-
सङ्घसूत्रपर्यालोचनया पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः । 'पृचोऽयवायावः' इत्यादाव-
प्येवैव गतिः । लोके खेवजातीयकप्रयोगः असाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम् ।
अथैव यथासङ्घसूत्रोपन्यासो युक्तः । 'आर्घवातुक्त्वेह्यल्लादे.' भविता । 'ह्यो
कुक् टुकू शरि' प्राङ्पठ—इत्याद्युदाहरणम् । 'पुरस्तात्पदादा अनन्तरान् निधीन्
वाधन्ते नोत्तरान्' इति 'वर्षीस्यानोयोगा' इत्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः । 'प्रत्ययः' ।
'परश्च' इत्यनेन तु परवादिदं बाध्यते । तेन 'परेश्', 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा
पदं भवन्ति ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । मकार. इत् यस्य स मित् अन्त्याच्चः परो भवतीत्यर्थं 'शे
मुवादीनाम्' इत्यादाविदं न प्रवर्तते तत्रान्यस्याचोऽभावाद् अत आह—अच इति
षष्ठ्यन्तमिति । 'यत्रनिर्घारणम्' इत्यनेनेति शेष । अच ह्रस्वकश्चमविवक्षितम् ।

अर्चा मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्नस्यैवान्तावयवो मित्तस्यात् । ३८ षष्ठी स्थानेयोगा
१।१।४९। अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ।

तदाह—अर्चां मध्य इत्यादिना । अन्तावयव इति । एतच्च आद्यन्तावित्यतः अन्तग्रह-
णानुवृत्त्या लभ्यते, आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितस्वप्रतिज्ञा-
बलेनानुवृत्तिसम्भवात् । आदिग्रहणमनुवर्त्य परादित्वाभ्युपगमे तुः वारीणीति बहु-
वचने 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिध्येत् ।
अभक्तत्वे तु वहंलिहः इत्यत्र 'वहाभ्ने लिहः' इति खशि, 'अरुद्धिपत्' इति मुमि, तस्य
'मोऽनुस्वारः' इति मान्तस्य पद्स्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात् । वस्तुतस्तु—यस्य
समुदायस्य मिद्विहितः तस्यार्चां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः तस्य समुदायस्य अन्ता-
वयव इति व्याख्येयम् । अत एव 'समुदायभक्तो भित्' इति भाष्ये सङ्गच्छते ।
समासाश्रयविधौ मूलकारश्च वक्ष्यति—'अङ्गस्य नुग्विधानात् तद्भक्तो हि नुम्' इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानं प्रसङ्ग इति वक्ष्यति । तस्मिन् वाचकतया योगो यस्याः
सा स्थानेयोगा, निपातनात् सप्तम्या अलुक् । स्थानेन योगो यस्या इति वा विग्रहः ।
निपातनादेवम् । इको यणचोऽस्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थिकेऽर्थः । लोके
तावदेकशतं षष्ठ्यर्थाः, आर्धा चाना मौखाः सौवाश्च । शब्दस्य शब्देन त्रय एव
सम्बन्धाः—आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति । तत्रान्यतमार्थनिर्धारणार्थमिदं सूत्रमिति
भाष्यम् । तत्रश्च 'इको यणचि' इत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते । तस्मिन्
प्रकृत्यर्थः इक् निरूपकतयाऽन्वेति । अचि परतः इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति । विवरण-
वाक्ये त्वस्मिन् इक इति षष्ठी निरूपकतायामिति न पुनरुक्तिः शङ्क्या । यथा—देवदत्त-
स्यावयवः पाणिरिति । 'ऊदुपघाया गोहः' इत्यत्र तु गोह इति षष्ठी नु स्थानार्थिका,
उपघापदसमभिव्याहारेण अवयवषष्ठीस्वनिर्धारणात् परिभाषाणां च अनिघमे नियम-
नार्थमेव प्रवृत्तेः । तदेतदाह—अनिर्धारितेत्यादिना । अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषो यस्या
इति विग्रहः । तदेवमुदाहृतप्रकृतभाष्यरीत्या 'इको यणचि' इत्यादौ षष्ठी स्थानरूप-
सम्बन्धविशेषार्थिकेति स्थितम् । मनुष्यसूत्रभाष्ये तु 'अनन्तरादयो न षष्ठ्यर्थाः' इति
स्थितम् । एवं सति स्थाने इति सप्तम्यन्तपदेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति
सप्तम्यन्तस्थानुकरणम् । षष्ठीश्रुतौ स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति फलति ।
स्थानेन स्थानपदार्थेन योगो यस्या इति तृतीयान्तविग्रहे तु अभ्याहृतस्थानपदार्थ-
निरूपितसम्बन्धार्थिकेऽर्थः । 'अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति'
इत्यादिप्रकृतसूत्रभाष्यस्य तु अस्तेरन्तरे इध्यध्याहृतानन्तरादिपदार्थनिरूपित-
सम्बन्धे षष्ठीत्येवार्थः । अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थत्वं तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां 'हल-
न्धम्' इति सूत्रे स्थितम् । तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चि-

‘यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीया’ (प १४) ४० तस्मि-

साम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात् । प्रमाणतो यथा—‘अदसोऽसेर्दाहुदो मः’ इति इस्वस्य उकारः, णीर्घस्य ऊकारः ।

नन्वेवमपि वेता स्तोतेत्यत्र इकारस्य उकारस्य च ‘सार्वधातुकार्घधातुकयोः’ इति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तर्यवानकारः कुतो न स्यादित्यत आह—यत्रेति । तेन इकारस्य एकारः उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति, स्थानसाम्यात् । न एकारः, स्थानमेदात् । न च इकारेण एकारस्य उकारेण ओकारस्य च कथं स्थानसाम्यश्च, एकारस्य ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यम् । धावस्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथञ्चित् स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात् । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् स्थाने प्रहणमनुवर्तते, एकारदेशे स्वरितस्वप्रतिज्ञावलात् । वृत्तीयान्तं च विपरिणम्यते । अनुवर्त्यमावक्ष्यायं स्थानशब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र

तोत्वाद्यन्यतमस्थानपरः शब्दाधिकाराश्रयणात् । अन्तरतम इत्यपि तेन सम्बध्यते ततश्च स्थानेनान्तरतम इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । सति सम्भवे ताव्यादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः । ततश्च यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं वलीय इति भवति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे । ‘इको यणचि’ इत्यत्र अचि इकः यण स्यादित्यदगतम् । तत्र अचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न सम्भवतीति सति सप्तम्याश्रयणीया । अचि सति इको यण स्यादिति, तत्र अव्यवहिते अव्यवहिते च इको यण प्राप्तः । ततश्च तस्मि-

धमित्यत्र अकारव्यवहिते अकारे सत्यपि सकारादिकारस्य यण स्यात् । तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण प्राप्तः । ततश्च दृष्युदकमित्यत्र इकारे अचि सति उकारस्य परस्यापि इको यण स्यात् । तत्र अव्यवहित एव अचि भवति न एवव-

हिते, पूर्वस्यैव भवति न परस्येत्येतदर्थमिदमारम्यते । तस्मिन्निति न तच्छब्दः स्वरूपपरः । तथा सति ‘तस्मिन्निति च युष्माकास्माकौ’ इत्यादावेव प्रवर्तते, न त्विको यणचीत्यादी । किन्तु इको यणचीत्यादिसूत्रगतस्य अधीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य तस्मिन्नित्यनुकरणम् । इतीत्यनन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निरिति नैरन्तर्यं । दिशि-

रुच्चारणे । एवं च इको यणचि’ ‘शयो इलि’ इत्यादिसूत्रेषु अचि इलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थे अकाराहो दध्यत्र, सुध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्ट अव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते, नापि परस्येति फलितोऽर्थः । व्यवधानं च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम् ।

‘इको यणचि’ इत्यादी कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात्, तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्या-

पातात् । एवं च ये संहिताधिकारवहिर्भूताः ‘आनङ्गो इन्द्रे’ देवता इन्द्रे च’ इत्यादयः उत्तरपदे परतः आनङ्गादिविधयः, ते सर्वे अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णू

दिति निदिष्टे पूर्वस्य । १।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमान कार्यं वर्णान्तरेणा
 व्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । ४१ तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७। पञ्चमी-
 निर्देशेन क्रियमाण कार्यं वर्णान्तरेण व्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । ४२ अलोऽ-
 न्तस्य १।१।५२। पञ्चानिदिष्टस्यान्तस्य आदेशः स्यात् । ४३ हिच्च
 १।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । 'सर्वस्य' (सू ४५) इत्यस्यापवादः । ४४

इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह—
 सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना । इति सूत्राचरानुयायी पन्थाः । 'अतिशायने तमपु' इत्यत्र
 तु नेमं परिभाषा प्रवर्तते, सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाव्यवहि-
 तोच्चारितत्वरूपनिर्दिष्टत्वासम्भवात् । न चैवमपि 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्रापि
 अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ कर्तृपृथी कर्मणि पृथी च कृष्णस्य कृतिः, जगतः कर्ता
 कृष्ण इत्यर्थेव स्यात्, न तु कृतिः कृष्णस्य, कर्ता जगत इत्यत्र इति वाच्यम् । छत्या-
 नुरोधेन कश्चिदेव ज्ञातः। ५३ अस्याः परिभाषाया अत्रवृत्तिरिति 'श्नाच्छलोप' इति
 सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेण अत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहण संदिता-
 भिकारसूत्रं च विफलमेवेति इको यणचोऽथ च वच्यते । तस्मादित्युत्तरस्य । 'द्वयन्त-
 रूपसर्गोऽप्येव ईत्' 'उद् श्यारत्तम्भोः पूर्वस्य' इत्यादिसूत्रगतपञ्चम्यन्तस्यानुकरणं
 तस्मादिति । इति शब्दानन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निदिष्टे इत्यनुवर्तते । निरिति
 नैरन्तर्ये । विशिष्टरूपारणे । द्वयन्तरित्यादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तगम्ये अर्थे द्वयन्तरादिशब्दे
 निदिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सत्येव ततः परस्यैव इत्वं भवति, न तु व्यवहितोच्चा-
 रिते द्वयादिशब्दे । नापि ततः पूर्वस्य भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह—पञ्चमी-
 निर्देशेनेत्यादिना । उत्तरस्य किम् । 'तिङ्छतिङ्' इति निघात उत्तरस्यैव भवति—
 अस्मिमीळे । नेह ईळे अस्मिम् । अव्यवहितं किम् ? उद् प्रस्थानम् । 'उद् श्यारत्तम्भोः'
 इति पूर्वसवर्णो न भवति ।

अलोऽन्त्याय । अलिति । प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । अल इति पठ्यन्तम् । 'रुही
 स्थानेयोगा' इत्यतः पृथीस्थाने इत्यनुवर्तते । तस्य पृथीति । प्रथमान्त नृमीयान्त
 तया विपरिणम्यते । निश्चित्येति शेषः । स्थाने इत्यनन्तर विधीयमान इति शेषः ।
 स्थाने विधीयमान आदेशः पृथीनिदिष्टस्य यः अन्यः अल तस्य स्मादित्यर्थः ।
 तदाह—पञ्चोऽद्यादिना । तदादोनामः—यः सः । आदेश इति किम् ? आर्धधा-
 मुकस्येऽत् वृचः श्चकारात् पूर्वो मा भूत् । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधा-
 यमानं वसुसत्त्विति दत्वं परमानहुक्त्वमित्यत्र अनस्य कृत्स्नस्य पदस्य मा
 भूत् । किञ्च । छकारः इत् यस्य स इति । अलोऽन्त्यास्येत्यनुवर्तते । तदाह—
 अयमपीति । हिङ्पीत्यर्थः । अल इत् तात् अल इत्यादिरादेश उदाहरणम् ।

आदेः परस्य १।१।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्, 'अलोऽन्त्यस्य'
(सू ४२) इत्यस्यापवादः । ४५ अनेकास्त्रिंशत्सर्वस्य १।१।५५। स्पष्टम् ।
'अलोऽन्त्य' सूत्रापवादः । 'अष्टाभ्य औशू' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः परस्य'

नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमित्त्वित्यत आह—सर्वस्येति । 'अने-
काल् शिव सर्वस्य' इति वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोषते
वाध्यते अनेनेति अपवादः । बाहुलकः करणे घञ् । 'येन नाप्राप्ते यो विधिराम्यते
स तस्यापवादः' इत्यपवादुल्लङ्घनम् । अप्राप्तेति भावे कः । येनेति कर्त्तरि वृत्तीया ।
द्वौ नभावावश्यकत्वं योष्यतः । यत्कर्त्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिराम्यते स
आरभ्यमाणविधिः, तस्य अवश्यप्राप्तस्य अपवादो याचक इति तदर्थः । अयं च
न्यायसिद्धः । अवष्टाद्यो हि हित आदेशाः सर्वे अनेकाल् एव । तेषु चानेकास्त्रिंशत्सर्वेषु
विधीयमानेन द्वितामन्यादेशत्वेन स्वविषये अवश्यं प्राप्तम् अनेकास्त्रिसामान्येन विहितं
सर्वादेशत्वं वाध्यते, विशेषविहितत्वात्त्रिंशत्सर्वत्वाच्च विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु
क्षतिं प्रवर्तते, विशेषाणां स्वशब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रं तु सामान्यमुखेन
विशेषेषु प्रवर्तते इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः । अतो विशेषशास्त्रं प्रचलम् । उक्तं च
मद्वैतार्थिके—

'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।

गतमात्रं च तस्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥' इति ।

किं च यदि द्विचेति शास्त्रम् अनेकास्त्रिंशत्सर्वेषु द्विसु न प्रवर्तते, तर्हि तदुपार्थकमेव
ध्यात् । अनेकास्त्रिंशत्सर्वस्येत्यस्य तु द्विसु अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम्, तस्यस्य-
मिपां तान्तन्तामः' 'अस्तेभूः' इत्यादिष्वनेकास्त्रिंशत्सु अद्विसु तस्य सावकाशत्वात् । अतो
विशेषशास्त्रं प्रचलमिति । आदेः परस्य । परस्येति । 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईद्' इत्यादौ
तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परस्य नियमितं कार्यं यत्, तत् तस्यादेरेव भवति ।
न त्वलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः । तदाह—अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवाद इति । तत्र अल
इत्यप्यनुवर्तनीयम् । तेन द्वीपमित्यत्र इत्वं पान्तसमुदायस्य च भवतीति ।

अनेकास्त्रिंशत् सर्वस्य । न एकः अनेकः, अनेकः अल्यस्य सः अनेकाल्, शकारः
इत् यस्य सः शिव अनेकास्त्रिंशत् शिव चेति समाहारद्वन्द्वः । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीय-
पदान्तराभावादिति भावः । अस्तेभूरित्याद्युदाहरणम् । ननु अस्मात्ततोभूर्भवती-
त्युक्ते क्लृप्तेष्वेवादेशः प्राप्त इति किमर्थमित्दं सूत्रामारम्यत इत्यत आह—अलो-
ऽन्त्यसूत्रापवाद इति । अलोऽन्त्येति सूत्रैकदेशानुकरणम् । अनुकरणत्वादेव नाप-
शब्दः, 'अक्षिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य प्राप्तीश्वराक्षिपाता इति ग्रहणाक्षिपात् ।
स्यादेतत् । अष्टनृशब्दाजसि शसि च 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वे अष्टा अल

(सू ४४) इत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते । ४६ स्वरितेनाधिकारः १।३।११।
स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं

इति स्थिते अष्टम्य औशिति कृताकारात् अष्टमः परयोर्जंशसोर्विधीयमान औशा-
देशः अलोऽन्यस्येति बाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरकारस्य प्राप्तः । अनेकाङ्गवाच्य
सर्वादेशः प्राप्तः । एवम् 'अतो मिस पेस्' इत्यादावपि । तत्र कतरच्छ्रांशं बोध्यम् ।
कतरश्च प्रसृतं इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—अष्टम्य औशिर्यादाविति ।
आदिना अतो मिस पेसित्यादिसंप्रहः । अष्टम्य औशिर्यादादौ आदेः परस्येत्येनदपि
परत्वाद्नेन बाध्यत इत्यन्वयः । अस्तेभूरियादादौ अनेकाङ्गिनादिर्यानेन यथा अलोऽ-
न्यस्येति बाध्यते; तथा अष्टम्य औशिर्यादादौ आदेः परस्येत्येनदपि बाध्यत इत्यर्थः ।
ननु अस्तेभूरियादादौ अलोऽन्यस्येति प्राप्ते सन्धेवानेकाङ्गिनादिर्यारम्भात् येन ना
प्राप्तिन्वायेनापवादात्वात्तेन सत्रालोऽन्यस्येत्यस्य वाचो युज्यते । आदेः परस्येत्यस्य
तु अनेकाङ्गिनासर्वस्येति नापवादः । अस्तेभूरियादादादेः परस्येत्यप्राप्तावपि तस्य-
वृत्तेरित्यत आह—परत्वादिति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति तुल्यमलविरोधे पर-
प्राप्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । आदे परस्येत्यस्यावकाशः रूपन्तरूपसंगो-
भ्योऽप ईदिर्यादिः । अनेकाङ्गिनासर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेभूः, इदम् इदा इत्यादिः ।
अतस्तुल्यमलत्वमुच्यते । स्वरितेनाधिकारः । अधिकारः स्यादृतिः । यथा लोके
अधिकृतो ग्रामेऽसाविति स्यादृति इति गम्यते । शब्दस्य च उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिरेव
स्यादृति । स्वरितेन स्वरविशेषेण अधिकारः उत्तरप्रानुवृत्तिरूपस्यापारः प्रत्येत्यः ।
एत् एत् शास्त्रकृता स्वरितावयवविशेषविशिष्टमुच्चारितं तदुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तनीय-
मिति यावत् । फलितमाह—स्वरितत्वयुक्तमित्यादिना । अनुनासिकवत् स्वरितो-
च्चारणमपि प्रतिज्ञायम्यम् । अनुवृत्तावुत्तरावधिस्तु व्याख्यानादेशावगन्तव्यः । ए-
वपि निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति किं सूत्रेण ? तथापि भाष्ये
एतदप्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम् ।

परनित्येति । परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तर शास्त्र बलवत्तरमित्यर्थः ।
उत्तरोत्तरमित्यत्र 'अनुपूर्व्ये' द्वे वाच्ये' इति द्वित्वम् । 'कर्मधारयवदुत्तराद्यु' इति
कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । बलवत्त्वद्वात् 'द्विवचनविमर्शोपपदे' तारक्षीय-
सुनौ' इति ईप्सुन् । 'विन्मतोर्लुक्' इति मत्सुपो लुक् । परापेक्षया नित्यान्तरङ्गाप-
वादाः, नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवादाः, इत्येवमनेन
पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलत्वमिति फलितोऽर्थः । परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत् ।
पराधित्यं यथा—तुङ्गति । अत्र 'तुवादिभ्यः शः' इति साम्प्रथ्यं बाधित्वा परत्वाद्

वलीयः' (प ३९) । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (प ५१) 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' (प ५७) । निमित्तं विनातोन्मुख इष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तोत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

लघूपधगुणः प्राप्तः, स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृत्तिमर्हति । शप्रत्ययस्तु कृते अकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृत्तिमर्हतीति स नित्यः । 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः' इति हि तत्त्वज्ञानम् । अतो नित्यः शप्रत्ययः लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते । ततः 'सार्वाधातुकमपित्' इति शस्य द्वित्वात् 'कृडिति च' इति निषेधान्न गुणः । अक्षरसाभावकस्य नित्यशास्त्रस्याभावकत्वनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यानित्यशास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यत इति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । परादन्तरङ्गे यथा—उभये देवमनुष्याः । अ. 'प्रथमचरम' इति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्येव सर्वनामसञ्ज्ञा भवति, तस्याः विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् । अपवापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तत्त्वज्ञानम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह—असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रमविद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । इयं तु परिभाषा 'वाह ऊढ्' सूत्रे भाष्ये स्थिता । परादपवादो यथा—दृष्टा । 'अस्थिदक्षि' इत्यनङ्, इह परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा द्विष्वेत्त्यन्तादेशः, तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात् । अपवायस्य बलवत्त्वे बीजं तु अनुपदमेवोक्तम् । नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनि कुले । इह नित्यमपि इकोऽचोति शुभं बाधित्वा 'इश्वो नपुंसके' इति हुस्वः । प्रथमतः कृते शुभि भनजन्तत्वात् हुस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः श्रीशः । परमपि सर्वर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आदगुणे यणि च प्राप्ते अपवाद्त्वात् सर्वर्णदीर्घः । अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं येः ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्या इत्युच्यते । तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे—निमित्तमित्यादिना । सेदुप इत्याद्युदाहरणम् । तच्च शब्दाधिकारे सेदिवसशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । इयं परिभाषा निर्मूला निष्कला चेति परिभाषेदुबोद्धरे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विश्वितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वाल्मनोरमायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथान्वयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

४७ इको यणचि ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते । 'स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः ।

इको यणचि । इक इति षष्ठी । अतः 'पट्टी स्थानेयोगे'ति परिभाषया स्थान इति लभ्यते । स्थानं-प्रसङ्ग इत्युक्तम् । वर्णानां वर्णान्तराधिकरणत्वात्सम्भवात् अचीति सति सप्तमी । 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषया वर्णान्तरान्यवहितोच्चारितेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते । एवं च अचि परत इत्यर्थलभ्यम् । संहितायामित्यधिकृतम् । तत्तद्वार्धमात्राधिककालव्यवधानाभावे लभ्यते । एवं च फलितमाह—इकः स्थाने शब्दादिना । इदं च सूत्रापरानुसारिभाषीनमतानुसारेण । संहितायामिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकात्मकौपरलेपिकाधिकरणे अचीति सप्तमी, तस्मिन्निष्पत्तेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः । इत्य हि तत्र भाष्यम्—'अथ योगः शक्योऽवबुद्धम् । कथम् ? अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपरलेपिकं वैश्विकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यत्त उपरलेपात् । इको यणचि अच्युप-सिद्धस्येति । 'तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति' इति । उप समीपे रलेपः सम्बन्धः उपरलेपः, तत्कृतमधिकरणमौपरलेपिकं सामीपिकमिति यावत् । एवं च अपसमीपवर्तिनः इक इति फलति । सामीप्यं च कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावः । एवं च असंहितायानुष्ठसानीप्याभावादेव यणभावसिद्धेः संहिताधिकारो न कर्तव्य इति भाष्यार्थः । एवं च तुल्यव्यायात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्राप्यौपरलेपिकाधिकारे सप्तमी । ततश्च अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थे अकारादावुच्चारिते सामीप्यसम्बन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थः फलति । न त्वन्यवहितोच्चारिते इत्यन्यवहितत्वविशेषणमुच्चारिते देयम्, सामीपिकाधिकरणसप्तम्यैव तदलभात् । सामीप्यस्य च तत्र कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावात्सम्भवात् । एवं च तत्र नैरन्तर्यार्थं निग्रहणं न कर्तव्यम् । इदं च 'शुक्लो' इति सूत्रे, 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे च कैयटे स्पष्टम् । अधिकरणशैविष्यं तु कारकाधिकारे आचारोऽधिकरणमित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते ।

सुधी इति । अथ चिन्तायामिति धातोः 'ज्यायते. सम्प्रसारणं च'ति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे हलधेनि दीर्घे च घीशब्दः । सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियः । सु शोभना घीर्षेणामिति धा सुधियः । सुधीभिरुपास्य इति निग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'सुधी धातुप्रातिपदिकयोः' इति मिसो लुक्

१. 'अच्युपसिद्धस्येति' इत्यदिः ।

‘सुधूय उपास्यः’ इति जाते । ४८ अनचि च ८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् । ४२ स्थानिवद्वादेशोऽनत्विवधौ

सुधी उपास्य इति स्थिते ईकारस्य यकार ह्रायन्वयः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येषु छत्रणा ‘नाञ्जला’विति सूत्रे प्रपञ्चिता । तत्स्फोरणाय ईकार उदाहृतः । ननु ईकारस्य वरलाः कृतो न स्युः, यण्त्वाविशेषादियत आह—स्थानत आन्तर्यादिति । तालुस्थानकत्वसाम्यादीकारस्य स्थाने ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति यकार एव भवति, न तु वरलाः; मिश्रस्थानकत्वादित्यर्थः । अत एव ‘यथासंख्यमनुदेशः समानाम्’ इति सूत्रे भाष्यम्—‘किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । ‘स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम्’ इति । ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रभाष्ये तु—‘किमिहोदाहरणम् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्’ इत्युक्तम् । यथासंख्यसूत्रेणेत्यर्थः । नन्विह यण्णव्देन निरनुनासिकायवलाः रेफश्चेति चत्वारो गृह्यन्ते, यणो भाष्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् । गुणानाम् अमेदकत्वेऽपि यवलाः षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते । इक्शब्देन तु षट्पट्टिगृह्यत इति विषयसंख्याकत्वात् कथमिह यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति चेन्न, इक्त्वयण्त्वादिना अनुगतीकृतानां समात्वात् । ननु ऋलृवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्ग इति न यथासंख्यसूत्रेण निर्वाह इति चेत्, शृणु-ऋत्वावच्छिन्नस्य रेफो भवति, लृत्वावच्छिन्नस्य लंकारो भवतीति यथासंख्यसूत्रांशम्यते । ऋत्वजातिश्च न लृवर्णेषु । लृत्वजातिश्च न ऋवर्णेषु । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधिवलात् ऋत्वम् लृकारे, लृत्वम् ऋकारे च आरोप्यते कार्यार्थम् । एवं च वास्तवम् ऋत्वं लृत्वं च आदायात्र यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्वाधेयास्तां तावत् ।

सुधूय इति स्थिते इति । धकारस्य द्वित्वमिति वधपमाणेनान्वयः । केन सूत्रेणेत्यत आह—अनचि च । ‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ इत्यतः ‘यर्’ इति पठयन्तं ‘वे’ति चानुवर्तते । ‘अचो रहाम्यां द्वे’ इत्यतः अच इति पञ्चम्यन्तं द्वे इति चानुवर्तते, न अच अनच तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः । तथा सति ‘नञ्चि युक्तं मन्ये-सदृशे तथाह्यर्थ गतिः’ इति न्यायेन अञ्चि च हलीत्यर्थः स्यात् । तथा सति लाघवाद्दलीत्येवं वदेत् । रामात्-इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात् । अतः अचि न भवतीत्यसमर्थसमासमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम् । तदाह—अचः परस्येत्यादिना । इति धकारस्येति । अनेन सूत्रेण धकारस्य द्वित्वकारणमित्यर्थः । धकारस्य उकारादचः परत्वाच्चपरकत्वाभावाच्चेति भावः । ननु सुधूय इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्चत्वात् कथम् अचपरकत्वात् धकारस्य द्वित्वमिति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकं सूत्रमाह—स्थानिवद्वादेशः । गुरुस्थानाप्रन्ते गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलभोः लोकेत सिद्धः । कुशादि-

१।१।५॥ आदेशः स्थानिकस्याद् न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । अनेनेह यथा-

स्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः । इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति यचनात् स्थानिधर्मा आदेशेषु न प्राप्नुयुदिति तत्प्राप्त्यर्थं स्थानिवशादेश इत्या-
 रब्धम् । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । यस्य स्थाने अन्यद्विधीयते तत् स्थानि-
 येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् ।
 'तेन तुल्य'मिति वृत्तिप्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति, स्थानिधर्मको
 भवतीति यावत् । अल्लिति धर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः कार्यम् । अलाश्रयो
 विधिः अश्विभिः । न अश्विभिः, अनश्विभिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति
 प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवच्च भवतीति फलितम् ।

अलाश्रयेति सामान्यवचनात् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः,
 अलि विधिश्चेति सर्वसंग्रहः । अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र 'विसर्जनोपस्य
 स.' इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गत्वमाश्रित्य 'अह्म्यवाय' इति गणत्वं प्राप्तं
 न भवति । अलः परस्य विधौ यथा—दोः । 'दिव औत्' इति वकारस्थानिकस्य
 औकारस्य स्थानिवद्भावेन ह्रस्वात् तत् परस्य सोर्ह्रस्वत्वादिदोषः प्राप्तो न भवति ।
 अला विधौ यथा—एकाम् । दिव उदिति । वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भा-
 वेन वकारावात् 'लोपो ष्योर्बलि' इति लोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा—
 क इष्टः । यजे. कः । अत्र वकारस्थानिकसंग्रहसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन
 ह्रस्वात् 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्तं न भवति । अल्चेह स्थानिमूतः, स्थान्यवयवञ्च
 गृह्यते । तत्र आदेशस्य स्थानिमूतो योऽल्ल, स्थान्यवयवञ्च योऽल्ल, तदाश्रयविधिः
 न स्थानिवदिति फलति । तत्र स्थानिमूतोश्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव । यथा
 वा-धिवि प्राणने इति चातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य, सेरन्तादेशे 'धिविक्कृण्योर च'
 -ति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धघानुकरवात्
 स्वतो यलादिस्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति, वकारस्य स्थानिमूतो योऽल्ल उकारः,
 तदादेशं वकारम् आर्धघानुक्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इट्, स्थान्यलाश्रयत्वात् ।
 स्थान्यवयवलाश्रयविधौ यथा—प्रतिदीप्य । इह यत्वादेशस्य य इत्यस्य स्थानि-
 वद्भावेन यलापार्धघानुक्त्वात् इडागमः प्राप्तो न भवति । इडागमस्य यलादित्त्ववि-
 यये स्थान्यवयवमूतालाश्रयत्वात् । तदेतदाह—आदेशः स्थानिवत्थाप्रतु स्थान्यलाश्रय-
 विधाविति । स्थान्यलाश्रयस्य स्थानीति किम् । रामाय । इट् 'सुपि च' इति दीर्घस्य
 यथादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये आदेशस्य
 स्थानिवद्भावेन सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेपि-स्थान्य-
 लाश्रयत्वात्वात् । न च नीन्घातोर्णुलि आकादेशे वृद्धौ 'ने अक' इति स्थिते, ऐका-

रस्य स्थानिवद्भावेनाच्चमाश्रित्य 'अनचि' (सू० ४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, 'अनत्विधौ' इति तन्निषेधात् । ५० अक्षः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७ अत्विव्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्थात्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन

रस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात् ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम्, इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते । ईकारस्य च आयादेशभावो न शास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तां तावत् । अनेनेति । उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह सुध य इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य वकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य अचि न द्वित्वमित्यर्थकेन अनचीत्यनेन यकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय-इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—अनत्विधाविति तन्निषेधादिति । स्थानिवत्तन्निषेधादित्यर्थः । यकारादेशस्थानिभूतो योऽल्ल ईकारः तद्गतमण्डवं यकारे आश्रित्य प्रवर्तमानस्य यकारद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः ।

ननु सुध य इत्यत्र मास्तु 'स्थानिवद्' इति सूत्रेण स्थानिवद्भावः । तदुत्तरसूत्रेण तु स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्यन् तथाविधमुत्तरसूत्रमाह—अचः परस्मिन् । स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—अत्विव्यर्थमिति । अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः । तेन वन्नश्चेति सिष्यति । औन्नरचु छेदने । लिटि निपि णलि द्वित्वम् । लिटवभ्यासस्येति अभ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः । पूर्वरूपम् । उरदत्वस् । रपरत्वम् । हलादिशेषः । तत्राभ्यासे नकारस्य पुनः सम्प्रसारणं न, ऋकारस्थानिकस्य उरदत्वस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । पूर्वसूत्रेण त्वत्र स्थानिवद्भावो न सम्भवति, सम्प्रसारणनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः । पूर्वसूत्रादिह स्थानिवत्तादेश इत्यनुवर्तते । अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति अच आदेश इति । परस्मिञ्चिति सति सप्तमी । ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते । तत्रादेशविशेषणञ्च । तदाह—परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्थादिति । विधीयत इति विधिः कार्यम् । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वश्वं च यद्यपि सावधिरुम् । त्रयं चात्र संनिहितम्—स्थानी आदेशः परनिमित्तं चेति । तत्र स्थानी तावद्भावधिर्भवितुमर्हति, तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशः, नापि परनिमित्तम्, वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानिकयणादेशात् तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य न तत्राभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनास्वापत्तेः । तथापि स्थान्यपेक्षयैवात्र पूर्वश्वं विवक्षितम्, स्थानिन आदेशेनापहृतावेऽपि भूतपूर्वगत्या तत्पूर्वस्य सम्भवात् । तदेतदाह—स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन इदस्य विधौ कर्तव्य इति । अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशोऽपि भवति,

दृश्य विधौ कर्तव्ये । इति यण' स्थानिवद्भावे' प्राप्ते । ५१ न पदान्तद्विर्घ-
चनवरेयलोपस्वरसघणानुस्वारदीर्घाविधिषु १।१।५८। पदस्य चर-

यश्च भवति तदादेशोऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रोपरथापि कार्याभावस्य भतिदेशो भवति ।
तत्राद्ये षष्ठीस्युदाहृतमेव, तत्र 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमि'ति, निषेधकार्यस्य शास्त्री-
यात्वात् । द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम् । गण संवयान इति चुरादी भदन्तघातुः ।
तस्मात्पिण् । अतो ङोपः । त्रिप्, शप्, गेर्गुणः, अथादेशो गणयत्याति रूपम् । अत्र
गिञि परतः उपधाभूतस्य गकारादकारस्य 'अत उपधायाः' इति न भवति, प्रकृत-
सूत्रेणाहोपरस्य स्थानिवद्भावात् । अकारे स्थानिनि सति गकारादकारस्य उपधाव-
महादुपधावृद्धिर्न प्रवृत्तिमहति । घृद्धपमावस्याशास्त्रोपत्येऽपि अहोपे भतिदेशात् ।
न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकाराच्च पूर्वत्वम्, गकारेण व्यवधानादिति वाच्यम्,
पूर्वत्वम् इत्यभ्यवहितान्यवहितसाधारणम्, उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाद्विहात् । तस्य
तत्रैव स्पष्टीभविष्यतीत्यलम् ।

इति यण इति । अनेन सूत्रेण सुघ य् इत्यत्र घकारस्य द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये ईकार
स्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्ते तत्प्रतिषेधसूत्रमारम्यत इत्यर्थः । न पदान्त-
द्विर्घचन । स्थानिवद्भावे इति अच. परस्मिन्निति चानुवर्तते । परनिमित्तकोऽजादेशो
न स्थानिवदित्यन्वयः । पदान्तश्च द्विर्घचनं च वरे च यलोपश्च स्वरश्च सवर्णश्च अनु-
स्वारश्च दीर्घश्च अथ चर्षेति द्वन्द्वः । तेषां विधयः—विधानानि । कर्मणि षष्ठ्या
समासः । ततश्च पदान्तादिषु विधयेषु इति लभ्यते । वर इत्यनेन वरे योऽजादेशः स
विवक्षितः । आर्यो द्वन्द्वः । सष्ठया अनुवच । विधिशब्दः प्रत्येकमन्वेति—पदान्त-
विधौ द्विर्घचनविधावित्यादि । पदस्यान्तः चरमावयवः पदान्तस्य विधाने पदान्त
कर्मके विधाने पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्घचनादौ च कार्ये इति यावत् । तथाह—
पदस्य चरमेत्यादिना । पदान्तस्य स्थाने विधाविति तु न व्याख्यातम्, तथा सति
एषो यन् इत्यतीत्यसिद्धेः । तथाहि—एष यन् इति छेदः । इणघातोर्लटः दातरि षापि
कुकि इकारस्य इणो यगिति यण् । अत्र एतत्तदोरिति सुलोपो न भवति, तस्य हलि
परतो विधानात् इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भाव-
नापत्वात् । न च न पदान्तेति निषेधः शब्दः; यो विधीयमानः पदस्य चरमावयव-
सम्पद्यते तत्रैव सन्निषेधात्, इह च विधेयस्य सुलोपस्य पदान्तव्यवहारत्वात् । पदान्तस्य
स्थाने विधाविति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थादिवद्भावो न सिध्यत्, ङोपस्य पदा-
न्तसकारस्य स्थाने विधानात् । अत्र 'हशि च' इत्युक्ते तु कर्तव्ये यकारो न स्थानिव-

झवति, उकारस्य विधीयमानस्य पृथ्वरमावयवत्वात् । एवं च पदान्तविधावित्यस्य
पपो यन् इत्येतदुक्त्वविषये उदाहरणम् । सुलोपविषये तु प्रत्युदाहरणमिति भाष्ये
स्पष्टम् । भाष्यप्रदीपोद्घोते स्पष्टतरमेतत् ।

पदान्तविधौ कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभवित्यति । द्विर्वचने
सुध् वृ ह्युदाहरणम् । न चेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तद्धि-
पेषे स्थानिवद्भावः स्यादेवेति वाच्यम्, अनचि चेति द्वित्वस्यानैमित्तिकतया तद्धिषये
यकारस्थानिवद्भावस्थानपेक्षितत्वेन तत्र तद्धिषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र
अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । वरे यथा—यायावरः । 'यश्च
यश्चः' इति या घातोर्ध्वन्ताद्वरच् । सन्पडोरिति द्वित्वम् । यापाय वरः इति स्थिते
'अतो लोपः' इति यलोऽकारस्य लोपः । 'लोपो व्यो'रिति यकारलोपः । अत्र अजाद्या-
घंघातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् ।
यलोपे यथा—यातिः । या घातोर्ध्वं द्वित्वं किच् यायाय ति इति स्थिते, 'अतो लोपः',
लोपो व्योरिति यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, लोपो व्योरिति यलोपः,
यातिरिति रूपम् । अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । न च वाच्योरित्य
त्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्था-
दिति वाच्यम्, स्वरधीर्ध्वलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति चार्तिके परिगण-
नात् इह च वकारस्य लोपरूपत्वाभावात् । स्वरविधौ यथा—चिकीर्षकः । चिकीर्ष
इति सधन्तात् ष्वुल् । अकादेशः । सनोऽकारस्य 'अतो लोपः' । अत्र हकारस्य लित्ती-
त्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यद्यपि ईकारः अल्लोपस्थानिभूतादकारा-
न्नाप्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति; तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात्
पूर्वसूत्रे पूर्वत्वं व्यवहितान्यवहितसाधारणम् । तत्प्रयोजनं पूर्वसूत्र एवोक्तम् ।

सवर्णविवधौ यथा—सिण्डुडि । शिप् इति घातोः रौघादिकाल्लोपमध्यमपुरुषैक-
चक्षनम् । सिप्, शम् । शिनष् सि । द्वित्वम् । शित्वम् । ष्टुत्वम् । षस्य जशत्वं
डकारः । शिनडुडि । शसोरल्लोपः । नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य यदीति
तस्य परसवर्णः णकारः सिण्डुडि इति रूपम् । अत्र परसवर्णे कर्तव्ये आल्लोपो न
स्थानिवत् । वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेहमुदाहरणम् । श्रमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः ।
तस्थानिभूतः श्रमकारः एव । तस्मिन् सति नकारस्थानुस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति ।
तथा चानुस्वारस्य स्थानिभूतादृचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये
अचः परिस्मिन्नल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किं तत्प्रतिषेधेन । यत्तु
तत्त्वयोधिण्याम्—अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्रमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति
तस्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वं स्थानिद्वारापि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्यु-

भावरवे द्विवचनदौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्यानिवत् । इति स्थानिन-

सम् । एवं सति तिस्रमाद्यष्टे नित्तापयतीत्यत्र पुगागमो न स्यात् । 'तरकरोति तदाद्यष्टे' इति णिच् । इष्टवद्भावादुकारस्य टेरिति लोपः । अचो ङ्गितीति तकारादुकारस्य वृद्धिः आकारः पुगागमः । तित्तापीत्यस्मात् छट् तिप् दाप् गुणः अयादेशः तित्तापयतीति रूपम् । अत्र अचो ङ्गितीति वृद्ध्या लघ्वस्य अकारस्य पुगागमे कर्तव्ये उकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति उकारेण ध्वजधानेन णिपरकत्वाभावात् पुगागमो न स्यात् । आकारस्य लोपस्यादिभूतादुकारात् पूर्वत्वस्य स्वतः अभावेऽपि स्थानिद्वारा सत्त्वादिति सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितम् । प्रौढमंनोरमाद्याख्याने तु दाद्वरेण्ये पादमाद्यष्टे पादयति ततः छिप् पात् हसतीत्यादौ 'स्यो ह्' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णप्रहणमिति प्रपञ्चितम् ।

अनुस्वारविधौ यथा शिपन्ति । शिपघातोर्लटि शिः । झोऽन्त । झमोरखलोप । नश्चापदान्तरदेश्यनुस्वारः । शिपन्ति । इह तु न परसवर्णः । पकारस्य यपूर्वाभावात् । अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अखलोपो न स्थानिवत् । तत्र दार्धविधौ यथा-प्रतिदीप्ता । हलि चेत इकारादिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अखलोपो न स्थानिवत् । जश्चिधौ यथा-सगिधश्च मे । अद्-मचणे चिन् । बहुलं ह्यन्वसीति घसृष्ट आदेशः । घसिमसोर्हलि 'च' इत्युपचालोपः । झलो झलीति सलोपः झपदन्योमिति नकारस्य घात्वम् । 'झलोऽञ्जश्च झशि इति झरत्वेन घकारस्य गकारः । 'समाना ङि' अदन सगिधः । समानस्य ङ्ङन्वसीति समाव । अत्र झरत्वे कर्तव्ये उपचालोपो न स्थानिवत् । 'चविधौ यथा-जचतुः घसेलिटि अतुस् । द्विचम् । 'हलोदिरनेपः' 'अभ्यासे चर्च' इति झरत्वम् । 'बुहोऽञ्जः' इति चकारः । 'गमहन' इत्युपचालोपः । 'सरि च' इति पार्वम् । ककारः । 'शासिचसि' इति चः । अत्र चत्वे उपचालोपो न स्थानिवत् । भाष्ये तु पूर्वद्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टम्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घत्रश्चरः प्रत्याख्याताः । किञ्च 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तरस्य' 'ठोलि' 'उद्-स्याःरत्नमोः पूर्वस्य' 'अथो होऽन्यतरस्याम्' 'द्वारङ्गोऽ' इति पट्पृथ्वीपाठोत्तरं 'झलोऽञ्जश्च झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'सरि च' 'वाऽवसाने' 'अगोऽ' प्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसुधीपाठ इति 'हलो यमां यमि' इति सूत्रस्य भाष्यमन्ततः सूत्रक्रमः । एवं च सिण्ढद्वीरस्य न परसवर्णप्रसक्तिः । परसवर्णे कर्तव्ये पकारस्थानिवत्स्य झरत्वस्यासिद्धत्वेन यत्परकत्वाभावादिति सर्वथापि सवर्णविधौ सिण्ढद्वीति नोदाहरणमित्यास्तां तावत् ।

इति स्थानीति । अनेन सूत्रेण मुघ्य् इत्यत्र द्विवचनिषेधे कर्तव्ये यकारस्य स्या

झावनिषेधः । ५२ झलां जश् झशि ८ । ४ । ५३ ॥ स्पष्टम् । इति घकारस्य दकारः । ५३ अदर्शनं लोपः ८ । १ । ६० ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ५४ संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४८०६) । 'यणो मयो द्वे

निवस्वनिषेध इत्यर्थः । एवं चाष्परकत्वाभावेन अनधि चेति निषेधाभावाद् घका रस्य द्वित्वं निर्वाधमिति भावः । तथा च सुध् घ् य् इति स्थितम् । झलाजश् झशि । स्पष्टमिति । झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम् । तत्र न किञ्चिद्घृणा- श्वातव्यमस्ति, परान्तस्वानुवृत्त्यभावादित्यर्थः । इति घकारस्येति । प्रथमघकार- स्येत्यर्थः । दकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । सुध् घ् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपउच्छ्वासूत्रमाह—अदर्शनं लोपः । शब्दानुशासनप्रस्ता- वाच्छब्दविषयकध्रुवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शनस्याभावः अदर्शनम् । अर्था- भावेऽव्ययीभावः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यतः स्थाने इत्यनुपपत्ते । एयानं प्रसक्त इत्यु- क्तम् । शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदश्रवणम्, तद् लोपसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तथाह—प्रसक्त्येति । तत्र श्रवणाभावात्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चा- रणमपि नास्तीत्यर्थाह्वयते । प्रसक्तस्य किम् ? दधि इत्यादौ क्रिपः अश्रवणात्मकलो- पस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' मा भूत् । संयोगान्तस्य लोपः । पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगः अन्तो यस्येति विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोप इत्य- न्वयः । न च क्लृप्तपदस्य लोपः । किन्तु अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तद्वाह—संयोगान्तमित्यादिना । अत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । यत्तु संयोगान्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रह- णम् । अन्यथा सुहृत्प्रासाद इत्यत्र पकारात् पूर्वस्य तकारस्य लोपः स्यादिति । तत्र, संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात् प्रत्येकवृत्तित्वमभ्युपगम्य अन्तग्रहणप्रयोजन- वर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः ।

इति यलोप इति । सुध् य् इति यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्रतिषेधः कार्थ्यते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः । यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो वक्ष्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवतीति शेषः । इदं वार्तिकम् धाकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्य अक्षः परत्वाभावाद्घष्परकत्वाच्च अनधि चेति द्वित्वाप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह—यणो मयो द्वे वाच्ये । अनेन वार्तिकेन यकारस्य द्वित्व- मित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति पष्ठी तर्हि यणः परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परः, नापि मय् । अतः कथमनेन

वाच्ये' (वा ५०१८) । 'मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी' इति पच्चे यकारस्यापि द्वि-
त्वम् । तदिह घकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पात्तरवारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वि-
यम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुदध्युपास्यः । मद्भ्वरिः । धातंत्रः । ङाकृतिः ।

वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह—मय इति । पच्चे इत्यनेन उभयथा श्यास्यान-
मिष्टमिति सूचितम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके यरोऽनुना-
सिक इत्यतो वाप्रहणमनुवर्तते । तस्य फलितमाह—तदिहेति । तदित्यस्यपम् ।
इयता सन्दर्भेण यत् प्रपञ्चितं तेन इह सुधु य् इत्यत्र यकारयकारयोः द्वित्वविकल्पा-
त्तरवारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । एकधमेकयमिति । एकः घकारः यस्य तत् एक-
धम्, एवम् एकयमित्यपि । घकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकधकारमेकयकारं
च प्रथमं रूपमित्यर्थः । द्विधं द्वियमिति । द्वौ घकारौ यस्य द्विधम् । एव द्वियमित्यपि ।
घकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः ।
द्विधमेकयमिति । घकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाभावे द्विधमेकयं च तृतीयं रूपमि-
त्यर्थः । एकधं द्वियमिति । घकारस्य द्वित्वाभावे यकारस्य द्वित्वे एकधं द्विधं च चतुर्थं
रूपमित्यर्थः । सुदध्युपास्य इति । इह 'न मूस्तुभियो' इति निषेधस्तु न भवति, तस्य
अध्यासो मुपि विधानात् । इकोऽस्यर्ण इत्यपि न । 'न समासे' इति तद्विषेधात् ।

मद्भ्वरिरिति । मधुर्भाम असुरविशेषः । तस्यारिरिज्ञानः मद्भ्वरिः । हरिरित्यर्थः ।
अत्र घकारादुकारस्य श्यानत आन्तर्यात् यथासङ्गपरिभाषया वा घकारः । न चात्र
वकारस्य दन्तस्थानाधिक्यात् न रूपाण्यस्यमिति वाच्यम् । यादृशस्थानसाम्यस्य
सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् ।
अन्यथा चेता स्तोत्रेत्यादौ इकारादेः एकाराद्यनापत्तेः । वात्तश्च इति । अत्र तकारस्यैव
द्वित्वम् । न तु रेफस्येत्यनुपहमेव वक्ष्यते अत्रो र्हास्यामित्यत्र । ङाकृतिरिति । लृव-
र्णस्य ङाकृतिरिव ङाकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे लृवर्णस्य दन्तस्थान-
साम्यात् छकारः । न च दन्तस्थानसाम्यात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च तस्य
वकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकतायाः मद्भ्वरिरि-
त्यत्रोच्छ्रयादिति वाच्यम्, अत्र हि चत्वारो यणो पचरला विधेयाः । तत्र घकार-
विधिहकारे ओष्ठस्थानसाम्यात् निस्सपन्नः सावकाशः, तत्र छकारस्य दन्तरूपस्थान-
भेदात्प्रान्तेः । ङाकृतिरित्यत्र लृवर्णं तु वकारो छकारश्चेत्पुन्यमपि प्राप्तम् । अत्र
दन्तपरविप्रतिषेधमाधित्य छकारविधिः परत्वात् अपवादात्वाच्च वकारविधिं वा-
च्यते । यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्वापि घकार एव स्यात्, तर्हि छकार-
विधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र लृवर्णस्य छकार एवेत्यास्तां तावत् ।

५५ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे
 आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् । तत्त्वकथने
 द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी । 'तत्परे च' (वा ५०२१) । पुत्र-
 पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'वा हतजग्धयोः' (वा ५०२२) । पुत्रहती-पुत्रहती ।
 पुत्रजग्धी-पुत्रजग्धी । ५६ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ८।४।४५।
 आदिषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः । राष्ट्रम्—राष्ट्रम् । ५७ सर्वत्र

नादिन्याक्रोशे । द्वे इत्यनुवर्तते । यर इति च आक्रोशो निन्दा । आदिनीति
 ङ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम् । आपिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यः यरू तकारः तस्य न
 द्वित्वम् । आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः । तदाह—पुत्रशब्दस्येत्यादिना । पुत्रशब्दस्यावय-
 वस्येत्यर्थः । पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति । पुत्रानत्तु शीलमस्याः पुत्रादिनी । 'सुप्य-
 जातौ' इति णिनिः 'शृन्नेस्यः' इति ङीप् । हे पापे ! त्वं पुत्रादिनीत्यन्वयः । पुत्र-
 घातिनीत्यर्थः । ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात् सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तमेव
 विवक्षितमिति हरदत्तः । साधवोऽप्येवम् । अत्र उकारात् परस्य तकारस्य 'अनधि च'
 इति प्राप्तं द्वित्वं निषिष्यते । रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यते ।
 आक्रोशे किमिति । आक्रोश इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'किं पृच्छ्यायां जुगुप्सने'
 इत्यव्ययवर्गे अमरः । एवमुत्तरप्राप्त्येवजातीयकेषु द्रष्टव्यम् । तत्त्वकथनं इति । यस्याः
 पुत्राः स्वयमेव त्रियन्ते तां प्रति पुत्रादिनीति वस्तुस्थितिकथने तु न द्वित्वनिषेधः,
 तत्र निन्द्यायाः अप्रतीतेरित्यर्थः । तत्परे च । वार्तिकमेतत् । सः आदिनीशब्दः परो
 यस्मात् सः तत्परः आपिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो न
 द्वित्वमित्यर्थः । पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति । पुत्रस्य पुत्रानत्तीति विग्रहः । अत्र पूर्वस्य
 पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति, द्वितीयपुत्रशब्देन व्यवधानात् । अतः
 पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम् । वा हतजग्धयोः । हतशब्दे जग्धशब्दे च
 परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः । पुत्रहतीति । तकारद्वित्वे रूपम् ।
 पुत्रो हतो ययेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति ङीप् इति केचित् । वस्तुतस्तु
 जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेः गौरादित्वात् ङीपिति युक्तम् । पुत्रघातसमूहस्य
 स्त्रीष्वेव सम्भवात् स्त्रीलिङ्गमेवोदाहृतम् । पुत्रहतीति । द्वित्वाभावे रूपम् । एवं पुत्र-
 जग्धी पुत्रजग्धीति । अनधि चेति द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य क्कान्ते चैत् हत-
 जग्धयोरेव आक्रोश एवेति नियमार्थमिदं वार्तिकमिष्याहुः । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । मता-
 न्तरे तु नेत्यर्थः । इन्द्र इति नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रमित्यत्र पकारस्य द्वित्व-
 विकल्पः । सर्वत्र शाकल्यस्य । नेत्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाक-

शाकल्यस्य ८।४।५१॥ द्वित्वं न । अक्षः । प्रज्ञा । ५८ दीर्घादाचार्याणां
 म् ८।४।५२॥ द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । ५९ अचो रहाभ्यां द्वे
 ८।४।६१॥ अचः पराभ्यां रेफहाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्ष्यनुभव ।
 न ह्यस्ति । ६० हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४॥ हलः परस्य यमो
 लोपः स्याद्वा यमि इति लोपपक्षे द्वित्वामावपक्षे वैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भ-

स्यस्य ऋधेमते द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । दीर्घादाचार्याणाम् । नेत्यनुवर्तते । दीर्घात् परस्य ।
 यरो द्वित्वं केपादिदाचार्याणां मते न भवति । मताग्तरे तु भवति । अनचि चेत्यत्र
 वाप्रहणमनुवर्तते इति नाश्ललादिति सूत्रे कैषटः । एवं च अनचि चेत्येव द्वित्वविक-
 र्णसिद्धौ त्रिप्रभृतिष्विखादिसूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति प्रौढमभोरमायां स्थितम् ।
 एतत्सूत्रत्रयविरोधादनचि चेत्यत्र वाप्रहणं नानुवर्त्यमिति युक्तं प्रतिभाति ।

अचो रहाभ्यां दे । 'यरोऽनुमासिक' इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं वेति चानुवर्तते ।
 अच इति द्विभोगे पञ्चमी । पराभ्यामिति शेषः । रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी । परस्येति
 शेषः । तदाह—अचः पराभ्यामित्यादिना । हर्ष्यनुभव इति । हरेरनुभव इति विग्रहः । इति
 अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण् । तस्य द्वित्वम् । अय इकारात् परस्योदा-
 हरति—अक्षसीति । नहि अक्षीति स्थिते इकारादिकारस्य यण् तस्य द्वित्वम् ।
 इहोभयत्र यकारस्य अचः पराभ्यामावाद्परकारवाच्यं द्वित्वमप्राप्तं विधीयते । अत्र
 अनचि चेति रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन
 हकारत्वेन च साप्राथ्युत्तेन निमित्तभावेन तयोः परत्वाद्बोधितकार्यंभावववाधात्,
 'धृतानुमितयोः सुतं बलीय' इति न्यायात् । हर् य् अणुभवः । मह् य् अस्ति
 इति स्थिते । उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह—इतो यमां यमि लोपः । अयो
 होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । सत्यं विभक्तिप्रतिरूपकमभयं वार्यं
 वर्तते । यमामिति बहुत्वं प्रयोगबहुत्वापेक्षम् । एकैकस्मिन् प्रयोगे बहुलां यमाम-
 सम्भवात् । इह इति द्विभोगे पञ्चमी । परस्येति शेषः । तदाह—इचः परस्य यम स्या-
 दिना । अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथमयकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं सम्पद्यते ।
 लोपामावपक्षे तु द्वियकाररूपं सम्पद्यते । ननु हलो यमामिति सूत्रमेतदयं नारम्भणी-
 यम् । अचो रहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य,
 द्वित्वामावे एक्यकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य नारस्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह-
 शति लोपेति । तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्येत आह—लोपारम्भेति । 'द्वित्वद्वित्या-
 द्वित्यपर्युत्तरपदान्ण्य' इत्यादित्यशङ्कात् शेषार्थग्यन्तात् देवतार्थे ष्यः । आदिभ्य
 य इति स्थिते । 'यस्येति च' इति यकारात्कारस्य लोपे तकारात्कारस्य अनेन
 सूत्रेण लोपः । तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येक्यकारं रूपं सिध्यति, नान्यथा ।

फलं तु 'आदित्यो देवता अस्त्येत्यादित्यं हविः' इत्यादौ । 'यमा यमि' इति यथासङ्गव्यञ्जानान्नेह । माहात्म्यम् । ६१ एचोऽयवायावः ६।१।७८॥ एचः क्रमादय् आव् आय् आव् एते स्युरचि । ६२ तस्य लोपः १।३।९॥ तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं च इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । 'यस्मिन् विधिस्तदादावत्प्रहणे' । सप्तम्यन्ते अरुप्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तदादौ ज्ञेयः । येन विधिरित्यस्यापवादः । ६३ चान्तो यि प्रत्यये ६।१।७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे

अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः । अत्र 'आपर्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति लोपस्तु न जाताद्यर्थकत्वेन अपर्यावाभावात् । अत्र त्वेतत् सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः । नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य लोपः स्यात्, तस्य यमत्वात् यकाररूपयमपरकाराच्चेत्यत आह—यमामिति । यथासङ्गव्यञ्जानादिति । विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं सूत्रम् । विज्ञानं शिष्यपक्षाच्चयोः' इत्यमरः । यथासङ्गव्यञ्जानादित्यर्थः । तथा च मकारस्य मकारे परत एव लोपलाभात् यकारे परे न लोप इत्यर्थः ।

एचोऽयवायावः । अय् च अव् च आय् च आव् चेति विग्रहः । इहो यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । यथासङ्गव्यञ्जानपरिभाषया एकारस्य अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव्, इति लभ्यते । तदाह—एवः क्रमादिति । यथासङ्गसूत्रभाष्यरीत्या तु अन्तरतमपरिभाषयैवात्र व्यवस्था ज्ञेया । इह 'इचोऽचि यणयवायाव' इत्येषा सूत्रयितुमुचितम् । एतेष्ववादेशेषु यकारवकारयोर्हलन्त्यमिति इत्संज्ञार्था लोपमाणाद्वितुमाह—तस्य लोपः । इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम् । तत्र तच्छब्दः सप्रहितम् इतं परामृशति । तदाह—तस्येत इति । इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—उच्चारणेति । यद्यत्र यवयोर्लोपः स्यात्, तर्हि तयोः सूत्रे अनुच्चारणमेव स्यात्, प्रक्षालनाद्धि पक्षस्य दृष्टादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायादिति भावः । तर्हि किमनयोः इत्संज्ञयेत्यत आह—एवञ्चेति । उक्तप्रकारेण लोपाभावे सति इत्संज्ञापि इह यकारे वकारे च न भवति, फलाभावदित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—हरय इत्यादिना । हरे ए, विष्णो ए, नै अकः, पौ अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः ।

चान्तो यि प्रत्यये । यि इति सप्तम्यन्तम् । तेन यकारादाविति लभ्यते, 'यस्मिन्विधिस्तदादावत्प्रहणे' इति वार्तिकत्वात् । तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विवक्षितम् । अलिति वर्णपर्यायः । सप्तम्यन्ते वर्णप्रहणे यो विधिः स तद्द्वारणादौ ज्ञेयः इति तदर्थः ।

ओदीतोरव् अच् एतौ स्तः । गोविकारो गभ्यम् । 'गोपयधीर्यत्' (सू १५३८)
 नावा ताव नाभ्यम् । 'नौवयोधर्म' (सू १६४३) इत्यादिना यत् । 'गोयूतो छन्द-
 स्युपसङ्ख्यानम्' (सू ३५४३) 'अभ्यपरिमाणे च' (वा ३५४४) गभ्यूतः । 'ऊति
 यूति—' (सू ३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । 'वान्तः' इत्यत्र वकारात्

येन विधिरिश्यस्यापयमपवादः । वकारः अन्ते यस्य सः वान्तः । पूर्वसूत्रोपात्तः अवा-
 देशः आवादेशश्च विवक्षितः । तौ च कयोर्भयत इत्याकाङ्क्षायां ओदीतोरियर्या-
 छग्यते , पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानिरेवेन वल्लस्रवात् । तदाह—यकारादावित्या-
 दिना । गभ्यमिति । गो य इति स्थिते ओकारस्य अक्षपरकत्वाभावात् 'पृषोऽयवापावः'
 इत्यप्राप्ते अवादेशोऽत्र विधीयते । अस्मिन् चात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह—गोप-
 यसोर्यदिनि । अनेन सूत्रेण गोशब्दात् विकारार्थं यप्रत्यय इति शेषः । नाभ्यमिति ।
 नौ य इति स्थिते ओकारस्य अक्षपरकत्वाभावात् 'पृषोऽयवापाव' इति अप्राप्ते
 वचनमिदम् । अस्मिन् चात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह—नौ वय इति । गभ्यं नाभ्य-
 मित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति हलि सर्वेषामिति च वकारस्य लोपो न भवति, तयो-
 पदान्तविषयत्वात् इह च अत्वेन पदात्वेन पदाववाचात् । गोयूतो छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ।
 छन्दसि वेदे यूतिशब्दे परे गोशब्दावपवस्य ओकारस्य स्थाने अव इति वान्तादेशो
 भवतीति उपसङ्ख्यानम् । अधिकवचनं कर्तव्यमिति सूत्रकारः निश्चयते । 'आ नो
 मित्रावद्वृणापृनैर्गभ्यूतिमुपतम्' इत्युदाहरणम् । गभ्यूतिः । गोप्रचारभूमिः । गावो
 यूयन्ते मिश्रवन्तेऽस्यामित्यधिकरणे युधातोः क्लिप्तिति वेदभाष्ये मृदुमाह्वरः । अत्र
 यूतिशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्तस्मिन् परतः 'वान्तो यि प्रायये' इत्यप्राप्ती वचन-
 म् । अधिकपरिमाणे च । मार्गपरिमाणविशेषे गभ्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावप-
 वस्य ओकारस्य अव् इति वान्तादेशस्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । लोकेऽपि
 प्राययर्थादिदम् । यद्यपि पूर्ववार्तिकं वैदिकप्रक्रियायामेव उपन्यसनीयम् , तथाप्यत्र
 अनुवृत्तिबोधसौकर्यार्थमिह तदुपन्यासः । गभ्यूतिरिति । यावति गोशब्दः यूयते
 मिश्रयते भूयते तावान्वा गभ्यूतिः, ओशयुगम् । 'गभ्यूतिः, स्त्री ओशयुगम्'
 इत्यमरः । युधातोरधिकरणे क्लिन् । कथमिह युधातोर्वाचं इत्यत आह . ऊतियूनीति ।
 निपातनादेव दीर्घ इति भावः । सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम् ।

ननु गभ्यं नाभ्यमित्यत्र भावेन पदाववाचात् 'लोप' शाकल्यस्य इति 'हलि
 सर्वेषाम्' इति च वलोपाभावेऽपि गभ्यूतिरित्यत्र लोपः स्यात् । अन्तर्वर्तिनी विभ-
 क्तिमात्रित्य पदात्वात् यूतिशब्दस्य यञादिस्वादिप्रत्ययत्वाभावेन तस्मिन् परतो
 भावाभावात्चेदत आह—पान् इत्यत्रेत्यादि । 'वान्तो यि प्रायये' इत्यत्र वकारात्
 गोयूतान्तरित्यत्र वकारात् पूर्वभागे वकारः प्रकृत्यत्वात् इत्यन्वयः । इति च वाच्यं

'गोर्युतौ' इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्यो' (सू ८७३) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । यकारो न लुप्यत इति यावत् । ६४ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे

इति, व् छन्दसीति च वकारः कृतो न श्रूयत दृश्यत आह—लोपो व्योरिति लोपेनेति । अन्तर्हित इति शेषः । ननु प्रश्लेषे सति किमायातमित्यत आह—तेनेति । वान्तो यीति सूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणं वान्तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते । गोर्युतावित्यत्र च इदमेव वान्तप्रहणमनुष्यते इति तत्रापि श्रूयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते । गोर्युतावित्यत्र छकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणमपि पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य वान्त इत्यस्य विशेषणमिति । तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् इति लभ्यते इत्यर्थः । नन्वेतावता गव्यूतिरित्यत्र अयादेशो वकारस्य श्रूयमाणत्वलाभेऽपि लोपशङ्का न परिहृतेत्यत आह—वकारो न लुप्यत इति यावदिति । वकारस्य श्रूयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थं पर्यवसन्नमित्यर्थः, अक्षवणस्यैव लोपशङ्कात्वादिति भावः । यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्रश्लेषस्य तदुदाहरणे गव्यं नाप्यमित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र भवेन्न पदत्वस्य बाधेन उक्तलोपस्याप्राप्तेः । लप्यमित्यादौ एवत एव पदत्वाभावाद्दोषस्याप्राप्तिः । गामिच्छति गव्यतीत्यत्र वयजन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, 'नः वये' इति नियमेन तत्र पदत्वाभावात् । तथापि गोर्युताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गव्यूतिरित्यत्र प्रयोजनमस्यैव । एवं च वार्तिक एव तत्रप्रश्लेष उचितः । एतस्मादेवास्वरसात् छकाराद्वैत्युक्तम् । वस्तुतस्तु वकारप्रश्लेषोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्रश्लिष्यस्य तस्य श्रवणप्रसङ्गात् । न च लोपो व्योरिति लोपात्तदश्रवणमिति वाच्यम्, वकारलोपस्य उदाहरणाभावाद्द्वकारप्रहणं न कर्तव्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । अतोऽत्र प्रश्लिष्यवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियाप्रकाशे तु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वचनात् गव्यूतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्ये तु 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रे अतो लान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात् कचिदस्ति वकारलोप इत्याहुः ।

ननु शोयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशः स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—धातोस्तन्निमित्तस्यैव । एच्च इति, वान्तो

१. वार्तिकेन लोपाभावोऽपि निपास्यते । 'वाषकान्येव निपातनानि' इति सर्वनामसंज्ञा सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

धातोरेश्वरचेदान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव, नान्नाय । उभयम् । अक्षरयलाभ्यम् ।
 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम् । शोयते । शोयत । ६५ इत्यजट्यौ
 शाक्यार्थे ३।१।८१॥ यान्तादेशनिपातनायमिदम् । चेत् शक्यं सप्तमम् ।

पि प्राचय इति शानुवर्तते । सः यादिप्रथमः निमित्तं यस्य सः तन्निमित्तः । यादि-
 प्राचये परे धातोरेशो भवन् यान्तादेशः यादिप्रथमनिमित्तकस्यैव एवो भवति, नान्य-
 स्त्वेष्वर्थः । तदा—यादौ प्राचय इत्यादिना । उभयमिति । ह्यु-द्धेने । अथो यत् ।
 सार्वभामुकार्यभामुकारोरियुकारस्य गुण' ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्र-
 थमनिमित्तकत्वाच्च यान्तादेशः । अक्षरयलाभ्यमिति । 'ओराक्षरयके' इति ह्यु-
 ष्यत् । अथो ष्णितीर्युकारस्य वृद्धिः, औकारः । अक्षरयमित्यव्ययम् । मयूरभ्यसकी
 विश्वात्मसः । 'ह्युपेक्षपरयमः ह्यस्ये' इति मलोपः । अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात्
 यादिप्रथमनिमित्तकत्वाच्च यान्तादेशः । ननु उभयमवश्यञ्चाभ्यमित्यत्र यान्तो धीत्येव
 धाम्नादेशः सिद्धः । अतस्तद्विनिमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः । तदि-
 यमधिक्ये, किं प्रयोक्तव्यमिति पृच्छति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । नियमस्य किंप्रयो-
 जनमित्यर्थः । शोयते इति । येन्-तन्नुत्सम्माने । कर्मणि लट् । साधकर्मणोरित्यात्मने-
 'पद्म् । वक्तु । 'वचित्त्वयिष्यञ्चादीनाय' इति वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । पूर्वरूपम् ।
 'अहृत्सार्वभामुकार्योः' इत्युकारस्य दीर्घः । आद्या सङ् उकारस्य 'आद्गुणः' इति गुण-
 'ओकारः । तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रथमनिमित्तकत्वाभावात् न
 यान्तादेशः । अथत्र न धातुलोपसूत्रस्यभावात्परीत्या 'आद्गुणः' इति गुणस्य ओकारस्य
 पश्चपापेकत्वेन बहिरङ्गत्वात् यान्तादेशो कर्तव्ये असिद्धत्वाद्दोषाभावाच्च यान्तादेश-
 मसक्तिरित्यस्वरस्तादाह—शोयतेति । वेभ्रः केवलात् कर्मणि लट् । आत्मनेपदादि पूर्व-
 वत् । 'आटञ्चादीनाय' इत्याट् । 'आटञ्' इति वृद्धिः, औकारः । तस्य परादिवद्भावेन
 धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रथमनिमित्तकत्वाभावाच्च यान्तादेशः । मात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्
 पश्चपापेकत्वाभावात् । 'मिद्धे इत्यात्मने निधमार्थः' इति न्धावेन नियमविधिसिद्धेः
 तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतमिधमभ्याहृत्यर्थः । एषकाराभावेहि 'यादिप्रथम-
 निमित्तकस्य वेद्येभ्योः यान्तादेशस्तर्हि धातोरेश्वर' इत्यपि नियमः प्रतीयते । तथा च
 धात्रण्य इत्यत्र यान्तादेशो न स्यात् । अत्रोरपर्यं याम्भ्यः' मनुवामोर्माह्वणकौशिकयोः'
 इति यञ् । 'ओगुण' इत्युकारस्य गुणः, ओकारः । तस्य यादिप्रथमनिमित्तकस्य धात्ववय-
 वत्वाभावात् यान्तादेशो न स्यात् । अतः ह्यसिद्धत्वात् धात्रण्यार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

इत्यव्ययौ शक्यार्थे । शक्यार्थे इत्यव्ययसङ्घादौ वाचकतया वर्तते इत्यर्थः । ननु
 किमपि कार्यं विधेयमत्र न इत्यते इत्यत आह—यान्तेति । प्रातिपदिकयोश्च विना
 सिद्धमक्रियस्य सम्बन्धरूपस्य निर्देशो निपातनात् । अतश्च शक्यार्थके यादौ प्राचये

जेतुं शक्यं जय्यम् । 'शक्यार्थे' किम् । जेतुं योग्यं ज्ञेयं पापं ज्ञेयं मनः ।
 ६६ ऋयस्तदर्थे ६।१।८२॥ तस्मै प्रकृत्यर्थयेदं तदर्थम् । क्रैतारः क्लीणीपु-
 रिति बुद्ध्या आपणे प्रचारितं ऋयम् । क्रैयमन्यत् । ऋयणार्हमित्यर्थः ।
 ६७ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९॥ अघर्णपूर्वयोः पदान्तर्योर्बदयोर्षा लोपोऽश्ति

परे चि-उये जि-जये इति धातोरेचः अय इति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फल-
 ति । शक्यार्थे पिज्योर्यान्त इति प्रातिषिद्धकषिष्ठी गौरवादेवं निपातनमिति भावः ।
 ऋयमिति । 'ऋया' इत्यधिकारे चिधातोरेचो यदिति यश्प्रत्ययः । स च 'शक्ति लिङ्घ' इति
 ऋयव्यर्थः । शक्यार्थे लिङ्घ स्यात् षाच् ऋया इति तदर्थः । 'सार्वधातुकार्षातुक्-
 योः' इति इकारस्य गुणः एकारः । तस्याश्परकत्याभावाद्भासः अयादेशः अत्र निपा-
 त्यते । जय्यमित्यपि पूर्ववत् । शक्यार्थे किमिति । शक्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति
 प्रश्नः । जेतुमित्यादि । जेतुं योग्यं ज्ञेयं पापम् । जेतुं योग्यं ज्ञेयं मन इत्यन्वयः । अर्हं
 ऋयवृत्तहेते इति । स च न शक्यार्थक इति पात्र यान्तादेश इत्यर्थः । ऋयस्तदर्थे ।
 इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम् । तदर्थशब्दं व्याख्येते—तस्मा इति । ऋयवृत्तहेते यः
 क्लीञ्धातुः यश्प्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य षोऽर्धः अभिधेयः द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः सः
 प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः । तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु । तथा च क्रयार्थं
 वस्तुनि गम्ये क्लीञ्धातोर्षाद्गौ प्रत्यये परे इति फलति । यान्तः क्लीञस्तदर्थं इति
 विधी गौरवादिनिपातनमाधितम् । क्रयार्थत्वं चात्र फलोपधापकं विवक्षितमित्याह—
 क्रैतार इत्यादि ऋयमित्यन्तम् । योग्यतामात्रप्रद्वेगे तु तदर्थे इत्यव्यावर्तकं स्यादिति
 भावः । क्लीञः कर्मणि 'अचो यत्' इति यत्' इति षण् । सार्वधातुकेषु गुणः एकारः ।
 अत्र एकारस्य अश्परकत्वाभावाद्भासः अयादेशादिति । क्रैयमन्यदिति । गृहादी
 भोजनाद्यर्थं लङ्गृहीतं धान्यादीत्यर्थः । 'अर्हं ऋयवृत्तहेते' इति यत् : अत्र अयादेशो
 न भवति, फलोपधानस्य क्रयार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

इरे घृहि, विष्णो इह, अथै उघतः, गुरौ उरुः, इत्यत्र एचां क्रमेण अयवासा-
 यादेशेषु इतेषु यकारवकारयोर्वकृद्विपकं लोपं विवक्षते—लोपः शाकल्यस्य । 'शो भगो'
 इत्यतः 'अपूर्वस्येति अशीति चानुवर्तते । ष्योर्लघुप्रत्ययेत्यतः ष्योरित्यनुवर्तते ।
 वकारयकारयोरित्यर्थः । अपूर्वस्येति च ष्योरित्यस्य विशेषणम् । अघर्णः पूर्वः चरमात्
 सः अपूर्वः । अपूर्वस्य वस्य चस्य चेति प्रत्येकमन्यथाभिप्रायमेकद्वयम् । पदस्येक-
 विकृतम् । अघर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेषणम् । विशेषणत्वात् ष्योरिति
 तदन्तता लभ्यते । ततश्च अघर्णपूर्वो यः वकारो यकारश्च तदन्तपदस्य लोपः स्यात्
 अशि परत इत्यर्थः । शालोऽन्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते । शाकल्य-
 ग्रहणान्तरान्तरे न भवतीति गम्यते । ततश्च फलितमाह—अघर्णपूर्वयोरित्यादिना ।

पते । 'पूर्वप्राविद्धम्' (सू १२) इति कोप साधस्याविद्धत्वात् स्वरसन्धिः । इह एहि-हरयेहि । विष्ण इह-विष्णविह । श्रिया उच्यते-श्रिमापुच्यते । गुरा उरक-गुरा-
 दुम् । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्ते 'न पदान्त' (सू ५१) मति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधात् स्तः । ६८

धोरित्यनुवृत्तावपि घर्णसमाप्त्याये यकारस्य प्रायस्यात् यवयोरित्युक्तम् । न च शाक-
 श्याघंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपाजुसरण नान्येषामिति पुरुषभेदेन इववस्थार्यमेव
 शाकश्वप्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न येति विभाया' इति सूत्रमाप्ये आचा-
 यदेशशीलमे न तद्विद्यतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो लोपो गालवस्य' 'प्राचामवृद्धात्'
 इत्यादी गालवासाचार्यप्रहणं प्राचामुदीघामित्यादिदेशविशेषप्रहणं न भविष्येण
 विकल्पार्थमेव, न तु तत्प्रहणतत्तद्भावेदेन प्रयोगइववस्थार्यमिति सिद्धान्तितत्वात् ।
 ननु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'भोमाहोश्च' इति पररूपं स्यात् ।
 विष्णो इह, श्रिये उच्यते, गुरी उरक इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे 'आद्-
 गुण' इति गुणः स्यादित्यत आह—पूर्वेति । यकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन ताभ्यां
 व्यवहिततया अस्परकवाभावादाशङ्कितः अस्सन्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवमिक्सन्धिरेवमिचश्च निरूपितः । तदुभयप्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—
 कानि सन्ति । यद्यपि तयापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि
 यणावादेशौ प्राप्ते तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरक-
 त्वाद्भ्रपरकवाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—अस्तेरलोपस्य स्थानिवद्भावे-
 नेति । असघातोरदादिकाहृदि प्रथमपुरुषवचने 'सन्ति' इति रूपम् । प्रथमपुरुष-
 द्विवचने तु 'स्तः' इति रूपम् । उभयप्रापि 'असोरल्लोपः' इति घात्वादेशकारस्य लोप
 इति स्थितिः । तत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्वेनाश्रवादिकारौकारयोरपरकवाप्यणावा-
 देशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवद्देशोऽनन्विधाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न
 संगमवति, अल्लोपस्य स्थानिमूर्त्तौ य. अकारः तं पर निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमान-
 योर्धणावादेशविषयो. स्थान्यष्टाभ्यस्यादिति वाच्यम् ; 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'
 इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः अल्लोपस्य विद्यति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकाज्जादे-
 शतया तारधानीभूतादकारात् पूर्वत्वेन इष्टयोरिकारौकारयोर्धणावादेशविधौ अचः
 परस्मिच्छिति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवतः ? इत्यत
 आह—न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने
 भवतीत्यणावादेशयोः पदपरमार्थवत्तया तयो कर्तव्ययोः परिनिमित्तकस्याज्जादेश-
 स्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिवेधादित्यर्थः ।

एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४॥ इत्यधिकृत्य । ६९ आद्गुणः ६।१।८७॥
 अर्वादिच्चि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः ।
 गङ्गोदकम् । ७० उरण् रपरः ६।१।५१॥ 'ऋ इति त्रिशतः संज्ञा' इत्युक्तम्,
 तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते तन्नान्तरतम्यात् 'कृष्णद्धिः' इत्यत्र

अथ एकादेशसन्धि निरूपयितुमाह—एकः पूर्वपरयोः । इति अधिकृत्येति । पदद्वयारम्भ-
 कर्मिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्तपर्यं पठित्वा कतिपयसन्धयो विधास्यन्त इत्यर्थः ।
 आद्गुणः । आदिति पञ्चमी, ननु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—
 अर्वादिचोरयादिना । उपेन्द्र इति । उपेन्द्र इति स्थिते पकारादकारस्य तस्मादिका-
 रस्य च पूर्वपरयोः कण्ठताल्लस्थानकयोः तथाविध एको गुणः एकारः, आन्तरतम्यात्
 अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्येषु लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोऽह्वरणमाह—रमेश
 इति । रमा ईश इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुणः एकारः ।
 गङ्गोदकमिति । गङ्गा उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयो-
 स्तथाविध एको गुणः ओकारः । कृष्णद्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते 'आद्गुणः'
 इति प्राप्तम् । अत्र अकारः ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोः अकार एकार ओकार-
 श्चेति त्रयोऽपि गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाग्मा-
 विशेषात् । ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाग्यम्, तस्य मूर्धस्थान-
 कत्वात् एतेषां च तदभावात् । एवं तव लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अ-
 कारेण तेषां कण्ठस्थानसाग्माविशेषात् । लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानसा-
 ग्यम्, तत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायामिदमारभ्यते—उरण् रपरः । इत्युक्तमिति ।
 अणुदिस्सूत्रे इति शेषः । उः इति ऋ इत्यस्य पष्ठयेकवचनम् । 'पृथी स्थाने' इति
 परिभाषया स्थाने इति लभ्यते । अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थितावपि स्थाने ग्रहणं
 ततोऽनुवर्तते । तदाह—तत्स्थाने योऽणिति । 'स्थानेऽन्तरतमम्' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहण-
 मनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । 'प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—
 रपरः सन्नेव प्रवर्तते इति । अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः । ततश्च रेफशिरस्को
 लकारशिरस्कश्च प्रवर्तते इति लभ्यते । तयोर्ग्यवस्थां दर्शयति—तत्रेति । रेफलकार
 शिरस्कयोर्मध्ये कृष्णद्धिरित्यत्र अर्, तवकार इत्यत्र अलित्यन्वयः । कुत्र ह्यं व्य-
 वस्थेत्यत आह—आन्तरतम्यादिति । त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य अणो रेफल-
 कारशिरस्कतया तस्य अर् अल् इत्येवमात्मकस्य अकारांशे स्थानीभूतेन अकारेण-
 रेफांशे ऋकारेण, लकारांशे लृकारेण च स्थानसाग्मादकारांशेऽकारयोः स्थाने अरेव
 भवति । अकारलृकारयोः स्थाने अलेव भवति । एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव,
 तयोः ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाग्याभावादित्यर्थः । न च एकार ओकारश्च कथं

अर् । 'तवहकारः' इत्यत्र षल् । अथो रद्वाभ्याम्—(सू ५१) इति पक्षे द्वित्वम् ।
 ७१ शरो ऋरि स्वर्णे ८।३।६५। हः परस्य शरो कोपो वा स्यात्सर्वणं ऋरि ।
 द्वित्वाभावे कोपे सत्येकम् । अथति कोपे, द्वित्वकोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे
 कोपे चासति त्रिधम् । कृगधिः—कृणदि—कृणदृदिः । 'यण इति पञ्चमी मय
 इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । अस्य तु 'अनञि च' (सू ४८) इति ।
 तेन 'तवहकारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्विधं सत्यैव कस्यैव नोमयोऽमयोरपि ।

तवहकारादिषु बुधैर्बोध्य रूपचतुष्टयम् ॥

रपरी न स्यातामिति चाप्यम्, पूर्वणैव णकारेण द्वाप्राणं शृङ्गते, प्रज्ञास्तृणामियादि-
 निर्देशादिष्वलम् । पक्षे द्वित्वमिति । श्रद्धातोः छिनि सप्ततयोरिति तकारस्य आये
 श्रद्धिरिति द्विधकार रूप स्वाभाविकम् । तत्र अरादेशे रेफात् परस्य घकारस्य अघो
 रद्वाभ्यामिति कदाचिद् द्वित्वमित्यर्थः । शरो ऋरि स्वर्णे । 'अयो होऽन्तरस्याम्'
 इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । हलो ययामित्यतः हल् इति, लोप इति चानु-
 वर्तते । तद्वाह-इहः परस्येत्यादिना । तदिह रूपत्रयं सम्पद्यमित्याह—द्वित्वाभावे इत्या-
 दिना । रेफात् परस्य श्रद्ध इति आद्यन्तरस्य चकारस्य अघो रद्वाभ्यामिति द्वित्वा
 भावे सति शरो ऋरीति कोपे च सति एकघकारं रूपमित्यर्थः । अमतीति । द्वित्वा
 भावे रूपचतुष्टयम् । तस्यैव श्रद्धेर्घकारस्य द्वित्वाभावे कोपे च असति द्विधकारं
 रूपम् । तथा तस्यैव श्रद्धेर्घकारस्य द्वित्वे कोपे च सति द्विधकारमेव रूपमित्यर्थः ।
 अतीति । तस्यैव श्रद्धेर्घकारस्य द्वित्वे सति कोपे च असति त्रिधकारं रूपमित्यर्थः ।
 अथपि द्विधपक्षे प्रथमघकारस्य, त्रिधपक्षे मध्यमघकारस्य च 'श्रद्धाजश ह्राज' इति
 अस्त्वेन दकारो भवति । तथापि प्रक्रियाविधयेण भूतपूर्वगत्या वा द्विधपक्षे त्रिधपक्षं
 चेति न दोषः । अथ तवहकार इत्यत्राह—यण इति । यणः परस्य मयां द्वित्वमिति
 स्वाक्याये ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य तु अनञि चेति द्वित्वमित्यर्थः । तेनेति । लकार-
 लकारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः । द्विधं सत्यैवेति । लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे
 च सति द्विधकारमेकलकारं च प्रथम रूपमित्यर्थः । कस्यैवेति । ककारस्य द्वित्वे लकार-
 स्य द्वित्वाभावे द्विककारमेकलकारं च द्वितीय रूपमित्यर्थः । नाभयोरिति । लकारक-
 कारयोऽमयोरपि द्वित्वाभावे एकलकारमेकककारं तृतीयं रूपमित्यर्थः । अमयोरपीति ।
 लकारककारयोऽमयोरपि द्वित्वे द्विधकारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः । तवहकारादिव्यति ।
 आदिना ममहकारादिसत्ता हः ।

७२ वृद्धिरेचि ६।१।८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गशौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठयम् । ७३ एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९॥ अघर्णादेजाद्योरेत्येधत्योऽङ्गि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूप-गुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टीहः । 'एजायो' किम् । उपेतः । मा भवान्

वृद्धिरेचि । आद्गुण इत्यतः आवृत्ति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधि-कृतम् । तथाह—आदेचीत्यादिना । गुणापवाद इति । 'आद्गुणः' इति प्राप्तावेतद्वारम्भा-दिति भावः । कृष्णैकत्वमिति । कृष्णस्य एकत्वमिति षष्ठीसमासः । 'पूरगुण' इति निषेधस्वनिरस्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते । कृष्णेति सम्बुद्धयन्तं पृथक्पदमित्यन्ये । अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः । गङ्गा ओघ इति स्थिते अकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औ-कारः, एवं देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठयमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु सङ्ख्यादिशब्दा न गुण-वचना इति तत्रैव वक्ष्यामः । एत्येधत्यूठ्सु । एतिश्च एधतिश्च ऊठ् चेति विग्रहः । एतीति एधतीति च 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति शितपा निर्देशः । इण् गताविति, एध् वृद्धा-विति च धातू विवक्षितौ । एधीत्यनुवर्तते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिग्रहणम् । एजा-दाविति लभ्यते । तच्च एत्येधत्योरेव विशेषणम् । न तु ऊठः, असम्भवात् । एकः पूर्वपर-योरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यतः आवृत्ति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तथाह—अघर्णादिरया-दिना । उपैतीति । इण्-धातोर्लट् तिप् शप् लुक् । 'सार्वधातुक-' इति हकारस्य गुणः एकारः । उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः । उपैधत इति । एध्-धातोर्लट् आत्मनेपदं तादेशः शप् । 'दित् आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वम् । उप एधते इति स्थिते अनेन वृद्धिः । प्रष्टीह इति । प्रष्टं वहतीति प्रष्टवाट् 'वहश्च' इति णिवः । 'वेरपृष्ठस्य' इति वलोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ततः शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञकस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् । प्रष्ट ऊठ् इति स्थिते अनेन वृद्धिः औकारः । नन्वत्र एत्येधतिग्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधते इत्यत्र वृद्धिरेधीत्यनेनैव वृद्धिसम्भवात् । ऊठ् ग्रहणमपि व्यर्थम्, वृद्धिरेधीत्येव सिद्धेः । वाहः उठ्सूत्रे, 'ऊठ् ग्रहणानर्थक्यं सम्प्रसारणेन कृतत्वात् । गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात् । एज्ग्रहणाद् वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथै-वोक्तत्वात् । उठग्रहणं न कर्तव्यम् । वाहः इत्येव सूत्रमस्तु । मस्य वाहः सम्प्रसारणं स्यादिति सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । ततश्च चकारस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सति उह इति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिवप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगुणे ओकारे कृते प्रष्ट ओह इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः । तस्मादेत्येध-त्यूठ्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—पररूपगुणापवाद इति । एत्येधत्योरेऽङ्गि पररूप-

प्रेदिषत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एहि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव

मित्यस्य, ऊठि आद्गुण इत्यस्यापमपवाद् इत्यर्थः । यद्दि हि वाहः सग्नसारणेनैव विधीयेत न तु ऊट्, तर्हि यस्य सग्नसारणेन उक्ते कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघु-पघगुणे न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतस्यप्रत्ययापेक्षमसन्नापेक्षसग्नसारणा-धितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात् । तथा च गुणामात्रे प्रष्ट उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ट उह इति स्थिते आद्गुण इति गुणे ओकारे प्रष्टोह इति स्यात् । सग्नसारणसन्नुकरणे उक्ते विधी तु प्रष्ट उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे लघु-पघगुणस्याप्रसक्ततया ओकारस्याभावाद्कारस्यैव सत्त्वात् वृद्धिरेषीत्यस्याप्रसक्ते-राद्गुण इति प्राप्ते एत्येवयूट्स्विति वृद्धौ प्रष्टोह इति सिध्यतीत्यूट्महणभावश्चक-मिति 'वाह ऊट्' सूत्रे समुदाहृतवार्तिक भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत् ।

उपेन इति । इण् घातोऽट् तस् शप् लुक् । 'सावंधातुक्मरिप्' इति तसो द्वित्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः । अत्र इण्घातोर्जादित्वाभावात्तस्मिन् परतो न वृद्धिः । मा मवान् प्रेदिषदिति । एघ्-घातोर्णिच् । लुह् तिप् । 'नित्य द्वितः' इति इकार-लोपः । 'गिभ्रिद्रुङ्गुभ्यः' इति चङ् । 'गौ चङ्युपधाया इस्वः' । 'चठि' इत्यजादेर्द्वि-तीयस्य चिदान्वस्य द्वित्वम् । अन्यासे चर्चेति अस्त्वम् । न भाह्ययोग इत्याहभावः । भवश्चङ्गयोगात् प्रथमपुरुषः । तद्य तिङन्ताधिकारे स्पष्टीभवित्यति । प्रहृदिषदिति स्थिते एत्येचतीति न वृद्धिः, एघ्घातोर्जादित्वाभावात् । तत्र एजादित्वविशेषणा-भावे तु हृहापि वृद्धिः स्यात् । न च 'गौ चङि' इत्येकारस्य इस्वेन इकारे सति नाय-मेघघातुरिति वाच्यम्, एकदेशविहृतरयानन्यात्वात् । अत्र माहं विहाप प्रेदिषदिति न प्रयुदाहृतम् । तथा सति आहजादीनामित्याहागमे आट्थेति वृद्धौ ऐदिषदिति स्यात् । तद्य एघ्तेर्जादित्वाद् वृद्धिरिष्टैव । भवश्चङ्गदस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । ननु आ इहि आद्गुणः एहि, अत्र एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य प्रकारस्य अन्तादिवच्छेति परादिवद्भावेन, आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावेन च, इण्घातोर्जादित्वात्-स्मिन् परे एहि पररूपमिति पाररूप वाधित्वा एत्येवयूट्स्विति वृद्धौ अवेहीति स्यात् । अवेहीति हृष्टं न स्यात् । न च ओमाहोश्चेति पररूपेण तत्रिर्वाहः शङ्क्यः । एत्येचतीति वृद्धिर्हि यथा एहि पररूपमित्यस्यापवाद्, तथा ओमाहिस्यस्याप्यपवाहः । येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात् इत्यत आह—पुरस्तादिनि । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-धीन् वाधन्ते नोनरान्' इति न्यायः । पूर्वपठिना अपवादा अथ्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् वाधन्ते, न तु व्यवहितानित्यर्थः । प्रकृते च एत्येवयूट्सु इत्युत्तरं कानिचिद् सूत्राणि पठित्वा एहि पररूपमिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाहो-

वाधिका । न तु 'ओमाङोश्च' (सू ८०) इत्यस्य । तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरवाधुरेव । 'अक्षाद्दृहिन्यामुपसङ्ख्यानम्' । (वा ३६०४) । अक्षौहिणी सेना । 'स्वादीरेरिणोः' (वा ३६०६) । स्वैरः स्वेनैरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी । 'प्राद्दोढोढ्येषै-
प्येषु' (वा ३६०५) । प्रौहः । प्रौढः । 'अर्थपद्ग्रहणे नानार्थकस्य ग्रहणम्' (प १५)

श्चेति पठितम् । ततश्च उक्तन्यायेन एत्येषतीति वृद्ध्या एङि पररूपमित्येव वाच्यते । न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपीति भावः । वस्तुतस्तु एत्येषतीति वृद्धिः ओमाश्चेत्य-
स्यापवाद एव न भवति । उपैति ह्यस्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् एत्येषतीति वृद्धेरा-
रम्भात् । अतः पुरस्तादपवादा इति न्यायस्य नायं विषयः । ततश्च अथ पृहीत्यत्र
एत्येषतीति वाचिवा परस्वाङोमाङोश्चेति पररूपं न्यायमित्येष वक्तुमुचितम् । अत
एव भाष्ये-नाप्राप्ते एङि पररूपं एत्येषतीति वृद्धिरारम्भमाणा भवति तस्यापवादः ।
आङि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च आरम्भमाणा वृद्धिर्न तदपवादः इति स्पष्टमेवो-
क्तम् । यत्तु भाष्ये पठान्तरमुक्तम्—अथवा पुरस्तादपवाद अनन्तरान्विधीन् वाध-
न्ते इत्येवमेत्येषतीति वृद्धिरेङि पररूपमेव वाच्यते । न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपि-
इति । तत्तु एत्येषतीति वृद्धिरेङि पररूपमोमाङोश्चेति सुग्रह्यापवादस्वाभ्युपगमवा-
दमात्रमाश्रित्य वाच्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहुना ।

अक्षाद्दृहिन्यामुपसंख्यानम् । आदिति, अचीति वृद्धिरिति चानुवर्तते । एकः
पूर्वपरयोरिति च । ऊह्-वितर्कं । ऊहनमूहः सोऽस्या अस्तीत्यृहिनी । अक्ष-
ब्दाद्दृहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । अक्षौहिणीति मत्व-
र्थीय हनिः । नान्तरवाङोप । अक्षानामृहिनीति विग्रहः । परिणामविशेषविशिष्टा
सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् । अक्ष ऊहिनीति स्थिते गुणे
प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वादीरेरिणोः । स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे
पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । स्वैर इति । ईर्-गतौ । भावे घञ् । स्वेन
छन्देन ईर इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुळम्' इति समासः । स्व ईर इति
स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वेनैरितुमिति । स्वेन छन्देन ईरितुं सञ्चरितुं
शीलमस्येत्यर्थं सुप्यजाताविति । णिनिः स्वछन्दचारीत्यर्थः । उपपदसमासः । स्व
ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्राद्दोढोढ्येषैष्येषु । प्र इत्युपसर्गात् ऊह,
ऊढ, ऊढि, एष, एष्य एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रौह इति ।
ऊह्-वितर्कं । भावे घञ् । गतिसमासः । प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः ।
प्रौढ इति । वह प्रापणे कः । 'वधिस्त्वपि' इति सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'होढः' इति
वत्वम् । 'अपस्तयोः' इति घत्वम् । एष्वम् । ङो ङे लोपः । 'ढलोपे' इति दीर्घः । प्र
ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । ननु प्रौढवानित्यत्रापि बहुधातोः कश्च-

'मध्य—' (ध्रु २१४) इति सूत्रे राजे पृथग्भ्राजिप्रहणाउद्गापकात् । तेनोदप्रहणेन फान्तमेव गृह्यते, न तु सपरवन्तरस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । 'इय इच्छायां पुदादि' इव-गतौ दिवादिः' 'इय-आभीक्ष्ये ऋयादिः' तेषां ष'ष ष्यति च 'एय' 'एय्य' इति रूपे । तत्र पररूपे । प्राप्तं अनेन वृद्धिः । प्रेषः । प्रैष्य । यस्तु 'ईय-उञ्जे' इव 'ईय-गतिहिंसादर्शनेषु' तपोर्दीर्घोपघन्वात् ईयः, ईष्यः । तत्राद्गुणेन प्रेषः प्रैष्यः । 'ऋते च तृतीयासमासे'-(वा ३६०७) सुप्तेन ऋतः । सुस्मार्तः । 'तृतीया' इति किम् । परमर्तः । 'प्रवस्वत्तरवम्बलवमनार्णदशानामृणं (वा ३६०८-९)

प्रत्यये दावघात्वष्टवदलोपक्षीयपु प्र उदवदिति स्थिते प्रादूहोदेति वृद्धिः श्यात् । तत्रापि ऊङ्गशब्दस्य परत्वेन श्रवणादिपक्षे आह-अर्थवदिति । अर्थवतः शब्दस्य प्रहणमस्मवे अनर्थकस्य इच्छस्य प्रहण न भवतीत्यर्थः । इय परिभाषा 'स्य रूपम्' इत्यत्र रूपप्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । अर्थवत एव प्रहणनिधमेनेत्यर्थः । कान्तमेवेति । प्रत्ययस्त्वावर्ष्यवान् । भाषकर्मणोरतद्विधानात् ऋवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः । अतस्तदेकदेशस्य कस्यानर्थकत्वात् प्रादूहोदेरयत्र ऊङ्ग प्रहणेन प्रहणं न भवति । अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण पयोत्यर्थः । प्रौढिरिति । षट्-घातोः षिन् दावघात्वष्टवदलोपक्षीयाः । प्र ऊङ्गि । इति स्थिते गुण बाधित्वा अनेन वृद्धिः । इव इच्छायामित्यादि । गणप्रवेऽपि ह्रस्वोपघा एव एते घातवः । तेषामिति निर्धारणे शष्ठी । तेषां मध्ये अन्यतमात् घञि ष्यति च सति लघूपघगुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे । प्र एष प्र. एष्य इति स्थिते एङि पारूपं बाधित्वा अनेन वृद्धिः । एतेन वृद्धिरेचीत्यनेन एष्यस्य प्रहणयोग्यतायत्वं निरस्तम् । नन्वेवं सति प्रेष इति प्रैष्य इति च कर्म प्रयोग इत्यत आह-मस्त्विति । 'तपोर्दीर्घोपघ-त्वेन लघूपघगुणाम्भावे ईष ईष्य इति च सिष्यति । तपोस्तु एतद्वर्तिके प्रहणाभावात् तपोः परतो वृद्धधमाये आद्गुण इति गुणे प्रेषः प्रैष्य इत्यपि रूपद्वयमस्तीत्यर्थः । एषशब्दसाहचर्यात् एष्यशब्दोऽपि ऋवन्त एव गृह्यते । तेन तिङन्ते ष्यवन्ते च न वृद्धिः । अनये प्रेष्य दूतम् , प्रैष्य गतः ।

ऋते च तृतीयासमासे । तृतीयासमासे अकारात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोवृद्धिः श्यादित्यर्थः । सुप्तेन ऋत इति विप्रहप्रदर्शनम् । श्र-गनौ । 'गायथीकर्मकं' इति कर्तरि क् । प्रहृष्यादित्वात् तृतीया । सुप्सुपेति समासः । सुख ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः आकारः । रपररे सुस्मार्त इति रूपम् । समासप्रहणस्य उदाहृतिविप्रह-वाचकमेव प्रमुदाहरणं दर्शनप्राप्यमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयोजनं पृषच्छति-तृतीयेति किमिति । परमर्त इति । परमघासौ ऋतरचेति कर्मधारयः । आद्गुणः । प्रवामन्तः ।

प्रार्णम् । वसन्तरार्णमित्यादि । 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यदणं क्रियते तदणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जज्ञे च । ७४ उपसर्गाद्वांत घातो ६।१।२१॥ अर्वाणान्तादुपसर्गादकारादौ घातो परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति । आच्छति । ७५ अन्तादिवच्च ६।१।२५॥ योऽयमेका-

पञ्चम्यर्थे पठ्यी । प्र, वसन्तर, कम्बल, वसन, ऋण, दश, पुनेषां ऋणशब्दे परे पूर्वपर-
योरेवोर्वाद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रार्णमिति । प्रगतमृणमिति विग्रहे, 'प्राप्त्यो गता-
द्यर्थे प्रथमया' इति गतिममासः । प्र ऋणञ् इति स्थिते गुणं याविस्या धनेन वार्तिङ्गेन
वृद्धिः आकारः । रपरत्वम् । वसन्तरः शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः । परसन्तर-
मधिभ्य वा तद्ग्रहणार्थं वा यदणं गृह्यते तत् वसन्तरार्णम् । एधमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
आदिशब्देन कम्बलार्णं वसनार्णं दशार्णम् ऋणार्णमिति च गृह्यते । सर्वत्र पठ्यी-
समासः । ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमन्वय इत्यत आह—ऋणश्चेति । ऐतन्नदी-
विशेषयोः कथं दशार्णशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह - ऋणशब्द इति । तथा च एष ऋणानि
दुर्गभूमयः यस्मिन् देशे स दशार्णः देशविशेषः । दशविधानि ऋणानि अत्रानि यस्यां
वर्णां सा दशार्णमिति विग्रहः । उपसर्गादिति । 'आद्गुणः' इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनु-
वर्तते । तच्च उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः—अकारान्तादिति लभ्यते ।
ऋतीति घातोपिपेणम् । यस्मिन्वाधिरिति तदादिविधिः । अकारान्तात्पठित लभ्यते ।
'वृद्धिरैखि' इत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यसिद्धतम् । तदाह—
अर्वाणान्तादित्यादिया । एकादेश इति । पूर्वपरयोरेवोरिति शेषः । अन्यथा उपसर्गस्य
घातोश्च सर्वादेशः स्यात् । उपाच्छति—प्राच्छतीति । उप ऋच्छति प्र ऋच्छति इति
स्थिते गुणे प्राप्ते धनेन वृद्धिः रपरत्वम् ।

अथ तस्य रेफस्य पेवान्ते विहितं विसर्गमादाद्धितुं तस्य पदान्तस्वसाधनायाह—
अन्तादियप । एतः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासङ्गवपरिभाषया अन्तादियदि-
त्यस्य ऋमेणान्वयात् । ततश्च पूर्वपरयोर्भेदम् एकः आदेशः पूर्वस्यान्तपरस्यादियदिति
लभ्यते । यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमे-
कात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्कथनमसङ्गतम् । तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भेदो-
कादेशः प्रथमस्यानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य यः अन्तः प्रथमस्यानी सत्कार्यकारी
भवति । द्वितीयस्यानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिः द्वितीयस्यानी सत्कार्यकारी
भवतीत्यर्थो विधीयते । तत्र पूर्वान्तवत्त्वे यथा—पीरपेण । पीरप ह्य इति स्थिते
आद्गुण इत्येकादेशः एकारः । तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन पे इत्युत्तरपदस्य एकादस्यात् 'एकाहु-
परपद णः' इति णत्वं भवति । अत्र एकादेशो स्थानिवत्सूत्रं तु न भवतीति, एकदेशस्या-
निभूतं पकारादकारमालम्ब्य पे इत्यस्य एकाजुत्तरपदस्याभयेण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य

देशात् पूर्वस्थान्तपरपरमादिबलत्वात् । इति रेफस्य पदान्तरत्वे । ७६ अक्षर-
सानयोर्विसर्जनीयाः ८।३।१५॥ अरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीया
स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तररेफस्य न विसर्गः ।
'उभयवर्धु' (सू ३६३०), 'कर्तारि चर्षिदेवतयोः' (सू ३१६७) इत्यादिनिर्दे-

स्थान्यलाभपरत्वात् । यद्यपि एकाग्रुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन जावविधिराश्रयति ।
पकारादकारं स्थान्यलं तु सद्भिदोपगीमृताभवेनाभवति । तथाप्यनसिद्धाविति
नियेषोऽत्र भवत्येव, यथाकथञ्चित् स्थान्यलाभयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । अन्यथा
प्रतिहीभ्येत्पत्र स्यादेवं रूपं स्थानिगतवलाघार्पणात्कृत्वेनाभिरय इडागमे कर्तव्ये
अनसिद्धाविति नियेषामुपपत्तेः, तत्र वल्लः प्राधान्येनाभयणाभावात् । एतेन स्थानि-
धरसूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निरस्तम् । परादिवाच्ये यथा—अट्वा । अत्र अट्वा-
सम्बन्धादभावात्तत्रापि । सवर्णहीर्षं आकारः । तस्य परादिवाच्येन टात्प्राप्ततः परस्य
सोर्हस्यवादिषोः । इहमपि स्थानिवद्भावेन अनिर्वाह्यम् । इहलयादिषोपरस्यात्र
स्थान्यलाभयताया मूळकृतैव व्यवहारात् । न चैवं सति यजेर्द्धि उत्तमपुरूपेक्य-
चने इति शपि आद्गुणे अडागमे भयजे इन्द्रमित्यत्र गुणस्य एकादेशस्य परादिवाच्येन
इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णहीर्षं स्यादिति धाष्यम्, इह हि अक्षरसमुदायधर्मा
एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वाद्यः अतिदिशन्ते, नतु वर्णमात्रधर्मा अक्ष-
रत्वत्वाद्यः । उक्तं च माष्ये—'न वा अताद्रूप्यातिदेशात्' इति । अन्तादिवर्णमात्र-
वृत्तिधर्मानतिदेशाद्यजे इन्द्रमित्येषं क्षातीयकेषु सवर्णहीर्षादिके न भवतीत्यर्थं इत्य-
लमविविस्त्रेण । इति रेफस्येति । उपाध्वंतीत्यत्र आर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वात्
रेफस्य पदान्तरत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणावबः । कथं विसर्गप्राप्तिरित्यत
आह—अवसानयोः । रो शीर्यताः इ इति बहुवन्तमश्रुवर्तते । तत्र पदस्योरपि कृतस्य
विशेषणम् । येन विधिरिति रेफान्तस्येति अभ्यसे । अरि अवसाने च परतः रेफान्तस्य
पदस्य विसर्जनीयाः स्यादित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्यभ्यस्य भवति । अभावरूपस्य
चावसानस्य बुद्धिद्वयं परत्वम् । फलितमाह—अरि अवसाने चेति । पदान्ते इति ।
विद्यमानस्येति शेषः । यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा, तदा अवसान इत्यत्र
सोत्रना विराभोऽवसानमित्यत्रोक्ता । इति विसर्गे इति । उपाध्वंतीत्यादौ अनेन
विसर्गे प्राप्ते तत्परिहार इत्यत इत्यर्थः । अन्तरिति । अन्तवाच्येन पदान्तरत्वं प्राप्तस्य
रेफस्य विसर्गो न भवतीत्यर्थः । कुत्र इत्यत आह—उभयवर्धिति । अन्यथा तत्रापि
विसर्गनिर्देशः स्यादिति शेषः ।

नन्वत्र घाताविति स्वयम्, उपसर्गग्रहणादेव भातावित्यस्य सिद्धेः, क्रियायोगे

शात् । उपसर्गैव घातोराक्षेपे सिद्धे 'घातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधाना-
थम् । तेन 'ऋत्यकः' (सू. ९२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।
७७ वा सुप्यापिशलेः ६।१।२२॥ अवनान्तादुपसर्गादकारादौ सुन्धातौ परे
वृद्धिरेकादेशो वा स्यात् । आपिशलिप्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्षनीयति ।
सावर्ण्यात् लृवर्णस्य प्रहणम् । उपात्कारीयति—उपत्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घो

सत्येव उपसर्गसंज्ञाविधानात् । न च उपगत ऋकारः उपकार इत्यत्र क्रियायोगस्य
सन्नादुपसर्गत्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तद्धिवृत्त्यर्थमिह धातुग्रहणमिति वाच्यम् , 'यत्क्रिया-
युक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा, इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव
उपसर्गत्वात् प्रकृते च ऋकारादिनिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—
उपसर्गैवेत्यादिना । उपसर्गग्रहणेनैव घातोः आक्षेपे अन्यथानुपपत्तिरुपायापत्तितो
लाभे सति पुनः घाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः । कथं पुनर्विधानलाभः
इत्यत आह—योगविभागेनेति । योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः, उपसर्गादतीति घाता-
विति च सूत्रं विभज्यते, तत्र उपसर्गादतीति पूर्वसूत्रे घातावित्यथाङ्गभ्यमादाय
उक्तार्थलाभः । घातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गादतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तथा च
पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं सम्पद्यत इति पुनर्विधानलाभ इत्यर्थः । किमर्थमिदं पुन-
र्विधानमित्यत आह—तेनेति । पुनर्विधानेनेत्यर्थः । न भवतीति । परोऽपि प्रकृतिभावः
पुनर्विधानसामर्थ्यात् बाध्यत इत्यर्थः । वा सुपि । 'उपसर्गादिति घातौ' इति पूर्वसूत्रम-
नुवर्तते । आद्गुण इत्यतः वृद्धिरेवीर्यतश्च आदिति वृद्धिरिति चानुवर्तते । आदि-
त्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति तदन्तविधिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुशब्देन
सुबन्तप्रकृतिको धातुविवक्षितः । एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम् तदाह—अवर्णा-
न्तादित्यादिना । गुणाताविति । सुबन्तप्रकृतिकघातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य घातो-
रसम्भवात् । एकादेश इति । पूर्वपरयोरयोरिति शेषः । यद्यपि ऋच्छ गतावित्यादीनां
क्वपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च सम्भवति । तथापि तुल्यास्यसूत्रभाष्ये उपात्कारीयती-
त्यादेरेतद्गुहाहरणात्वेन भाष्ये उक्तत्वात् सुबन्तप्रकृतिके ह्येव व्याख्यानमुचितम् ।
ननु घातग्रहणादेवं सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—आपिशलिग्रहणमिति ।
आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः सम्मत इत्यादेर्लाभार्थमित्यर्थः । प्रार्थनीयतीति । ऋष-
भमात्मन इच्छतीत्यर्थे, 'सुप आरमनः क्यच्' 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लृक् 'क्यञ्चि च' इति इत्वम् । लट्, तिप्, शप्,
पररूपम् । प्र ऋषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः आकारः रपरत्वम् । प्रर्षनीयतीति ।
वृद्धयभावपक्षे आद्गुणः रपरत्वम् । सावर्ण्यादीति । ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादतीत्यनेन
लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः । उपात्कारीयतीति । ऋकारमारमन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि-

न । उप ऋकारोयति—उपकारोयति । ७८ एङि पररूपम् १।१।२४॥ अवर्णा-
न्तादुपसर्गादेहादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोयति । इह 'वा
सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनैहादौ मुञ्चातौ वा । उपेढकीयति,
उपेढकीयति । प्रोषोयति—प्रोषीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽव-
धारणम् । अत्रैव मोक्षयसे । अनवकल्पताविवशब्द । 'अनियोगे' किम् । तथैव ।

पूर्ववत् । उपरत्वं विशेषः । उपरकारोयतीति । वृद्धपभावपक्षे गुण उपररवम् । उपरवा-
दिनि । श्रुतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव प्रहणान् दीर्घश्चकारे परे वृद्धिविकल्पोऽय-
न भवति, किं तु गुण पूर्वोच्यते । ऋकारोयतीति ऋकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे ऋयादि
पूर्ववत् वृद्धस्यभावात्त्र गुण इति ।

एङि पररूपम् उपसर्गादिति घाताविति चाशुवर्तते । आदित्यनुवृत्तमुपसर्गादि-
त्यस्य विशेषणमिति तदन्तर्विधिः । यस्मिन् विधिरिति परिभाषया पदादिप्रहणम् ।
एकः पूर्वपरयो रिति चाधिहृतम् । तदाह—अवर्णा-न्तादित्यादिना । एकादेश इति । पूर्वप-
रयोरिति शेषः । प्रेजन् इति । एङ् दीर्घा । प्र एवने इति स्थिते वृद्धिरेधीति वृद्धि-
वाधित्वा अनेन पररूपम् । एकारः । एङ् कर्मणे इति तु परस्मैपदी । उपोयतीति ।
उप दाहे, छट् तिप् शप् लघूप्रथमगुणः, उप ओषतीति स्थिते वृद्धि वाधित्वा अनेन
ओकारः । ननु एङ्को मेष, तमात्मन इच्छतीति एङ्कीयति, उप एङ्कीयतीति
स्थिते अनेन निरयमेव पररूपं स्यात्, इत्येते तु वृद्धिरपि उपेढकीयति, उपेढकी-
यतीति । तत्राह—इति । एङि पररूपमित्यत्र वा सुवीर्यपुवर्तते । तत्र नैकवा-
क्यतया समस्यपक्षे । तथा सति, अवर्णा-न्तादुपसर्गादेहादौ मुञ्चातौ परे पररूप-
मेकादेशो वा स्यादित्येवायं स्यात् । एवं सति प्रेजते उपोयतीत्यत्र निरय पररूपं न
स्यात् । अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । एङि पररूपमिति प्रथमं वाक्यम् ।
अवर्णा-न्तादुपसर्गादेहादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति तदर्थः । वा सुपीति
द्वितीयं वाक्यम् । तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते । घातौ उपसर्गादित्वादि च तत्रश्च
उक्तपररूपविषये मुञ्चातीपा पररूपं वा स्यादिति उच्यते । तदाह—तेनेति ।
उक्तरीत्या वाक्यभेदाद्यर्थयोजनं एकादौ मुञ्चातौ पररूपं पाठिकं भवति, तद्वितरघातौ
तु निरयमित्यर्थः । एवे चानियोगे नियोगशब्द व्याचष्टे—नियोगोऽवधारणमिति ।
अवधारणम् । अन्ययोगस्यवच्छेदः । तदन्वयात्मकं य एवशब्दस्तस्मिन्कारणात्
परे पूर्वपरयो पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । केव माहयन् इति । अथेति न निश्चिन्तुम
इत्यर्थः । क पव इति स्थिते वृद्धि वाधित्वा अनेन घातिकेन पररूपमेकारः । अनव-
कल्पताविति । अनवधारणं इत्यर्थः । तथैवेति । नान्यस्येत्यर्थः । अत्र एवशब्दस्य अवधा-
रणार्थात् न तस्मिन् परे पररूपम् ।

७९ अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्य सः आदिर्यस्य तद्धि-
संज्ञं स्यात् । 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२) । तच्च टेः । शकन्धुः ।
ककन्धुः । कुलटा । 'सीमन्तः केशवेशे' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्त्यः । मनीषा ।
हलोषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । 'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' (ग १३६) । साराङ्गो-

अथ कश्चित् टेः पररूपं विधातुं टिसंज्ञामाह—अचोऽन्त्यादि टि । अच इति निर्धा-
रणे षष्ठी । ज्ञातावेकवचनम् । अन्ते भवः अन्यः, अन्यः आदिः यस्य तत् अन्या-
दीति विग्रहः । कलितमाह—अचां मध्य इत्यादिना । शकन्ध्वादिष्विति शकन्ध्वादिषु
विषये तस्मिन्नुपयं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च शकादिशब्दानां टेरचि-
परे टेश्च परस्यावश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थात्प्रस्यते । आदित्यनुवृत्तौ शक-
न्ध्वादिगणे सीमन्त इत्यादिकृतिपररूपाणामस्मिद्धेः । तदाह तच्च टेरिति शकन्ध्वा-
दिगणं पठति—शकन्धुरित्यादिना । शकानां देशविशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः ।
शक अन्धुः इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनन्त पररूपम् । अत्र शकशब्दे
ह्रावचौ । तत्र अन्यः अच् ककारादकारः, तदादिः अकार एव, 'आद्यन्त-
वदेकस्मिन्' इति वचनात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । ककन्धुरिति । ककाराणां
राज्याम् अन्धुरिति विग्रहः । कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम् । कुलटेति ।
अट गतौ । पचाद्यच्, टाप्, कुलानाम् अटेति विग्रहः । भिन्नार्थं व्यभिचा-
रायं वा या गृहानटति सा कुलटा । कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मभ्यणि
टिड्ढाणभिति ङीप् स्यात् । कुल अटेति स्थिते पररूपम् । सीमन्तः केशवेशे इति ।
गणान्तर्गतवातिक्रमेत् । केशानां वेशः सखिवेशविशेषः । तस्मिन् गर्भे सीम-
न्तशब्दस्य टेरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्यावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः । आदि-
त्यनुवृत्तौ तु ह्रदं न सिध्येत् । सीमान्तोऽन्त्य इति । ग्रामान्तप्रदेशः इत्यर्थः । मनी-
षेति । मनस ईपेति विग्रहः । अत्र अस् इति टेः ईकारस्य च स्थाने पररूपमाकारः ।
हप गतौ । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप् । 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः । हलोपेति ।
'ईषा लाङ्गलवृद्धः स्यात्' इत्यमरः । हलस्य ईपेति विग्रहः । करिकलभ इतिवच्
पुनरुक्तिः समाधेया । अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम् । एवं लाङ्गलीपेत्यत्रापि । पतञ्जलि-
रिति । पतन् अञ्जलिर्ह्यस्मिन्नस्कार्यत्वादिति विग्रहः । अत्र अन इति टेः अकार-
स्य च स्थाने पररूपमाकारः । कश्चित्, गोनर्दाह्यदेश कस्यचिद्व्येः सन्ध्योपासनस-
मये अञ्जलेर्निर्गतं हृत्पैतिह्यात् अञ्जलेः पतञ्जिति विगृह्णन्ति । मयूरव्यसकादिश्वाच्
समासः । सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति । इदमपि गणान्तर्गतं वातिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते ।
सारशब्द उरुकृष्टे । 'सारो षडे स्थिरांशे च न्याय्ये क्रीवे वरे त्रिषु' इत्यमरः ।

ऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' (वा ३६१४) ।
 स्थूलोत्तुः । स्थूलोत्तुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । 'समासे' ङिम् । तवोष्ठः । ८० ओ-
 माडोश्च ६ । १ । ९५ ॥ ओमि चाङि च आत्परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
 शिवायो नमः । शिव एहि—शिवेहि । ८१ अस्यक्तानुकरणस्यात् इती
 ६।१।६८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छन्दस्तस्मादितौ पररूपमेकादेशः स्यात् ।

सारणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः । सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन
 पररूपम् । 'सातके हरिणे पुंसि सारङ्ग-शब्दे त्रिषु' इत्यमरः । आकृतिगणोऽयमिति ।
 आकृष्टया एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽय गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेण एवं
 जातीयकताः शब्दा- अस्मिन् गणे निवेशनीय इति भावत् । तत्फलमाह—मार्तण्ड इति ।
 मृतम् अपदं यस्य साः मृतण्डः कश्चिदर्थः । मृत अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घं चाधि-
 त्वा अनेन पररूपम् । ततः अपत्ये षणि मार्तण्डः । 'परामार्तण्डमास्यत्' इति सव-
 णदीर्घस्तु छान्दस । ओत्वोष्ठयोः । अवर्णात् ओत्वोष्ठोश्च ओत्वोष्ठोश्च परे पूर्वपरयोः
 पररूप वक्ष्यमिदमर्थः । स्थूलोत्तरिति । 'ओत्वोष्ठोश्चो माङ्गारः' इत्यमरः ।
 स्थूल ओत्तुः इति स्थिते वृद्धिं चाधित्वा पाचिकं पररूपम् । बिम्बोष्ठ इति । बिम्बोष्ठोश्च
 रत्तवर्णां ओष्ठो यस्येति विग्रहः ।

ओमाओश्च । ओम् च आङ्ग वेति विग्रहः । आदिति पररूपमिति चापुवर्तते, एकः
 पूर्वपरयोरिति च तदाह—ओमित्यादिना । शिवायो नम इति । अत्र वृद्धिं चाधित्वा पर-
 रूपम् । शिवेहीति । आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम् । ततः शिव एहि इति
 स्थिते वृद्धिं चाधित्वा पररूपमेकारः । न च शिव आ इहीति स्थिते सवर्णदीर्घे कृते
 पश्चाद् गुणे शिवेहीति रूपसिद्धेराहमहणं न स्वयंमिति वाच्यम्, 'घात्पसर्गयोः कार्य-
 मन्तरङ्गम्' इति श्रुत्यायेन प्रथमम् आहमहण इति गुणे कृते शिव एहीति स्थिते वृद्धौ
 प्राप्तायां तद्विवृत्त्यर्थत्वात् । आप्ये तु, आ ऋश्चात्, गुणाः, अर्थात्, अद्य अर्थात्
 अद्यर्थादित्यत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् आहमहणमिति स्थितम् । अस्यक्तानुकरणस्य ।
 पररूपमित्यनुवर्तते । अक्षरकः अक्षरकवर्णविभागः शूचपतनाद्विज्ञानितस्वनिः । तस्या
 अनुकरणं सप्रतिपाद्यकस्तासद्वशाः अपरिरिक्तवर्णविभाग' शब्दः यस्यावयवः यः
 अत् शब्दः तस्मात् इति शब्दे परे अत्शब्दस्य इकारस्य च स्थाने पररूपं स्यादित्यर्थः ।
 अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम् । अन्यथा इतिशब्दस्य
 कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात् । तदाह—ध्वनेरित्यादिना । अत्र अलोऽन्यस्येति न भवति
 'नानयंकेऽलोऽन्यविधिः' इति निषेधात् । पठत् इतीति प्रक्रियावाक्यप्रदर्शनम् । न तु
 पररूपमावयवस्य रूपमिति अमित्यर्थम्, अत्र पररूपस्य नावयवत्वात् । असंहितार्था

पटत् इति पठिति । 'एकाचो न' (ना ३६३७) । अदिति । ८२ नाम्नेद्धित-
स्यान्त्यस्य तु वा ६।१।९९॥ नाम्नेद्धितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु
तकारमात्रस्य वा स्यात् । 'डाधि बहुलं द्वे भवतः' (वा ४६९७) । इति बहुल-
ग्रहणात् द्वित्वम् । ८३ तस्य परमाद्धितम् ८।१।२॥ द्विरुक्तस्य परं रूप-
माद्धितसङ्गं स्यात् । पटत्पठेति । ८४ मूलां जशोऽन्ते ८।२।३९ ॥ पदान्ते
लला जशः स्युः । पटत्पठिति । ८५ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१ ॥

निर्देशो वा । पठतीति । उदाहरणमेतत् । वृषः पतित इत्याद्यध्याहार्यम् । अत्र
अनेकाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमयतः सङ्गृह्णाति—एकाचो नेति । एकः अच्
यस्य सः एकाच् तथाभूतस्यानुकरणस्य ठक् पररूपं नेत्यर्थः । अदिति । अत्र
एकाचवात् न पररूपम् ।

ननु पटत्पटत् इति इत्यत्र पटत्पठेति रूपमिष्यते । तत्राभ्यक्तानुकरणस्येति पर-
रूपे पटत्पठिति इत्येव स्यात् । तत्राह—नाम्नेद्धितस्य । अभ्यक्तानुकरणस्यात् इतिविति
पररूपमिति एकः पूर्वपरयोरिति चाङ्गवर्तते । नाम्नेद्धितस्य अभ्यक्तानुकरणस्य अव-
यवः यः अत्शब्दः तस्य इतिशब्दे पररूपं न स्यात् । अन्त्यस्य तु वा । तुरवधा-
रणे । अत्शब्दान्तरस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात् । नत्वकारस्यापी-
त्यर्थः । तत्राह—नाम्नेद्धितस्य प्रागुक्तमित्यादिना । ननु पटत् पटत् इत्यत्र कथं द्वित्व-
मित्यत आह—डाचोति । 'डाधि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वित्वमित्यन्वयः । ननु 'अभ्यक्ता-
नुकरणात् द्वयजवरार्थादितिौ डाच्' इति डाधः कथमिह सम्भवः, इतिशब्दे परतस्त-
त्पर्युदासः स्यादित्यत आह—बहुलग्रहणादिति । वेत्यनुस्त्वा बहुलग्रहणमधिकविधा-
नार्थम्, यदूनर्यात् काति गृह्णातीति तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । अभियुक्ताश्चाहुः—
'छचित् प्रवृत्तिः छचिदप्रवृत्तिः छचिद्विभाषा छचिदन्यदेव । शिष्टप्रयोगानुसृत्य
लोके विशेषमेतत् बहुलग्रहे तु' इति । ननु किमान्नेद्धितं नाम ? तत्राह—तस्य परमा-
द्धितम् । 'सर्वस्य द्वे' इत्यनन्तरमिहं सूत्रं पठ्यते । ततश्च तस्येत्पनेन द्विरुक्तस्येति
लभ्यते । अवयववाचिपरशब्दयोगे अत एव झापकात् षष्ठी । तत्राह—द्विरुक्तस्येत्पा-
दिना पटत्पठेतीति । पटत् पटत् इति इति स्थिते तकारस्य इकारस्य च पररूपम् ।
इकारः ततश्च आद्गुणः । अथ पररूपाभावपक्षे पटत्पटत् इतीत्यत्र तकारस्य इकारं
विधत्ते—शब्दां लशोऽन्ते । पटत्स्येत्पिठितम् । तत्राह—पदान्ते इति । पटत्पठिति ।
स्यानन्तर्यात् तकारस्य इकारो जशिति भावः । अत्र अत्शब्दस्य पररूपनिषेधाभावे
तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ तस्य पररूपाभावपक्षे अत्शब्दस्य पूर्वस्-
त्रेण पररूपापत्तौ पटत्पठितीति श्यादिति ध्येयम् ।

अकः सवर्णे । अक इति पञ्चमी । इको यणचोत्यतः अचीत्यनुवर्तते । एकः पूर्व-

अकः सवर्णोऽपि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । देर्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः ।
 'अपि' किम् । कुमारी शोते । 'नाञ्जलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न
 दीर्घशकारोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेषाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । 'अकः'
 किम् । हरये । 'अकोऽकि दीर्घ' इत्येव सुवचम् । 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा

परमोरित्यधिकृतम् । तदाह—अक सवर्णोऽपीत्यादिना । देर्यारिरिति । देर्य अरिः इति
 स्थिते ह्रस्वोरकारघोरेको दीर्घः आकारः, स्थानसाभ्यात् । श्री ईश इति स्थिते ईकार
 घोरेकः ईकारः । विष्णु उदय इति स्थिते ङकारयोरुकारः । अधोऽप्यनुवृत्तेः किं
 प्रथोऽनमिति पृथङ्मिति—अपि क्रिमात् । कुमारी शेन रान् । अधोऽप्यनुवृत्तौ ईकारस्य
 ङकारस्य च सासुस्थानविवृतमपरममाभ्येन स्ववर्णतया तयोर्दीर्घः ईकार एकादेशः
 स्यात् । तच्चिद्वचमधीत्यनुवर्तनीयमिति भावः । ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रथ-
 वसाभ्येऽपि न सावर्ण्यम्, नाञ्जलाविति निषेधात् । अतः 'कुमारी शोते' इत्यत्र अक-
 स्यस्यर्णं इत्यस्याप्रसङ्गे, अधोऽप्यनुवृत्तस्यर्णं व्यस्यत आह—नाञ्जलाविति । नाञ्जला-
 विति सावर्ण्यनिषेधो वर्णसमाभ्यायिकानामेव, ननु दीर्घप्लुतानामपि, 'आदिर'
 म्येव सहसा' इत्यनेन वर्णसमाभ्यायिकानामेव, अचशब्दवाच्यत्वाच्चमात् । अत ईका
 रशकारयोः सावर्ण्यत्वात् कुमारी शोते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यधीत्यनुवृत्तराव-
 रणकीत्यर्थः । ननु वर्णसमाभ्यायिकानामेव अचशब्दवाच्यत्वेऽपि अचशब्दोपस्थितैः
 अकारादिभिः प्लुतदीर्घप्लुतानामपि ग्रहणं भवति, अणुदिसूप्रपक्षात् । अत ईकार-
 शकारयोर्न सावर्ण्यप्रसक्तिरित्यनुवृत्तिर्व्यर्थं वेत्यत आह—ग्रहणकैः । अणुदिसवर्ण-
 स्येति ग्रहणकसूत्रं हि लघ्यात्मकमेव सत् 'अस्य ष्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिर्भवति । नाञ्ज-
 लाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रमिदं न लघ्यात्मकम् । तद्वि सवर्णपदघटि-
 तत्वात् सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लघ्यात्मकम् । सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्य-
 सूत्रं सामान्यतः स्वार्थं पोषयदपि नाञ्जलाविति अपवादविषय परिहृत्य तदुच्यते
 पूर्वसमानं लघ्या स्वकार्यममतामरनुते । उक्तं च—'प्रकल्प्यापवादाविषयमुत्सर्गो-
 ऽभितिविज्ञाते' इति । एवं च अणुदिसूप्रस्य नाञ्जलाविति निषेधसहितप्रत्ययसूत्र-
 प्रवृत्तेः प्रागलघ्यात्मकतया नाञ्जलाविरपत्र अग्रग्रहणेन दीर्घप्लुतानां ग्रहणाभावेन
 ईकारशकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शोते इत्यत्र अकः स्ववर्णं
 इति प्राप्नो तच्चिद्वचमधीत्यनुवृत्तराश्रयणार्थेऽप्यर्थः । तदेतद् 'नाञ्जलाविति साव-
 र्ण्यनिषेधो यद्यपि' इति ग्रन्थस्यावसावसरे प्रपञ्चितम् । अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवच-
 मिति । एवं च सवर्णग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । ह्यनुकार इत्यत्र तु यथासव्या
 अचणाधातिप्रसङ्गः । ततश्च अधोऽप्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः ।

'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकम्, अकः सवर्णं इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा
 यदिति—ऋति सवर्णे ऋ वा । अक इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरमोरिति च । अकः सवर्णे

३३४०) होतृकारः—होतृकारः । 'लृति सवर्णे लृ वा' (वा ३६४१) । होतृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यत् । होतृकारः । 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तबोरेका मात्रा, अभितोऽजभक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्भवत् । इहोभयत्रापि 'ऋस्यकः' (सू ११) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ८६ पृष्ठः पदान्तादिति ६ । १ । १०२ ॥ पदान्तादेवोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ८७ सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥ लोके घिदे चैक्यस्य

ऋति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ ऋकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ऋकारविकल्पणो नृसिंहवत् द्वयन्तरात्मा ऋकारः रेफद्वयवान् कश्चिद्वर्णो भवति । एतदभाषपक्षे रूपं दर्शयति—होतृकार इति । अकः सवर्णे इति दीर्घः । लृति सवर्णे लृ वा । अकः सवर्णे लृति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ लृकार इति स्थिते ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवत् द्वयन्तरात्मा लृकारः द्विलकारवान् कश्चिद्वर्णो भवति । पक्ष इति । उक्तद्वयन्तरात्मकणोभावपक्षे ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने अकः सवर्णे इति दीर्घो भवन् ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादृकार एव भवति, लृकारस्य दीर्घाभावात्तदिति भावः । अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतृकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये । अथ ऋति ऋ वा, लृति लृ वेद्यत्र विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति—ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । तदेवोपपाद्यति—आद्यस्य मध्ये इति एका मात्रेति । व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रात्वादिति भावः । अभितोऽजभक्तेरिति । अभिव इत्यनन्तरं रेफाविति शेषः । अजभक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । रेफद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वऋकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । द्वितीयस्य इति । विधेयस्येति शेषः । शेषं प्राग्भवति । लकारबोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोः लृकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । एतच्च तुष्टयास्यसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ऋकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः । पाक्षिक इति । वैकल्पिक इत्यर्थः । प्रकृतिभाव इति । निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सन्ध्यभाव इति यावत् ।

पृष्ठः पदान्तादिति । 'अभि पूर्व' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—पदान्तादित्यादिना । हरे अव इति स्थिते अवादेशं चाधित्वा पूर्वरूपमेकारः । विष्णो अवेश्यत्र अवादेशं चाधित्वा पूर्वरूपमोकारः । सर्वत्र विभाषा । पदान्तादित्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । प्रकृत्या स्वभावेन निर्वि-

गोरति वा प्रकृतिभाषः स्यात्पदान्ते । गो अग्रम्—गोऽग्रम् । एवन्तरय' किम् ।
 विप्रस्यप्रम् । 'पदान्ते' किम् । गोः । ८८ अथङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥
 'अति' इति निवृत्तम् । अथि परे पदान्ते गोरवच् वा स्यात् । गवाग्रम् । 'पदान्ते'
 किम् । गवि । अथश्चितविभाषया गवाक्षः । ८९ इन्द्रे च ६।१।१२४ ॥ गोरवच्
 स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

कारस्वरूपेण अवतिष्ठत इत्यर्थः । यश्च्युर इत्यतो यश्च्योति निवृत्तम् । तस्युचमाय
 सर्वश्रेयुपात्तम् । तेन लोके घेरे घेति लभ्यते । तदाह—लोक इत्यादि । प्रकृतिभाष
 इति । स्वभाषेनायस्यानमित्यर्थः । एवं च पूर्वरूपमवादेशश्च न । गो अग्रमिति
 प्रकृतिभाषे रूपम् । पूर्वरूपे गोऽग्रमिति । अथ एङ् इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च 'एङ्देशवि-
 कृतमनन्यवन्नयति' इति न्यायेन चिप्रस्यप्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । हे चिप्रगोऽग्रमित्य-
 चापि न प्रकृतिभाषः, प्रतिपक्षोक्तस्यैव एको ग्रहणात्, प्रकृते च 'ह्रस्वस्य गुण'
 ह्रस्वोकारस्य लाक्षणिकत्वात् । गोरिति । गो असु इति स्थिते गो इत्योकारस्य पदान्त-
 त्वाभावात् प्रकृतिभाषः । न चैवमपदान्तत्वादेः । पदान्तादिति पूर्वरूपमपि दुर्लभ-
 मिति वाच्यम्, अत एव लसिद्धसोऽस्येति तत्र पूर्वरूपारम्भात् । अवच् स्फोटायनस्य
 अतोति निवृत्तमिति । एङ् पदान्तादिस्यत् इति दोषः, स्यात्क्यानादिति भावः । पदान्ता-
 दिति, गोरिति, अचीति चानुवर्तते । स्फोटायनस्य श्रुतेः मते अवच्, अन्यस्य तु
 न । ततश्च विकल्पः सिद्धः । तदाह—अथि पर इत्यादिना । द्विष्येत्यन्तादेशः । गवाग्र-
 मिति । गो अग्रमिति स्थिते गकाराद्योच्चारणत्वात् । गव अग्र इति स्थिते सवर्णधीर्घः ।
 न च अग्रदेशे अकारमचं परत्वेनाभिव्यक्तं प्रयुक्तं अवच् कथं तद्विघातकं सवर्णधीर्घं
 प्रवर्तयति, सञ्चिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्य-
 त्वस्य रामायेत्यत्र चक्षपमाणत्वात् । गवीति । गो इ इति स्थिते लोकारस्य पदान्त-
 त्वविरहाच्चावच्छेदः । नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे । किन्तु अवादेशः । अतीत्य-
 नुपुष्ठी तु गवेशे इत्यादि न सिष्येत् । अथश्चित्तेति । कश्चिद् अमतीत्यंश एव प्रवर्तते,
 कश्चिद् न अमतीत्यंश एव, कश्चित्तमयमित्येवं लक्षणासारेण स्पष्टस्यथा प्रवृत्ता
 विभाषा अथश्चितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यग्राधीयते । ततश्च गवाञ् इत्यत्र
 निवृत्तमवच् इत्यर्थः । इदं च ।

'द्वेषप्रतो गळो, प्राह, इति योगे च सञ्चिचि ।

मित्यस्ते न दिभाष्यन्ते गवाञ्, सञ्चितमत ॥'

इति 'शाच्योः' इति सूत्रभाष्ये अपहृत् । गवाञ् इति । गवां किरणानामचीयेति
 विप्रस्यः । अग्रगोऽर्हानादित्यच् । पुंस्रवं लोकात् । 'यातायनं गवाञ्' स्यात्' इत्य-
 मरः । इन्द्रे च । गोः, अथङ्, अचीत्यनुवर्तते । तदाह—गोरिति । विकल्पनिवृत्त्यर्थः
 उपरारस्यम् । गवेन्द्र इति । गो इन्द्र इति स्थिते अवच् धातुगुणः ।

अथ प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

९० प्लुतप्रगृह्या अस्मि नित्यम् ६। १। १२५॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते, तेऽत्रि परे नित्य प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्, 'इकोऽसवर्णे—(सू ९१) इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । ९१ एकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६। १। १२७ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽत्रि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । 'अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे विद्धे तदनुकर्मणार्थश्चकारो न कर्तव्यः'

अथ प्रकृतिभाव इति । निरूप्यत इति शेषः । प्लुतप्रगृह्याः । वक्ष्यन्त इति । दूराद्भूते चेत्यादिना ईदूयेदित्यादिना चेत्यर्थः । प्रकृत्येति । प्रहृत्यान्तः पादमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थिता स्युरित्यर्थः । संघयो न भवन्तीति यावत् । एहि कृष्ण ३ अत्रेति । दूराद्भूते ऐति णकारादकारः प्लुतः । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः । हरी एताविति । ईदूयेदिति रेफादीकारः प्रगृह्याः तस्य यणादेशो न भवति । ननु सर्वत्र विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्यस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरिह निरयग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—नित्यमिति किमिति । उत्तरमाह—हरी एताविति । निरयग्रहणे सत्येव हरी एतावित्यादौ 'प्लुतप्रगृह्या अस्मि' इत्यथमेव केचलः प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । अथमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च निरयग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंजातीयकेषु । एवशाब्दस्य चच्छेदं दर्शयति—एक इति । 'इकोऽसवर्णे' शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति यथ्यमाणो ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावः माभूत् न भवेत् । साटि लृट् सर्वलकारापवादाः । अकृते सति निरयग्रहणे परत्वात् शाकल्यह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । निरयग्रहणे कृते तु तस्मान्मर्थ्यादेव परमपि शाकल्यह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं प्लुतप्रगृह्या इति केचलः प्रकृतिभावो धास्य इत्यर्थः । इकोऽसवर्णे । इक इति च्छी । एः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तस्य पद्यन्ततया विपरिणम्यते । अचीति चानुवर्तते । ततः पदान्तस्वेकः असवर्णेऽत्रि परे ह्रस्वः स्यादित्येकं वाक्यम् । चकारात् प्रहृत्यान्तः पादश्च इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवृत्त्येते । ह्रस्वः इति तत्रापि सम्बन्धते । ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रहृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति वाक्यान्तरं सम्बन्धते । फलितमाह—पदान्ता इह इत्यादिना । यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य इकः असवर्णेऽपि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्येत । ततः च्छी अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशो चक्रपत्रेत्येव स्यात् । अत्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविक्षिप्तं रूपं न स्यात् । इत्यते तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्मणार्थश्चकार जावश्यक इति सूत्रकारस्य ह्यशङ्क ।

इति भाष्ये स्थितम् । अकि अत्र—चकपत्र । 'पदान्ता' इति किम् । गोषौ ।
 'न समासे' (वा ३६८४) । वाच्यम् । 'सिति च' (वा ३६८४) । पार्वम् ।
 ९२ ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥ ऋति परेऽकः प्राभवत् । अत्र ऋषिः—प्रह्वारिः ।

भाष्यकारमतमाह—अत्र इवेति । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येषमुकर्षण-
 व्यर्थत्वात् । न च विहितस्य ह्रस्वस्य यग्नितृस्यर्थः स इति वाच्यम्, इत्यविधिसाम-
 प्यादेव यणो निवृत्तिमिद्वेः । अन्यथा यणमेव विद्व्यात् । अतः 'प्रकृत्येषमुकर्षणा-
 यश्चकारो न कर्तव्यः' इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः अकि । अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
 भावपक्षे रूपम् । नञ्भावपक्षे तु यणि अक्यप्रेति रूपम् । न चात्र ककारस्य 'रकोः
 संयोगाद्यो' इति लोपः शक्यः, अथ परस्मिन्निति यणः स्थानिवत्त्वेन अक्येन पदा-
 न्तसंयोगाभावात् । न च 'पूर्वाभिमिद्वे न स्थानिवत्' इति तन्निषेधः शक्यः, तस्य दोषः
 संयोगादिनोपलक्षणवेद्विति वचनात् । न समामे । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशा-
 कलविधिर्न भवतीत्यर्थः । वाच्यम् इति । वाच्यमथ इति विग्रहः । सौण्डारदेराकृतय-
 णावाद् सुप्सुपेति वा समासः । सिति च । सकारः इत् अस्म सः सित्, तस्मिन् परे
 उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । पार्थमिति । पशुं पार्थास्थि । पशुना समुहः पार्थम् ।
 'पार्थां पम् वक्तव्यः' इति णसु । आदिवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पार्शुं अ इति स्थिते
 उक्तः शाकलो विधिर्न भवति । ओर्गुणस्तु न, अथैव तद्विधानात् । 'सिति च' इति
 पदार्थेन अथवाधात् । अथो ष्णितीति वृद्धिरपि न भवति । आदिवृद्ध्या तद्वा-
 चात् । तथा च मूलकारो वक्ष्यति । 'आदिवृद्धिरन्वयोपभाष्युद्धो वाधते' इति । अत्र
 'विहितस्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तदिह द्विधा विभक्त्य-
 तम् । न चैवं सति वाच्यम् इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः, तत्र समासस्य वैकल्पिक-
 स्वादिति वाच्यम्, भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रमाक्यात्त्वात् ।

ऋत्यकः । अकः इति षष्ठी । शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनुवर्तते । असवर्णं इति निवृ-
 त्तम् । पङ्. पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तत्र पद्यन्ततया विपरिणम्यते ।
 ततः पदान्तस्य अकः ऋति ह्रस्वो वा स्यादित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । अकारात् प्रकृ-
 त्येषमुकर्ष्यते । उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । तथाह-
 ऋति परे अकः प्राभवदिति । अत्र ऋषिरिति । अत्रा ऋषिरिति स्थितं आकारस्य ह्रस्वः
 प्रकृतिभावश्च । ततश्च आदौण इति रपरः अकारो न भवति । अत्र आकारस्य ह्रस्वा-
 भावादिनोऽसवर्णे इत्यप्राप्ते इदं वक्ष्यन्म् । अत्राषिरिति । उक्तह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभा-
 वामावपक्षे आदौण इति अकारः । रपरत्वम् । 'आद्यस्य' इत्येव तु न सूत्रितम् ।

पदान्ताः' इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम्-सप्तर्षी-
णाम् ॥ ९३ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८ । २ । ८२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ ९४
प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८ । २ । ८३ ॥ अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

होत् ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् । पदान्ता इत्येवेति । पदान्त
ग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । आर्च्छादिति । ऋ गतौ । लृट् तिप् शप् । पात्राधमेति
ऋच्छादेशः । इतश्चेति ह्रकारलोपः; आटजादीनामित्याहागमः; आटश्चेति वृद्धिः; आ
ऋच्छादिति स्थिते आकारस्य अकः पदान्तत्वाभावात्प्रोक्तः प्रकृतिभावः । 'न समास'
इति पूर्वसूत्रस्य निषेधवार्तिकमिह न सम्बध्यत इत्याह—समासेऽपीति सप्तऋषीणा
मिति । 'दिवसङ्घे सञ्ज्ञायाम्' इति समासः । सप्तऋषीणामिति प्रकृतिभावपक्षे
रूपम् । तद्विभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति ।

अथ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकारङ्कितप्लुतप्रगृह्यपर्यन्तं प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरण-
मारमते—वाक्यस्य टेः । पदस्यैरथधिकृतम् । वाक्यस्य टेः पदात्रयवक्ष्य प्लुतो भवति
स च उदात्तो भवतीत्यर्थः । अत्र पदस्यैरनुवृत्तिर्न शङ्क्यव्यप्रशानित्याद्युत्तरार्था इहा-
नुवृत्तिविच्छेदे उत्तरशानुवृत्तेरसम्भवात् । वाक्यस्यैत्यभावे पदस्य टेरित्युक्ते यावन्ति
वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत । वाक्यस्यैत्युक्ते तु वाक्यस्य टिरन्यस्यैव
पदस्य सम्भवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अक्षश्चेति परिभाषया
अक्षः इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्यैत्यर्थं
सति अलोऽन्यपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छा-
न्निश्चित इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात् । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिना
अचो विशेषणात् टेरव्यवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये
स्पष्टम् । इत्यधिकृत्येति । प्लुतविषय आरभ्यन्त इति शेषः । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । वाक्यस्य
टेः प्लुतः उदात्त इत्यधिकृतम् । अशूद्र इति च्छेदः । न शूद्रः अशूद्रः द्विजातिः
तद्विषयः प्रत्यभिवादेः विधिवत् आजिवाद्यमानं प्रति विधिवदाशीर्षचनम् । भावे
षण् । अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्त
इत्यर्थः ।

अभिवादविधिमाह—आपस्तम्बः—'दक्षिणं वाहं श्रोत्रं च प्रसार्य ब्राह्मणोऽभि
वादीत, रःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः' 'प्राञ्जलिः' इति ।
'तिष्ठन् प्रातरभिवादमभिवादीतासावहं भोः' इति च । असाविति स्वनामनिर्देशो-
ऽभिमतः । 'देवदत्तःऽहं भोः' इति ब्रह्मन् अभिवाचनं आशीर्षचनं अभिवादीतात्
वक्तव्यत्वेन विज्ञापयत् । ततश्च यथाह दक्षिणं वाहं प्रसार्य 'अभिवादये देवदत्तोऽहं
भोः' इति ब्रह्मादिस्यर्थः । अयमभिवादनप्रकारः ।

स्यात्, च बोदात् । अमिवादये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ ।
 'स्त्रियां न' (वा ४८६४) । अमिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम
 गोत्रं वा यत्र प्रत्यमिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेषि ।
 'भौराजन्यविशां चेति वाच्यम्' । (वा ४८६५) आयुष्मानेषि भोः ३ । आयुष्माने-

प्रत्यमिवाहनप्रकारस्तु मनुना इक्षितः—

'आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽमिवाद्ने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वापरः प्लुत' ॥ इति ।

अथ 'नाम्नोऽन्ते' इतिवचनाद् 'आयुष्मान् भव सौम्येत्यनन्तरममिवादयमानस्य
 नाम भस्मुप्यन्तं प्रयोक्तव्यम्' इति स्मृत्यन्तरादिदमनुगृहीतं भवति । अस्य नाम्नः
 अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोक्तव्यः । तस्माद् अकारात् पूर्वापरः पूर्वः अथ प्लुतः प्रयो-
 क्तव्य इत्यर्थः । एव च आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रत्यमिवादवाक्यं
 सम्पन्नमिति स्थितिः । अमिवादय देवदत्तोऽहमिति अमिवादवाक्यप्रदर्शनम् । भोः
 इत्यस्याप्युपलक्षणम् । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ इति प्रत्यमिवादवाक्यप्रदर्शनम् ।
 अमिवादये इत्यस्य अमिवादमाशीर्वचनं वक्तव्यत्वेन विज्ञापयामीत्यर्थः । अतोऽप्य-
 नन्तरं सौम्यशब्दश्च देवदत्त इत्यन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम् । अत्र देवदत्तशब्दे
 तकाराद् अकारस्य प्लुतः । आयुष्मात्त्वस्य विधेयत्वात् सगोत्रनविभक्त्यभावः । अत्र
 प्रत्यमिवादवाक्ये शर्मान्त ग्राह्यगस्येत्यादि न भवति, एषोऽप्रगृह्येति सूत्रे शर्मा-
 दिशब्दं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणाद् उक्तमन्वादिस्मृतिविरोधाच्च ।
 अशुद्ध इति किम् ? 'कृशस्यमि तुपञ्च' इति भाष्यम् । एवञ्च शुद्धविषये आयुष्मान्
 भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । 'अशुद्धस्यसुपदेविति वक्तव्यम्' इति वार्ति-
 कम् । शुद्धविषय एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किंतु शुद्धत्वं स्त्रीविषये असूयकवि-
 षयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र शुद्धविषये उदाहृतम् । स्त्री-
 विषय वार्तिकं विभज्यार्थतः सदनुगृह्णाति—स्त्रियां नेति । स्त्रीविषयकप्रत्यमिवादवाक्ये
 उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः । अमिवादये गार्ग्यहमिति अमिवादनवाक्यप्रदर्शनम् ।
 आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यमिवादवाक्यम्, अत्र न प्लुत' । असूयके तु उदाहरणं
 भाष्ये स्फुटम् । यद्यपि गार्गीनि नाम न भवति, किं तु गोत्रमेव, तथापि भाष्ये
 गार्गीशब्दोदाहरणादेव अमिवादप्रत्यमिवादवाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः ।
 उदाह—नाम गोत्र वेति । अत्र नामशब्देन द्वाद्दशोऽहनि पिता नाम कृपादिति विहितं
 नामैव गृह्यते । अत एव आयुष्मान् भव इण्डिन्मित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम् ।
 नाम गोत्र वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—नेहेति । आयुष्मानेषीति । अस्तेस्त्वप्य-
 द्विः, एवसोस्त्वेषं, हेधिः । रत्नसोरश्लोपः । अत्र अकारादिकारस्य न प्लुत', अना-

घोन्द्रवर्मन् । आयुष्मानेघोन्द्र पाण्डित ३ ॥ ९५ दूराद्घृते च ८।२।८४॥ दूरा-
त्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य देः प्लुतः स्यात् । यक्तून्पिब देवदण ३ ॥ ९६ हैहेप्र-
योगे हैहयोः ८।२।८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्घृते गडाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः
स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ ९७ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्रा-
चाम् ८।२।८६॥ दूराद्घृते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिप्रस्थानन्मस्यापि गुरोर्वा प्लुतः

मत्वाद्गोप्रवाच्य । मोरान्न्यविज्ञाम् । मोरशावृक्ष्य राजन्यघैश्ययाचकनाम्नोश्च देः
प्लुतो वा स्यादिति वक्ष्यमिदमर्थः । मोरशावृक्ष्य यप्राप्ते इतरयोस्तु नाम्त्वात्
प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र मोरशब्दे यथा—आयुष्मानेधि नी ; आयुष्मानेधि देव-
दत्त मोः इति भाष्यम् । अत एव प्रत्यभिवादाक्यान्ते भार्गोऽनन्तरं मोरशावृक्ष्य
भवशाब्देन पृथिशावृक्ष्य च प्रयोगादिक्रमो गम्यते । रामन्दे यथा—आयुष्मानेधि
इन्द्रवर्मन्, इन्द्रयमन् । वैश्यं यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रपालित ३, इन्द्रपालित
इति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवादाक्ये शार्मान्तं ब्राह्मणस्य, वर्मान्तं
क्षत्रियस्य, पाण्डितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते । उक्तनाम्-
मन्वादिस्मृतिविरोधाद्विकल्पः । अत्र भाष्ये अपर आहिर्युक्त्वा प्रत्यभिवादे
सर्वस्यैव नाम्नो मोरशावृक्ष्य आदेशो वक्तव्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः इत्ये-
तावदेष सर्वत्र प्रत्यभिवादाक्यमित्युक्तम् ।

दूराद्घृते च । यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रकृतोच्चारितं शब्दं घोष्यमानो न शृणोति
किं त्वधिकं प्रयरणमपेक्षते तद् दूरम्, हृतमाह्वानं भावे क्तः । तच्च सम्बोधनमिह
विवक्षितम् । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम् । तदाह—दूरात्सम्बोधने श्या-
दिना । अदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि एहि देवदत्तेत्यादौ आह्वानवाच-
कपदे सत्येव स्यात् । सम्बोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—
सक्तूनिति । हैहेप्रयोगे । है हे इत्यव्यये सम्बोधनयोक्तम् । तयोः प्रयोगे हैहयोः प्लुतः
स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण गुरोरनृत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थ-
मिति व्याचष्टे—हैहयोरेवेति । हैहयोरेवेति नियमार्थमिति भावः । पाहि है ३ राम,
पाहि है ३ रामेत्प्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु गुरोरनृत इत्यन्यस्यापीत्येतत् हैहयोरि-
त्यनेन लभ्यत इति पावत् । प्रयोगप्रहणाभाये यादयस्य देरित्यधिकारात् राम है ३
राम है ३ इत्यत्रैव स्यात् । अतः प्रयोगप्रहणम् । ततश्च जनन्त्ययोरपि तयोः प्लुतो
भवति । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य । दूराद्घृते चेत्यनुवर्तते । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्तः इत्य-
धिकृतम् । दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत् पदं तदव्ययवक्ष्य
शृङ्कारमिदस्य अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात् । अनन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्यादित्यर्थः,
देः अपिना समुच्चयात् । तदाह—दूरादित्यादिना । देशवदस्येत्यादिषु सर्वत्र एहीति शब्दः

एतान् । देवदत्त । देवदत्त । देवदत्त ३ । 'गुरोः' किम् । वकारात्परस्याकारस्य
 माभूत् । 'अनृत्' किम् । कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह 'प्राचाम्' इति
 योगो विभज्यते । तेन सर्वं प्लुतो विकल्पगते ॥ ९८ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।
 १२२॥ उपस्थितोऽनार्थ इति शब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति (अप्लुत-
 कार्त्तं यणादिकं करोतः-प्या) । सुरलोक ३ इति-सुरलोकेति । 'वत्' किम् । अप्लुत
 इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्यते । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुत
 स्य श्रवणं न श्यात् । अग्नौ ३ इति ॥ ९९ ईदं चाक्रयर्मणस्य ६।१।१३०॥

प्रागप्याहर्तव्यः । अन्यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यत्वानुपपत्तेः । पर्यायार्थमिति ।
 अन्यथा सवपां गुरुणा युगपत् प्लुतः स्यादिति भावः । इह प्राचामिति । गुरारनृतो-
 ऽनन्यस्याप्येकैरश्वेकैः प्रामिप्यस्य । अत्र प्लुत इत्येव अनुवर्तते । प्राचां मते
 प्लुतः स्यात्, नान्यमते इति फलति । ततः किमिदं आह—तेनेति । एवं च 'सर्वः'
 प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्ष्यः' इति धार्तिकं न वर्तयमिति भावः । प्लुत-
 चाद्यस्यागारमकंसाहसमनिच्छतेत्यर्थः । प्लुतशास्त्रेषु अद्याज्जाडयं विहायेति यावत् ।

अप्लुतवत् । किमिदमुपस्थित नाम ? अनार्थमतिकरणमिति भाष्यम् । अवैदिकः
 इतिशब्द इत्यर्थः । प्लुत इत्यप्याहार्यम् । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत्
 स्यादिति फलति । तदाह—उपस्थितोऽनार्थ इत्यादिना । अप्लुतवद्भावस्य प्रयोञ्जनमाह-
 प्लुतकार्यं प्रकृतिभाव न करोतीति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीति पाठान्तरम् ।
 सुरलोक ३ इतीति । तैत्तिरीये सुरलोक ३ इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः । पृक्कालं अवग्रहे
 तस्मात् परतः इतिशब्द पदकाराः पठन्ति । तत्र सुरलोक ३ इति इति स्थिते अप्लुत-
 वद्भावेन प्रकृतिभावाभावे सति आद्युगुणे सुरलोकेतीति भवति । अत्र इतिशब्दः पद-
 कारप्रक्षिप्तत्वावैदिकः । तदेव सुरलोकैति इत्युदाहरणं माप्ये स्थितम् । पृक्कारास्तु
 सुरलोक ३ इति सुरलोक ३ इति इत्येव अवगृह्णति । तदपि संहिताया अविवक्षित-
 त्वाच्चिन्तयाम् । संहितायामेव यणादिर्नाग्धविधानात् । वरिष्मिति । अप्लुतवद्विषयप्र-
 यद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—अप्लुत इत्युक्त इत्यादिना । वद्ग्रहणं
 विहाय अप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयेत । अतः प्लुत
 एव ति वर्तते । ततश्च अग्नौ ३ इत्यत्र सम्योजनप्रथमाद्विवचनान्तरस्यानुकरणे प्रगृह्य
 ईदं च त्रिषाशो न भूषेत् । वक्रणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्गम्यते
 न तु प्लुतस्यापीति लोच्छ्रयः इत्यर्थः । ईदं च क्रयर्मणस्य । ईदं इति प्लुतस्य ह्युप-
 माविभक्तिको निर्देशः । उपस्थित इत्यपरिवर्तित्वाच्चिन्तयाम् । अप्लुतवद्विषयमुवर्तते ।

ईंकारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति-चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम-चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् । १०० ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं गृह्यमञ्जं स्यात् । हरी एती । विष्णु इमी । गङ्गे अमू । पचेते इमी । 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्यत्र त्रिवार्ये षशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । १०१ अदसो मात् १।१।१२। अस्मा-

इको यणचोत्यतः अचोऽयनुवर्तते । चाक्रवर्मणमुगेमंते ईंकारः अचि परे अप्लुतवद्भवति, न-वन्वयमत इत्यर्थः । तदाह—प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वेति । चिनु हि ३ इदमात् । किं मया कर्तव्यमिति पृष्टस्येदं प्रतिवचनम् । चिनु इति लोढन्तम् । उतश्च प्राययादिति हेर्लुक् । हि इति स्वव्ययम् । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इति प्लुतः । चिनु इत्यतः प्राक् देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । इदमिति तु वाक्यान्तरस्थम् , न तु चिनु इत्येतेन एकवाक्यतामापन्नम् । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् हि शब्दे इकारस्य प्लुतो न स्यात् । उभयत्रेते । इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तदन्यत्र अप्राप्ते चारम्भादुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः । विभाषाशब्दस्तु अव्ययमिति न भ्रमितव्यम् , नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात् । विभाष्यते विकारयत इति विभाषा । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप ।

ईदूदेद्विवचनम् । ईच्च ऊच्च एष्वेति समाहारद्वन्द्वः । ईदूदेदिति द्विवचनविशेषण-खान्दन्तविधिः । द्विवचनमित्यनेन तु प्रथयत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, संज्ञाविधौ प्रथयप्रहणे तदन्तप्रहणं नास्तीति तन्निषेधात् । तदाह—ईदूदेदन्तमित्यादिना । हरी एताविति । अत्र ईंकारस्य परादिवस्वाश्रयणात् द्विवचनत्वम् । प्रगृह्यत्वे सति प्लुतप्र-गृह्या इति प्रकृतिभावात् यण । विष्णु इमावित्यत्राप्येवम् । गङ्गे अमू इत्यत्र तु अया-देशो न भवति । ईदूदेदन्तमिति तदन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह-पचेते इमाविति । तदन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यमिति लभ्येत । एवं सति पचेते इत्यत्र हते इति द्विवचनस्य एद्रूपत्वाभावात् प्रगृह्यत्वं न स्यादिति भावः । ईदूदेदन्तं यद्-द्विवचनान्तमिति व्याख्याने तु कुमार्योरगारं कुमार्यगारनित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । ईदूदेदन्तं द्विवचनमिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः, ओसो द्विवचनस्य ईदूदेदन्तत्वा-भावात् । ननु 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतश्लोके मणी इवेति ईंकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—मणीवोष्ट्रस्येत्यादिना । 'च प्रचेतसि जानीयादिवार्ये च तदव्ययम् ।' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथै-वैवं साम्ये' इत्यमरः ।

अदसो मात् । अदस इत्यवयवपृष्ठी । अदशब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । इदूदिति प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । मादिति द्वियोगे पञ्चमी । परशब्दोऽध्याहार्यः । तदाह—

त्परावीद्वौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । 'मात्' किम् ।
अमुकेऽत्र । अयति माद्रग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत । १०२ श्लो १ । १ । १३ ॥ अयं

अस्यात् पराविति । अदृशब्दावयवमकारात् परावित्यर्थः । इदिति नानुवर्तते, अदृ-
शब्दे मकारात् परस्य प्रकारस्यासम्भवात् । द्विवचनमित्यपि नानुवर्तते, अदृशब्दे
मकारात् परस्य ईकारस्य अमी इति बहुवचनत्वाद् उकारस्य च मकारात्परस्य तत्र
द्विवचनान्तेष्वेव सत्त्वेन व्यवस्थाभावात् । अमी ईशा इति । अदृशब्दाच्चसि त्यदा-
द्यात् पररूपात् जसश्शी आद्गुणः, अदे इति स्थिते एकारस्य एत इदिति ईत्वं
वस्य च मात्वम्, अमी इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृ-
ह्यसंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । रामकृष्णावमू इति । पुल्लिङ्गाददृशब्दात् प्रथमा-
द्विवचने औष्ठि, त्यदाद्यात्, पररूपात्, वृद्धिरेचि, अदी इति स्थिते, अदसोऽन्तेरिष्यौ-
कारस्य उत्त्वम्, वस्य मात्वम् । अमू इति रूपम् । यद्यप्ययमकारो द्विवचनं भवति-
तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे कर्तव्ये उत्त्वमात्वयोरसिद्धतया दकारादौकारस्यैव शास्त्र-
दृष्ट्या सत्त्वात् पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यत्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । अदसो मादिति
सूत्रं प्रति तु उत्त्वमात्वे नासिद्धेः, आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यम् ;
हरी पत्नी, विष्णु इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । द्विषी फले वा अमू आभाते इति
स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गश्च अदृशब्दो नाश्रोदाहरणम् । तथा हि स्त्रीलिङ्गाददृशब्दात्
औष्ठि, त्यदाद्यात्, पररूपात्, टापि, औष्ठि आप इति शीभावे, आद्गुणे, अदे इति
स्थिते उत्त्वमात्वयोरम् इति रूपम् । तथा नपुंसकलिङ्गात्तस्मादौष्ठि, त्यदाद्यात्, पररू-
पात्, नपुंसकाच्चेति शीभावे, आद्गुणे, उत्त्वमात्वयोरम् इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रे-
णैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उत्त्वमात्वयोरमित्यदस्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः
पुल्लिङ्ग एव अदृशब्दः अश्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् । मात्किमिति
अदस इत्येव सूत्रमस्तु । माद्रग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अमुकेऽत्रेति ।
'अभ्ययसर्वनाम्नामकश्चाद्ये' इत्यकचि अदृशब्दात्तजसि, त्यदाद्यात्, पररूपात्त्वम्,
जसश्शी, आद्गुणः, उत्त्वमात्वे, अमुके इति रूपम् । अत्र एकारस्य प्रगृह्यत्वंनिवृत्त्यर्थं
माद्रग्रहणम् । कृते च तस्मिन् एकारस्य सात्परत्वाभावात् प्रगृह्यत्वमिति भावः ।
नन्वेवमपि माद्रग्रहणं व्यर्थम्, एद्रग्रहणमनुवर्त्य ईद्वौतेवात्र प्रगृह्यत्वंविधानाभ्युप-
गमेन आमुके इत्यत्र प्रगृह्यत्वंप्रसक्ततेरेवाभावाद्द्विष्यत् आह असतीति । अदसो मादित्यत्र
ईद्वेताम् एकसमासपठोपात्तानां मध्येईद्वौतेर्ह्योरनुवृत्तौपतोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्र-
ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिषेद्धा । माद्रग्रहणाभावे तु चाधकामावादेतोऽप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
ततश्च अमुक इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यत्वंप्रसक्तौ तद्विवृत्यर्थं माद्रग्रहणम् । कृते तु
तस्मिन् एतोऽनुवृत्तिप्रतिषेद्धादमुकं इत्यत्र न प्रगृह्यत्वम् । तथा च एकाराननुवृत्ति-

प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । १०३ निपात एकाजनाद् १।१।१३ ॥
 एकोऽजिनपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ वितके । इ इन्द्रः ।
 उ उमेशः । अनाब् इत्युक्तेरङ्गिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ
 एवं किल तत् । हितु न प्रगृह्य । ईपदुष्णं ओष्णम् । 'वाक्यस्मरणयोरङ्गि' ।
 अन्वत्र 'ङ्गि' इति विवेकः । १०४ ओत् १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः
 स्यात् । अहो ईशाः । १०५ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनाव १ । १ । १६ ॥

फलकं माद्रग्रहणमिति भावः । शे । एकपदं सूत्रम् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । छन्दसोर्य-
 नुवृत्तौ 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाढाढ्याजाल' इति विहितः शे इत्येकारान्त
 आदेशः प्रगृह्यः स्यादित्यर्थः । तदाह—अयमिति । शेआदेश इत्यर्थः । अस्मे इति । अस्म
 भ्यमित्यर्थः । भ्यसः शे आदेशः । लशक्तद्धित इति, शकार इत्, शेषे लोपः, अस्मे-
 इति रूपम् । अद्विवचनत्वात्प्राप्तौ वचनम् । यद्यपि छान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियाया-
 नेव निबन्ध्यम्, तथापि अस्मे इति स्वे इति इत्याद्यग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सरवादिह
 तन्निवन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् ।

निपात एकाच् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । एकश्चासाव-
 च्चेति कर्मधारयः । तदाह—एकोऽजिन्यादिना । इ विस्मये इति । इ इति चादित्वाशि-
 पातः । स च आश्चर्ये वर्तत इत्यर्थः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । इ इति उ इति निपातः
 सम्बोधने । उभयोरपि एकाच्चान्निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वाच्च सन्धिः । अनाङ्गित्यत्र
 ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—अनाङ्गित्युक्तेरिति । आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्या-
 र्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामस्थाः, इदानींस्वेवं मन्यसे इत्यर्थः
 आ एवमिति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । इहोभयत्रापि आकारस्य ङित्वाभावान्न
 पर्युदासः । ङित्त्विति । ङित्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाङ्गिति पर्युदासादित्यर्थः ।
 ओष्णमिति । आ ङष्णमित्यत्र आकारस्य ङित्वात् प्रगृह्यत्वाभावे सति आद्गुणः ।
 ननु प्रयोगदशायां ङकारस्याश्रवणाविशेषात् ङिदङ्गिद्विवेकः कथमित्यत आह—
 वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे स्मरणे च अङित् । अन्यत्र । ईपदार्थं गत्ये
 ङित्विति । विवेकः—भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भाष्यम्—

'हृपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विधाद् वाक्यस्मरणयोरङ्गि' ॥ इति ।

एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेदमित्यादावतिप्रसङ्गात् ।
 ओत् । निपात इत्यनुवर्तते । ओदिति तस्य विशेषणम् । अतस्तदन्तविधिः । प्रगृह्य-
 मित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । तदाह—ओदन्त इत्यादिना । अहो ईशा

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतो परे । विणो इति विण इति
 विणविति । अनाये इति किम् । प्रह्ववन्धविभ्यमनोत् । १०६ उज्जः १ । १ । १७ ॥
 उज्ज इतो वा प्रागुक्तम् । उ इति—विति । १०७ ऊँ १ । १ । १८ ॥ उज्ज इतो
 दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यत् ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति—विति । १०८ मय
 उजो घो घा ८ । ३ । ३३ ॥ मयः परस्म उजो वो वा स्याद्वि । किमु उक्तम् ।
 किमुक्तम् । अनामिटाः वाचानुस्वारः । ५०२ ईदुतो च सप्तम्यर्थे १ । १ । १२ ॥

इति । अनेकार्थात् पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ वचनम् । सम्बुद्धौ शक्यस्य । सम्बुद्धविति
 निमित्तसप्तमी ओदिस्यनुवृत्तेन अन्वेति । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते पुंलिङ्गतया च विपरि-
 णम्भते । श्रुपियेद्., तदुक्तमृपिणोऽप्यदौ तथा दर्शनात् । श्रुपौ भव' आपं, न आपः ।
 अनार्य'. अर्धविके इति शब्दे परत इत्यर्थः । शाकल्पमहणाद्विकल्पः । तदाह—
 सम्बुद्धिनिमित्तक इत्यादिना । विणो इतीति । अत्र आकारः ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धि-
 निमित्तक । अत्र ओदन्तस्येऽपि निपातग्रामावादाप्राप्ते विभाषेयम् । विणवितितीति
 प्रगृह्यत्वाभावे रूपम् ।

उज्ज' एकपद सूत्रम् । शाकल्पस्य इतो प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । उ इति जिह्
 उकारः निपातः । तस्य इति शब्दे पर शाकल्पमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः । तदाह-
 उज्ज इतो वा प्रागुक्तमिति । पूर्वोक्त प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । उ इति द्वितीति । निपात एकाजिति
 निरय प्राप्ते विकल्पोऽयम् । प्रगृह्यत्वपक्षे प्रकृतिभावे प्रथम रूपम् । तदभावपक्षे यणा-
 देशे द्वितीयं रूपम् । ऊँ इदमप्येकपद सूत्रम् । ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य उका
 रस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उज्ज इत्यनुवर्तते इतो शाकल्पस्य प्रगृह्यमिति
 च । तदाह—उज्ज इत्यादिस्यादिना । ऊँ इतीति । उक्तविधे ऊँकारादेशे रूपम् । प्रगृह्य-
 त्वात् प्रकृतिभावः । एतदादेशाभावनत्वे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे मति उ इतीति रूपम् ।
 प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशे वितीति रूपमिति श्रीणि रूपाणि फलितानि ।
 तदेवम् उज्ज ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु ऊज्जः इतो परे
 ऊँ इत्यर्थे दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यत्वादेशः शाकल्पमते स्यात् । तदभावपक्षे तु 'निपात
 एकाच्' इति निरयं प्रगृह्यत्वमित्येनावल्लभ्येत । ततश्च ऊँ इति उ इतीति पदद्वयमेव
 स्यात्, वितीति रूपं न लभ्येत । अतो विभज्य व्याख्यानम् । मय उजो वा वा । मय
 इति पञ्चमी उज्ज इति पष्ठी, 'इमो ह्रस्वाद्वि' इत्यन स-चोत्थनुवर्तते । तदाह—मय-
 परस्येत्यादिना । किमुक्तमिति । किमु उक्तमिति स्थिते अकारादुकारस्य उजो 'निपात
 एकाच्' इति निरयं प्रगृह्यत्वाद् प्रकृतिभावात् यणभावे प्राप्ते अखण्डनमिदम् । ननु
 तर्हि इको यणचोऽयन्तस्येव मय उजो वेति पठितव्यम् । उग्रहणाभावेन लाघवात्
 त्रिपाद्यां पाठे उग्रहणस्यापि कतस्यत्वेन गौरवात्स्थित आह—वस्येति । यदि पदस्य

सप्तम्यर्थे पर्यवसजमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति 'सुपां सुलुक्—' (सू. ३५६१) इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपमहकान्ते मा भूत् । वाप्यामशो वाप्यश्वः । ११० अणोऽप्रगृ-

प्रथमे पादे इको यणचोत्यत्रैव मय उजो यणादेशविकल्पो विधीयेत, तर्हि किञ्चु-
क्तमित्यत्र भोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनुस्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वाव-
विधौ तु तस्यासिद्धत्वाद्यानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वारविष्यपेक्षया वावविधेः परत्वा-
दिति भावः ।

इदृती च । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । शब्दस्व-
रूपस्य विशेष्यावात्तदन्तविधिः । इदृती च सप्तम्याविर्येव सिद्धे अर्थग्रहणाद्यत्र सप्त-
म्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्याभिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तम्यर्थे
पर्यवसानं तथाविधत्वमीदूदन्तशोर्गम्यते । तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसज्जावीदूदन्तौ
शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्युत्तरार्थः । फलितमाह - सप्तम्यर्थ इत्यादिना । सोमो गौरी अधिश्रित
इति । गौर्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावाच्च यण् ।
ज्ञानपरीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नात्रोदाहरणम् , तत्र सप्तम्या लुप्तवाभावेन प्रकृतेः सप्त-
म्यर्थे अप्रवृत्तेः । मामकी तनू इति । मामक्यां तन्वामित्यर्थः । सुपा सुलुगिति सप्तम्या
लुका प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे मामकी
इति तनू इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वफलं बोध्यम् । ननु 'इदृती च सप्तम्याः' इत्येव सूच्य-
ताम् । पठया च अर्थद्वारा समग्रघो विवक्ष्यताम् । ततश्च सप्तम्यर्थे विद्यमानमी-
दूदन्तमित्यर्थस्य अर्थग्रहणं विनैव लाभादर्थग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—अर्थग्रहणं
किमिति ; कर्म प्रयोजनायेत्यर्थः । किमित्यव्ययम् । वृत्ताविति । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्
लुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसज्जमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुप्तसप्तमीके
इदूदन्तपूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति ।
मा भूदिति । माङि लुङ् । सर्वलकारापवादः । वाप्यामशो वाप्यश्व इति । वाप्याम् अश्व
इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे वाप्यश्व इति रूपमित्यर्थः । अत्र वाप्यामिति सप्तम्या
अधिकरणत्वमवगतम् । तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षम् । तत्र वाप्यामशो वर्तते
इति क्रियाभ्याहारे वर्तमानाक्रियायां वाप्या अधिकरणत्वेन अश्वस्य कर्तृत्वेनान्वया-
त्तयोः परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यात् समासो नोपपद्यते । वाप्यां विद्यमानोऽश्वः
इति विद्यमानपदस्याभ्याहारेऽपि अश्वपदेनासामर्थ्यात् समासो न सम्भवति । अतः
वाप्यामित्यस्य वाप्यां विद्यमाने अश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समासो वक्तव्यः ।
एवं च समासे लुप्तसप्तमीकस्य वापाशब्दस्य सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य तसंसृष्टे आक्षेपभूते
अश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावाच्च प्रगृह्यत्वमिति भावः । अणोऽप्रगृह्यस्य ।

व्याजानुनासिकः ८।४।५७। अत्रप्रत्यक्षस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । इधि
इधि । 'अप्रत्यक्षस्य' किम् । अमो ।

॥ हरश्चन्धौ प्रकृतिभावप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१११ स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।५० ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां
योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिररोते । रामखिनोति । चञ्चित् । शान्तित्रय ।

वा अथसाने हर्यनुवर्तते । तदाह—अप्रत्यक्षस्यादिना । अत्र अण पूर्वैणैव ञकारेण
व्याहपात्वात् । ततश्च कर्तुं इत्यत्र आनुनासिकः । इत्यस्तन्धीति । अथपाश्चर्यमिति,
सिद्धमनश्चञ्चित्, कथमनश्चञ्चित् न सूत्रवाचित्कभाष्यप्रयोगाद्देश्वासीत्यर्थेषु
असन्देहार्थं सन्ध्यभावोऽप्यनुशातः । अतोऽत्र कृत्स्नस्युत्तरयोरेवार्थेऽपि न दोषः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् अथसन्धौ प्रकृतिभावप्रकरणं समाप्तम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः । सूच श्चोति समाह्वयद्वन्द्वः । पुंसवर्गम् । इतरेतरयोग-
द्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्थम् । एवं श्चुना श्चुरित्यत्रापि । श्चुनेति । सहाय
पृथीया । योगे हर्यप्याहार्यम् । ततश्च सहस्यद्वयोक्त्याभावेऽपि तदर्थस्य, गम्यात्वात्-
सीया पुञ्यते, अस्मादेव निर्देशात् । तदाह—सकारतवर्गयोरेत्यादिना । अत्र श्याभ्या-
देशाभां ययासङ्घर्षं भवति । ततश्च सकारस्य शकारः, तवर्गस्य चवर्गः । तत्रापि त य
व च नानां क्रमेण च छ अ झ ञ इति फलितम् । त य व च नेत्यादिक्रमस्याप्यना-
दिलोकसिद्धत्वात् । श्चुना योगे इत्यत्र न ययासङ्घर्षमिदुत्तरसूत्रे व्यवहृते । ततश्च
सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च ययासङ्घर्षयोगे श्चुत्वं भवति । हरिररोते
इति । हरिस् शोते इति स्थिते, ञकारेण योगात् सकारस्य शकारः । 'श्चुना योगे
इत्यत्र न ययासङ्घर्ष'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकारयोगोऽप्युदाहरति—
रामखिनोतीति । रामस् खिनोतीति स्थिते, चवर्गयोगात् सकारस्य शकारः । श्चुना योगे
इत्यत्रापि ययासङ्घर्षाभयमेव तु इह अकारस्य शकारयोगाभावात् शकारो न स्यादिति
भावः । सञ्चिदिति । सञ् चित् इति स्थिते, श्चुत्वंस्यासिद्धत्वात् अस्त्वेन तकारस्य
इत्वं, तस्य श्चुत्वेन शकारे, खरि चेति चत्वेन तस्य चकारे च रूपम् । शान्तित्रय इति

११२ शात् ८।४।४४॥ शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः, प्रश्नः ।
 ११३ घुना ष्टुः ८।४।४१॥ स्तोः घुना योगे ष्टुः स्यात् । रामषष्ठः ।
 रामष्टोक्ते । पेष्टा । तष्टीका । चक्रिण्डौकसे । ११४ न पदान्ताष्टोरनाम्
 ८।४।४२॥ 'अनाम्' इति लुप्तपष्ठोक्तं पदम् । पदान्ताष्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः
 घुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । 'पदान्तात्' किम् । ईष्टे । 'ष्टोः' किम् सर्पि-

स्थिते, चवर्गयोगात् नकारस्य श्चुत्वं अकारः । शात् । न पदान्तादिति पूर्वसूत्राद्
 नेत्यनुवर्तते । स्तोः श्चुना श्चुरित्यतः तोरिति, चुरिति चानुवर्तते । न तु सकारः
 शकारश्च । शादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—शात्परस्येत्यादिना ।
 विश्न इति । विच्छृ गतौ । 'यज याच यत् विच्छृ प्रच्छ रघो नह्' इति नह् । छु-
 श्चुह्' इति छृष्य शः । छित्वाञ्ज गुणः । अत्र शकारयोगात् तवर्गीयनकारस्य श्चुत्वेन
 अकारे प्राप्ते निषेधः । पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्रापि यथासङ्गधाश्रयणे तु इह तवर्गी-
 यस्य नस्य चुना योगाभावेन चुरवस्याप्रसक्ततया तक्षिपेधो व्यर्थः स्यात् । पूर्वञ्च
 अस्मादेव निषेधात् पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्र न यथासङ्गधाश्रयणमिति विज्ञायते ।
 प्रश्न इति । प्रच्छृ ज्ञीप्सायाम् । पूर्ववत् नडादि । अत्र 'ग्रहियया' इति सम्प्रसारणं
 न । 'प्रश्ने चासन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात् । अत्र वर्गपञ्चमानां नासिकास्थानाधि-
 क्येऽपि तत्तद्वर्गीयैरहित सावर्ण्यमिति तुहयास्यसूत्रे अवोचाम । घुना ष्टुः । स्तो-
 रित्यनुवर्तते । तदाह—स्तोरिति । अत्रापि स्थान्यादेशानां यथासङ्गधम् । न तु ष्टुयोगे
 इत्यत्र । रामषष्ठ इति । रामस् पष्ठ इति स्थिते पकारयोगात् । अस्य ष्टुत्वेन षः ।
 अत्रापि घुना योग इत्यत्र न यथासङ्गधमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य टवर्ग-
 योगेऽपि उदाहरति—रामष्टोक्त इति । टीकृ गतौ । तष्टीकेति । तस्य टीकेति विग्रहः ।
 तद् टीका इति स्थिते टुत्वेन तस्य ङत्वे चत्वंम् । चक्रिण्डौकस इति । ङीकृ गतौ चक्रि-
 ङीकसे इति स्थिते टवर्गयोगाद् नस्य टुत्वेन ङत्वम् ।

न पदान्तात् । अनामिति तोरित्यस्य विशेषणम् । ननु भिन्नविभक्तिकमेतत्कथं
 तद्विशेषणमित्यत आह—अनामिति लुप्तपष्ठोक्तमिति । नामवयवभिन्नस्येत्यर्थः । स्तोः घुरि-
 त्यनुवर्तते । तदाह—पदान्तादित्यादिना । ईष्ट इति । 'ईष्टं स्तुतौ' आत्मनेपदी । ईष्टं ते
 इति स्थिते, स्तुरि चेति ङस्य चत्वंम्, ततः परस्य तकारस्य टुत्वम् । तस्य टवर्गात्
 परत्वेऽपि पदान्तात् परस्वाभावाद् न टुत्वनिषेधः । सर्पिष्टमिति । सर्पिष् तमम् इति
 स्थिते 'स्वादिप्त्वंसर्वनामस्थाने' इति अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वा पदत्वात्,
 पकारस्य पदान्तात्प्राप्ततः परस्य तकारस्य टुत्वनिषेधो न भवति, पदान्ताष्टवर्गात्पर-
 स्वाभावात् । न च पकारस्य 'श्ललाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन ङकारे सति तकारस्य

धमम् । 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' (वा २०१६) । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णवत्यः ॥ ११५ तोः पि ८ । ४ । ४३ ॥ तवर्गस्य पकारे परे न ष्टुत्वम् । षण्वष्टा । 'जडां जशोऽन्ते' (सू ८४) । वागीश' । विदूषम् । ११६ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थे विचिरियं रेके प्रवर्तते । चतुर्मुखः । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा

टोः परत्वात् टुवनिषेधः स्यादेवेति वाच्यम् । 'इत्वात्तादौ तद्धिते' इति परत्वात्सिद्धत्वेन अस्वाभावात् । इह आदेशप्रत्यययोरिति वाचं तु न भवति, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् । अनाम्नवति । ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम प्व पर्युदासो न भवति, किन्तु नवतिनगरीशब्दावयवनकारस्यापि पर्युदासो षष्ठस्य इत्यर्थः । षण्णामिति । पष्णामिति स्थिते 'श्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् परस्य अस्वेन ङकारे प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति तस्य ङकारः । अथ तवर्गयोगाद् नकारस्य टुत्वम् । न पदान्तादिति निषेधस्तु न, अनामिति पर्युदासात् । षण्णवतिरिति । षष्ठिका नवतिरिति विग्रहः । अत्रापि नकारस्य न टुवनिषेधः, नवतिशब्दास्यापि पर्युदासात् षण्णवत्यं इति । पृथक् पदे न तु कर्मधारयः । 'दिक्मङ्गये सञ्जायाम्' इति नियमात् । अत्रापि न पदान्तादिति नगरीशब्दे नकारस्य टुवनिषेधो न भवति, नगरीशब्दस्यापि पर्युदासात् । तोः पि । ष्टुरिति नेति चानुवर्तते । तदाह तवर्गयेति । स.षष्ठ इति । अत्र नकारस्य पकारयोगात् टुत्व प्राप्तं निषिध्यते । अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना योगे इत्यत्र ययासङ्ख्यंनेति विज्ञायते । 'इलाजशोऽन्ते' इत्यसन्धिनिरूपणे प्रसङ्गात्पुन्यस्तम् । इह्मन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपस्थास' ।

यरोऽनुनासिकं । न पदान्ताद्दोषितः पदान्तादित्यनुवर्तते । तद्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदाह—यरः पदान्तस्येति । एतन्मुरारिरिति कर्मधारयः । एतद् मुरारिरिति स्थिते दृश्य अनुनासिको नकारः पदान्तस्यानसाभ्यात् ष्टुत्वप्रयत्नसाभ्याम् । ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेकस्य अनुनासिको ङकारः स्यात्, रेकङ्कारयोः ष्टुत्वप्रयत्नसाभ्याम् अन्तेऽपि मूर्धस्यामान्तयोर्द्विषत् आह—स्थानेदिति । एतन्मुरारिरित्यादौ स्थानतः प्रयत्नतश्चान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थे लब्धप्रयोजनोऽयमनुनासिकविधिः स्थानमात्रेण आन्तर्यमाहाय रेके न प्रवृत्तिर्हतीत्यर्थः । 'यूनि लक्ष्ये तु युवतिर्जठे रमते कथम्' इति न्यायमिति भाव । प्रत्यये भाषायां नित्यम् । वार्तिकमेतत् । भाषा लौकिकप्रयोगः । तत्र प्राचये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्ताऽनुनासिको नित्यं

५०१७) तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि 'मदोदग्राः ककुघ्नन्तः' इति ? यवादि (ग. २५०) गणे दकारनिपातनात् । ११७ तोलिं ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वौल्लिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः । ११८ उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥ उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू. ४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ,

भवतीत्यर्थः । तन्मात्रमिति । तत् प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं 'प्रमाणे ह्यसद्वृद्धञ्जमात्रचः' इति मात्रप्रत्ययः । चिन्मयमिति । 'नित्यं वृद्धशारादिभ्यः' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्तादृष्ये मयट् । कथं तर्हि । यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात्, तदा 'मदोदग्राः ककुघ्नन्तः' इति कालिदासप्रयोगः फथमिथाद्येपः । मगुप प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावश्यम्भावाद्धिति भावः । परिहरति—यवादीति । यवादिगणे ककुघ्नच्छब्दे दकारस्य निर्देशात् तस्यानुनासिकः । यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात्, तर्हि नकारमेव लाघवाद्निर्दिष्टेदिति भावः । तोलिं । अनुस्वारस्य ययीत्यतः परसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—तवर्गस्येयादिना । उल्लय इति । तस्य लय इति विग्रहः । तद् लय इति स्थिते वस्य परसवर्णः परस्मिन्भूतलकारसवर्णो भवति । स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याभावात् । नकारस्येति । विद्वौल्लिखतीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनः अनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन् आन्तर्यादनुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः ।

उदः स्यास्तम्भोः । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य समर्थयते, एकदेशे स्वरितश्वप्रतिज्ञानात् । उद इति पञ्चमी । अतस्तस्मादिशुत्तरस्येति परिभाषया उदः परयोरिति लभ्यते । तदाह—उदः परयोरिति । पूर्वेति । पूर्वनिमित्तस्य उदो दकारस्य यः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः । पूर्वसवर्णश्चायमलोऽन्यपरिभाषया स्यास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—आदेः परस्येति । अनया परिभाषया स्यास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः । उत्थानमिति । घा गतिनिवृत्तौ । भावे व्युट् । उत्तम्भनमिति । 'ष्टमि प्रतिष्टम्भे' भावे व्युट् । स्तम्भु रोधने इति श्रुविधौ निर्दिष्टः सौत्रो वा घातुः । स्यास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात् । ननु उद् स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः तत्सवर्णाश्च त य द घ नाः पञ्चैव, दन्तस्थानमाभ्यात् स्पृष्टप्रपञ्चसाभ्यात् । न तु ण्कारः सकारश्च । तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रयत्नत्वात् । नापि लकारः ईपास्पृष्टत्वात् । एतदतिरिक्ताश्च सर्वे वर्णाः मिथस्थानकर्याश्च दकारसवर्णाः । ततश्च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णाः त य द घ नाः यथापि सकारस्य प्राप्ताः । स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्रप्यविशिष्टत्वात् । धाम्ब-

अत्राधोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकारः । तस्य 'खरो खरि-' (सू ७१) इति पाक्षिको लोपः । लोपामावपक्षे तु यकारस्यैव ध्रुवणम् । न तु 'खरि च' (सू १२१) इति चत्वंम् ; चत्वं प्रति यकारस्याविद्यत्वात् । १२९ श्रयो होऽन्य-

स्तरप्रयस्यत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वप्नभावात् । श्यामीमूतसकारस्य विवृतप्रयस्यत्वाद् एतेषां च पञ्चानां स्मृतप्रयस्यत्वात् । अतोऽथ बाह्यप्रयस्यत एवान्तर्यमादाय पञ्चस्व-
 न्यतमस्यस्यस्यामाह—अत्राधोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकार इति । अधोपस्ये-
 त्यनेन श्वासवतो विचारवतश्चेत्युक्तप्राथम्यम् , समनियतत्वात् । श्यामीमूतस्तावत्
 सकारः अधोपश्वासविचारमहाप्राणारमक्यस्यचतुष्टयवान् । तस्य तद्य दृष नेपु प्रथम-
 त्तीयपञ्चमा न भवति, तेषामवप्राणस्यात् । नापि चतुर्यो भवति, तस्य धोपना-
 दसंवायस्यत्वात् । द्वितीयस्तु यकारः अधोपश्वासविचारमहाप्राणारमक्यस्यचतुष्टय-
 यान् । अतः स एव यकारः पूर्वनिमित्तमूतदकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः । एवं
 च उद् श्यानमिति स्थिते दकारस्य 'खरि च' इति चत्वन तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे
 यकारे उत्थानमित्येकतकारं द्वियकारं च रूपं सिद्धम् । एवम् उत्त्तमभनमित्यत्रापि
 योऽयम् । तत्र द्वितकारमेकयकार चेति विशेषः । तस्येति । सकारादेशस्य यकारस्ये-
 त्यर्थः । एवं च प्रथमयकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकयकारं च रूपमिति भावः । ननु
 प्रथमयकारस्य लोपामावपक्षे एकतकारं द्वियकारं च रूपमिथानुपपद्यम् । प्रथमयकार-
 स्य खरि चेति चत्वं सति द्वितकारमेकयकारमित्यापत्तेरित्यत आह—लोपामावेति,
 असिद्धत्वादिति । खरि चेति सूत्राधेषया उद्ः श्यादित्यस्य परत्वादिति भावः । उत्त्-
 तमभनमिति त्रितकारपाठस्तु प्रामादिकः, उत्कप्रक्रियामा उभयत्रापि साधारण्यत् ।
 केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य यकारस्य चत्वं
 प्रत्यसिद्धत्वाभावाच्चत्वं उत्त्तमभनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित् साधयामासुं ।
 तत्तु मूलकृतो न सम्मतम्, मूले उभयसाधारण्येनेव प्रक्रियानिरूपणात् । वस्तुतस्तु
 'धीर्धोदाधोर्षाणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं, वा पदान्तस्य, तोळि,
 उद्ः श्यास्तम्भोः पूर्वस्य, श्रयो होऽन्यतरस्याम्, शरद्धोऽदीति पट्सूत्रीपाठोत्तरश्रुला-
 क्षशं क्षशि, अग्यासे चत्वं, खरि च, वाऽवपाने, अणात्प्रगृह्यस्यानुनासिकः, इति पञ्च-
 सूत्रीपाठ इति ह्यो यमामिति सूत्रस्यभाष्यसम्मतः सूत्रक्रमः । एवं च खरि चेति
 चत्वं कर्तव्ये उद्ः श्यास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णस्य यकारस्य असिद्धत्वाभावाच्चत्वं
 उत्त्थानमिति द्वितकारमेकयकारं च रूपम्, उत्त्तमभनमिति तु त्रितकारमेव
 रूपमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

श्रयो इः । श्रय इति पञ्चमी । परस्येयस्याहार्यम् । ह इति षष्ठी । उद्ः श्यास्त-
 म्भोरित्यतः पूर्वस्येति अनुस्वारस्य ययीत्यतः सवर्णं इति चानुवर्तते तदाह—

तरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥ अयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नाद-
वतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्धरिः—
वाग्धरिः । १२० शश्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥ पदान्ताज्जयः परस्य शस्य छो वा
स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते । १२१ खरि च ना॥५५॥ खरि परे झलां
चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तच्चूशिवः । 'छत्वममीति वाच्यम्'
(वा ५०२५) । तच्छ्लोकेन-तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति । १२२

अयः परस्येणादिना । वाग्धरिरित्युदाहरणम् । वाचशब्दश्चकारान्तः, कुत्वं जश्त्वम् । वाग्
धरिर्निति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारः पूर्वनिमित्तम्, तस्यसवर्णाः क ख ग
घ ङाः पञ्च । तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्तर्यमविशिष्टम् । आभ्यन्तरप्रय-
त्नान्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात् । अतः
वाग्धर्यत्नतः आन्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—घोषवत इत्यादिना । स्थानी-
भूत्वा हकारः घोषनादसंवारमहाप्राणस्ययत्नचतुष्टयवान् । तस्य कं ख ग घ ङेषु
प्रथमवृत्तीयपञ्चमा न भवन्ति, तेषामल्पप्राणत्वात् । द्वितीयः खकारो न भवति,
तस्याघापश्वासविवारयत्नकत्वात् । चतुर्थस्तु घकारः घोषनादसंवारमहाप्राणवान् ।
अतः स एव घकारो हकारस्य भवतीत्यर्थः । ततश्च वाग्धरिरिति भवति । पूर्वसव-
र्णभावे पु वाग्हरिरिति । शश्छोऽटि । अय इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते, श इति पष्ठे-
ऋवचनम् । तदाह—अयः परस्य शस्येति । तद् शिव इति स्थिते दकारस्य चुत्वेन
जकारे कृते जकारस्य चकार इत्यन्वयः । केनेत्यत आह खरि च । झलाञ्जलश्रीत्यतो
झलामिति, अभ्यासे चर्चैत्यतश्चरिति चानुवर्तते । तदाह—खरि पर इत्यादिना ।
इति जकारस्य चकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ततः छत्वम् । न तु प्रागि-
त्यपि बोध्यम् । छत्वस्य चुत्वचर्च्वे प्रत्यसिद्धत्वात् हलो यमामिति सूत्रस्यभाष्य-
संमनसूत्रक्रमे तु चुत्वेन जकारे कृते शस्य छत्वं ततो जकारस्य चर्च्वम् । न तु छत्वात्
प्राक् चर्च्वम्, चर्च्वे प्रति छत्वस्यासिद्धत्वात् । तच् छिव इति । स चासौ शिवश्चेति,
तस्य शिव इति वा विग्रहः । चोः कुरिति कुत्वं तु न, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् । छत्वम-
मोर्त वाच्यम् । शश्छोऽटीति सूत्रे अटीति विहाय अमीति वक्तव्यमित्यर्थः । शश्छो-
ऽमीति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तच् श्लोकेनेति । स चासौ श्लोकश्च, तस्य श्लोकः
इति वा विग्रहः । लकारस्य अड्वहिर्भूतत्वात् तत्परकस्य शकारस्य सूत्रपाठतः छत्वे
अप्राप्ते वातिकमिदम् । वाक्श्च्योततीति । अत्र तु कुत्वं भवत्येव चकारस्य स्वाभाविक-
कतया श्चुत्वनिष्पन्नत्वाभावेन असिद्धत्वाभावात् । अत्र वकारस्य अड्वहिर्भूतत्वात्
तत्परकशकारस्यात्र न छत्वम् ।

मोऽनुस्वारः ८ । २ । २३ ॥ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादिति । 'अमोऽनुस्वारस्य'
 (सू ४९) । हरि वन्दे । पदस्य इति किम् । गन्पते । १२३ नञ्चापदान्त
 स्य झल्लि ८।३।३४॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य मन्व्यनुस्वारः । यशासि । आक्रः
 स्यते । 'झलि' किम् । गन्पते । १२४ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
 ८।३।५८॥ स्पष्टम् । अद्वितः अक्षितः । कुण्ठितः, शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ति'

मोऽनुस्वारः । पदशेषेण विकृतम् । म इति पद्यन्तं पदस्य विशेषणं तदन्तविधिः ।
 हलि सर्वेषामित्यतो हलीःपनुवर्तते । तद्वाह—मान्तस्येयादिना । अमोऽनुस्वारस्येति । उप
 तिष्ठते इति शेषः । ततश्च मान्तस्य पदस्य यः अन्त्यः अल् तस्येयस्यः । पदान्तस्य
 मस्येति फलितम् । हरि वन्दे इति हरिम् वन्दे इति स्थिते मस्यानुस्वारः । गन्प
 इति । गन्पु गतौ । कर्मणि छट् । 'भावकर्मणे' इत्यारम्भेनेपदे यक् । अत्र मस्य पदा
 न्तरवामावाधानुस्वारः । नञ्चापदान्तस्य झलि । अकारान्तस्येयानुस्वारस्येति ; अनुस्वार
 इति च । तद्वाह—नस्येयादिना । यशासोति । यशरशब्दात् अस् जशसोरिशः ।
 'नपुंसकस्य झल्लश्च' इति लुम् 'सान्तमहत' इति दीर्घः । यशान् सि इति स्थिते
 नकारस्य अनुस्वारः । आक्रस्येने इति । वमु पाद्विधेये । आहपूर्वात् कर्तरि ष्ट् ।
 'आह उद्गमने' इति तच्, स्यतासो लृल्लुटोरिति स्यः । स्नुक्योरिति नियमाधेत् ।
 आक्रम स्य ते इति स्थिते मस्य अपदान्तादात् पूर्वणाप्राप्ते वचनम् । मन्व्य इति ।
 कर्मणि छट् तद् यक् । अत्र मस्य ह्रस्वपरस्वामावाधानेनानुस्वारः । अपदान्त-
 र्वाच्च न पूर्वेण । अनुस्वारस्य ययि । स्पष्टमिति । अनुस्वर्यपदान्तरामावाद्धि भावः ।
 अद्वित इति । 'अन्कपदे लघणे च' इति सुशब्दौ नोपचः । नञ्चापदान्तस्येति कृतानुस्वा-
 रस्य निर्देश इति केचित् । पयन्तात् क्, इट् । निघायां सेटीति णिलोपः । अनुस्वा-
 रस्यानेन परसवर्णः । परनिमित्तमत्र ककारः, तसवर्णं, कवर्गः, सः अनुस्वारस्य भवन्
 नासिकास्यानसाग्यात् ङकार एष भवति । अद्वित इति । अन्तु गतिपूजनयोः ।
 नोपचः । तस्मात् कः अच्चे, पूजायामिति इट् । नाच्चे पूजायामिति निर्देशात् अनि-
 दितामिति नलोपो न । अत्र नञ्चापदान्तस्येयानुस्वारस्य परसवर्णो अकारः ।
 कुण्ठित इति । कुठि प्रतिघाते इदिवान्नुम् ङः इट् । अत्र नश्चेयानुस्वारस्य परस-
 वर्णो ङकारः । शान्त इति । राम उपशामे । कः । या दान्तशान्तेत्यादिनिपातनाधेत् ।
 अनुनासिकस्य छीति दीर्घः । नश्चेति मस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णः नकारः ।
 गुम्फित इति । गुम्फ मन्थे द्वितीयान्तः, नोपचः । कः इट् । 'नोपघात्यफान्ताद्वा'
 इत्यकिस्वपक्षे नलोपो न । अत्र नश्चेयानुस्वारस्य परसवर्णः मकारः । ननु कृन्धा
 तोलट्, सि, सोऽन्तः, तनादिभ्यश्च ड, गुणः, रपरवम् । 'अत उतु सार्वधातुके
 प्रथमोकारस्य यण् । न अङ्गुरामिति निर्देशात् वीरुपघाया इति दीर्घो न । कुर्व

इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात्तुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् । १२५ वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोपि—त्वं करोपि । सय्यन्ता—संयन्ता । सुव्यंत्परः—संवत्सरः । यंल्लोकम्—यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । १२६ मो राजि समः कौ ८ । ३ । ५५ ॥ क्विन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् । १२७ हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । 'ह्रल ह्रल चलने' । किं च ह्रलयति किं ह्रलयति । 'यवलपरे यवला धेति वक्तव्यम्' (वा ४९०२) । १२८ यथासङ्गथमनुदेशः समा-

गिति रूपम् । अत्र नकारस्य नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारं वाञ्छित्वा परत्वात् रपाभ्यां ति णत्वं स्यात् । न च त्रिपाद्यां नश्चापदान्तस्येत्यपेक्षया रपाभ्यामिश्यस्य परत्वात्त्रासिद्धमिथ्यसिद्धत्वात् अनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति व्यम् । एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रपाभ्यामिति णत्वप्राप्तेर्दुर्वा-
त्तद्विद्यत आह—कुर्वन्तीत्यादि । रपाभ्यामिश्यपेक्षया परसवर्णस्य परत्तया णत्वे ईष्ये अनुस्वारस्यानिकपरसवर्णस्य नकारस्यासिद्धत्वाच्च णत्वमिति भावः ।

वा पदान्तस्य । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यनुवर्तते । तद्वाह—पदान्तस्येत्या-
ना । त्वङ्करोपीति । त्वम् करोपीति स्थिते मोऽनुस्वारः परसवर्णो लकारः । तद्भाव-
ः अनुस्वार एव श्रयते । अत्रेति । सम् यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः । तस्य परनिमि-
तृत्यकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तर्यात् । तथा च सय्यन्तेति
रम् । एवं संवत्सर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णः अनुनासिको वकारः । सव्यं-
र इति रूपम् । यं लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः ।
लोकमिति रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः । मौ राजि । म इति
मान्तम् । मोऽनुस्वार इत्यातो म इति स्थानपष्ठधन्तमनुवर्तते । सम इत्यवयवपष्टी ।
पयग्रहणपरिभाषया किग्रहणेन किग्रहणान्तलाभः । तद्वाह -- क्विन्त इत्यादिना ।
एवेति । न त्वनुस्वार इत्यर्थः । मस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।
दिति । राज् दीप्तौ । सम्पूर्वात् 'सस्मृद्विपद्गृहे' त्यादिना किप् । ब्रश्चेति परवम् ।
त्वेन ह्यवम् । चत्वंम् । अत्र मोऽनुस्वारो न भवति । हे मपरे वा । मोऽनुस्वार
रतो मे इति पष्ठधन्तमनुवर्तते । मो राजीत्यतः म इति प्रथमान्तमनुवर्तते । सः
। यस्मादिति विग्रहः । तद्वाह—मपरे इत्यादिना ह्रलयतीति ण्यन्ताह्रट् । 'उव-
ल्लल्लनमामनुपसर्गाद्वा' इति मिश्राण्णौ मितौ ह्रस्वः । यवलपरं । यवलाः पराः
मादिति विग्रहः । यवलपरके ईकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः । यथासङ्गथम् ।

नाम् १ । ३ । १० ॥ समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्गं स्यात् । किय्ँ षाः—किं षाः ।
 किब्ँ ह्रस्वयति—च्छिन्नयति । किल्ँ ह्रादयति—किं ह्रादयति । १२९ नपरे नः
 ८ । ३ । २७ ॥ नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । किन् ह्रते—किं ह्रते । १३०
 ह्रणोः कुक्कुक्शरि षाशरिन् । अकारणकारयोः कुक्कुक्कावागमौ वा स्तः शरि ।
 कुक्कुक्कोरसिद्धत्वाच्चत्वं न । 'त्रयो द्वितीयाः शरि षौक्करसादेरिति षाच्यम्'
 (वा ५०२३) । षौक्करसादिराचार्यः । प्राङ्क्षुपष्ठः—प्राङ्क्षुपष्ठः—प्राङ् पष्ठः । सुगण-

साम्बन्धि बहुधातो विवक्षितम् । अनुदेशः विधानम् । समानामिति यदि कर्मणि
 पृष्ठी तर्हि स्थान्यादिभिः समसङ्गवानां यत्र विधानम्, यथा एचोऽपवायाव इत्यादीः
 तत्रैव यथासङ्गप्रवृत्तिः स्यात् । 'समूलाकृतत्रीवेषु हन्-कृत्र-प्रहः' इत्यत्र न स्यात्,
 तत्र विधेयस्य णमुल्ल पकरत्वात् । अतः समानामिति सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । एवं च
 समूलाद्यप्रपदानां हनादिघातूनां च समसङ्गधानासुपादानेन एकस्य प्रत्ययस्य विधि-
 रपि समसङ्गधाकसम्बन्धी विधिरेवेति तथापि यथासङ्गप्रवृत्तिर्निर्वाहा । तदाह—
 समसम्बन्धी विधिरिति । यथामन्वयमिति । सङ्गधाशब्देनात्र प्रथमत्वद्वितीयत्वादिरूपाः
 सङ्गधाव्यतिरिक्तवर्माः, विवक्षिताः सान् अपतिस्रय यथासङ्गयम् । तत्र एचोऽपवा-
 यावः इत्यादिषु प्रथमस्य स्थानिनः प्रथम आदेशः, द्वितीयस्य द्वितीय इत्येवंक्रमेण
 स्थान्यादेशतद्धिमिच्छादीनां समसङ्गधाकानां क्रमेण अन्वयः प्रतिपत्तव्य इति फलितम् ।
 प्रकृते च धपरके हकारे परे अकारस्य यकारः, धपरके वा, लपरके लः, इति सिध्यति ।
 किय्ँ षा इति । मस्य यावे रूपम् । ह्य इत्यस्यम्, पूर्वेषुरित्यर्थः । यथाभावे भोऽनु-
 स्वारः । किब्ँ ह्रस्वयतीति । मस्य धावम् । ह्रल्ल चलने, णिच् । किल्ँ ह्रादयतीति । मस्य
 छावम् । ह्रादी सुप्ते च, णिच् । नपरे नः । हे इति वेति म इति चानुवर्तते । नः परो
 यस्मादिति विग्रहः । तदाह—नपरे हकार इत्यादिना । किन् ह्रते इति । ह्रुक् अपनयने ।
 मस्य नावे रूपम् । तदभावे भोऽनुस्वारः ।

ह्रणोः कुक्कुक्शरि । 'हे मपरे वा' इत्यतो वैयजुवर्तते । कुक् कुक्चेति समाहार-
 द्वन्द्वः । आगमाविति । पुनश्च आच्यन्तौ टकित्वाविति लभ्यम् । यथासङ्गपरिभाषणा
 ककारस्य कुक्, णकारस्य टुक् । उभयत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । प्राङ्
 पष्ठः, सुगण् पष्ठः इति स्थिते, यथाक्रमं कुकि टुकि च तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्त-
 त्वात् जरयमाशङ्क्याह—कुक्कुक्कोरिति । त्रयो द्वितीयाः । षौक्करसादिशब्दस्य चयो
 द्वितीया इत्यर्थमत्र वारयति—षौक्करसादिराचार्य इति । तथा च विकल्पः फलतीति
 भावः । प्राङ्क्षुपष्ठ इति कुकि रूपम् । त्रयो द्वितीया इति पदे प्राङ्क्षुपष्ठ इति
 रूपम् । न चात्र सकारस्य शरि वेति चत्वंम्, सकारारम्भविधिसामर्थ्यात् । चयो

ण्टपष्ठः—सुगण्टपष्ठः—सुगण्पष्ठः । १३१ ङः सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥ डात्परस्य
सस्य धुङ् वा स्यात् । पट्सन्तः—पट्सन्तः । १३२ नक्ष् ८ । ३ । ३० ॥ नका-
रान्तात्परस्य सस्य धुङ् वा स्यात् । सन्तः—सन्तः । १३३ शि तुक् ८ । ३ ।
३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शश्छोऽटि' (सू १२०) इति
छत्वविकल्पः । पक्षे 'क्षरो क्षरि-' (सू ७१) इति चलोपः । सञ्छम्भुः—सञ्छ-

द्वितीया इति, नादिन्याक्लोष इति सूत्रभाष्यपठितमिदम् , प्राङ् पष्ठ इति कुगभावे
रूपम् । एवं टुक्वपि सुगण्टपष्ठ इत्यादि । ङः सि धुट् । ङ इति पञ्चमी ततश्च
तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति सप्तमी पष्ठी सम्पद्यते—डात्परस्य सस्येति ।
हे मपरे वेद्यतो वेद्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति
नेह भवति, उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परस्वाङिति न्यायात् । धुट् इति
चतुर्थधकारनिर्देशः । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । धुट् इति द्वितीयविधौ तत्साम-
र्थ्याच्चत्वं न स्यात् , अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । चतुर्थविधेस्तु न तत्सामर्थ्यम् ,
प्रथमविधौ तस्य 'चयो द्वितीया' इत्यापत्तौ तन्नित्यस्या चरितार्थत्वात् । पट्सन्त इति ।
पप् इति पकारस्य जश्चेन ङः, पङ् सन्त इति स्थिते चत्वंस्यासिद्धत्वात् डात् पर-
त्वात् सस्य धुट् आद्यवयवः । तस्य चत्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तु न, चत्वं-
स्यासिद्धत्वात् । ततो लक्ष्यभेदात् ङस्य चत्वेन ङः । नश्च । सि धुट् इति, वेति चानु-
वर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति पष्ठी सम्पद्यते ।
तदाह—नकारान्तात् परस्येति । सन्त इति । धुटि तस्य चत्वंम् ।

शि तुक् । पूर्वसूत्राद् न इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह पष्ठयन्तमाश्रीयते, षाढ्याधि-
काराश्रयणात् । पट्स्येथ्यधिकृतञ्च अवयवपष्ठयन्तमाश्रीयते । हे मपरे वेद्यतो वेद्यनु-
वृत्तम् । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना । नान्तस्य पट्स्येयुचितम् । उकारः उच्चार-
णार्थः । सञ् शम्भुरिति स्थिते नकारस्यान्त्रावयवस्तुक् । ननु तुग्रहणं व्यर्थम् । ङः सि
धुटित्यतः धुङ्वाऽनुवर्त्य नकारात् परस्य शस्य विधीयताम् । खरि चेति चत्वं सन्तः
शम्भुरित्यस्य सिद्धरिष्यत आह—शश्छोऽटिति । छत्वविकल्प इति । शकारस्येति शेषः ।
धुटो विधौ तु तस्य पशादिस्वात्पदान्तस्वाभावात् छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः
पदाधिकारस्थत्वेन पदान्तात् क्षयः परस्यैव शस्य तत्प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्,
अन्यथा विसृपो विरप्शिक्षित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । पक्षे इति । कदाचित् क्षरो
क्षरीति तुकस्तकारस्य श्चुत्वमापन्नस्य लोप इत्यर्थः । सञ् छम्भुरिति । तकारस्य
श्चुत्वमापन्नस्य लोपे सति नकारस्य च श्चुत्वेन जकारे रूपम् । सञ् छम्भुरिति । श्चुत्व-
मापन्नस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च श्चुत्वे जकारे रूपम् । तुको जश्चत्वं तु
न, जश्चे तस्मात्सिद्धत्वाद् अत एव श्चुत्वोत्तरमपि जश्चत्वं न । सञ् शम्भुरिति ।

भ्यु-सञ्ज्ञाभ्युः सञ्ज्ञाभ्यु ।

मञ्जी मञ्ज्या मञ्जना मञ्जावति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुफलवलोपाना विकल्पाणात् ।

१३४ रुमो ह्रस्वादाव ङमुपिनत्यम् ८ । ३ । ३२ । ह्रस्वापरौ योङ्म्

तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्यावो नित्यं ङमुदागमः । इयात् । प्रत्यङ्ङारमा सुगणो-
शः । सञ्ज्ञायुत । १३५ सम. सुटि ८ । ३ । ५ ॥ समा रु. स्यात्सुटि ।

मञ्जोऽभ्यस्य' (सू. १२) १३६ मञ्जानुनासिकः पूर्वस्य तु या ८ । ३ । २ ॥

शस्य ङ्वाभावे तकारनकारयोरनुवादे च रूपम् सञ्ज्ञाभ्युः । तुकः अभावेनकारस्य
शुद्धे रूपम् । तदिदं रूपचतुष्टयमुक्तम् श्लोकन सगृह्णाति-मञ्जाविति । तुकश्च-
लोपानां विकल्पनात् अलोपचङ्गा अचङ्गा अशाविति रूपाणां चतुष्टयमित्यन्वयः ।
रुमो ह्रस्वाद । रुम् प्रायाहार । रुम इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्येत्य-
चिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । रुम इति च ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनु-
भूय पदविशेषणत्वं मञ्जत् तदन्तपरम् । रुम इति पञ्चमीशलात् अचीति सप्तमी
पष्ठम्ये । तदाह-ह्रस्वापरे इत्यादिना । ङमुदागम इति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः ।
संज्ञायां कृतं शिवाग्रानर्थवयात्पदह्रत्वात् संज्ञिभिः सम्बन्धयते । ततश्च ङुट् ङुट् नुट्
इति त्रय आगमाः कलिताः । शिवाद्च आद्यवषथाः यथासङ्गं प्रवर्तन्ते । हे मपरे
येति वाग्रहणामुच्चिच्छङ्गाद्युदासार्थं नित्यमग्रहणम् । प्रत्यङ्ङारमेति । प्रत्यङ्ङ् आरमा
इति स्थिते आकारात् प्राक् ङुट् । सुगणोश इति । गणसंख्याये, सुरादि । प्यन्ताद्विचि-
णिलोपः । न तु किय् । 'अनुनासिकस्य हि' इति दीर्घप्रसङ्गात् । ङमुटि कर्तव्ये णिलो-
पस्तु न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानियं दित्युक्तेः । सुगण ईश इति स्थिते ईका-
रात् प्राक् ङुट् । सप्रच्युत इति । सन् अच्युत इति स्थिते आकारात् प्राक् नुट् । न च
परमदण्डिनाविषय परमदण्डिन् औहिति स्थिते प्रत्ययलक्षणोऽन्तर्वर्तिविभक्त्या
पदावान्नुट् स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धात् । यस्तुतस्तु इदं यत्रोत्तरपदस्य कार्यश्च तत्रैव प्रवर्तते, अन्यथा पदस्यन्वायेऽ-
पीति निषेधो मायकुम्भवापेनेत्यत्र न स्यात् । अत परमदण्डिनौ ह्रस्वस्य ङमुट्-
धारणाय नञि च पदे ह्रस्वतः पदे ह्रस्वजुवर्षं अजादेः पदस्य ङमुटिति व्याख्ये-
यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

समः सुटी । सम इति पष्ठम्यन्तम् । 'मनुवसो रुसञ्जुदौ' इत्यतो रग्रहणमनुवर्तते ।
तदाह-समो रु. स्यात् सुटाति । रु ह्रस्वकार इत् अलोऽन्त्यस्येति । उपतिष्ठते इति
सौपः सम्पूर्वात् करोतेत्युचि 'सम्परिभ्या करोती भूपत्नी' इति सुदागमे सम् रङ्गर्तति
स्थिते स्यम सत्वम् । सर् रङ्गर्तति स्थिते । मञ्जानुनासिकः । 'मनुवसो रुसञ्जुदौ'

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । १३७ अनुनासिकात्परोऽनु-
स्वारः पा३।४॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खर-
वसानयोर्विसर्जनीया' (सू ७६) । १३८ विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ८५ ॥
खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके
विसर्गे प्राप्ते, 'संपुंजानां सो वक्तव्यः' (वा ४८९२) संस्कर्ता—संस्कर्ता । 'समो
वा लोपमेके' इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादनुस्वाराजुनासिकाभ्यामेक-

इति रुवविभिनन्तरमिदं पठितम् । अतः अत्रेश्यनेन रुप्रकरणे इत्यर्थो गम्यते । पूर्वत्वं
च रु इत्यपेक्षया ज्ञेयम् , प्रकृतत्वात् । तदाह—अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा
स्यादात् । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पे सिद्धे वाग्रहणं स्पष्टा-
र्थम् । परस्य नित्यं रुत्वम् , पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प इति वैपग्यस्य सिद्धस्यैव
द्योतनार्थं तुशब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव । इदमेवाभिप्रेत्य मूले विवरणवाक्ये तु ग्रहणं त्यक्त-
मिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैव उक्तम् । अनेन सूत्रेण सर् इत्यत्र सकारादकारः अनु-
नासिकः । संस्कर्ता । अनुनासिकात् । अनुनासिकादिति स्यब्लोपे पञ्चमी । विहा-
येति गम्यम् । पूर्वस्येत्यनुवर्तते । पक्षग्यन्ततया विपरिणम्यते । पूर्वत्वं च रुत्वकृत-
रेकापेक्षयाः । परत्वं च रोयः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया । तदाह—अनुनासिकं विहायेति । अनु-
नासिकाभावपक्षे इत्यर्थः । आगमत्वं परशब्दलभ्यम् । ततश्च सकारादकारस्य अनुना-
सिकाभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः । संस्कर्ता । अथ रेफस्य विसर्गविधि-
स्मारयति—खरवसानयोरिति । विसर्जनीयस्य सः । खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या
खरीत्यनुवर्तते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् 'केचित्तु विसर्गश्रवणात् खरीत्यार्थिकम् ,
अवसानस्य तु न सम्बन्धः, व्याख्यानादित्याहुः, तदाह—खरीति । विसर्जनीयस्य स
इति सिद्धे संपुंजानामिति पुनर्विधानं व्यर्थमिष्यत आह—एतदपवाद इति । पुनर्विधानं
वा शरीति पाक्षिकविसर्गवाधनार्थमिति भावः । संपुंजानामिति । सम् पुम् कान्
एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव
सम्भमिति शेषः ।

संस्कर्तेति । अनुनासिकपक्षेरूपकम् । संस्कर्तेति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । उभयत्रापि
द्विसकारत्वमेव । समो वेति । समो मस्य सुटि लोपस् एके आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः ।
एकशब्दोऽन्यपर्यायः । 'एके सुपयान्यकेवळाः' इत्यमरः । लोपपक्षेऽपि अनुस्वाराजु-
नासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—लोपस्यापीति । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
वेत्यत्र रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य लोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरणे इत्यर्थ-
कस्य अत्रेश्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमनुनासिकात् परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्य-

सकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनन्नि च' (सू ४८) इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्, अदुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपस्थानीययमानाम-
कारोपरि शर्षु च पाठस्त्वोपसंख्ययातत्तेनानस्वारस्याप्यच्यवात् । अनुनासिकत्वतो
प्रयाणा 'शरः खयः' (वा ५०१९) इति कृद्वि-त्वे षट् । अन्स्वारवतामनुस्वार-
स्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं

पि । ततश्च समो मलोपरस्यापि रूपस्वरणस्थानयो लोपात्पूर्ववर्तिनः अकारस्य कदाचिद्-
नुनासिकः । तदभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमाः ह्रस्वेवमनुस्वाराः अनुनासिका-
भ्यामेकसकार रूपद्वयमित्यर्थः । द्विसकारं तु वक्तव्येन । रूपपक्षे इति शेषः । ननु लोप-
पक्षे एव अनन्धि चेति सुट्सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । समः
सुरीति कवविधानं व्यर्थमित्यत आह—नन्त । तत्र द्विसकाररूपयोर्मध्ये ह्रस्वं सति
तस्थानिकसकारस्य अनन्धि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतद-
र्थमेव स्वविविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपे तु न, श्वस्यासिद्धत्वात् । न च लोप-
पक्षे एव सुट्सकारस्य अनन्धि चेति द्वित्वे प्रथममकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिस-
कारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो स्वविविध्यायैव एवेति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणस्य
सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् । ननु वर्णसमाप्त्याये अनुस्वारस्य पाठाम्बावाद् अन-
च्यवात् ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—अनुस्वारविसर्गेति ।
एतच्च ह्रस्ववट्मूत्रे मास्ये स्थितम् । अकारोपरीति । इकाराद्युपरिपाठे पयःसु इत्यादौ
ह्रणः परस्य विहितमादेशप्रययोरिति पार्थं स्यादिति भावः । कश्चित् ह्रणः य इति
पार्थं स्यादिति च दन् श्राम्, तत्र विमर्गस्यैव परवधिषेः । एवं च अनुनासिकपक्षे एक-
सकार द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि, एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति
स्थितम् । अनुनासिकत्वामिति । अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि,
सदभावे त्रीणीति पक्षित्यर्थः । ननु ककारस्य अचः परत्वाभावात् कथमनन्धि चेति द्वित्व-
मित्यत आह—शरः खय इतीति । शरः परस्य खयो द्वे वा इति वार्तिकार्यः । एवं च
अनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि एकककाराणि त्रीणीति षट् रूपाणि
स्थितानि । अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—अनुस्वारवतामिति । अनुस्वारस्यापी-
त्यपिना ककारसंज्ञाः । अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठ-
स्त्वोपसंख्ययातत्तेन शर्षाद् द्वित्वविकल्पे सति द्वयमनुस्वाराणि त्रीणि (३) एकानुस्वाराणि
त्रीणि (३) इति षट् (५) । अथ यस्यामन्धेषां शरः खय इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे
सति द्विककाराणि षट् (६) एकककाराणि षट् (६) ह्रस्वमनुस्वारपक्षे द्वादश (१२)
ह्रस्वर्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे षट् (६) अनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) ह्रस्वपक्षे द्वादश रूपा-
णि । एकामिति । उक्तानाम् अष्टादशानां रूपाणां तकारस्य अचो रद्धान्यामिति द्वित्व-

द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् । १३९ पुमः
 अग्र्यम्परे ८३६॥ अम्परे खयि पुमृशब्दस्य कः स्यात् । व्युत्पत्तिरक्षे 'अप्र-
 त्ययस्य' (सू १५५) इति पत्वपर्युदासात् ऋकःपयोः प्राप्नो, अण्युत्पत्तिरक्षे तु
 पत्वप्राप्नो, 'संपुङ्कानाम्-' (वा ४८९२) इति सः । पुँस्कोकिलः—पुँस्कोकिलः ।
 पुँस्पुत्रः—पुँस्पुत्रः । 'अम्परे' किम् । पुँक्षोरम् । 'खयि' किम् । पुँदासः ।

विकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य यगो मय इति पुनर्द्वित्वे एकैकस्य एकतं द्वितं
 त्रितमिति सङ्कलनया एकतान्यष्टादश (१८) द्वितान्यष्टादश (१८) त्रितान्यष्टादश
 इति सङ्कलनया चतुरधिकपञ्चान्नाडूपाणि (५३) सम्पदानोर्यर्थः । अणोऽनुनासिकत्व
 इति । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इति तकारायाकारस्य अनुनासिकत्वविकल्पे सति
 अनुनासिक्ये चतुष्पञ्चाशत् (५३) तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५३) इति सङ्कलनया
 अष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि सम्पदानोर्यर्थः ।

पुनः । ऋग्रहणमनुवर्तते । अम् परो यस्मादिति विग्रहः । तदाह—अम्परे खयति ।
 पुमान् कोकिल इति कर्मधारये सुपो धातुप्रानिपदिकयोरिति लुब्धुकि संयोगान्तस्य
 लोप इति सकारलोपे पुम् कोकिल इति स्थिते मस्य नञ्चम्, अनुनासिकान्तर-
 विकल्पः, विसर्गः, संपुङ्कानामिति सः । ननु विमर्जनीयस्य स इत्येव सिद्धे संपुङ्काना-
 मित्यत्र पुंग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—व्युत्पत्तीत्यादि । ऋकःपयोः प्राप्नो संपुङ्कानामिति
 स ह्यप्यन्वयः । विसर्जनीयस्य स इति सन्नापवादं कुप्नोःऋकःपयोः चेति विधिं
 वाधितुं पुंग्रहणमित्यर्थः । ननु 'इदुदुपधस्य वाप्रथयस्य' इति पञ्चविधिः कुप्नोरि-
 त्यस्यापवादः । अतस्तं पञ्चविधिं वाधितुं पुंग्रहणमित्येव वक्तुमुचितमित्यत आह—
 अप्रथयस्येति पत्वपर्युदासादिति । पूत्रो हुम्मुच्चिर्यौणादिकप्रथयस्यमकारस्थानिकत्वाद्
 विसर्गस्येति भावः । ननु उणादयः अण्युत्पत्तिरिति प्रातिपदिकानीति आपनेयांति
 सूत्रस्य भाष्यरीत्या औणादिकप्रथयान्तेषु प्रकृतिप्रथयविभागाभावात् कयमिहा-
 प्रथयस्येति पर्युदास इत्यत आह—व्युत्पत्तिरक्ष इति । औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रथय-
 विभागव्युत्पादनमस्ति—नास्तीति पञ्चदशमादेशप्रथययोरिति सूत्रभाष्ये स्थितम् ।
 तत्र व्युत्पत्तिपक्षे पुंस्शब्दस्य हुम्मुन्नप्रथयान्ततया तत्र मकारस्थानिक विसर्गस्य
 अप्रथयस्येति पर्युदासेन इदुदुपधस्य चाप्रथयस्येति पत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः । अतः
 तत्र कुप्नोरिति विधिं वाधितुं संपुङ्कानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः । अण्युत्पत्तिः । औ-
 णादिकशब्देषु प्रकृतिप्रथयविभागाभावपक्षे अप्रथयस्येति पर्युदासस्याप्राप्तकेरि-
 दुदुपधस्येति प्रसक्तं पत्वं वाधितुं संपुङ्कानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः । पुँस्कोकिल इत्य-
 नुनासिकपक्षे रूपम् । पुँस्कोकिल इत्यनुस्वारपक्षे रूपम् । ननु 'चच्चिद्व्यक्तायां वाधि'
 अस्मात् व्युत्, अनादेशः, चच्चिद्वः स्यात्, पुंसः सपानं पुंस्यानमित्यत्रापि पुमो

'ख्याजादेशे न' (वा १५९१) पुरुषानम् । १४० नप्रत्ययप्रशान् ८।३।७। अम्परे
 छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्गन्दस्य । विसर्गः । सरवम् ।
 ध्रुवम् । शार्ङ्गिश्छन्धि-शार्ङ्गिश्छन्धि । चक्रिष्वायस्व-चक्रिष्वायस्व । पदस्य किम् ।
 हान्त । 'अम्परे' किम् । सन्सह । रसह-वदह्गमुष्टिः । 'अप्रशान्' किम् । प्रशान्त-
 नेति । १४१ नन्वे ८ । ३ । १० ॥ नृन् इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । १४२
 कुण्डोऽकःपौ च ८ । ३ । ३७ ॥ कर्गो पवर्गो च परे विसर्जनीयस्य कर्मा-

सस्य हर्य स्यादित्यत आह—ख्याजादेशे नति । भाष्ये 'चञ्चिष्ठ, ख्याज्' इति पठित्वा
 पूर्वत्रासिद्धमिष्यसिद्धकाण्डे ख्याभ्यामिति णत्यविध्यमन्तर 'कशाजरशस्य यो वा'
 इति पठितमिति वक्ष्यते । एष च यत्त्वस्यासिद्धनया स्वकारस्य अणपरकरवाभावात्
 'पुमः ख्यि' इति कर्त्वं नेत्यर्थः । पुस्यानमिति । 'मोऽनुस्वारः' 'वा पदान्तस्य' इति
 परस्यर्णाधिक्यप । न च 'वर्जने प्रतिषेधा, असनयोऽं'ति अनादेशे परे प्रतिषेधात्
 कथमप्र ख्याजादेश इति वाच्यम् । ख्याजादेशप्रयोजनपरवार्तिकं पुंस्यानमित्यादि
 प्रयोगात्तदुपपत्तेः ।

नश्च-वपशान् । न इति पष्ठवन्तं पदस्योपधिहृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः ।
 अम्परे इत्यनुवर्तते, रु इति च । सदाह—अम्पर स्यादिना । अप्रशानिति पष्ठवर्गे प्रथ
 मा । तदाह—न रिवति । विसर्ग इति । शार्ङ्गिन् छिन्धि, चक्रिन् प्रायश्च, इति स्थिते
 नकारस्यानेन रुत्वम् अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । तदा विसर्गः, सत्य, सस्य रचुत्वेन
 शकार इत्यर्थः । शार्ङ्गिश्छन्धीति । अनुनासिकपक्ष रूपम् । शार्ङ्गोऽश्छन्धीति । अनुस्वार-
 पक्षे रूपम् । चक्रिष्वायस्वैत्यनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु चक्रिष्वायस्वेति । श्रेष्
 पात्तने । 'हेत्वादात्मनेपदा । प्राहीति प्राचीनग्रन्थस्तु प्रामादिकः । प्रायन इति प्रा,
 प्रा इवाचरति प्राति इत्याचारकृष्णत्वात् टोट परस्मैपदात्मिति वा कथञ्चित् समाधि
 पम् । प्रशानिति । प्रपूर्वात् शाप्यते, किप् । अनुनामिकश्च क्कति दीर्घः । मो नो
 धातोरिति मस्य नः । तस्यासिद्धत्वात्तलोपा न नृन्ते । नृन् इति द्विर्नायान्तनन्द-
 स्वरूपपर षट्थन्तम् । पष्ठवाः सौत्रो लुक् । नलोपाभावोऽपि सौत्रे पूर्व । मतुषसो रु
 इत्यत रु इत्यनुवर्तते । उभयधर्त्वात्ततो उभयधोऽयनुवर्तते । कदाचिद् भवति कदा-
 चिध भवतीत्येवमुभयथा रुः प्रयेत्तस्य इत्यर्थः । विकल्प इति वाच्यम् । सदाह—
 ननिरत्यस्येयादिना । अलोऽन्त्यस्य । नृन् पाहीति स्थिते नस्य रुत्वम् । अनुनासिका
 नुस्वारविकल्पः । सरवसानयोरिति रेफस्य निरयं विसर्गो प्राप्ते । कुण्डोऽकःपौ च ।
 कुण्डोः इति छेदः । ओपरमस्य रुत्वे तस्य स्वर्परवान् विसर्गः, जिह्वामूलीयस्य नर्षुप-
 संख्यात्त्वेन स्यात् । तस्य च विसर्गस्य स्वर्परं शरि वा विसर्गलोपो वक्ष्यते इति
 लोपः । असः सूत्रे कुण्डोरिति न विसर्गः श्रयते । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनी-

जिह्वामूलीयोपध्मानीयो स्तः, चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्तन्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) इत्यस्यापवादोऽयम्, न तु 'शर्परे विसर्जनीयः' (सू १५०) इत्यस्य । तेन 'वासः कौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव । नृँः पाहि—नृँः पाहि—नृँः पाहि—नृँः पाहि—नृँः पाहि । १४३ कानाम्नेदिते षाश्रुः१२॥ काञ्कारस्य रुः स्यादात्र-दिते परे । 'संपुंकानाम्' (वा ४८९२) इति सः । यद्वा, १४४ कस्यादिपु

यस्येत्यनुवर्तते । तदाह—कवर्गे इत्यादिना । क्रमादिति । यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । चाद्विसर्ग इति । 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यतो विसर्जनीय इत्यनुकृत्यत इत्यर्थः । चकारः पक्षे विसर्गसमुच्चयार्थ इति यावत् । अन्यथा जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां विसर्गस्य घाघ एव स्यादिति भावः । एवं च प्रकृते पकारे परे विसर्गस्य सत्त्वं वाधित्वा कदाचिदुपध्मानीयः कदाचिद्विसर्गः । तयोः उच्चारणे भेदः । इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थो, न तु विधेयककोटिप्रविष्टौ । ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सत्त्वं वाध्यते, तथा शर्परे विसर्जनीय इति केवलविसर्गविधिरपि वाध्येत । तथा च वासः कौममित्यत्रापि कुप्वोरिति कदाचित् जिह्वामूलीयः कदाचिद्विसर्गश्च स्याताम् । इत्यते तु केवलविसर्ग इत्यत आह—येन नाप्राप्तेति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः । प्राप्तेति भावे क्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति पृष्टी तु न भवति, न लोकेति निषेधात् । द्वौ नञ्वावावश्यकत्वं द्योतयतः । यस्य विधेरवश्यं प्राप्ती सत्यामित्यर्थः । अनेन न्यायेन कुप्वोरिति विधिः विसर्जनीयस्य इत्यस्यैवापवादः । सत्त्वं प्राप्त एव तद्वारम्भात् । शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तु कुप्वोरिति नापवादः । कः करोतीत्याधौ शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वोरित्यस्यारम्भादित्यर्थः । तेनेति । वासः कौममित्यादौ कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य वाध्याभावेन शर्परे खरीति केवलविसर्ग एव भवतीत्यर्थः । नृँः पाहि, नृँः पाहि, इत्युपध्मानीयपक्षे 'अनुनासिक्ये अनुस्वारे च सति रूपद्वयम् । नृँः पाहि नृँः पाहि, इति विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वाराभ्यां रूपद्वयम् । नृँः पाहीति सत्त्वाभावे रूपम् । तथा च पञ्च रूपाणि । सूत्रे पे इत्यकारः उच्चारणार्थः । तथा च नृन्पुनातीत्याश्वापि पञ्च रूपाणि भवन्ति । कानाम्नेदिते । कानिति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं पठ्यन्तम् । पठ्याः सौत्रो लुक् । नालोपाभावोऽपि सौत्र एव । अलोऽन्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्येति लभ्यते । रु इत्यनुवर्तते । तदाह—काञ्कारस्येत्यादिना । संपुंकानामिति । कान् इत्यस्य वोप्सायां द्विवचने कान् कान् इति स्थिते प्रथमकारस्य रुवे अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वं वाधित्वा कुप्वोरिति प्राप्ती संपुंकानामिति सत्त्वमित्यर्थः । यस्तु तस्तु संपुंकानामिति वार्तिके कान् इति निष्कलमित्याह—यदेति । कस्यादिपु

ख ८।३।४८ २क२पयोरपवाद । एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य पः स्यात्, अन्यस्य तु सः । कौस्तुभ-कश्चान् । कश्च । कौतरकुतः । सपिप्पुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । १४५ संहितायाम् ६।१।७२॥ इत्यधिकृत्य । १४६ छे च ६ । १ । ७३ ॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । पुंश्च स्यात्सिद्धत्वापञ्चरत्नेन दः । तत्तत्त्वंस्यात्सिद्धत्वात्पूर्वं सुन्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । सुवस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कृत्य न । स्वच्छाया । शिवच्छाया । १४७ आह्माद्धोश्च ६ । १ । ७४ ॥ एतयोश्छे परे तुकस्यात् । 'पदान्ता-

व । इण इत्यनुवर्तते । इण इति पञ्चम्यन्तम् । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीयस्येयानुवर्तते । कश्चाद्विधिति विषयमस्यमी । कश्चादिगणे इणः परस्य विसर्गस्य प स्यादित्यर्थः । सोऽपवादादविधयतः स इति प्रथमान्तमनुवर्तते । कश्चाद्विधु अनिणः परस्य विसर्गस्य सत्त्वं स्यादित्यर्थः । तदेव चाप्यद्वयं सम्पद्यते । कश्चाद्विधु तथा विधानामेव कृतपत्वसंस्वानां निर्देशादयं विषयविभागः । क२२पयोरपवाद इति । २क२पयोरियुपलक्षणं कुप्वोरिति विहितविसर्गस्यापि । अन्तरस्य तु स इति । प्रकृते विसर्गस्य इणः परत्वाभावाद् न पत्वम् । किन्तु सत्त्वमित्यर्थः । कौस्तुभानिति अनुनासिकपद्ये रूपम् । कौस्तुभानिति अनुस्वारपद्ये रूपम् । अथ कश्चादिगणं पठित्कस्य इत्यादिना । वीप्सायां द्विवे पूर्वसंख्ये अकारात् परस्य विसर्गस्य सत्त्वम् । कः कौऽत्र मोः इति प्रयोगे तु संहिताविरहात् सत्त्वाभावः, कश्चाद्विधु चेत्यस्य 'तयोऽर्वावधि संहितायाम्' इति संहिताधिकारस्यादिपाद्याहुः । कौतरकुत इति । वीप्सायां द्विवचने कुतः कुत आगत इत्यर्थे तत् आगत इत्यण । अस्यभानां भमाग्रे टिलोप । अत एव निपातनाद् 'अध्ययाद्यवि'ति न । सपिप्पुण्डिकेति । अथ इणः परत्वात् पत्वम् । एवं धनुष्कपालं चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कश्चादिगणे कौस्तुभानित्यस्य पाठमावात् कथं सत्त्वमित्यत आह—आकृतिगणोऽयमिति । एवं च कश्चाद्विषयदेव कश्चादित्यत्र ह्रस्वसिद्धेः संपुंकानामित्यत्र कान्प्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।

संहितायाम् । इत्यधिकृत्येति । छे चोपाद्धि विधीयत इति शेषः । पद्यप्येतद्विकी यणधीत्यत्रैव धत्त्वस्यम्, तथापि सूत्रप्रमाणशेषाद्विहितम् । छे च । ह्रस्वस्य पितोरस्यतः ह्रस्वस्येति तुगिति चानुवर्तते । संहितायामित्यधिकृतम् । सदाह—ह्रस्वस्येति । तुकः ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वात् ह्रस्वस्यान्तावयवः । स्वस्य छायेति पद्यं समाप्ते सुब्लुकि चकारादकारस्य तुकि स्वस्य छायेति स्थिते चस्तुगस्या प्रक्रिया क्रमं दर्शयति—सुवस्येत्यादिना, सुन्वेन ज इत्यन्तेन । ननु स्वस्य छायेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तात्वात् तत्स्थानिकचकारस्य चोः कुरिति सुव्, स्यादित्याशङ्क्याह—सुवस्येति । आह्मात्तश्च । छे तुगित्यनुवर्तते । सदाह—पतयोरिति । आह्मा-

दा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् १४८
दीर्घात् ६।१।७५॥ दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात् । दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य, 'सेना-
सुराच्छाया' (सू ८२८) इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । १४९ पदान्ताद्वा
६ । १ । ७६ ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुक्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया ।
॥ इति ह्रस्वन्धिप्रकरणम् ॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) । विष्णुस्त्राता । १५० शर्परे विसर्ज-

होरित्यर्थः । ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पदान्ताद्देती । विकल्पा-
पवाद इति । आच्छादयति । माच्छिददिति । तुकि पूर्ववत् प्रक्रिया । दीर्घात् । छे तुगित्य-
नुवर्तते । तदाह—दीर्घाच्छे परे तुक् स्यादित्यादिना । 'अभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बली-
यान्' इति छकारस्य तुक् अन्तावयवः स्यात् । ततश्च छिदिघातोर्द्यङि, द्वित्वे, हला-
दिशेषे अभ्यासचत्वे गुणो यद्गुणोरिति अभ्यासगुणे, तङि, चे छिद्यते, इति स्थिते,
छकारस्यान्यावयवे तुकि, तस्य सुत्वेन चकारे सति, तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति
चत्वेन चकारे सति, चेच्छिद्यत इति एकारात् द्विचकारमेव रूपं स्यात्, छकारो न
श्रूयतेत्यत आह—दीर्घस्यायं तुगिति । ततश्च छकारात् प्राक् दीर्घस्योपरि तुकि जश्च-
सुश्चत्वेषु चेच्छिद्यत इति भवति । छकारस्य खर्परकरवाभावाच्चत्वं न भवतीति
चकारात् छकारश्रवणं निर्वाणम् । ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—
सेनेति । उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घात् छे तुगिविकल्पविधानादिदं सूत्रमपदान्तविषयमभि-
प्रेत्य उदाहरति—चेच्छिद्यत इति । पदान्ताद्वा । तुक् छे, दीर्घात्, इत्यनुवर्तते । तदाह—
दीर्घात् पदान्तादित्यादिना । अयमपि तुक् दीर्घस्यैव न तु छस्य, उक्तज्ञापकात् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

याज्ञिकनोरमायां ह्रस्वन्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥

विसर्जनीयस्य सः । ह्रस्वन्धिनिरूपणे प्रसङ्गादिदं व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात्
पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम् । विष्णुस्त्रातेति । विष्णुशब्दात् सुप्रत्यये
तस्य रुत्वे विसर्गो सति विष्णुः आनेति स्थिते सत्वम् । शर्परे विसर्जनीयः । विसर्जनी-
यस्येत्यनुवर्तते । खरधसानयोरित्यतः खर्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । शर् परे

नीयः टाशेऽशे॥ सर्परे शरि विषर्जनीयस्य विषर्जनीयः, न त्वन्यत् । कः स्रक्तः ।
 'घनापनः क्षोभणः' । इह यथाययं सत्वं भिद्दामूनीयश्च न । १५१ घा
 शरि टा शेऽशे॥ शरि परे विषर्जनीयस्य विषर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः श्येते,
 हरिरश्येते । 'सर्परे शरि वा विषर्गलोपो वक्तव्यः' (वा ४९०६) । राम स्यात्वा,
 रामः स्याता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विषर्गे सत्वे च त्रैलुपम् ।
 'कुप्वोरिच्छौ च' । (सू १४२) । कः करोति । कः कर्तुमिति । कः
 कर्तुमिति । कः पचति । कः पचति । कः फलति । कः फलति । १५२ सोऽपदादौ
 टाशेऽशे॥ विषर्जनीयस्य घः स्यादपदादौ कुप्वोः परयोः । 'पाशकृपककाम्येग्विति
 चाप्यम्' (वा ५०३३) । पयस्पाशम् । यशस्कृपम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ।

यस्माद्विति बहुव्रीहिः । खर् विशेष्यम् । तदाह—सर्परे खरीति । विषर्गस्य विषर्ग-
 विधौ फलमाह—न त्वन्यदिति । विषर्गस्य विषर्गविधान तदितरपरिसङ्ख्यानार्थमिति
 भावः । किं तदभ्यक्षिपत् आह—इह यथाययमिति । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपा-
 तितम् । यथासम्भवमित्यर्थः । कः स्फुरित्युप सत्वम्, घनापनः क्षोभण इत्यत्र
 कुप्वोरिति भिद्दामूनीयश्च न भवतीत्यर्थः । तयो च सत्वस्य कुप्वोरित्यस्य चायमप-
 चाद् इत्युक्तं भवति । वा शरि । विषर्जनीयस्येति, विषर्जनीय इति चानुवर्तते । विष-
 र्गस्य विषर्गविधान च तस्य सत्वपरिसङ्ख्यानार्थम् । चाप्रहणारश्च सत्वपरिसङ्ख्यानं
 पापिकम् । तदाह—शरि परे स्यादिना । हरिः श्येते इति । विषर्गस्य विषर्जनीयपत्ते
 सत्वपरिसङ्ख्यानं रूपम् । हरिश्येते इति । विषर्गस्य विषर्गविष्यभावपक्षे सत्वे सति
 सस्य रञ्ज्येन शकारे रूपम् । सर्परे इति । खर् परे यस्माद्विति बहुव्रीहिः । खर् विशेष-
 यम् । सर्परेके शरि परे विषर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः । लोपाभावपक्षे वा
 शरीति भवति । राम स्यातेति । रामः स्यातेति श्रियते विषर्गलोप भविष्यमेकसकार
 रूपम् । एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि । पक्षे इति । विषर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विषर्गे
 सति सविषर्गमेकसकारं रूपम् । तदुभयाभावे सत्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्व-
 यम् । तत्र लोपवचसि च विषर्गमेकसकाररूपसङ्ख्यानया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः । कुप्वोः
 कः कर्तुमिति । इह त्वन्धनिरूपणे व्याख्यानमप्येतत् प्रकरणानुरोधाय पुनरुच्यते ।
 कः करोतीति भिद्दामूनीयपक्षे । कः करोतीति विषर्गपक्षे । एवमप्येऽपि सोऽप
 दादौ । कुप्वोरिच्छानुवर्तते । अपदादाद्विति तद्विषेषणम् । द्विरथे एकवचनमायं प्रत्ये-
 कामिमाय वा एकवचनम् । विषर्जनीयस्योरप्यनुवर्तते । तदाह—विषर्जनीयस्येत्या-
 दिना । कुप्वोरित्येत्यायमपचाद् । पाशकृपक इति । एतद्वार्तिकं ग्रन्थकृता न चेतम् ।

‘अनभ्ययस्येति वाच्यम्’ (वा ४९०१) । प्रातः कल्पम् । ‘काम्ये रोरेवेति वाच्यम्’
 (वा-४९०२) नेह । गीःकाम्यति । १५३ इणः पः ८ । ३ । ३९ ॥ इणः परस्य
 विसर्गस्य पकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्का-
 म्यति । १५४ नमस्पुरसोर्गत्योः ८ । ३ । ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः
 कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृषो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तद-
 भावे-नमः करोति । पुरोऽभ्ययम् (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति ।
 अगतित्वान्नेह । पः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । १५५ इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य

पयस्पाशमिति । याप्ये पाशम् । कुरिस्तं पय इत्यर्थः । यशस्कल्पमिति । ईषदसमाप्तौ
 कल्पम् । ईषदसमाप्तं यश इत्यर्थः । यशस्कमिति । अज्ञाते कुरिस्ते इत्यादिना कः ।
 यशस्काम्यमिति । यश आत्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मन इत्यनुवृत्तौ काम्यच्चेति
 काम्यच् । सनाद्यन्ता इति धातुर्वाचलडादयः । अनव्ययस्य । सोऽपदादाविति विधिः
 अठयविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः । प्रातःकल्पमिति । ईषदसमाप्तौ कल्पम् । ईषदसमाप्तः
 प्रातःकाल इत्यर्थः । अधिकरणक्रान्तिप्रधानस्यापि प्रातश्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्ति-
 मप्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषामृतमहः, शिवामूना रात्रिरितिवत् । काम्ये रोः । काम्य-
 प्रत्यये परतः रुस्थानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः । गीः काम्य-
 नीति । गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यजादि पूर्ववत् । गृधातोः क्विपि ‘श्रुत इद्धातोः’
 इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य विसर्गः । तस्य च रुस्थानिकत्वाभावात्तन्न सत्वम् । किन्तु
 कुरवोरित्येव भवतीत्यर्थः । इणः पः । इण इति पञ्चमी । परस्येत्यभ्याहार्यम् । विसर्ज-
 नीयस्येत्यनुवर्तते । तद्वाह — इणः परस्येति । पूर्वविषये इति । अत्र कुप्वोरिति अपदा-
 दाविति अनभ्ययस्येति काम्ये रोरेवेति च सम्बध्यते इति भावः । तेन उच्चैःकल्प,
 दोःपाशं, गीःकाम्यतीत्यादौ न परत्वमिति भावः । सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाश-
 चादि । नमस्पुरसोः । इत उत्तरमपदादाविति न सम्बध्यते । विसर्जनीयस्य स इति
 कुप्वोरिति चानुवर्तते । तद्वाह—गतिसंयोगयोरित्यादिना । कुप्वोरित्यस्यायमपवादः ।
 नमस्करोतीति । नमस् इति सकारस्य रुत्वे विसर्गं तस्य कुप्वोरिति विधिं बाधित्वा
 अनेन सत्वम् । ननु प्रादिषु प्राडाभावात् कथं नमश्शब्दस्य गतिरिति वाच्यं वाह—
 साक्षादिति । विभाषेति । साक्षात्प्रभृतीति चेत्तत्र विभाषा कृत्रीत्यतो विभाषेत्यनुवृत्ते-
 रिति भावः । तदभाव इति । गतिरत्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीये इति नमः
 करोतीति रूपमित्यर्थः । पुरः प्रवेष्टव्या इति । ‘प पालनपूरणयोः’, आजभासेत्यादिना
 क्विप्, उदोष्टवपूर्वस्येशुत्वं, रपरत्वं, ततो जति अनव्ययत्वेन गतिरत्वाभावाच्च सत्वम् ।
 अनव्ययत्वस्य च नार्थमेवं पः पुरौ इत्युक्तम् ।

इदुदुपधस्य । विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । इदुदुपधस्येति तद्विशेषणम् इदुदुत्तौ उपधे

८। ३। ४१॥ इकारोकारोपचस्याऽऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य चः स्यात्कुष्पोः निष्प्रयूहम् ।
आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति ।

यस्येति । बहुव्रीहिः, कुष्पोरिति चानुवर्तते । नदाह—इकारोकारेति । अप्रत्ययस्येति ।
प्रत्ययादयवमिच्छास्येत्यर्थः । प्राययमिच्छस्य विसर्गस्येत्यर्थे तु क्वचिभिः कृतमिच्छयापि
पाठ स्यात् । तत्र मिसः प्रत्ययत्वेऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययात्वाभावात् । अथ इदु-
द्भवामप्रत्ययस्येति तावत्तैव इदुद्भवामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वाद् उपघामहणं न
कर्तव्यमिति हयवरटसूत्रे भाष्ये स्थितम्—'उपघामहणं न करिष्यते । इदुद्भवां तु
पर विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः' इति । निष्प्रयूहमिति । प्रयूहो विघ्नः तस्याभावः
निष्प्रयूहम् । अर्थाभावे अल्पधीभावः । आविष्कृतमिति । 'प्रकाशे प्रादुरावि स्यात्'—
हयमरः । दुष्कृतमिति । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तस्य परत्वं
निर्विवादम् । रेफान्तस्य तु इदुद्भवस्य सकारस्य चो विसर्जनीय इति हयवरटसूत्र-
स्य भाष्यसम्भ्रमपदान्तरे परत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्थानिकत्वाभा-
वात् । अग्निः करोतीति । विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ।

ननु मातृदेशात् पद्यम्येकवचनं असि । अत उदिति अकारस्य अकारस्य च
उकारः एकादेशः । रपरत्यम् । मातृ र्स् इति स्थिते रास्स्येति सलोपः । मातृः
कृष्येयापि पाठं स्यात् । उर् इत्येकदेशस्य पूर्वान्तात्वेन अप्रत्ययतया तद्वयवरेफ-
स्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाभावात् । न च उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्त-
त्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । उरणरपर इत्यत्र आद्यन्तौ शक्तिना-
विशये अन्तप्रहणानुवृत्तिमद्गीकृत्य रेफस्य एकादेशान्तताया भाष्ये सिद्धान्तित-
त्वात् । अत एव च 'रदाग्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटि' इति सूत्रे च 'गुणो भवति
वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम्, 'उः स्थाने अणु
प्रत्ययमाने एव रपरो भवति, पूर्वमन्त्र रेफः' इति कैयटश्च सङ्गच्छते । न च उर्
इत्यस्य परादित्ये प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । मातृ असु इत्यस्या दशायो
हि संकारसन्धिषु अकारस्य प्रत्ययात्वाभावेन तस्याने भवत्यु उर् इत्यादेशः प्रत्ययात्वं
न भजते, प्राययावस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरदेशे अवशिष्टः सकारः
प्रत्ययपूर्वकः, स तुल्यम् एव । अस्तु वा परादित्वेन उर् इत्यस्य प्रत्ययात्वेम् । तथापि
तस्य पूर्वान्तत्वात् अप्रत्ययत्वात् तद्विसर्गस्य पाठमप्रयूहम् । न च अन्तत्वात् कर्त-
व्ये पाठस्याभिदृश्यात् न तत्रान्तत्वात्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वदियुक्तया तदितरान्तिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्ययनुज्ञानात् । अत एव अमी
चांस्येग्येयत्र इत्यत्रात्वे इत्यत्र । तत्र एकारे अक्षरान्दसम्बन्धिवत्स्य पे इत्यत्र
एकाक्षरपरत्वस्य च अन्तत्वात्वाचीनत्वात् । तस्मात् उर् इत्यस्य पूर्वान्तत्वे मातृ

एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम्, कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात्; (वा ४९१५) । तेनेह न । मात्रः कृपा । 'मुहुसः प्रतिषेधः' (वा ४९११) । मुहुः क्रामा । १६६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥ तिरसो विमर्गस्य सो वा स्यात्कुण्डोः । तिरस्कृता-तिरःकृता । १५७ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ८ । ३ । ४३ ॥ कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विमर्गस्य प्रकारो वा स्यात्कुण्डोः । द्विकरोति, द्विः करोति । इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् । चतुष्कपालः १५८ इत्सुसोःसामर्थ्ये ८ । ३ । ४४ ॥

कृत्वोऽर्थे पत्रं द्वारमिष्यत आह—एकादेशेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेकस्थानिकत्वेन विमर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । भ्रातृपुत्रेति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विमर्गस्य पत्रप्रवृत्तौ भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठो ध्यर्थः स्यात् । कस्कादिषु चेति परवार्थो हि तत्र पाठः । पत्वस्व च अनेनेव सिद्धौ किं तेनेति भावः ।

मुहुसः । पत्रस्येति शेषः । अत्र 'पुंमुहुसोः प्रतिषेधो चक्यः' इति भाष्ये पठितम् । तत्र पुंमहणमनुवादमात्रम् । 'सम्पुंकानां सो वक्तव्य' इत्यनेन गतार्थत्वात् । तिरसो । सोऽपवादविषयतः स इत्यनुवर्तने, कुण्डोरिति, विसर्जनीयस्येति च । इण इति निवृत्तम्, असम्भवात् । तस्मिन्नयोगात् प इति च निवृत्तम् । तदाह—तिरसो विमर्गस्येत्यादिना । तिरस्कृतेति । कुण्डोरिति प्राप्तं सत्वम् । तदभावे जिह्वामूलीयविमर्गो । द्वित्रिश्चतुरिति । इति करणान्तरं शब्दानामिति शेषः । विसर्जनीयस्येति कुण्डोरिति अन्यतरस्यामिति इणप्य इति चानुवर्तने । 'संख्यायाः क्रियाम्यावृत्तिगणने कृत्वसुच' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः । तत्र वर्तमानानां द्विः त्रिः चतुः इति शब्दानां विमर्गस्येत्यन्वयः तदाह—कृत्वोऽर्थे इत्यादिना । द्विकरोतीति । 'द्वित्रिचतुर्थसुच' इति कृत्वोऽर्थे सुच । आदिना त्रिकरोतीति चतुष्करोतीति गृह्यते । सर्वत्र विमर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम् । पत्राभावे कुण्डोरिति जिह्वामूलीयविमर्गो । कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग इति तु न स्यात्प्राथम्येन, तथा सति चतुष्करोतीत्यत्र अध्याप्तेः, चतुरशब्दे च संयोगान्नलापेन विमर्गस्य तत्र प्रातिपदिकावयवत्वात् । चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणि विवक्षिते तद्विधायोत्तरपदेति समासः । 'द्विगोलुगनपत्ये' इत्यणो लुक् । अत्र चतुरशब्दस्य कृत्वोऽर्थे अवृत्तं तद्विसर्गस्य पत्रविकल्पः, किन्तु इदुदुपधस्येति नित्यमेव पाठम् । ननु तत्र प्रत्ययावयवमिच्छस्येति व्याख्यानं 'चतेरन्' इत्यणोऽत्रिकप्रत्ययावयवत्वात् विसर्गस्य कथमिह इदुदुपधस्येति नित्यं पत्वम् । अतस्तत्र प्रत्ययाभिन्नस्येत्येव व्याख्यानमुच्यते । एवं चात्र चतुरशब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावादिदुदुपधस्येति नित्यपत्रं निर्वाधं भविष्यतीति चेत्, नैव दोषः । कविभिः कृत.

इसमोर्विसर्गस्य च स्याद्वा कुवो । सर्पिष्करोति, सर्पिं करोति । घनुष्करोति, घनुः करोति । सामर्थ्यमिह अपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् । तिष्ठतु सर्पिं, पिब स्वमुदकम् । १५९ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य ८ । ३ । ४५ ॥ इसमोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्य समासे नित्यं यः स्यात्कुवोः परयोः । सर्पिष्कृण्डिका । 'अनुत्तरपदस्यस्य' इति किम् । परमसर्पिं कृण्डिका । कश्चादिषु सर्पिष्कृण्डिकाशब्दोऽसमासे

मित्यादौ परववारणाय प्रत्ययावयवमिन्नस्येत्येव व्याख्यातमुचितं वात् । चतुरशब्दस्तु अद्युत्पद्ये पत्र । अतः प्रत्ययावयवमिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'चतुरपादयो दम्' इत्यादिनिर्देशबलेन चतुरशब्दे अद्युत्पत्तिपद्यस्यैवाङ्गीकारं वात् । द्विनामा त्रिनामा च कश्चित् । द्वि. करोति त्रि. करोति । अत्रापि न परवम्, क्वावोऽयं अवृत्तेः ।

इसमो । इणस्य इत्यन' च इति, कुवोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह—इसमोर्विसर्गस्येति । सर्पिष्करोतीति । इत्युत्पत्तिपद्येऽत्र अविसर्गस्य प्रत्ययावयवस्यारविदुदुपद्यस्येति प्राप्त्ौ विभावावयवम् । परवामावपेक्षे कुवोरिति जिह्वामूलीयविसर्गो । घनुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । मनु पृकार्थोभावलक्षणे सामर्थ्ये वृत्तावेव, न तु वात्रिये, इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैषटादिषु च स्पष्टम् । पूर्वं च सर्पिष्करोतीति घनुष्करोतीति वाच्ये कथमयं परवविकल्प इत्यत आह—सामर्थ्यमिह अपेक्षेति । विशिष्टा अपेक्षा अपेक्षा पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिः शब्द यः परस्परान्वयः सा इत्येवा ।

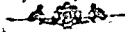
दिति भावः । न च पेषुः काष्ठैः, सवयुः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ परव शङ्क्यम्, अत्र प्रातिपदिकावयवयोरेव इसमोर्ग्रहणात्, नित्यं समास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयोरेव सम्भवेनार्थाधिकाराश्रयणात् साहचर्याच्च । तिष्ठति । तिष्ठतु सर्पिं इत्येकं वाक्यमापिब स्वमुदकमित्यभ्यस्तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावात् सामर्थ्यम् । अतो नाप्यत्र परवविकल्प । नापि इदुदुपद्यस्येति नित्यं परवम्, प्रत्ययावयवसत्वात् । अत एव प्रत्ययमिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम् । तथा सति तिष्ठतु सर्पिं,

व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । १६० अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णाण्वनव्ययस्य ८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विग्र-
हस्य समासे नित्यं संकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु । न तुत्तरपदस्यस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कर्मः । अयस्कृम्भः । अयस्पात्रम् । अयस्साहिता
कुशा अयस्कृशा । अयस्कृर्णा । 'अतः' किम् । गोःकारः । 'अनव्ययस्य' किम् ।
स्वःकामः । 'समासे' किम् । यशः करोति । 'अनुत्तरपदस्यस्य' किम् । परमयशः-
कारः । १६१ अधशिशरसी पदे ८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्प-
दशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरः परम् । कस्कादिषु च । भास्करः ।

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

न विसर्गस्यात्र प्रत्ययावयवत्वात् प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अत्रापि
इदुदुपधस्येति पठं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्येकदेशतया प्रत्ययभिन्नत्वात् । नन्व
नेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—कस्कादिष्विति ।
व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः । अत्र चाममास-
त्वाज्ञित्यं समास इति न भवति, सामर्थ्याभावाच्च ह्यसुसोः सामर्थ्यं इति च न
भवति । प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यपि न भवति । अतस्तत्र पठप्राप्त्यर्थं कस्का-
दिषु पाठ इति भावः । व्यपेक्षामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । तत्र
ह्यसुसोस्सामर्थ्यं इति विकल्पप्राप्तौ नित्यपत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः । अतः
कृकमि । अत इति पञ्चमी । 'विसर्जनीयस्य' इति नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' इति
षानुवर्तते । तदाह—अकारादित्यादिना । अयस्कार इति । कुण्वोरिति । वाधित्वा
सध्वम् । एवमग्रेऽपि—अयस्सहितेति । अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जनपदेश्या-
दिना डीप्प्रसङ्गात् । अयस्कृर्णाति । अय इव कर्णो यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदरे'-
ति डीप् । अधशिशरसी । अधशिशरसी इति पष्ठयर्थं प्रथमा । विसर्जनीयस्येति, स
इति चानुवर्तते । तदाह—एतयोरिति । कुण्वोरित्यस्यापवायुः । अधस्पदमिति । पद-
स्याधः इति विग्रहः । अयूरर्थ्यं सकादित्वात् समासः । शिरस्पदमिति । शिरसः पदमिति
विग्रहः । सौत्रक्रममनुरूप्य पुनराह—कस्कादिषु चेति । भास्कर इति । अत इति तपर-
करणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ
इति भावः । इति विसर्गसन्धिः ।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

'स्वौजसमौट्' (सू १८३) इति सुपत्यये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते । १६२
ससञ्जुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य सस्य 'सुञ्जुप्' शब्दस्य च कः स्यात् ।
अस्त्वपवादः । १६३ अतो रोरप्प्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥ अप्लुतादतो
परस्य रो' उ' स्यादप्लुतेऽति । 'भोमगोअघो—' (सू १६७) इति प्राप्तस्य यव-
स्यापवादः । उर्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धम् नृ न भवति, रुत्वपनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात् ।
१६४ प्रथमयोः पूर्वमवर्णः ६ । १ । १०२ ॥ अक प्रथमाद्वितीययोरचि परे ।

ससञ्जुषो रुः । ससञ्जुषोः रुः इति छेदः । 'रो रि' रेफलोपः । संश्च सञ्जुष
ससञ्जुषौ तयोरिति विग्रहः । द्विविधौ उकार इत् । तत्फलं स्वमुपपन्नमेव वक्ष्यते । स
इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्योत्थविहित सकारेण सञ्जुप्-
शब्देन च विशेष्यते । अतस्त्वन्तविधिः । सकारान्त सञ्जुपशब्दात् च यत्पद तस्य
रु स्वादिति । स च आलोऽन्त्यस्त्वन्त्यस्य भवति । ततश्च फलितमाह—पदान्तस्य
नभ्येति । सञ्जुप्शब्दस्य चेति । सञ्जुपशब्दान्तं यत्पद तदन्तस्य प्रकारस्योपर्थः ।
ततश्च सञ्जुषौ सञ्जुष इत्यत्र प्रकारस्य न इत्यम्, पदान्तराभावात् । सञ्जुपशब्दान्तं
यत्पदमिति तदन्तविधिना परममञ्जरिग्रन्थे नास्तीति । न च सञ्जरिग्रन्थासिः
प्राङ्गण, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपादिकेन' इति 'प्रहण-
वतां प्रातिपदिकेन तदन्तविधिने' इति च परिभाषाद्वयं प्रायणप्रहणे यस्मादिति-
विषयम्, न तु येन विधिरिति विषयमिति 'असमाये निष्कारिभ्य' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । ननु शिवस इति संकारस्य 'सञ्जुप्तोऽन्ते' इति जश्वेन उकारः स्यात्,
जशवं प्रति रुत्वस्य परस्वेऽपि असिद्धत्वादिभ्यत आह—उर्वं पदान्त इति । तथा च
रुत्वस्य निरवकाशत्वात्तान्तिरिति भावः । तदुक्त भाष्ये 'पूर्वशासिदे नारित
विप्रतिषेधोऽपवादोत्तरस्य' इति, अपवादां च वनायामाग्यात्' इति च । शिवर् अर्च्यः
इति स्थिते । अतो रो' । 'अन उ' इत्यतः उद्विद्यनुवर्तते । अतः इति पञ्चमी । पञ्-
पदान्तादतीत्यत अतीत्यनुवर्तते । तदाह—अप्लुतादित्यादिना । नभ्यत्र उरव वाधिया
भोमगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इति यत् परस्वात् स्यात् । न च यत्स्वस्यासिद्धत्वाद्
उरव निर्वधमिति वाच्यं, कृन्तेऽपि उरवे तस्य स्थानिवत्त्वेन रुवाद्यावस्य दुग्ध्या-
रवाद् अन आह—यत्स्वस्यापवाद इति । यद्यपि भो मगो अघो इत्यतो उर्वं नापवादः
तथाप्यपूर्वस्येयसो उरवमपवादः, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्वावे अतो रोरित्यस्वार्थभा-
दिनि भावः । ननु उर्वं प्रति रोरमित्यस्वात् कथमुत्र तस्योत्थत आह—उरव प्रतीति ।

शिव उ अर्च्य इति स्थिते । पथमयोः । अकः सवर्णे इत्यतः अक इति, इको यग-

पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । १६५ नादिचि ६ । १ । १०४ ॥
 अकारादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । 'आद्गुणः' (सू ६९) 'एहः पदान्तादति'
 (सू ८६) शिवोऽर्च्यः । 'अतः' इति तपरः किम् । देवा अत्र । 'अति' इति तपरः
 किम् । अत्र आगन्ता । 'अप्लुतात्' किम् । एहि मुखोत् ३ अत्र स्नाहि । 'प्लुनस्या-
 धिदन्त्वादतः परोऽयम् । 'अप्लुतात्' इति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्सासिद्धत्वम् ।

श्रीरथतः अचीति चानुवर्तते । एक पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । प्रथमयोरित्यवयवपद्यौ ।
 प्रथमाद्वितीये सुद्विभक्ती विवक्षिते । तदाह—अकः प्रथमेत्यादिना । इति प्राप्त इति ।
 शिव उ इत्यत्र अकारस्य च उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्ण आकारे प्राप्त इत्यर्थः ।
 नादिचि । न आदिति छेदः । आदिति पञ्चमी । पूर्णसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—
 अवर्णादिति । अनेन शिव उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । आद्गुण इति । शिव उ इति
 स्थिते आद्गुण इति गुणं चाधिरत्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्नपिद्वे सति बाधके
 निवृत्ते गुणः पुनरुन्मेषति । 'देवदत्तस्य हन्तरि हन्ते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति
 न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते । देवदत्ते हते सति तद्वन्तुर्हनने देवदत्तस्य न पुनरुन्मेष इति
 हि तदर्थः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽभ्येव । प्रकृते च पूर्व-
 सवर्णदीर्घेण गुणो न हतः । किन्तु हननोद्यमसजानीयं प्रसक्तमात्रं पूर्वसवर्णदीर्घस्य
 स्थितम् । प्रसक्ते च तस्मिन्नपिद्वे गुणोन्मेषो निर्वाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे
 स्पष्टम् । 'अपवादे निषिद्धे उरसर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च एतन्मूलक एव । 'तौ
 सत्' 'भिद्योद्धयौ नदे' इत्यादिनिर्देशाश्चात्रानुकूला इत्यलम् । पठः पदान्तादतीति ।
 शिवो अर्च्य इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपम् ओकारः । 'देवा-
 अत्रेति । देवास अत्रेति स्थिते, सस्य रुः; तस्य दीर्घाकारात् परत्वादतः । परत्वा-
 भावाद्दुस्वं न, किन्तु सोमगो इति यत्वे लोपशक्यस्येति लोपः । अत्र आगन्तेति ।
 अस् आगन्तेति स्थिते, सस्य रुः; तस्य ह्रस्वाकारपरकत्वाभावाद्दुस्वं न, किन्तु
 यत्वं लोपश्च ।

पद्यीति । सुस्रोतः शब्दः कस्यचित् संज्ञा । सम्बुद्धह्रस्वःदिलोपः, दूरादधूने
 धेति टेः प्लुतः सस्य रुः । सुस्रोतश्च अत्रेति स्थिते प्लुतात् परस्य रोः उत्स-
 निवृत्तये अप्लुतादिति पदमित्यर्थः । नन्वत्र रोः अतः पठस्याभावादेव त्वन्निवृ-
 त्तिसिद्धेरप्लुतादिति व्यर्थमेवेत्यत आह—प्लुतस्यासिद्धत्वादनः परोऽयमिति । उरवे कर्त-
 स्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयं रुः । अतस्तस्य उरवे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्लुतादिनि
 त्वावश्यकमित्यर्थः । नन्वप्लुतादियुक्तेऽपि रोरुचमंत्र दुर्वारिभ, उरवे कर्तव्ये प्लुत-
 स्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्वेत्यापि सत्त्वादित्यत आह—अप्लुतादिति विशेषणे तु
 तत्सामर्थ्यात्सासिद्धत्वमिति । यदि उरवे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्लुतादिति

तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'मप्लुते' इति किम्
 तिष्ठतु पय अश्विनदत्त । 'गुरोरगृत—' (सू १७) इति प्लुतः । १६६ हशि
 च दारं । ११४ ॥ अप्लुतादत्त परस्य रोः ङादशि । शिवो वन्धः । रोरिरशु-
 कारानुबन्धप्रदणान्नेह । प्रातरत्र । आतर्गच्छ 'देवाष् १६' इति स्थिते इत्यम् ।
 १६७ मोभगोभघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ एतत्पूर्वस्य रोर्गादेशः

विशेषणं इपर्यमेव, इयात् दत्तेऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्व-
 स्यापि सत्वेन उच्यतेऽपि दत्तत्वात् । अतः अप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात्
 प्लुतस्य नासिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः । नन्वेवमपि अप्लुतादिति इपर्यम् ।
 प्लुतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणादेव उच्यतेऽपि सिद्धेः । न च उच्ये कर्ण्ये
 प्लुतस्यासिद्धत्वात् । परत्वस्यापि सत्त्वाद्वा उच्यतेऽपि सिद्धेः । तपरकरणसामर्थ्या-
 देव प्लुतस्यासिद्धत्वाभावाविज्ञानेन अक. परत्वाभावेनैव उच्यतेऽपि सिद्धेः ।
 आह—तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यमिति । प्लुतास्यासिद्धत्वाभावासाधने इति शेषः । कुत
 इत्यत आह—दीर्घनिवृत्तेः । देवा अत्रेत्यादौ दीर्घस्यावृत्तिरूपं प्रयोजनं उच्यते
 इत्यर्थः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम् । यथा दिवा अनुज्ञानस्य पीनत्वं
 रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमान रात्रिभोजनस्य गमकम् । प्रकृते प्लुतस्यासिद्ध-
 त्वेऽपि अत इति तपरकरणं देवा अत्रेत्यादौ दीर्घस्यावृत्तिरूपं प्रयोजनं उच्यते
 उपपद्यमान कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाभावं गमयितुं शक्नुयादिति भावः । तिष्ठतु पय अश्विन
 दत्तेति । अत्र पयस् इति स्थिते, सस्य रुः तस्य प्लुतपरकत्वाद्वा न । ननु दूरादुच्ये
 चेति वाच्यस्य टे प्लुतविभवात् कथमिह अग्निदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत-इत्यतः
 आह—गुरोरिति ।

हशि च । अतो रोःप्लुतादिति पदत्रयमनुवर्तते अतः उच्यतेऽपि उच्यते च । त
 दाह—अप्लुतादित्यादिना । शिवो वन्ध इति । शिवस् वन्ध इति स्थिते, सस्य रुः तस्य
 अन्तरकत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण उच्ये न प्राप्तमिति वचनमिदम् । ननु प्रातरत्र आतर्ग-
 च्छेयस्य रेफस्य अतो रोरिति हशि च उच्ये कुतो न इत्यादिष्यत आह—रोरिरशु-
 कारेति । उकार. अनुबन्ध इव यस्य स उकारानुबन्धः तस्यैव उच्यतेऽपि प्रदणत्वात्
 प्रातरत्र आतर्गच्छेयस्य रेफस्य उच्ये न भवति । प्रातर इति ही रेफान्तमव्ययम् ।
 न तत्र रेफः उकारानुबन्धवान् । आनृशब्दान् समुच्चिः, सुः श्रुतो हि सर्वनामस्था-
 नया इति श्रुकारस्य गुणः अकारो रपरः, हृष्टवादिना सुलोपः । अत्रापि न रेफः
 उकारानुबन्धवान् । अत उच्यतेऽपि रेफस्य उच्ये न भवतीत्यर्थः । अथ देवा इहेति
 रूपं दर्शयितुमाह—देवाष् १६ इति स्थिते इति मिति । मोभगो रोरिरशुपीयतो रोरिरशु-
 वर्तते । मो भगो भघो अ इत्येषां द्वन्द्वः । एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः । पूर्ववा-

स्यादाशि परे । असन्धिः सौत्रः । 'लोपशकत्वस्य' (सू ६७) देवा इह, देवायिह । 'अशि' किम् । देवास्सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुवायत्वं स्यात् न । न ह्ययमस्त्विति, 'रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस्, भगोस्, अघोस् इति प्रकारान्ता निपाताः । तेषां रोयत्वे कृते । १६८ व्योर्लघुप्रत्यन्तरः श्लाकटायनस्य ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्वकार्यका-

शब्दश्च प्रत्येकं सम्बध्यते भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अधोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च रोरिति । तदाह—एतत्पूर्वकस्येति । अत्र सूत्रे भगो अघो ह्रस्वप्र अघो अपूर्वस्येत्यत्र च षष्ठः पदान्तादतीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—असन्धिरिति । सन्ध्यभावः सूत्रप्रयुक्तः इत्यर्थः । 'कृतलघ्व' इत्यण् । देवाय इह इति स्थिते यलोपं स्मारयति—लोपशकत्वस्येति । देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम् । तद्भावे देवायिहेति । देवास्सन्तीति । देवास्सन्तीति स्थिते सस्य रुः । तस्य अश्रपरकत्वाभावाद्यत्वं न । किन्तु विसर्गः । विसर्जनीयस्य सः । नन्विह अश्रग्रहणं व्यर्थम् । न च देवार सन्तीति स्थिते रेफस्य यश्वव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, यत्वस्यासिद्धतया विसर्गो सति सत्वे देवास्सन्तीति सिद्धेरिति शङ्कते—यद्यपीति । परिहरति—तथापीति । अस्तु यत्वस्यासिद्धत्वात् रेफस्य विसर्गः । तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुपायत्वं दुर्वारम् । अश्रग्रहणमावश्यकमिति भावः । ननु यत्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुवम् । अनश्विधाविति निषेधात् । विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यत्वविधेः स्थान्यन्ताश्रयत्वादिभ्यत आह—न ह्ययमस्त्विरिति । कृत इत्यत आह—रोरिति समुदायरूपाश्रयणादिति । यद्यपि यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नास्त्विति । ह्रस्वत्वादिरूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यन्ताश्रयत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् । प्रकृते च यत्वविधिः कृतेनैव रेफमाश्रयति न तु रेफत्वेन, तथा सति प्रातरन्तेत्यादावतिष्याष्टेः । शुभं च रेफोकारसमुदायरधर्मः । न तु रेफमात्रवृत्ति । अतो यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नास्त्विति । अतो यत्वे कर्तव्ये विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुवायत्वं स्यात् । अतः अशीति परनिमित्तमाश्रितमिति भावः । निपाता इति । चादेराकृतिगणत्वादिति भावः । रोयत्वे कृते इति । भोभगोअघो इत्यनेनेति षोषः । जोय् अच्युत इति स्थिते लोपशकत्वस्येति न भवति, यकारस्य अपूर्वकत्वाभावात् ।

व्योर्लघु । व् प य च ष्यौ तयोरिति विग्रहः । पदस्येत्थधिकृतम् । तच्च चकारयकाराभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः । वान्तस्य यान्तस्य च पदस्येति लभ्यते । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यस्य भवति । तथा च पदान्तयोर्वचयोरिति फलितम् । लघुः प्रयत्नो

रयोर्घृच्चारणौ ष्यौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाप्रोपाप्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते च लघुच्चारणः । १६९ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य भित्त्यं ओपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । ओ अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । 'पदान्तस्य' किम् । तोयम् । १७० उञि च पदे ८ । ३ । २१। ऋवर्णपूर्वभोः पदान्तयोर्भवयोर्लोप उञि परे । उ ङ एकारप्रः । 'पदे' किम् । तन्त्रयुतम् । चेतः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तौ

परयोच्चारणे स लघुप्रयत्नः । अतिशयितः लघुप्रयत्नः लघुप्रयत्नतः । अन्यपदार्थस्य च घर्तिपदार्थप्रकर्षापेक्षः प्रकर्षः । लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः । प्रायेकामिप्रायमेकवचनम् । आन्तर्मात् यस्य षः, यस्य वः । अशीत्यनुवर्तते । शाकटापनमुनिग्रहणाद्विकल्पः । तदाह—पदान्तयोरित्यादिना । उच्चारणप्रसंगे लघुतरत्व विशदयति—यस्येति । तत्र च भोय अच्युतेत्यत्र यकारस्य पाञ्चिको लघुप्रयत्नो यकारः । वकारोदाहरणं तु 'असा-वादिभ्य इति घृत्ति' इति साङ्गदेन्दुशेखरे । ओतो गार्ग्यस्य । ओत इति पञ्चमी । योरित्यतो यग्रहणमनुवर्तते न तु वकारोऽपि, ओतः परस्य तस्यासम्भवात् । पदस्येत्यधिकृतं यकारेण विशेष्यते । तदन्तविधिः । ओकारात् परो यः यकारस्तदन्तस्य पदस्येति लभ्यते । अलोऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्य यकारस्येति फलितम् । भोमगो इत्यतः अशीत्यनुवर्तते । ओपरशाकट्यस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । स च पूर्वविहित-लघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसामर्थ्यात् । तदाह—ओकारादित्यादिना । ननु लोपस्य कथं निवारणम् । गार्ग्यग्रहणादित्यत आह—गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । ओ अच्युतेति 'अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य निरयं लोपः । लघुप्रयत्नपक्षे भोय च्युतेति । अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्याल्लोपः । तोयमिति । अत्र यकारस्य पदान्तत्वामावादेशो गार्ग्यस्येति न भवति । अनेन अत्र भोमगो इति नानुवर्तते इति सूचितम् । उञि च पदे । अपूर्वस्येति, पदस्येति, योरिति, लोप इति नानुवर्तते । तदाह—अवर्गेति । स ङ एकारप्रिति । उ इति-निपातः । सम् उ इति स्थिते, सस्य ङ, भोमगो इत्यपूर्वत्वात् यत्त्वम् । लोपरशाकट्यस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम् । वकारोदाहरणं तु 'असा उ एकारप्रि'रिति घृत्तिः । पदे किमिति । उञः पदत्वाभ्यञि-चारात् पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तन्त्रयुतमिति । तन्त्रे उत-मिति विग्रहः । अयादेशः । अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति भावः । नन्वत्र उञपरकृत्वाभावादेव लोपनिवृत्तिसम्भवात् पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—वेन इति । 'वेष् तन्तुसंज्ञाने' इत्यतः कृतप्रत्यये, षष्ठिस्वपिपञ्चादीनाम्' इति यकारस्य सम्प्रसारणे उकारे, पूर्वस्वपे, उतमिति रूपम् । अत्र उञपरकृत्वेऽपि तस्य उञः पदत्वाभावा-

निपात उन्निति प्रहोष्यते, तद्युत्तराय पदग्रहणम् । १७१ इति सर्वेषाम्
 ट। ३। २२॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य ळध्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वकि सर्वेषां
 मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्दद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि ।
 देवा नम्याः । देवा यान्ति । 'हळि' किम् । देवायिह—देवा इह । १७२ रोऽ-
 सुपि ट । २ । ६९ ॥ अहा रेकादेशः स्यात्त तु सुपि । रोरपवाद । अहरहः ।

तस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः । ननु स उ एकाभिरित्यत्र उञ् प्रतिपदोक्तः,
 चादौ पठितत्वात् । उतमित्यत्र तु उञ् लाक्षणिकः, सम्प्रसारणादिविधिनिष्पन्नात् ।
 ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया चादिपठितस्यैव
 उजोऽत्र ग्रहणं भविष्यति । न तु उतमित्यत्र उजोऽपि । अतः पदग्रहणं स्वर्थमेवेत्यत
 आह—यदीति । उत्तरार्थमिति । इमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः । एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

इति सर्वेषाम् । भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्तते । व्योर्लघुप्रयत्नेत्यतः यकारग्रहण-
 मनुवर्तते । तदाह—भोभगो इत्यादिना । लध्वलघूच्चारणस्येति । ओकारात् परस्य यस्य
 लघुप्रयत्नतरस्यैवानेन लोपः । अलघुप्रयत्नतरस्य खोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्य-
 श्चेत्येव सिद्धम् । अपूर्वकस्य तु यस्य लध्वलघूच्चारणस्येति विवेकः । यकारस्येति ।
 वकारस्यत्र नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्य वकारस्याभावाद्धिति वृत्तिः । 'अव्य-
 पर' इति निर्देशादिति तदाशयः । वृद्धं वातीति वृद्धवाः, तमाघटे वृद्धव, ण्यन्तात्
 किप्, इष्टवद्भावाट्टिलोपः, णेरनिटीति णिलोपः, वृद्धव् करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य घस्य
 सम्भवेऽपि नात्र लोपप्रसक्तिः, अशीत्यनुवर्त्य अशात्मके हलीति भाष्ये व्याख्यात-
 त्वात् । वृद्धव् हसतीति तु अस्मादेव भाष्यादसाधुरित्याहुः । सर्वेषां मतेनेति । सर्वा-
 चार्यसम्मतत्वादायं लोपो नित्य इति फलितम् । अत्र यदि 'विभाषा भवद्भगवद्भव-
 तामोच्चावस्य' इति वातिकेन 'मनुत्रसो र सगुदौ' इत्यत्र पठितेन एषामन्तस्य
 सम्बुद्धौ तत्वं वा स्यात्, अत्र इत्यंशस्य ओकारश्चेत्यर्थकेन निष्पन्नाः मोरादिशब्दा
 एव गृह्येरन्, तर्हि पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि उदन्पत्र द्विवचनादौ
 स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मि, भो विद्दद्वृन्द इत्यादौ लोपो न
 तिष्येत् । अतः मोस इत्यादिनिपातानामप्यत्र ग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—भो देवा
 इत्यादि । देवा नम्या इति । न चात्र यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति
 वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोपं प्रति यथवस्यासिद्धत्वात् । रोऽसुपि । रः असुपीति
 छेदः । 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्तते तच्च लुप्तपष्ठीकं पदम् । तदाह—अह इत्यादि । न
 तु सुपीति । पर्युदासाश्रयणे तु नञिवयुक्तन्यायेन सुबिभक्षे प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात् ।
 ततश्च अहर्वाहित्यादावेव स्यात् । न त्वहर्भातीत्यादावपि । अतः प्रसज्यप्रतिषेध
 आक्षिप्तः । ननु अहन् इत्यस्य रः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अहश्चिति सूत्रेणैव सिद्ध-
 त्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—रोरपवाद इति । अहरहरिति । नित्यवीप्सयोरिति

अहर्गणः । 'असुपि' किम् । अहोभ्याम् । अत्र 'अहम्' (सु० ४४३) इति दत्वम् ।
 'रूपरात्रिरयन्तरेषु क्तवं वाच्यम्' (वा ४८४७) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा ।
 एकदेशविकृतस्मानन्त्यात् । अहोरात्र । अहोरयन्तरम् । 'अहरादीनां पर्यादिषु
 वा रेफः' (वा ४८५१) । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पृत्ते
 विद्यर्गोपष्मानीयौ । १७३ रो रि ङ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।
 १७४ द्रुत्तोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥ ढरेफा लोपयतीति तथा,

द्विवचनम् । अहन् अहन् इति स्थिते रत्वम् । 'न लुमता' इति निषेधात् सुप्परकत्वा-
 भावः । अहञ्चिदि रत्वे तु अतो रोरप्लुतादिरयुत्वे स्यात् । अहर्गण इति । अह्नां
 गण इति विग्रहः । अहञ्चिदि रत्वे तु हनि चोयुत्वं स्यात् । अहोभ्यामिति । अहन्
 भ्याम् इति स्थिते नकारस्य सुप्परकत्वात् रेफः । अत्रेति । अहञ्चिदि रत्वे हनि
 चोयुत्वे आद्गुणः ।

रूपरात्रि । अहन् रात्रिरेष्येति शेषः । रोऽसुपीति रत्वस्यापवादः । अहोरूपमिति ।
 अहो रूपमिति विग्रहः । अहन् रूपमिति स्थिते नकारस्य रत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः ।
 रत्वे तु हनि चोयुत्वं न स्यात् । गतमहो रात्रिरेषेति । अहन् रात्रिरिति स्थिते, रत्वम्,
 उत्वम्, आद्गुणः । रत्वे तु उत्वं न स्यात् । अनु अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, अहस्सर्वक-
 देशोरपादिना समाप्तान्ते अचि, चस्येति चेति लोपे, अहन् रात्रि इति स्थिते, नकारस्य
 रत्वे उत्वे आद्गुणे, 'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे, अहोरात्र इति रूपम् । अथ नका-
 रस्य रात्रिस्तदुपरकत्वाभावात् कथं रत्वम् । तत्रश्च रोऽसुपीति रत्वे उत्वं न स्यादि-
 त्यस आह—एकदेशेति ।

अहोरयन्तरमिति । अहश्च यन्तरं चेति द्वन्द्वः । यन्तरं, सामविशेषः । अह-
 रात्रीनाम् । अनु अहरादीनामिति रेफविशिष्टस्य उपादानात्, रेफस्य रेफविधानं
 व्यर्थमित्यत आह—विसर्गापवाद इति । अहर्पतिरिति । अह्नां पतिरिति विग्रहः ।
 गीर्पतिरिति । गिरां पतिरिति विग्रहः । धूर्पतिरिति । धुरां पतिरिति विग्रहः । अमय-
 प्रापि 'दीर्घपञ्चापा' इति दीर्घः । पञ्च इति । रत्वाभाषपने विसर्गस्य कुप्वोरिति उप-
 ष्मानीयविसर्गौ । इदुदुपञ्चस्येति तु तपरकरणात् ।

रोरि । रः इति पठौ । 'दो दे लोप' इत्यतो 'लोप' इत्यनुवर्तते तद्वाह—रेफस्येति ।
 पुनरु रमते इति स्थिते प्रथमरेफस्य लोपः । द्रुत्तोपे । द्रुत् रेफश्च ह्री, सौ लोपमसीति
 द्रुत्तोपः । ष्यन्तात्कर्मण्युपपदे अण्, उपपदसमासः । वलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तं च
 विषयितम् । तच्च वकाररेफात्मकमेव । दो दे लोपः, रो रीति तयोरेव वलोपनिमित्त-
 त्वात् । तथा च वलोपनिमित्ते वकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परतः पूर्वस्यागो दीर्घ

तस्मिन् वर्णोऽर्थाद् ढकारे रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमत । हरी रम्यः । शम्भू राजते । 'अणः' किम् । वृढः, वृढः । 'वृद्ध हिंसायाम् । वृद्ध-उच्यमने' । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घा । लीढः ।

इति फळति । तद्वाह—दरेफाविस्थादिना । ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ इति तु न श्याक्यातम् । तथा सति चयनीयमित्यनीयर प्राययान्ते तस्य छोप इति रेफलोपे यकारादकारस्य, चकार चचारेऽथादौ अम्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफलोपे दीर्घापत्तेः । पुना रमत इति । पुनर् रमत इति स्थिते रो रीति रेफलोपः । तच्चिमित्ते रेफे परे नकारादकारस्य दीर्घः । हरी रम्य इति । हरिसु रम्य इति स्थिते क्त्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः । शम्भू राजत इति । शम्भुसु राजत इति स्थिते क्त्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः । प्रयाणामुदाहरणात् पूर्वणैव णकारेणास्त्राण् गृह्यत इति सूचितम् । वृढः, वृढ इति । अत्र ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमग्रग्रहणम् । ऋकारश्चात्र अग्रग्रहणेन न गृह्यते । पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । अन्यथा दीर्घञ्चरुषा अथ इत्युपस्थितौ किमग्रग्रहणेनेति भावः । ननु वृढो वृढ इत्यत्र ढलोपस्यवाभावात् दीर्घाप्रसक्तेरग्रग्रहणं स्वर्धमित्वा-दाह्य तत्र ढलोपं दर्शयितुमाह—वृद्ध हिंसायाम् । वृद्ध उच्यमने इति आग्नेयां ऋप्रत्यये 'हो ढः' इति ढत्वे 'अपस्तयोः' इति तकारस्य धात्वे, तस्य ष्टुत्वेन ढङ्गरे, 'ढो ढे लोप' इति पूर्वस्य ढकारस्य छोपे, वृढः वृढ इति रूपे । अत्र ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ऋकारस्य दीर्घानिवृत्त्यर्थमग्रग्रहणमिति भावः । ननु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—पूर्वग्रहणमिति । ढलोप इति सूत्रस्य 'अनुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्यैवाऽनुत्तरपदस्ययोरैव ढलोपनिमित्तमूतदरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'लिङ् आस्वाङ्ने' 'गृह् संवरणे' आभ्यां ऋप्रत्यये ढस्त्वध्वस्युः षढलोपेषु इकारस्य उकारस्य च दीर्घो न स्यात् । तत्र ढलोपनिमित्तस्य ढस्य उत्तरपदस्यावाभावात् इकारस्य उकारस्य च पूर्वपदस्यात्वाभावाच्च । इत्यन्ते च लीढो गूढ इति । अतः पूर्वग्रहणम् । कृते तु पूर्वग्रहणे तस्मात्सर्धाऽनुत्तरपदस्ययोरपि दरेफयोः परतः अपूर्वपदस्यस्यापि पूर्वस्याणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः ।

तथा उत्तरपदे इत्यस्यानुवृत्तौ अजर्घाः इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात् । गृधु अभि-काङ्क्षायाम् । अङ्कुक्, द्विध्वम्, हलादिः शेषः, अम्यासस्य रुक्, कुहीरङ्कः, ऋक्, सिप्, शप्, लुक्, लघूपद्यगुणः, रपरस्वम्, इतरचेति इकारलोपः, हल्क्यादिना सुलोपः, जर् गर् ष इति स्थिते, 'एकाचो बध' इति गकारस्य अभावः वकारः, अस्त्वं दकारः, दक्षेति रुः, अडागमः, अजर्घर् र इति स्थिते रो रीति रेफलोपः, ढलोप इति दीर्घः, विसर्गः, अजर्घाः इति रूपम् । अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तर-

‘मनस् रयः’ इत्यत्र रये कृते ‘इशि च’ (सू १६६) इत्युत्वे ‘रो रि’ (सू १७३) इति रेफलोपे च प्राप्ते । १७५ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥ तुम्ब-
बलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति रेफलोपे प्राप्ते—‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (सू

पदस्यवाभावात् तस्मिन् परतः अकारस्य दीर्घो न स्यात् । अत उत्तरपदानुवृत्ति-
निवृत्तये पूर्वग्रहणम् । यद्यपि ङलोपे इत्यत्र ङलोपनिमित्तककारविषये उत्तरपद इत्य-
स्यानुवृत्तिः असम्भवादेव न सम्भवति, तथापि अङ्गर्था इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफ-
विषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम् । तदनुवृत्तौ हि भीरकम्, दूरक-
मित्यादिवेध स्यात् । अङ्गर्था इत्यत्र च स्यात्, पुना रमत् इत्यादौ असमासेर्धं न
स्यात् । उत्तरपदशब्दस्य समासपरमावयव एव रूढत्वाद्दित्यलम् । ननु मनोरथ
इत्यत्र मनस् रय इति स्थिते, सस्य स्थवे, तस्य रेफस्य इति चेत्युत्तमू रो रीति ङोप-
श्लेषुमयं प्रसक्तम् । तत्र कतरद् वाच्यमित्यत्र निर्धारयति—मनस् त्य इत्यत्रेयादिना ।
मनस् रय इत्यत्र रये कृते, इति चेत्युत्तमे, रो रीति रेफलोपे च प्राप्ते, उत्त्वमेवे-
त्यन्वयः । ननु परत्वात् रेफलोप एव स्वादिति शङ्कितुमाह—विप्रतिषेधे । विप्रतिपूर्वात्
सेवतेर्धमि उपसर्गवहात् परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः । विरोधश्च तुम्बबलविरोध
कोक्तिसिद्धः । न हि महाकसिद्धयोर्विरोध इत्यस्ति । तदाह—तुम्बबलेति । दूषोः शास्त्रयोः
कचिद्दूष्यावकाशविरोधश्च कल्पे युगपत्सम्भवस्तुम्बबलविरोधः । कार्यस्य परत्वं
परभाष्यविहितत्वम् । इति रेफलोपे प्राप्ते इति । इति चेत्यस्वावकाशः सिद्धो बन्ध
इति, रेफलोपस्वावकाशः पुना रमत् इति । तत्र हि रोरित्युक्तानुबन्धग्रहणात् इति
चेत्यप्रसक्तम् । ततश्च तयोस्तुम्बबलयोः उत्त्वरेफलोपयोः मनोरथ इत्यत्र युगपत्
सम्भवाद्बन्धतरस्मिन् बाधनीये सति परत्वादुत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः ।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—पूर्वैति । तत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वाद्दित्वद्बु-
धत्वा रोरित्यस्वासिद्धत्वादिति श्रुत्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवायमु-
च्यते । न तु कार्त्वासिद्धत्वम् । तथा सति हि अतिवेदस्वारोपरुपात्वात् असिद्धत्वारो-
पाक्षिरधिष्ठानारोपासम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्भवे परत्वाद्बन्धे कार्यप्रवृत्तेशावर-
कतया परत्वात् प्रैवादिके कार्ये जाते तत्राऽन्नाद्यप्रतिबोमित्त्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न
पुनश्चमनमिति न्यायेन स्यान्नीमूतरोरभावात् इति चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात् ।
शास्त्रासिद्धत्वे तु यद्यत् प्रैवादिकं शास्त्रं प्रवृत्तुमुत्तं तत्तद्भाष्ये स्वासिद्धत्वारोपात्
पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परभाष्यस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति च
प्रवर्तते । तदुक्तम्—‘पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य’ इति । तत्र
स्वामिनो निवृत्त्यभावात् पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिनिर्वाहा । यत्तच्च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र,
अथः परिस्मिदित्यत्र, ‘बलबुद्धोरसिद्धः’ इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । न च ‘ती सत्’ इत्या-

१२) इति 'शे रि' (सू १७३) इत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः । १७६
 एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे इति ६।१।१३२। अकारयोरेतत्तदोर्थः
 सुस्तस्य लोपः स्यादकिं न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । 'अकोः'
 किम् । एषको रुद्रः । 'अनञ्समासे' किम् । असरिशवः । 'हकि' किम् । एषोऽत्र ।

दिनिर्देशात् देवदत्तहन्तृदत्तन्यायो न सार्वत्रिक इति वाच्यम् । हते सति देवदत्ते
 तदन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मेषः । हन्तृदत्तरि दत्तत्वारोपे तु सुतरां
 नोन्मेषः । देवदत्तं हन्तृमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य जीवन्मस्त्येवेति न्यायशरीरम् ।
 तावित्यादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रम् । न तु
 हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्तावित्यादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति तौ
 सदित्यादिनिर्देशः कथमेतस्य न्यायस्यानित्यतां बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वादि-
 प्विति सूत्रे कैथटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवात् हननसजातीया लक्ष्ये कार्य-
 प्रवृत्तिरावश्यकं, ततश्च प्रकृतस्य रेफलोपस्यासिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृदत्तन्यायेन
 रोरुन्मेषाभावादुत्त्वं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उत्त्वकार्यासिद्धत्व-
 पक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्येव, दर्शनाभावरूपरेफलोपस्थामावरूपासिद्धत्वे सति
 रोरुन्मेषावरयकत्वात् अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यम्, एवमपि
 कार्यासिद्धत्वे अम्, अमी इत्याद्यसिद्धेः, यथा चैतत्तथा अद्सद्भाद्भिरूपणावसरे
 प्रपञ्चयिष्यते ।

एतत्तदोः । एतत्तदोरिरवत्र 'त्यदादीनां मियः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्येक-
 शेषस्य त्यदाद्यत्वस्य चाभाव आप्तः । सु इति लुप्तपृष्ठीकं पदम् एतत्तदोरित्यने-
 नान्वेति—एतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोपः इति न पठिसमासः,
 असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारः ययोस्तौ अकौ तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः ।
 तदाह—अकारयोरित्यादिना । अनञ्समास इति न पर्युदासः । तथा सति नञिव्यु-
 क्तन्यायात् नञ्समाससदृशो समास एव स्यात्, न तु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्य-
 निप्रेत्याह—न तु नञ्समास इति । एष विष्णुः, स शम्भुरिति । एषस विष्णुः, सस
 शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । एषको रुद्र इति । 'अव्ययसर्वनाज्ञामेकप्राक्तेः' इति
 अकच् । अत्र एतच्छब्दस्य सककारत्वाच्च सुलोपः । तच्छब्दे अकचि 'सको रुद्रः' इत्यपि
 प्रत्युदाहरणम् । न च अकचि सति शब्दान्तरत्वात् प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् ; 'तन्म-
 व्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषया साकश्चकस्य अक्षदान्तरत्वात् । परि-
 भाषायां तु इवमेव ज्ञापकम् । असदृशव इति । न सः अस इति विग्रहः । 'विसर्जनी-
 यस्य स' इति सत्वे श्चुत्वेन शकारः । नञ्समासत्वाच्च सुलोपः । अनेपरिसवः
 इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । एषोऽत्रेति । एषस अत्रेति स्थिते सस्य रुत्वम्, उत्त्वम्,

१७ सोऽधि लोपे चेत्यादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥ 'सम्' इत्येतस्य सोर्लोपः
 स्यादधि.पादश्चेत्लोपे सत्येव पूर्येत । 'सेमामविडडि प्रभृतिम्', 'य ईशिषे' । 'इह
 ऋकपाद एव गृह्यते' इति कामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे । सैय
 दागरथो रामः । 'लोपे चेत्' इति रिम् । स इत्येति । स एवमुक्त्वा ।
 'सत्येव' इत्यवधारणं तु 'इयच्छन्दसि बहुलम्' (सू ३५२६) इति पूर्वमुक्त्वाद्बहुल-
 प्रदणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न—'नोदमाञ्जमशुदानाम्' ।

इति स्वादिषन्विप्रकरणम् ।

अयाजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ८ ॥

१७८ अर्थवदघातुप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥ घातं प्रत्ययं

आद्गुणः, इहपरंकारवाभावाच्च लोपः । अत्र एतत्तदोरवयवस्य सोरिति न स्यात्वा-
 तम्, अस्ममवात्, सोः पराश्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । एतत्तदर्थो
 परस्य सोरित्त्वमि न भवति, एतत्तदोरिति षष्ठीविरोधात् । एतत्तदर्थो विहितस्येति
 स्यात्त्वाने तु परमेव वदति, परमस्य वदातीत्यत्र अस्यासिः; तत्र सोः समासाद्विहि-
 तत्वेन एतत्तदर्थो विहितत्वाभावात्, अनन्समास इति प्रतिषेधवैयर्थ्यात् । अत
 एतत्तदर्थगतसङ्ख्यामिधाविनः सोरिति स्यात्त्वयम् । सोऽनि लोपे । स इति
 प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरम् । ततः पष्ठथा लुक् । सप्तशब्दस्येति लभ्यते । सुलोप
 इत्यनुवर्तते । तदाह—सप्त शत्यादिना । इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीभाष्ययायां
 बाळमभोरमायां सन्धिप्रथं समाप्तम् ।

अथ श्यौञ्जसमौदिर्यादिना स्वादिप्रत्ययान् वक्ष्यति । तत्र क्वात्प्रातिपदिकादित्य-
 भिद्वतम् । किं तत् प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायामाह—अर्थवदघातु । अर्थोऽस्यास्तीत्य-
 र्थवत् । मपुंसकलिङ्गानुसारात् शब्दस्वरूपमिति विशेष्यमप्याहार्यम् । अघातुरिति,
 अग्रप्रथ इति च तद्विशेषणम् । न घातुरघातुरिति नञ्प्रत्ययरूपः । 'परविकलं दृग्-
 त्प्रत्यययो' इति पुंसत्वम् । अग्रप्रथ इत्यावर्तते । प्रत्ययभिन्नं प्रत्ययान्तभिन्नं च
 विवक्षितम् । पूर्ववत्पुंसत्वम् । संज्ञाविधायिति निषेधस्तु प्रत्ययस्य च संज्ञा तद्वि-

प्रत्ययान्तं च बर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । १७२ कृत्-
द्वितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥ कृत्तद्वितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ।

अथ इति भावः । तदाह—धातुं प्रत्ययमित्यादिना । अभ्युत्पत्त्या दिश्यादिशब्दा इहोदा-
हरणानि । अर्थवदिति किम् । धनं धनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूत् ।
सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुव्युत्पत्तिः स्यात्, सङ्ख्याकारकाभावेऽपि प्रथ-
मैकवचनस्य सोर्दुर्दारत्वात् प्रथमाविभक्तेः कारकानपेक्षत्वात् तदेकवचनस्य सङ्ख्या-
नवगमेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । न च ह्रस्व्यादिना सुलोपात् प्रतिवर्णं
सोः रूपत्तावपि न क्षतिरिति वाच्यम्, एवमपि नलोपस्य दुर्दारत्वाद् अकारात्
सोः स्वरविभक्त्यापेक्षेत्यलम् । अत्रातुरिति किम् । हन्धातोर्लङि, तिप्, शप्,
लुक्, इतरचेतीकारलोपः, अडागमः, ह्रस्व्यादिलोपः, अहङ्गिति रूपम् । अत्र
धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुव्युत्पत्तेर्लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रागुत्पत्त्या अनपगमाद् नलोपः स्यात् । न च प्रथयलक्षणमाश्रित्य प्रत्य-
यान्तपर्युदासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ; एवमपि प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिक-
त्वस्थानपगमात् । न चैवमपि कार्यकारणत्वे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियमा-
णायां प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् ; तर्हि
हे राज्ञित्याप्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोप-
स्याप्रसक्तौ 'न क्विसम्बुद्धयोः' इति तन्निपेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च राजन्शब्दस्यौ-
णादिककर्मिन्प्रत्ययान्तस्य कृत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्तल्लोपप्रसक्तौ 'न क्विसम्बु-
द्धयोः' इति निपेधोऽर्थवानिति वाच्यम् । उणादीनामभ्युत्पत्तिपक्षे कृत्तद्वितेत्य-
स्याप्रवृत्तेः । एवं चास्मादेव निपेधात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याप्रत्ययान्त इति पर्यु-
दासो न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवं च अहन्नित्यत्राप्यप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदि-
कत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमघातुग्रहणम् । अप्रथय इति किम् । हरिषु करोषि इत्यत्र
सुप्सिपोरर्थवत्त्वात् अप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रथय इति
प्रथयपर्युदासः । न चात्र सुप्सिपोर्यपदेशवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तपर्यु-
दासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसम्भवात् किं प्रथयपर्युदासेनेति वाच्यम्, प्रथयग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रथयसमुदा-
यस्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रथययोः सुप्सिपोः पर्युदासालाभात् । अप्रत्ययान्त इति
किम् । हरिषु करोषि । अत्र प्रकृतिप्रथयसमुदाययोः प्रथयमिच्छत्वादर्थवत्त्वाच्च
प्रातिपदिकत्वं मा भूत् ।

कृत्तद्वित । कृच्च तद्वितश्च समासश्चेति विग्रहः । पूर्वसूत्रात् प्रातिपदिकमित्यनु-
वर्तते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । प्रथयग्रहणपरिभाषया कृत्तद्वितेति तद्वन्त-

पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्यम् । यत्र सहाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । १८० प्रत्ययः ३ । १ । १ ॥

ग्रहणम् । तदाह—कृतद्वितान्तावित्यादिना । कृतद्वितान्तयोः प्रत्ययान्तरत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ती कृतद्वितग्रहणम् । केवलयोः कृतद्वितयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् संज्ञाविधिविति नियमोऽत्र न भवति । अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्वन्तलाभात् प्रत्ययान्तपर्युदासः । केचित्तु अर्थवदित्यनुवच्यं तासामर्थात् तद्वन्तविधिमाहुः । कृदन्ते यथा—कर्ता, मता इत्यादि । तद्विते यथा—औपगाव इत्यादि । समासे यथा—राजपुरुष इत्यादि ।

अत्र समासग्रहणं स्वार्थम्, समासे राजपुरुष इत्यादिनाम्नानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च उत्तरपक्षोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययकचक्षणेनाभित्य प्रत्ययान्तपर्युदासः कश्चिद्, उत्तरपक्षमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्वाप्रत्ययान्तरत्वात्, प्रत्ययग्रहणे अस्मात्सिद्धितस्तदादेरेव ग्रहणात् प्रत्ययकचक्षणमाभित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न क्विसम्बुद्धयोः' इति नियमेन ज्ञाप्यत इति पूर्वसूत्रे अपञ्जितावाच्येयत्वात् आह—पूर्वसूत्रेणैवत्यादिना । नियमशरीरं द्वांसति—वनेति । पूर्वो भागः पदमित्युपलक्षणम् । उत्तरभागस्तु प्रत्ययो नैत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा अन्वयानित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात्, स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पूर्वभागस्य पदत्वात् । न चात्र कृतद्वितेति तद्वितग्रहणसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकत्वं सम्भवतीति वाच्यम्, द्वाङ्गित्यादौ तद्वितग्रहणस्य अहितार्यत्वात् । तत्र हि प्रकृति भागो न पदम्, अन्वयेन तत्राघात् पूर्वो भागः पदमित्यनुक्तौ बहुपदत्व इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । ईष्वरसमाहाविश्वमुक्तौ 'विभाषा सुपो बहुवचनस्थात्' इति सूत्रेण पदत्व इति प्रथमा बहुवचनान्तरात् पूर्वतः बहुवचनप्रत्यये कृते अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात् तद्वचनप्रत्ययो लुकि 'चित्तः सप्रकृतेर्बहुवचनम्' इति टकारादुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्यरे कृते पुनर्जसि बहुपदत्व इति रूपम् । अत्र टकारादुकार उदात्त इति स्थितिः । असन्तत्त्वं पूर्वतौ बहुवचनप्रत्यये बहुपदत्व इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तु ततो असन्तरे नोत्पद्येत । न चोदात्तसि, तथा सति बहुवचनप्रकृतिमृतअसन्ते अस्तः प्रातिपदिकावयवत्वाभावेन 'सुपो चातुप्रातिपदिकयोः' इति लुगभाषाद्बहुपदत्व इति असन्तरेवैव बहुवचनप्रकृतितया चित्समप्रकृतेर्विधीयमानाभिरवरः अस्त एवाकारस्य स्यात् । इत्येते तु टकारादुत्तरस्य । बहुपदत्व इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेऽ, प्रातिपदिकावयवत्वात् असौ लुकि पदुभावरत्वेव बहुवचनप्रकृतितया टकारादुत्तरस्य । अन्वये सति पुनर्जसि बहुपदत्व इति रूपमुक्तं निर्वाचयामि भावः । नियमस्य कश्चिद्—तेनेति । उक्तनियमेनैतदर्थः । अन्यथा 'देवदत्त गामभ्याम् शृङ्गां दन्धेन' इत्यादिवाक्येष्वपि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुबहुवचनत्वात् । न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तरत्वादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ।

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । १८१ परश्च ३।१।२॥ अयमपि तथा । १८२
 कथाप्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥ कथन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरि-
 समाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प ७२) इत्येव
 सिद्धे कथान्ग्रहणं कथाबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्कथाभ्यां प्राङ् माभूदित्येवम-

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादिति भावः । कृतद्धितसमासाश्चेति
 चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या'
 इति वार्तिकं गतार्थम् ।

प्रत्ययः । तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम् । इत् ऊर्ध्वमापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः
 प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । हनश्च वधः, ई च खनः, नडादीनां कुक्च,
 इत्यादीनामादेशागमानां तु न प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् । परश्च । तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयासूत्रमेतत् । अयमपि तथेति । अयमपि योगः आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः
 इत्यर्थः । अवधिनियमे तु कथाबन्तानमेव शरणम् । कथाप्रातिपदिकात् । चतुर्थाध्याय-
 स्यादिमं सूत्रमिदम् । ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः । ङी इति,
 ङीप् ङीप् ङीनां सामान्येन ग्रहणम् । आभिति टाप् टाप् षापां ग्रहणम् । प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषया तदन्तग्रहणम् । तदाह—कथन्तादिरथादिना । आ पञ्चमेऽवधिनियमे तु
 कथाबन्तानमेव शरणम् । ननु प्रातिपदिकादित्येव सूत्र्यत्राम्, कथान्ग्रहणं मास्तु;
 प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ऊर्ध्वप्रत्ययान्तात् अश्रू-
 शब्दादिव इषिनी अवा स्रष्ट्वा इत्यादिभ्योऽपि कथाबन्तेभ्यः सुबादिप्रत्ययसम्भवा-
 दिष्यत आह—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति ॥ ङीलिङ्गबोधकङीबादिप्रत्यय-
 विशिष्टस्येत्यर्थः । यथा स्यादिति । यथेति योग्यतायाम् । कथाबन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं
 योग्यः । स च कथान्ग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । इयवच्छेद्यं दर्शयति—कथाभ्यां प्राङ्
 माभूदिति । ततश्च लोहिनिका धार्यका च सिष्यति । तथाहि—लोहितशब्दस्तावत्
 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ततश्च ओकारः उदात्तः ।
 'अनुदात्तं पद्मेकवज्रम्' इति परिशिष्टौ इकाराकारावनुदात्तौ । तथा च 'वर्णादनु-
 दात्तात्तोपचासो नः' इति मणौ विद्यमानाङ्गोहितशब्दात् स्त्रीस्वधिवच्चायां ङीप्, तस्-
 ङ्गियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः कश्चपि
 प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादान्तरङ्गः परश्च कन् नत्वसञ्चियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रव-
 र्तेत, ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः, कोपधत्वेन नोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितक-
 शब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि प्रत्ययकथादिरथादिना इत्येव लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु
 लोहिनिकेति । इष्यते तु रूपद्वयमपि । कथाप्रातिपदिकादित्यत्र ङीग्रहणे तु तत्साम-
 र्थात् अन्तरङ्गं परमपि कनं बाधित्वा नत्वसञ्चियोगशिष्टे ङीपि कृते, लोहिनीशब्दात्

र्यम् । १८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
सोष्वाभ्योस्तुप् ४ । १ । २ ॥ अन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः
प्रत्ययाः स्युः । सुबन्तोःकारेकारौ जशट्कारचेतः । १८४ विभक्तिश्च १ । ४ ।

कनि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहितिकेति रूपम् । घर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकटिपकतया
नत्वसन्निभयोगविशिष्टहीनभावे तु लोहितघर्णाद् कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्तात् टापि,
प्रत्ययस्यादित्ये लोहितिकेऽपि सिष्पति । तथा आर्यशब्दात् स्वार्थिके कनि, समु-
दायोत्तरटापे च खोरवबोधनसम्भवादेकाङ्गिद्वयचनन्यायेन कन्नन्तादेव टापि, कनः पूर्वं
टाबभावात्, आर्यानिकस्य अतोऽभावात् उदीचामातस्थाने इति ह्रस्वविकल्प-
स्याप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्यादिति त्रित्यमित्ये आर्यिकेत्येव स्यात्, आर्यिकेति न स्यात् ।
इष्पते त्मभमपि । क्वाप्प्रातिपदिकादित्यत्र आम्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् स्वार्थिकं,
कनं चापित्वा टापि, ततः कनि, केऽण इति ह्रस्वे, पुनः कन्नन्ताद्वापि, उदीचामात-
स्थाने इतीत्त्वविकल्पे रूपद्वयं निष्पति ।

वस्तुतस्तु क्वापोग्रहणं मास्तु, सुबन्तादेव तद्वितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च क्वापो
प्रवर्तते । स्वार्थद्वयलिङ्गसङ्ख्याकारकपुरसादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वात् । तथाहि-
स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञायादि । तज्ज्ञान पूर्वं भवति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात् । तत्तत्तदाश्रयज्ञानम्, धर्मिणेन प्रधानत्वात् लिङ्गादिमिराकाङ्क्षित-
त्वाच्च । ततः स्वमात्रापेक्षत्वात् लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विभ्रात्तीयक्रियापेक्षकारका-
पेक्षया सञ्जातीयपदार्थापेक्षसङ्ख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति ।
तन्निवृत्तौ कुरसादिज्ञानमिति कुरिसत् इति सूत्रमाप्ये स्थितम् । शब्दराने च
परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट् । सु-ओ-जस्, अम्-ओट्-दास्, टा-भ्यां-मिस्, क्-भ्यां-भ्यस्,
कसि-भ्यां-भ्यस्, हस्-ओस्-भाम्, हि-भोस्-सुप्, इत्येकविंशतिः स्वादयः ।
समाहारद्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सति मौघ्रमेकवचनम् । क्वाप्प्रातिपदि-
कादित्यधिकृतं, प्रत्ययः, परमेति च । यथायथ च विपरिणम्यते । तदाह—अथगदि-
स्थदिना । सुबन्तोरिति । सु-कसि इत्यनयोःकारेकारौ, जस्-दास्-इत्यनयोर्बकारश-
कारौ-ओट्-टा इत्यनयोःकारः, के-कसि-कस्-हि-इत्येतेषां ककारः, सुप् इत्यस्य
पकारः, इत्येते इत्संज्ञकाः प्रत्येतन्मा इत्यर्थः । उपदेशोऽनुनासिक इत्, 'बुद्' 'कश-
कतदिते' 'हलमयश्च' इति सूत्रेति शेषः । इत्संज्ञायां च लोपः । तदुच्चारणकाले तु
तत्र तत्र वचनम् । अथ 'न विभक्तौ तुस्मा.' इत्यासुपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह—
विभक्तिश्च । सुप् इति पूर्वसूत्रात् सुप्यहणञ्च, विकल्पीणीवत्स्तिङ्महणं चानुवर्तते,

१०४ ॥ सुप्तौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र 'सु' 'सौ' 'अस्' इत्यादीनां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां सञ्ज्ञाः, तामिरिहापि व्यवहारः । १८५ सुपः १।४।१०३ ॥ सुपश्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । १८६ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥ द्वित्वैकत्वयोरिते स्तः । १८७ बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥ बहुत्वे एतत्स्यात् । क्वविषर्गौ । रामः ।

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञापलात् । तदाह—सुप्तौ विभक्तिः । चकारः पुरुषवचनसंज्ञानिः समावेशार्थः । तेन एकसंज्ञाधिकारस्थरत्वेऽपि पर्यायत्वम् । अन्यथा रामेभ्यः, भवान्, इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण न विभक्ताविति निषेधो न स्यात् । ननु प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिणामवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सम्प्रदाने, अपादाने पञ्चमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे च इत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सूत्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—तत्रेति । तेषु स्वादि-प्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः । इत्यादीनामिति । आदिना औट्-शस्-इत्यादीनां ग्रहणम् । प्राचामिति । पाणिनेः पूर्वेषां स्फोटायनाद्याचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञा स्थिता इत्यन्वयः । किं तत् इत्यत आह—तामिरिति । तामिः प्रथमादिसंज्ञामि इहापि पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । सुपः । सुप् प्रत्याहारः । षष्ठ्ये-एकवचनम् । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुवर्तते । एकश इति एकैकमित्यर्थः । 'सङ्ख्यैकवचनात् वीप्तायाम्' इति शस् । शसैव वीप्ताया अभिधानात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं न । तच्च सङ्ख्यैकवचनाच्चेति सूत्रव्याख्यावसरं प्रपञ्चयिष्यते । तिरुश्रीणि श्रीणीत्यतः श्रीणि श्रीणीत्यनुवर्तते । तदाह—सुपश्रीणीत्यादिना । द्व्येकयोः । द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः । अन्यथा द्व्येकैविति स्यादित्यभिप्रायं व्याचष्टे—द्वित्वैकत्वयोरिति । बहुषु । पूर्वसूत्रावैरुप्याय इहापि बहु-शब्दो बहुत्वपर इत्याह—बहुत्व इति । न चात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वात् बहुत्विति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यते, बहुत्वसङ्ख्याचारद्रव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण तद्रूपपक्षेः । बहुत्वं च त्रिस्वत्तुष्टादिपराधंसङ्ख्याभ्यां पकीभूतधर्म-विशेषः, न तु त्रिस्वाद्यन्यतममित्येकादशस्य प्रथमे बहुवचनेन सर्वप्राप्ते विकल्पः स्यात् इति कपिलश्लोकाधिकरणे तद्भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । प्रपञ्चितं आस्मानिश्चरामीनां साकुपूहकवृत्तौ । एवं च बहुरोदन इति वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दाद् न बहुवचनम् । द्व्येकयोरित्यादिप्रायपाठमलेन सङ्ख्यानिवृत्तस्यैव तयाविधबहुत्वस्यात्र विवक्षितत्वम् एकस्यामेव स्यादिति शक्तौ शरा इत्यादिप्रयोगे त्वद्यवबहुत्वस्यावयवविन्या-रोपाद्बहुवचनं कौशुब्दव्यवहारश्लाघित्यकम् । क्वविषर्गाविति । रामशब्दात्प्रथमा-

१८८ सरूपाणामेकशेष एकविमक्तौ १। २। ६४॥ एकविमक्तौ यानि सरूपा-

विमक्तौ एकवचने तु प्रत्यये सति, उकारस्य इत्येव लोपे सप्तद्वयोविति रुवे, खरवसानघोरिति विसर्ग इत्यर्थः । तु इत्युकारस्तु अवर्णखलाविरयादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । ततश्च वाच्यमर्थसु इत्यत्र अवर्णस्तृविधिर्न प्रयत्तत । न चात्र रोरसुपवात् तदन्तस्य पदात्ताभावात् रेकस्म पदान्तत्वाभावात् कयमिह विसर्ग इति वाच्यम् ; स्थानिवद्भावेन रोः सुपवात् । न च स्थानिवद्भावे कर्तव्ये श्रैषाविकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुसुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति अपावय-
ग्रहणेन स्याद्विवादातिदेशे रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणम् अग्नि-
करोति, क्विमिन्कृन्मियादौ विसर्गपसुंदासायम् । स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे
तु तत्र विसर्गस्यैवाभावात् तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेत्यलम् । राम इति ।

'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ग्रह्याभिधीयते च' इति श्रुतिः ।

'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'इलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृत्तद्धितेति प्राति-
पदिकत्वम् । अस्त्युपसर्गः सञ्ज्ञासद्वो वा । तथा सति अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपादिकार्थगतद्विवादिबिषयायां प्रातिपदिकस्य द्वित्रिवादिप्रयोगप्राप्ता-
विदमारभ्यते—सरूपाणाम् । एकविमक्ताविति सरूपाणामित्यत्रान्वेति । समान रूपं
येषां तानि सरूपाणि । ज्योतिर्जनपदेशादिना समासस्य समासः । निर्धारणे पृथ्वी ।
पृथ्वी यूनेत्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृष्यते । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकश्चासौ
शेषश्चेति पूर्वकालैकेति समासः । एकस्यां विमक्तौ परतः सरूपाणामेव इष्टानां मध्ये
एकः शिष्यत इति फलति । तदाह—एकविमक्तावियादिना । एवेति किम् । मातृशब्द-
स्तावन्ननीवाची, परिश्लेषवाची च । तत्र मातृम्यामिति श्यामादौ कचिरत्सरूपे
सप्तपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैकल्पदर्शनान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपय-
विमक्तौ उक्तपोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति, तथापि एकस्यामपि विमक्तौ
परतः विरूपाणि न इष्टानीत्यर्थो विवक्षितः । एकह्योतनायैव एकविमक्तावित्यत्र एक-
ग्रहणम् । एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरम् एकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । एकशेष
इत्येकपदोपादानं तु द्विवहूनामपि शेषो मा भूदित्येतदर्थम् । शेषपदानुपादाने तु सरू-
पाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्वुपुद्वात्तवतः स्थाने द्वुपुद्वात्
वानादेशः स्यात् ; सन्निवृत्त्यर्थं शेषग्रहणम् । एकविमक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम् ।
न तु विमक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिश्लेषवाचिनोरे-
कशेषापत्तेरिषादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम् । अत्र 'तिरपपुनर्वन्वोर्नैचत्रन्द्वे' इति
पूर्वसूत्रात् इन्द्र इत्यनुवृत्त्य इन्द्रे प्रसक्त इति व्याख्येयम् । ततश्च देवदेवः राजराज-

ण्वेष दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४) । 'नादिचि' (सू १६५) । 'बुद्धिरेचि' (सू ७२) । रामौ । १८९ चुटू १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् । १९० न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥ विभक्तिस्यास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्वम् । १९१ अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥ अपदान्तादकाराद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्ताद-

इत्यादौ नैकशेषः । द्वान्द्वापवाद् एकशेष इति फलितम् । यद्यप्यनैमित्तिकत्वाद् अन्तर-
ङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । तथापि द्वान्द्वापवाद् एवायम् । असति
श्लोकशेषे सुबुत्पत्तिः, पथे द्वन्द्वश्च स्यात् । सति तु अनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्वस्याप्राप्तिः
फलता । अत्र अत्र अत्र तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः,
अनभिधानात् । द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम् । पन्थान इत्यादौ ऋक्पू-
रित्यादिसमासान्तापत्तेः । करावित्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इत्याद्यापत्तेः । पूर्वसू-
त्रादि द्वन्द्वप्रमाणानुवृत्तौ 'इदितो-नुम् धातोः' इत्यत्र इदित इति निर्देशो लिङ्गम् ।
इत् इकारः इत्संज्ञको यस्य सः इदित्, अत्र इच्छुब्दयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्व-
विषयत्वात्प्राधान्येनैकशेषः, अन्यथा तद्याप्येकशेषः स्यादित्यलम् ।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—प्रथमयोरित्यादिना । वृद्धिं वाचिस्त्वा पूर्व-
सवर्णदीर्घे प्राप्त आह—नादिवीति । तस्मिन् प्रतिपिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति
रूपमित्यर्थः । देवइच्छन्तृहतन्यायस्तु नात्र प्रवर्तते इति स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र
प्रपञ्चितम् । राम अस इति स्थिते । चुटू । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः इदित्य-
नुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'आदिङ्गिटुबवः' इत्यत आदिप्रहणम्-
नुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । यः प्रथमस्येत्यनुवर्तते तदाह—प्रथयाद्यावि-
त्वादिना । इति जस्येति । इत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपः । जकारस्तु जसश्ची-
त्यादौ शासो निवृत्त्यर्थः । अथ जसः सकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञायां लोपमात्राद्वाह-
न विभक्तौ । तु स्म म् एतेषां द्वन्द्वः । इत् इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते ।
तदाह—विभक्तित्या इत्यादिना । अथ राम अस इति स्थिते अकः सवर्ण दीर्घ इति
सवर्णदीर्घस्यापवादं पररूपमादाङ्कितुमाह—अतो गुणे । एङि पररूपमित्यतः पररूपमि-
त्यनुवर्तते । उर्यपदान्तादित्येत्यतः अपदान्तादित्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् ।
अत इति पञ्चमी । तदाह—अपदान्तादित्यादिना । इति प्राप्त इति । न च परत्वाद् 'अकः
सवर्णे दीर्घः' इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति प्राप्त एवारभ्य-
माणपररूपस्य तदपवादात्, पराडपवावर्य बलीयस्त्वादिति भावः । परत्वादिति ।

पवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोतरान्' (५ ६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सू ८५) इत्यस्यैवापवादः । न तु 'प्रथमयो' (सू १६४) इत्यस्यापि । रामाः । १९२ एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥ सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् । १९३ एङ्हस्यात्सम्बुद्धेः ६।१ ६९॥ एङ्ताद्प्रस्वान्ताधाक्लृप्प्यते सम्बुद्धेर्धत् । सम्बुद्धयाङिप्रस्वान्ताधाक्लृप्प्याम्बो विशेषणान्नेह—हे कतरतकुलेति । हे राम । हे रामो । हे रामाः । 'एङ्' ग्रहणं किम् ।

अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयो' पूर्वसवर्णः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । ननु पररूपमिदम् अपवादात्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कृतो न वाधते इत्यत आह—अतो गुण इतीत्यादि । अनन्तरान् अन्वयवहितानित्यर्थः । उतरानिति । अन्वयवहितानित्यर्थः । अतो गुण इत्युत्तरम् अन्वयकानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, अकः सवर्णे दीर्घः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, इति पठितम् । ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव वाधते, न तु सन्वयवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति भावः । यस्तुतस्तु पुरस्तादपवादाध्यायस्य नायं विषयः । न हि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः । भवन्तीत्यादौ अप्राप्तेऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्थारम्भादित्यलम् ।

इत्यविसर्गो सिद्धवत्कृत्याह—रामा इति । हे राम स् इति स्थिते, 'एङ्हस्यात्सम्बुद्धेः' इति विधायनम् सम्बुद्धिसंज्ञामाह—एकवचनम् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गेष्वतः प्रथमेश्वनुवृत्तं पृथ्वा विपरिणम्यते । सम्बोधने चेत्यतः सम्बोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्बोधन इत्यादिना । सुः सम्बुद्धिरित्येव सुवचम् । प्रथमाग्रहणाजुवृत्तेः सप्तमीवङ्गवचनस्य सुपो न ग्रहणम् । न चात्र प्रथमग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं शाह्वणम् । 'इत्यस्य गुण' इति सम्बुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिवत्त्वात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च । एतेन तदन्तसंज्ञानिवृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणमित्यपास्तम् । एङ्हस्यात् । एङ्हस्यादित्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । सुतिस्यपृक्तं हलित्यतो हलिति प्रथमान्तमनुवर्तते । तच्चाङ्गादित्यत्रान्वेति—अङ्गात् परं हलिति । छोपो ष्योरित्यतो छोप इत्यनुवर्तते । तच्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्यानान्वेति । लुप्पत इति छोपः । कर्मणि घञ् । सम्बुद्धेरित्यवयवपृष्ठी हलित्यत्रान्वेति । ततश्च एङ्ताद्प्रस्वान्ताधाक्लृप्प्यत् परं यत् हल् सम्बुद्धवयववभूतं तदलुप्पते इति फलति । तदाह—एङ्तादित्यादिना । ननु एङ्हस्यादित्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् कथमङ्गस्य विशेष्यत्वलाभः ? तस्य वा किं प्रयोजनम् ? एङ्गो इत्याच्च परं सम्बुद्धवयववभूतं हलुप्पत इत्येवास्तु । तत्राह—सम्बुद्धयाङिसन्धेत्यादि । सम्बुद्धेः प्रत्यघावात् तत्प्रकृतेरङ्गत्वमर्थाङ्गत्वम् । तस्य च पृष्ठो इत्येन च विशेषित्वात् तदन्तविधौ एङ्ताद्प्रस्वान्ताधाक्लृप्प्यत् परं इत्यलुप्पते इत्ययं लाभात् इह छोपो नैत्यर्थः । इत्येवस्य विशेष्यमाह—हे कतरत कुलेतीति । कतरतादस्य

हे हरे; हे, विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति । १२४ अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥ अकोऽप्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । १२५ लशक्वतद्धिते १ । ३ । ८ ॥ तद्धितवर्ज-

नपुंसकत्वस्फोरणाय कुलशब्दः । कतरशब्दात्पुंसकलिङ्गात् संबुद्धिः सुः । 'अद्भुत्-
रादिभ्यः पञ्चम्यः' इति तस्य अद्भ् आदेशः । ढकार इत् । द्विसामर्थ्याद्भ्रमत्वेऽपि
देरिति रेफादकारस्य लोपः 'वाऽवसाने' इति चार्त्तम् । कतरत् इति । यदि पृढह्रस्वा-
दित्यत्राङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरदियत्र तकारस्य हलो ह्रस्वाद्का-
रात् परत्वात् सम्बुद्धयवयवाच्च लोपः प्रसज्येत । अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः ।
अत्र हि टिलोपानन्तरं कतर इति रेफान्तमङ्गम् ; तत्तु न ह्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं
तच्चाङ्गम् । रेफादकारस्य सुस्थानिकाद् डादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभा-
गानन्तर्भावात् । नन्विह ह्रस्वप्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । पृढन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य
संबुद्धेर्लोपः स्यादित्येव व्याख्यायताम् । अस्तु वा हलानुवृत्तिः । तथापि पृढन्ताद्भ्र-
स्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तदवयवो ह्रस्वलोप्यते इति कुतो न व्याख्यात इति
चेत् ? एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत् । तदिदमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्र-
क्रियावतरे मूल एव स्पष्टी भविष्यति हे हरे, हे विष्णो इति । हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च
सम्बुद्धिः सुः । ह्रस्वस्य गुण इति गुणः । हे हरे स्, हे विष्णो स्, इति रिपते,
ह्रस्वात् परत्वाभावात् सुलोपो न स्यात् । अतः पृढप्रहणमित्यर्थः । ननु गुणात्पूर्वं हे
हरि स्, हे विष्णु स्, इत्यस्यामेव दशायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुलोपसम्भवात्
पृढप्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अत्रेति । सम्बुद्धिलोपापेक्षया अयं गुणः परः, नित्यश्च
अकृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः कृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः,
अतः सम्बुद्धिलोपात्प्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्वाभावात् सुलोपो न
स्यात् । अतः पृढप्रहणमित्यर्थः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । राम अम् इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्य
नेश्वम् । अकः सवर्ण इति दीर्घं आधित्वा अतो गुण इति पररूपं प्राप्तम्, तद्वाधित्वा
प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते । अमि पूर्वः । अकः सवर्णं दीर्घं ह्रस्वतः अक इति पञ्च-
म्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । इको यणचौर्यतः अचौर्यनुवर्तते ।
तदाह—अकोऽप्यचि । अमि विद्यमानो योऽच् तस्मिन् परे इत्यर्थः । रामनिधिं सका-
रादकारस्य अमवयवाकारस्य च पूर्वरूपमकार एको भवति । अर्धतयनुवृत्तौ अकः
अमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति लभ्येत । तथा सति अमो सकारसहि-
तस्य पूर्वरूपं स्यात् । तस्मा भूदित्यजनुवृत्तिः । रामाविति । राम औट् इति स्थिते
हलन्त्यमिति टकारस्य इत्संज्ञायां लोपः । औट्टकारः सुद्धिति प्रत्याहारार्थः । राम

प्रत्ययाया कशकवर्गा इत् 'स्यु' । इति शसः शस्येःसहा । १९६ तस्माच्छसो नः पुंसि दा।१।१०३॥ कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नःस्यात्पुंसि । १९७ अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥ अट् कवगे पवगे आङ्नुम्

शस इति स्थिते न विभक्तौ तुस्मा इति सकारस्य नेत्वम्, तत्र शकारस्य अनन्व-
त्वाद्धलनसमिप्यप्राप्तावाह—कशकवदिते । ल, श, कु इति समाहारद्वन्द्वः । उपदेशो-
ऽनुनासिक इत्, आदिर्जिह्वुद्वयः, य, प्रत्ययस्य इत्यतः इदिति, आदिरिति, प्रत्यय-
स्येति चानुवर्तते । अतद्वित इति षष्ठपर्यं सप्तमी । तद्वितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आवि-
भूत लकारनाकारकवर्गम् इत्यसं भवतीत्यर्थः । तदाह—तद्वितवर्जैत्यादिना । अतद्वित
इति किम् । 'कर्णललाटारकनलङ्कारे' कर्जिका । अत्र ककारस्य तद्वितावयवावाहोत्वम्
सति तस्मिन् 'विति च' इत्यादिभूतिः स्यात् । एतेन प्रयोक्तृनाभावादेव लशादि-
तद्वितेषु नेत्वमित्यतद्वितप्रहणं व्यर्थमिति निरस्यम् । इति अम इति । अकारस्य
इत्यसंज्ञायां तस्य लोप इति लोपः । शकारोच्चारणं तु असः ङी, तस्माच्छसो नः,
इत्यादौ विपयविभागाद्यम् । राम अस इति स्थिते, अक. सवर्णे दीर्घ इति याधित्वा,
अतो गुण इति प्राप्ते प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते ।

तस्माच्छसो । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसुप्रकृतः सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः
तस्माद्विरपनेन परानृश्यते । शिवशब्दयोगे पञ्चम्येषा । परस्येःस्य्याहार्यम् । शस
इत्यवयववष्टी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयव-अर्थात् सकार एव,
अन्वेष्यासम्भवात् । तदाह—कृत्पूर्वैत्यादिना । कृतपूर्वैति किम् । दीर्घात् परस्य शसव-
यवस्येयुक्तौ, एतान्ताः परयेत्यत्र गोत्रशब्दात् शसः सस्यापि नरवयसङ्गः । अतः कृत-
पूर्वसवर्णदीर्घादिति । गा इत्यत्र च औतीशसोरित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्ण-
दीर्घ इति ततः परस्य न नरवम् । शसः किम् । रामाः । प्रकृते च नरवे रामान् इति
रूपम् । अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाहाङ्कितुमाह—अट्कुप्वाङ् । एषाभ्यां ङो ङ. समा-
नपदे इति पूर्वसुप्रमनुवर्तते तत्र न इति षष्ठपर्यन्तम् । तेन च सूत्रेण एषाभ्यामस्य-
वहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेषादौ अडादिभ्यश्चानेऽपि प्राण्यर्थमिदमार-
ब्धम् । अट् प्रायाहारः, कुः कवर्गाः, पुः पवर्गाः । अट् च, कुश्च, पुश्च, आङ्, च, नुम्व,
तैर्भ्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि एषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अडा-
दिभिः समस्तैर्भ्यवधाने रामेणेषादिलक्ष्ये काप्यसम्भावितम् । एकैकभ्यवायेऽपीति
व्याख्यानं तु रामाणेषादावप्याप्तिः । यथासम्भवं मिलितैर्भ्यवायेऽपीति व्याख्यानं
नराणामित्यादावेकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात् । अतः अडादिभिर्भ्यस्तैर्यथास-
म्भवं मिलितैर्भ्यवायेऽपीति व्याख्येयम् । एष च पुञ्जादिषु चेति णत्वनिषेधसूत्रे
अमशब्दातोऽर्थवान् । सरूपाणामित्यादिनिर्वेक्षाच्च उपपत्त्या भवन्ति । तदाह—अट्

एतैर्व्यस्तैर्बन्धासंभवं मिश्रितैश्च व्यवधानेऽपि रथाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समान-
पदे । 'पदम्बन्धायेऽपि' (सू १०५७) इति निषेधं बाधितुमाहप्रहणम् । नुम्प्रहण-
मनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चकारुं शक्यम् ; अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् ।
इति णत्वे प्राप्ते । १९८ पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न
स्वात् । रामान् । १९९ यस्मात्प्रत्ययलिङ्गिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ ।
१३ ॥ यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं

स्वर्गोत्थादिना । विवरणावसरे अट् कवर्गं इत्याद्यविभक्तिकनिर्देशाच्च न दूष्यन्ते,
आम्बे तथा बहुलमुपलभ्यात् । समानपद इति । पुरुषपद इत्यर्थः । अखण्डमेव पदमिह
विबधितम् । तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । मातृभोगीण इत्यादौ णत्वोपपत्तिस्तु
तद्विधातिकारे वक्ष्यते । आह्ला इत्याद्ये पर्याणद्धमित्युदाहरणम् । इह आह्प्रहणा-
भावे तु उपलक्षार्थमासेऽपीत्यत्र । तद्धनजुषुस्या णत्वं न स्यात् । नन्वद्वयवाच इत्येवात्र
णत्वं भविष्यति किमाह्प्रहणेनेत्यत्र आह—पदव्यवायेऽपीति । ननु 'इवि प्रीणने'
इयुट्, क्षमादेशः, इविधानुम् । प्रेन्वनम् । अत्र कुमति चेति नुमा व्यवधानेऽपि
णत्वं स्यात् । किञ्च 'वृहि वृद्धौ' इयुट्, इदिरवानुस्य, नञापदान्तस्येऽथनुस्वारः ।
वृंहणम् । 'तंहू हिंसायाम्' इयुट् । स्वामाविकोऽयमनुस्वारः, वृंहणम् । इहोभयत्रापि
णत्वं न स्यात् । अनुस्वारस्य अदाद्यनन्तर्भावात् अत्र आह—नुम्प्रहणमिति । नुम्प्रह-
णेन अनुस्वारो लक्ष्यते । प्रयोगानुसारादित्यर्थः । एवं न नुम्प्रहणं प्रत्याख्येयमि-
त्याह—तच्चेति । ननु नुम्प्रहणाभाये तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्याह आह—
अयोगवाहानामिति । न विद्यते योगो येषां वर्णसमाप्त्याये ते अयोगाः, अनुपदिष्टाः
उपदिष्टैरगृहीतारथेत्यर्थः । वाहयन्ति प्रयोगं निवाहयन्तीति वाहाः, अयोगाश्च ते
बहाश्च अयोगवाहाः अनुस्वारविसर्गादयः । अट्सु उपदेशस्य पाठस्य इत्यसन्नि-
भिरुपणावसरे उक्तंवादित्यर्थः । स्पष्टं चैतत् हयवरदसूत्रभाष्यवातिकयोः उक्तं
वात्रैव सूत्रे भाष्ये—नार्थो नुम्प्रहणेन । अनुस्वारे कृते अद्वयवाच इत्येवात्र णत्वं
सिद्धम् इति । इति णत्वं इति । असवयवस्य नकारस्य णकारे प्राप्ते इत्यर्थः । पदान्तस्य
रथाभ्यां भोग इत्यनुवर्तते । न भामूप इत्यतो नेति च । तदाह—पदान्तस्य नत्येत्यादिना
अत्र द्वितीयाविभक्तिः । तत्र टा इति टकारस्य सुट् इतीत्यंशायां लोपः । टकारो-
च्चारणं तु टाकसिद्धतां द्वितीयादौरित्येत्यादौ विशेषणार्थम् । राम आ इति स्थिते अङ्ग-
कार्यं विधास्यन्नङ्गसंज्ञामाह—पस्मात्प्रत्ययिभिः । यस्मादिति प्रकृतिभूतादित्यर्थः ।
यः प्रत्यय इति । यच्छब्दान्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिलभ्यः । स च यस्याद्यस्य प्रत्य-
यस्य विधिः तस्मिन्प्रत्यये तदादेरङ्गसंज्ञेत्यर्थलाभाय । तत् प्रकृतिरूपम् आदित्यस्य
तत् तदादि । नपुंसकवशाच्छब्दस्वरूपमित्यस्याहार्थम् । तदाह—तदादि शब्दस्वरूप-

स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टरमाङ्गसंज्ञार्थं तदादिप्रदणम् ।
'विधि.' इति द्विम् । स्त्री ह्यतो । 'प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधि-

मिति । प्रकृते च रामनाम्बुस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावाद् बोध्यम् ।
ननु यस्मात् प्राययविधिरसदङ्गमित्येवारतु । किमादिग्रहणेनेत्यत आह—भवामीति ।
भूधातोर्लट् मिप् कर्तरि शबिति विकरणसञ्ज्ञः षाप् । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यञीति
'भव'इत्यङ्गस्य दीर्घः । भवामीतिरूपम् । तथा भूधातोर्लट् मिप् । 'स्यतासी छुलुतोः'
इति विकरणसञ्ज्ञः स्यः । इट् । गुणावादेशौ । पाठम् । अतो दीर्घो यञीति भविष्य
इत्यङ्गस्य दीर्घः । भविष्यामीति रूपम् । अत्र आदिग्रहणामाये मिप्प्रत्यये परतो भू
इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसञ्ज्ञा स्यात् भूशब्दादेव मिप्प्राययविधेरभावात् । ततश्च अतो
दीर्घो यञीति मिप्प्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात् । अतः आदिग्रहणमित्यर्थः ।

विधिरिति किमिति—यस्माद्यः प्राययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्
प्रत्यये अङ्गसञ्ज्ञामायेतावतैश्च सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । स्त्री इत्यतीति । इदं
परिमाणमस्या इत्यथ इदंशब्दात् 'किमिदंभ्यां घो घ.' इति धत्तुप्, यस्य घञ् ।
तस्य ह्यदेशः । 'इद किमोः' इति इषम् ईशु । शिष्यात् सर्वादेशः । ईं इत्यत् इति
स्थिते 'यस्येति च' इतीकारलोपः । इत्यत् इति प्राययमात्रमवशिष्यते । उगितश्चेति
कीपि इयतीति रूपम् । अत्र विधिग्रहणामाये स्त्री इयतीत्यत्र रेफाङ्गीकारस्य 'शिष्याः'
इत्यङ्गकार्यमित्यद् स्यात् । स्त्रीशब्दापरत्वेन इयदिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात् । न च
यस्येति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्भावादिप्राययपरत्वाभावात्प्राय इत्यङ्गः प्राप्तिरिति
वाच्यम्, अन्युमानतिरिक्तसमानाश्रये कार्ये कर्तव्यं पृथक् आभीयासिद्धत्वरस्य प्रवृत्तेः ।
अस्ति च यस्येति चेति शास्त्रापेक्षया शिष्या इति सूत्रे अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा ।
कृते तु विधिग्रहणे इत्यङ्ग न अवति, वस्तुप इदम् पृथाश्च विहितत्वेन तस्मिन् परे
स्त्रीशब्दस्याङ्गत्वाभावात् । न च यस्येति लोपस्य इत्यङ्गि कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति
स्थानिवद्भावः साङ्गः, पदान्तविधौ सन्निषेधात् । स्त्रीशब्दस्य मुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि
नेयङ् प्रथामास्या अजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे तत्प्राप्त्युत्तेः । प्रत्यये किमिति । यस्मात्
प्राययविधिरसदङ्गमित्येतावदेवास्तिवत्यर्थः । प्राययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा
भूदिति । तदादि शब्दरूपं कियदित्यपेक्षायामपिनोपात् प्राययविशिष्टं वा ततोऽप्यधिकं
वा निरवधिकमङ्गं स्यात् । न च यस्मात्प्रत्ययेनि प्राययस्य श्रूयत्वात् प्राययाद्यप्ये-
वाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम्, यस्मात् प्राययविधिरसदङ्गीयर्थमपेक्षेण तस्य प्राय-
यग्रहणस्य अस्तिवत्यर्थत्वात् । ततश्च प्राययविशिष्टस्याङ्गत्वे सङ्गच्छेद्यत्र प्राययविशिष्ट-
स्याङ्गत्वेन उच्यतेत्यादेशस्य परनिमित्तत्वात्ताभावाच्चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वा

कस्य वा मा भूत् । २०० अङ्गस्य ६ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य । २०१ टाङ्ग-
सिद्धसामिनात्स्याः ७ । १ । २ ॥ अकारान्तादङ्गाद्यादीनां क्रमादिनादय आदेशाः
स्युः । णत्वम् । रामेण । २०२ सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥ यथादौ सुपि परे
अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । २०३ अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥
अकारान्तादङ्गाङ्गिष ऐस् स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । रामैः । २०४ डेर्यः
७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गात्परस्य 'डे' इत्यस्य गादेशः स्यात् । रामाय । इह स्या-

प्रवृत्त्या 'न सम्प्रसारणे' इति सम्प्रसारणनिषेधो न स्यात् । अधिकस्याङ्गत्वे च देवदत्त
ओदनमपात्रीक्षियादौ देवदत्तादिशब्दान्तरं सुपं निमित्तोक्त्य लुङ्पर्यन्तमङ्गात्तस्य
लुङ्परत्वेन देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमप्यङ्गापत्तिः, अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन
लुङादिनिरूपिताङ्गस्यैवार्थस्य दुर्लभत्वात् । प्रत्ययं ह्यस्युक्तौ तु न कोऽपि शेष इत्यलम् ।
टाङ्गसिद्धसाम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् । 'अतो भिस' इत्यस्मात्
अत् इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—अकारान्ता-
दङ्गादिति । परेषामिति शेषः । क्रमादिति यथासङ्ख्यसूत्रलक्षणम् । टादीनामिति । टाङ्ग-
सिद्धसामिश्रार्थः ।

इनादय इति । इन-आत्-स्य पृते इत्यर्थः । राम-इन इति स्थिते आद् गुणः ।
णत्वमिति । अट्कुप्वाङिति नकारस्य णकार इत्यर्थः । राम-भ्याम् इति स्थिते न
विभक्ताविति मस्य नेत्वम् । सुपि च । अतो दीर्घां यजोत्पनुवर्तते । यजोत्पनेन
सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरित्याह—यथादाविति । अतोऽङ्ग-
स्येति । अङ्गन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । राम-भिस् इति स्थिते, न विभक्ताविति सस्य नेत्वम् ।
अतो भिस ऐस् । अत् इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत्
इति तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । तदाह—अकारान्तादिति । लृत्वविसर्गौ
सिद्धवक्त्रत्याह—रामैरिति । यद्यपि एत्ति विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम् । न
च अतो गुण इति पररूपं शङ्कयम् ; एकारोच्चारणसान्ध्यादेव तदसम्भवात्, अन्यथा
इदमेव विद्वंध्यात् । तथापि पदैतोङ्गिमात्रत्वाविशेषात् प्रक्रियालाघवाच्च ऐसो
विधिः । अलोऽन्त्यस्येऽन्तादेशमाशङ्क्याह—अनेकाल्वादिति ।

अथ चतुर्थीविभक्तिः । तत्र डे इति ङकारस्य लक्षणवेतीर्षसंज्ञायां लोपः । तदुच्चा-
रणं तु खेङ्गितोत्थाप्यम् । राम-पु इति स्थिते । डेर्यः । डेरित्येकारान्तात् पृथयेक-
वचनम्, न तु डि इति सप्तम्येकवचनात्, व्याखयानात् । अतो भिस इत्यतः अत्
इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते ।
तदाह—अतोऽङ्गादिति । अङ्गन्तादङ्गादित्यर्थः । सुपि चेति दीर्घं भवा आह—रामायेति ।
ननु यादेशस्य सुपत्वाभावात्तस्मिन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घं इत्यत आह—इति ।

निवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू २०२) इति दीर्घः । 'सञ्चिपात-
 क्तज्ञो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (प ८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । 'कथा-
 य क्रमणे' (सू २६७०) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनिरयत्वज्ञापनात् । रामान्ध्याम् ।
 २०५ बहुवचने मह्येत् ७ । ३ । १०३ ॥ सहादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्ग-
 स्वीकारः स्यात् । रामेभ्यः । 'बहुवचने' द्विम् । रामः । रामस्य । 'सलि' किम् ।

अन्वयं दीर्घो यञादिवेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते । स च यज्ञो
 अलाभयः तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवद्भावः । अनन्वयव्यतिरिक्तं तद्वि-
 घेयादिति चेत् ? सपञ्च—इह दीर्घस्य यथाविसुषाद्ययतया 'यादेशगतयकाररूपा-
 लाभयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव दीर्घस्य
 यादेशगतयकाररूपालाभयत्वेऽपि स्थान्यलाभयत्वाभावात् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घं'
 इति तु धरमन्वयं नोपन्यस्तम् , अकृतसार्वधातुकयोरिति पर्युदासबलेन तस्य असु-
 प्त्येव प्रवृत्तेरित्याहुः । स्यादेतत् । सञ्चिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यसि
 परिभाषा । सञ्चिपातः संरक्षेयः लक्षणनिमित्तं यस्य स' सञ्चिपातलक्षणा । विधिः
 कार्यम् । तद्विघातस्य सं सञ्चिपातं विहन्तीति तद्विघातः । 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्यु-
 पपदे कर्तव्यं । 'हनस्तोऽधिष्णोः—' इति तकारः । 'दो हन्ते' रिति कुश्वम् । सञ्चिपा-
 तविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः । उपधीवकमुपजीम्यस्य विघातकं न भवतीति
 यावत् । प्रकृते च अदन्तसम्बन्धमाभिरथ प्रवृत्तो यादेशः अदन्तसम्बन्धविघातकरस्य
 दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याह—परिहरति—सञ्चिपातलक्षणं शपादिना । तृतीया-
 द्विवचनात् दीर्घं सिद्धत्वाद्वाह—रामान्ध्यामिति । म्यसि न विभक्त्यादिति सस्य
 नेत्वम् । सुपि चेति दीर्घं प्राप्ते—बहुवचने क्षस्येत् । अतो दीर्घो यञीत्यत सुपि चेत्य
 तच्च अत इति सुपीति चानुवर्तते । सहादौ च सुपीति विशेष्यत्वे । यस्मिन् विधि-
 रिति तदादिविधिरनदाह—सहादौ इति । अतोऽङ्गस्येति । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । पूर्वे
 सति दत्त्वविसर्गो सिद्धत्वाद्वाह—रामेभ्य इति । राम इति । अयोगवाहानामकरोपरि-
 कर्तुं चोपसङ्घातत्वेन विसर्गस्य अकृत्वात् स्थानिवद्भावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत
 पूर्वं प्राप्सम् , दक्षविसर्गयोरसिद्धत्वेऽपि राम स् इति दक्षायोऽसहादिसुप्परात् । अतो
 बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । रामस्येति । बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम् । यद्यप्येकवचनस्य
 कसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात् स्वतो सहादित्वाच्च तस्मिन् परत पूर्वे
 प्राप्ते तद्विधिरयं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । सञ्चिपातपरिभाषा तु भवेयामिति निर्दं-
 यादेशव्यतिरिक्तं न प्रवर्तत इत्याह । सलि किमिति । 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इत्यतो
 सहादौ बहुवचने सुपि पूर्वमित्येव व्याख्यातुं क्षस्यते । तावतैव रामा

रामाणाम् । 'सुपि' किम् । पञ्चमम् । जश्त्वम् । २-६ वाऽवसाने ८ । ४ । ५६ ॥
 अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात्-रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् ; रामाभ्याम् ।
 रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि च' (१२१) इति चत्वेऽप्यान्तर-
 तम्यात्स एव, न तु तकारः । श्रुतप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव 'सः सि-

इत्याद्यदिबहुवचने एत्वमिरासादिति प्रश्नः । रामाणामिति । हलाद्यौ बहुवचने सुपि
 एत्वमिरस्युक्तौ रामाणामिद्यत्राप्येवं स्यात् । तद्विनृत्त्यर्थं स्यत्यग्रहणमित्यर्थः । यद्य-
 प्यत्र सन्निपातपरिभाषया ह्रस्वान्ताङ्गसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुदश्चद्विघातकमेवं
 प्रतिनिमित्तत्वासम्भवादेव एवं न भविष्यति । तथापि स्यत्यग्रहणमेवे सन्निपातपरि-
 भाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनायम् । तेन हलि सर्वेषाम् इति निर्देशात् सर्वशब्दे एव-
 सिद्धावपि विश्वेषामित्यादावप्येवं भवति । पञ्चममिति । भवमो झलाद्विबहुवचनस्ये-
 ऽपि सुप्वाभावाच्च तस्मिन् परत एत्वमित्यर्थः । नच 'बहुवचने झलीक्' इत्यादास्तु
 किरवादन्तावप्ये आद् गुणे च रामेभ्य इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्, एवं सति जोसि
 चैत्युत्तरसूत्रेऽपि ह्यगामविधौ ज्ञानयोरित्यत्र ह्योऽधि विभक्त्यादिति नृमापत्तेः ।

अथ पञ्चमोविभक्तिः । तत्र 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति द्रष्टेः इकार इत् । तस्य
 लोपः । इकारस्तु लशक्वेति इत् । तस्य लोपः । तदुभयोच्चारणं तु 'इसिडयोः'
 'वेडिति' इत्याद्यर्थम् । 'टाडसिडसाम्' इति आत् सवर्णदीर्घः । जश्त्वमिति । झलां
 जशोऽन्ते' इति निर्यतया जश्त्वं प्राप्तम् । तदपवादाश्चर्वविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः ।
 वाऽवसाने । 'झलां जश्जशि' इत्यतो झलामिति 'अभ्यासे चर्च' इत्यतश्चरिति चानुव-
 र्तते । तदाह—अवसान इत्यादिना । द्वित्वे रूपेति । तकारइकारयोरनञि चेति द्वित्वे तद-
 भावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः । तत्र चर्चपक्षे द्वितकारमेकतकारं च रूपम् । जश्त्वपक्षे
 द्वितकारमेकदकारं च । रामाभ्याम् । रामेभ्य इति । अतुर्धोवत् प्रक्रिया सुगमेति भावः ।

अथ षष्ठीविभक्तिः । इतो इकारस्य लशक्तद्वित इति इत्वं, लोपः । इकारोच्चा-
 रणं तु इति ह्रस्वश्चेत्याद्यर्थम् । टाडसिडसामिति स्यादेशं सिद्धवाक्यमिहाह—रामस्ये-
 ति । नन्विह सकारस्यानञि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य खरि चेति चत्वेन दन्तस्यान-
 तोऽन्तरतमे तकारे सति रामस्येति स्यादित्यत आह—सस्य द्वित्वेति । स एवेति ।
 सकार एवेत्यर्थः । एवकारस्यावर्त्यमाह—न तु तकार इति । ननु दन्तस्यानतः स्यासा-
 षोपविवाहामकषाद्यप्रयत्नतश्चान्तये तकारेऽप्यविशिष्टमित्यत आह—अल्पप्राणतयेति ।
 सकारः स्थानी महाप्राणः । तकारस्तु अल्पप्राणः । अतो बाह्यप्रयत्नभेदात् तकारो न
 भवति । ह्यमुपलक्षणम् । आभ्यन्तरप्रयत्नभेदादपि सकारस्य तकारो न भवतीति द्रष्ट-
 म्यम् । अत एवेति । 'वस् निवासे' इत्यादिघातोर्वस्यतीत्यादौ सकारस्य सकारे परे
 तकारो विधीयते । यदि तु तत्र खरि चेति सकारस्य तकारः स्यात्तर्हि तद्विधानमन-

(सू २३४९) इति तादेश आरभ्यते । २०७ ओसि च ७ । ३ १०४ ॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः । २०८ ह्रस्वनघायो जुट् ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्ताघयन्तादायन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो जुटागमः स्यात् । २०९ नामि ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽङ्गन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । 'सुपि च' (सू २०९)

सकं स्यादित्यर्थः । 'राम ओस' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायाम् । ओसि च । अतो दीर्घो यमीत्यतोऽत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्यैवधिकृतम् । बहुवचने अक्षरेदिरयत् पृथिव्यनुव-
र्तते । तद्वाह—ओसि पर इति ।

अतोऽङ्गस्येति । अदन्ताङ्गस्येत्यर्थः । 'राम ओस' इति स्थिते अयादेशं क्व-
विसर्गो च सिद्धवरकृत्याह—रामयोरिति । 'राम आम्' इति स्थिते सवर्णदीर्घं प्राप्ते ।
ह्रस्वनघा । ह्रस्वस्य नदी च आच्चेति समाहारह्रस्वाह्रियोगे पञ्चमी । 'परस्य'
इत्यग्याहार्यम् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते,
अतस्तदन्तविधिः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः । 'आमि' इत्यनुवर्तते । तच्च 'उभय-
निर्वेते पञ्चमीनिर्वेशो लक्ष्मीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादिरयुत्तरस्य' इति पठ्यन्तं
सम्पद्यते तद्वाह—ह्रस्वान्तादिरयादिना । आम् अत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु केरा-
मित्यादिविहितम् इति भाष्ये स्पष्टम् । जुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः ।
टिरयादाघवयथः । 'राम-नाम्' इति स्थिते ।

नामि । 'लक्षोप' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते । 'दीर्घंभ्रूया च 'अच' इत्युपस्थितम् ।
सेन आङ्गं विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । तद्वाह—अबन्तरयेति । 'जुटि' इति न सूत्रि-
तम् । 'मृत्र-किन्जुट् च' इत्यौणादिकगणप्रत्ययान्ते मृत्रशब्दे ऋकारस्य दीर्घोपत्तः ।
अङ्गनां पामनामित्यादौ तु न दीर्घः, अयं वद्महणपरिभाषया अयं वत् एव नामो
महणात्पामादिलक्षणे मप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने अमि कृते श्रयाणामपि प्रत्ययानां
प्रत्येकमर्थवशेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात् । ननु नामीति सनकारमहणं मास्तु
'आमि' इत्येव सूत्रताम् । न च राम आम् इत्यस्यां दशायां दीर्घं सति ह्रस्वान्तावा-
भावात् 'ह्रस्वनघायः' इति जुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ह्रस्वान्तान्जुट्' इति वचन-
सामर्थ्यात्कृतेऽपि दीर्घं मृतपूर्वगाश्याश्रयणेन नुहुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्देशस्य
नोपभाया इत्युत्तरार्थात्वात् । यदि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपभाया.' इत्युत्तर-
सूत्रेऽपि आमीत्येवाहुवर्तते । ततश्च नान्तस्योपभाया दीर्घः स्यादामीत्येव लभ्येत ।
एवं सति चर्मणां चर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात् । अतो नामीति सनकारनिर्वक्षः
इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् । 'अटकुप्वाह' इति णत्वं सिद्धवरकृत्याह—रामाणामिति ।
नन्वत्र परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घं प्रवोपेभ्यसनीयः, न तु 'नामि' इति दीर्घः, फल्-
विशेषाभावेऽपि न्यायापुरोधेनैव शास्त्रप्रकृतेः 'इको अल्' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चित-

इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । 'नामि' इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाधयते । रामे । रामयोः । सुप्येस्वे कृते । २१० अपदान्तस्य सूर्धन्यः ८ । ३ । ५५ ॥ आपादपरिसमाप्तेरविकारोऽयम् । २११ इण्कोः ८।३।५७ ॥ इत्यविहृत्य । २१२ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९ ॥

त्वात् इति शङ्कते—सुपि चेति दीर्घो यद्यपि पर इति । परिहरति—तथापीति । सन्निपा-
तेति । इत्स्वान्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः इत्स्वविघातकं 'सुपि च' इति दीर्घं
प्रति निमित्तत्वात्सम्भवादिति भावः । अन्विह 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तावपि सन्निपात-
परिभाषाविरोधस्तस्य इत्यत आह—नामीत्यनेन विवति । यद्यत्र नामीति दीर्घो न
स्यात्तर्हि तदारम्भो भ्यर्थः स्यात् । तत्रच निरवकाशात्सामान्यामित्यादौ नानीति
दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तते । सुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्यामित्यादौ
सावकाशात्सामान्यामित्यादौ नामि परे सन्निपातपरिभाषां न बाधितुमर्हति । तस्मा-
द्रामाणामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नामीति दीर्घा-
रम्भः । ननु नामीति दीर्घो निरवकाशात्सन्निपातपरिभाषां बाधत इत्युक्तम्,
यत्र इत्स्वान्तसन्निपातमुपजीव्यैव नुटः प्रवृत्तस्तत्र सन्निपातपरिभाषानुपमर्दनेनैव
नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशात् । यथा—कतीनामित्यत्र । तत्र हि 'पट्छतुर्भ्यः'
इति नुट् । पट्छतुर्भ्यश्चतुरस्र परस्याऽऽमो नुट् स्यादिति हि तदर्थं इति चेत् ?
एवं हि सति कतेर्नामीत्येव सूत्र्येत । अत्रन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घ इत्येवंपरं नामीति
सामान्यसूत्रं नांरभ्येत । उक्तं हि भाष्ये—'न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति'
इति । एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नाराभणीयमित्यर्थः । अन्यथा
सुद्धाङ्गित्यनुपपत्तेरिति कथ्यते । न चैवं सति कतिशब्दस्याङ्गस्य प्रवेशे गौरव-
मिति वाच्यम्, 'न तिष्ठतसु' इति नामि दीर्घनिषेधाकरणेन लाघवात् । एवं च
कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्रामाणामित्यादावपि नामीति
दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा निविशते इति युक्तम् । एवं च आरम्भसामर्थ्यां
दिति मूलमपि कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति व्याख्ये-
यमित्यलं विस्तरणम् ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । केर्कार इत् । राम इ इति स्थिते आद्गुण इति मत्वाह—
राम इति । रामयोरिति । पष्ठीङ्गिवचनवत् । सुप्येस्वे कृत् इति । एकारस्येस्वे, लोपे, 'बहु-
वचने ऋचयेत्' इत्येस्वे कृत इत्यर्थः । 'रामे-सु' इति स्थिते आदेशप्रत्ययोरिति वत्त्वं
विषास्यन्नाह—अपदान्तस्य । सूर्धन्यः—सूर्धस्थानकः । अष्टमाभ्यामस्य तृतीयापदे
मभ्यत इत् सूत्रं पठितम् । इति आरम्भेत्त्वात्समाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः ।
इण्कोः । इत्पिकृत्येति । उत्तरत्र विधिन्वनुवर्तत इति भावः । इण् च कुञ्जेति समाहार-

ह्यपि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा । 'द्वन्द्वे च' (सू २२४) इति ज्ञापकात् । तेन 'परमसर्वत्र' इति ब्रह्म 'परममवकान्' इत्यत्राकृच्च सिध्यति ।

हेरन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थत्वादन्यपदार्थत्वाभावाद्द्वि-
 खादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिणाऽवगमात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्, न तु सर्व-
 शब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः । सर्वशब्दघटितः
 समुदायः समासार्थः । समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा कश्चिदपि अप्रयुज्य-
 माने तस्मिन् वैयर्थ्यादानर्थक्यात्तद्व्यतिवृत्ति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती अविशेषात्
 सर्वशब्देऽपि भवति । एवं चाश्व सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण
 त्वन्यपदार्थप्रवेशः । न च समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनानुपपत्तिः
 शङ्कया, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितावयवसङ्घस्य समूहस्यान्यपदार्थत्वात् । तद्व-
 तावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति कैयटोक्तेरप्ययमेवार्थः । अतो न बहुवचनस्या-
 नुपपत्तिः । तदेवं व्याख्याने हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः प्रमाणम् । सर्वशब्दस्य सर्व-
 नामत्वाभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुटादीनि न स्युः । तथा च सर्वा-
 दीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिप-
 दार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र सः तद्गुणसंविज्ञान इति
 स्युःपत्तिः । यत्र संयोगसमवायान्तरसम्बन्धेनान्यपदार्थं वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण
 तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—द्विवासा देवदत्तो भुङ्क्ते, लम्बकर्णं भोजयेत्त्यादौ ।
 तत्र हि वाससोः कर्णयोश्च भुज्जिक्रियान्वयाभावेऽपि सन्निहितत्वमात्रेण तद्गुणसंवि-
 ज्ञानत्वम् । प्रकृते च समुदाये अन्यपदार्थं सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावय-
 वावयविभावसम्बन्धसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । स्वश्चामिमावादिः संबन्धेनान्यपदार्थं
 वर्तिपदार्थान्वये खतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—चित्रगुमानयेत्यादावित्य-
 लम् । ननु सर्वं विश्वं हृद्येवं सर्वादिशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठात् परम-
 सर्वादिशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—तदन्तस्यापीति । इन्द्रे चेतीति । इन्द्रे चेत्य-
 नेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिपिच्यते वर्णाश्रमेत्तराणामित्यादौ ।
 यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, न तु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्र-
 तिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु परमसर्वा-
 दिशब्देषु गणपठितानां केवलानामेव सर्वादिशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्ता-
 नामपि; 'सर्वनामः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्याणामङ्गाधिकारस्थत्वेन पदाङ्गाधिकार-
 तस्य च तदन्तस्य चेति परिभाषया परमसर्वस्मै इत्यादिषु सिद्धेरित्यत आह—
 तेनेति । तदन्तस्यापि संज्ञाबलेनेत्यर्थः । सिद्धयतीति । सप्तम्याञ्छ्रुति सप्तम्य-
 न्तात् सर्वनामो विधीयमानश्चल्ल 'अव्ययसर्वनामनामकञ् प्राक्तेः' इत्यज्ञाताद्यर्थेऽ

२१४ जसः शी ७। १। १७॥ अदन्तासर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ।
 अनेकास्त्वात्सर्वादेशः । न च 'अवर्णस्तु-' (सू ३६४) इत्यादाविव, 'नानुबन्ध-
 कृतमनेकास्त्वम्' (प ६) इति वाच्यम्; सर्वादेशस्वात्प्रागितिस्तंज्ञाया एवामावात् ।
 सर्वे । २१५ सर्वनाम्नः स्मै ७। १। १४॥ अतस्सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै
 स्यात् । सर्वस्मै । २१६ ङसिद्धयोः स्मारिस्मनौ ७। १। १५॥ अतस्सर्व-

विधीयमानोऽङ्कश्च सिध्यतीत्यर्थः । चकारात् पञ्चमास्तसिद्धिति तसिद्ध् च । न
 चावयवगतसर्वनामत्वेन तसिद्धिरिति वाच्यम्, 'कुस्विते' इति सूत्रस्यभाष्यरीत्या
 सङ्ख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्य इतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्वितीरपरवयवमेव सर्वनाम-
 प्रकृतिकमुबन्तार्थङ्कत्वादिविधवायां सर्वनामावयवटे. प्रागकस्त्रियर्थपर्यवसानात्
 दन्तसंज्ञाभावे तद्वसिद्धेरिति भावः ।

सर्वशब्दात् जसि पूर्वसवर्णङीर्षे प्राप्ति-वसः शी । अतो मिस इत्यस्माद्गत इत्य-
 नुवर्तते । 'सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते । तदाह-अदन्त इत्यादिना ।
 शी इति दीर्घोच्चारणं नपुंसकाद्येयुत्तरार्थम् । तेन धारिणी इति सिध्यति । अनेका-
 स्त्वादिति । न तु शिष्यप्रयुक्तं सर्वादेशत्वमत्रेति भावः । ननु 'नानुबन्धकृतमनेका-
 स्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा । अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वं सर्वादेशनिमित्तं
 न भवतीत्यर्थः । ततश्च शी इत्यत्र शकारस्य लशक्तद्वित इति इत्संज्ञकात्वात् कथं
 तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वम् । अत एव 'अवर्णस्तुसावन्तजः' इत्यत्र ऋकारमितमादाप तु
 इत्यादेशस्य नानेकास्त्वम्, अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः । अतः शिष्यप्रयुक्तमे-
 वात्र सर्वादेशत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति-न चेत्यादिना । 'अवर्णस्तु'
 इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकास्त्वमिति नेत्यन्वयः । शी इति शकारस्य 'लशक्त-
 तद्विते' इति इत्संज्ञा वक्तव्या । तेन च सूत्रेण प्रथयादिभूतानां लशक्तवर्गाणामि-
 त्संज्ञा विहित्वा । प्रकृते च शी इत्यस्य प्रायवाचिकारस्यत्वाभावाच्च स्वतः प्रायव-
 त्वम्, किन्तु जसादेशत्वेन स्थानिवद्भावात् प्रायवत्वं वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावश्च
 आदेशभावमापन्नस्य शी इत्यस्य भवति । एवञ्चादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिदशायां
 शी इति शकारद्वय इत्संज्ञाया असिद्धेरनेकास्त्वमप्रतिहतम् । अत एव शिष्यात्
 सर्वादेश इत्यपि निरस्तम् । तु इत्यत्र तु आदेशभावात् प्रागेव ऋकारस्य इत्यञ्-
 कत्वाच्च तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वमिति वैषम्यमिःशमिमेत्य परिहरति-सर्वादेशस्वात्प्रागिति ।
 शीभावे सति सर्वं ई इति स्थिते आङ्गुण सिद्धवत्कृत्वाह-पूर्वं इति । सर्वशब्दात्
 अतुष्येकवचने 'केयः' इति प्राप्ते । सर्वनाम्नः स्मै । अतो मिस इत्यस्माद्गत इत्य-
 नुवर्तते । केय इत्यतो केरिति च । तदाह-अतः सर्वेत्यादिना । सर्वशब्दात् पञ्चमे-
 कवचने टाङ्कसिद्धमिति प्राप्ते-ङसिद्धयोः । ङसिद्ध् किञ्चेति द्वन्द्वः । अतो

नाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । २१७ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ ।
५२ ॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वपत्वे ।
सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च
पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्वं तम तभयं डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् स्व नेम

मिस ह्यस्मादत् इति, सर्वनाम्नः स्मै ह्यस्यत्; सर्वनाम्न इति चानुवर्तते । तदाह—
अतः सर्वेति । एतयोरिति । ङसिद्धयोरित्यर्थः । एताविति । स्मारिस्मनावित्यर्थः । स्माया-
देशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तिस्वात् विभक्ताविति तकारस्य नेत्वमिति मत्वाह—
सर्वस्मादिति । सर्वं आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते—आमि सर्वनाम्नः ।
'आज्जसेरसुक' ह्ययतोऽनुवृत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन अङ्गस्येत्थधिङ्कृतं पञ्चम्या
विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः, परस्येत्थभ्याहार्यम् । 'तभयनिर्देशे पञ्चमी-
निर्देशो बलीयान्' इति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आमीति
सप्तमी आम् इति षष्ठ्यन्तमापद्यते । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम् ।
ततश्च अवर्णान्ताद्ङात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः
सम्पद्यते । तदाह—अवर्णान्तादित्यादिना । अवर्णान्तादित्यनन्तरम् अङ्गादिति शेषः ।
अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो
न स्यात् । तत्र आमो ङकारान्ताद्विहितत्वात् । सर्वनाम्नः परस्येति तु न व्याख्या-
तम् । तथा सति वर्णाधमेतराणामित्यसिद्धेरित्यग्रे मूळ एव स्पष्टीभवति । पर-
पत्वे इति । बहुवचने ह्रस्वेदित्येत्वम् । सन्निपातपरिभाषा स्वप्न न प्रवर्तते इति बहु-
वचने ह्रस्वेदित्यत्रोक्तम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वं, सुटोऽपि 'यदागमास्तप्रहणेन
गुह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । सर्वेषामिति । नन्वामीति सप्तमीनिर्देश-
सामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । ततश्च आमि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त
इति चेन्न, सप्तमीनिर्देशस्य 'त्रैल्ययः' ह्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येक-
वचनस्य ङसिद्धयोरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वस्मिन्निति । शेषमिति । शिष्यत
इति शेषं कर्मणि घञ् । 'घञजवन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । एवमिति ।
सर्वशब्दवदित्यर्थः । न च सर्वशब्दस्य बहुत्वभ्यापकसर्वत्वात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनि-
मित्तत्वात् बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, सर्वशब्दो हि बहुवचनवारणवत्स-
मुदाये वर्तते । तत्र यदा अनुद्धृतावयवः समुदायो विवक्षितः तदा भवत्येकवचनम् ।
यथा सर्वो लोक इति । अनुद्धृतावयवम् अविवक्षितसङ्ख्याकत्वम् । यदा तु अनुद्धृता-
वयवकौ समुदायौ तदा द्विवचनम् । यथा सर्वो ब्यूहाविति । यदा तु उद्धृतावयव-
समुदायः तदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति ।

अथ के ते सर्वादयः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह—सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशदिति ।

मम यिम । 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (ग सू १) ।
 'स्वमज्ञातिघनाख्यायाम्' (ग सू २) 'अन्तर बहिर्योगोपसंभ्यानयो' (ग सू ३) ।
 इत्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युग्मद् अस्मद् भवतु किम् । इति । तत्र
 उभशब्दो द्विबवितिष्ठस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु
 'उभकौ' इत्यकत्रयः । न च कप्रत्ययेनेष्टद्विदिः । द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयतः'

पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिकार्थित्वेति शक्यार्थिवादिवाच्ये तत्पुरुषो वा ।
 अङ्गुष्ठायास्तापुरुषस्योपसङ्ख्यानमिति इत्यु समासान्तो न भवति । अन्यप्राधिक-
 लोपादियुक्तेः ।

पूर्वपरावरति । गगान्तर्गतं सूत्रम् । व्यवस्थायामसंज्ञायाम् च पूर्वादीनि मठ
 मर्वादिगगप्रविष्टानि वेदितव्यानीत्यर्थं सर्वनामसज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि'
 इत्येव सिध्यति । 'स्वमज्ञाती'ति, 'अन्तर बहि'रिति च गगसूत्रद्वयमेवयोऽप्यम् ।
 व्यवस्थादिशब्दा अग्रे मूल एव व्याख्यास्यन्ते । इति शब्द सर्वादिगगसमाप्ति-
 शोक्तनार्थः । तत्र त्रिशब्दः अपि सर्वनामसंज्ञादेव । उभशब्दे तु विशेषमाह—उभेति ।
 सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः । अत्र एवेति । द्विबवितिष्ठवाचकत्वादेरेत्यर्थः । निव-
 मिति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । द्विवचनान्त एव न श्वेकवचनबहुवचने इति
 यावत् । तेन गवादि न निरार्थते । नन्वेवं सति जम गो' 'सर्वनाम्. म्' 'इसि-
 ङ्घोः स्यात्सिम्नौ' 'आमि सर्वनाम्. सुट्' इत्युक्तात् सर्वात्मकार्याणां द्विवचने
 अभावाद् उभशब्दस्य सर्वादिगगे पाठो व्यर्थ इत्यत आह—उभेति । तस्य उभशब्दस्य
 ह्य सर्वादिगगे पाठस्तु उभकारिभ्यत्र 'अभयसर्वनाम्नामकप्रवाकटे' इत्यकप्र-
 त्ययार्थ इत्यर्थः । ननु मास्तु उभशब्दस्य सर्वादिगगे पाठः । मास्तु च सर्वनामता ।
 मास्तु च तस्य युक्तः अकच । उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये सायपि उभयकारविति
 रूपमिदृशे । न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः । 'तद्विनस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा,
 'चिनः मप्रकृते' इति विश्वरेण वा अन्तोदात्तात्वे विशेषाभावात् । उक्तं च भाष्ये
 'काकचो' को विशेषः ?' इति । तत्राह—न चेति । कप्रत्ययेन उभकारवितिष्टरूपसि
 द्विनं चेत्यन्वयः कुत इत्यत आह—द्विवचनेति । द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयश्च
 विहितः । अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन उभशब्देन
 उभकशब्दोऽपि गृह्यते । तस्य च उभक औ इत्यस्यां वशायां द्विवचनपरत्वात्तदय-
 स्यो न भवति । कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात् परतो विहितत्वेन तन्मध्यपति-
 तन्यायामवृत्त्या उभकशब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावात् उभशब्दस्य कप्रत्ययस्य-
 च्छानेन द्विवचनपरत्वाभावात् अथचि उभयकौ इति स्यात् । यथा उभयतः उभय-
 त्रेत्यत्र द्विवचनपरत्वाभावादयश्च प्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । द्विवचने सति अयश्च-

उभयत्र' इत्यादाविवायचप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—'उभयोऽन्यत्र' (वा २३२) अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्मात्प्रत्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम'

स्यो नेत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—'दुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । द्विवचने सति अक्षरप्रत्ययो नेति यदभिहितं तत् 'उभयोऽन्यत्र' इति चक्षता वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः । अन्यत्रेत्येतद्द्वयाद्ये—अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति । उदाहृतवार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे ह्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभावो द्विवचनटा- विवक्षितः' इति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । उदाहरणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम् । ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थ उभ- शब्दस्य सर्वादिषु पाठ इति स्थितम् । अत्र यदुक्तं तत्तद्धितप्रक्रियायाम् 'उभा- दुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र वचयते ।

अयोभयशब्दे विशेषमाह—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयः मणिः । उभादुदात्तः' इत्ययच् । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिनः उभशब्दावय- विन्यर्थे अक्षरप्रत्ययः स्यादिति तदर्थः । द्वयवयवारब्धो मणिरित्यर्थः । मणेरवयविन एकत्वादुभयः इत्येकवचनम् । उभयश्च उभयश्च उभयश्चेत्येवं द्वयवयवारब्धस्यादिम- णिविवक्षायां तु बहुवचनम् उभये षण्य इति । उभयश्च उभयश्चेति द्वयवयवारब्ध- द्विमणिविवक्षायामुभयौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, उभयोऽन्यत्रेत्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविध्यवगमात् । न च तत्र वार्तिके स्वाधि- कायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य ग्रहणं स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव । तद्वार्तिकप्र- वृत्तेरिति चाच्यम् , एतद्वार्तिकव्याख्यावसरे उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये उदाहृतत्वेन तयप्रसमानार्थकायजन्तस्यापि तत्र ग्रहणावगमात् । एतदेवाभि- प्रेय 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यवयवत्वमुभयशब्दस्य द्विवचनभावेनासर्वविभ- क्तिवेषि न भवति, तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्त्रमृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाप्रौ, इति परिगणितत्वादिति कैयटे- नोक्तम् । तदाह—कैयट इति । एवं च उभयः उभये । उभयम्, उभयान् । उभयेन, उभयैः । उभयस्मै, उभयेभ्यः । उभयस्मात्, उभयेभ्यः । उभयस्य, उभयेषाम् । उभयस्मिन्, उभयेषु—इत्येव रूपाणि न तूभयावित्यादिद्विवच- नान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति । हरदत्त इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्दीजं तु उभयोऽ- न्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः । उभयशब्दात् जसि सर्वादीनीति नित्यां सर्वनामसंज्ञां वाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयात्पार्थक्यप- नेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—तस्मादित्यादिना ।

(मू २२६) इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चित्यैव संज्ञा भवति । उभये । इतरद्वयतमौ प्रथमयो । प्रथमग्रहणे तदन्ता प्राप्ताः (प २४) यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' (प २८) 'सुतिङ्गन्तम्' (मू २९) इति ज्ञापकतः । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।

तस्मात् उभयशब्दात् जसि मति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते नियैश्च संज्ञा भवतीत्यर्थः । सर्वादीनीत्यनेनेति शेषः । ननु प्रथमचरमादिष्वनन्तर्भावात् कथमुभयशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—तपप्रत्ययान्तरयेति । ननु तपप्राध्वनात् कथमुभयशब्दस्य तपप्रत्ययान्तरत्वमायत आह—अथवादेशस्य स्थानि ब्रूवेनेति । उभादुदात्त इति सूत्रे 'मह्वावाया अवयवे तपप्' इति उभयशब्दादिहितस्य तपपोऽप्यआदेशः 'तपग्रहणमनुवत्यं भयच्स्वतन्त्र, प्राययो वा, इति पचद्वयं भाष्ये रित्यतम् । तत्र प्रथमपचाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का बोध्या । ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात् कथमिह सर्वादीनीति नियैश्च 'संज्ञे' इत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । तदेतदप्युच्यते—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति । प्रथमचरमेति जसि विकल्पविधिः जसपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । सर्वादीनीति निरपेक्षसंज्ञाविधित्तु ननुनपेक्षत्वात् अन्तरङ्ग, अन्वपेक्षमन्तरङ्गमिति न्यायात् । अतोऽत्रपरमपि प्रथमचरमेति विकल्पं याधिया सर्वादीनीति नियैश्च संज्ञा भवति, परादन्तरङ्गस्य षष्ठीयस्वादिनि भावः । तथा च शीभावो निय इत्याह—उभये इति ।

ननु इतरद्वयतमशब्दयोः कापि प्रयोगादर्शनात् विभक्त्यर्थयोः पाठ इत्यत आह—इतरद्वयतमौ प्रथमयविति 'किंपत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरश्च' 'वा बहूनां जानिपरिप्ररने इतरमच' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति तद्विधाधिकारविहितौ इतरद्वयतमौ प्रथमयो, 'प्रथमयः' इत्यधिकृत्य तद्विधेः । अतः प्रथमग्रहणपरिभाषया इतरग्रहणेन कतरादिशब्दानाम् इतरमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः । शङ्कते—यद्यपीति । सुतिङ्गन्तमिति । यदि संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तते, तर्हि सुतिङ्गपदमित्येव सूच्येत, प्रथमग्रहणपरिभाषयश्च सुतिङ्गन्तमित्यर्थलाभात् । अतः संज्ञाविधौ प्रथमग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते इति विज्ञायते । एवञ्च प्रकृते सर्वनामसंज्ञाविधौ इतरद्वयतमग्रहणे प्रथमग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् कथं तदन्तग्रहणमित्याशेषः । परिहरति—तथापीति । अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रथमग्रहणन तदन्तग्रहणाभावेऽपि इह सर्वनामसंज्ञाविधौ इतरद्वयतमग्रहणे तदन्तग्रहणमित्येवैवमर्थः । कुत इत्यत आह—केवलयोरिति'न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तृणा, नापि केवलः प्रथमयः' इति न्यायेन केवलप्रथमयोर्द्वयतमयोः प्रयोगानाहत्वेन तयोः सर्वनामसंज्ञायां कलाभावादित्यर्थः । तस्मात् इतरद्वयतमग्रहणेन च कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम् ।

अन्यतरान्यतमशब्दावप्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विवहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतम-
शब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा । 'त्व' 'त्वं' इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ, एक
उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । 'एकस्तान्तः' इत्यपरे । नेम इत्यर्थे । समः सर्व-
पर्यायः, तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्' (सू० १२८)
इति ज्ञापकात् । 'अन्तरं बहिर्योग' (ग सू ३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति वक्त-

ननु उत्तरग्रहणेनैव सिद्धे सर्वादिगणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः । अन्यतमशब्द-
स्यापि इतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामस्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दावप्युत्प-
न्नाविति । द्विर्यादिशब्दवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनाविर्यर्थः । किञ्चतदेकेभ्य एव
उत्तरइतमविधानादिति भावः । नन्वेवं सत्यन्यतरान्यतमशब्दाभ्यां द्विवहुनिर्धार-
णावगमः कथमित्यत आह—स्वभावादिति । एवञ्चान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्व-
मित्याह—तत्रेति । एतयोर्मध्ये इत्यर्थः । अन्यतरशब्दस्य तु उत्तरप्रत्ययान्तत्वा-
भावेऽपि सर्वादिगणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्रायम् । अथ त्वत्वेत्येकप्रातिपदिक-
कर्मसं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्ग्राह्याच्छे—स्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायाविति ।
अन्यशब्दसमानार्थकाविर्यर्थः । द्वयोरप्यदन्तत्वे अन्यतरपाठवैयर्थ्यं परिहरति—
एक इति । इत्येक इति । इति कतिपये वृत्तिकृदादयः मन्यन्त इत्यर्थः । 'एतं त्वं मन्त्रे'
इत्युदात्तत्वस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति
भावः । एकस्तान्त इति । संहितापाठे त्वत् इति छेदमाश्रित्य प्रथमस्तकारान्तः,
द्वितीयः अदन्त इत्यपरे मन्यन्त इत्यर्थः । अन्यथा एकधुर्या वा स्वरविनिर्मुक्तं वा
सङ्ख्येव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि लाभात् 'स्वत्वसमसिमेषनुच्चानि' इति फिट्-
सूत्रात् । 'स्तरीरुत्वन्नवति सूत ठ त्वत्' इति ऋग्व्याख्यावसरे वेदभाष्ये 'एवदिति
सर्वादिपठितः अनुदात्तोऽयम् अन्यपर्यायः' इत्युक्तत्वात् । 'एवदधरमधुरमधूनि
पिबन्तश्च' इति अयदेवप्रयोगात् । तत्र हि त्वत्त्वद्वयोऽन्यपर्यायः । स्वतः अधर इति
विग्रहः । अन्यस्या अधर इत्यर्थो न तु तवाधर इति विवक्षितम्, 'पश्यति द्विशि
द्विशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनान्वयानुपपत्तेः । नेम इत्यर्थे इति । वर्तते इति
शेषः । 'प्रनेमस्मिन् दृष्टो सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः । सम इति ।
सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वादिगणे पठित इत्यर्थः । तुल्यपर्यायसिद्धिः । तुल्य-
शब्दसमानार्थक इत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अन्यथा तत्र समेयामिति निर्दिशेदिति भावः ।

ननु अष्टाश्याचीपठिते 'अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः' इति जसि सर्वनामसंज्ञा-
विकल्पविधायके सूत्रे 'अपुरीति चक्षुषम्' इति वार्तिकपाठो भाष्ये दृश्यते । एवञ्चा-
न्तराः पुर्यः इत्यत्र जसि सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽपि, अन्तरायां पुरीत्यत्र तद्धि-
षेष्वाभावाद् अन्तरस्यामिति स्यादित्यत आह—गणसूत्र इति । यद्यपीदं वार्तिकं

व्यम्' (वा २४०) अन्तरायां पुरि । २१८ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराप-
 राधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १ । १ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां
 सर्वनामसंज्ञा गणपाठासर्वत्र या प्राप्ता या जसि वा स्यात् । पूर्वे-पूर्वाः । स्वामि
 घेषापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायका कुराका
 इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तरा कुरव । २१९ स्वमघातिघनाख्यायाम्

जसि विकृष्टवधिप्रकरणे पठिते तथापि 'अन्तरं बहिः' इति गणधुप्रस्यैवायं
 दोषो नत्वेष्टाभ्यापीपठितस्य 'अन्तरं बहिः' इत्यस्य जसि विद्यावकस्य दोष,
 जसरेषी इत्यत्र अत इत्यनुचरणा टाबन्तात्तत्प्रातिविरहात् । ततश्च पुष्यां विशेष्य
 भूतायाम् अन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठे न लभते इत्येतद्भातिकार्यं पर्यवस्यति ।
 पूर्वञ्च असोऽन्यत्राणि अन्तरशब्दस्य पुष्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति
 लभ्यते । अतः अन्तरायां पुरीयाद्दीं सर्वनामकार्यं स्यादादि न भवतीत्यभिप्रेयो-
 दाहरति—अन्तरायां पुरीणि । यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितः, न तु टाबन्त-
 तथापि क्लिप्तविशिष्टपरिभाषया वा एकादेशस्य पूर्वान्तरत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्रा-
 सिर्वाभ्या । सिमशब्दस्तु 'सिमः कृतने च शक्ने च स्यान्सयांदावषट्ठयोः' इति कोशे
 प्रसिद्धः । अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाभ्यापीपठितां पूर्वपरेत्यादि-
 त्रिसूत्रीं पुनरुक्तिशङ्कोऽप्युदस्यन्त्वापेदे—पूर्वपरेति । सर्वनामानीति विभाषा जसीति
 चानुवर्तते । तदाह—एतेषामिति । पूर्वादिसप्तानामित्यर्थः । गण इति । सर्वादिगण
 इत्यर्थः । या प्राप्तेति । सर्वादीनीत्यनेन निषासंज्ञा या प्राप्तेत्यर्थः । अनेक पूर्वपरेति
 सूत्र गणपठितं असोऽन्यत्र निषत्तया सर्वनामसंज्ञार्थम् । अष्टाभ्यापीपठितं तु जसि
 तद्विकल्पार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम् ।

स्वामिधेयेति । अपेक्षयत इत्यपेक्षः कर्मणि घञ् । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयं
 चाभ्यं तेन अपेक्षस्याऽपेक्षमाणस्य अवधेर्नियमः स्पष्टस्यापेक्षेन विवक्षित इत्यर्थः ।
 ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थं वर्तमानानां पूर्वादिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकृष्टप
 इति फलति । व्यवस्थायां किमिति । पूर्वादिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्षं पूर्वार्थं विद्य-
 मानत्वादिति प्ररजः । दक्षिणा गायका इति । अत्र दक्षिणशब्दो नावश्यमेव इति भावः ।
 दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गायका इत्यत्र कर्मादिरयव्यपेक्षा अस्येवेत्यस्य आह—कुराका
 इत्यर्थ इति । यद्यपि प्रावीण्यमपि कर्मादिरयव्यपेक्षमेव, तथापि उत्तरे प्रायुत्तरे च
 शक्त इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमित्याहुः । असंज्ञायां किमिति । 'संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु
 न सर्वाद्य' इति वक्ष्यमाणस्य संज्ञायां सर्वनामत्वस्याप्रसक्तैरिति प्ररजः । कुरा-
 कुरव इति । कुराशब्दो देशविशेषेनित्यं बहुवचनान्तः । सुमेरुमवधी कृत्य उत्तोरशब्दो
 वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था, किं तु संज्ञाशब्दस्याप्यस्य सर्वनामता । पूर्वादिशब्दानां
 तु विष्णु अनादिरसङ्केत इति न तेषां संज्ञाशब्दाः । कुरपु सूचरशब्दस्याधुनिकरसङ्केत

१।१।३५॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जप्ति वा स्यात् ।
स्वे-स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः,
ज्ञातयोऽर्था वा । २२० अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १।१।३६॥ वाह्ये
परिधानीये वाऽर्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जप्ति वा स्यात् । अन्तरे-अन्त-
रा वा गृहाः । वाग्ना इत्यर्थः । अन्तरे-अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्य-
र्थः । २२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो चा ७।१।१६॥ एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं

पूर्वेष्वर्थं संज्ञाशब्द इति मन्यते । केचित्संसंज्ञायामित्यभावे संज्ञायामेव पूर्वादिशब्द-
नामप्राप्तविभाषा स्यादित्याहुः । स्वमज्ञानीति । अत्रापि सर्वनामानानीति विभाषा जस्येति
चानुवर्तते । ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या न ज्ञातिधनाख्या
अज्ञातिधनाख्या तस्याम् अज्ञातिधनाख्यायाम् । स्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंस-
कत्वम् । तद्वाह—ज्ञातिधनान्येति । स्वे स्वा इति । सर्वनामत्वे शीभावः, तद्भावे
तद्भाव इति भावः । आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं वेति स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः ।
'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वारमीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । अत्र स्वो ज्ञाता-
वात्मनीयेकं वाक्यम् । ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंस्त्रिङ् इत्यर्थः । स्वं त्रिष्वारमीये
इति द्वितीयं वाक्यम् । आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिघ्न इत्यर्थः । स्वोऽस्त्रियां धने
इति तृतीयं वाक्यम् । धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः । 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि
ज्ञातौ, त्रिष्वारमीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदिनीकोशः । तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात्
आत्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जसि विकल्प्यत इत्यभिप्रेत्य व्यासष्टे—आत्मीया-
इत्यर्थः, आत्मान इति वेति । ज्ञातिधनपर्युदासस्य प्रयोजनमाह—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति ।
ज्ञातिवाचिनः धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपर्युदासात् जसि स्वाः इत्येव रूपमित्यर्थः ।
न च ज्ञातिधनयोर्प्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्या-
प्रहणवलेन ज्ञातिधनत्वपुरस्कार एव पर्युदासप्रवृत्तेः । अन्तरम् । अत्रापि सर्वनामा-
नीति विभाषा जस्येति चानुवर्तते । यहिः अनावृत्तपदेशः, तेन योगः सम्बन्धः यस्य
स बहिर्योगः बहिर्योगमानार्थ इति यावत् । उपसंवीयते परिधीयत इति टप-
संव्यानम् अन्तरीयं वक्षम् । तद्वाह—नाह्य इत्यादिना । पूर्वादिभ्यो ङसिङ्योः
स्मात्स्मिन्नाविश्यनुवर्तते इत्याह—एभ्य इति । पूर्वपरस्यादिति सूत्रीनिर्दिष्टाः पूर्वादि
इह विवक्षिताः । एषादयो ह्यन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते । एकशब्दः सङ्ख्यायामिति ।
अर्थान्तरे तु द्विवचनग्रहणवचने अपि स्तः ।

'एकोऽन्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ।' इति कोशः ।

सर्ववत् । एकशब्दः सर्वव्याप्यं नित्यैकवचनान्तः । २२२ न बहुमीदौ
 १।१।२९॥ बहुमीदौ चिकीर्षिते सर्वनामसज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स
 त्वकपितृकः । अहक पिता यस्य स मरकपितृकः । इह समासत्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये
 सर्वनामसज्ञा नियिष्यते । अन्यथा लौकिकविप्रहवाक्य इव तत्राप्यकृत्प्रवर्तेत ।

इत्यादेतत् । त्वकपितृकः मरकपितृक इति बहुमीहिः । त्वकं पिता यस्य, अहकं
 पिता यस्येति लौकिकविप्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं प्रयोगार्हत्वम् । युष्मदस्मदोरशा
 ताद्येषु 'अयमसर्वनाम्ना'मित्येकञ्च युष्मद् स, अस्मद् स इति स्थिते, 'के प्रथ-
 मयोः' इत्यमि' स्वाही सी' इति स्वादेशे अहादेशे च सति 'शेषे लोपः' इति लोपे,
 'अतो गुणे' 'अमि पूर्वे' च त्वकम् अहकम् इति रूपम् । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
 स्-पितृ स्, इत्यलौकिकं विप्रहवाक्यम् । प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम् इति
 स्थितिः । तत्र त्वकपितृको मरकपितृक इति बहुमीहिद्वयाप्यं कप्रत्ययो न सम्भवति ।
 युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वे नाकृत्प्रसङ्गात् । तत्रेहमारभ्यते न बहुमीदौ । सर्वादीनि
 सर्वनामानि स्वयमुच्यन्ते । बहुमीदौ सर्वादीनि सर्वनामानि न श्युतिरर्थः प्रतीयते ।
 एवं सति सूत्रमिद् व्यर्थम्, शिष्यसर्वायेवादीनां बहुमीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वाद्यो-
 पसङ्गान्तावन्तरप्रधानकतथा उपसर्जनवादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'संज्ञोप-
 सर्जनोभूतास्तु न सर्वाद्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्याचष्टे—बहुमीदौ चिकी-
 र्षित इति । बहुमीहाविति विषयसङ्गम्यश्रयणाद् अयमर्थो लभ्यते । तथा च बहुमीदौ
 प्रसङ्गे सति ततः प्रागेव विप्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्योभावात्प्रकसाम-
 म्यस्य समासदशायामेव सत्त्वेन विप्रहवाक्ये तदभावेन तदानोमुक्तोपसर्जनत्वस्या-
 भावादिति भावः । अथ लौकिकविप्रहवाक्यं दर्शयन्, लक्ष्यभूत बहुमीहि दर्शयति—
 त्वकं पितरपादिना । सर्वनामत्वाभावात् कप्रत्यये 'प्रत्ययोत्तरपदयाञ्' इति स्वमादेशे
 त्वकः मरक इति च रूपम् । ननु बहुमीहिप्रवृत्तेः प्राक् अलौकिकविप्रहवाक्ये सर्व-
 नामत्वनिषेधात् त्वकं पितरेति कथं लौकिकविप्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—इति ।
 न बहुमीहावित्यस्मिन् सूत्रे इत्यर्थः । प्रक्रियावाक्ये इति । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
 स्-पितृ स्, इत्यलौकिकविप्रहवाक्ये एवोच्यते । लौकिकविप्रहवाक्ये तु नाथ निषेधः,
 बहुमीहिषसस्य स्वार्थे परिनिष्ठत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हत्वात् । बहुमीहेस्तत्र चिकीर्षित-
 त्वाभावात्, अलौकिकविप्रहवाक्ये प्रक्रियावाक्ये एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा
 चैतत्तथाप्यमासिनिरूपणे वक्ष्यते । ननु अलौकिकविप्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामत्वनिषेधः,
 को दोषः ? तत्राह—अन्यथेति । न बहुमीहावित्यलौकिकविप्रहवाक्ये निषेधाभावे
 सतीत्यर्थः । तत्रापीति । अलौकिकविप्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविप्रहवाक्ये भव-

स च समासेऽपि श्रूयेत; अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकान्, इतिवत् । भाष्य-

स्वकच् । सत्यप्यकचि तस्य प्रयोगानर्हत्वेन वाचकाभावादित्यत आह—सचेति । अलौ-
किकविग्रहवाक्ये ध्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च श्रवणनियमादिति भावः ।
उभयत्रापि तक्षिपमे दृष्टान्तद्वयमाह—अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकानितिबदिति ।

भवच्छब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् सर्वनामत्वाद्लौकिकविग्रहदशायामकच् । ततश्च
भवकच् अम् इति इत्यलौकिकविग्रहवाक्यं सम्पद्यते । तत्र 'अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थं
द्वितीयया' इति समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुकि अतिभवक-
च्छब्दात् प्रथमैकवचने अतिभवकानिति रूपम् । समासाभावपक्षे तु भवकन्तमिति-
क्रान्त इति लौकिकविग्रहवाक्यं भवति । तत्र समासदशायां भवच्छब्दार्थस्य स्वोपस-
ङ्गक्रान्तार्थान्तरप्रधानतया उपसर्जनत्वेऽपि अलौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्यानु-
पसर्जनत्वात् सर्वनामत्वे सति प्रवृत्तः अकच् अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रह-
वाक्ये अतिभवकानिति समासे चानुवर्तते, लौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्य उक्त-
रीत्या अनुपसर्जनत्वात् । समासे तस्योपसर्जनत्वेऽपि योनिभूतालौकिकविग्रहदशायां
प्रवृत्तस्याकचो निवर्तकाभावात् । न च भवत् अम् इत्यलौकिकविग्रहदशायां सतोऽप्य-
नुपसर्जनत्वस्य समासदशायां विनाशं प्राप्स्यमानतया विनाशोन्मुखत्वात् अकृत-
व्यूहपरिभाषया अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावात् अकच्छुर्लभः, ततश्च
अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे च कथम-
कच्प्रसक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । एवञ्जातीयकालौकिकविग्रहवाक्ये सर्व-
नामत्वप्रवृत्तौ अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्तेः । तद्वनित्यत्वे च न बहु-
व्रीहाविति सूत्रमेव ज्ञापकम् । तथा हि—यद्यकृतव्यूहपरिभाषा सार्वत्रिकी स्यात्,
तर्हि बहुव्रीहिविषयेऽपि युष्मद् स्-पितृ स् इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्ये अनुपसर्जन-
त्वस्य बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखतया सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् 'न बहुव्रीही'
इति नारभ्येत । अकृतव्यूहपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तेः भविष्यद्बहुव्रीहिकाकिकविना-
शोन्मुखमनुपसर्जनत्वं पुरस्कृत्य तदलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् न
तक्षिपेधाय न बहुव्रीहावित्यर्थवत् । न च उदाहृतबहुव्रीहिविषयालौकिकविग्रहवाक्ये
अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्यैव सर्वनामत्वाभाव आश्रीयतां किं न बहुव्रीहाविति
सूत्रेणेति वाच्यम् । एवं सत्यतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि न सिध्येत् । अ-
कृतव्यूहपरिभाषया तदलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावेनाकचः प्रवृत्त्यभावे
तस्यातिक्रान्तो भवकन्तमित्यादिलौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासेऽपि च
श्रवणं न स्यात् । एवं च बहुव्रीहिविषये अलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषाया
अप्रवृत्तिं सिद्धवरूपस्य सर्वनामत्वनिषेधात्तद्वितरसमासविषयेऽप्यलौकिकविग्रहवाक्ये

कारस्तु स्वकल्पितुकः मकल्पितुक इति रूपे इष्टापत्ति कृत्वैतरसूत्रं प्रत्याचक्ष्यो । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्य' (वा २२५) महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणं सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम क्वचित्समै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तं सर्वमति-सर्वस्तमै अतिषर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । २२३ तृतीया-समासे १।१।३०॥ सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासाय-

अकृतस्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते । एतदर्थमेव न बहुमीहाविति सूत्रमित्यप्यत्र विस्तारः । प्रत्याचक्ष्याविति । निराकृतवानित्यर्थः । सूत्रमात्ययोऽभयोरपि स्मृतिस्वाविशेषाद्विकहरमाशङ्क्याह—यत् चरमिति । सूत्रकाराहार्तिककारस्य उभाभ्यामपि भाष्यकृत इत्येवं मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वस्या-प्रामाण्यमिति वैयाकरणसमय इति भावः । न चाकृतस्यूहपरिभाषाया उक्तीर्या अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम् । अकृतस्यूहपरिभाषाया निर्मुक्तत्वस्य निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेदिवसशाब्दनिरूपणे 'समयोनी प्रथमाद्वा' शब्दश्च यद्यमानत्वात् ।

संज्ञोपसर्जनीभूता इति । आधुनिकसङ्घेनः संज्ञा । अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपरथा-पक्रमुपसर्जनम् । न सर्वाद्य इति । सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्यर्थः । महासंज्ञेति । त्रिभुवादिबदेकाक्षरसंज्ञामकृत्वा सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोप-स्थितरवीयसर्वायवाचकत्वस्य सर्वनामशाब्दप्रवृत्तिनिमित्तावमित्यवगततया तथा-विधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः । प्राधान्येनोपस्थितैत्यनेन उपसर्जन-व्यावृत्तिः । प्राधान्येनोपस्थितसर्वायवाचकत्वमित्युक्ते पूर्वादिशब्देष्वप्याप्तिः, अतः स्वीयेति । सर्वार्थेत्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यतिविषयकत्वात् । संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाकार्यं वीरमायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गतेति । सर्वादिगणे अन्तर्गतो गणः अन्तर्गणः सदीयं कार्यम् 'अद्भुतरादिभ्यः' 'त्यदादीनामः' इत्यादि-कमित्यर्थः । सर्वाय देहोति । संज्ञाशब्दत्वात् । शमायादेशेन । अतिकतरमिति । कतरमति-क्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात्पाठोदादेशः । अतितदिति । तमतिक्रान्तो ब्राह्मणः अतितदित्यत्र 'त्यदाद्यत्वं, 'तदोः सरसो' इति च न भवति । तृतीयासमासे । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामप्रहणम्, न बहुमीहावित्ययो मेति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—इति । मासपूर्वविति । मासेन पूर्वं इति विग्रहः । हेतौ तृतीया । पूर्व-सरसोति । तृतीयात्पुरुषसमासः । मासात् पूर्वभावीत्यर्थः । 'विभाषा दिक्समासे बहुमीहो' इत्यतः समासप्रहणे अनुवर्तमाने पुनः समासप्रहणं तृतीयासमासीय-

भावयेऽपि न । मासेन पूर्वाय । २२४ द्वन्द्वे च १।१।३१॥ द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा
न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवानाम् । न चैवं तद-
न्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यातत्वात् ।

लौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि परिग्रहार्थम् । ततश्च फलितमाह—तृतीया-
समासार्थेति ।

द्वन्द्वे च । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणं 'न बहुव्रीहौ' इत्यतो नेति चानुवर्तते ।
तदाह—द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा नेति । सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः । वर्णाश्रमेतराणामिति । 'वर्णाश्रमे-
तराणां नो ब्रह्म धर्मानशेषतः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः । वर्णाश्र आश्रमाश्च इतरे
चेति द्वन्द्वः । अत्र सर्वनामत्वाभावात्तानि सर्वनाम्न इति न सुट् । समुदायस्यैवेति ।
द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्युरिति नार्थः, विद्यति-
क्रियाभ्याहारे गौरवात्; किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषे-
ष्यभवनक्रिययैव द्वन्द्वस्याधारतयाऽन्वयः । द्वन्द्वधारा सर्वनामसंज्ञा न भवती-
त्यपरायः । द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति फलितम् । वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव
द्वन्द्वता, न तु तदवयवानाम् । एवं च वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्व-
निषेधः, न तु तदवयवानामिति वस्तुस्थितिकथनम् । ननु द्वन्द्ववयवानां सर्वना-
मत्वनिषेधाभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वतया ततः परस्यामः सुद्धि
वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात् । न च अवर्णान्तात् सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्यामः सुद्धि-
घानादिह चामि परे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाभावाच्च ततः परस्यामः
सुट्प्रसक्तिरिति वाच्यम् । सुद्धिविधिर्द्वयमङ्गाधिकारस्थः । ततश्च 'पदाङ्गाधिकारे
तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया सर्वनामान्ताददन्तादङ्गात् परस्यामः सुद्धि
विधीयते । ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि
तदवयवस्य इतरशब्दस्य सर्वनामत्वतया तदन्ताङ्गात् परत्वात्तमः सुट् स्यात् । न
चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यम्, पदाङ्गाधिकारादन्यत्र
तमिषत्रलाद्विविधौ तन्निषेधस्यार्थवत्त्वादित्याशङ्क्य परिहरति—न चैवमित्यादिना ।
एवमित्यनन्तरं सतीति शेषः । एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना
सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—सर्वनाम्नो विहितस्येति । अवर्णान्ताद-
ङ्गात् । परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यानान्तरिः । प्रकृते च
वर्णाश्रमेतरशब्दात् समुदायादाम् विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः,
द्वन्द्वस्य तन्निषेधात् । इतरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः, न ततो विहितः आम्, आमः
समुदायादेवं विधानात्, अतो न सुद्धिति भावः । अवर्णान्तादङ्गात् सर्वनाम्नो वि-
हितस्यामः सुद्धिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्राप्याप्तिः । अतः अवर्णान्तादङ्गात्

२२५ विभाषा जसि १।१।३२॥ असाधारं यत्कार्यं शीमावाक्यं तत्र कर्तव्ये
दन्दे उक्ता सहा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । शीमावं प्रत्येव विभा-
षेत्युचम्, अतो नाकच, किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । २२६
प्रथमचरमतयात्पार्थक्यकतिपयनेमाश्च १।१।३३ । एते जसः कार्यं प्रयुक्तसंज्ञा
वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्तत्तदन्ता प्राद्याः ।

परस्य सर्वनामो विहितस्याम सुद्धित्येव व्याख्येयम् । विभाषा जसि । सर्वनाममह-
णमनुवर्तते, इन्द्र इति च । जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः । जसः इः जसिः तस्मिन् ।
आप्येः सप्तम्या लुक् । इन्द्र इवर्णपरः सन् षी इतीकारमाचष्टे । सतश्च जसादेशे
शीमावे कर्तव्ये इति कथितम् । तद्वाह—असाधारमिति । अस् आचारो यस्येति बहु-
मीहिः । अस्तस्थानिकमित्यर्थः । मनु जसि परतो इन्द्रे सर्वनामसंज्ञा वा स्यादित्येव
कृतो न व्याख्यायत इत्यत आह—शीमानं प्रत्येवेत्यादिना । यदि तु अकच् स्यात्,
तर्हि तस्यैववभाषकवाच्येः प्रसज्येत । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधानाद्योक्त-
दोष इत्याह—वर्णाश्रमेतरका इति । न चाकच कर्तव्ये विकल्पामावेऽपि सर्वादीनोति
निरत्या सर्वनामसंज्ञा कृतोऽत्र न स्यादिति वाच्यम्, 'इन्द्रे च' इति तस्याः निरत्यनिपे-
षात् । न च इन्द्रे चेति निषेधस्य उत्करीत्या अवयवेषु प्रवृत्त्यभावाद्दर्णाश्रमेतरशब्द-
समुदाये इतरशब्दस्यावयवस्य सर्वनामत्वानपापादकज्जुवार इति वाच्यम्, इन्द्रा-
वयवभावे सुन्दरादिविशेषणाम्बयामावयवत् कुरादिविचक्षाया अभावात् । समुदाये
तद्विचक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेन अवयवगतकुरादेरपि बोधेनोकार्यत्वावयववेग्यः
पृथक् तदनुपपत्तेः । अन्यथा अवयववेग्यः प्रायेकं कप्रथमापत्तेः । एतदेधाभिप्रेतयोक्तं
भाष्ये—'वर्णाश्रमेतरशब्दे अकच न भवति' इति । एवञ्च यदा इतरशब्देन इन्द्रं कृत्वा
कुरिसित्ता वर्णाश्रमेतरा इति कुरात्सोऽत्र क्रियते तदा कप्रत्यये सति वर्णाश्रमेतरका
इत्येव रूपम् । यदा तु कुरिसितः इतरः इतरक इति अकचं कृत्वा वर्णाश्र
इतरकश्चेति इन्द्रः क्रियते, तदा शीमावविकल्पः स्यादेव ।

प्रथमचरमतया । विभाषा जसीत्यनुवर्तते, सर्वनामानोति च । तद्वाह—एत इति ।
प्रथमाश्च इत्यर्थः । उक्तसंज्ञा इति । सर्वनामसंज्ञका इत्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि
सर्वनामसंज्ञा गणे पाठाश्रित्या प्राप्ता, तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दस्यनिरि-
क्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठामावाद्भाष्यैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन
विधीयते । अतः नेमशब्दस्यनिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां असोऽन्यत्र न सर्वनामका-
र्त्तमित्याह—शेषं रामवदिति । तयशब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—तयः प्रत्यय इति ।
'संख्यायां अवयवे त्वप्' इति विहित इति शेषः । तय इति । तस्मात् प्रत्ययत्वा-

द्वितये, द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । 'विभाषा प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानम्' (वा २४२) । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय इत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह—पटुजातीयाय । निर्जरः । २२७ जराया जरसन्वतरस्याम् ७।२।१५१॥ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । 'पदाज्ञा-

द्धेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ताः तर्षन्ता आद्या इत्यर्थः । द्वितये द्वितया इति । द्वाववयवावस्थेत्यर्थे तयप् । यद्यप्यवयवसमुदायः अवयवीतयवर्थः, तस्य च एकत्वादेकवचनमेव युक्तम्, तथापि यदा उद्भूतावयवभेदः समुदायस्तयवर्थः, उद्भूतत्वं च विवक्षितसङ्ख्याकात्वम्, तदा अवयववद्भूत्वाभिप्रायम् अवयविनः अवयवाभेदाभिप्रायं वा बहुवचनमिति न दोषः । अत्र च तयग्रहणमेव प्रमाणम् । अन्यथा तयवन्ताजस एवाभावात् किं तेन ? चरमे चरमाः, अल्पे अल्पाः, अर्धे अर्धाः, कतिपये कतिपयाः, इत्यपि प्रथमशब्दबहुदाहार्यम् । अर्धशब्दस्त्वेकदेशवाची पुंलिङ्गः । समांशवाची तु नपुंसकलिङ्गः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेशशके' इति कोशात् । शेषं सर्ववदिति । नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादिति भावः । विभाषाप्रकरण इति । विभाषा ज्ञासीत्यधिकारे तीयान्तस्य ङे ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषु ङित्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचनं कर्तव्यमित्यथ । द्वितीयस्मै द्वितीयायेति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वेस्तीय इति पूरणे तीयप्रत्ययः । इत्यादीति । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये इति आदिशब्दार्थः । एवं तृतीय इति । ङित्सुदाहार्य इति शेषः । 'त्रेः सम्प्रसारणं च' इति पूरणे तीयप्रत्ययः । रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । ननु 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पटुशब्दात् जातीयरि पटुजातीयशब्दः, तस्यापि तीयान्तत्वात् ङित्सु सर्वनामत्वविकल्पः स्याद्विद्यत आह—अर्थवदिति । 'अथवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषया अर्थवानेव तीयोऽत्र गृह्यते । जातीयरि तु समुदायस्यैवार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्येति भावः ।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थ' इति समासः । 'गोखियोः' इति ह्रस्वत्वम् । निर्गता जरा यस्मादिति यहुन्नोहिर्वा । अस्य निर्जरशब्दस्य विशेषं दर्शयितुमाह—जराया इति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तम् 'अचिर ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन विशेष्यते । 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—जराशब्दस्येत्यादिना । ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसादेशः कथं निर्जरशब्दस्य भवेद्विद्यत आह—पदेति । पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः । जरसादेशाद्ययमङ्गाधिकारस्यत्वात् जराशब्दस्य तदन्तस्य च भवति । जरसावित्यादौ तु ष्यपदेशिवद्भावेन

धिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प ३०) । अनेकाकाराद्यदिशे प्राप्ते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) । एकदेशविकृतस्यानन्वयात् जरशब्दस्य अस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्वाधित्वा परत्वाच्चरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे ह्यकारो च रामभवत् । वृत्तिकृता तु 'पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः

तदन्तर्यं बोध्यम् । यद्यपि अत्राद्या इत्यस्य अङ्कविशेषणवादेव तदन्तविधिः सिद्धः, तथापि येन विधिगिर्यस्य प्रपञ्चभूतेषु परिभाषेयदोषः । अत एव 'पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः' इति प्रौढमनोरमाप्राप्तमुच्यते । ननु अत्राशब्दान्तस्य विधीयमानो अस्मादेनः निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकाकारादिर्याचित्य समाधत्ते—अनेकाकारादिति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । प्रत्यक्षनिर्दिश्यमानस्यैवेत्यर्थः । अनया परिभाषया अत्राशब्दस्यैव अस् । अत्राशब्द एव इत्यत्र स्यात् प्रत्यक्षनिर्दिष्ट । अत्राशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधिः कृत्स्नस्यत्वात् आनुमानिक इति भावः । इष्यञ्च परिभाषा 'पृष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रसिद्धार्थकचनपरेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ननु निर्जरशब्दस्य अत्राशब्दान्तत्वाभावात् कथमिह अत्रादेश इत्यत आह—एकदेशेति । 'द्विष्टेऽपि पृष्ठे षा श्वेव, न चाशो न तु गर्दभ' इति न्यायादिति भावः । निर्जरसौ । निर्जरस इति । प्रथमाद्द्वितीययोः द्विवचने बहुवचने च रूपम् । अस्मि निर्जरसमित्युदाहार्यम् । ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर आ, निर्जर अस् इति स्थिते इनातोः कृतयोः अत्रादेशो निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तम्, तथा चतुर्थ्येकवचने षष्ठ्येकवचने च, निर्जरः ए, निर्जर अस्, इति स्थिते यादेश इत्यादेशो च सति अजादिविभक्त्यभावात् अत्रादेशाभावे निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तम्, तदात—इनादीनिति । इन-य-आत्-रय इत्यादेशान् नुट् च परत्वात् बाधित्वा अत्रादेशः । ततश्च अदन्तत्वाभावात् इनाद्यो न भवन्तीत्यर्थः । निर्जरसेति । तृतीयैकवचनम् । निर्जरसे इति । चतुर्थ्येकवचनम् । निर्जरस इति पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च रूपम् । निर्जरसोः निर्जरसां निर्जरसीत्युदाहार्यम् । पञ्च इति । अत्रादेशाभाव पञ्च इत्यर्थः । इकारो चेति । भिन्न ऐमादेशो निर्जरैरित्येव रूपम्, न तु अत्रादेशो-निर्जरसैरिति । अदन्तमङ्गमाश्रय प्रवृत्तरय ऐस. सञ्ज्ञिपातपरिभाषया तद्विद्य. तच्च अत्रादेशनिमित्तवायोगात् ।

अथ वृत्तिकृदुपेक्षित मतान्तरं दृषयितुम् अनुवदति—वृत्तिकृता त्वित्यादिना । पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केष्विदित्यन्तो वृत्तिप्रथमः । वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोः अत्रसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपम्, न तु निर्जरसा निर्जरस इति केष्विदित्युक्तमित्यन्वयः । ननु इनादेशाभावादेश च परत्वाद् बाधित्वा अत्रसि कृते अदन्तत्वाभावात् -धमिनात् । इत्यात्मामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्थात्

कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जसिन निर्जरसाद् इति रूपे, न तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचित् इत्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिमिथ पष्ठयेकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । २२८ पदज्ञोमास्त्विशसन्म्युषन्शेष-

बोध्यते तत् पूर्वप्रतिषेधम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं तेनेत्यर्थः । तत्र पर-
णदस्येष्टवाचित्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे कश्चित् पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति
यावत् । ननु हनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, सन्निपातपरिभाषाविरोधादित्यत
आह—सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्येति । तथेति । भिस ऐसादेशे जरसादेशाभा-
वपक्षे निर्जरैरिति रूपम्, सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् जरसि कृते तु निर्जरसै-
रिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः । तदनुसारीति । निर्जरसिनेत्यादि रूपं येरुक्तं तदनुसारि-
भिरित्यर्थः । निर्जरस्येत्येवेति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते अजादिविभक्त्यभावाच्च
जरस । हनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशविषयेऽपि
पूर्वविप्रतिषेध आश्रयितुमुचितः । अतः निर्जरस्येत्येकमेव रूपं न तु निर्जरस इत्य-
पीति भावः । एतच्चेति । वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं केषांचिन्मतं तदनुसारिमतं चेत्पर्यः ।
भाष्यविरुद्धमिति । 'टाडसिद्धसामिनास्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः । इकाशोच्चारणं
मास्तु । तथा अदादेश एव विधेयः, न तु दीर्घ आदिति । रामेणेत्यत्र एकारस्तु योग-
विभागात् भवति । तथाहि 'वहुवचने हत्वयेत्' 'ओसि च' 'आडि चापः' सम्बुद्धौ च'
इति सूत्रक्रमः । तत्र आहोति योगविभागः क्रियते । अत एकारः स्यात् आडि ।
रामेण । आपः सम्बुद्धौ चेत्यन्यो योगः । आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ आडि ओसि
च । हे रामे, रमया, रमयोः । हसेरदादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न
पररूपमित्यादि टाडसिद्धसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । निर्जरसिन निर्जरसादिति
रूपसत्त्वे एतद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र इकारस्य आकारस्य च श्रवणाय हनादेशे
अदादेशे च इकाराकारोच्चारणावश्यकत्वात् । किञ्च गोनर्दायस्त्वाह—अतिजरैरित्येव
भदितव्यं सन्निपातपरिभाषाया इति 'जराया जरसन्त्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । निर्जरसैरिति रूपाम्युपगमे एतदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतः पूर्वविप्रतिषेधेने-
त्यादिमतान्तरमशुद्धमित्यर्थः ।

अथ पादशब्दस्य शस्त्रादौ विशेषं दर्शयितुमाह—पद् दत्-नस् मास्-
हृद्-निश्-असन्-यूपन्-शकन्-शकन्-उदन्-आसन् इत्येषां समाहार-
हृद्-शस् द्वितीयात्रह्रवचनं प्रभृतिः-आदिः येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहु-
व्रीहिः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते ।

स्यकण्ठकान्नुदभासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३॥ पाद दन्त नासिका मास हृदय-
 निशा अङ्गु यूप दोष् यकृत् शकृत् उदक आस्य एषा पदादय आदेशाः स्युः
 शसादौ वा । यत् 'आसनशब्दस्यासन्नादेशः' इति कारिकायामुक्तं तत्प्रामादि-
 कम् । पादः । पादौ । पादा । पादम् । पादौ पदः-पादान् । पदा-पादेने-
 र्त्यादि । २२९ सुहनपुंसकस्य १ । १ । ४३॥ सुडिति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्च-
 वचनानि सर्वनामस्यानसठ्ठानि स्युरकञोवस्य । २३० स्वादिष्वसर्वनाम-
 स्थाने १।४।१७॥ कप्रत्ययावधिषु स्वदिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसठ्ठं
 स्यात् । २३१ यच्च मम् १।४।१८॥ यकारादिष्वत्रादिषु च कप्रत्ययावधिषु

शासादिषु परेषु पदादय आदेशा वा स्युरित्यर्थः । पादाद्यादेशौश्च स्वानुस्वपास्थानिन
 आदिष्वन्ते । तथाह—पादन्तेत्यादिना । ययासङ्घपरिभाषया पादादीनां क्रमेण
 पदादय आदेशाः प्रत्येतभ्याः । तत् प्रामादिकमिति । अत्रमूलकमित्यर्थः । 'ह्रस्वा-
 ष्टकान् आसनि' इति मन्त्रे 'आसन्यं प्राणमूचु' इत्यादौ च आश्यायकवस्यैव दर्श-
 नादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुडि रामवत् । शसि पङ्क्तिरिति दत् आदेशः । दत् असु
 इति स्थिते तकारस्य 'शला जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानजरत्वमाशङ्कितं पद-
 संज्ञाविधायकं सूत्रं वचयति—स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमि-
 त्यत आह । सुहनपुंसकस्य । 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यतः सर्वनामस्थानमिषुमुवर्तते ।
 अथलीलं नपुंसकभिन्नप्रतिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यादित्यर्थः । तत्र
 सुट्शब्दप्रसिद्धार्यत्वाद् व्याचष्टे—सुडिति प्रत्याहार इति । सु इत्यारभ्य औटष्टकारे-
 षेति दोषः । न तु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । तदेतदाह—स्वादिपञ्च-
 वचनानीति । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । असर्वनामस्थान इति बहुष्वेऽप्येकवचनमायम् ।
 कप्रत्ययावधिष्विति । पञ्चमाभ्यासान्ते विधीयमानकप्रत्ययोत्तरावधिष्वेतिवित्यर्थः । तत्र
 च व्याख्यानमेव कारणम् । एवं च दत् असु इत्यत्र दत्शब्दस्य सुबन्तत्वाभावेन
 पदात्वाभावेऽपि अनेन सूत्रेण पदत्वात् 'शला जशोऽन्ते' इति तकारस्य जरत्वं स्या-
 दित्याक्षेपः सूचितः । असञ्ज्ञया पदसंज्ञावाधात् न जरत्वमिति समाधातुं असंज्ञासूत्र-
 माह—यच्च मम् । यच्च अद्येति समाहारद्वन्द्वः । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तं
 यथोच्येनेन विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः । तथाह—यकारादिष्विष्या-
 दिना । एवं च दत् असु इत्यत्र दत् इत्यस्य असंज्ञया पदसंज्ञावाधाच्च जरत्वमिति
 भावः । ननु पदसंज्ञयोरिह समावेशः कुतो न स्यात् । न च विप्रतिषेधे परकार्य-
 मिति परैव असंज्ञा भवतीति वाच्यम्, विरोधो हि विप्रतिषेधः । न ह्यत्र द्वयोरपि
 संज्ञयोः समावेशे विरोधोऽस्ति तत्राप्यपानीधरादौ हृत्प्रत्ययपदादिसंज्ञासमावेश-

स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसञ्ज्ञं स्यात् । २३२ वा कङ्कारादेका
सञ्ज्ञा १।४।१॥ इत ऊर्ध्वं 'कङ्काराः कर्मधारये' (सू ७५१) इत्यतः प्रागेक-
स्यैवैव सञ्ज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन शष्पादावचि भसञ्ज्ञैव, न
पदत्वम् । अतो जश्चं न । दतः । दता । जश्त्वम्—दङ्ग्यामित्यादि । मासः ।
मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । मामिरित्यादि । २३३ भस्य

दर्शनादिस्थत आह—आ कङ्कारादिति । आङ्मर्यादायामित्याह—कङ्काराः कर्मधारय इत्यतः
प्रागिति । आङ्गिह नाभिविधा, कङ्कारशब्दस्यापि प्रवेशे प्रयोजनाभावात् । प्राङ्-
कारादिति कङ्कारशब्दस्तु नोत्तरावधिः । 'कङ्काराः कर्मधारये' इति कङ्कारशब्दस्य
उत्तरावधिरे अधिकलाभात्, प्राङ्कारादित्युत्तरं तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकाराच्च ।
संज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । तत्रैकसंज्ञाया नियमाप्रवृत्तौ किं तेन ? नन्वस्त्वह
एकैव संज्ञा, तथापि विनिगमनाविरहात् भसञ्ज्ञैवेति कुतो लाभः ? तत्राह—या
परा अनवकाशा चेति । विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विशेषवलीयस्त्वस्य
चाप्रवृत्तावपि परस्वनिरवकाशावयोः अन्यत्र षलवत्वेन दृष्टत्वादिहापि ताभ्यां ष्यव-
स्था युज्यत इति भावः । द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा षलवती । अन्यतरस्या
निरवकाशात्वे तु सैवेति बोध्यम् । तत्र परा यथा—धनुषा शरैर्विध्यतीत्यत्र शरणां
विश्लेषं प्रथमविभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वाद्पादान्तावे करणात्वे च
प्राप्ते परा करणसंज्ञैव भवति । अनवकाशा यथा—अततच्छदिति । अत्र तकाराङ्-
कारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञैव अनवकाशात्वात् भवति, न तु लघुसंज्ञा तस्याः
असंयोगे परे चरितार्थत्वात् । अतः सन्वह्लघुनीति तत्र न प्रवर्तते । तेनेति । अनवका-
शात्वेनेत्यर्थः । अत इति । पदत्वाभावात् जश्चं नेत्यर्थः । जश्त्वमिति । दत् भ्यामिति
स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमि-
त्यर्थः । इत्यादीति । दङ्गिः दते इत्यादिरादिशब्दार्थः । 'सरि च' इति चार्धे दासु ।
पठे रामवत् । मास इति । मासशब्दस्य शसि पदञ्च इति मास् इत्यादेशे रूपम् ।
मासेति तृतीयैकवचनम् । यत्न इति । मास् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्विति पदत्वात्
'ससञ्जुपोः' इति रुः । 'भोभगो' इति तस्य यकारे 'हलि सर्वेषाम्' इति तस्य लोपे
माभ्यां मामिरिति रूपमित्यर्थः । इत्यादीति । माभ्यः इत्यादिरादिशब्दार्थः । मास्
सु इति स्थिते रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे 'वा शरि' इति सत्वविकल्पः
मास्सु-माःसु ।

भस्य इति । इत्यधिकृतं स्पष्टमेव । यूषशब्दो मण्डवाची । 'सुद्धामलकयूपस्तु
भेदी द्वीपनपाचनः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम् । तस्य शसि 'पदञ्च' इति यूषणा-

दा॥१२९॥ इत्यधिहृत्य । २३४ अल्लोपोऽनः दा॥१३४॥ अज्ञावयवोऽन-
 र्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । २३५ रथा-
 र्यां लो णः समानपदे दा॥१॥ एरुपदस्याभ्यां रेकपदाराभ्यां परस्य नश्य
 णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु

देशे यूषन् अस् इति स्थिते । अल्लोरोऽन । अस् इति सुप्तपद्यीक भिन्नं पदम् । अन
 ह्रायवयवपटवन्तम् अतो विशेषणम्-अनोऽवयवो योऽकारः तस्य लोप इति । अङ्ग
 स्यैऽपि हृतम् इहावयवपटवन्तमाश्रीयते । तद्यान ह्रायवान्नेति-अज्ञावयवो योऽन्
 तद्वयवस्य अकारस्य लोप इति । भस्वैरपि हृतम् अन ह्रायनेनान्वेति । तन्मानः
 असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरावं लभ्यते । तदाह-अज्ञावयव रथादिना । अजन्तस्य
 भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्यानं तु तथनोऽयत्र तकारादकारस्यापि
 लोपसङ्गः । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्यानं तु अनसा मनस्येति प्राति
 स्याति । अन ह्रायावयव अजन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्यानं
 तु अनहतथनोऽप्यप्रातिस्यातिरेव । तस्माद्दुक्तं व्याख्यानं व्यग्र विस्तरः । यूषन् अस्
 ह्रायप्रकारादकारस्य लोपे यूषन् अस् इति स्थिते-रथाभ्यम् । रथाभ्यामिति
 द्विभोगे पक्षमी । परस्यैरप्याहार्यम् । समानजन्त एकपदायः । यथा-समानग्रामा
 यमिति । आधारसप्तमीषलात् विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते । नः इति पद्यो ।
 तदाह-एकपदस्याभ्यामिति । एकारश्चेहाएगदावं विधत्तम्, परे इत्येतावतैव सिद्धे
 समानग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा रामनामोत्पादौ 'अटकुप्चाङ्' इति णत्वापत्तिः ।
 पृथग्यैव समानपदान्दृश्य तत्राप्यनुवृत्तेः । मातृभोगीणः ह्रायत्र णत्वं तु तद्विनाधि-
 कारे धष्यते । यूष्ण इति । शमि रूपम् । यूष्णेति । तृतीयैकवचनम् । न चाल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावात् नकारस्य यात् परत्वं नेति शङ्क्यम्, 'रथाभ्याम्' इति पापरस्य
 हि नश्य णत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः । किन्तु णत्वाभावे तद्-
 पेक्षा, णत्वाभावश्चाशास्त्रीयत्वाच्चातिदेश्यः । स्थानिनि मति यस्कार्यं भवति तद्देव
 हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदेश्यते । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशोऽपि न भवती-
 त्येवं कार्याभावस्य शास्त्रीयत्वाच्चातिदेश्यते इति स्थानिवत्सूत्रे अवोचाम ।

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' ह्रायत्र अशास्त्रीयः कार्याभावोऽप्यनिदिश्यत ह्रायभ्य-
 धायि तथापि नैह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादच, पूर्वत्वेन हृष्ट-
 स्यैव विधौ तत्रप्रवृत्तेः । इह चाल्लोपस्थानिभूतादकारात् परस्यैव णत्वविधानादिति
 भावः । ननु 'अच. परस्मिन्' इति सूत्रे स्थानिभूतादच पूर्वत्वात् परस्य विधावजा
 देश' स्थानिवदिति पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः, एवं चात्र लोपादेशस्थानिभूतादकारस्य

‘अद्वयवाये’ इत्येवात्र णत्वम् । ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ (वा ४३३) इति त्विह नास्ति । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु’ (वा ४४०) इति निषेधात् । २३६ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥ नेति प्रातिपदिकेति

पूर्वो यः प्रकारः तस्मात्परस्य नकारस्य णत्वविधौ लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अकारेण व्यवधानात् पात्परस्वामावात् कथं णत्वमित्यत आह—पूर्वस्मादिति । पक्षे स्थित्यादिना अस्य पक्षस्यानित्यत्वं सूचितम् । अत एव प्रविगणयति भाष्ये प्रयुक्तं सङ्गच्छते । चुरादौ ‘गण सङ्गधाने’ इत्यदन्तो घातुः । णिच् । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् ‘अन उपधायाः’ इति वृद्धिर्न । ण्यन्तात् कस्यो ष्यपि णिलोपं याधिसिन्ना ‘ष्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेरयादेशः । पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे ह्यह ‘ष्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेरयादेशो न स्यात् । लोपस्थानिभूतादत्रः पूर्वस्मात् परस्य णेरयादेशविधावहोपस्य स्थानिवद्भावे सति अता व्यवहितत्वेन णेलंघुपूर्वात् णकारात् परस्वामावात् , तस्मात् ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावात् स्थानित्यत्वं विज्ञायते । एवं च गोशब्दात् सम्बुद्धौ ओतो णित्वे वृद्धौ हे गौरिति सिध्यति । अन्यथा औकारस्य स्थानिभूतादोकारात् पूर्वो यो नकारः तस्मात् परस्याः सम्बुद्धौ लोपविधौ स्थानिवद्भावे ओकारादेहः परत्वात् सम्बुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अद्वयवाये इत्येवेति । ‘अट्कुप्वाङ्’ इति सूत्रेणैवेत्यर्थः । पादव्यवहितपरस्य नस्य णत्वविधासुदाहरणं पुष्पातीत्यादि बोध्यम् । चस्तुतस्तु ‘तत्रापि ष्टुत्वेनैव सिद्धे पत्रहणम् उत्तरार्थम्’ इति स्पष्टमाहरे ।

नन्वलोपस्य णत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः ? पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात् णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यत आह—पूर्वत्रेति । संयोगादिलोपे लत्वे णत्वे च कर्तव्ये तस्य—पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य द्वयो-वाचः अप्रवृत्तिरिति यावत् । संयोगादिलोपे यथा—चक्रघ्न । इह ‘अचः परस्मिन्’ इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् ‘स्कोस्संयोगाद्योः’ इति ककारलोपो न । लत्वे यथा—निगाह्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ‘अचि विभाषा’ इति लत्वम् । णत्वे यथा—मापत्रपनी । वपतेर्द्युट्, अनादेशः, उगिरवात् ङीप्, ‘यस्येति च’ इति नकारात् अकारस्य लोपः । इह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तस्वामावात् ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिमक्षिषु च’ इति णत्वं न । यूपन् भ्यामिति स्थिते । न लोपः । न इति स्थानव्यवहन्तं पृथक्पदम् । आर्षः पठया लुक् । नकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः । अन्तस्येति नकारस्य विशेषणम् । अत एव च नस्य विशेषणसापेक्षत्वात् लोपशब्देन समासो न भवति, अस्मामर्थ्यात् । कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येवषिकृतम् अवयवव्यवहन्तमन्वेति । पदस्य योऽयमन्तावयवः तस्य नकारस्य लोप इति । कीदृशं पद-

च लुप्तपठोके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् ।
 नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घ ऐस्वप्नेत्यं च न । यूपध्याम् । यूपमि । यूपम्य इत्यादि ।
 २३७ विभाषा छिद्योः ६ । ४ । १३६ ॥ अज्ञावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिश्वा
 दिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परसोः । यूपिण यूपणि ।
 पक्षे रामवत् । 'पक्षी—' (सू २२८) इति सूत्रे प्रभृतिप्रहणं प्रचारायम् । तथा
 च औष्ण्यशामपि दोषादेशः अत एव आप्ये 'ककुक्षोषणी' शयुदाइतः । तेन
 'पदङ्प्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यादि च सङ्गच्छते । 'आध्वन्यं
 प्राणमूषु' इति च । आसन्ने भवः आसन्वः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव

मित्यपेक्षया प्रातिपदिकेति लुप्तपठवन्तमन्वेति । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत् पदं तस्य
 योऽयमन्तावयवो नकारः तस्य लोपः स्यादिति । अत एव प्रातिपदिकान्तस्येति न
 समस्तमेकं पदम् । तस्य पदशब्देनाम्बितेनान्तशब्देनासासामर्थ्यात् । तदाह - नेति
 प्रातिपदिकेति च लुप्तपठोके पदे इति । तदन्तरस्येति । तस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारः
 तस्यैवार्थः । प्रातिपदिकप्रहणं किम् ? 'अहन्' इति तिङन्तस्य न भवति । पदप्रहणं
 किम् ? राक्षसो । नञ् नलोपे सति यूपध्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घः । यूपमि-
 त्थस्य 'अतो मिस देस्' इति ऐसादेशः स्यात् । यूपम्य इत्यत्र 'बहुवचने स्रस्येत्'
 इति पर्यं स्यादित्यत आह—नलोपस्यासिद्धत्वादित्रि । शत्यादीति । यूपो-यूप्या-यूप्योः-
 यूप्याम् इति आदिशब्दार्थः । यूपन् छि इति स्थिति 'अङ्गोपोऽन' इति नित्ये अङ्गोपे
 प्राप्ते—विभाषा छिद्योः । अङ्गोपोऽन इत्यञ्जवर्तते । अङ्गस्येति नस्येति चाधिकृतम् ।
 मन्देश्येनेन च असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं पूर्ववदनो लभ्यते । तदाह—
 अज्ञावयव इति । छिद्योरिति । छिद्यं शी चेति विमहः । 'नपुंसकाश्च' इति विहित
 पदान्न शी गृह्यते न तु अरशासोरिशाः, हरिमन् परे मत्वासगमवात् । पक्षे इति । यूप-
 यादेशाभाषापक्षे इत्यर्थः ।

अथ क्वचित् शाखादिभ्योऽन्यत्रापि पदाद्यादेश साधयितुमाह—पदो इति सूत्र
 इति । प्रकोरेति । प्रकारः सादृश्यम् । तच्च प्रत्ययत्वेन बोध्यम् । प्रभृतिप्रहणस्य प्रका-
 रायत्वे प्रमाणं दत्तवति—अत पदेति । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ककु-
 क्षोषणी याचते महादेश' इत्येवं आप्ये औष्ण्यशाममृतशीभावे परतः तदाह्नो दोष
 आदेशः अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । तेनेति । प्रकारार्थकप्रभृतिप्रहणेनेत्यर्थः । पद-
 ङ्प्रिश्चरिष्यत्र पदिति प्रथमैकवचनम्, स्वान्तं हदित्यत्र हृदिति च सङ्गच्छते इत्यर्थः ।
 आदिना निष्ठादिसङ्ग्रहः । आसन्व प्राणमिति । आसन्वं प्राणमूचुरिति च अत एव
 सङ्गच्छते इत्यन्वयः । आसन्वशब्दस्य आसन्वादेश इति अत्रं चारयति—आस्ये भव'

भाष्यात् । तेन 'दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति सङ्गच्छते । 'भुजवाहू प्रवेष्टो दोः' इति साहचर्यान्पुंस्त्वमपि । 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति । द्वयोरहोर्भवो द्वयहः । २३८ सङ्ख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ६।३।११०॥ सङ्ख्यादिपूर्वस्याहस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्वयहि—द्वयहनि—द्वयहे । विगतमहर्वहः व्यहि—व्यहनि—व्यहे । अहः साय' सायाहः । सायाहि—सायाहनि—सायाहे । इत्यदन्ताः ।

इति । प्राणशब्दसमभिज्याहारादियमेव व्युत्पत्तिरिति भावः । 'शरीरावयवाच्च' इत्यास्यशब्दात् भवार्थे यत्प्रत्यये आसन्नादेशः । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वाभावे तु इह आसन्नादेशो न स्यात्, यत्प्रत्ययस्य शसादिषु सुप्सु अनन्तर्भावादिति भावः । ननु दोषणी इति भाष्ये नपुंसकप्रयोगोऽनुपपन्नः । 'दोषं तस्य तथाविधस्य' इत्यादौ पुंस्त्वस्यैव प्रयोगदर्शनादित्यत आह—दोषशब्दस्येति । अत एवेति । ककुहोषणी इति भाष्यादेव श्रेयमित्यर्थः । तेन दक्षिणमिति । 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति रघुवंशे । दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः । दोषशब्दस्य द्वितीयैकवचनं दोः इति, पुंस्त्वे दोषमिति स्यादिति भावः । ननु भाष्यानुवारात् दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमेव स्यादित्यत आह—मुजेति । 'भुजवाहू प्रवेष्टो दोः' इति कोशात् पुंस्त्वमपीत्यर्थः । नन्वयं कोशः दोषशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्युपपन्न इत्यत आह—साहचर्यादिति । पुंस्त्रिङ्भुजादिशब्दसाहचर्यादित्यर्थः, 'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति कोशे परिभाषितत्वादिति भावः । दोषशब्दस्य पुंस्त्वसाधने फलं दर्शयति—दोषं तस्येति । 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्' इति श्रीहर्षः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीम् अतिशयं च गृह्णित्यन्वयः । अत्र दोषमिति दोषशब्दस्य पुंस्त्रिङ्द्वितीयैकवचनम् । अत्र सुप्रभृतिष्विति वाच्ये शस्प्रभृतिष्विति वचनात् सुपि कचिदेव पदाद्यादेशा इति गम्यते । द्वयोरहोरिति । तद्धितार्थेति समासः । 'कालाट्टञ्' इति टञ् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । 'राजाहस्सखिम्यष्टच्' इति । टच् । 'अहोऽह् एतेभ्यः' इत्याह्लादेशः । रामशब्दवद्रूपाणि । ङौ विशेषमाह—सङ्ख्याविसायेति । सङ्ख्या च विश्वसायश्च सङ्ख्याविसायाः ते पूर्वं यस्मादिति विग्रह इत्यभिप्रेत्य आह—सङ्ख्येत्यादिना । सङ्ख्यापूर्वमुदाहरति—द्वयहि द्वयहनीति । अहोपे तदभावे च रूपम् । द्वयहे इति । अहन्नादेशाभावे रूपम् । एवं विपूर्वमुदाहरति—विगतमिति । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति समासः । पूर्ववदह्लादेशः । एवं सायं पूर्वमुदाहरति—अहः सायः इत्यादिना । अत एव ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

विश्वपाः । २३९ दीर्घाञ्जसि च ६ । १ । १०५ ॥ दीर्घाञ्जसि इवि च परे
पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । इद्धिः विश्वपौ । सवर्णदीर्घः-विश्वपाः । यत्रपीह
ओकि 'नादिवि' (सू १६५) इत्येव सिद्धम् । जसि तु सन्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे
क्षतिर्नास्ति; तथापि 'गौर्यो' 'गौर्य' इत्याद्यर्थे सप्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।
२४० आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥ आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याप्रत्य

अय आकारान्ता निरूप्यन्ते-विश्वपा इति । अयन्तस्वामावात् न सुलोपः । एतद्-
र्थमेव हल्ल्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घप्रहणे आग्रहणमिति भावः । विश्वं पाति रक्षतीत्यर्थे
'आतोऽनुपसर्गं कः' इति प्राप्ते वाऽस्वरूपन्यायेन 'आतो मनिन्कनिन्वनिपञ्च' इति
चकाराद्विच । यद्यपि तत्र 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो छन्दसीत्यनुवर्तते, तथापि वेदे
अनेन विश्व; लोके तु 'अन्येभ्योऽपि हरयन्ते' इति विश्व । अन्ये तु 'किप्च' इति
सूत्रेण क्पिपमाहुः । 'धुमास्या' इतीरवं तु न, 'वकारे ईत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकत्वात्,
कनिपि पावान इत्येवदर्थं तस्यावरयकरत्वात् । 'क्पिपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तकि-
भ्योऽनमिघानमेव' इति शब्देन्दुसोखरे स्पष्टम् । अत एव भाष्ये पावान् इत्यत्र
चनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईत्वमवकारादीविति षष्ठ्यम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्य-
तम् । ततश्च विश्वपा इत्यत्र विज्ञेव । विश्वपा और इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'
इति प्राप्ते । दीर्घाञ्जसि च । 'प्रथमयोः' इत्यत पूर्वसवर्णं इति 'नादिवि' इत्यतो
नेति इचीति च अनुवर्तते । तदाह—दीर्घादित्यादिना । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'ना-
दिवि' इत्येव सिद्धेरिति शङ्कते—यस्मोह ओकि नादिवीत्येव सिद्धमिति । ननु जसि
विश्वपा अस इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावरयकम्, तत्र 'नादिवि'
इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—जसि खिति । मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेध; पूर्वसवर्णदीर्घे
सत्यपि जसि विश्वपाः इति सिष्यति, तद्विषेधे सत्यपि 'अकः सवर्णं दीर्घं' इति
कृतेऽपि विश्वपाः इत्येव रूपं सिष्यति, अतः कि तद्विषेधेनेत्यर्थं । परिहरति—तथा
पीति । इत्यादिति । आदिना लक्ष्म्याविद्यादिसकप्रहः । तत्र 'नादिवि' इत्यस्याप्रस-
क्त्या तद्विषेध आवरयक इति भावः । ननु 'दीर्घाञ्जसि च' इति सूत्रं यदि गौर्यो
इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदन्ताधिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त
इत्यत आह—इहापि न्याय्यत्वादिति । विश्वपावित्यत्र 'नादिवि' इत्यस्य 'दीर्घाञ्जसि
च' इत्यस्य च प्राप्तौ परत्वेन 'दीर्घाञ्जसि च' इत्यस्यैव उपन्यासोविद्यादित्यर्थं ।
'अमि पूर्वः'-विश्वपाम् । ओटि-विश्वपौ ।

वासि-विश्वपा अस इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते । आतो धातोः । अङ्गस्येति
भस्येति चरविहृतम् । आतीरित्यात् इति चरञ्जन्तेन विसृज्यते । तदन्तविधिः ।

लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू. ४२) । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । 'धातोः' किम् ? हाहान् । टा सवर्णदीर्घः—हाहा । हे वृद्धिः—हाहै । ङसिङ्सोर्दीर्घः—हाहाः । ओसि वृद्धिः—हाहौः । औ आद्गुणः—हाहे । शेषं विश्वपावत् । 'आतः' इति योगविभागाद्धातोर्प्याकारलोपः । क्वचित् । कत्वः । शनः ॥ इत्यादन्ताः ॥

'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—आकारान्तो य इति । अलोऽन्त्यस्येति । अन्यस्याऽऽकारस्य लोप इति शेषः । विश्वपाभ्यामिति । अभत्वादाल्लोपो नेति भावः । इत्यादिति । विश्वपाभिः । विश्वपे । विश्वपः । विश्वपोः । विश्वपाम् । विश्वपि । विश्वपोः । विश्वपासु । एवं शङ्खध्मादय इति । शङ्खेन शङ्खे वा धमतीति । शङ्खध्माः । 'ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः, पूर्ववत् चिच् क्त्वा । 'आदिना सोमपादिसङ्ग्रहः । सोमं पिवतीति स्मोमपाः । कीलालं पिवतीति कीलालपाः । वारिपर्यायेषु 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः । मधु पिवतीति मधुपाः इत्यादि । धातोः किमिति । 'अतोऽनापः' इत्येव सूत्र्यताम्, तावत्तैव रमा इत्याद्यावन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति प्रश्नः । हाहानिति । पूर्वसवर्णदीर्घं 'तस्माच्छ्रसः' इति नत्वम् । हाहा इति गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । 'हाहाहृश्चैवमाथा गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । सुटि विश्वपावत् । शसि हाहा अस्त्र इत्यत्रापि 'आतोऽनापः' इत्याल्लोपः स्यात्, अतो धातुग्रहणमित्यर्थः । टा सवर्णदीर्घ इति । टा इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियावशायां न दुष्यति । तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । योज्यम् । हे वृद्धिरिति हाहा ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । ङसिङ्सोरिति । हाहा अस् इत्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । ओसि वृद्धिरिति । हाहा ओस् इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । औ आद्गुण इति । हाहा इ इत्यत्र 'आद् गुणः' इति गुण एकार इत्यर्थः । क्त्वा, आ इति प्रत्ययौ अकारान्तौ विश्वपावत् । नन्वधातुत्वात् कथमिह आलोप इत्यत आह—आत् इति । योगेति । 'आतो धातोः' इत्यत्र आत् इति विभज्यते । आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तेन क्वः श्रः इति शसि रूपं सिध्यति । धातोरिति योगान्तरम् । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । आवन्तव्यावृत्त्यर्थं हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । आत् इति योगविभागस्तु क्वः श्रः इत्यादौ क्वचित्वाल्लोपार्थः । ननु मालेवाचरति मालाः । आचारकिञ्चन्तात् कर्तरि क्विप् । सुबुत्पत्तिः । अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शसादावाल्लोपो दुर्वारः, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् आदन्तत्वाच्च । न च 'अनाप इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादावन्तेषु नाल्लोप इति शङ्क्यम्, उक्तरित्या योगविभागमभ्युपगम्य 'अनाप' इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, पतङ्गार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव

हरिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (मू १६४) हरो । २४१ जसि च ७ । ३ ।
 १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याप्तस्य गुण स्याज्जसि परे । हरयः । २४२ ह्रस्वस्य
 गुणः ७ । ३ । १०८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एह्रस्वात्-' (मू ११३)
 इति सम्बुद्धिभेदः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । २४३ शेषो घ्यसखि
 १ । ४ । ७ ॥ अनदीसञ्ज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णौ तदन्तं सखिवर्णं पिसञ्ज्ञं स्यात् ।
 'शेषः' किम् ? मय्ये ? एकसञ्ज्ञाधिकारान्तिदे शेषप्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् ?

आयस्तेभ्य आचारकियभावसोधनाविति शब्देन्दुनेखरे प्रपञ्चितम् । इत्वादन्त
 प्रकरणम् ॥

- अथ इकारान्ता निरूप्यन्ते—हरिरिति । हरिशब्दात् सुः स्वधिसर्गौ । न च
 विसर्जनीयस्य अकारादुपरि उपसङ्गुधानेनापराधत् तस्मिन् परतो रेफादिकारस्य
 यणादेशः सङ्घट्टः, यणादेशे कर्तव्ये विसर्जनीयस्यासिद्धत्वात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति ।
 हरि औ इति स्थिते अनेन पूर्वसवर्णदीर्घं सति हरी इति रूपमिदमर्थः । जसि हरि
 अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते । जसि च । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनुवर्तते । अह्रस्व-
 त्यभिद्धतं ह्रस्वेन विशेष्यते । नदन्तविधिः । तदाह—ह्रस्वान्तस्येत्यादिना । हरय इति ।
 अलोन्त्वपरिभाषया अन्त्वस्य गुणः, इकारस्य तालुस्थानसाञ्ज्ञादेशकारः, अयादेशः,
 स्वधिसर्गाविति भावः । (हे) हरि स् इति स्थिते ह्रस्वस्य गुणः । 'सम्बुद्धौ च'
 इत्यतः सम्बुद्धाभियनुवर्तते । तदाह—ह्रस्वस्येत्यादिना । अनेन रेफादिकारस्य गुण
 प्रकारः । सम्बुद्धिभेद इति । एह्र. परत्वाविति भावः । न स्वप्न ह्रस्वात् परत्वावस्ति, पर-
 त्वावित्येत्याह सम्बुद्धिगुणे कृते इत्वात् परत्वाभावात् । हरिमिति । अमि पूर्वरूपे
 रूपम् । हरोमिति । पूर्वसवर्णदीर्घं 'तस्माच्छ्रस' इति नावम् ।

वृत्तीमैकवचने हरि आ इति स्थिते धिकार्यं धषयन् धिसंज्ञामाह—शेषो । 'धू
 स्यात्स्यौ' इत्यतो यू इत्यनुवर्तते । इअ उअ यू इदणंश्च सवर्णश्च । 'दिति इरहश्च'
 इत्यतो इरय इत्यनुवर्तते । तच्च यूस्यां प्रत्येकमन्वेति । उक्तात् नदीसंज्ञकात्
 अन्यः शेषः । स च यूस्यां प्रत्येकमन्वेति । शब्दस्वरूपमित्यप्याहार्यं यूस्यां विशेष-
 यते । तदन्तविधिः । तदाह—अनदीसंज्ञावित्यादिना । शेषः किमिति । अनदीसंज्ञकत्व-
 विशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । मय्ये इति । शेषप्रहणाभावे 'दिति इस्वश्च' इति नदीत्व-
 पक्षेऽपि विसञ्ज्ञा स्यात् । ततश्च 'भाष्येणा.' इत्वादागमे वृद्धौ 'धेङिति' इति गुणे
 अयादेशे सवर्ण इति स्वादिति भावः । शेषप्रहणाभावेऽपि मय्ये इत्यत्र धिसंज्ञा न
 भवति 'आ ककारादेका संज्ञा' इत्यनवकाराया नदीसंज्ञया याधादित्यत आह—एक-

वातप्रम्ये । 'यू' किम् ? मात्रे । २४४ आढो नाऽखियाम् ७ । ३ । १२० ॥
घेः परस्याढो ना स्यादखियाम् । आढिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् । हरिणा 'अखि-
याम्' किम् ? मत्या । २४५ घेर्ङिति ७ । ३ । १११ ॥ घिसञ्ज्ञकस्य ङिति सुपि
गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'ङिति' किम् ? हरिभ्याम् । 'सुपि'

संज्ञेति । वातप्रम्ये इति । ह्रस्वग्रहणाभावे वातप्रमी ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि
घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'वेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे च वातप्रमये इति स्यात्,
अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । मात्रे इति । यू इत्यभावे मात्र ए इति स्थिते ऋकारा-
न्तस्यापि घिसंज्ञायां 'वेर्ङिति' इति गुणे अकारे रपरत्वे मात्रे इति स्यात्, अतः
इदुताविति भावः । वस्तुतस्तु इदुताविति व्यर्थमेव । मात्रे इत्यत्र ऋकारान्तस्य
विक्षेपेऽपि 'वेर्ङिति' इति गुणे न भवति 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यत्र छिग्रह-
णात् ज्ञापकात् । तद्धि मात्रि इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि
घित्थे तु वेर्ङिति इत्येष गुणसिद्धौ किं तेन ? आढो नाऽखियाम् । घेः परस्तेति । 'अख्य
घेः' इत्यतो छिग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । हरिणेति । नादेशे 'अट्टकृष्वाल्' इति णत्वम् ।
ननु आढो विहितो नामावः कथं टा इत्यस्य स्यादित्यंत आह—आङ्ङीति ।
प्राचामाचार्याणां शास्त्रे संज्ञितेत्यर्थः । मत्वेति । 'ङियां ङिन्' इति ङिन्तमति-
शब्दस्य श्रीलिङ्गस्वाप्ताभावो नेति भावः । हरिभ्याम् । हरिभिः । हरि ए इति स्थिते
वेर्ङिति । 'सुपि च' इत्यतः सुपीति 'ह्रस्वस्य' इत्यतो गुणं इति आनुवर्तते । तदाह—
घिसंज्ञकस्येत्यादिना । यप्पोऽपवादः । हरये इति । गुणे अयादेशे । सुपि किं पठतीति । 'वोतो
गुणवचनात्' इति छीष् । नस्य द्विवेऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो न गुण इत्य-
र्थः । न च 'वेर्ङि' इत्येव सूचयाम्, इद्ग्रहणं न कर्तव्यम् 'यस्मिन् विधिः' इति परि-
भाषया ङकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्; एवं सति 'आणनद्याः' इत्यत्रापि
छीत्येवानुवृत्तौ ङकारादेराम आङ् विधीयेत; ततश्च मत्यामित्यत्र आप्व स्यात्,
आमो ङादित्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्कयाम्, अपिचिर्वात्
स्थानिनो ङेर्ङकारस्यादित्वेनाश्रयणात् । इद्ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः सम्भवति । अनु-
बन्धकार्यं कर्तव्ये अनस्विधाविति निषेधाभावात् आमादेशादशयां ङेर्ङकारस्य
इत्संज्ञालोपाभ्यामपहृतत्वेन आस्थान्यत्वाभावात् अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् ।
एकान्तत्वपक्षेऽपि अद्ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकादिशरसवस्य'
इत्यत्र शिद्ग्रहणात् ज्ञापकात् । अन्यथा इदम् ह्रस्वित्यादिशितार्ता ङकारेणानुबन्धेन
सहानेकात्वादेव सिद्धे किं तेन ? अत एव त्रिवाद्यादेशेषु पित्यादि सिष्यति । अत
एव 'सेर्हापिच्च' इत्यत्र अपिदित्यर्थवत् । अन्यथा पित्कार्यस्यापिचिर्वात्तत्र स्थानि-

किम् ? पट्वी । 'धेङिति' इति गुणे कृते । २४६ ङसिङ्सोश्च ६ । १ । ११० ॥
 एषो ङसिङ्सोरिति परे पूर्वस्वरमेकादेशः स्यात् । हरेः । हयो । हरीणाम् ।
 २४७ अद्य घे. ७ । ३ । ११९ ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरोत्स्याद् घेरन्तादेशधा-
 कारः । वृद्धिः, हरो । हयोः । हरिषु एष धीपत्यग्निरविक्रव्यादयः । २४८
 अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥ सल्युरङ्गस्थानादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । 'ङिच्च'
 (सू ४३) इत्यन्तादेशः । २४९ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥
 अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासङ्गः स्यात् । २५० सर्वनामस्थाने चास-

वशादस्यैवाप्रसक्त्या हेः विश्वस्यैवाप्रसक्तौ किं तद्विवेकेन ? तदिदं स्थानिवास्त्रे
 चाब्देन्दुशोभरे प्रपञ्चितम् ।

गुणे कृत् इति । ङसिङ्सोरिति शेषः । हरे अस् इति स्थिते अपदान्तावात् 'एङः
 पदान्तात्' इति पूर्वरूपे अप्राप्ते अयादेशे प्राप्ते—ङसिङ्सोश्च । 'एङः पदान्तात्'
 इत्यत एङ इति, अतीति चानुवर्तते । 'भामि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । 'एङः
 पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह—एषो ङसिङ्सोरित्यादिना । हरे इति । पूर्वरूपे स्व-
 विसर्गो । पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत् । यद्यपि ङसिङ्सौ द्वौ, एङौ
 च द्वौ, तथापि न यथासङ्गमिष्यते 'यथासङ्गमनुदेशस्समानां स्वरितेन' इति
 सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य धत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासङ्गमविज्ञानादिति यथा-
 सङ्गमसूत्रमाप्ये स्पष्टम्; 'अद्य घे.' उपसर्गो घोः कि.' इत्यादिनिर्देशाच्च । हयो
 रिति । षष्ठीद्विवचने यणादेशे रूपम् । हरीणामिति । 'इक्ष्वनघाप.' इति जुट्, 'नामि'
 इति दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णात्वम् । हरि इ इति स्थिते 'धेङिति' इति गुणे
 प्राप्ते । अद्य वेः । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्याम्' इति 'औत्' इति
 च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—इदुद्भ्यामित्यादिना । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यपरिभाषा-
 लभ्यमेतत् । वृद्धिरिति । -हर औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ हरो इति रूप-
 मित्यर्थः । इरिञ्चिति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति परत्वम् । अथ सविशब्दात् सुः, मलि
 स् इति स्थिते । अनङ् सौ । 'सल्युरसम्बुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् ।
 तदाह—सल्युरङ्गस्थेत्यादिना । सौ इति प्रथमैकवचनम्, न तु सप्तमीबहुवचनम्, अस-
 म्बुद्धाविति पर्युदासात् । अनङि ङकार इत् । नकारादकार उच्चारणार्थः । अनेकावस्थात्
 सर्वादेशावमाशङ्क्य आह-भिञ्चेति । सलन् सू इति स्थिते उपधाकार्यं वक्ष्यन् उपधा-
 संज्ञामाह—अलोऽन्त्यात् । अल इति पञ्चमो अन्त्यादिति सामानाधिकरण्यात् ।
 अलप्रायाहारः । वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्येव गृह्यते, साज्ञात्यादित्याह—अन्त्यादल इत्या-
 दिना । अल' किम् ? शिष्ट इत्यत्र शाखाती अस् इति सहातात् पूर्वशकारस्य उप-

म्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥ नान्तस्थोपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
 २५१ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥ एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसङ्घः स्यात् ।
 २५२ हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६ । १ । ६८ ॥ हलन्तात्परं
 दीर्घां यौ ऋषापी तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्या-
 भ्यः' किम् ? ग्रामणीः । 'दीर्घात्' किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः ।

धात्वं न भवति । धन्यया 'शास्त्र इष्टङ्गुहलोः' इति शकारस्य हकारप्रसङ्गः । दर्णप्र-
 हणं किम् ? शास्त्रधातौ शा इति समुदायस्य उपधात्वं न भवति । अन्यया शा इति
 समुदायस्य हकारः स्यात् । न चालोऽन्त्यपरिभाषया आकारस्यैव हकारो भवतीति
 वाच्यम्, 'नानर्घकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति तद्विधेयात् । सर्वनामस्थाने । 'नोपधायाः'
 इति सूत्रमनुवर्तते । न इति लुसषष्ठीकं पदम् । तेनाङ्गस्येत्यवयववृथान्तं विशेष्यते ।
 तदन्तविधिः । 'ढलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—नान्तस्येत्यादिना । सखाञ्
 स इति स्थिते अपृक्तकार्यं वचनम् अपृक्तसंज्ञमाह—अपृक्त इति । एकालिति कर्म-
 धारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । स इत्यस्यां-
 पृक्तसंज्ञायाम् ।

हल्ङ्याभ्यो । हल् च ङी च आप् च इति ह्रन्द्ः । द्विग्योमे पञ्चमी । परमित्यस्या-
 द्वार्यम् । समालौकदेशयोरपि षधापोरेव दीर्घादिति विशेषणम्, न तु हलः, अलम्भ-
 वात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्थम् । हल्ङ्याभ्य इत्यस्य सुतिस्याच्चि-
 प्रकृतिविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिः । ततश्च हलन्ताच्च दीर्घ-
 ङ्यावन्ताच्च परमिति लब्धम् । सुतिसि इति समाहारह्रन्द्ः । अपृक्तमिति हलिति
 च सामानाधिकरण्येनान्वेति । उकारे हकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि
 इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपो ङ्योः'
 इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च इह कर्मसाधनमाश्रीयते । लुप्यत इति लोपः । कर्मणि
 घञ् । तदाह—हलन्तात्परमित्यादिना । हल्ङ्याभ्यः किमिति । राम् इत्यादावदीर्घा-
 न्तत्वाच्च दोष इति प्रश्नः । ग्रामणोरिति । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'गीञ् प्रापणे'
 'सस्त्रुद्धिप' इत्यादिना किप् । 'अग्रप्रामाभ्यां नयतेर्णां वाच्यः' इति णत्वम् । हल्ङ्या-
 वन्तत्वाभावाच्च सुलोपः । दीर्घात् किमिति । ङ्यापोदीर्घत्वाव्यभिचारात् किमर्थं दीर्घत्व-
 विशेषणमिति प्रश्नः । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्व इति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः,
 खट्वामतिक्रान्तं इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या 'अस्यादयः' क्रान्ताद्यथ
 द्वितीयया' इति समासः । 'गोच्छियोः' इति ह्रस्वरत्वम् । अत्र ङ्यापोर्ह्रस्वत्वात्

‘सुतिसि’ इति किम् ? अमैत्सीत् । तिप्, सहचरितस्य सिपो ग्रहणा-
रित्तो ग्रहणं नास्ति । ‘अपृक्तम्’ इति किम् ? विभक्ति । ‘हल्’ किम् ?
विभेद । प्रथमहल् किम् ? राजा । नलोपादिर्न स्यात्, संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे मत्ने । २५३ सख्युरसम्बुद्धौ ७ । १ । ९२ ॥

सुलोपः । सुतिसि इति किम् अमैत्सीदिति भिदेल्लिङ्गि सिप् । अत्र तकारात् सकारस्य
लोपो न, सुतिस्यन्यतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु सिचस्तिरेवायमित्यत आह—तिपेति ।
तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नैत्यर्थः । अपृक्तमिति किं
विभक्तिर्वि । अत्र ति इति समुदायस्य न ह्रस्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवयवो हल्,
तथापि तस्य नापृक्तवम् । वस्तुतस्तु ङकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्ट सकारस्तका-
रश्च सुतिसि इत्यनेन गुह्यते, ह्रस्वस्यसामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र इकारलोपो-
ऽस्ति अतो ह्रस्वग्रहणेनैव विभक्तिर्यत्र लोपानावसिद्धेः अपृक्तग्रहणस्य नैवं प्रायुदा-
हरणम् । द्वितीयह्रस्वग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—हल् किमिति । विभेदेति । भिदेल्लिङ्गि
तिप् ङल् । ङल् अकारस्य ह्रस्वत्वाभावात् लोपः । प्रथमह्रस्व किमिति । राजन्स् इति
स्थिते उपधादीर्घे संयोगान्तलोपेनैव राज्ञेयादिसिद्धेरिति प्रश्नः । नन्विदं राज्ञेति
क्य प्रायुदाहरणम् । संयोगान्तलोपेनैव अन्यपासिद्धत्वादित्यत आह—नलोपादिर्न
स्वादिति संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः । अमिनोऽश्रेयत्र उत्वमा-
दिभ्रष्टार्थः । भिदेल्लिङ्गि सिप् । ‘इत्तम्’ इति इकारलोपः । ‘सिपि धातो र्धा’ इति
रुक्त्वम् । सलोपः । अत्र ‘अतो शेरप्लुतात्’ इत्युत्वं न स्यात् । कुत इत्यत आह—
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ह्रस्वत्वादिलोपस्तु नासिद्धः, षष्ठप्रथमपादस्यस्वादिति
भावः । अत्र कश्चित् पुस्तकेषु ‘दीर्घात् किमित्थारस्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्’
इत्यन्तः सन्दर्भो न दृश्यते । युक्तं चैतत्, मूलह्रस्वैव प्रौढमनोरमायामस्य सन्दर्भात्
प्रदर्शितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् ।

सखेति सुलोपे सति ‘न लोपः’ इति नकारलोपः । न चेद् सुपमाश्रित्य अनङ्गि
कृते तत्रकारमाश्रित्य सोर्लोपो न सम्भवति, सन्धिपातपरिभाषाविरोधादिति धान्यम्,
‘स्वच्छन्ः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेन अनङ्गो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये सन्धिपातपरि-
भाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः । हे सखे इति ‘अनङ्गौ’ इत्यत्र असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेरनङ्ग-
भावे इत्वस्य गुणे ‘पृच्छस्वात्’ इति सुलोपे रूपम् । सखि भौ इति स्थिते गित्कार्यं
वृद्धि वचनम् गिद्धत्वाधे इत्स्यति—सख्युरसम्बुद्धौ । सख्युरिति द्विगुणे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’
इत्यङ्गि कृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । परमित्यङ्गाहार्यम् । ‘इतोऽन् सर्वनामस्थाने’
इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । असम्बुद्धावित्यप्रभेदेनान्वेति । ‘गोतो गिद्’
इत्यतो गिदिति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । तत्सामानाधिकरण्यात् असम्बुद्धाविति सर्व-

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् । २५४ अचो ङिति ७ ।
 २ । ११५ ॥ ङिति णिति च परेऽञन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
 सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाभावात् तत्कार्यम्—सख्या । सख्ये । २५५ ख्यत्या-
 त्परस्य ६ । १ । ११२ ॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां पर-
 स्य ङसिद्धसोरत उत्म्यात् । सख्युः । २५६ खीत् ७ । ३ । ११८ ॥ इदुङ्गपां पर-
 स्य ङेरीत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनंः सखा

नामस्थाने इति च सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते । तदाह—सख्युरङ्गादिरयादिना । णिद्वदिति ।
 णिस्कार्यकृत् स्यादित्यर्थः । णिस्ङ्ङस्तत्कार्यातिदेशार्थ इति भावः । अचो ङिति ।
 ङ् च ण् च ञ्णौ तौ इतौ यस्य तत् ङिति । 'मृजेः' हर्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । अङ्ग-
 स्येत्यधिकृतमत्रा विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अञन्ताङ्गस्येत्यादिना । स्थानसा-
 म्यादिकारस्य वृद्धिरकारः, तस्य अयादेशः इत्यभिप्रेत्य आह—सखायाविति । एवं
 सखायः, सखायम्, सखायौ । सखीन् इति णसि हरिवद्रूपम्, असर्वनामस्थानस्वाणि-
 ष्वाभावात् न वृद्धिः । विसंज्ञाभावादिति । 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्र असखीति पर्युदासा-
 दिति भावः । न तत्कार्यमिति । विप्रयुक्कार्थं नेत्यर्थः । सख्येति । सखि आ इति स्थिते
 विस्वाभावात् 'आहो नाऽङ्घ्रियाम्' इति नाभावाभावे यणि रूपम् । सख्ये इति । सखि
 ए इति स्थिते विस्वाभावात् 'वेङ्किति' इति गुणाभावे यणि रूपम् ।

ङसिद्धसोः सखि असु इति स्थिते विस्वाभावात् 'वेङ्किति' इति गुणाभावे यणि
 सख्यस् इति स्थिते । स्पत्यात् परस्य । 'खिखी' इत्यनयोः 'तिती' इत्यनयोश्च कृतयणा-
 देशयोः 'ख्यत्य' इति निर्देशः । यकारादकार उच्चारणार्थः । 'पङ्कः पवान्तात्' इत्यतः
 अतीत्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात् पङ्क्यन्तं विपरिणम्बते । 'ङसि-
 ङसोश्च' इत्यतो ङसिद्धसोरित्यनुवर्तते । अवयवषष्ठेषा । ततश्च ङसिद्धसोरवयवस्य
 अत इति लभ्यते । 'श्रुत उत्' इत्यतः उदित्यनुवर्तते । 'पङ्कः पूर्वपरयोः' इति तु
 निवृत्तम् । परग्रहणसामर्थ्यात् । अन्वया ख्येत्यादिति पङ्कमीनिर्देशादेव सिद्धे किं
 तेन ? तदाह—खितिशब्दाभ्यामित्यादिना । सख्युरिति । सख्यस् इति स्थिते यकाराद-
 कारस्य उकारे खवविसर्गौ । ङौ सखि इ इति स्थिते विस्वाभावात् 'अङ्घ्रिः' इत्य-
 स्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे प्राप्ते । औत् । 'इदुङ्गपाम्' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ङेराम्' इत्यतो
 ङेरिति च; तदाह—इदुङ्गपामित्यादिना । ननु विसंज्ञकेषु हरिकण्यादिषु 'अङ्घ्रिः' इति
 प्रवर्तते । नदीसंज्ञकेषु तु 'इदुङ्गपाम्' इति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते । अतः सूत्रद्वयविषया-
 दन्यौ सखिपतिशब्दौ एवास्य सूत्रस्य विषयौ इति चक्षम् । एवं च उकारानुवृत्ति-
 र्भ्यर्थेत्यत आह—उकारेति । उकारानुवृत्तिः 'अङ्घ्रिः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः ।

सुमया । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्रङ्गावयोराहृत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः ।
समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि' (सू २३४) इति निषेधाप्रवृत्तेर्षिसंज्ञा ।
सुसखिना । सुसखये । अमिडसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'क्यत्यात्'
(सू २५५) इत्युक्त्वं न । सुसखेः । सुसखावित्यादि । एवमतिशयितः सखा अति-
सखा । 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि । गौणत्वे-

सख्यौ इति । हेरौष्वे यणि रूपमिति भावः ।

सुसखेति । प्रादिसमासः । 'राजाहृत्सखिग्यष्टच्' इति टच् तु न भवति, 'न पूज-
नात्' इति निषेधात् । अनङ्सौ, उपधादीर्घः हृद्ययाह्रिलोपः, 'न लोपः' इति नकार-
लोप इति भावः । सुमखायौ सुसखाय इति । णिद्रङ्गावो वृद्धिः आयादेश इति भावः ।
नन्वनङ्णिद्रङ्गये सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह—
अनङ् इत्यादि । अङ्गाधिकारस्यतया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्ते-
ऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेधं सति सुसखिशब्दे असखि इति पर्युदासात् घिस्वामावे
नास्यादि न स्यादित्यत आह—समुदायस्येति । न च सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वा-
भावेऽपि सखिशब्दान्तत्वात्सखीति पर्युदासोऽपि दुर्निवार इति वाच्यम्, 'शेषो
भ्यसखि' इत्यस्य पदाङ्गाधिकारत्वात्त्वाभावादिति भावः । सुसखिनेति । घिस्वाप्तात्वे
रूपम् । सुसखये इति । 'घेडिति' इति गुणे अयादेशः । उसीति । उसिस्सोः 'घेडिति'
इति गुणे कृते 'क्यत्यात्' रूपुरत्वं नेत्यन्वयः । कृत इत्यत आह—कृतयणादेशत्वाभावा-
दिति । 'क्यत्यात्' इत्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोभयप्रवृत्ते-
रिति भावः । सुसखेति । उसिस्सोरेतद्रूपम् । सुसखाविति । 'अख्ये' इत्यौत्सवम् ।
एवमिति । सुसखिशब्दवदित्यर्थः । अतिसखेति । प्रादिसमासः 'न-पूजनात्' इति
टच् ।

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्दे अतिसखिशब्दे च घिसंज्ञा न भवत्येव । 'शेषो
भ्यसखि' इत्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम् । तदन्तविधिः । सखिशब्दान्तभिद्यः
शेषो घिसंज्ञक इति लभ्यते । अत एव 'यस्येति च' इति सूत्रे 'ईकारे परतः इकार
लोपे किमुदाहरणम् ? सखीति । अत्र 'सख्यसिन्धीति भाषायाम्' इति ङीपि इकार-
लोपः । न च सवर्णदीर्घेण निर्वाहः शक्यः । सखीमितिक्रान्तः अतिसखिः । प्रादिसमा-
सः । 'गोघियो' इति ह्रस्वः । अतिसखेरागच्छति इत्यत्र इकारलोपाभावात् सवर्णदीर्घं
तस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन प्रहणात् असखीति पर्युदासे घिसंज्ञाप्रति-
षेधापत्तेः । इकारलोपे तु सति ङीपो ह्रस्वत्वे कृते जायं सखिशब्दः, ङीपस्तदवय-
वत्त्वाभावात् इति भाष्यं सङ्गच्छते' इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । परमसखेति ।
बहुमीहिवात्तपुरवत्त्वाभावात् टच् । मनु बहुमीहौ सखिशब्दस्य गौणत्वात् कथम-

ऽप्यनङ्गिणस्वे प्रवर्तते । सखीप्रतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच् । हरिवत् । इहानङ्गिणस्वे न भवतः, 'गोस्त्रियोः-' (सू० ६५६) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' (प ११४) । २५७ पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शीर्षं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः २५८

नङ्गिणस्वे, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति न्यायात् । इत्यत आह—गौणस्वेऽपीति । 'मिदचोऽन्यात्' इति सूत्रे 'सृज्वत् क्लोष्टः' 'स्त्रियां च' इति सूत्रयोश्च भाष्यकैवटयोस्तथा दृष्टत्वादिति भावः । अतिसखिरिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । 'राजाह्रस्वस्त्रिन्यष्टच्' इति टच् तु न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य यङ्पेक्षतया यद्विद्वत्तया अतिद्वस्वेन ईकारान्तरत्वात् । नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच् स्यादित्याशङ्क्य आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश' इति वार्तिके घटघटीग्रहणात्तस्याः अनित्यत्वमिति भावः । ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्गिणङ्गनाचयोः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—इहेति । कुतो न भवत इत्यत आह—गोस्त्रियोरिति । लाक्षणिकत्वादिति । लक्षणं शास्त्रं तत्र भवः इत्यर्थे 'ब्रह्मचोऽन्तोदात्तात्' इति वा अध्यासादादिसाह्यात् । अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतरशास्त्रादुद्देश्यत्वादिति यावत् । सखिशब्दस्तु नैवम् । समानं ख्यायते जनैरित्यर्थे इणिति क्विच्चेति यलोप इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स षोदात्तः' इति ख्याघातोरिणश्च विशिष्योपादानेन षुपुत्पादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः । ननु लाक्षणिकस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—लक्षणेति । लक्षणशब्देन लाक्षणिकं विवक्षितम् । विशिष्यप्रत्यक्षोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः । प्रतिपदोक्तं ह्यटित्युपस्मितिकम् । लाक्षणिकं तु लक्षणानुसन्धानाद्विलम्बितोपस्थितिकम् । प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् लाक्षणिके प्रवृत्तिरिति न्यायलिङ्गा चेयं परिभाषा ।

अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति—पतिः समास एव । 'शेषो ध्यसखि' इत्यतो घीश्यनुवर्तते । तदाह—पतिशब्द इत्यादिना । पत्या । पत्ये इति । घित्वाभावाच्चास्वगुणाभावे यणि रूपम् । पत्युरिति । 'ख्यस्यात्' इत्युत्त्वम् । पत्याविति । घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इत्यभावे 'औत्' इति ऐरौत्वे यणि रूपम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे घिरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः । तेन सुहृदिनेत्यादि सिद्धमिति । समासे तु भूपतये इति । भूपतिनेत्याद्युपलक्षणम् । 'सीतायाः

यद्गुणघतुडति सङ्ख्या १।१।२३ ॥ एते संख्यामंज्ञाः स्युः । २५९
 ङति च १।१।२५ ॥ इत्यन्ता सङ्ख्या पट्मंज्ञा स्यात् । २६० प्रत्ययस्य
 लुक्खलुपः १।१।६१ ॥ लुक्खलुप्यान्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्त्वमंज्ञं

पतये नमः' इत्यादि त्वाप्यम् । अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति—कतिशब्दो नित्यं बहु-
 वचनान्त इति । 'किम्ः सङ्ख्यापरिमाणे' इत्यनेन किञ्चिद्वात् यद्वाक्सङ्ख्यावाचिङ्ग-
 सङ्ख्येयविषयप्रश्न एव इति, इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः । अथ पट्संज्ञाकार्यं
 वक्ष्यन् पट्सञ्ज्ञोपयोगिनीं सङ्ख्यासंज्ञामाह—बहुगण । बहुश्च, गणश्च, घतुश्च, इतिश्च
 इति समाहारद्वन्द्वः । पतत् सङ्ख्यामंज्ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—एते इति । बह्वा-
 द्य इत्यर्थः । बहुगणस्येदाविह । त्रिंत्वादिपरार्चान्तसङ्ख्याभ्यापकप्रथमविशेषवाचिनी
 गृह्यते, न तु त्रैपुण्यसङ्ख्याचिनी, सङ्ख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । वतु-
 ष्ती प्रत्ययी । संज्ञाविधावपि इह तदन्तग्रहणम्, केवल्योः प्रयोगानहंत्वात् । वतु-
 रिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति नद्धितप्रत्ययो गृह्यते, न तु 'तेन तुव्यं
 क्रिया चेदिति' इति वतिरपि, उकारानुबन्धात् । इतिरपि । 'किम्ः सङ्ख्यापरिमाणे
 इति च' इति विहितः तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्यात् । न तु भातेहं वतु-
 रिति विहितः कृदपि । ननु 'सङ्ख्यायाः क्रियाम्पावृत्तिगणने कृत्वसुष्' इत्यादिसङ्ख्या-
 प्रद्वेजेषु बह्वादीनामेव सतुर्णां ग्रहणं स्यात्, न तु लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचकानामपि,
 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात् । तत्रश्च 'पञ्चकृत्व' इत्यादि
 न स्यादिति चेन्न 'सङ्ख्याया अतिप्रदन्तायाः कृत्' इत्यत्र तिषादन्तपयुंदासथलेन
 सङ्ख्यामदेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात् । नहि विंशतित्रिंशदादिशब्दानां
 कृत्रिमा सङ्ख्यासंज्ञाऽस्ति । न चैवं सति बहुगणग्रहणवैधर्म्यं शङ्क्यम्, तयोर्नियत-
 विषयपरिच्छेदकरत्वाभावेन लोकसिद्धसङ्ख्यात्वाभावात् । अत एव भाष्ये 'पतरसुप्र-
 मतिदेशार्थं यद्यमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्स्याद्' इत्युक्तं सङ्गच्छत इत्यास्तां तावत् । इति च ।
 इतीपविमच्छिको निर्देशः । प्रायदत्त्वात्तदन्तग्रहणम् । पूर्वसूत्रात् सङ्ख्येपनुवर्तते ।
 'जान्ता यट्' इत्यतः पठिति च । तदाह—इत्यन्तेति । सङ्ख्येति किम् ? पतिः ।

अथ पट्संज्ञाकार्यं लुक् वक्ष्येत्—प्रत्ययस्य लुक् । 'अदर्शन लोपः' इत्यतोऽदर्शन-
 ममित्यनुवर्तते । प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्खलुपसंज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एव सति
 एकस्यैव प्रथयादर्शनस्य 'तिन्नोऽपि सजाः स्युः' । ततश्च हन्तीत्यत्र शब्दुकि 'शौ'
 इति द्वित्वं स्यात्, लुहोतीत्यत्र शौ सति 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् ;
 अतो वैधर्म्यः किं तु लुक्खलुप इत्यावर्तते । ततश्च लुक् खलु लुप् इत्युच्चार्य
 विहितं प्रायगादर्शनं यथासङ्ख्यापरिमाणया क्रमात् लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते ।
 अतो नोक्तसंहर इत्यभिप्रेत्य आह—सुक्खलुप्यान्दैरित्यादिना । फले लुक्, लुहोत्या-

स्यात् । २६१ षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥ षड्भ्यः परयोर्जशसोर्लुक् स्यात् । २६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते । २६३ न लुमताङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मद्वत्संज्ञकास्त्रिषु सहपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।

दिभ्यः श्लु, जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु 'अस्य-सूत्रस्व शाटकं वय' इतिवद्भाक्संज्ञाविज्ञानात् नान्योन्माश्रयः । तदेवं कतिशब्दस्य पदसंज्ञायाम् । षड्भ्यो लुक् । जशसोरित्यनुवर्तते । तदाह—षड्भ्यः परयोरित्यादिना । जसि लुप्तेऽपि 'जसि च' इति गुणमाशङ्कितुमाह—प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययः लक्षणं निमित्तं यस्य तत् प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः । फलितमाह—प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना । स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अद्विष्यर्थमिदं सूत्रम् । 'यत्र प्रत्ययस्थासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीति नियमार्थं चेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । इति जसि चेतोति । अनेन सूत्रेण लुप्तं प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि च' इति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । न लुमताङ्गस्य । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यनुवर्तते । लुप्त्येकदेशोऽस्मास्तीति लुमान् लुक्शब्दः श्लुशब्दः लुप्ताब्दश्च । तेन शब्देन प्रत्ययलोपे विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः । तदाह—लुक्श्लु इत्यादिना । अङ्गस्व इत्यनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा न स्यात्, जशसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति न लोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । एवं च जसि लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'जसि च' इति गुणो न भवति इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कतीति । प्रसङ्गादाह—अस्मदिति । त्रिष्विति । पुंस्त्रीनपुंसकेष्वित्यर्थः । सरूपा इति । समानानि रूपाणि येषामिति विग्रहः लिङ्गविशेषबोधकटावाङ्गभावादिति भावः । न चैवं सति 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति 'साम् आकम्' इति सूत्रत्वभाष्यविरोध इति वाच्यम्, पदान्तरसंनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयत इति हि तदर्थः । अत एव 'न पदस्वन्नादिभ्यः' इति पञ्चानादिषट्संज्ञकेभ्यः टाण्डीन्निषेधः सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वाभावादेव तदभावे सिद्धे किं तेन ? अत एव च 'हे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये युष्मानिरयत्र 'तस्माच्छब्दो नः पुंसि' इत्युपन्यासः सङ्गच्छते । अत एव च 'नेतराच्छब्दसि' इति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च सङ्गच्छत इति दिक् ।

प्रयः । प्रीन् । त्रिमिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । २६४ त्रेख्यः ७ । १ । ५३ ॥ त्रिश-
न्दस्य प्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परसत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचिन् ।
प्रियत्रीणाम् । वस्तुनस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।
२६५ त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥ एयामकारोऽन्तादेशः स्याद्विमक्षौ । 'द्विप-
र्यन्तानामेवेष्टि' (वा ४४६८) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः ।
द्वयोः । 'द्विपर्यन्तानाम्' इति किम् ? भवान् । भवन्तौ । भवन्तः संज्ञायामुपस-

त्रिशब्दे विशेषमाह—त्रिशब्द इति । त्रि आम् इति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणा-
मिति प्राप्ते । त्रेख्यः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यत आभोत्थनुवर्तते । तदाह—त्रिशब्द-
स्येत्वादिना । अत्रैकारवात् सर्वादेशः । नुट् दीर्घश्च । तदाह—त्रयाणामिति । 'त्रेख्यह्'
इति तु नोक्तम्, इषह् अनह् इत्यादिवत् ङकारापूर्वस्य अकारस्य उच्चारणार्थस्य-
नञ्प्रसङ्गात् । अत्राधिकारस्यवात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया श्रेरिति
तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—परमत्रयाणामिति । परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः ।
प्रियाः त्रयो यस्य इति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विव-
बहुवचनानि सन्ति । अतो हरिवत्तस्य रूपाणि । तत्र प्रयादेशमाशङ्क्य आह—गौणत्वे-
त्विति । त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वे 'त्रैख्य' इति न भवतीति केचिदाहुरित्यर्थः, 'गौण-
मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायाद् इति भावः । वस्तुनस्त्विति । प्रियत्रया-
णामित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः । प्रामाणिकमिति यावत् । गौणमुख्यन्या-
यस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्यं एव प्रवृत्ते । अत एव उपसर्जनानां सर्वनामत्व-
प्रतिषेध आरब्धो वार्तिककृता । अत एव च प्रियतिङ्शेत्वाद्दौ तिस्रादयः भाष्ये
उदाहृताः सङ्गच्छन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—द्विशब्द इति । तस्य द्वित्वनियतत्वादिति भावः । द्वि-
औ इति स्थिते । त्यदादीनामः । 'अणन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते ।
एकामिति । त्यदादीनामित्यर्थः । त्यद् आदिर्येपामिति विग्रहः । अन्तादेश इत्यलोऽ-
न्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् ? यत् फलम् । 'श्वमोर्गुंमकात्' इति
लुकि अर्धं न । द्विपर्यन्तानामिति । सर्वादिगणे ये त्यदाश्चः पठिताः 'तेषामिह
द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे माण्यकारस्य हृष्टेत्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽ-
त्वे कृते रामशब्दवदूपाणीत्याह—दावित्यादि । द्विपर्यन्तानामिति किमिति । युष्मदस्म-
दोरावपरवलोपैर्वाधात् किम् कादेशविधानाच्च तेषां त्यदाद्विषयत्तर्भावेऽपि न दोष
इति प्रश्नः । भवान् । भवन्ताविति । भवत् स् इति स्थिते 'उगिद्वाम्' इति नुमि
हृष्टत्वादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अत्यसन्तस्य च' इति दीर्घे भवानिति रूपम् । द्विप-

र्जनत्वे च नात्वम् । सार्वान्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वयः ।
 द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडु-
 लोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । 'लोत्रोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः' (वा
 २५६०) । बाह्यादीनोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । इति
 इदन्ताः ॥ 'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्सुणादिसूत्रेण माठ ईप्रत्ययः, स च कित् ।
 वातं प्रमिमीते इति प्रातप्रमीः । 'दीर्घाञ्जि च' (सू २३९) । वातप्रम्यौ । वात-

यन्तानामित्यभावे तु भवत् सू इति स्थिते तकारस्य अश्वे कृते 'अतो गुणे' इति पर-
 रूपे 'उगिदचाम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे भवा इति
 स्यात् । तथा भवत् औ इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्य अश्वे पररूपे नुमि दीर्घे च भवा-
 नाविति स्यादिति भावः । अथ यदुक्त 'संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादिगणकार्यमन्त-
 र्गणकार्यं च न भवति' इति, तत्र स्मारयति—संज्ञायामित्यादिना । द्विर्नामिति । नामे-
 त्यभ्ययं प्रसिद्धौ । द्विरिति प्रसिद्धः कश्चित् इत्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य
 एकद्विवचनानि सन्ति, एकद्विभ्यादिष्वपि द्विसंज्ञकत्वसम्भवादित्यभिप्रेत्य आह-
 द्विः द्वौ द्वय इति । अतिद्विरिति । 'अत्यादयः' इति समासः । परमद्वाविति । कर्मधार-
 योऽयम् । संज्ञोपसर्जनत्वाभावादिह अत्वं भवत्येव, आह्रस्वेन पदाङ्गाधिकारपरि-
 भाषया तदन्तप्रहणादिति भावः ।

उडुनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य स उडुलोमाः । तस्यापत्यमौडुलोमिः 'बाह्या-
 दिभ्यश्च' इति ह्रस्वः । 'नस्तद्विते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । अस्य एकवचनद्विवच-
 नयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह—औडुलोमिः । औडुलोमी इति । बहुवचने तु उडु-
 लोमा इति । ननु तथा रूपं कथम्, बाह्यादिगणस्थत्वेन-ह्रस्वः प्रसङ्गादित्यत आह—
 लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । लोमन्शब्दात् बहुष्वपत्येषु विवक्षितेषु अकारः
 प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्यादीम इति । बाह्यादिगणाद्विहितस्य इञोऽपवाद-
 इत्यर्थः । उडुलोमन् अ इति स्थिते 'नस्तद्विते' इति टिलोपः । ङिष्वाभावात्-
 कित्त्वाभावाच्च नादिवृद्धिः । उडुलोमशब्दः अकारान्तः । तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु
 रामवद्रूपमिति भावः । इति इदन्तप्रकरणम् ।

अथेदानीमीकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा । 'माह्वमाने' इति
 धातोरीप्रत्ययान्तः क्विबन्तश्च । तत्र प्रथमं ह्युत्पादयति—वातप्रमीरित्यादिना । किदित्यन-
 न्तरं निपात्यत इति शेषः । वातमिति । वातमित्युपपदे कर्त्तरि माह्वधातोरीप्रत्यये
 कित्त्वात् 'धातो लोप इति च' इत्याहोपे 'उपपदमतिङ्' इति समासे तस्मात् सुबुत्पत्तौ
 वातप्रमीरिति प्रथमैकवचनम् । अह्वयन्तश्चाङ्ग सुलोपः । पुतदर्थमेव ह्रस्व्यादिसूत्रे

प्रम्यः । हे वातप्रमीः । 'अमि पूर्व' (सू १९४)-वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वा-
 तप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमोभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रमोभ्याम् । वातप्रम्यः ।
 वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यो । वातप्रम्याम्-दीर्घत्वात् नुट् । औ तु
 भवर्णदीर्घः-वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । एवं ययोपप्यादयः । यान्त्य-
 नेनेति ययोर्मार्गः । पाति लोकेमिति पपां सूर्यः । 'यापोः क्त्वि द्वे च' (उ ४१९)
 इति ईप्रत्ययः । क्तिबन्तवातप्रमीशब्दस्य त्वमि शसि औ च विशेषः-वातप्रम्यम्,
 वातप्रम्यः, वातप्रम्यि । 'एरनेकाच'— (सू २७२) इति वचनमाणो यण्, प्रथी-

सत्यपि दीर्घग्रहणे ङीग्रहणमिति भावः । दीर्घादिति । धानप्रमी औ इति स्थिते 'दीर्घा-
 जमि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे 'इको यमचि' इति यणि वातप्रम्याविति रूप-
 मित्यर्थः । हे वातप्रमीरिति । दीर्घान्तरत्वात् 'इस्वस्व' गुणः इति न । अमीति । वातप्रमी
 अम् इति स्थिते 'अमि पूर्व' इति पूर्वरूपे वातप्रमीमिति रूपमित्यर्थः । 'एरने
 काच' इति यणु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावात् । वातप्रमीनिति । पूर्वसवर्णदीर्घे
 'तश्चात्तु' इति नस्वम् । वातप्रम्येति । अधिस्वात् 'आहो नाऽधिवा' इति
 नामावस्थाभावे यण् । वातप्रम्ये इति । अधिस्वात् छेडसिद्धसु 'धेडिति' इति गुणो
 न । वातप्रम्यामिति । आमि यगादेशे रूपम् । दीर्घत्वात् भ्रुट्, 'इस्वनचापः' इति
 इस्वग्रहणादिति भावः । औ स्थिति । वातप्रमी इ इति स्थिते परत्वात्तजादेशं बाधित्वा
 सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति रूपम् । अधिस्वादिद्बन्तत्वाभावात् 'अच् धे' इति,
 'औत्' इति च न भवति । वस्तुनस्तु 'ईदूतौ च संसर्ग्ये' इति संये संसर्ग्यन्तमी-
 दूदन्तं लोके नास्ति । अतः 'सोमो गौरी अधिधितः, मामकी तनू इति वेद एव
 तदुदाहरणम्' इति भाष्यविरोधात्तावप्रमी इति संसर्ग्यन्तस्य लोके प्रयोगो
 नेत्यनुमीयत इति शब्देभ्युत्सरे स्पष्टम् । यापोरिति । 'यापोः क्त्वि द्वे च' इति
 औणादिकसूत्रम् । याघातोः, पाघातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, स क्त्वि । प्रकृतिभूत-
 योद्धिर्वा चेत्यर्थः । क्तिस्वात् 'आतो लोप इति च' इत्याहोप । अम्भासहस्वा ।
 क्तिबन्तवातेति । 'माङ्माने' इत्यस्मात् कर्तरि छिपि 'पुमारथा' इति ईत्वे घात-
 प्रमीशब्द इति केषित् । तच्च, 'ईत्त्वमवकारादी' इति वार्तिकविरोधात् । मीञ्
 हिंसायाम् इति मीघातोः क्तिपि तु वातप्रमीशब्दो निर्घोषः । वचनमाणो यणिति ।
 अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घे औ सवर्णदीर्घे च बाधित्वा परत्वात् 'एरने
 काच' इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । प्रथीवदिति । प्रकृतं स्यात्तीति
 प्रथीः । 'आयतेः सम्प्रसारणं च' इति छिपि यकारस्य सम्प्रसारणमिकारः ।
 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तधा-

वत् । बहुषः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी । दीर्घव्यन्तत्वात् 'ह्रस्व्याप्—' (सू. १५२) इति सुलोपः । २६६ यू स्याख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥ ईदूदन्तौ नित्य-
स्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (वा १०३६) । पूर्वं स्याख्यस्योप-

सुत्वात् अमि शसि छौ च 'पुरनेकाचः' इति यणादेशः ।

बहय इति । 'बद्धादिभ्यश्च' इति ङीप् । श्रेयस्य इति । अतिप्रशस्ता इत्यर्थः ।
'द्विवचनविभज्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः । 'उगितश्च' इति
ङीप् । बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवाच्' इति पुंवाचम् । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वस्तु न
'ईयसो बहुव्रीहेर्नन्ति वाच्यम्' इति तन्निषेधात् । बहुश्रेयसी स् इति स्थिते प्रक्रियां
दर्शयति—दीर्घव्यन्तत्वादिति । ननु श्रेयसीशब्द एव ह्यन्तः, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न च 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधाच्चेह
तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि 'न तदादिनियमः' इति
प्रतिषेधः । इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत् ? अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव
ह्यन्तत्वम्, न तु बहुश्रेयसीशब्दस्य; तथापि ह्रस्व्याविलोपोऽत्र निर्वाचः । सोः
ह्यन्तात् श्रेयसीशब्दात्परत्वस्य अनपायात् । नहि ह्रस्व्याविलोप-
णम्, प्रमाणाभावात् या सा का ह्रस्यादावव्याप्तेश्च । तत्र सोऽष्टावन्ताद्विहितत्वाभावात्
यत्तत्किमिति ह्यन्तेभ्यस्सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे (किमः कत्वे च) सत्येव टापः प्रवृत्तेः ।
न च तत्र ह्यन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः शङ्क्यः यः सः कः ह्रस्यादावविलोपः, कर्त्ता
सत्त्वा ह्रस्यादावव्याप्तेश्चेत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाञ्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे
यणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी स् इति स्थिते नदीकार्यं वचयन् नदी-
संज्ञामाह—यू स्याख्यौ नदी । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाञ्जसि च' इति
निषेधाभावाद्द्वन्द्वसः । व्याख्यानानादीर्घयोरेव ग्रहणम् । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ ।
शब्दावित्यर्थालम्ब्यते । यू इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । स्त्रियामित्येव सिद्धे आ-
ख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम् । द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्दसम् । तदाह—'ईदू-
दन्तावित्यादिना' । यू किम् ? मात्रे । 'आणनद्याः' इति न भवति । स्त्रीलिङ्गाविति किम् ?
वातप्रभ्ये । नित्येति किम् ? आमण्ये । ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथं
नदीसंज्ञेत्यत आह—प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति । वार्त्तिकमेतत् । प्रथमस्य समासादिवृत्तिप्र-
वृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य 'यू स्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति समासादिवृत्त्यभावे गौर्यादिशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्यादाद्वय अपि-
शब्दमभ्याहृत्य व्यासष्टे—पूर्वमित्यादिना । समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य
सतः वृत्तिदशायामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति वार्त्तिकार्थं

सर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीर्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । २६७ अम्भार्यनघोर्ह्रस्वः ७ ।
 ३ । १०७ ॥ अम्भार्यानां नचन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ।
 शसि बहुश्रेयसीन् । २६८ आण्णद्याः ७ । ३ । ११२ ॥ नचन्तात्परेषां ङितामाडा-
 गमः स्यात् । २६९ आटश्च ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
 बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्या । बहुश्रेयस्याः । नचन्तात्परत्वाद्बुद्ध-बहुश्रेयसीनाम् ।
 २७० हेरास्यघोमीयः ७ । ३ । ११६ ॥ नचन्तादाबन्ताघोराब्दाच्च हेराम्

इति भावः । अम्भार्यनघोर्ह्रस्वः । अम्भार्यानामिति । अम्भार्यापार्यायाणामित्यर्थः । नचन्ता-
 नामिति । अङ्गाधिकारस्थरवाचदन्तविधिः । तुल्यन्यायत्वादम्भार्यानामित्यत्रापि
 सदन्तविधिर्घोष्यः । सम्बुद्धाविति । 'सम्बुद्धौ च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अम्भा-
 गौर्यादिनाम्बुदेतु इत्स्वत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् ज्ञेयम् । हे बहुश्रेयसि इति ।
 इत्ये सति 'एङ्इत्स्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः । इत्ये गुणस्तु न, प्रक्रियालाघवात्
 'अम्भार्यनघोर्ह्रस्व' इत्यनुक्त्वा 'अम्भार्यनघोर्गुण' इति वाच्ये इत्स्वविधिर्मास्यार्या-
 दिति स्पष्टं भाष्ये । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । 'दीर्घाञ्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
 निषेधे वण् । 'अभि पूर्वः' बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयसीन् इति । पूर्वसवर्ण-
 दीर्घे सति 'तस्माद्भसः' इति नत्वमिति भावः । बहुश्रेयस्या । अधिरवाधामावो न,
 किन्तु यणादेशः । बहुश्रेयसीम्याम् । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते चिद्वा-
 भावाच्च तत्कार्यम् । यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते । आण्णद्याः । अङ्गस्थेयधिकृतं पञ्चम्या
 विपरिणम्यते । नद्या इति पञ्चम्यन्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । घेङिति इत्यनः
 छितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—नचन्तादित्यादिना । तिश्वादाद्यवयवः ।
 बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते । आटश्च । 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'वृद्धि-
 रेचि' इत्यतः वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एक पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम् ।
 तदाह—आटोऽचोऽस्यादिना । बहुश्रेयस्ये इति । बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते 'आटश्च'
 इति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धम्,
 तथापि ऐङ्गत्वे इत्याद्यर्थम् 'आटश्च' इति सूत्रम् इहापि न्याय्यत्वात्पुन्यस्तम् ।
 बहुश्रेयस्या इति । रुसिद्धसोर्बहुश्रेयसी आ असु इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ
 आकारे यणि रूपमिति भावः । अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम् । न्याय्यत्वात् ।
 'आटश्च' इति वृद्धिः । नचन्तात्परत्वादिनि । श्रेयसीनाब्दस्य ईकारान्तनिरयणीलिङ्गतया
 नदीर्येन बहुश्रेयसीनाब्दस्य नचन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इति स्थिते 'अघ-
 धेः' इति 'इदुद्ग्याम्' इति न न भवति दीर्घत्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते—हेरास्यघोमी-

स्यात् । इह परत्वादाटा नुङ् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमी-
वत् । अङ्गयन्तत्वान्न सुलोपः—अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमि-
च्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारकिवन्ताद्वा कर्तरि
क्विप् । 'हल्ङ्घाप्—' (भू २५२) इति सुलोपः । २७१ अचि श्नुधातुभ्रुवां

भ्यः । साङ्गत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिम् अभिप्रेत्य आह—नयन्तादि-
त्यादिना । छेरिति सप्तम्येकवचनं, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते 'ह्रस्वनघापः' इति
नुटि 'यदागमा' इति न्यायेन नामोऽप्याग्रहणेन ग्रहणात् 'आणनघाः' इति आढा-
गमः स्यादित्याशङ्क्य आह—इह परत्वादिति । न च कृतेप्याढागमे नुट् किं न स्या-
दिति वाच्यम्, 'विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिति भावः । शेष-
मीप्रत्ययान्तेति । वातप्रमीशब्दस्यापि इवर्णान्तधातुत्वाभावेन अमि शसि छौ च 'पर-
नेकाचः' इति यणः प्राप्यभावादिति भावः । 'लक्ष्मिर्मुट् च' इति लक्ष्मातोरीप्रत्यये
तस्य मुटि च लक्ष्मीशब्दः लक्ष्मीमतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे'
इति समासः । अस्त्रीप्रत्ययान्तरवाल्लोपसर्जनह्रस्वः । अङ्गयन्तत्वादिति । औणादिक-
प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । शेषं बहुश्रेयसीवदिति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदी-
त्वादिति भावः ।

अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुंलिङ्गे श्रेयसीशब्दाद्वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—
कुमारीमिच्छन्त्रित्यादिना । क्यजन्तादिति । कुमारीमात्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः
क्यच्' इति क्यच् । कचावितौ । 'सनाद्यन्ताः' इति क्यजन्तस्य घातुरवात् तदवयव-
सुपः अमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । ततः 'क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् ।
कपावितौ । इकार उच्चारणार्थः । अतो लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृ-
क्तस्य' इति वलोपः । कुमारी इति रूपम् । आचारकिवन्तादिति । कुमारीवाचरतीत्यर्थं
'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्वा वक्तव्यः' इति क्विप् । कपावितौ । 'वेरपृक्तस्य' इति
वलोपः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विप् । तस्य च पूर्ववत् कृत्स्वल्लोपः ।
कुमारीति रूपम् । न च क्विथर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'घोस्त्रियोः'
इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'घोस्त्रियोः' इत्यत्र शास्त्रोथोपसर्जनस्यैव ग्रहणात् कृत्रिमाकृत्रिम-
योः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । हल्ङ्घाविति सुलोप इति । न च क्यजन्ते कथं सोर्लोपः पूर्व
स्माद्धिधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति
निषेधादिति भावः । कुमारी औ इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणपवादमित्यङ्मा-
शङ्कितुमाह—अचि श्नु । इश्च उश्च यू तयोः उवोः इवर्णोवर्णयोरित्यर्थः । श्नुश्च
धातुश्च भ्रूश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तं विवक्षितम् । उवोरिति
धातोरेव विशेषणम् । तदन्तविधिः । श्नुभ्रुवोस्तु नित्यमुवर्णान्तत्वात् तद्विशेष-

र्योरियङुचडौ ६ । ४ । ७७ । र्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः 'झू' इत्यस्य चाङ्गस्येयवृषणौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'डिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ्, ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । २७२ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । -

णम् । इवर्णान्तरत्वं तु असम्मवाद्य तद्विशेषणम्, 'समवयव्यभिधाराम्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्यायात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ततश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—र्नुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना । र्वोः क्रिम् ? चक्रतु । अचीति क्रिम् ? आप्नुयात् । इयङ् उवङ् इत्यनयोर्नेकाङ्गत्वात् सर्वादेशत्वमाशाङ्क्य आह—डिच्चेत्यन्तादेश इति । न च 'र्नुधातुभ्रुवाम् इवर्णोवर्णयोः' इत्येवं स्यादवयवतां हित्वं च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति 'विपति' इत्यादाविति श्यासेः । न च अजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तद्विरासः शाङ्क्यः, अङ्गादिप्रत्ययपरकत्वस्याङ्गविशेषणताया एवोचितत्वादित्यलम् । आन्तरतम्यादिति । तालुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ्, ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोच्यदित्यर्थः । इतीयङि प्राप्ते इति । कुमारी औ इत्यादाविति शेषः ।

परनेकाचः । 'इणो यण्' इत्यतः यणित्पनुवर्तते । परिति पठयन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे 'र्नुधातुभ्रुवाम्' इति द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य पठयन्तमनुवर्तते न तु र्नुभ्रुवावपि, तत्र इवर्णाभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवपठयन्तम् । अन्यत् स्थानपठयन्तम् । परिति च धातोरिति पठयन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । इवर्णान्तधातोरित्यर्थः । अवयवपठयन्तकृतधातोरित्येतत् असंयोगपूर्वस्येत्यत्र संयोगान्ते अन्वेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात् स धात्ववयवसंयोगपूर्वः तद्विच्च, असंयोगपूर्वः तस्येति इवर्णविशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं स्थानपठयन्तधातुना विशेष्यते । तदन्तविधिः । अनेकं अच् यस्य तस्य अनेकाद्य इति अङ्गान्वयि । 'अपि र्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यतोऽचीर्यनुवर्तते । तच्चाङ्गादिप्रत्ययस्य विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—धात्ववयवैत्यादिना । हरिं हरीन् इत्यादौ यग्निवृत्त्यर्थं धातोरित्यङ्गविशेषणम् । अन्यथा प्रथमिर्यादाविव पूर्वस्वादीन् बाधिरवा यण् स्यात् । धात्ववयवैति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उच्चोदान्दित्त्वरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनेकाचोऽसंयोगादित्येव सुवचम् । र्वोरित्यनुवर्तते । धात्ववयवसंयोगात् परी न भवतः यौ इवर्णोवर्णौ तद्वन्तस्येत्यर्थलाभः । 'ओः सुपि' इति तु नियमार्थः—उवर्णस्य सुप्त्वेव यणिति । ततश्च 'लुलुवतुः' इत्यादौ र्वतिप्रसङ्गमाव ह्यन्वयम् । इति यणिति । कुमार्यौ, कुमार्यः, इत्यत्र 'परनेका-

कुमार्यः । हे कुमारी । अमि शसि च कुमार्यम् , कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः ।
कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
उजयतीत्युष्ठीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्-उन्न्यः ।
हे उज्जीः । उन्न्यम् । हेराम्-उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । 'अनेकाचः' किम् ?
नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियच्-नियम् । नियः ।

चः' इति इयच्छपवादो यणित्यर्थः । नन्वन्तर्वर्तितुपा अमा वयजन्तस्य कुमारीशब्द-
स्य पदत्वात् । 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावः स्यात् । अहोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि
तमाधित्यैव स दुर्वार इति चेत् ? मैवम्, 'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्व-
नियमात् । अमि शसि चेति । अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा इयच्छि
प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि अमि-कुमार्यम्, शसि-कुमार्यः इति रूपम् ।
'तस्माच्छ्वसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाभावात् । तथा च बहुश्रे-
यसोशब्दापेक्षया अम्शसोरेव रूपे विशेष इति भावः ।

प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्प् । अकारस्य
सम्प्रसारणमिकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । ह्रस्वन्त-
स्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । अह्यन्तत्वात् सुलोपः । अजादौ सर्वत्र 'एरने-
काचः' इति यणेव अस्त्रीत्वाद्यदीकार्यं न । हे प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्योः । प्रध्यि । प्रकृष्टा धीर्यस्य स इति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्य-
स्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वाद्यदीकार्यम् । अह्यन्तत्वात् सुलोपः ।
प्रधीः । शेषमुदाहृतक्रियन्तकुमारीशब्दवत् । हे प्रधि । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यौ ।
प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्यै । प्रध्याः । प्रधीनाम् । प्रध्याम् । उन्नोरिति । 'सत्सुह्रिष'
इत्यादिना षपूर्वास्त्रीधातोः क्प् । सुबुत्पत्तिः । अह्यन्तत्वात् सुलोपः । अजादौ
तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण् । नन्वत्र इवर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात् कथमत्र
यणित्यत आह—धातुनेति । धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते, न चात्र
संयोगो धात्ववयव इति भावः । हे उन्नोरिति । अस्त्रीत्वादनदीत्वात् । 'अम्पार्य'
इत्यादिना नदीकार्यं नेति भावः । उन्न्यमिति । पूर्वरूपापवादो यणिति भावः । शसादौ
उन्न्यः । उन्न्या । उन्न्ये । उन्न्यः । उन्न्योः । हेरामिति । नदीत्वाभावेऽपि 'हेराम्'
इति सूत्रे नीशब्दस्य पृथग्रहणादाम् आङ्गत्वेन नीशब्दान्तादपि भवतीति भावः ।
एवं ग्रामणोरिति । ग्रामं नयति नियच्छतीति ग्रामणीः । 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णां
वाच्यः' इति णत्वम् । अनेकाचः किमिति । 'एरनेकाचः' इत्यत्रेति शेषः । नीरिति ।
नीधातोः केवकात् पूर्ववत् क्प् । अनेकात्त्वाभावात् यण् । किन्तु 'अधि श्नुषात्'

केराम् लियाम् । 'असंयोगपूर्वस्य' द्विम् ? सुप्रियो । यवक्रियो । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४) । शुद्धधियो । परमधियो । कर्मतर्हि 'दुर्धिय' 'वृश्चिकभियः इत्यादि ? उच्यते । 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी भौर्वृधि-

इति इयञ् । एतावदेव उच्यते शब्दादस्य वैलक्षण्यमिति भावः । सुप्रियाविति । 'श्रिञ् सेवायाम्' । 'क्रिञ्चि' इत्यादिना क्रिप् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सु श्रयतीति शोभना श्रि-स्येति वा सुधी । तल्ल. अजादिप्रत्यये यण् न भवति, इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकारवादिनि भावः । यवक्रियाविति । यवान् क्रीणातीति यवक्रीः । क्रीणातो. क्रिपि रूपम् । अत्रापि धात्ववयवसंयोगपूर्वकारवाञ्च यजिति भावः । 'एनेकाच.' इति सूत्रे 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति धार्तिकं पठितम् । तत्तात्पर्यतः सङ्गृह्णाति—गतिकारकेतरेति । यथाश्रुते तु उदाहृतक्रियन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात् । शुद्धधियाविति । शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः । अत्र शुद्धशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् तत्पूर्वकस्य न यजिति भावः । शुद्धं ब्रह्म ज्ञायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्-शुद्धस्यौ इत्यादि ।

कथं तर्हीति । यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदम्यते गतिकारकपूर्वस्य तु अवरयं यण् तदा दुर्धियः वृश्चिकभियः इत्यादि कश्चमित्यन्वयः । आदिना दुर्धियो वृश्चिकभियो इत्यादिसल्लग्रहः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुमस्य चाप्यो वा ओत्तरपदलोप.' इति बहुव्रीहिः पूर्वपदे उत्तरपदस्य लोपश्च । वृश्चिकत् भौरिति विग्रहः । अत्र दुरो गतिरत्वात् वृश्चिकस्यापादानत्वाच्च गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयहपवादोऽत्र यण् दुर्वार इत्यासेप' । उच्यते इति । परिहार इति शेषः । गतित्वमेव नास्तीति । 'उपसर्गा. क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते । धीशब्दश्च बुद्धिगुणधात्री, न तु क्रियावाची । अतो न तं प्रति दुरो गतित्वमिति गतिपूर्वकारत्वाभावात् नाम्न यण् किन्तु इयहेनेयर्थः । ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकारत्वात् तं प्रति दुरो गतिरवसरदेवेत्यत आह—यत्क्रियेति । यथा क्रियया युक्ताः प्रादयः तंप्रत्येव तद्वाचकशब्दंप्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्यर्थः । न चैवमप्यत्र स्थिताशब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्त दुरो गतित्वमादाय दुर्धिशब्दस्य गतिपूर्वकारत्वमन्वेवेति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ता प्रादयः, तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञम्, तथाच यत्क्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विचित्रत्वात् । 'यत्क्रियायुक्ता.' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम् । वृश्चिकेति । वृश्चिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—बुद्धिकृतमिति । आरोपितमित्यर्थः । अपादा-

कमोरित्युत्तरपदलोपो वा । २७३ न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥ एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति । ततः किप् अल्लोपयलोपो । अल्लोपस्य स्थानिवत्स्वाद्यणि प्राप्ते 'कौ लुप्तं न स्थानि-

नत्वं हि विश्लेषावधित्वम् । न अत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्वेव भयविश्लेषे वृक्षिकस्य अवधित्वमस्ति, वृक्षे पर्णवत् भयस्य वृक्षिके संश्लेषामापात् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति । प्रकृते च वृक्षिके अपादानस्वारोपस्य वक्षप्रधीनत्वात् । इह च तदनारोपात् सम्बन्धमात्रविवक्षया पद्यीमाधिस्य वृक्षिकस्य भीरिति पद्यीसमासे वृक्षिकभीशब्दस्य व्युत्पत्तिराश्रीयते । ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वात् नात्र यणिति भावः । नच वृक्षिकाद्भीरित्यादौ बुद्धिकृतमेवापादानत्वमादाय पद्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानास' इतिव्यर्थमिति वाच्यम्, तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेरित्यलम् । परिहारान्तरमाह—वृक्षिकसम्बन्धिनीति । उत्तरपदेति । वृक्षिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य सम्बन्धिनीशब्दस्य लोपः । शाकफार्थिवाधिरत्वादिस्वर्थः ।

सुष्ठु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः । अत्र अजादौ परे 'परनेकाचः' इति प्राप्ते न भूसुधियोः । 'इणो यण्' इत्यतः यणिति 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतः अचीति धातुवर्तते । तदाह—एतयोरित्यादिना । एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः । अचीति । अजादाचित्यर्थः । यणि प्रतिपिद्धे इयदमभित्येव आह—सुधियाविति । आदिना अजादिसर्वसङ्ग्रहः । प्रधीघट्टपाणि । इयद्वेव विशेषः । अचीति नस्तुस्थितिः, अनलापो यणः प्रसक्त्यभावात् । सुपीति किम् ? सुधीभिरुपास्यः सुधुपास्यः । वस्तुवस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम् । 'परनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजाधिसप्रत्यये विधानात् उपास्यशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात् । 'इको यणचि' इति तु भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'परनेकाचः' 'ओः सुपि' इति च विहितयण एव प्रतिषेधात् । सुधिया उपास्यः सुधुपास्यः इत्यत्र तु अन्वर्तितनीं विभक्तिमाश्रित्य 'परनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधेऽपि उपास्य इत्यद्यमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन तस्यात्र प्रतिषेधाभावादित्यलम् । सखीयतीति । 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात् क्यचि कृते 'अकृत्सावंधातुकयोः' इति दीर्घं सखायतीति रूपम् । ततः किविति । तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुसंज्ञकात् 'किप्च' इति सूत्रेण क्वचित्यर्थः । अल्लोपयलोपविति । 'अतो लोपः' इति चकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः । यलोपे कृतस्ये अल्लोपस्तु न स्थानिवत्, 'न पदान्त' इति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । स्थानिवत्त्वादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्य-

यत्' (वा ४३१) । एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गित्वे-सखा । मखायौ । मखा-
यः । हे सखीः । अग्नि पूर्वस्यान्परन्वायणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् 'सख्युरसम्बु-
द्धौ' (सू २५३) इति प्रवर्तते । गखायम् । सखायौ । शसि यग्-मख्यः । मह
खेन वर्तत इति सग्य । तमिच्छतीति मखीः । सुखमिच्छतीति मुखी । सुतमिच्छ-
तीति मूनीः । मख्यौ । मख्यौ । मख्यौ । 'रुपत्यात्' (सू २५५) इति दीर्घ-
स्यापि महणादुकार । सख्युः । सुख्युः । सुख्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाम-

नेनेति शेष । यणि प्राप्ते इति । खकारादीकारस्य 'इको यणचि' ह्रासनेनेति शेषः । न
धान्तर्वर्तिमुपा पदान्तात्वात् 'न पदान्त' इति निषेधः शङ्खः, 'नः क्ये' इति क्यचि
नान्तस्यैव पदात्वात् । कौ लुप्तमिति । न पदान्तमूत्रे 'किल्लुगुपधा' यच्चपरनिर्हामकुवे-
धूपसहस्रयानम्' इति चार्तिके किल्लुगित्यशस्यायमनुवादः तत्र लुगिति लोपो
निबन्धन इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लुप्तमिति भावे कः । क्लिप्रयपरको लोपो न
स्यानिवदिष्ये । ततश्च खकारादीकारस्यापरत्वाभावात् न यगिति भावः ।
यद्यपि 'न पदान्त' इति सूत्रे कौ लुप्तं न स्यानिवदिति निराकृत्य कौ विधि प्रति
न स्यानिवदिष्येव स्वीकृतम्, तथापि गोमयतेः क्लिपि गोमानिति भाष्यात् कौ लुप्तं
न स्यानिवदिष्येपि क्वचिदस्तीति वादेन्दुनेखरे स्थितम् । ततश्च मख्यामिच्छ-
तीत्यर्थे सखी इति ईदन्त रूपं स्थितम् । तत सुबुत्पत्तिः ।

अनङ्गित्वे इति । 'अनङ्ग सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' ह्युभाभ्यामिति शेषः । ईदन्तस-
न्विशब्दस्य विधीयमाने अनङ्गित्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामिष्यत
आह—एकदेशेति । हे सखीरिति । अङ्गवन्तात्वाच्च सुलोपः । खीत्वाभावाच्चदीर्घाभावात्
नदीकार्यं न भवति । यणि प्राप्ते इति । 'परनेकाच' इत्यनेनेति शेषः । शसि यगिति ।
पूर्वसवर्गशीर्षापवादो यण् । कृतपूर्वमवर्गशीर्षावाभावाच्चत्वं नेति भावः । मख्यौ ।
सख्ये । मख्युः । सख्योः । मख्यौ । सह खेनेति । खमाकाशं खकारो वा । 'तेन सहे-
ति तुष्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । तमिच्छतीति । सख
भास्येन हृच्छति ह्रास्यं 'सुप आस्येनः' इति क्यच् । 'क्यचि च' इतीत्वं, 'सनाद्यन्ताः'
इति धातुत्वात् क्लिपि अङ्गापपलोपयोः सखीशब्दः । एव सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च ।
सखीरिति । अङ्गवन्तात्वाच्च सुलोपः । मख्यावित्यादि । अजादी 'परनेकाच' इति यणि-
ति भावः । सख्यम् । मख्यः । मख्या । मख्ये । दीर्घस्यापीति । प्तर्थात्मेव तत्र कृत-
यणा निर्देश इति भावः । सख्याम् । मखिय । सुखीसुतीशब्दयोरन्येधम् । खतीरिति ।
एङ् ईदने कः । 'एवादिभ्यः' इति नावम् । क्यचि ईत्वम् । अङ्गवन्तात्वाच्च सु-
लोपः । 'वै द्वये' क । 'आदेश उपदेशोऽस्ति' इत्याद्यम् । 'पायो न' इति

मिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिद्धसोर्यण् । नत्वम-
त्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्यात्' (सू २५५) इत्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्ती-
म्युः । शुष्कीयतेः क्तिप् । शुष्कीः । पक्वोः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसि-
त्सोः शुष्कियः इत्यादौ । इति ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वा-
दयः । २७४ वृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥ क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते अस-
म्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
२७५ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥ ङौ सर्वनामस्थाने च परे

मत्वम् । क्यजादि पूर्ववत् । प्रस्तीमीरिति । 'स्यै ष्यै शब्दसङ्घातयोः' क्तः । 'आदेच'
इत्याश्वम् । 'प्रस्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् ।
'सम्प्रसारणाच्' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । क्यजादि पूर्ववत् । सखी
सुतीत्यादिवद्रूपाणि । ङसिद्धसोर्यणिति । 'पुरनेकाचः' इत्यमेनेति शेषः । ङसिद्धत्वादि-
त्यनन्तरं 'स्यात् परत्वात्' इति शेषः । शुष्कीयतेरिति । 'इक्शितपौ धातुनिर्देशे' इति
शितपा निर्देशोऽयम् । शुष्धातोः क्तः शुष्कः । 'शुपः कः' इति कत्वम् । शुष्कमात्मन
इच्छतीत्यर्थे क्यघन्तात् शुष्कीयधातोः क्तिपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः । अघन्तत्वाद्य
सुलोपः । सखी-सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः । शुष्कियाविध्यादि । संयोगपूर्वत्वाद्य
यण् किं तु इयङिति विशेष इति भावः । ङसिद्धसोः शुष्कियः इति । न च कत्वस्या-
सिद्धत्वात् स्यात् परत्वादुत्सवं शङ्क्यम्, इयङादेशे सति कृतयणादेशाभावात् इति
भावः । इति ईदन्तप्रकरणम् ।

अथ उष्न्ता निरूप्यन्ते शम्भुर्हरिवदिति । तत्र पूर्वसवर्णदीर्घ ऊकारः, गुणस्तु
ओकारः, अच् इत्यादयो विशेषास्त्वान्तरतम्यात् सङ्गता इति भावः 'ऋश् आह्लाये
रोदने च' इति धातोः 'सितनिगमिससिष्यविधाङ्कशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये 'घञ्'
इति शस्य पकारे षुत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । ऋशधातोः कर्तरि वृचि तु क्रोष्टुशब्दः ।
द्वावपि ऋगालवाचिनौ । तयोर्विशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह—
वृज्वत्क्रोष्टुः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृच् इति वृजन्तं गृह्यते । 'तेन तुल्यम्' इति
वृतीयान्ताह्विति । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति 'संयुरसम्बुद्धौ'
इत्यतोऽसम्बुद्धाविति चानुवर्तते । तदाह—क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना । 'कार्यरूपनिमित्ता-
र्थशास्त्रतादात्म्यशब्दितः । व्यपदेशश्च सप्तैतान्तिदेशान् प्रचक्षते ।' इति अतिदेशाः
सप्त । तत्र प्राधान्यादिह वृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते । तच्च न कर्तुं भवति इत्यादि
वृजन्तरूपम्, किन्तु क्रोष्टु इत्येव वृजन्तरूपम् अतिदिश्यते । ऋशधातोः स्थितत्वात्
अर्थत आन्तर्याद्य इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति । निमित्तादीषा-
मुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । क्रोष्टु इति स्थिते—इतो ङि । 'इत्य-

अदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्तिः । २७६ ऋदुदानस्फुरदंसोऽनेदसां
 च ७ । १ । २४ ॥ अदन्तानामुशानसादीना चानङ् स्यादमंबुदौ सौ परे । २७७
 अप्त्त्त्च्चस्वत्स्नत्त्त्वेष्ट्वष्टक्षत्त्त्वाहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ६ । ४ । ११ ॥ अवा-
 दीनामुपधाया दीर्घः स्यादमम्बुदौ गर्दनामस्थाने परं । नप्रादिप्रदण व्युत्पत्तिपक्षे
 नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नाना तृन्तृजन्ताना संज्ञाशब्दाना चेद्भवति तर्हि
 नप्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृताना न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव, 'समर्थ—'

स्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येयमधिकृतम् अत इत्यनेन विशेष्यते ।
 तदन्तविधिः । तदाह—सौ सर्वस्यादिना । ऋदुदानत् । 'सक्युरसम्बुदौ' इत्यतः असम्बु-
 द्वाविति 'अनङ् सौ' इत्यतः अनङिति चानुवर्तते । अङ्गस्येयमधिकृतम् अवादिमिर्वि-
 शेष्यते, तदाह—अदन्तानामित्यादिना । उशानसादिष्वपि तदन्तविधिर्योऽस्यः । अनङि
 ककार इत्, नकारावकार उच्चारणार्थः । 'द्विष' इत्यन्तादेशः । क्रोष्टन् स इति
 स्थिते । अप्त्त् । 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासम्बु-
 दौ' इति चकारभङ्गमनुवर्तते । तदाह—मषादीनामिति । अत्र अष्टाध्याय्या तावत् 'त्न्'
 इति सूत्रेण 'प्लुत्त्वौ' इति सूत्रेण च कर्त्तरि तृन्त्वौ विहितौ । तथा उणादिषु 'तृन्त्व-
 चो शसिचदादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्त्वौ
 विधाय 'नप्लुनेष्ट्वष्ट्वहोत्पोत्प्रशास्तृणामात्पितृदुहित्' इति सूत्रेण नप्रादयो निपाति-
 ताः । ततश्च संज्ञाशब्दाः तृन्तृजन्ताः औणादिका इति स्थितिः । तत्र तृजन्तादेव
 सिद्धे नप्रादिप्रदणं स्वर्थसिश्यत् आह—नप्रादिप्रदणमिति ।

नियमशरीरमाह—उणादीनि । तेनेति । औणादिकेषु नप्रादिमज्ञानामेव तृन्तृज-
 न्तानां दीर्घ इति नियमेन तद्विद्वेषां पितृभ्रात्रादीनां न दीर्घ इति भावः । न च
 प्रशास्तृशब्द औणादिको न भवतीति अमितस्यम्, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शसिच-
 दादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात् । अत्र मूले व्युत्पत्तिपक्षे इत्युक्त्वा अव्युत्पत्ति-
 पक्षे नप्रादिसंज्ञानां तृन्तृजन्तत्वाभावाद्ग्राही नप्रादिप्रदणमथवत् । तद्विरपितृ-
 भ्रात्रादिप्रदणानां तु औणादिकानामव्युत्पत्तयया तृन्तृजन्तत्वाभावादेव न दीर्घ इति
 सूचितम् । मन्वेष मनि उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शसिचदादिभ्येन औणादि-
 कत्वात् तस्य च नप्रादिसंज्ञानन्तर्मावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—उद्गातृशब्दस्येति ।
 'प्लुत्त्वौ' इति सूत्रमभाष्ये तु अप्त् इत्येवास्तु, तृन्त्वोर्ग्रहणमाश्लिषति प्रपञ्चि-
 तम् । वृद्धिति भाष्ये मन्विषौ 'ऋरिबहु चानुपसर्गस्य' इति वक्तव्यम् । होता ।
 पोता । अनुपसर्गस्य किम् ? प्रशास्ता । प्रतिहर्ता । औणादिकतृजन्त एवायम् ।
 अथत्वेत्त्न् वक्तव्यः पुनश्च । चेष्टा । विद्वेषेर्द्वैवतायां तृन् वक्तव्यः अकारक्षोपधायाः

(सू ६४७) सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्ट । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् । २७८ विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे । २७९ ऋत उत् ६ । १ । १११ ॥ ऋदन्ताङ्सिङ्सोरिति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् । २८० रात्सस्य ८ । २ । २४ । रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । इति

अनिट्त्वं च । स्वष्टा । 'सदेश्च युक्ते वृन् बक्तव्यः' । सत्ता । इत्येवं होतृपोतृनेष्ट्व-
ष्टृत्तशब्दाः तृजन्ता व्युत्पादिताः । तन्मते तु तेषां पञ्चानामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।
नप्तृप्रशास्तृग्रहणमेव उक्तनियमार्थमित्यन्वयमिदं यिस्तरः ।

क्रोष्टेति । क्रोष्टून् स् इति स्थिते एकदेशधिकृतस्यानन्यतया वृजन्तत्वादीर्घः ।
ह्रस्वधादिना सुलोपः । नलोपः । यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति
तथापि परत्वाद्दृष्टित्येव दीर्घो न्याय्यः । क्रोष्टाराविति । क्रोष्टु औ इति स्थिते तृज्व-
द्धावे 'ऋतो ङि' इति गुणे अकारे रपरत्वे एकदेशधिकृतस्यानन्यतया वृजन्तत्वादीर्घ-
रूपम् । एवं क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टो । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न तृज्व-
द्धावः । शसि शम्भुबन्धुपम् । क्रोष्टूविति । सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेः न तृज्वद्धावः ।
क्रोष्टु ङा इति स्थिते । विभाषा तृतीयादिष्वचि । तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनुवर्तते । अचीति
तृतीयादिभिर्भक्तिविशेषणम् । तदादिपिपिः । तदाह-अजादिष्विति । क्रोष्ट्रेति । तृज्व-
द्धावे क्रोष्टु ङा इति स्थिते ऋकारस्व यण् रेफः । एवं क्रोष्ट्रे इति । तृज्वद्धावाभा-
वपक्षे क्रोष्टुणा, क्रोष्टवे शम्भुवत् । ङसिङ्सोस्तृज्वत्वे क्रोष्टु असु इति स्थिते ऋत
उत् । 'एङः पदान्तादति-ङ्सिङ्सोश्च' इत्यतः अतीति ङसिङ्सोरिति चानुवर्तते ।
ङसिङ्सोरित्ययवपष्टी अवतीत्वत्रान्वेति । ऋदन्तस्येयधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशे-
ष्यते । तदन्तविधिः । तदाह-ऋदन्तादित्यादिना । रपरत्वमिति । ऋकारस्य अङ्कारस्य
च स्थाने प्राप्सुवत् उकारस्य ऋकारस्याधिकृत्यानपायादिति भावः । उदिति तपर-
करणं द्विमात्रनिवृत्तार्थम् । न च 'भाष्यसाधोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्नि-
वृत्तिः सिध्यतीति वाच्यम्, तस्मानित्यस्यादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । तद-
नित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते । तत्तत्र 'यवत्परे चबला चा' इति मकारस्य
अनुनासिका एव भवन्तीति 'ङोः' इति सूत्रे कथयः । यत्तु तपरत्वं 'ढलोपे' इति
दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति, तत्र; 'उरण् रपरः' इति सूत्रे 'ऊ रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरो-
धात् 'सुपन्नवाहिता बाणा ज्यज्जिता इव पञ्चगाः । नैर्ऋतोरस्य भाष्यन्त सवित्
रश्मयो यथा ॥' इति रामायणप्रयोगविरोधापेक्ष्यम् । क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—
रात्सस्य । संयोगान्तस्य लोप इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तस्यैवेति । षेद

रेफस्य विमर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात् तुञ्ज्वावे प्राप्ते 'नुमचिरतुञ्ज्वावेभ्यो
 नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हत्तादौ
 च शम्भुवन् । इत्युदन्ता ॥ ह्रह् ह्रह्रौ ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् इत्यादि । अति च-
 मूराब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । हे अतिचम्बै । अतिचम्बा । अतिच
 म्बाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्बाम् । खलपूः । २८१ ओ. सुपि ६ । ४ । ८४ ॥
 धान्त्ववयवमयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धानुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य
 यण् स्यादजादौ मुपि । 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेप्यते (वा ५०३४) । खलप्वौ ।

ऊर्कं ह्रयादौ न मयोगान्तलोपः । रेफस्य विमर्ग इति । 'खरवसानयोः' इति विमर्गं
 ह्रस्वयं । परत्वादिति । परावानुटं बाधिरवा तुञ्वावे कृते ततो नुटि 'नामि' इति
 दीर्घे णवे कृते क्रांष्टनामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् निरय इति धाष्यम्, तुञ्वावे
 कृते सधिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । नुमचिरिति । अचिरेत्यनुकरणम् । 'अचिर'
 इति विहितो रेफो विवक्षितः । प्रहृत्रिवदनुकरणं भवतीति खनिरयम् । ततश्च अचि-
 रेत्यस्य समामप्रवेशोऽपि न लुक् । क्रोष्टनामिति । तुञ्ज्वावं बाधिरवा नुटि कृते नामि
 इति दीर्घे रूपम् । क्रोष्टरीति । तुञ्वावे क्रोष्टृ इ इति स्थिते 'अतो ङि' इति गुणे रप-
 राये रूपम् । क्रोष्टोरिति । तुञ्वावे अकारस्य यण् रेफः । पक्षे इति । तृतीयादिष्वजा-
 रिषु तुञ्ज्वावाभावपक्षे इत्यर्थः । ननु तुञ्वाक्रोष्टृ, स्त्रियां च, विभाषा तृतीयादिष्वचि
 इति प्रिसूत्री अर्थः । शृगालवाचिनोः क्रोष्टक्रोष्टृशब्दयोः स्वतन्त्रयो सत्वादिति
 चेत्, शृणु-सर्वनामस्थाने स्त्रियां च अदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः । तृतीया-
 दिष्वजादिषु तु उभयस्य शसि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमार्था प्रिसूत्रीति ।
 इति उदन्ताः ।

अय ऊदन्ता निरूप्यन्ते । ह्रहरिति । गन्धर्वविशेषवाचि अभ्युत्पन्नं प्रातिपदिक-
 मेतत् । ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि । दीर्घाञ्जसि च इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । इको यणचि
 इति यणि रूपम् । हे ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् । ह्रह्रा । ह्रह्रे । ह्रह्रः । ह्रह्रोः । ह्रह्राम् ।
 ह्रह्रि । अतिचमूराब्दे त्विति । चमूमतिक्रान्त अतिचमू । 'अयादय' क्रान्ताद्यर्थे इति
 समासः । स्त्रीप्रत्ययान्तराभावान् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे न भवति । नदीकार्यमिति ।
 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भावः । खलपूर्णि । खलं पुनातीति क्तिप् । खलपू
 औ, खलपू अस् इति स्थिते 'अचि श्लुधातु' इति उवर्ण प्राप्ते-ओ मुपि । 'एरनेकाच'
 इति सूत्रम् परितिवर्जमनुवर्तते । 'अचि श्लुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम्, तेन सुपीति
 विशेष्यते । तदादिविधिः । 'इणो यण्' इत्यतः यणिरयनुवर्तते । तदाह-कारवयवैरया-
 दिना । गतिकारकेति । इवमपि धार्तिकम् अप्रानुवर्तत इति भावः । खलप्वौ खलप्व इति ।

खलप्वः, इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् ? लूः लुवौः लुवः ।
 'धात्ववयव—' इति किम् ? उल्लूः उल्लवौ उल्लवः । 'असंयोगपूर्वस्य' किम् ?
 कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः । 'गति—' इत्यादि किम् ? परमलुवौ । 'सुपि' किम् ?
 लुलुवतुः । स्वभूः । 'न भूसुधियोः' (सू २७३) स्वभुवौ । स्वभुवः । एवं स्वय-
 म्भूः । २८२ वर्पाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥ अश्वोवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्पा-
 भ्वौ । वर्पाभ्वः । दम्तीति दम्भूः । 'अन्दृदम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिपूः' (उ ९३)
 इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । दम्भवौ दम्भवः । दम्भूम् दम्भवौ दम्भून् । शेषं दृह-

कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः । हे खलपूः । खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः । खल-
 प्वा । खलप्वे । खलप्वः । खलप्वः । खलप्वोः । खलप्वि । इह अजादौ 'प्रनेकाचः'
 इति यणः असम्भवात् उवचि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः । उवहोऽपवादो
 यणिति फलितम् । इयदुवचौ 'प्रनेकाचः' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र
 पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादाः । एवं ह्रस्वादय इति । सुपु लुनातीति सुलूः । गतिपूर्वक-
 त्वादिहापि यण् । आदिना केदारलूरित्यादिसंग्रहः । कटप्रूरिति । 'प्र गतौ' 'क्विञ्चि'
 इत्यादिना छिप् उकारस्य दीर्घश्च । परमलुवाविति । परमश्चासौ लृश्चेति विग्रहः ।
 गतिकारकेतरपूर्वकत्वात् यण् । लुलुवतुरिति । अतुलि लुलू इत्यस्य अनेकार्त्वेऽपि
 सुप्परकत्वाभावात् यणिति भावः । स्वभूरिति । स्वस्मात् भवतीति क्विप् । कारकपूर्व-
 कत्वाद्यणि प्राप्ते आह—न भूसुधियोरिति । वर्पासु भवति वर्पाभूः । वर्पतावुपश्च
 इत्यर्थः । वर्पाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः, 'अप्सुमनस्समासिकतावर्पाणां
 बहुवचं च' इति लिङ्गानुशासने स्थयधिकारे सूत्रकृतोक्तेः । 'वर्पाभूर्दंष्टुरे पुमान्' इति
 यादवः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते । वर्पाभ्वश्च । 'ओः सुपि' इत्यनुवर्तते ।
 'अचि श्नुघातु' इत्यंतः अचीति 'इणो यण्' इत्यतः यणिति चानुवर्तते । तदाह—
 अस्येति । वर्पाभूशब्दस्येत्यर्थः । दम्तीति । 'दम्भी ग्रन्थे' तुदादिः । शविकरणस्य 'सार्व-
 धातुकमपित्' इति द्वित्वाद्य गुणः । निपातित इति । कूप्रत्ययो नुम् चेह निपात्यते
 इत्यर्थः । 'निश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो
 मकारः । अत्र च ऊकारो न धात्ववयवः । अतः उवह, 'ओः सुपि' इति यण् च न,
 किन्तु 'इको यणचि' इत्येव यण् । स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन वाध्यत इत्याशयेनाह—
 दम्भूमिति । शसि दीर्घाजसि च इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'इको यणचि'
 इति यण् वाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—दम्भूनिति । दम्भवा । दम्भवे । दम्भवः । दम्भवः
 दम्भवोः दम्भवाम् । इह तु 'दन्कर' इति 'यण् न भवति, भूशब्दस्यार्थवत् एव तत्र ग्रह-
 णात् इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात् । दसिति नान्तमभययं हिंसायां वर्तते । तस्मिन्-

वत् । इन्' इति नान्ते हिंसायैऽण्ये भुव' क्त्विप् । इन्भू । 'इन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्य' (वा ४११८) इन्भवम् इन्भवः इत्यादि खलूवत् । करम् । करम्भम् । करम्भ । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञायण् । कारम्भम् । कारम्भ' । पुनर्भूयौगिक पुंति । पुनर्भूवी' इत्यादि इन्भूकारामुदात्तौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ धाता । हे धात । धातारौ । धातार' । 'ऋवर्णाद्यन्त्य णत्वं

पपदे मूधातो' क्विचिदर्थं । इन् हिंसायाम्, भवते प्राप्नोतीति विग्रहः । इन्भूरिति । तर्हवितोषः । सर्पविशेष इत्यन्ये । म्याभाधिक एवात्र नकारः । तस्य पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इति नानुस्वारः । अन् एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते—इन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्य । इन्भवमिति । यणा पूर्वरूपं बाध्यत इति भावः । इन्भव इति । ऋसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घो बाध्यत इति भावः । करात् करे वा भवतीति करम्भूः इन्भूवदित्यभिप्रेत्याह—करम्भम् करम्भ इति । 'इन्कर' इत्युदाहृतवार्तिके दीर्घमस्यकारशब्दपाठ इति मत्तान्तरम् । तत्राह—दीर्घेति । स्वार्थिक इति । स्वस्या' प्रकृतेरर्थः स्वार्थे, तत्र भव' स्वार्थिकः । अज्यात्मादिसाहचर्यं प्रज्ञायणिति । 'प्रज्ञाश्चिन्म्योऽण्' इति प्रज्ञाश्चिन्म्यः स्वार्थे ऋणिवधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवहेव, ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भू । ननु 'पुनर्भू-दिधिपूरुडा' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तस्मिन्-पूर्णं युक्तमित्यत आह—पुनर्भूयौगिक । पुंसोति । पुनर् भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमप्यस्तीत्यर्थः । इन्भू इति । इजो भवतीति इम्भू । कारायौ भवतीति काराम्भूः । कारा बन्धनालयः । स्वयम्भूवदिति । तत्र 'न भूसुधियो' इति यणः प्रतिषेधात् प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः ॥ इत्युदन्ताः ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । धातेति । 'हुधाञ् धारणपोषणयो' तत्र तुन् तुञ्वा स्यात् । क्रोष्टाब्दवदनद्दीर्घसुलोपनलोपाः । हे धातरिति । 'ऋदुशनस' इत्यत्राम्भुदावित्यनुवृत्तेर्नाच्छ' । 'ऋतो हि' इति गुण अकार, रपरसवर्णं ह्रस्वधादिनोप', विसर्गं । 'अप्त्नु' इति दीर्घस्तु न, असम्भुदावित्यनुवृत्तेः । धानाराविति । हिमत्वंनामस्थानयो' 'ऋतो हि' इति गुण अकार, रपरसवर्णं, 'अप्त्नु' इति दीर्घश्च । धातारः । धानारम् धातारौ । ऋसि पूर्वसवर्णदीर्घः ऋकार, न्यस्वम् धातुन् । टा यण् । धात्रा । हे यण् । धात्रे । ऋसिडमोः 'ऋन उत्' रपरसवर्णं, सुलोपः, विसर्गः । धातु' । धातु' । धात्रो' । धात्रो' । आसि 'इश्चनघाप' इति नुट् । 'नासि' इति दीर्घः । नकारस्य रेफकाराम्यां पररवाभावाद्प्राप्ते णत्वे । ऋवर्णाद्यन्त्य णत्व वाच्यम् । ऋवर्णात् परस्येत्यर्थः । इत्वं तु वार्तिकं णत्वविशयकमुद्गाणो सर्वेषां दोषभूतम् । सौ 'ऋतो हि' इति

वाच्यम्' (वा ४९६९) धातृणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ, पितरः । पितरम्, पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना नरौ नरः । हे नः । २८३ नृ च ६ । ४ । ६ ॥ 'नृ' इत्येतस्य नाभि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्-नृणाम् ।

गुणः अकारः, रपरत्वम् । धातरि । धातृषु । न च धातृशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दत्वाद् औणादिकशंसिञ्जदादितृन्तृजन्तत्वादिह कथम् 'अप्तृन्' इति दीर्घः ? औणादिक-तृन्तृजन्तेषु नप्त्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यम्, धात्वातोः शंसिञ्जदादित्वरूपनायां प्रमाणाभावेन धातृशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः । एवं नप्त्रादय इति । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दाः धातृशब्दवदित्यर्थः । उद्गातृ-शब्दस्य औणादिकतृन्तृजन्तस्य नप्त्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे 'उद्गातार' इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक् । तदेतत् स्मारयति—उद्गाताराविति ।

धितेति । धातृवदनडादि । सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम् । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति । पातीति पिता । तृप्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्वोधा । अष्ट्युत्पत्तिपक्षे तु अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितृन् इत्यादि धातृ-वत् । एवं जामातृभ्रात्रादय इति । उणादिषु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृ-जुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पादिताः । तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्ति-रुक्ता । भ्राजेस्तृनि तृचि वा जलोपः-भ्राता । जायां मातीति जामाता । तृन्प्रत्ययः, तृज्वा यालोपश्च । अनयोरप्यौणादिक्रयान्नप्त्रादिष्वनन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः । आदिना मन्तृ-इन्तृ-इत्यनयोः ग्रहणम्, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिञ्जदादिभ्यः' इति प्रकरणे 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यत्र उदाहृतत्वात् । नेति । नृशब्दे मनुष्यवाची, तस्मात् सुः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'अप्तृन्' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनाम-स्थाने च' इति नान्तत्वप्रयुक्तो दीर्घः । हृद्वयादिलोपः । नलोपः । ना इति रूपम् । नरौ नर इति । 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः । अप्तृन्नाद्यनन्तर्भावात् नान्तत्वाभावाच्च न दीर्घः । हे नः इति । 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः हृद्वयादिलोपो विसर्गश्च । नरम् नरौ । शंसि पूर्वसवर्णदीर्घ ऋकारः, नत्वम्, नृन् । टादावचि यणि रेफः-त्रा । त्रौ । ङसिङसोः ऋत उत्, रपरः सलोपः विसर्गश्च । जुः । जुः । त्रौः । आभि नुट् 'नामि' इति नित्यं दीर्घं प्राप्ते । नृ च । नृ इति लुप्तपष्ठीकम् 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ढलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'छन्दस्युभयथा' इत्यतः उभयथैत्यनुवर्तते । तदाह—नृ इत्येतस्येत्यादिना । नृणाम् नृणाम् इति । 'ऋवर्णाञ्जस्य' इति णत्वम् । ङौ 'ऋतो ङि' इति गुणः रपरत्वम्-नरि त्रौः नृषु । इत्प्रदन्ताः ।

इत्यृदन्ताः ॥ 'कृ' 'तृ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिकानिदेशादिश्चेत्परस्वे की किरौ किर । तोः तिरौ निरः, इत्यादि गीर्वन् । इत्वाभावपक्षे तु 'ऋदुशानस्-' (सू २७६) इति 'ऋतो ङि—' (सू २७५) इति च तपरकरणादनङ्गौ न । कृ. कौ क । ऋम् कौ कृन् । ऋ । के इत्यादि ॥ इत्यृदन्ताः ॥ 'गम्लृ' 'शकलृ' अनयोरनुकरणे अनङ् । गमा । शका । गुणविषये

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । कृ इत्यादिना । कृतृ इत्यनयोरनुकरणे इत्से रपरस्वे इत्यन्वयः । 'कृ विक्षेपे' 'तृ प्लवनतरणयो' कृतृ इत्याभ्यां शब्दाम्याम् अनुकरणे क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां घातुपाठपठितौ कृ तृ इत्येतौ विवक्षितौ । अत एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः । अनुकार्यं च अनुकरणात् मिथमिति 'मतौ ङः' इति सूत्रभाष्ये श्रियतम् । आनुपूर्वीत्यर्थदेऽपि वाचकसाहचर्यात् अर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीप्तयोऽङ्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत् । ततश्च अनुकार्याभ्यां कृतृ इत्याभ्याम् अनुकरणभूतयोः कृतृ इत्येतयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुषुप्तसिद्धिः । ननु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन घातुत्वाभावात् 'ऋत इदानीं' इति कथमिवम् ? न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनाद् अनुकरणभूतयोः घातुत्वमिति वाच्यम्, एवं मति अधातुरिति घातुपर्युक्त्यामात् प्रातिपदिकत्वात्पक्षेऽप्येत आह—प्रकृतिवदनुकरणमिति । वैकल्पिकानिदेशादिति । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यस्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वे निर्यम्' इत्येकशेषाकरणात् 'प्रो यङि' 'सियो दीर्घात्' इत्यादौ घातुवदनुकरणे विभक्तिनिर्देशात् प्रकृतिवदनुकरणमिति पाक्षिकम् । ततश्चाप्रातिपदिकत्वाभावात् घातुत्वात् 'ऋत इदानीं' इतीवम् अतिदेशाभावमादाय घातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुषुप्तसिद्धिश्च न विरुध्यत इति भावः । कीरिति । कृधातुरित्यर्थः । ऋकारस्य इत्से रपरस्वे 'घोऽङ्' इति दीर्घः । सोर्ह्रस्वलोपः, विसर्गश्च । किराविति । अपदान्तरत्वात् 'घोः' इति न दीर्घः । नीरिति । तृधातुरित्यर्थः । गीर्वदिति । गी-शब्दवद्गुणानीत्यर्थः । किरम् किरौ किरः । किरा कीम्याम् कीमि । किरे । किरः । कितोः । कीर्णु । म्यामादौ 'स्वादिप्स्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तात् दीर्घः । इत्वाभावेति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् अनुकरणस्य घातुत्वाभावात् 'ऋत इदानीं' इति इत्वाभावे सतीत्यर्थः । अतङ्गौ नेति । 'प्रत्य उत्' इत्युभयमपि तपरकरणाद्येति द्रष्टव्यम् । अत एव 'प्रो यङि' इत्यादिनिर्देशात् सङ्गच्छन्ते । करिति । कृधातुरित्यर्थः । ऋ । ऋ इत्यादौ यण् । इत्यादाति । ऋ । ऋ ऋ । ऋम् । कि । इत्यृदन्ता ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । गम्लृ शकलृ इति । 'गम्लृ गतौ' 'शकलृ शक्तौ' अत्रन्तौ घातु । अनङ्गिति । ऋदुशानस् इत्यनेनेति शेषः । ऋदुर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः ।

तु लपरत्वम् । गमलौ गमलः । गमलम् गमलौ गमृन् । गम्ला । गम्ले । ष्ति-
 ष्सोस्तु 'ऋत उत' (सू २७९) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) ।
 गमुल् । शकुल् इत्यादि । इति लुदन्ताः ॥ इना सह वर्तते इति सेः सयौ सयः ।

गुणविषये त्विति । ङौ सर्वनामस्थाने च 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः लपर इत्यर्थः,
 'उरण् रपरः' इत्यत्रप्रथयाहारग्रहणादिति भावः । गमृनिति । लृवर्णस्य दीर्घाभावात्
 ऋवर्ण एव । पूर्वसवर्णदीर्घ नत्वमिति भावः । ष्तिष्सोस्त्विति । गमृल् असु इति
 स्थिते 'ऋत उत' लपरः । गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति
 रूपम् । इत्यादीति । गम्लृभ्याम् । गम्लृभिः । गम्लृभ्यः । गम्लृभ्यः । आमि तु
 गम्लृणाम् । गमलि गम्लोः गम्लृषु । वस्तुतस्तु 'उरण् रपरः' इत्यत्र अजितिदक्तव्ये
 अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अण् पूर्वणैवैयुक्तं भाष्ये । यदि लृकारस्य अण् लकारः स्यात्
 तर्हि लपरत्वार्थे परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादेवजातीय-
 कानां प्रयोगो न भाष्यसम्मत इत्याहुः । इति लुदन्ताः ।

अथ एदन्ता निरूप्यन्ते । श्नेति । अः विष्णुः तस्यापरत्वम् इः अत इजू ।
 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः ।
 'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम् । 'आद्गुणः' से इति रूपम् । ततः सुः, सुवविसर्गौ—
 सेः । एवं स्मृतेः । स्मृतः इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः ।
 न च एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्
 शङ्क्यः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात् । अजादौ
 अयादेशं मत्वाद्—सयौ सय इति । 'एङ्हस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः—हे से । नन्वेवं सति
 हे हरे इत्यत्र सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । सम्बुद्धि परनिमित्तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य गुणस्य
 सम्बुद्धिविघातकं सुलोपं प्रति सङ्घिपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगाद् । न चैवं
 सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत् ? शृणु—हे हरे
 इत्यत्र सम्बुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविघात्यर्थमेव, नास्ति, सत्यपि तन्नोपे प्रत्यय-
 लक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्त्वात्, तेन च गुणस्य निर्वाधत्वात् । केचित्तु 'गुणात् संबुद्धेः'
 इत्यनुक्त्वा 'एङ्हस्वात्' इत्युक्तेः सङ्घिपातपरिभाषां बाधित्वापि सम्बुद्धिलोपः
 प्रवर्तते इत्याहुः । न च जास सयः इति कथम् अन्तर्वर्तिविभक्त्या से इत्यस्य पद-
 त्वेनायादेशं बाधित्वा एङ्गः पदान्तात्' इति पूर्वरूपापत्तरिति वाच्यम् 'उत्तरपदत्वे
 चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात् । उत्तरपदस्य तद्धटितस्य वा पदत्वे कर्तव्ये अन्तर्व-
 त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तदर्थः । सेनासेवकादिशब्दगतस्य से इत्यस्य
 अनुकरणं वा अस्तु । तत्र जसि अयादेशस्य निर्वाधत्वात् । इत्येदन्ताः ॥

स्मृतेः स्मृतयौ स्मृतयः ॥ इत्येदन्ताः ॥ २८४ गोतो गित् ७ । १ । १० ॥
 गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं गित्त्वस्यात् । गो गावौ । गावः । २८५ औतोऽ-
 ऽग्नासोः ६ । १ । १३ ॥ 'आ औत' इति छेदः । ओकारादग्नासोरचि परे अकार
 एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्म्येव अम् गृह्यते नेह—अचिनवम् । अमु-
 नवम् । गाम् गावौ गाः । गवाः । गवेः । गो इत्यादि । औतो गित् इति वाच्यम् ।

अथ ओदन्तानिरूप्यन्ते । गोम् इति स्थिते गोतो गित् । गोत इति तपरकरणम् ।
 'इतोऽप्य सर्वनामस्थाने' इत्यत सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।
 तदाह—गोशब्दादित्यादिना । गित्त्वस्यादिति । गिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थं ।
 गौरिति । गित्त्वस्वे 'अचो ङिति' इति वृद्धि औकारः । इवविपरिणामविति भावः ।
 गावौ गाव इति । गित्त्वस्वे वृद्धिः अवादेशश्चेति भावः । हे गौः । वृद्धौ एहः परत्वाभावात्
 न सम्बुद्धिलोपः । अग्नि गो अम् इति स्थिते गित्त्वस्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् औतोऽ-
 ऽग्नासोः । छेद इति । आ औत इति छेदः, स्यास्यानादिति भावः । औत इति तपर-
 करणम् । ओकारादित्यर्थः । अम् च शस च अग्नासौ, तयोरिति विग्रहः । अवयव-
 पद्यन्तमेतत् । 'इको यजचि' इत्यत अधीत्यनुवर्तते । 'एक पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् ।
 तदाह—ओकारादित्यादिना । शस् इव सुयेव गृह्यते न तु घट्टस्पर्शादिति तद्धितः
 शस्, अधीत्यनुवृत्तेः तद्धितस्य च शसः अजादित्वासम्भवात् 'लशक्वतद्धिते' इत्यत्र
 तद्धितपर्युदाभासात् । ननु 'चिञ् चयने' लुङ्, अडागम, उत्तमपुरुषो मिप् । 'तस्थ-
 स्थमिपाम्' इति तस्य अमादेशः । रनुर्विकरणः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः
 ओकारः । अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशे अचिनवमिति रूपम् । तत्र अचिनो अम्
 इति स्थिते अवादेशं वाधिरवा 'औतोऽग्नासोः' इत्यावे 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत
 आह—शमेति । गामिति । परापि 'अचो ङिति' इति वृद्धिरिह न भवति आत्वस्य
 निरवकाशतया मदपवादात्वादिति भाष्यम् । न हि वृद्धिविपरिणम्यत्र आत्वस्य प्रवृत्ति-
 रस्तीति तदाशयः । न च घोशब्दादमि आत्वं सावकाशं 'गोतो गित्' इति गित्त्वस्य
 तत्राभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम्, अस्मादेव भाष्यात् 'औतो गित्' इति गित्त्व-
 स्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविपरिणम्यादिति भावः । गा इति । असर्वनामस्थान-
 खाद्य गित्त्वस्वम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽग्नासोः' इत्यात्वमिति भावः । तदावचि
 अवादेश मत्वाह—गवा गवे इति । गौरिति । 'टमिडमोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः ।
 इत्यादिति । गवोः गवाम् । गवि इति आदिशब्दार्थः । घोशब्दः ओकारान्तः स्त्री-
 लिङ्गः । 'सुरलोको घोदिबौ द्वे छियाम्' इत्यमरः । सु शोमना घोः यस्येति घट्ट-
 मोहो पुंलिङ्गः । सुपो स् इत्यादिसर्वनामस्थाने गोतो गित् इत्यप्राप्ते औतो गित् इति

विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौः सुद्यावौ सुद्यावः । सुद्यामित्यादि । 'ओकारान्ता-
द्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः-शम्भुः
स्मृतो येन सः—स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ स्मृताः, इत्यादि ।
इत्योदन्ताः ॥ २८६ रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥ रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः
स्याद्वलि विभक्तौ । राः अच्चायादेशः—रायौ रायः । रायम् रायौ रायः ।

वाच्यम् । गीत इति गकारमपनीय 'ओतो गित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणम-
नुपदमेवोक्तम् । न खिदं वार्तिकम् । तत्र ओत इति तपरकरणम् । ओकारात् सर्वना-
मस्थानं णिदिति लभ्यते । विहितेति । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्ये-
तद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । तेनेति । 'गीतः' इति गकारमपनीय ओत' इति
वचनेनेत्यर्थः । सुद्यामित्यादीति । गोशब्दवद्द्रूपाणीति भावः । हे भानो इति । ओकारात्
परं सर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति
गुणे ओकारे सति सोः ओकारात् परत्वात् णिद्वस्वे वृद्धौ औकारे एङ्ः परत्वाभा-
वात् सुलोपाभावे रुवविसर्गयोः 'हे भानौः' इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमित्य-
र्थः । ननु 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यत्र एङ्प्रहणसामर्थ्यादेव 'हे भानो' इत्यत्र णित्वं
तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति । अन्यथा 'एङ्घ्रस्वात्' इत्येव ऋयात् । अतो विहितविशे-
षणमनर्थकमित्यस्वारस्यादाह—हे भानव इति । तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो अस्
इति स्थिते ओतः परत्वाणित्त्वे वृद्धौ आवादेशे भानावः इति स्यात् । अतो
विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानो
हे भानवः इत्यत्र णिद्वस्वाभावोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव । उः
शम्भुरिति । उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति विप्रहे बहुव्रीहिः ।
'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् ।
ततः सुब्रुवत्तौ गोशब्दवद्द्रूपाणि । वस्तुतस्तु 'गीतो गित्' इति सूत्रशेषतया
'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इत्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'ओतोऽग्शसोः' इत्यत्र
ओतो णिदिति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः ।
इत्योदन्ताः ।

अथेदन्ता निरूप्यन्ते । रैशब्दो धनवाचो । 'अर्थरै विभवा अपि' इत्यमरः । तस्य
ह्लादिविभक्तिषु विशेषं दर्शयति—रायो हलि । राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्यन्तम् ।
'अप्यन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । हलात्त्यनेन विभक्ता-
विति विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—रैशब्देत्यादिना । हलप्रहणादत्रि आत्वं
न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—अवीति । राः—आत्वे रुवविसर्गौ । अचि

राया राभ्यामिन्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः ग्लावौ ग्लाव । ॥ ग्लावम् ग्लावौ
ग्लावः इत्यादि । 'श्रौतोऽग्रामो' (मू २८५) इतीह न प्रवर्तते, 'ऐ औच्'
(म०सू ४) इति सूत्रेण 'श्रौदौतो' सावर्ण्याभायज्ञापनात् । इत्यैदन्ताः ॥

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ ९ ॥

रमा । २८७ औळः आपः ७ । १ । १८ ॥ आबन्तादज्ञात्परस्वोः शी

आयादेशमुदाहरति—रायो राय इति । इत्यादौति । राभिः । राये राभ्याम् राभ्यः ।
रायः राभ्याम् राभ्यः । राय रायोः रायाम् । रायि रायोः रासु । रैशब्दं छान्दस
इति भाष्यम् । वयजन्त एव छान्दस इति पञ्चान्नरम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौर्मृगाङ्क' कलानिधिः । इत्य-
मरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेश इति मरवाह—'ग्लौ ग्लावौ
ग्लाव इति । ग्लावम् ग्लावौ ग्लाव । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम्
ग्लौभ्यः । ग्लाव ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः
ग्लौषु । ननु 'श्रौतोऽग्रामो' इत्यत्र औदग्रहणन सावर्ण्यादौकारस्यापि ग्रहणात्
अग्रसोर्लौशब्दस्य आरंभं कुनो न स्यादित्यत आह—औतोऽग्रसोरित्तां न प्रवर्तत
इति । ऐऔजित्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः । एव जनानवतीति जनौ ।
किप् । ज्वरद्वरेयूट् । पर्येधतीति वृद्धिः । जनावौ जनावः इत्यादि । इत्यैदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायां अजन्तपुंलिङ्गनिरूपण समाप्तम् ॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते । रमेति । रमत इति रमा । 'रसु स्त्रीहायाम' इति
पचाद्यचि 'अजायनष्टाप्' । प्रत्ययान्तरनादप्रतिपदिक्रमेऽपि 'लघात्प्रतिपदिकत्'
इति दद्यापो पृथग्रहणात्, किङ्कविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः । 'हृददवाप्' इति
मुलोपः । अथ रमा औ इति रिगते । औळ आपः । आप इति पञ्चमी । प्रत्ययग्रहण
परिभाषया आबन्तं विवक्षितम् अङ्गस्थेऽधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । औळ
इति पष्ठी । 'जम' शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते तदाह—आबन्तादिरयाशिना । औळ-

स्यात् । औङ् इत्यौकारविभक्तेः सञ्ज्ञा । रमे । रमाः । २८८ सन्मुद्धौ च ७ ।
३ । १०६ ॥ आप एकारः स्यात्सन्मुद्धौ । 'एङ्हास्वात्—' (१९३) इति
सन्मुद्धिलोपः । हे रमे हे रमै हे रमाः । रमाम् रमे रमाः । औत्वाद्यत्वाभावः ।
२८९ आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥ आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः
स्यात् । रमया रमाभ्याम् रमाभिः । २९० याङापः ७ । ३ । ११३ ॥ आपः
परस्य ङिचनस्य याङागमः स्यात् । 'वृद्धिरेचि' (सू ७२) रमायै । सवर्ण-
दीर्घः—रमायाः । रमायाः रमयोः रमाणाम् । रमायाम् रमयोः रमांसु । एवं

शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—औङ्गिति । संशेति । प्राचां शास्त्रे स्थितेति दोषः । रमे
इति । रमा औ इति स्थिते शीभावे तस्य स्थानिवचनेन प्रत्ययत्वात् 'लशकृत-
द्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आद्गुणः' इति एकारः । 'यस्येति च' इति लोपस्तु
न, अभत्वात् । जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—रमा इति । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति,
'दीर्घाजसि च' इति निषेधात् । हे रमा स् इति स्थिते । सन्मुद्धौ । 'बहुवचने
क्षत्वेत्' इत्यतः पृदिति 'आङि चापः' इत्यतः आप इति चानुवर्तते । तदाह—
आप इत्यादिना । आबन्तस्यैत्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' । हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां
वर्षयति—एङ्हास्वादिदि । हृङ्हादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपक्षोक्तत्वाच्च एत्वे कृते
हृङ्हादिलोपस्याप्राप्तेः 'एङ्हास्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्यायत्वञ्चेति भावः ।
रमामिति । 'अभि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् । औङ्गः शीभावे आद्गुणं मत्वाह—रमे
इति । औत्वादिति । जसि रमा असू इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घं सति कृतपूर्वसवर्णं
दीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छसः' इति नखं लोळिङ्गत्वाच्च भवतीत्यर्थः । रमा आ
इति स्थिते—आङि चापः । ओसि च इत्यनुवर्तते । आप इति षष्ठी । अङ्गस्येत्यधिकृ-
तम् । तदन्तविधिः । 'बहुवचने क्षत्वेत्' इत्यतः पृदित्यनुवर्तते । तदाह—आङि आंति
नेत्यादिना । आङिति टासंज्ञा पाचामित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एत्वे अयादेशः इत्याह-
रमयेति । रमामिरिति । 'अतो भिसः' इति तपरकरणादसू न । रमा ए इति स्थिते
याङापः । आप इति षष्ठमी । 'घेङिनि' इत्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते ।
तदाह—आपः परस्येत्यादिना । टित्त्वादाद्यवयवः । वृद्धिरेचीति । या ए इति स्थिते
आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः । सवर्णेति । ङसिङस्तोः
रमा असू इति स्थिते याङागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घ इति भावः ।
यदित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न, अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । रमयो-
रिति । 'आङि चापः' इत्येयेत्वे अयादेश इति भावः । रमाणामिति । 'ह्रस्वन्घापः' इत्य
त्राहग्रहणान्नुटि पर्जन्यवह्निज्ञानप्रवृत्त्या 'नामि' इति दीर्घं 'अट्कुप्वाङ्' इति णवन् -
भावः । रमायामिति । रमा इ इति स्थिते 'टिराङ्गच्छाङ्गीकृत्वा' इत्याभाते - ।

दुर्गादियः । २९१ सर्वनाम्नः स्याड्ढस्त्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥ आबन्तात्सर्व-
नाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । -सर्वस्यै । सर्वस्याः ।
सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तरत्वेन प्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७)
इति सुट्—सर्वाणाम् । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वाणु । एवं विश्वाद्योऽप्याबन्ताः ।
२९२ विमाया दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥ अत्र सर्वनामता वा
स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रति-

गमे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेवम् । सर्वशब्दाद्यापि सर्वा-
शब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । ङिसु 'यादापः' इति प्राप्ते सर्वनाम्नः स्याड्ढस्त्वश्च ।
'यादापः' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्भ्रोष्यते ।
तदन्तविधिः । 'घेङिति' इत्यतो ङित्तीत्यनुवृत्ते पठया विपरिणम्यते । ततश्च आब-
न्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादित्यर्थः । टिश्वादाद्यवयवः । ह्रस्वश्चेति
वाक्यान्तरम् । आप इत्यनुवृत्तमावर्तते । यद्यन्ततया च विपरिणम्यते तच्च ह्रस्व
इत्यत्रान्वेति । आप. रथाने ह्रस्वो भवतीति तदर्थः । तदाह—आबन्तादिति । याटो-
पवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । सर्वस्यै इति । सर्वा ए इति स्थिते स्याट् ।
यकारादाकारस्य ह्रस्वः, ङित्तिरिति भावः । सर्वस्याः इति । ङसिढसोः सर्वा असू इति
स्थिते स्याट्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य
सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—एकदेशस्येति । यकारादाका-
रस्य आपश्च धोयऽमेकादेशः सवर्णदीर्घः सस्येत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आका-
रस्य पूर्वान्तरत्वे आप्त्वम्याधातात् आबन्तत्वं व्याहृतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्त
त्वमपीति वाच्यम्, उभयत्र आश्रयणे नान्तादिवत् इति निषेधादिति चेत् ? सत्यम्
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवत्त्वात्वेनैत्याहुः ।
सर्वस्यामिति । ङौ सर्वा इ इति स्थिते 'ङेराम्' इत्याम् सुटं चाधित्वा परत्वात् स्याट्
ह्रस्वश्च । सङ्गृह्णतिन्यायाच्च पुनः सुट् । एवमिति । सर्वादिगणपठितविशाद्य, आब-
न्तत्वं प्राप्तः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

उत्तरस्याश्च पूर्वस्वाश्च दिशोऽयदन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले'
इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—विभाषा दिक्समामे । 'सर्वा-
दीनि' इत्यसः सर्वनामप्रहणमनुवर्तते तदाह—अ^२त्ते । दिक्समामे इत्यर्थः । 'न
बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते .देकस्वार्थमिति केषुत् । गौण
प्रादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—उत्तरपूर्वस्यै इति । स्या-
ड्ढस्त्वौ । उत्तरपूर्वायै इति । सर्वनामत्वाभावपक्षे याट् । उत्तरपूर्वस्याः—उत्तरपूर्वायाः ।

पदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह—यौत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुग्धायास्तस्यै ।
उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । ।
'अपुरि' इत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै नगर्यै । २६३ विभाषा द्वितीयातृतीया-
भ्याम् ७ । ३ । ११५ ॥ आभ्यां क्तितः स्यात् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं त्यक्तुं
शक्यम् , तीयस्य क्तिसूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्विती-
यायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् ।
एवं तृतीया । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (सू. २६७) । हे अम्ब । हे अक्क । हे अक्क ।

उत्तरपूर्वासाम्—उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्—उत्तरपूर्वायाम् । 'सर्वनाम्नो वृत्ति-
मात्रे पुंवङ्गावः' इति मात्राग्रहणात् सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्वम् ।
ननु उत्तरा दिगिति मत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा 'अनेकमन्य-
पदार्थे' इति बहुव्रीहिः । अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् । सर्वनामताविकल्पे
उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्यादागमस्तु नेष्यते । तत्राह—दिक्-
नामनीति । 'दिक्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तौ दिक्समासः, दिक्श-
ब्दमुच्चार्य विहितत्वात् । न तु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि । ततश्च लक्ष-
णप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः । योचरेति । उत्तरशब्दस्य पूर्वाशब्द-
स्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ । सामानाधिकरण्याभावे 'अनेकम-
न्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसम्भवात्, 'बहुव्रीहिः सामानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति
वचनात् । उन्मुग्धाया इति । तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का
निरस्ता । ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु, बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रति-
पदोक्तत्वेन 'दिक्नामानि' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—बहुव्रीहिग्रहणं
स्पष्टार्थमिति । बाह्यायै इत्यर्थं इति । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदादर्थ्ये' ।
क्षिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥' इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु
सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भावः । अपुरीत्युक्तेरिति । 'अनन्तरं बहिर्योग' इति
गणसूत्र इति शेषः । विभाषा । घेङिति' इत्यतो क्तितीत्यनुवृत्तं पठ्या धिपरिणम्यते ।
'यादापः' इत्यत आप इति, सर्वनाम्नः स्यात्' इत्यतः स्यादिति इस्व इति चानु-
वर्तते । तदाह—आभ्यामित्यादिना । इदमिति । 'विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्रं
न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—तीयस्येति । विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य
क्तिसु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानावित्यर्थः । न च तीयस्य क्तिसूपसङ्ख्यानमेव स्वकृता-
मिति वाच्यम् ? पुञ्जपुंसकार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अन्वयैति । व्याख्यातमिदं पुंसी-
दन्ताधिकारे । तत्र नदीविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति—हे अम्बेत्यादि । शेषं

‘अर्धयुक्ता ये ङलकास्तद्वतां हस्तो न’ (वा ४५९२) । हे अम्वाडे । हे अम्वाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ—शीमावात्परत्वाच्चरस् । आमि नुटः परत्वात् जरस्—अरसामित्यादि । पत्ते हलादौ च रभावत् । इह पूर्वप्रतिषेधेन शीभावं

रभावत् । अत्र भाष्ये ‘ङलकवतीनां प्रतिषेधो षष्ठ्यः’ । हे अम्वाडे । हे अम्वाले । हे अम्बिके । तद्विद्ं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा इष्यकस्यैवाऽर्धार्थस्य इत्स्व इति स्थितम् । यथाश्रुतवार्तिके तु हे अञ्ज इत्यत्राग्न्यासिः स्यादिति तदाशयः । तदत्र कथितमाह—अर्धयुक्ता इति । इष्यकानामग्न्यार्थानां इत्स्वः इष्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः । अतः अग्न्येव इत्यत्र इष्यकान्वास्तरत्वात् भवति इत्स्वः ।

वर्तते । ‘अप् षयोहानौ’ । ‘चिन्निदादिभ्यः’ इत्यङ् । ‘ऋहशोऽङि’ इति गुणः, इपरत्वम् । अर्धन्तत्वात् टाप्, सुः, इष्यवादिना सुष्ठोप इति भावः । जरसाविति । ‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ इति अजादौ अरसादेश इति भावः । ननु दीभावे कृते सति आबन्तसञ्चिपातमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य तस्य सञ्चिपातपरिभाषया आबन्तवविधातकजरसादेशनिमित्तत्वात्सम्भवेन जरसादेशानामे आद्गुणे जरे इत्सेव स्यादित्यस्य आह—शीभावदिति । जरसि कृते तु भाषमावाच्च शीभाव इति भावः । जरसः । जरसम् जरसौ जरसः । टा जरसा । न चात्र जर भा इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् ‘आञ्चि चाप’ इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम्, एकदेशचि-कृतम्यायेन कृतेऽप्येते प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, पराङ्गित्यस्य कञ्चरत्वात् । कृते तु जरसि आबमावादेशं न । हे जरसे । न चात्र जरा प् इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः परादन्तरङ्गस्य ङलकत्वात्, आपः परस्य क्वितः सुपो विहितस्य याटो षट्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । क्वित्तिसोः—जरसः । अप्रापि पूर्ववच्चाट् न । जरसोः—एत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् जरस् । आमि जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत आह—आमि नुट इति । कौ जरसि । परमपि चेरामं याटं च नित्यत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस् । पञ्च हलादौ च रभावदिति । जरसादेशानामप्ये हलादावपि रभावदित्यर्थः ।

मतान्तरं दृश्यितुमनुवदति—रह पूर्वस्यादिना । इह—जरापद्वे । जरा औ इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसौ इति केचिद्वाहुरिरपन्वयः । आश्रित्येत्यन्तरं जरसादेशे कृते इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत आह—पूर्वप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशाब्दस्य इष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित् पूर्वस्य प्रवृत्तयाश्रयणेनेत्यर्थः । ननु आबन्तसञ्चिपातमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य शीमावस्य सञ्चिपातपरिभाषया आबन्तसञ्चिपातविधातकजरसादेशनिमित्तत्वं न सम्भ-

कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुः । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औः आपः' (सू २८७) 'आङ् चिः' (सू २८९) 'याहापः' (सू० २९०) 'ह्रस्वनद्यापः—' (सू २०८) 'हेराम्—' (सू २७०) इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निशपृत्सु । तथाप्यनल्लिङ्घाचित्युक्तेर्न भवति । 'आ आप' इति प्ररिल्लिङ्घाकार-

चतीत्यत आह—सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति । तन्निर्मूलमिति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः सन्निपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भाषाः ।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औः आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया परत्वाद्दस्तु जरसादेशः, अस्तु च केचिसिङ्गस्तु जरसे जरसः इत्यत्र पाटमन्तङ्गत्वाद् बाधित्वा जरसादेशः, अस्तु च औ जरसि इत्यत्र निरत्वाद्दामम् अन्तरङ्गत्वाद्पाटं च बाधित्वा जरसादेशः, तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवरत्वेन आबन्तत्वात् तदाश्रित्य एवशीभावयाद्नुडागमाः कृतो न स्युः । किञ्च अनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य, निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एवशीभावयाद्नुडागमान् बाधित्वा 'पहञो' इत्यादिना नस्निश् पृत् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्तत्वमाश्रित्य एवशीभावयाद्नुडागमाः प्रसज्येरन्निति शङ्कते—यद्यपीत्यादिना । परिहरति—तथापीति । स्थानिभूताबन्ताश्रयविधयः एते एवादिविधयः । अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवरत्वं न सम्भवति, अनल्लिङ्घाबिति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वात्प्राभात् एवादिविधयो न भवन्तीत्यर्थः । ननु अक्षवभ्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्लिङ्घिः, न तु ययाकथञ्चित् अलाभयविधिरपि; रामादेत्यत्र 'सुपि च' इति द्वीर्घाभावप्रसङ्गात् । तत्र हि द्वीर्घो यथादिसुपि परतो विधीयते । बाह्वेसश्च च सुप्त्वं स्थानिवरत्त्वमयम् । यादेसस्य च प्रकारः अल्ल् स्यामी । ततश्च द्वीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशो तदाश्रयत्वादनल्लिङ्घाबिति निषेधात् द्वीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवरत्वाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो द्वीर्घो न स्यात् । अक्षवभ्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्लिङ्घिरित्याश्रयणे तु न दोषः । द्वीर्घो हि यादेशस्थानिभूतम् एकारमेकारत्वेन नाश्रयति, किन्तु सुप्त्वेन च । सुप्त्वं चाक्षवभ्याप्यं न भवति, भ्यामादावपि तत्रात् । ततश्च द्वीर्घस्थानल्लिङ्घित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवरत्वेन सुप्त्वसम्भवात् द्वीर्घो निर्बाधः । प्रकृते च एवादिविधयः जरसादेशस्थानिभूताबन्तत्वपुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिकाः । आपत्वं च समुदाहस्य धर्मः, नत्वाकारमाश्रय । ततश्च एवादिविधीनामनल्लिङ्घित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवरत्वे-

स्मस्यैवापः सर्वत्र प्रहणात् । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ
 आप्' 'शी ई' इति प्ररलेपात्, 'अतिखट्' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घप्रहणं
 प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि 'अतिखट्पाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्यात्किञ्च-

भावन्तात्वं दुर्वारमित्याह—आ आदित्यादिना । 'आच्छि चापः' इत्यादिषु सवर्ण-
 शीर्षेण आ आप् इति प्ररुच्य आकाररूपावन्ताश्रयणेन एवाद्यो विधीयन्ते । ततश्च
 ते आकारत्वरूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति तेषामाक्षिबधित्वात् तेषु कर्तव्येषु खरसादेशस्य
 स्थानिवत्त्वादावन्तात्वं न सम्भवति । ततश्च एवादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रस-
 ज्जादाह—एवमिति । यथा 'आच्छि चापः' इत्यादिषु आ आक्षिति प्ररलेपात् पूर्वदृष्टया-
 धर्म्यः हायत्र शी ई, आ आक्षिति सवर्णशीर्षेण प्ररलेपात् दीर्घप्रहणं प्रत्याख्येयमित्य-
 न्वयः । मनु तत्र दीर्घप्रहणाभावे 'अतिखट्', 'निष्कौशाम्बिरि'त्यत्रापि सुलोपः
 स्यात् । तथाहि खट्वाशब्दोऽवन्तः खट्पामतिक्कान्तः अतिखट्' । अत्यादयः
 कान्ताद्य' इति समासः । कुशाग्र्येण निवृत्ता नगरी कौशाग्र्यी । 'तेन निवृत्तम्'
 इत्यण् । 'दिङ्हाणञ्' इति ङीप् । निष्कान्तः कौशाग्र्या' निष्कौशाम्बिः । 'निराद्यः
 कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उभयत्रापि 'गोत्रियोः' इति आपो ङीपश्च इत्य-
 त्तः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपावन्तावस्य ईकाररूपक-
 न्तावस्य चानपामात् सोऽहङ्ग्यादिकोपे प्राप्ते तद्विद्वस्यर्षं दीर्घप्रहणमावरयकमेवेत्यत
 आह—अतिखट्', 'निष्कौशाम्बिरित्वादितिरेति । अयमाश्रयः—शी ई, आ आक्षिति
 प्ररलेपे सति आप्त्वरूपेण ईत्वरूपेण च क्वापादाधित्य सुलोपप्रवृत्तिर्लक्ष्या । ईत्वा-
 त्वयोश्च अहङ्ग्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानकोपविधेरक्षित्वाच्च स्थानि-
 वत्त्वेन क्वावन्तावन्तीति न सुलोप इति । एवञ्च दीर्घप्रहणप्रयोजनस्य प्ररलेपेणैव
 सिद्धत्वात् हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घप्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्वादेत्त् । 'आश्रयः' इत्यत्र आ आक्षिति प्ररलेपे सत्यपि अतिखट्वापेत्यत्र
 याद्दुर्वारः । खट्पामतिक्कान्तः अतिखट्' । 'अत्याद्या' इति समासे 'गोत्रियोः'
 इति इत्यन्ते रूपम् । ततो ङेर्वादेशे 'सुपि च' इति शीर्षे अतिखट्वावेति रूपम् ।
 तत्र 'वाङ्गापा' इति षाट् स्यात् । शीर्षे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपावस्य सत्त्वात् ।
 न चाकारत्वस्य अहङ्ग्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाद्विधेरक्षित्वा-
 त्वात् न दीर्घत्व स्थानिवत्त्वेनाकारत्वावच्छिन्नाप्रवमिति वाच्यम् ? याद्विभिर्हि
 आकाररूपावयः । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिव-
 त्वलक्ष्यम्, किन्तु आप्त्वमेव स्थानिवत्त्वलक्ष्यम् । आप्त्वं च समुदायधर्म एव, न
 अहङ्ग्याप्यधर्मः । तेन रूपेण स्थान्यच्छाश्रयत्वेऽपि अक्षिबधित्वाभावाद्याद्विधौ
 स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति जङ्गामुज्जाम्य परिहरति—न चेति । एवमपीति । 'ब-

भावेनाप्तं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आद्यन्तं यद्गुणं ततः परस्य याट्-
 धानान् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । 'पह्लो—' (सू. २२८) इति
 नासिकाया नस् । नमः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया
 निश् । निशः । निशा । २९४ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां

डापः' इत्यत्र अकारप्रश्लेषे सत्यपीत्यर्थः । त्वाश्रयमिति । स्वः आकारः आश्रयो
 यस्याकारस्वस्य तस्त्वाश्रयम् । स्वतस्सिद्धमिति यावत् । एवमपीत्यारभ्य याट्
 स्यादित्यन्तः सन्दर्भः शङ्कापरः । इति च न वाच्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—
 आवन्तं यद्गुणमिति । 'याडापः' इत्यत्र हि आद्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आवन्तं
 गृह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति । ततश्चाद्यन्तादङ्गात् परस्य ङितो यादविवधी-
 यते । यस्माद् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य
 तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । प्रत्ययग्रहणे प्रकृ-
 तिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्व-
 शब्दादन्ताद् टाड्विधानात् खट्वा इत्येव टावन्तम्, तत्रु ङितं विभक्तिं प्रति
 नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात् । यत्स्वङ्गम् 'अनिखट्व' इति, न तट्टा-
 वन्तम् । अतः स्थानिवचनेन आपत्वे सत्यपि न यादिति भावः । ननु 'ष्यङ्ः सम्प्र-
 सारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः । तत्र
 कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—उपसर्जनेति । तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न'
 इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने
 तदादिनियमस्य निर्वाहत्वादिति भावः । नन्वेवमप्याद्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाष-
 यया तदन्ते गृहीते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आवन्तान्तं यद्गुणमित्यर्थात् अतिखट्वा-
 येत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव
 'ङ्याद्यग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदि'ति वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाभावेन
 स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तस्स्थानिके दीर्घे तद्भाभ इति भाष्यकारेण दूषितम् ।

अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह—पह्लिति । शसि नसः । टा नसा । नोभ्यामि-
 त्यादिति । नस भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वे 'ससञ्जुषो रुः' इति रुत्वे 'हशि च'
 इत्युत्वे गुणे नोभ्याम् नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः । नस्सु । पक्षे इति । शसादौ
 नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति—निशाया निशिति ।
 शसादौ 'पह्लो' इत्यङ्गेनेति शेषः । निश् भ्यामिति स्थिते ब्रश्चभ्रस्ज । ब्रश्चाद्यः
 सप्त धातवः । छशौ षणौ, ताम्बां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तन्निधिः । 'झलो झलि'
 इत्यसौ झलीत्यनुवर्तते । पदत्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते

यः ८।२।३६॥ प्रधादीनां सप्तानां छान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात्प्रकलि पदा-
 न्ते च । यस्य अरत्वेन ङः-निङ्भ्याम् । निङ्भिः । सुपि 'ङः सि घुट्' (सू० १३१)
 इति षष्ठे घुट् । चर्त्तम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया—' (वा ५०२३) इति
 टत्तयोष्ठयौ न । 'न पदान्ताद्योः—' (सू० ११५) इति घृत्त्वं न । निट्सु-निट्सु ।
 २९५ षष्ठोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥ यस्य ङस्य ष ङः स्यात्षकारे परे ।
 इति तु न भवति, अरत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु प्रधादिसूत्रे 'दादेशातो—'
 (सू ३२५) इति सूत्रात् 'धातो.' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते अरत्वेन ङकारे
 निङ्भ्याम् । निङ्भिः । 'चो कु' (सू ३७८) इति कुत्वं तु न भवति, अरत्व-
 स्यासिद्धत्वात् । अरत्वम् । रधुत्वम् । चर्त्तम्—निङ्भ्यु । निङ्भ्यु । 'भांसपृतना-

इत्यनुवर्तते । तदाह—प्रधादीनामिति । अन्तादेश इत्यल्लोऽन्त्यधुनलभ्यम् । यस्य
 अरत्वेन ङ इति । प्रकृतसूत्रेण ङस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति प्रदावात्
 'स्रष्टाञ्जसोऽन्ते' इति अरत्वेन स्थानसाम्ब्याङ्कारे निङ्भ्यामिन्त्वादि रूपमित्यर्थः ।
 सुपीति । निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य अरत्वेन ङकारे 'इस्सि घुट्'
 इति कदाचित् घुटागमः । चर्त्तमिति । ङयोः इति शेषः । स्थानसाम्ब्यात् ङस्य टः,
 ङस्य तः । तस्येति । चर्त्तस्येत्यर्थः । ठपी नेति । घुट्मावपचे टस्य ठो न, घुट्पचे
 तस्य यो मेल्यर्थः । 'नादिभ्याङ्कोरो' इति सूत्रस्यभाष्ये 'चयो द्वितीयाः' इत्यस्य
 पाठदर्शनात् ङपेक्षया चर्त्तस्य परत्वम् । अथ तकारस्य घृत्वेन टकारमाशङ्क्य
 आह—न पदान्तादिति । स्वादिषु इति षत्वं बोध्यम् । निङ्भ्यु इति । घुट्पचे रूपम् ।
 तदभाषपचे तु निट्सु ।

तत्र घुट्मावपचे निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य षकारस्य अरत्वात्
 प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह—षष्ठोः कः सि । षञ् इत्येति इन्द्रः । सि इति सप्तमी ।
 तदाह—षत्वेत्वादिना । इति तु न भवतीति । षकारस्य ङकारो न भवतीत्यर्थः । अरत्वं
 प्रत्यसिद्धत्वादिति । 'स्रष्टाञ्जसोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षष्ठोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति
 भावः । शासादिषु निस्तारेणाभाषपचे सुटि च रमापत् । ब्रह्मादिसूत्रे मताम्ब-
 रमाह—केचित्त्विति । 'पकायो वराः' इत्युत्तरसूत्रे धातोश्चित्तस्याङ्गत्वा मध्येऽपि
 तदनुष्ठेपेरीश्रित्यादिति भावः । अङ्गत्वं च धातोश्चित्तस्य कृशाबीरेव विशेषणम्,
 यथादिषु धातुत्वाभ्यभिचारात् । अरत्वेनेति । निङ्भ्यामिन्त्वाद्यौ निङ् इत्यस्य धातु-
 त्वाभावात् परत्वाभावे 'स्रष्टाञ्जसोऽन्ते' इति अरत्वेन षकारस्य स्थानसाम्ब्यात्
 ङकार इत्यर्थः । निङ्भ्यामिन्त्वात् कुत्वंमाशङ्क्याह—कुत्वं तु नेति । अरत्वस्यासिद्धत्वा-
 येति । कुत्वं प्रतीति शेषः । निङ्भ्यु इति । निङ् सु इति स्थिते ङस्य अरत्वेन ङ

सानूनां मांसपृत्वबो वाच्याः शसादौ वा' (३४९६) । पृतः । पृता ।
 पृद्ग्रथाम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । इत्यादन्ताः ॥ मतिशब्दः
 प्रायेण हरिवत् । त्रीत्वात्त्वाभावः—मतीः । नास्वं न—मत्या । २९६ छिति
 ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥ इयङ्वह्रस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ
 चैवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो छिति परे । 'आण्णद्याः' (सू २६८) ।

सस्य श्रुत्वेन शः, जस्य चरत्वेन चः, शस्य छ्रस्वविकल्पः । मांसपृतना । मांस पृतना
 सानु इत्येतेषां मांसं पृत् स्तु इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पह्लो' इति सूत्रे वार्तिक-
 मेतत् । अत एवाह—शसादौ वेति । पहलिति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति
 भावः । मांससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदा-
 हरति—पृत इति । पक्षे इति । पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । गोपा विश्वपावदिति । आयन्त-
 त्वाभावात् न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति । प्रायशब्दो बहुलपर्यायः ।
 'प्रायो भूनि' इत्यमरः । इह तु ईपदन्त्वे वर्तते । प्रकृत्यादिस्वाचृतीया । मतिशब्द
 ईषदूनहरिशब्दवत् प्रत्येतव्य इत्यर्थः । शसि विशेषमाह—स्त्रीत्वात्त्वाभाव इति ।
 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वस्य पुंसवे विधानादिति भावः । तृतीयैकवचने
 विश्वाभावाभावाभावाह—नात्वं नेति । 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वविधौ अस्त्रि-
 यामिति पर्युदासादिति भावः । इदन्तत्वात् 'यू स्याख्यावि'ति नदीत्वे अप्राप्ते
 छिसु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—छिति ह्रस्वश्च । अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम् । तथा
 हि—'यू स्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते । ईश्च ऊश्च यू 'दीर्घाजसि च' इति पूर्वसवर्ण-
 दीर्घनिषेधाभावरङ्गान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षते स्याख्यौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् ।
 'नेयङ्वह्रस्यानावस्त्री' इति सूत्रं नन्वर्जमनुवर्तते । इयङ्वह्रः स्थानं स्थितिर्यं-
 स्ताविति विग्रहः । इयङ्वह्रप्राप्तियोग्यावित्यर्थः । 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।
 तत्रश्च इयङ्वह्रस्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति
 परे इति वाक्यमेकं सम्पद्यते । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र
 प्रत्येकमन्वेति । स्याख्याविति चानुवर्तते । स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम् । न तु
 नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, व्याख्यानात् । 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते । तत्रश्च स्त्रीलिङ्गौ
 ह्रस्वौ चैवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति परे इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । तदाह—
 इयङ्वह्रस्यानावित्यादिना । द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे निर्यतरविशेषणे तु ह्रस्वशस्य-
 रणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पदसृष्टुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च छिति नदीत्वविकल्पो न
 स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङ्वह्रस्यानौ' इति निषेधा-

मय्यै—मतये । मत्याः—मतेः । मत्या—मतेः । नदीत्वपक्षे 'श्रीत्' (सू २५६) इति ङेरीष्वे प्राप्ते—२९७ इदुद्ग्याम् ७ । ३ । ११७ ॥ नदीर्षङ्काम्यामिदु-
 द्यां परस्य ङेरात् स्यात् । पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७) । मत्याम्—मतौ ।
 एवं श्रुत्यादयः । २९८ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७ । २ । ९९ ॥ स्त्रीलि-
 ङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । २९९ अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥
 तिसृ चतसृ एतयोर्नाकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः ।
 तिस्रः । तिस्रभिः । तिस्रभ्यः । आभि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट् ।
 ३०० न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥ तिसृ चतसृ एतयोर्नाभि दीर्घो न स्यात् ।

इप्राप्ते नदीष्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह—आप्नषा इति । मति पृ इति स्थिते
 आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—माये इति । मय्ये इति । नदीत्वाभावपक्षे 'दोपो
 य्यसरि' इति धिरत्वात् घेङ्ङीति गुणे अभादेशे हरिणाग्दवद्गुपम् । नदीत्वपक्षे ङसि-
 ङसोराटि वृद्धिराकारः, यण्—मत्या । नदीत्वाभावे—मतेः । आभि नदीत्वाभावेऽपि
 ह्रस्वाम्तात्त्वान्नुटि दीर्घः—मतीनाम् । ङौ विशेषमाह—नदीत्वपक्षे इति । नदीत्वपक्षे
 विश्वाभावात् 'अच्च घेः' इति अरवसञ्चियोगशिष्टमौख्यं न भवति, किन्तु ङेरामिति
 प्राप्तं तद् बाधित्वा औदिति केवलमास्त्रे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । इदुद्ग्याम् ।
 'ङेनाम्' इति सूत्राद्गदीग्रहणं ङेराम् इति चानुवर्तते । तदाह—नदीसंज्ञकाम्या-
 मित्यादिना । पक्षे इति । नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यरवसञ्चियोगशिष्टमौख्य-
 मित्यर्थः । मत्याम्, मतादिति । नदीष्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र सञ्चिपात-
 परिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् । एव श्रुत्यादय इति । आदिना स्मृत्यादिसङ्ग्रहः ।

त्रिचतुरोः । एतयोरेतामिति । त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः । विभक्तारिति ।
 'कैटन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अरवसो—तिसृ अस् इति स्थिते
 आव र ऋतः । पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते । तत्रेह छुत्पष्टीकमाश्रीयते ।
 तदाह—निस इत्यादिना । ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह—गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति । 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उट्'
 इत्युत्पत्त्यस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः । तिस्र इति । अरवसोः रूपम् । तत्र जसि 'ऋतो
 ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः । जसि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमप-
 वादः । आमीदि । तिसृ आम् इति स्थिते नुट् बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्रा-
 मिति प्राप्ते 'नुमचिरत्सवद्वाद्यगुण्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्वं बाधित्वा नुटि
 त्यर्थः । तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते—न तिसृचतसृ । तिसृचतसृ
 इति छुत्पष्टीकं पदम् । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानु-

तिसृणाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह—प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिशब्दवत् । आभि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु—प्रियतिष्ठा प्रियतिस्त्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र-मित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुंका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-भावात् तिस्रादेशः । 'न लुप्तता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । 'रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्' (वा ५०३६) । प्रियतिसृणो प्रियतिसृणि ।

वर्तते । तदाह—तिसृ इत्यादिना । तिसृणामिति । 'श्रुवर्णास्य' इति णत्वम् । ननु 'अधि २' इति रत्वम् 'श्रुत उव्' इति उस्त्वस्य कथमपवादः स्यात् उस्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्तेः त्रिचतुरन्तद्वयोश्च नित्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावदिति चेत् ? न, 'प्रियतिस्रः' इत्यादिषुहुमीहौ तत्स्त्वात् । तच्छानुपदमेव वचयते । ननु प्रियाः प्रयः स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः इति बहुव्रीह्यावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यक्त आह—स्त्रियामित्यादि । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः, न तु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, न तु तदन्तयोः, प्रमाणाभावात् । न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति चाच्यम् ? एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यङ्श्रुत्वत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवो-चितत्वादिति भावः । 'द्विति ह्रस्वश्च' इति नदीस्वदिक्रमं मत्वाह—मतिशब्दवदिति । आभि त्विति । पष्ठीषुहुवचने 'त्रैल्लयः' इति प्रपादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसक-लिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अतिप्यासिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषण-मिति स्थितम् ।

अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भवहुव्रीहौ अग्यासिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतु-सोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—प्रियास्तिस्र इत्यादि । प्रियतितेति । समासे सति अन्तर्वर्तिप्रियस्तेर्लुंका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात् सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । 'श्रुदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ता-ङ्गविशेषणत्वे स्वत्रान्यासिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्रान्यासिः प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽ-प्यनुवृत्तिसम्भवात् इति चेत् ? मैवम्, लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया असू त्रि असू इत्यलौकिक-प्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुगवाचते' इति परिभा-षया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिकुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुदुपत्तौ त्रिचतुरो-

तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंस्कारविकल्पात्पर्यायेण नुमूरभावौ । प्रियतिसृणा—प्रिय-
तिस्रा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वा-

रित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया
त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स च द्विषामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्
प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुँस्ङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशो 'नद्यतश्च' इति कप् तु न ।
स हि समासान्तत्वात् समासधदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उत्त-
रपदस्य त्रिशब्दस्य अदन्तत्वाभावाच्च कप् । अन्तर्वर्तिविभक्त्युक्ता लुप्तत्वेन प्रत्यय-
लक्षणाभावाच्च अस्निमित्तकतिघादेशस्याभावात् । न चाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रि-
शब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशो सति कप् शङ्क्यः । अकृते कपि समासान्ते समासत्व-
स्यैवानिष्पत्त्या ततः सुबुत्पत्तेरसम्भवादिष्यास्तां तावत् । प्रियतिस्राविति । गुणं बाधि-
त्वा रत्वम् । प्रियतिस्र इति । असि पूर्वसङ्घर्षदीर्घं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रमिति ।
असि पूर्वरूपं गुणं च बाधित्वा रत्वम् । 'गुणदीर्घोश्चानामपवादः' इति पूर्वरूपरथा-
प्सुपलक्षणम् । रस्यादीति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्र । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रो । अस्तिष्ठसोः
प्रियतिस्रः इत्येष । 'अत एव' इत्युक्त्वं बाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रोः । आसि
त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशो सति रत्वं बाधित्वा 'नुमश्चिर' इति नुट्—प्रिय-
तिसृणाम् । प्रियतिस्रि—'भ्रतोऽङि' इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रोः । ननु प्रिया
स्तिष्ठो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कश्चम् ? त्रिशब्दस्य स्त्रीङ्गत्वेन तिसृभाष-
भासेः इत्यत आह—स्वमीर्लुङ्कति । 'स्वमीर्भुंसकात्' इति स्वमीर्लुङ्का लुप्तत्वेन 'न
लुमता इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकरत्वाभावाच्च तिसृभाष इत्यर्थः । अति-
त्वत्वादिति । 'न लुमता' इत्यस्यानिष्पत्त्यर्थम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यग्रहणात् इति
नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते । अत्रादिविभक्तौ 'नपुंसकस्य झलच' इति नुमपेक्षया परत्वात्
'अचि र अतः' इति रत्वमात्राङ्गत्वाद्—रत्वादिति । क्यच्छोपे पञ्चमी । पूर्वप्रतिबन्धेन
रत्वं बाधित्वा नुमित्यर्थः । प्रियतिसृणी इति । रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम् । प्रियतिसृणि
इति । अरशसोरिशः । रत्वं बाधित्वा नुम् । शोः सर्वनामस्यानत्वाच्चान्तलक्षणदीर्घः ।
णत्वम् । 'प्रत्ययान्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि इति भाष्योदाहर-
णात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति योष्यम् । प्रियतिसृणेति । टायां पुंस्-
वदाभावपक्षे नुमि रूपम् । प्रियतिस्रेति । पुंस्वसे नुमभावात् रत्वम् । रत्यादीति ।
आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि योष्यम् । द्वेरत्वे इति । त्रिशब्दाङ्गिभक्तौ
सत्यां त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टादिरत्यर्थः । द्वे इत्यादि । टापि सति सङ्घर्षदीर्घे
द्वाशब्दस्य रभावमृपाणीति भाषाः । इति इदन्ताः ॥

भ्याम् । द्वयोः द्वयोः ॥ इति इदन्ताः ॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः । नदीकार्यम्—
हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणादनङ्गि णिङ्गान्त्वे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (प ७४) ।
सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत् । अङ्घ्यन्तत्वाच्च सुलोपः—लक्ष्मीः शेषं
गौरीवत् । एवं तरीतन्त्यादयः । स्त्री । हे स्त्री- ३०१ स्त्रियाः ६ । ४ । ७२ ॥
स्त्रीशब्दस्येयद् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ स्त्रियः । ३०२ चाऽऽशसोः

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । गौराति । गौरीशब्दात् गौरादिलक्षणस्त्रीषि 'यस्येति च'
इत्यकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सुः, हल्ङ्घ्यादिलोप इति भावः । गौर्याविति ।
'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिपेधे यणिति भावः । गौर्यं इति । 'दीर्घाज्जसि च'
इति पूर्वसवर्णदीर्घनिपेधे यणिति भावः । नदीकार्यमिति । 'अभ्यार्थेनद्योर्ह्रस्वः' 'आप्न-
द्याः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'हेराज्ञघाञ्नीभ्यः' इति विहितमित्यर्थः । 'यू स्यात्स्यौ' इति
नदीत्वम् । बहुश्रेयसीघत् । एवं वाणीनद्यादय इति । 'वण् शब्दे' वण्यते शब्द्यते इति
वाणी । 'ह्रञ् चपादिभ्यः' इति ह्रञ् । 'कृदिकारादक्किनः' इति ङीप् । 'नदृट्' इति
पचादा पठितात् टिश्वात् ङीप् । आविना कर्त्रौ षण्डिनी इत्यादिसंमहः । 'सस्यशि-
न्नीति भाषास्याम्' इति सखिशब्दात् ङीपि 'यस्येति च' इति इकारलोपे सखीशब्दः ।
तस्य 'अनङ् सौ' ह्रयनङ्गम्, 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिङ्गत्वं चाशङ्कते—प्रातिपदिकेति ।
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'ह्रयाप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च
भाष्ये ह्रयं परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्यं कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ्, णिङ्गत्वं च न भवतीति भावः । सखीति ।
अङ्घ्यन्तत्वात् सुलोपः । सख्य इत्यादिति । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः 'लक्ष्मिमुट् च'
इति लक्ष्म्यातोरीप्रत्यये मुहागमे लक्ष्मीशब्दः । तस्य विशेषमाह—अङ्घ्यन्तत्वादिति ।
'कृदिकारादक्किनः' इति ङीपि तु सुलोपो भवत्येव । शेषं गौरीवदिति । अभ्यार्थेत्यादि-
कार्यमित्यर्थः । एवं तरीतन्त्यादय इति । 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः' इति ईप्रत्यये तरीः
स्तरीः तन्द्रीः इत्यादि । अत्राप्यङ्घ्यन्तत्वाच्च सुलोपः । 'कृदिकारात्' इति ङीपि तु सु-
लोपः । शेषं गौरीवत् । स्त्री इति । 'स्यै ऋदसङ्घातयोः' । स्यायतः सङ्घते भवतः अस्यां
शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्यायतः इट् । ङावित्तौ । इत्यसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ।
लोपो व्योरिति यलोपः । टिश्वात् ङीप् । हल्ङ्घ्यादिलोप इति भावः । हे स्त्री इति ।
अभ्यार्थेति ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थिते अधास्विकारत्वात् 'अचि रनुघातु' इति
इयङ्प्रत्यये । स्त्रियाः । अचि रनुघास्वित्यतः अचीति इयङ्गिति चानुवर्तते । तदाह—
स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । स्त्रियौ स्त्रिय इति । औजसोः रूपम् । अमि दासि च-स्त्रियम् स्त्रियः

६ । ४ । ८० ॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
स्त्रिय-स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । परत्वाञ्जट्—स्त्रीणाम् ।
स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौस्वनुङ्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

स्त्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ्कित्यवधार्यताम् ॥

‘जमि च’ (सू २४१) अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रिय ।
‘वाऽम्नासो’ । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अति-

इति नित्यमियङ्कि प्राप्ते । वाऽम्नासोः । वा अम्नासोः इति षट्शब्दः । स्त्रिया इति इय-
ङ्किति चानुवर्तते । तदाह—अमि शसि चेत्यादिना । स्त्रियमिति । इयङ्कित् रूपम् ।
स्त्रीमिति । इयङ्कभावे अमि पूर्व । स्त्रियाविति । औटि रूपम् । स्त्रिय-—स्त्री- इति । शसि
‘वाऽम्नासोः’ इति इयङ्कित् तद्भावे च रूपम् । स्त्रियेति । इयङ्क । स्त्रिये इति । भाष्येन
इत्याट्, वृद्धिः, इयङ्क । स्त्रिया- इति । कृत्स्नस्योराट्, वृद्धिः, इयङ्क । स्त्रियोरिति ।
ओसि इयङ्क । परत्वान्नुटिति । अमि ‘स्त्रियाः’ इति इयङ्कं बाधित्वा परत्वाञ्जट् । स्त्रिणा-
मिति । कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावाच्चेयङ्क । स्त्रियामिति । स्त्रेराम् । इयङ्क ।

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—स्त्रियमतिक्रान्तोऽति-
स्त्रिरिति । ‘अथान्यत्र कान्ताद्यर्थे’ इति समास । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वम् । दीर्घह्रस्व-
न्तरत्वाभावाद् ईकाररूपह्रस्वन्तरत्वाभावाद्वा ह्रस्वत्वादिशेषो न भवति । अतिस्त्रिया-
विति । ‘स्त्रियाः’ इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रकृदेनविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङ्किति भावः ।
अथ जम्, टा, छे, कृत्स्, कृत्स्, अम्, कि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ्कनेत्येतत्
श्लोकेन सङ्गृह्णाति—गुणनाभावेत्यादिना । पुंसि गुणनाभावौस्वनुङ्भिः, स्त्रीवे नुमा
च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ्क बाध्यते, इत्यवधार्यतामित्यन्वयः । असि चेति घेङ्कि-
तीति च गुणः, ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम्, ‘अङ्क घेः’ इयङ्कत्वम्, ‘ह्रस्वन-
द्याप’ इति नुट्, ‘इङ्कोऽङ्कि विभक्तौ’ इति नुम्, एतेषामियङ्कपेक्षया परत्वादित्यर्थः ।
‘जसि च’ इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः । अतिस्त्रियः इति । इयङ्क बाधित्वा गुणे
अयादेशे रूपम् । हे अतिस्त्रे इति । ‘ह्रस्वस्य गुण’ इति गुणे ‘पङ्कइत्वात्’ इति सम्बुद्धि-
श्लोपः । वाऽम्नासो इत्यनन्तरं इयङ्कविकल्प इति शेषः । अतिस्त्रियमिति । अमि इय-
ङ्कपेक्षे रूपम् । अतिस्त्रिमिति । इयङ्कभावपेक्षे ‘अमि पूर्व’ । अतिस्त्रिय इति । ‘वाऽम्नासोः’
इति इयङ्क । अतिस्त्रोनिक्ति । इयङ्कभावे पूर्वसवर्णदीर्घे ‘तस्मात्पङ्कस’ इति नात्वम् ।
टा अतिस्त्रिणा । इयङ्कं बाधित्वा परत्वात् ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’ इति नात्वम् । ग्यामा-
दिष्वविकृतम् । छे अतिस्त्रये । इयङ्कं बाधित्वा परत्वात् ‘घेङ्किति’ इति गुणे अया

ख्रिणा । 'वेडिति' (सू २४५) अतिख्रये अतिख्रेः । अतिख्रेः अतिख्रियोः
अतिख्रीणाम् । 'अच घेः' (सू २४७) अतिख्रौ । अतिख्रियोः ।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽपि नान्यत्र ख्रियाः पुंस्युपर्जने ॥

क्रीडे तु नुम् । अतिख्रि अतिख्रिणी अतिख्रीणि । अतिख्रिणा । अतिख्रिणे ।
हेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्बद्रूपम् । अतिख्रये-अतिख्रिणे । अति-
ख्रेः-अतिख्रिणः । अतिख्रेः-अतिख्रिणः । अतिख्रियोः-अतिख्रियोः इत्यादि ।

देशः । ङसिङसोः अतिख्रेः । परस्वात् 'वेडिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिख्रियोः इयङ् । आमि इयङ् वाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णस्व-
म्—अतिख्रीणाम् । इयङ् वाधित्वा परस्वात् 'अच घेः'—अतिख्रौ अतिख्रियोः अति-
ख्रिपु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालश्लोकाय लघुनरोपायेन संगृह्णाति ओस्यौ-
कारे चेदित्यादिना । उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इया-
देशः 'ख्रियाः' इति सूत्रविहितः सः ओसि पठोससमीद्विवचने, औकारे च प्रथमा-
द्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्, अम्शसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात्, उक्तं
च तुभ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति योजना ।

क्रीडे तु नुमिति । इयङ् वाधते इति शेषः । अतिख्रि इति । ख्रियमतिहान्तं
कुलम् अतिख्री । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक् । अतिख्रिणी इति । अतिख्रि औ इति
स्थिते 'नपुंसकाच्च' इत्यौटः शीभावः । इयङ् वाधित्वा परस्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ'
इति नुम् । असर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः । णस्वम् । अतिख्रीणीति । जश्शसोः शिः ।
ख्रिया इति इयङ् जसि च इति गुणं च वाधित्वा नुम् । 'शि सर्वनामस्थानम्' इति
सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः । णस्वम् । टा-अतिख्रिया । इयङ् नुमं च वाधित्वा ना-
भावः । हेप्रभृतावजादाविति । हे ङसि ङस् आम् ङि ओस् इत्येतेषु 'वृतीयादिषु
भाषित' इति पुंवद्भावस्य वचनमाणत्वात् पुंवद्भावपक्षे पुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्भूपम् ।
पुंवद्भावात्पक्षे नुमि वारिवद्भूपमित्यर्थः । टायां तु पुंवत्त्वे तदभावे च नात्वेरूपे विशे-
षाभावात् हेप्रभृतावित्युक्तम् । अतिख्रये इति । पुंवत्त्वे 'वेडिति' इति गुणे अयादेशः ।
अतिख्रिणे इति । पुंवद्भावात् नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् वाधते ।
अतिख्रेरिति । ङसिङसोः पुंवत्त्वपक्षे 'वेडिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिख्रिण इति । ङसिङसोः पुंवद्भावात्पक्षे नुमि रूपम् । इहाप्युभयत्र गुणनु-
म्यामियङ् वाच्यते । अतिख्रियोः—अतिख्रिणोरिति । पुंवद्भावात् नुम् । पुंवत्त्वे
इयङ् । इत्यादीति । आमि पुंवत्त्वे तदभावे च इयङ् वाधित्वा नुडेव, न तु नुम्, 'नुम-

क्रिया तु प्रायेण पुवत् । शसि अतिस्त्री । अतिस्त्रिया । 'भिति ह्रस्वश्च' (सू २९६) इति ह्रस्वान्तस्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री' इति तु इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै-अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिया-अतिस्त्रिये । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्री । श्रीः प्रियौ प्रियः । ३०३ नैयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४।।

चिर' इति वचनत् । 'नामि' इति दीर्घः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्री-अतिस्त्रियि । अतिस्त्रियो-अतिस्त्रियोः ।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्यं प्रकृतननुसरति-स्त्रियात्त्विति । स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अप्यादय' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वात्वे सति अतिस्त्रिशब्दः । तस्य प्रायेण उदाहृतपुंस्त्रिणातिस्त्रिशब्दद्रूपानीत्यर्थः । शसि अतिस्त्रीरिति । 'वाऽऽशमो.' इति इयङ्बुवङ्भावपूर्वसवर्णदीर्घस्यपि स्त्रीलिङ्गात् 'तस्मात्प्लस.' इति नावं नेति भावः । अतिस्त्रियेति । स्त्रीलिङ्गात्प्राप्तात्त्वाभावे इयङ् । ह्रस्वान्त्वेति । 'भिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिसौ नित्यस्त्रीलिङ्गादीदृशौ नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति प्रथमं वाक्यम् । ह्रस्वाविवर्णौवर्णौ स्त्रियां नदी सज्ञौ वा स्तः इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्याद् अतिस्त्रियस्य स्त्रियसु नदीत्वाविकल्प इत्यर्थः । ननु 'नैयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यत अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह-अस्त्रा इति त्विति । इयङ्बुवङ्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहित नदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासः, न तु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह-शसंबद्धस्यैवानुवृत्तेरिति । नैयङ्बुवङ्स्थानावित्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्यच्छब्दा । ततश्च इयङ्बुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तस्मिन्बद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवं च ह्रस्वादिवाक्ये इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावाद् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः । अतिस्त्रिये इति । नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिः । अतिस्त्रिये इति । नदीत्वाभावे घिरवात् । 'घेदिति' इति गुणो अपादेशः । अतिस्त्रिया-अतिस्त्रियेति । नदीत्वपक्षे आट् । तदुभावे गुणः, 'दसिदसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियामिति । नदीत्वपक्षे ङराम्, आट् । अतिस्त्रियाविति । नदीत्वाभावापक्षे 'अच्छेधे' ।

श्रीरिति । अयन्येतामिति श्रीः । 'किञ्चिप्रच्छेदायतस्तुक्त्प्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च । श्रीशब्दात् सुः । अजन्तत्वं स सुलोपः । श्रियौ प्रिय इति । 'दीर्घाऽस्त्रि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते घाववघवेवर्णान्तरत्वात् 'अचि श्नुघानु' इतीयट् । यत्राच्चत्वात् सश्रीगपूर्वकत्वाच्च यण् न । 'यू रम्याक्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्घार्थ' इति ह्रस्वे प्राप्ते नैयङ्बुवङ् । 'यू रम्या-

इयद्बुद्धोः स्थितिर्योस्तावीदृती नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री । हे श्रोः । श्रियम्
श्रियो श्रियः । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः । ३०४ वाऽऽमि १ । ४ । ५ ॥
इयद्बुद्धस्यानौ स्यात्स्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् ।
श्रियाम्-श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु घृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्गुणम्, 'पदा-

स्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते । स्थानशब्दो भावे ह्युहन्तः । इयद्बुद्धोःस्थानं
स्थितिर्योरिति बहुव्रीहिः । इयद्बुद्ध्योग्याधिति यावत् । तदाह—इयद्बुद्धोरित्या-
दिना । हे श्रोरिति । अजादाधियद्योग्यत्वात् नदीत्वनिषेधात् 'अभ्वर्यनद्योः' इति
ह्रस्वो नेति भावः । श्रियमिति । अमि पूर्वरूपं वाधित्वा इयद् । श्रियौ श्रिय इति ।
औट्शसोः पूर्ववत् । टा-श्रिया । श्रिये इति । 'इति ह्रस्वश्चे'ति इति नदीत्वपक्षे आट्,
बुद्धिः । श्रिये इति । नदीत्वाभावे इयद् । श्रियाः इति । छसिद्धसोः नदीत्वे आट्,
बुद्धिः । श्रियः इति । नदीत्वाभावपक्षे इयद्देव । छिधाभावात् आमि 'इति ह्रस्वश्च'
इति अप्रसङ्गे । वाऽऽमि । यू स्यात्स्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयद्बुद्धस्यानावस्त्री' इति
नञ्बलमनुवर्तते । वा आमीति छेदः । अमि नदीकार्याभावात् । तदाह—इयद्-
बुद्ध्यानावित्यादिना । श्रीणामिति । नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । श्रियामिति ।
नदीत्वाभावे इयद् । श्रियाम्-श्रियोति । नदीत्वे छेत्ताम्, आट्, इयद् । नुट् तु न,
'आटा नुट् वाध्यते' इत्युक्त्वात् । नदीत्वाभावे तु इयद्देव । श्रियोः । श्रीपु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतोऽर्थं 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्विपि यका-
रस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'इळः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य ।
प्रधी शब्दस्य घृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्गुणाणि । तत्र 'पुरनेकाचः' इति यणा
इयद्बुद्धो वाधितत्वेन इयद्बुद्धस्थानत्वाभावात् 'नेयद्बुद्धस्थानौ' इति नदीत्वनिषेधा-
भावात् 'यू स्यात्स्यौ' इति नित्यनदात्वे सति 'अभ्वर्य' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति
भावः । तत्र अमि शमि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च वाधिरवा यणेवेति विशेषः । ननु
प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षणध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रय-
साधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीर्येन आह—
पदान्तरं विनापीति । पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यः शब्दः स्मार्करूपाधबोधकः
सः नित्यस्त्रीलिङ्गः इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्यम् आधीशब्दस्य आध्यै इति
रूपमास्थितं भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्ततेऽस एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु
तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरं
विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य सम्भवत्येव, प्रक-
र्षणं ध्यातृत्वं निमित्तोक्तस्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात् । परन्तु प्रधीरित्युक्तं पुंसः
स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय ब्राह्मणः ब्राह्मणी इत्यादिपदान्तरसम-

न्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभि-
धायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मी-
वत् । अमि शसि च—प्रथ्यम्, प्रथ्यः इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति
वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीः इति
विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत्, ग्रामनयनस्योन्मर्गतः पुंघर्मतया पदान्तरं

मिथ्याहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरसममिथ्याहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरपैति ।
अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदीकार्यं निर्वाचयामिति भावः । लिङ्गान्तरैति ।
'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकरवमेव नित्यस्त्रीत्वम्' इति कैयटमतम् । 'स्त्रीविषया-
देव धी यू तयोरेव नदीसंज्ञा' इति 'यू रभ्यास्यौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः ।
पुंवद्रूपमिति । उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसोश्च स्त्रिया-
मपि अनदीत्वादिति भावः । प्रकृष्टेति । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीश-
ब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः । अमि शसि चेति ।
प्रथ्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्ण-
दीर्घं च धाधित्वा 'परनेकाश्' इति यण् ; इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षये-
त्यर्थः । कैयटमते प्राङ्णयाम् 'आर्ध्वे' इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुमीदृग्भिप्रायेण नेयः ।
अत एव भाष्यात् 'नघृतश्च' इति कप् नेत्याहुः ।

सुष्ठु धीर्यस्या इति । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि
पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वे 'नेयद्बुवद्स्थानावस्त्री' इति नदीत्वनिषेधात् 'हिति ह्रस्वश्च' इति
'वाऽऽमि' इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रयेतस्यानि । 'न भू सु धियो' इति यणिनपेधे ह्यह-
एव प्रवृत्तेरिति भावः । मतान्तरे तु पुंवदिति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्व-
मिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाभावात् पुंवदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधी-
शब्दे बहुमीदृग्वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति
नदीत्वदुर्वारमिति चेत् ? सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नदीत्वं दृष्टं तस्य उपसर्जनत्वेऽ-
पि नदीत्वमतिदिरयते । इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकास्त्राद्यणभावे
ह्यह्योऽग्यतया 'नेयद्बुवद्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधात् घृतावपि न तदतिदेश इत्या-
स्तां तावत् । सुष्ठु धीरिति तु विग्रहे तु श्रीवदेवेति । मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः ।
ग्रामणीः पुंवदिति । स्त्रियामिति शेषः । ननु ग्रामं नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य
प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् । नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाद्यदीकार्य-
सत्वात् पुंवदिति कथमित्यत आह—ग्रामनयनस्येति । ग्रामनयनस्य लोके उऽस-
र्गतं सामान्यतः पुंघर्मतया (पुरुषकर्तृभ्यतया) प्राङ्णोत्वादिपदान्तरसममिथ्या

विनापि स्त्रियां प्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंघर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ इति ईदन्ताः ॥ घेनुः मतिवत् । ३०५ स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥ स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते । ३०६ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥ ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री क्रोष्ट्रयी क्रोष्ट्रथः । इत्युदन्ताः ॥ वधूः गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि 'हापितः कासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । 'दन्कर—' (वा ४११८)

हारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वामावाप्यदीर्घं नेत्यर्थः । एवमिति । खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तृव्यस्वम् औत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम् । अतः खलपूः कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । अतः पुंवदेव रूपमित्यर्थः । इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । घेनुर्मतिवदिति । उकारस्य ओकारो गुणः, अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विशेषमाह—स्त्रियां च । 'तृज्वक्त्रोष्टुः' इत्यनुवर्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह—स्त्रीवाचीत्यादिना । तथा च स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्टृ इति ऋदन्त एवेति फलितम् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । श्रुतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । 'हृधाप्रतिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकप्रहणमनुवृत्तम् ऋजकारैर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादिना । उपावितौ । क्रोष्टृ ई इति स्थिते यणि क्रोष्ट्रीशब्दाच्च सुवृत्पत्तिः । गौरीवद्रूपाणीत्याह—क्रोष्ट्री इत्यादि । इत्युदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । वधुर्गौरीवदिति । 'वहो धश्च' इत्युप्रत्ययः ह्रस्व-धश्च । धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवहः । उकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । भ्रूः श्रावदिति । 'अमेश्च ह्रः' इति ह्रप्रत्ययान्तोऽयम् । 'अचि रनुधातुभ्रुवाम्' इत्युवहृ इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु शोभना अर्यस्याः सा सुभ्रूः । अस्त्रीप्रत्ययान्तरत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयहुवहृस्थानावस्त्री' इति अशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वं न । ततश्च 'अग्वाथ' इत्यादिनदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्याह—हे सुभ्रुरिति । कथं तर्हि । यदि सुभ्रुशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तदा 'हापितः कासि हे सुभ्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रु इत्यादि अहं हापितोऽस्मि-विधिनेत्यर्थः । हापित इत्यस्य त्वाजित इत्यर्थः । प्रमाद इति । 'अग्वाथ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः । बहव इति । कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समादधुः । खलपूः पुंवदिति ।

इति यगा उवञो बाधनात् 'नियङ्ङवह्—' (मृ ३०३) इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वाँ । पुनर्भ्वः । ३०७ यकाञ्चुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२॥ एकाञ्चुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्याभिमित्वात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिर्यस्य स्य विद्य गत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याभित्यस्त्वे सिद्धे पुनर्णप्रद्वं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्—पुनर्भुणाम् । वर्षाभुम् । भेकजानी नित्यस्त्रीत्वाभावात्—हे वर्षाभुः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । 'भेक्या पुनर्नवाया खलपवनस्य उासर्गत पुंघर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानावाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीघं नेति माध ।

पुनर्भूरिति । 'पुनर्भुर्विधिपूर्वुदा द्वि' इत्यमरः । तस्य 'नियङ्ङवह्' इति निषेधमादाह—इन्दुरेति । अशमोः पूर्वरूपं पूर्वमवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'इन्दुर' इति षणिति मावाह—पुनर्भ्वम् पुनर्भ्वाँ विति । पुनर्भ्वः । पुनर्भ्वाँ । नघन्तरवात् नुटि दीर्घपुनर्भूनामिति स्थिते रेफाप्रकारस्य मिश्रपदस्यत्वात् 'अट्कुष्वाह्' इत्यप्राप्ते एकाञ्चुत्तरपदे णः । समासस्य चरमावयवे रूपेण उत्तरपदशब्देन समासे इति लभ्यते । एकं अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाञ्चुत्तरपदः, तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिरामो बहुव्रीहि । 'रषाम्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्व पदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकश्चमवि षणितम् । पूर्वपदस्याभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यनुवर्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तद्वाह—एकाञ्चुत्तरपदमित्यादिना । नन्विह णकारप्रहणं ध्येयम्, 'रषाम्यां नो णः' इत्यत एव तद्नुवृत्तिविधेः । न च 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णप्रहणमिति बाधयम्, आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यस्त्रीमित्येति शेषः—अरभ्येति । यणमिति । 'इन्दुर' इति यणमित्यर्थः । पुनर्भुणामिति । रेफस्य 'हशि च' इत्युत्वं तु न, रोरेव अतद्विधानात् । केराम्—पुनर्भ्वाँम् । वर्षाभुशब्दे विशेषमाह—भेकेति । 'यद्वादिभ्यश्च' इति स्त्रीषो वैकल्पिकात्वात् स्त्रीषभावे वर्षाभुशब्दः । स च भेकजानी द्विलिङ्गः ।

'भेक्या पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभुर्दुरे पुमान्' इति यादवः ।

दुर्दुरो भेकः । एवं च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीशभावे सति 'अश्वार्थं' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थः । मतान्तरेतिविति । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वम्' इति वृत्तिकारादीनां मते तु वर्षाभुशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया नित्यस्त्रीत्वाद्भवे 'अश्वार्थं' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु इति रूपमित्यर्थः । ननु 'शिष्टी गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी कुलिः' इत्यमरकोशे वर्षाभुशब्दस्य भेकजाती

स्त्री वर्षाभूर्दुर्गरे पुमान्' इति यादवः । 'वर्षाभ्वश्च' (सू २८२) वर्षाभ्वी-वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् । इत्युदन्ताः ॥ ३०८ न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ पट्मंज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः ॥

'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥'

'अपृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः । स्वसा स्वसारौ स्वसारः । माता पितृ-
वत् । शसि—मातृः । इत्युदन्ताः ॥ द्यौः गोवत् ॥ इत्योदन्ताः ॥ राः पुंवत् ॥ इत्यै-

खील्लिङ्गमात्रावगमात् कयटमतेऽपि निरत्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—भेक्या-
मिति । यादवकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमर-
मतरौत्या कैयटमतेऽपि निरत्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'परनेकाच्च' इति यणः 'न भूसु-
धियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्च' इति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—
वर्षान्वक्षेति । स्वयम्भूः पुंवदिति । स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रुढत्वात् तस्य यौगि-
कस्य पदान्तरं विना स्त्रियामवृत्तेः न वृत्तिमते । निरत्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेक-
लिङ्गत्वात् न निरत्यस्त्रीत्वमिति भावः । इत्युदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते 'सावसेऋन्' इति सौ उपपदे असुधातोः ऋन्प्रत्यये
स्वसृशब्दो भगिनीवाची । 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप् प्राप्ते । न पट् । पट् इत्यनेन पट्स-
ञ्जका गृह्यन्त इत्याह—पट्सञ्जकेभ्य इति । ङीप्तापविति । 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीविति,
'टावृचि' इत्यतष्टावित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्त्रादीन् पठति—त्वसा तिस्र
श्यादिना । अथ 'तिस्रश्चतस्र' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः 'न तिस्रश्चतस्र' इति नामि
वीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् ङीवभावसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः । न नन्द-
तीति ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः'
इत्यमरः । दोषीति दुहिता । 'नपृन्नेष्ट्वपृष्टहोवृपोवृभ्रावृजामावृमावृपितृदुहिर्व'
इति दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च निपातितः । मान्यते पूज्यते इति माता । मान्
पूजायाम् । वृचि नलोपश्च । यतते । इति याता । 'यत्तेवृद्धिश्च' इति ऋन् उपधावृ-
द्धिश्च । 'आयोरस्तु भ्रावृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । अपृन्विति ।
स्वसृशब्दात् सुः, 'ऋदुशानस्' इत्यनङ्, वृत्प्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि 'अपृन्' इति सूत्रे
स्वसृग्रहणात् दीर्घ इति भावः । माता पितृवदिति । 'अपृन्' इति सूत्रे औणादिक-
वृत्तजन्तेषु नप्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः । इत्युदन्ताः ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । द्यौर्गोवदिति । 'ओतो णित्' इति णिङ्गत्वात्तिदेशात्
'अओ णिति' इति वृद्धिः । 'ओदिघौ द्वं स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः । इत्योदन्ताः ।

दन्ताः ॥ नौः ग्लोयत ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १० ॥

३०९ अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥ अतोऽङ्गात्स्त्रीषात्स्वमोरम्स्यात् 'अमि पूर्वः'
(म १९४) ज्ञानम् । 'एङ्हस्वात्-' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः— हे ज्ञान ।

अथ पेदन्ता निरूप्यन्ते । रा. पुंषदिति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'राः स्त्रीत्येके'
इति स्त्रीस्वाग्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यौदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौर्ग्लोवदिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ।
इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रोवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
षाण्मनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुंः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य
लुकि प्राप्ते—अतोऽम् । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येयधि कृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
अत इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—
अतोऽङ्गादिति । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । ज्ञानमिति । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति
भावः । अतोऽङ्गिधाने तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुङ्निष्ठावयवम् । ननु अतः म्
इत्येव छेदोऽस्तु, सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धे; अमि च 'आरेः परस्य' इति
अकारस्य मकारे अन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत् ?
मैवम्—एवं मति ज्ञानमिष्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः न च अदन्तसञ्चिपातमा-
धिरयप्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विधातकदीर्घनिमित्तत्वं न सम्भवति; सञ्चिपातपरिभाषा
विरोधादिति वाच्यम्, 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये सञ्चिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तरि
त्युक्तत्वादित्यलम् । हे ज्ञानेति । हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एङ्ह-
स्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एङ्हस्वादिष्यत्र सम्बुद्धयाचितस्य
सम्बुद्धयैवान्वय उचितः । ततश्च एङ्हस्वाद्भ्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तदव-
यवस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तराधयेण
ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । ततः परा सम्बुद्धिर्नास्ति मकारमात्रस्यासम्बुद्धित्वात्, सुरथा-
निकम्प्याम एव सम्बुद्धित्वात्, अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च

३१० नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥ क्लीवात्परस्यौढः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ।
 ३११ यस्येति च १ । ४ । १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादोकारे तद्धिते
 च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते 'औढः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४१८९) ।
 ज्ञाने । ३१२ जशशसोः शिः ७ । १ । २० ॥ क्लीवादनयोः शिः स्यात् ।
 ३१३ शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥ 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।
 ३१४ नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य

पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्हस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वात्
 पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । न च पूर्वान्तरत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तर्भावात् ज्ञान इत्यद-
 न्तमङ्गम्, पदादिस्वाच्च अम् इत्यस्य सम्बुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकार-
 मात्रस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्वाध इति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नान्ता-
 दिवत्' इति निषेधादित्यत आह—एङ्हस्वादिति । इत्मानलोप इति । पूर्वरूपे कृते सम्बु-
 द्धर्मकारमात्रे यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोप इत्यर्थः । लघ्यानुरोधात्
 सम्बुद्धयाचिसमङ्गं सम्बुद्धौ नान्वेति; किन्तु सम्बुद्धवयवहस्येवान्वेति । ततश्च
 एङ्गन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो यः सम्बुद्धवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते ।
 प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि ह्रस्वान्तादङ्गात् परस्वं सम्बुद्धवयवस्य मकारमात्रस्य
 अक्षयेवेति तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्वाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुंसकाच्च । 'जमः शी' इत्यतः शीति 'औढ आपः' इत्यतः 'औढः' इति चानु-
 वर्तते । तदाह—ह्रौवादिति । औढिर्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति
 स्थिते—यस्येति च । यस्य ईतीति द्वेदः । इश्च अश्चतयोः समाहारः यं तस्य इवर्णस्य
 अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येत्यधिकृतम् । 'नस्तद्धिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदा-
 ह—भस्येत्यादिना । इत्याकारलोपे प्राप्ते इति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेन शीभाव-
 स्यात्सर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भत्वादिति भावः । औढः श्यामिति । औढः यः
 शीभादेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । औढ इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ
 'जसः शी' इत्यस्य आधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति । ज्ञान ई इति स्थिते आ-
 दगुण इति भावः जशशसोः शिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते ।
 यदाह—ह्रौवादिति । ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययस्वात् 'लशकतद्धिते'
 इति शकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति । सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः ।
 अनपुंसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् नपुंसकस्य
 झलचः । झल् च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्त-

नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं
 रामवन । एव धनवनफलादयः । ३१५ अद्दृढतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ ।
 २५॥ एभ्य ङीमेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् । ३१६ टैः ६।४।१४३।। इति
 परे भस्य टेलोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) । क्तरत्-क्तरद् क्तरे क्त-
 राणि । 'भस्य' इति ङिम् ? पञ्चम- । टेलुमत्वात् 'प्रथम्योः—' (सू १६४) इति
 पूर्वसवर्णदीर्घः 'एद्दृढत्वात्—' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति—हे
 क्तरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । क्तमन् । इतमन् । अन्यन् । अन्यतरत् ।
 अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरा-प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा २२८७) ।

विधिः । 'इदिनो नुग्धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'उगिद्वाम्' इत्यतः सर्वनाम-
 स्थाने इत्यनुवर्तते । तदाह—अङ्गन्त्येत्यादिना । मिश्रादन्वयादथ परः । उपधादीर्घ
 इति । ज्ञानम् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । पुनस्तदिति ।
 अमीट्नास्तु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणोर्यथं । शेषं रामवदिति । सिप्यत
 इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'घञजघन्ता. पुमि' इति प्रायिकमिति भावः ।

अद्दृढतरादिभ्यः । अद्दृढतरादिभ्य इति छेदः । दृश्य छत्रेण ङकारः । दृश्य संयो-
 गान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न क्लृप्त इति कैयटः । इतर, इतम्, अन्य, अन्यतर,
 इतर इति इतरादयः सर्वादिगणपठिताः । अत्र इतरइतमौ प्राययौ । अतस्तदन्तप्रह-
 णम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूयमनुवर्तते तदाह—एभ्य इत्यादिना । ङकार इत् ।
 क्तर अद् इति स्थिते—टैः । अस्योपोऽन इत्यस्मात्तोप इति 'ति विशतेदिति' इत्य-
 त्-द्वितीनि चानुवर्तते । भस्येऽपि क्लृप्तम् । तदाह—द्वितीत्यादिना । क्तर अद् इत्यत्र
 रेफाङ्कारस्य लोपः । क्तर्वचिकृष्णं स्मारयति—वाऽवसाने इति । ननु पररूपेण क्तरदि-
 ति सिद्धे अद्दृढे द्विकरणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—टेलुमत्वादिनि । टेलुमत्वात्
 पूर्वपवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । द्विवाभावे 'टैः' इति लोपस्याप्राप्या पररूपं वाधि-
 त्वा पूर्वसवर्णदीर्घं प्रसज्येत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय ङकार एवादेशः
 क्रियतामित्यत आह—एद्दृढत्वादित्यादि । सोऽङ्कारादेशे सति तस्य स्थानिवशेन सञ्जु-
 दिवात् इस्वान्ताद्वात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्दृढदेशे तु टिलोपे सति क्तर
 इत्यङ्गम्, न तद्दृढत्वान्तम् । यत्तु इस्वान्त क्तर इति, न तद्दृढम्, रेफाङ्कारस्य
 प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकावाभावेन अङ्गत्वाभावात् । अन्टिलोपप्रवृत्तये
 अद्दृढदेशविधिरिति भावः । पुनस्तदिति । प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः । शेषं पुंवदिति ।
 सर्वत्रदित्यर्थः । अन्यतमशब्दस्य विधिति । तस्यास्युपेक्षप्रतिपदिकत्वेन इतमप्रत्ययान्त-
 त्वाभावेन तत्राद्दृढदेशो नैत्यर्थः । 'एकाच्च प्राञ्चम्' इति इतरजन्तादेकतरशब्दात्

एकतरम् सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी-
अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । ३१७ सान्तमहतः संयोगस्य ।
६ । ४ । १० ॥ सान्यसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं वाधित्वा पर-

स्वमोरद्वादेशे प्राप्ते आह—एकतरादिति । एकतरशब्दात् परयोः स्वमोद्वादेशप्र-
तिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नजोऽस्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ
विद्यमानपदलोपे 'गोच्छियोः' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः । तस्य प्रक्रियां दर्शयति—
सोरिति । सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वयः । जरसादेशमाशङ्क्याह—सन्निपातेति ।
अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तवायो-
गादिति भावः । अजरसी इति । 'नपुंसकाच्च' इति शिभावे जरसादेशे रूपम् । अजरे
इति । जरसादेशाभावे रूपम् । जरसि रूपं दर्शयितुमाह—परत्वादिति अजर अस्
इति स्थिते 'जश्शसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः शिभावे झलन्त-
त्वान्नुमित्यर्थ इति केचित् । तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र 'नुम्ज-
रसोः प्राप्सयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । शिभावात्
पूर्वमेव परत्वात् जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जरसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम् एवाप्रसक्तेः
तदसंगतिः स्पष्टैव । सर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्यं
सङ्गच्छते । एवञ्च जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन्
परे नुम्जरसोः प्राप्सयोः नुम्पेक्षया परत्वात् जरस्, ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव
ध्यायेयम् । यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरेन
इ इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते
अजरस् न् इ इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्तमहतः' इति वच्यमाणदीर्घो
न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे अत्र च प्रपञ्चितम् । उभयथापि
अजरन् स् इति स्थिते नान्तरवाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्तः । सान्त-
महतः । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति, 'नोपधायाः' इति चानुवर्तते । नेति लुप्त-
पठोकं पदम् । 'ह्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । नकारस्य उपधायाः दीर्घ
इति लभ्यते । संयोगस्यैववयवपष्ठघन्तं नकारे अन्वेति । सान्तेति पष्ठघन्तं पृथ-
वपदम् । आर्यः पष्ठया लुक् । सान्तस्येति लभ्यते । तच्च संयोगे अमेदेनान्वेति—
सान्तो यः संयोगः इति । अत एवासासर्थ्यान्महच्छब्देन तस्या न समासः । महत्
इत्यप्यवयवपष्ठघन्तम् । तच्च नकारे अन्वेति । तदाह—सन्तसंयोगस्येत्यादिना ।
अजरांसिति । दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अत्र उपधाया इति पूर्वत्व-

त्वाञ्जरस् । ततः सञ्चिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्-अजरम् । अजरमी-
अजरे । अजरोमि-अजराणि । शेषं पुंवत् । 'पद्म—' (सू २२८) इति हृदयो-
दकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उदना ।
उद्भ्यामित्यादि । आमानि । आसना । आसभ्यामित्यादि । मामि । मांसा । मान्भ्या-

माभ्योपलक्षणम्, परिभाषिकोपधात्वस्यासम्भवात् । अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयि-
षुमाह—अमि लुक् इति । अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् प्राप्तः,
त वाधिरवा तदपवादः 'अतोऽम्' इत्यम्भावः प्राप्तः, तं वाधिरवा 'विप्रतिषेधे परम्'
इति परत्वाञ्जरम् । अजरसमिति । वस्तुस्थिति कथनमेतत् । ननु 'लुगपवादस्यासम्भवात्
जरमादेशेन वाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुपसर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन
अमो लुक् कुनो न स्यादित्यत आह—तत्र इति । ततो न लुगित्यम्बय । जरसादे-
ज्ञानन्तरं अमो लुक् न भवतीत्यर्थः । कुन ह्यस्य आह—मन्त्रिपातेति । अस्सञ्चिपा-
तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि निमित्तात्वाभावादिनि भावः । शेषं पुंवत् ।
अजरसा-अजरेण । अजरसे-अजराय । अजरस-अजरात् । अजरस-अजरस्य ।
अजासोः-अजरयोः । अजरमि-अजरे ।

हृदयोदकाद्यशब्दाः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—पद्मिति । हृन्दीति ।
हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य शल्लभः' इति शकारात् परतो जुमि
'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे तस्य परमवर्णे नकारे रूपम् । इत्यादीति । हृदे । हृदः ।
हृद् । हृदोः । हृदाम् । हृदि । हृदोः । हृसु । हृदभावपक्षे ज्ञानवत् । उदकशब्द-
सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—उदानिति । शस शिभावे उदकादेशे
'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । 'अल्लोपोऽनः' इति तु न, शो. ध्रुवनामस्थानत्वात् ।
उदनेति । उदक आ इति स्थिते उदकादेशे अल्लोपः । उद्भ्यामिति । उदकादेशे
'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'
इति पठत्वात् । इत्यादीति । उदने । उदन् । उदन् । उदोः । उदनि-उदनि ।
उदोः । उदन्नभाष्ये ज्ञानवत् । आस्यशब्दः सुटि ज्ञानवत् ।
शसादौ विशेषमाह—आमानीत्यादीना । उद्भ्यादेशवद्रूपाणि । इत्यादीति ।
आसने । आसन् । आसन । आसोः । आसनि-आसनि । आसोः । आससु ।
आसन्नभाष्ये ज्ञानवत् । मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत् । 'मांसपृतनासानूनाम्'
इति शसादौ मांस आदेशः । अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य
निर्देशः । अत् एवाह—मान्भ्यामिति । मांस आदेशे मकारस्य संयोगान्तलोपे
मनि निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम् । 'संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
च्छलोपो न ।

मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहणं प्रकारार्थमिन्नुक्तम् । अत एव भाष्ये 'मांसप-
चन्या उखायाः' इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । 'पह-
न्-' (सू० २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं घृत्तौ । तथापि 'अपो भि'
(सू० ४४२) इत्यत्र 'मांसश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके छन्दोप्रहणसामर्थ्या-
ल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति वो-

अथ सुव्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—वस्तुनस्त्विति । इत्युक्तमिति । 'ककुद्घो-
पणी' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वम् अजन्तपुंल्लिङ्गाधिकारे स्वय-
मुक्तमित्यर्थः । ननु प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां
प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात्
तदित्यस्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह—अत एवेति । मांसपचन्या इति । पच्यते
अस्यामुखायामिति पचनी । अधिकरणे व्युट्, अनादेशः । टित्वात् ङीप् मांसस्य
पचनीति पठीसमासः । अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणभावे प्रत्ययपरत्वा-
भावात् मांस् आदेशो न स्यात् । अतो हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्या-
नित्यत्वमाश्रायत इत्यर्थः । ननु मांसपचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तितं ङसं लुप्तमाश्रित्य
मांस् इत्यस्यास्ति पदत्वम्, 'सुप्तिछन्तम्' इति पदसञ्ज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययधर्मत्वेन
केवलाङ्गधर्मत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राजपुरुष
इत्यत्र कथं नलोपः । ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह—
भत्वात् संयोगान्तलोपो नेति । ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानायाः भसञ्ज्ञायाः
केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसञ्ज्ञेत्यत आह—
अयस्मयादित्वेनेति । मांस् आदेशस्य अयस्मयादिगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि छन्द-
सि' इति भस्वमित्यर्थः । शङ्कते—पदत्रित्यत्रेति । पहन् इति सूत्रे 'शीर्षन् छन्दसि'
इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तिः घृत्तिप्रत्यये प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदु-
पन्यासो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । 'पहन्तो' इति सूत्रे छन्दोप्रह-
णानुवृत्तापि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—अपो-
मीत्यादि । 'अपो भि' इति सूत्रम् । अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
तत्रास्ति वार्तिकम्—'मांसश्छन्दसि' इति । मांस् इत्यस्य तकारः स्यात् भादिप्रत्यये
परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि
'पहन्' इति छन्दोमात्रविषयं स्यात् तदा मांस् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्-
लौकिकत्वात् मांसश्छन्दसीति संस्य तकारविधौ छन्दोप्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो
लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पहन्' इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुमत्य पदाद्या-
देशाः प्रयोक्तव्यं योस्या इत्यर्थः । इत्यदन्ताः ॥

प्यम् । इत्यदन्ताः ॥ ३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥
 क्रीवे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्व स्यात् । श्रीप ज्ञानवत् । श्रीपाय । अप्र सञ्चि-
 पातपरिभाषया 'धातो धातो' (सू २४०) इत्याकारलोपो न । इत्यादन्ता ॥
 ३१९ स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥ क्रीवादङ्गात्परयो स्वमोर्लुक् स्यात् ।

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । श्रिय पातीति श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् विजन्त-
 क्रिबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे इस्वविधानमाह—ह्रस्वो नपुंसके । इस्वध्रुत्वा उपरि-
 तेन अथ इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरिष्याह—क्री इत्यादिना ।
 न च कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तात्वेन प्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्भाव-
 स्यादिति वाच्यम्, 'अर्थवदधातु' इत्यसः प्रातिपदिकप्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिक-
 प्रहणेन अन्तवद्भावः प्रातिपदिकत्वे इस्वाभावबोधनात् । ज्ञानवदिति । इस्वविधानात्
 दीर्घान्तावप्रयुक्ता न कश्चिद्विशेष इति भावः । जरशमोः शिः श्रीपाणीति रूपम्,
 मिश्रपदस्थेऽपि 'एकाजुत्तरपदे ण.' इति णवप्रवृत्तेः । श्रीपेण-हनादेशे गुणे तस्य
 पूर्वान्तात्वाजुत्तरपदस्य एकाजुत्तराभ्यादेव णवम् । आकायेति । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो न-
 पुंसके' इति इस्वाद्येह्येयादेशे 'सुपि च' इति दीर्घं रूपम् । सञ्चिपातपरिभाषा तु कटा-
 येति निर्देशात् न प्रवर्तत इति प्रागुक्तम् । नन्वथ इस्वत्वे कृतेऽपि च इत्यस्य एकदेश-
 विकृतन्यायेन धातुविधानपायात् दीर्घं कृते आकारान्तायाश्च 'आतो धातोः' इत्याहो-
 प स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितयास्यानिवर्त्तने स्वादिप्रत्ययतया च तस्मिन्
 परे मत्वस्यापि सत्त्वात् इत्यत आह—अत्र सञ्चिपातेति । ननु उपजीव्यविधातक प्रति-
 उपजीवकं निमित्तं न भवतीति सञ्चिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुप-
 जीव्यं प्रवृत्तस्य यादेशस्य आहोप प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुप-
 जीव्यं प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोप प्रतिनिमित्तत्वे वाधकाभावादिति चेत् ? मैवम्-
 यादेशस्तावत् इस्वमवर्णमुपजीव्यं प्रवर्तते, तद्विधावन इत्यनुवृत्तेः । ततश्च इस्वत्व-
 मवर्णत्वं च समुदितं यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कटायेति निर्देशात् सञ्चिपातपरि-
 भाषा वाधिका कृतेऽपि दीर्घं इस्वत्वात् एव निवृत्तं । अवर्णत्वात्स्वत्वानुवृत्त एव ।
 तस्याप्याहोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविधातः स्यादेवेति भवेदेव सञ्चिपातपरिभाषावि-
 राधः । अतो न मत्वस्याहोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र ।
 वस्तुतस्तु आतो धातोःरिष्यत् लघुणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्त-
 धानुवृत्तते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घं सति अवगम्यमानं पास्वरूपं लघुणि-
 कमेवेति न तस्याश्च प्रहणमित्यास्ता तावत् । इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । अथ वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह—स्वमोर्नपुंसकात् ।

वारि । ३२० इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥ इगन्तस्य फलोवस्य नुमागमः
स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारोणि । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेध-
स्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः—हे वारे—हे वारि । 'आलो ना—' (सू
२४४) वारिणा । 'चेर्किति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'बृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो

'पदभ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तत इत्याह—ऊमादित्यादिना । वारीति । सोरमश्च
लुकि रूपम् । न च 'आदेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात्
न तु मकारस्यापीति शङ्कयम्, प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगित्युच्यते ।
अम इति समुदाय एवेह प्रत्ययः; न तु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमः
सर्वादेश एव भवति । इकोऽचि । 'इदितो नम धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते ।
'नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इका विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । तदाह—इगन्तस्येत्यादिना । अचि विभक्ताविति । अजादौ विभक्तावित्यर्थः ।
'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् ? मधु-मधम्, तस्येदं माधवम् ।
अणि परे नुमि टिलोपे माधमिति स्यात् । वारिणी इति । वारि औ इति स्थिते शौ-
भावे नुमि 'अटकुप्वाह्' इति णस्वे रूपम् । धारीणि इति । जशशसोः शिभावे नुमि
'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णस्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्श-
यति—पक्ष इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः ।
नन्विद सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथं गुण इत्यत
आह—न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति । अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राजग्रहणं
ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
तस्य लोपसम्भवाद्भीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थम् अजग्रहणम्, तत्र नुमि
सति 'न हिसम्बुद्धयोः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम्; सम्बुद्धे-
र्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात् । 'न लुमता' इति
निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमजग्रहणम् अर्थव
दिति भवत्यजग्रहणं 'न लुमता—इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोऽचि'
इति सूत्रे हे त्रपो इति 'एहह्रस्वात्' इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं सङ्गच्छते ।
आलो नेति । रूपे विशेषाभावेपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति
भावः । हिसिद्धसोर्विशेषमाह—चेरिति । नुमं वाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्त इत्यर्थः ।
इदयौत्वेति । वार्तिकम् । वृद्ध्यादीनां क्रमेण 'गावौ, हरौ, क्रोष्टा, हरये' इत्यवकाशः ।
नुमोऽवकाशः—वारिणी इति । अतिसखीनि इत्यत्र जशशसोः 'सद्युरसम्बुद्धौ' इति
णित्वाद् वृद्धिः परत्वाद् नुमं वाधित्वा प्राप्ता । वारिणि इत्यत्र औ तु 'अच्च घेः'
इत्यौत्वं प्राप्तम् । प्रियक्रोष्टृनि इत्यत्र जशशसोः तृज्वत्त्वं प्राप्तम् । वारिशब्दाद्

नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) वारिणे । वारिणः । वारिणः । वारिणोः । 'नुमचिर-'
(वा ४३७४) इति जुट् । 'नामि' (सू २०९) इति दीर्घः- वारोगाम् । वारिणि ।
वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ३२१ तृतीयादिषु भाषितपुंसकं पुंघट्ट गाल-
घस्य ७ । १ । ७४ ॥ प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुंसकमिगन्तं क्लोषं पुषद्वा स्यादा-
दावचि । अनादये-अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पोलुवृक्षः, तत्फलं पीलुः,

ह्यादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधाद्यमेवेत्यर्थः । वारिणे इति । इति गुण बाधि-
त्वा नुमि णावे रूपम् । वारिण इति । कसिहसोर्गुणं बाधित्वा नुमि णावे रूपम् ।
वारिणोरिति । भोसि यण बाधित्वा नुमि णावे रूपम् । वारि आमिष्यत्र परत्वाद्युदं
बाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—नुमचिरेति नुमिति । नुम्नुटोः को विशेषं हरयत् आह—
नामोति । दीर्घं इति । नुमि तु सति तस्याङ्गमक्तत्वाद् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति
भावः । वारिणीति । ह्यौ 'अथ घेः' इत्यौत्वं परमपि बाधित्वा 'धृद्घोरव' इति पूर्व-
विप्रतिषेधाद्यम् ।

अ विघते आदिः उत्पत्तिः यस्य सा अनादिः ईश्वरः । अनादिः अविद्या । अना-
दि ब्रह्म । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिष्ठाः । तस्य भणुंसकस्ये प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि ।
टादिषु अथ विशेषमाह—तृतीयादिषु । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत्
भाषितपुंसकं प्रवृत्तिनिमित्तं, तदस्यास्तीति अर्थं भाष्यत् । शाब्दस्वरूपं विशेष्यम् ।
पुंसस्ये नपुंसकस्ये च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'हकोऽचि विभक्तौ' हरयत्
हकोऽचोति 'भणुंसकस्य झलच' इत्यसौ नपुंसकस्येति चानुवर्तते । पद्यौ च प्रथमया
विपरिणम्यते । तदाह—प्रवृत्तिनिमित्तक्य इत्यादिना । पुषद्देति । गालवप्रहणादिति भावः ।
अचीति । अजादाविरयर्थः । पुषद्वे हस्यनुमोरभावः कलति । घटपटादिशब्दा-
स्तावत् घटावपटावादिरूपेणैव तत्तद्ग्यक्ति प्रत्याययन्ति न तु द्रव्यस्वपृथिवी-
त्वादिरूपेणेति निविवादम् । 'ततश्च यद्विशेषण पुरस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्ग्य-
क्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । वाच्यतावच्छेदकमिति
यावत् । एवं च नपुंसकस्ये लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शाब्दस्व-
रूपं भाषितपुरस्कृत्येन विवक्षितम् । अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्प्रथमनादिर्ध्वं
पुरस्कृत्य स्त्रीपुंनपुंसकतत्तद्ग्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तक्ये
भाषितपुंसकता । अतस्तस्य टादावचि पुषद्वविकस्य इत्यभिप्रेत्येवाहरति—अना-
दये-अनादिने इति । पुंसस्ये नुमः अप्रवृत्ते, 'घेर्हिति' इति गुणः, पुंसत्वामावे तु
नुमिति भावः । स्यादोति । अनादे-अनादिनः । अनायोः-अनादिनोः । आमि तु
अनादौआमित्येव । शेषं वारिवदिति । प्रथमाद्वितीययोः म्यामादौ हलि च वारिवदि-
त्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—पोलुवृक्ष इत्यादि । यदा

तस्मै पीलुने—अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ३२२ अस्थिदधि-
सकथ्यक्षणामनङ्कुदात्तः ७ । १ । ७५ ॥ एपामनङ् स्याद्यादावचि, स चोदात्तः ।
'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)—दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः । दध्नोः । दध्न्याम् ।
दध्नि—दधनि । दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्य-
नङ्—अतिदध्ना ॥ इति इदन्ताः ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि ।
सुधिया—सुधिना । सुधियाम्—सुधीनाम् । प्रध्या—प्रधिना । इति ईदन्ताः ॥
मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो—हे मधु । एवमम्बवादयः । सानुशब्दस्य स्तुर्वा ।

वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यस्तदा पुंश्लङ्गः पीलुशब्दः । यदा पीलुजन्यफलं पीलुश-
ब्दवाच्यं तदा नपुंसकश्लङ्गः । 'फले लुक्' इत्यणो लुक् । अत्र फले वाच्ये पुंवत्त्वं ने-
त्यर्थः । कुत इत्यत आह—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषामकं पीलु-
त्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् । फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशे-
षामकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्तिप्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः । तदुक्तम्—'पीलुवृक्षः
फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तस्फले पुनः ।' इति ।
अस्थि, दधि, सकथि, अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि । टादावचि
विशेषमाह—अस्थिदधि । वृत्तीयादिष्विति अशीति चानुवर्तते । तदाह—एपामि-
त्यादिना । जुमोऽपवादः । अनङ्ङि डकार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ङित्वाद्-
न्तादेशः । दध्नि दधनि इति । 'विभाषा ङित्योः' इत्यणोपविकल्प इति भावः ।
तदन्तस्यापीति । आङ्गात्वादिति भावः । अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तं कुलमतिदधि ।
अत्रापि नपुंसकस्येति सम्वध्यते । ततश्च धाजः 'आद्यगमहन' इति किप्रत्यये दधि-
शब्दस्य पुंसत्वे दधिनेत्येव । नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्यादिभिरैवान्वेति । तेनाति-
दध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् । इति इदन्ताः ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । सु ध्यायतीति, सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे
सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह—सुधि सुधिनी इत्यादि ।
परत्वान्नुमा इत्यङ् वाच्यत इति भावः । सुधिया सुधिनेति । सुध्यावृत्त्यस्य शोभन-
ज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंवत्त्वविकल्पः । एवं
प्रधीशब्दः । तत्र 'न भू सुधियोः' इति निषेधाभावात् 'एरनेकाचः' इति यण् ।
इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । मध्विति । 'मधु मधे पुप्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च'
इति कोशान्मधुशब्दस्य पुंनपुंसकयोः मधस्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्
न पुंवत्त्वविकल्पः । मृद्धीकाधिकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वात् पुंव
त्वमिति विवेकः । सानुशब्दस्य स्तुर्वेति । 'पहन्' इति सूत्रे 'मांसपृतनासानूनां मांश्च-

स्नुनि—सान्नि । प्रियकोष्टु । प्रियकोष्टुनी । तुज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्-
 प्रियकोष्टुनि । टादौ पुंस्त्वच्चे प्रियकोष्टु-प्रियकोष्टुना । प्रियकोष्टु-प्रियकोष्टवे ।
 अन्यत्र तुज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेध । प्रियकोष्टुना । प्रियकोष्टुने । 'नुम-
 चिर' (वा ४३७४) इति नुट्-प्रियकोष्टुनाम् ॥ इत्युदन्ताः । सुलु सुलुनी
 सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा-सुलुना । इत्युदन्ताः ।

एतन्नो वाच्याः' इति वार्तिकादिति शेष । स्नुनि सान्नीति । शसि रूपम्, शमा-
 दावेव अनुविधे । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुत्यपि स्नुर्भवति । अस्य च 'स्तुः
 प्रस्य' सानुरश्चियाम्' इति पुंनपुंसकत्वाद् भाषितपुस्कारत्वात्स्येव पुवस्त्वित्त्वपः ।
 प्रियकोष्टु प्रियकोष्टुनी इति । प्रियः कोष्टा यत्वेति विग्रहः । असर्वनामस्थानत्वाच्च तुज्व-
 र्वम् । अथ जशसो. शिभावे सति सर्वनामस्थानत्वाद् नुम् वाधित्वा परत्वात्
 तुज्वत्त्वे प्राप्ते आह--तुज्वद्भावादिति । 'वृद्धयोरव' इति वार्तिकादिति भावः । प्रियको-
 ष्टुनीति । ऊरशसो. शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपम् । न च नित्य-
 त्वादेव नुम् सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, नित्यत्वात्नुमि कृतेऽपि
 'यदागमाः' इति न्यायेन 'तुज्वकोष्टुः' इत्यस्य नुमिबन्दिष्टस्य ग्रहणापत्तौ पुनस्तु-
 ज्वत्त्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तुज्वत्त्वं वाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तुज्वत्त्वम्,
 'विप्रतिषेधे यद्वाधित तद्वाधितमेव' इति न्यायादित्यलम् । पुवस्त्वच्चे इति । तत्रापि
 तुज्वत्त्वपञ्च इत्यर्थः । प्रियकोष्टुति । पुंस्त्वच्चे तुज्वत्त्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वाच्च
 नुम् । प्रियकोष्टुनेति । 'पुवस्त्वे, तदभावे च तुज्वत्त्वाभावे रूपम् । पुंस्त्वत्त्वाभावपक्षेऽपि
 नुम वाधित्वा परत्वाच्चात्वमेव । प्रियकोष्टु इति । पुंस्त्वच्चे तुज्वत्त्वे यण् । अनपुंसकत्वाच्च
 नुम् । प्रियकोष्टवे इति । पुवस्त्वे तुज्वत्त्वाभावे रूपम् । अन्येऽपि । पुवस्त्वाभावपञ्च
 इत्यर्थः । प्रियकोष्टुनेति । पुवस्त्वत्त्वयोरभावे रूपम् । तथा लयि त्रीणि रूपाणि ।
 एवं ङमिङ्सोः—प्रियकोष्टु. प्रियकोष्टोः प्रियकोष्टुनः । प्रियकोष्टोः प्रियकोष्टोः
 प्रियकोष्टुनो. । शामि विदोश्माह—नुमचिरिति नुडिति । तुज्वत्त्वं । नुम् च वाधिर्वेति
 शेष । पुवस्त्वे तुज्वत्त्वं वाधित्वा नुट् । पुंस्त्वत्त्वाभावे तु तुज्वत्त्वं वाधिर्वा नुम्, तदपि
 वाधित्वा नुडिति विवेकः । प्रियकोष्टरि-प्रियकोष्टौ-प्रियकोष्टुनि । ग्यत्मादौ हलि
 मनुवत् । इत्युदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । सुश्चि । सुष्टु तुज्वतीति क्विप् । 'इत्सो नपुंसके' इति
 इत्सवः । सुप्तनो इति । 'ओः सुपि' इति यणं वाधित्वा परत्वात्नुम् । सुस्वेति । शोभन
 छवनकृत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंस्त्वत्त्विकत्वपः । पुंस्त्वच्चे इत्याभावेऽधित्वाद्
 नाभावो न, नुमभावश्च 'ओः सुपि' इति यण् । पुंस्त्वत्त्वाभावपक्षे तु यणं वाधित्वा

धातु धातुणो धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा । एवं धातृकर्त्रादयः । इत्यृदन्ता । ३२३ एच इग्घस्वादेशे १ । १ । ४८ ॥ आदिश्यमानेषु हस्वेषु एच इगेव स्यात् । -प्रथु प्रथुनो प्रथुनि । प्रथुनेत्यादि । इह न पुंवत् , यदिगन्तं

नुम् , केप्रभृतिषु तु पुंवत्त्वाभावे 'वृद्धधीस्व' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुंवत्त्वे तु सुक्वे हस्यादि रूपद्वयम् । इत्यृदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । पाठ इति । दधातीति धातृ । 'न लुमता' इति निषेधा-
दनङ् न । धातृणो इति । 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णाच्चस्य' इति णस्वम् । धातृणि
इति । जशसोः निभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णस्वम् । 'न लुमता' इति
निषेधस्यानियत्त्वात् सस्त्रुद्धिनिमित्तको हस्वस्य पचै गुण हस्याह—हे धातः हे धातृ
इति । धारणकर्तृस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुंवत्त्वविकल्प हस्याह—धात्रा-
धातृणा इति । धात्रे—धातृणे । धातुः—धातृणः । धात्रोः—धातृणोः । 'नुमिषर' इति नुद् ।
धातृणाम् । धातरि—धातृणि । इत्यृदन्ताः ॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । प्रकृष्टा द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुं-
सके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एचां ह्रस्वाभावात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, लृ,
हृत्तेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावाद् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य
कस्यचिन्नियमेन पुर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते—एच इक् । आदिश्यते इत्यादेशः ।
कर्मणि घञ् । तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः । विशेष्यस्यार्पः पूर्वनिपातः । आदेश
इति निर्धारणसप्तमी । सौत्रमेकवचनम् । तदाह—आदिश्यमानेष्वित्यादिना । मध्ये
इत्यपपाठः, तद्योगे पठ्या पूर्वोचित्यात् । शगेवेति । तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति
भावः । यद्यर्पाकश्चत्वारः एचोऽप्येवम्, तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यं न
भवति । न ह्ययमपूर्वविधिः किन्तु नियमत्रिधिः । यथाप्राप्तमेव नियम्यते । एचां हि
पूर्वभागः अवर्णसदृशः, उत्तरभागस्तु ह्रवर्णोवर्णसदृशः । तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्ण-
स्थासि । तस्य च इग्घहरीन निवृत्तौ ह्रवर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य
च ह्रवर्णः, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्णः इति व्यवस्था न्याय-
प्राप्ता । यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासङ्ख्यम् । ततश्च प्रद्योशब्दे ओका-
रस्य नकारः ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति—प्रथु इत्यादि । ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टवर्ण-
चत्त्वमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह—इह न
पुंवदिति । कुत इत्यत आह—यदिगन्तमिति । प्रद्योशब्द ओदन्तः पुंसि । प्रद्युशब्दस्तु
उदन्तो नपुंसके । तथा च पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंसकत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य
तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंसकत्वाभावात् पुंवत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु पुंसि यः प्रद्यो-

प्रयु इति, तस्य भावितपुंसकत्वामावात् । एवमप्येऽपि ॥ इत्योदन्ताः प्ररि प्ररिणी प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविहितस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू. २८६) इत्यात्वम्— प्रराम्याम् । प्ररामिः । 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुज्यात्वे—प्रराणाम् इति भाष्यः । अस्तुतस्तु धञिपातपरिभाषया नुज्यात्वं न । 'नामि' (सू. २०९) इति दीर्घस्त्वारम्भयामर्थ्याः खनिपातपरिभाषां भाष्यत इत्युक्तम् । प्रराणाम् ॥ इत्योदन्ताः ॥ सुनु सुनुनी सुनुनि । सुनुना । सुनुने ॥ इत्यादि ॥ इत्योदन्ताः ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

दास्य औदन्ताः, स पवैशानीं नपुंसकः, तस्य इत्यान्तात्वेऽपि एकदेशविहितस्यानन्यत्वात् । अतः पुष्वत्रविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः । एवमप्येऽपि । प्ररि सुनु इत्यादावपीत्यर्थः । इत्योदन्ताः ।

अथ ऐदन्ता निरूपयन्ते । एकारान्तस्योदाहरणं तु शृणुत इः येन सः शृणुते । सु शोभनः शृणुतेऽस्य तत् सुशृणुति इत्यादि बोध्यम् । प्ररीति । प्ररिणी राः घर्नं यस्य इति बहुप्रोही प्ररीशरः । तस्य नपुंसकइत्वात्वेन इकारः । सुटि धारिवत् । सोर्लुतत्वात् 'रायो हलि' इत्याद्यं न । टादावचि पुष्वत्रविकल्पः प्रथमश्च यत् । म्यामादौ हलि विशेषमाह—रायो हलोत्पत्तिरिति । ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमाद्यं कथमिदन्त-स्येत्यत आह—एकदेशविहितस्यानन्यत्वादिति । आमि विशेषमाह—नुमचिरिति । नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः । ननु प्ररि आमिनि स्थिते नुटं धाधित्वा परावान्नुमि तस्याङ्गमत्त्वाद् हलादिविमर्शभावात् कथमात्रमित्यत आह—नुमचिरिति । पूर्वविप्रतिषेधान्नुम धाधित्वा नुज्यात्वं निर्वाचयित्वा भावः । सञ्जिपातेति । इत्यान्तत्वंमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमाद्यं प्रति निमित्तावास्यमशब्द इति भावः । ननु तर्हि इत्यान्तत्वंमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातक 'नामि' इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—नामोनि दाधंस्तिरिति । शयुक्तमिते । रामशब्दाधिकारे इति शेषः । इत्योदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूपयन्ते । सु शोभना नौर्यस्वेति विग्रहे बहुप्रोही 'इस्यो नपुंसके' इति इत्स्व उकार इति भावाद्—सुनु इति । इत्योदन्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितार्था सिद्धान्तफौमुदीश्याख्यायां
वाङ्मनोरमायाम् अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ११ ॥

३२४ हो ङः टः । २ । ३१ ॥ हस्य ङः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ध्याप्-'
(सू २५२) इति सुलोपः । पदान्तःषाडस्य ङः । जश्त्वचत्वे । लिट्-लिङ् , लिहौ
लिङ् । लिहम् लिहौ लिङ् । लिहा लिद्भ्याम् इत्यादि । लिट्सु-लिट्सु ।
३२५ दादेर्धातोर्घः टः । ३२ ॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते
च । उपदेशे किम् ? अघोम् इत्यत्र यया स्यात् , दामलिहमात्मन इच्छति दाम-

अथ हकारान्ता निरुप्यन्ते । तत्र वर्णसमागनायक्रममनुसृत्य हकारान्तमादौ निरु-
पयितुमाह—हो ङः । ह इति पष्ठयन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पद-
स्थेयधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते ह्यनुवर्तते । तदाह हस्येति ।
झलीति । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । न
च ङकार एव कुतो न विहित इति वाच्यम्, 'वा द्रुह' इत्यत्र वघयमाणात्वात् । पदान्त-
त्वादिति । सुलोपे सति प्रथयलक्षणमाश्रित्य झत्परत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । लिङिति ।
'लिह आश्वादाने' क्विप् । हल्हयादिना सुलोपः । हस्य ङत्वे 'घाडवसाने' इति चार्ध-
विकल्प इति भावः । लिहस्यामिति । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलां
जज्ञोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । स्यादिति । लिङ्भिः । लिहे । लिङ्भ्यः ।
लिहः । लिहः । लिहोः । लिहाम् । लिट्सु इति । लिह् सु इति स्थिते हस्य ङः । तस्य
अश्वेन ङः । 'खरि च' इति चत्वंस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'ङः सि' इति घुट् । ततो
ङस्य चत्वेन ङः । घुटश्चत्वंसम्पन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न
भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य घुत्वं न । लिट्सु इति । घुटभावे रूपम् । हस्य
ङः । तस्य जश्त्वेन ङः । तस्य चत्वेन ङः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति
न । 'न पदान्तात्' इति तस्य न घुत्वमिति भावः ।

द्रुहघातोः क्विपन्तारसुलोपे द्रुह् इत्यत्र ङत्वे प्राप्ते ङत्वं कश्चिदपवदति—दादेर्धा-
तोः । 'हो ङः' इत्यतो ह इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । झलि इति, पदस्थेति, अन्ते इति च
पूर्ववदनुवर्तते । घातोरित्थावर्तते । एकं घातुप्रहणमवयवपष्ठयन्तं हकारेऽन्वेति—
घातोरवयवस्य हस्येति । दादेरित्येतत्तु घातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । ङः
आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः, घातोरिति द्वितीयं घातुप्रहणं तु घातोपदेशकालं लक्षयति ।
ततश्च फलितमाह—उपदेशे इत्यादिना । घातुपदेशकाले यो ङकाराविर्भावः तदवय-
वस्य हस्येत्यर्थः । आवृत्तघातुप्रहणलक्षणेपदेशप्रहणस्य फलं पृच्छति—उपदेशे किमिति ।
अधोगिति । 'द्रुह प्रपूरणे' लङ्, अढागमः, तिप्, शप्, तस्य लृक्, लघुपञ्चगुणः,
हल्हयादिना तिपो लोपः, 'दादे' इति हस्य घः, 'पृकाचो वशाः' इति अन्भावेन

द्विद्यति ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् । ३२६ एकाचो वशो भप्
 क्षपन्तस्य ह्रस्वोः ८ । २ । ३७ ॥ धातोरेवयवो ए एकाञ् क्षपन्तस्तदवयवस्य वशः
 स्थाने भप् स्यात्सकारे एवशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोः इति सामानाधिकरण्ये-
 नान्वये त्विह न स्यात्—गर्दममावष्टे गर्दमयति ततः क्विप्, गिलोप.—गर्धप् ।

दकारस्य घकारः । 'वाऽवसाने' इति चार्धजशब्दे इति भावः । यथा स्यादिति । यथेति
 प्राप्तियोग्यतायाम् । घावमत्र प्राप्तिर्योग्यम्, तच्च उपदेशग्रहणे मध्येव स्यादित्यर्थः ।
 घावप्रवृत्तिवैलयां दुहधातोर्दकारादित्वं नास्ति, कृते अडागमे 'यदागमास्तदग्रहणेन
 गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात् । अतोऽग्र घावं न स्यादित्यस्याप्तिः स्यात् । उपदेशग्रहणे
 तु नाय दोषः घावप्रवृत्तिवैलयां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि घात्पदेशकाले दादि-
 त्वादिति भावः । तद्देवमस्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारकलमाह-दामेति ।
 प्रीवासु गवादिपशुवन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । 'लिह् आस्त्रादने' दाम लेटोति
 दामलिट् । तमारमन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः वयच्' इति वयधि 'सनाघन्ताः'
 इति धातुत्वात् तिपि णपि दामलिट्तीति रूपम् । ततः क्विपीति । वयज्जन्तात् कर्तरि
 क्विपि असोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोलोपे 'हो ह' इति ङत्वे 'वाऽवसाने' इति
 चार्धविकल्पे दामलिट्-दामलिह् इति रूपमित्यर्थः । अत्र मा भूदिति । मालि लुङ् ।
 सवर्णकारापवादः । अत्र घावं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्
 घावमत्र न भवति, घात्पदेशो दामलिह् इति सुम्भातोः पाठाभावादिति भावः ।

तथा च प्रकृतोदाहरणे सौ दुष् इति स्थिते—एकाचो वशो । स च ष्व् च ह्रस्वो
 तथोरिति विग्रहः । वश इति स्थानपठो । एकाच इत्यवयवपठो । एकः अच् यस्येति
 विग्रहः । क्षपन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति विशेष्यम् । एकाचकस्य क्षपन्तशब्दस्यावयवो
 यो वश तस्य भप् स्यादित्यन्वयः । 'दादर्धातोः' इत्यतो धातोरित्यवयवपठपन्तमनु-
 षर्तते । तच्च क्षपन्तशब्देनान्वेति । पदस्येयधिकृतम् । 'एकोः संयोगाचो.' इत्यत-
 अन्ते चेत्यनुवर्तते । तदाह—धातोरेवयव इत्यादिना । ननु सम्भवति सामानाधिकरण्ये
 वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्वयस्याह एकाच् क्षपन्तो यो धातुः तदवयवस्य वश इत्ये-
 वान्वय उचिन इत्यत आह—एकाचो धातोरित्यादि । गर्दमयतीति । 'तश्करोति तदाघष्टे'
 इति जिज्ञन्तस्य 'सनाघन्ताः' इति धातुस्वात्तिवादि । ततः क्विबिति । गर्दभि इति
 ष्यन्तान् कर्तरि क्विबित्यर्थः । कपावितौ । वेलोपः । गिलोप इति । 'गेरनिटि' इत्य-
 नेमेति दोषः । गर्धप् इति । गर्दम् इत्यस्मात् सुः, इत्यङ्यादिलोपः । 'एकाचो वशः' इति
 दस्य धः । 'वाऽवसाने' इति चर्ध्वम् । एकाचो धातोः क्षपन्तस्येयन्वये गर्दभ् इत्यस्य
 सुम्भातोर्नेकारवात् दकारस्य म्भावो न स्यात् । धाववयवस्य क्षपन्तस्येयन्वये
 तु दम् इति एकाचो क्षपन्तस्य धाववयववात् तदवयवस्य दस्य म्भावो निर्वाच

श्लीति निवृत्तम् , स्त्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न—दुग्धम् , दोग्धा । व्यपदेशि-
वद्भावेन धात्ववयवत्वादभभावः, जश्त्वचत्वे—धुक्—धुग् , दुहौ, दुहः । पत्व-
चत्वे—धुक्षु । ३२७ वा द्रुहमुहण्णुहण्णिहाम् ८ । २ । ३३ ॥ एषा हस्य वा
षः स्याज्ज्ञक्ति पदान्ते च । पक्षे ङः । ध्रुक्—ध्रुग्—ध्रुट्—ध्रुङ् दुहौ, दुहः । ध्रुभ्याम्—

इति भावः । अत्र प्राचीनैः श्लीत्यनुवर्तितम् । तदयुक्तमित्याह— श्लीति निवृत्तमिति ।
सामर्थ्यादिति । श्लीत्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु श्लीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु
स्त्वोरित्येव क्रियतामित्यत आह—तेनेति । श्लीत्यननुवर्तनेनेत्यर्थः । दुग्धमिति ।
दुहोः ऋः । किरवात् न लघूपधगुणः । 'दादेः' इति हस्य घः । 'क्षपस्तयोर्धोऽधः' इति
तकारस्य घः । 'श्लो जश शशि' इति घस्य गः—दुग्धमिति रूपम् । दोग्धेति । दुहे-
स्त्वच् । लघूपधगुणः । 'दादेः' इति हस्य घः । 'क्षपस्तयोः' इति तकारस्य घः । 'ऋदु-
शनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । ह्रस्ववादिलोपः । 'न लोपः' इति
नकारलोपः—दोग्धा इति रूपम् । श्लीत्यनुवृत्तौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भभावः
स्यादिति भावः ।

ननु दुहेः क्विप्तात् सोलौपे 'दादेः' इति घत्वे कृते दुष् इति क्षपन्तमेकाक्षम् ।
तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भभावेन घकारः स्यादि-
त्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः, सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशी, तेन तस्य व्यपदेशित्वत् । धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः,
राहोशिशरः इत्यादिवदिति भावः । इदं च 'आधन्तवदेकरिमन्' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । धुक् धुगिति । क्विपः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसन्ज्ञाया अनपायाद् 'दादेः' इति
घत्वे कृते क्षपन्तत्वात् भभावे चत्वेविकल्प इति भावः । दुहौ दुहः । दुहम् दुहौ
दुहः । दुहा । भ्यामादौ 'दादेः' इति घत्वे कृते स्वादित्विति पदत्वात् पदान्तत्व-
प्रयुक्तो भभावः । 'श्लो जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—धुगिमः । दुहे ध्रुभ्याम् ध्रुभ्यः ।
दुहः । दुहः । दुहोः दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—पत्वेति । घत्वे कृते
भभावे 'श्लो जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकारः । तस्य 'खरि च' इति चत्वेत्यासिद्ध-
त्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे कृते चत्वे धुक्षु इति रूपमिति भावः । दुह् जिघां-
द्रुहेर्दादित्वाद् ङत्वं चाधित्वा निरयं घत्वे प्राप्ते इतरेषाम्वादित्वादप्राप्ते घत्वे इद-
मारभ्यते—वा दुह । 'दादेः' इत्यतो घ इत्यनुवर्तते । श्लीति पदस्येति अन्ते इति
पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—एषामिति । दुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । ध्रुक्—ध्रुगिति । घत्वपक्षे
भभावे चत्वेविकल्प इति भावः । ध्रुट्—ध्रुटिति । घत्वाभावपक्षे 'हो ङः' इति ङत्वे

भ्रुङ्म्याम् । भ्रुङ्-भ्रुङ्स्-भ्रुङ्-भ्रुङ् । एवं भ्रुङ्गुहणिहाम् । ३२८ इत्यणः सम्प्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥ यण. स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् । ३२९ षाद् ऊङ् ६ । ४ । १३२ ॥ मस्य षाद् सम्प्रसारणमूट् स्यात् । ३३० सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥ सम्प्रसारणादचि पूर्ववृत्तेकादेशः स्यात् ।

अभावे चार्त्विक्वपः । अत्र अभावार्यनेव 'होङ्' इति सूत्रे ङ एव विहितः, न ङः । तथा सति ह्यन्तर्वाभावाद् अभावो न स्यात् । अचि सुपि दुहम् इत्यादि । भ्रुङ्म्यामिति । घावपक्षे अभावः । भ्रुङ्म्यामिति । घावामावपक्षे तत्र जश्चे रूपम् । एवं भिति म्यमि च रूपद्वयम् । दुहः । दुहः दुहोः दुहाम् । भ्रुङ्मिति । चावे अभावे 'भादेशप्रथमयो.' इति पक्षे 'खरि च' इति चार्त्विक् । भ्रुङ्मिति । घावामावपक्षे तत्र अभावे, तस्य जश्चे, घुटि चार्त्वे तस्य चार्त्विक् । चार्त्विक्स्यात्सिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया.' इति उकारस्य यो न भवति । 'न पदान्तात्' इति ष्टुत्वं न । भ्रुङ्मिति । भ्रुङ्मावे रूपम् । इत्य ङः, अभावः, तस्य जश्चेन ङः, तस्य चार्त्वेन टः । एवमिति । अभाव-वर्जमिति दोषः ।

विश्वं बहुतीत्यर्थे 'मञ्जे ण्वि.' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्वि । णकार इत् । वेर्लोपः । 'अत उपधाया.' इति वृद्धिः । उपपदसमासः । विश्ववाह इति रूपम् । तत्रस्मोहंश्चवाचिति लोपे 'हो ङ.' इति दत्त्वे 'वाञ्चसाने' इति चार्त्विक्वपे विश्ववाह-विश्ववाद्, विश्ववाहो, विश्ववाहः । विश्ववाहम् विश्ववाहो इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य दासाहौ अचि सम्प्रसारणकार्यं वक्ष्यन् सम्प्रसारणसंज्ञां वक्ष्यति—इत्यणः सम्प्रसारणम् । यणः स्थाने इति । स्याद्यानात् स्थानार्थलाभः । 'पृष्ठी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः, पृष्ठीभ्रुतो सर्वत्र स्याद्यानादेव स्थानार्थलाभमभवात् 'पृष्ठी स्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति आप्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । सम्प्रसारणस्य इति । तत्रश्च 'वसोः सम्प्रसारणम्' 'वचिरवपियजादीनाम्' इत्यादौ सम्प्रसारणश्रुतौ यणस्थानिक इत्युपस्थितो भवति । तत्रान्तरङ्गमाद्यस्य इकारः, उकारस्य उकारः, रेफस्य षकारः, लस्य लकार इति ज्ञेयम् । वाइ ऊङ् । 'मस्य' इत्यधिकृतम् 'वसो' सम्प्रसारणम् इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तच्च ऊङ् इत्यनेनान्नेति । तदाह—मस्येयादिना । सम्प्रसारणमिति । तेन वाहो यो यण् चकारस्तस्य ऊङ् इति सम्यगे । सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'अलोऽन्यस्य' इति हकारस्य स्यात् । तदनुवृत्तौ नुऊटो यणस्थानिकत्वलाभाद् नालोऽन्यस्येति भवति । विश्व ऊ षाह् असु इति स्थिते—सम्प्रसारणाच्च । 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'अमि पूर्व.' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते ।

‘एत्येधत्सु’ (‘सु ७३) । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । ‘छन्दस्येव णिवः’-इति पक्षे णिजन्ताद्विच् । ३३१ चतुरनडुहोरामुदात्तः ७ । १ । ९८ ॥ अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः । ३३२ साधनडुहः ७ । १ । ८२ ॥ अस्य तुम्

‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्यधिकृतम् । तदाह—सम्प्रसारणादित्यादिना । विश्व ऊह् असूहति स्थिते आद्गुणमाशङ्क्याह—पर्येधत्सुत्विति । अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेषः । विश्वौहः । विश्वौहा । इत्यादीति । विश्ववाहभ्याम् । विश्ववाहूमिः । विश्वौहे । विश्ववाहभ्यः । विश्वौहः । विश्वौहः । विश्वौहोः । विश्वौहाम् । विश्ववाट्सु विश्ववाट्सु ।

ननु बहरचेति णिविधौ ‘छन्दसि सहः’ इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । तन्मते विश्ववाहशब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—छन्दस्येव णिवरिति पक्षे णिजन्ताद्विजिति । विश्वं वाहयतीत्यर्थं वाह ह इति पयन्तात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति विचि ‘नेड्वदि कृति’ इति इडभावे णिलोपे अपृक्तलोपे उपपत्समासे विश्ववाहशब्दो लोके प्रयोगार्हः । किन्तु तस्य ऊह् न भवति, ‘अचः परस्मिन्’ इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात् । वाहयतेः क्विपि विश्ववाहशब्दस्य तु ऊह् निर्वाध एव, ‘कौ लुप्तम्’ इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वानपायात् । अत एव ‘विभाषा पूर्वोहोपरालाभ्याम्’ इति सूत्रे प्रष्टौहः आगतं प्रष्टवाडरूपमिति लौकिकविग्रहवाक्ये ‘प्रष्टौहः’ इति प्रयोगः संगच्छते । कश्चित् पुस्तके ‘छन्दस्येव णिवरिति प्रामाणिकाः’ इति पठ्यते । ‘कव्यपुरीष’ इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेराचरयकरत्वादिति तदाशयः ।

अनः शकटं ब्रह्मतीर्थं अनमि बहेः ‘अनसो डश्च’ इति क्विप्, सस्य डश्च । वचि-स्वपित्रजादीनां किति’ इति यजादित्वाद् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । ‘सम्प्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । अनडुह् इति रूपम् । ततः सुबुपत्तिः । अनडुह् स् इति स्थिते—चतुरनडुहोः । अनयोरिति । चतुरनडुहोरित्यर्थः । सर्वनामस्थान इति । ‘इतोऽसर्वनामस्थाने’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः । आमि मकार इत् । मि-त्वादन्यादचः परः । उकारस्य यण वकारः । अनडुवाह स् इति स्थिते—साधनडुहः अत्येति । अनडुहशब्दस्येत्यर्थः । नुम् स्यादिति । ‘आच्छान्त्योनुम्’ इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मिन्त्वादन्यादचः परः । अनडुवान् ह् स् इति स्थितम् । ननु आनुमी एतौ मिन्त्वादन्यादचः वकारात् परौ प्राप्ता । तत्र ‘चतुरनडुहोः’ इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः । ‘सर्वनडुहः’ इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सं विहितत्वाद्विशेषविहितः । स च निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमामं चाधेत, सोरन्यत्राभिव्येषरितार्थत्वात् । तथा च

स्यात्परो परे । 'आत्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा
आम् न बाध्यते । आम् च नुम् न बाध्यते । ङीर्लोपः । नुम्बिधिसामर्थ्यात् 'नमु-

अनङ्गु इति स्यात् । अनङ्गवान् इति न स्यात् । द्विष्य सम्बुद्धौ हे अनङ्गुम् इति
स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागमः आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते । तत्र 'सावनङ्गुहः'
इति नुमपि प्राप्तः । स च सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः । 'अम्
सम्बुद्धौ' इत्यम तु सम्बुद्धावेव विहितत्वाद् विशेषविहितः । स च निरवकाशत्वात्
सामान्यं विहितं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्बिधेश्चरितार्थत्वात् । ततश्च हे अनङ्-
वद्विति न स्यात् । 'हो ह्' इति ह्त्वे हे अनङ्गुत् इति स्यादित्याशङ्क्याह—आदित्य-
धिकारादित्यादि नुम न बाध्यन् इत्यन्तम् । 'सावनङ्गुह' इति नुम्बिधौ तावत् 'आङ्गी-
नयो.' इत्यत सादिति पश्यन्तमनुवर्तते । अतः अनङ्गुहः अवर्णात् परो नुमिति ला-
भात् विशेषविहितेनापि 'सावनङ्गुह.' इति नुमा 'चतुरनङ्गुहो.' इति सामान्यविहितः
आम् न बाध्यते, अवर्णात् परत्वेन विधीयमानं नुमं प्रति आम उपजीव्यत्वात् उप-
जाभ्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्, प्रायुत आमभावे नुमः प्रवृ-
त्त्यसम्भवात् । तथा 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनङ्गुहः' इति नुम्
न बाध्यते, नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, प्रायुत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भ-
वादिशयः ।

ननु 'सावनङ्गुह' इति नुम्बिधौ आदित्यनुवर्ततां नाम । तथापि आमुपजीवकत्वं
नुमो न लभ्यते अनङ्गुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति
चेद्, मैवम्—'सावनङ्गुह' इति नुम्बिधौ मित्रादन्यदादश्च इत्युपरिहितम् । तत्र च
आदित्यनुवृत्तमन्वेति । ततश्चानङ्गुहि यः अन्यरूप अवर्णः तस्मात् परो नुमिति
लभ्यते । नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्वाधमेव । एवं सम्बुद्धौ
अनुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम् । ऋचिपुस्तके 'आमा च नुम् न बाध्यत' इति पठ्यते ।
तत्रैवं योजना । ननु वदन्तद्वाहि ङलानीत्यत्र 'नपुंसकस्य ङलश्च' इति नुमपेक्षया
परत्वाद्वा स्यात् । कृते स्वामि पुनर्नुम् न भवति, विप्रतिपेधेन यद्बाधितं तद्बा-
धितमेव इति न्यायादित्यत्र आह—आमा च नुम् न बाध्यत इति । 'पुनः प्रसङ्गवि-
जानात् सिद्धम्' इति ऋचिद्विप्रतिपेधेन साहित्येय पुनरुपेक्षादामि कृतेऽपि 'नपुंस-
कस्य ङलश्च' इति नुम् निर्याध इति भावः । ङीर्लोप इति । अनङ्गवान् ह् स् इत्यत्र
उवङ्गादिनेति शेषः । ननु कृते मुलोपे हकारस्य सयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदा-
न्तत्वाद् 'वसुसंमुष्वंस्वनङ्गुहा ह्' इति दास्य कृतो न स्यादित्यत्र आह—नुम्बिधौति ।
यदि ङप्र नुमो नस्य दास्यं स्यात् तर्हि अनङ्गवाह् इत्यत्र नुमभावेऽपि हस्य दास्ये-
नैव अनङ्गवाद् इति सिद्धेः नुम्बिधिरनर्थकः स्यात् । अतो नुमो नस्य दास्यं वेति

संसु— (सू ३३४) इति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अन-
 ड्वान् । ३३३ अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥ चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ ।
 आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वहौ । अनड्वहः । अनड्वहः । अनड्वहा ।
 ३३४ वसुसंभुध्वंस्वनडुहां दः ८ । २ । ७२ ॥ सान्तवस्वन्तस्य संवादेश्च
 दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्त इति किम् ? विद्वान् । पदान्त इति
 किम् ? षस्तम् । ध्वस्तम् । ३३५ सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥ साडूपस्य

विशयंत इति भावः । अनु अनड्वान् ह स् इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते
 नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
 नलोपः किं न स्यात् । न, च नुम्बिधिसामर्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यम्, नलोपा-
 भावस्थले सम्बुद्धौ 'हे अनड्वन्' इत्यत्र नुम्बिधेश्चरितार्थत्वात् । तत्र 'न हि स-
 म्बुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधादिस्थित आह—संयोगान्तेति । हकारलोपस्यासिद्धत्वे
 सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः ।
 अनड्वानिति । अनडुह् सं इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः संयोगान्त-
 लोपश्च । अय सम्बुद्धौ अनडुह स् इति स्थिते 'चतुरनडुहोः' इत्यामागमे प्राप्ते—
 अम् सम्बुद्धौ । 'चतुरनडुहोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—चतुरनडुहोरिति । अमो मकार
 इत् । मित्वादन्यादचः परः । हे अनड्वानिति । 'अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगा-
 न्तलोपश्च । अनड्वहाविति । सर्वनामस्थानत्वादात् । नुम् तु न, तस्य सावेव
 विधानात् । अनडुह इति । शसादावचि अविकृत प्वानडुहृशब्द इति भावः ।

भ्यामादौ हलि विशेषमाह—वसुसंसु । वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते । 'संसु-
 ध्वंसु अवसंसने' इति धातू । 'ससजुपो रुः' इत्यतः स इति लुसपष्ठीकमनुवृत्तम् ।
 तेन च वसुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तत्वं संसुध्वंस्वोर्न विशेषणम्, अव्यभि-
 चारात् । नाप्यनडुहः, असम्भवात् । पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनान्तत्वेन विपरिणम्यते ।
 'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह—सान्तेत्यादिना । यथासम्भवं
 रत्नवटवयोरपवादः । अनडुद्भ्यामिति । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वादिति
 भावः । श्यादीति । अनडुद्भिः । अनडुहे । अनडुद्भयः । अनडुहः । अनडुहः ।
 अनडुहोः । अनडुहाम् । दावे 'खरि च' इति चर्त्तम्—अनडुसु । सान्तेति किमिति ।
 वसोरपि सान्तत्वाव्यभिचारात्प्रश्नः । विद्वानिति । विद्वस् स इति स्थिते 'अत्वस-
 न्तस्य' इति दीर्घे 'उगिद्वाम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र
 वसोः सकारान्तत्वाभावाच्च दावमिति भावः । षस्तं ध्वस्तमिति । ऋप्रत्ययान्तम् ।
 अत्र पदान्तत्वाभावाच्च दत्वम् । विद्वांसौ, अनड्वहावित्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम् ।

सहः यस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाट्—तुरापाट् तुरासाहो तुरासाहः । तुरा
पाट्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति णिः ।
लोके तु साहयतेः क्तिप् । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
॥ इति हान्ताः ॥ ३३६ दिष औट् ७ । १ । ८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य

पुरासाहसम्दात् सोर्हृद्वहयादिलोपे हस्य ढाये कृते विशेषमाह—सहः साहः सः ।
'इकृरितपौ घातुनिर्देशे' इति 'यह मर्षणे' इति घातोरिन्नप्रत्यये 'घात्वादेः यः सः'
इति यस्य सावे सहिसम्बन्धः । पट्घातोरित्यर्थः । साह इति कृतत्ववद्वत्त्ववृद्धे-
नुकरणम् । तदाह—साहस्वरभ्येति । मूर्धन्येति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिक-
रादिति भावः । मूर्धनि भव' मूर्धन्यः, मूर्धस्थानक इत्यर्थः । तुरापाट्, तुरापाडिति ।
मुहोपे ढाये, अश्वेन ढाये सस्य मूर्धन्यः पकारः, विवृतप्रयत्नसाम्यात् 'घाडवसाने'
इति चार्धपद्येऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे साह इति कृतज्ञश्वनिर्देशस्य पदान्तोप-
लक्षणत्वादिति भावः । तुरासाहिति । अपदान्तत्वाच्च मूर्धन्य इति भावः । इत्या-
दीति । तुरापाट्भिः । तुरासाहे । तुरापाट्भ्यः । तुरासाहः । तुरासाहः । तुरासाहोः ।
तुरापाट्सु-तुरापाट्सु । अथ तुरापाट् शब्दं व्युत्पादयति—तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि स्र
इतीति । कर्मण्युपपदे सहेण्विः स्यात् छन्दसीति तदर्थः । गकार इत्, नपघावृद्धिः,
अपृक्तलोपः । ननु णिप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाहस्यस्य कथं लोके प्रयोग
इत्यत आह—लोके ति विति । सहेण्यन्तात् क्तिपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति लोके
प्रयोज्य इति भावः । ननु 'नहिवृत्तिवृत्तिष्यधिहसिसहितनिपु षी' इति हि सही
द्विवन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घं कथमिह स्यादित्यत आह—अन्येषामपीति ।
सहः क्तिम् ? टकारेण सहित सह' मृदादिसाह, स' यस्य नाम सोऽपि लक्षणया
सह. तस्यापस्य साहिः । अत इत् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः । साहि-
रिति रूपम् । अत्र न मूर्धन्य इति भाष्ये स्थितम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । दिव् शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्योदिवी द्व द्वियामग्रं श्वोम
पुष्करमश्वरम्' इत्यमरः । सु सोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुमि सुदिव् स इति स्थिते
दिव औत् । 'सावनन्दुहः' इत्यतः सा इत्यनुवर्तते । दिव इति पठ्यन्तम् । 'दिवेद्वि-'
इत्यौणादिकम् अभ्युपगमं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, न तु 'दिवु ऋडादी' इति घातु-
'निरनुषन्धकग्रहणे न सानुषन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह—दिविति प्रातिपदिक
स्येति । औदिति तकार उच्चारणार्थं. न त्वादेशे तकारः ध्रुयते । एवं चानेकाव्य
प्रयुक्तं सर्वादेशार्थं न । तकारस्य इत्यमन्ता तु न, फलाभावात् । तिरस्वरितस्य तु
नात्र सम्भवः, 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति धातिकात् । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकार-

औत्स्यात्सौ परे । अत्रिवधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् 'हल्ङ्याप्—' (स २५२) इति सुलोपो न । सुर्वाः सुदिवौ सुदिवः । सुदिवम् सुदिवौ । ३३७ दिव उत्त् ६।१।३३१॥ दिवोऽन्तादेशः उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः—इत्यादि । ॥ इति षान्ताः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्मिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । ३३८ षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो जुडागमः स्यात् । णत्वम् , द्वित्वम्—चतुर्णाम् । ३३९ रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥ सप्तमीबहुवचने

स्यौत्वे हकारस्य यणि, औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्ङ्याद् हल्ङ्यादिना सुलोपः स्यादित्यत आह—अत्रिवधित्वेनेति । औकारादेशस्थानिभूताद् वकारात्मकहलः परत्व-माश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्यात्रिवधित्वादिति भावः । सुयोरिति । आङ्गत्वात् तदन्तस्याप्यौत्वे यण । श्वविसर्गौ । सुदिवाविति । अजादिषु सुदिव्शब्दः भविकृत एवेति भावः । भ्यामादौ हलि विशेषमाह—दिव उत्त् । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्य-सूत्रलभ्यम् । पदान्त इति । पदान्तादित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उत्तस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तिस्वरितम्' इति सूत्रे आप्ये स्पष्टम् । सुद्युभ्यामिति । वकारस्य उत्त्वे हकारस्य यण् । अत्र उका-रस्य 'हलः' इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य सम्प्रसारणत्वात्नवसायात् । सम्प्र-सारणशब्देन विहितस्यैव यणस्थानिकस्य इकः सम्प्रसारणत्वाद् इति 'इरण्यः' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । श्यादिति । सुदिवे । सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदि-वाम् । सुद्युषु । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । 'चतेरन्' इत्युणादिषु चतुर् शब्दो व्युत्पादितः नित्यं बहुवचनान्तः । चत्वार इति । जसि रूपम् । 'चतुरनङ्गुहोः' इत्युकाराद् आम् । उका-रस्य यणिति भावः । चतुर इति । शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावात्ताम् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावाद् नुट्यप्राप्ते-षट्चतुर्भ्यश्च । षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते न तु षष्शब्दः, 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः' इति न्यायात् । तदाह—षट्संज्ञकेभ्य श्या-दिना । जुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । णत्वमिति । 'रपा-भ्याम्' इत्यनेनेति शेषः । द्वित्वमिति । 'अचो रहाभ्याम्' इति णकारस्येति शेषः । द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम् । नच 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः, न तु द्वित्वस्याप्य-सिद्धत्वं नेति तदर्थं इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते—रोः सुपि । खरीत्यनुवृत्तं सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, 'खरवसानयोः'

रोरेव विघर्जनोयो नाभ्यरेकस्य । पत्वम् । यस्य द्वित्वे प्राप्ते—३४० शरोऽ-
 चि ८ । ४ । ४९ ॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
 चरवः । प्रियचरवारो । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु मुट् नेष्यते—प्रियचतुराम् ।
 प्राधान्ये तु स्पादेव । परमचतुर्णाम् ॥ इति रेफान्ताः । कमलं कमला वा
 आचक्षणः कमल् कमलौ कमलः । पत्वम्-कमम्पु ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ ३४१

इत्येव सिद्धे नियमार्थं एवैव विधिरित्याह—रोरेवेति । विपरीतनियमस्तु न, 'हलोऽन-
 न्तरा-सयोगः' इति निर्देशात् । अस्वमिति । 'आदेशाप्रत्यययोः' इत्यनेनेति शेषः । रेकस्य
 ह्रण्वावेन ततः परत्वादिति भावः । यस्य द्वित्वे रति । अघो रद्वाभ्यामित्यनेनेति शेषः ।
 शरोऽचि । 'अघो रद्वाभ्याम्' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याद्धो' इत्यतो नेति धातुव-
 र्तते । तदाह—अचि पर इत्यादिना । तथा च चतुर्षु इत्येककारमेव रूपम् । नच सत्यपि
 द्वित्वे 'शरो क्षरि सवर्ण' इति लोपादेव एककाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम्,
 लोपरस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रिया. चरवारो परस्येति बहुमोही 'प्रियचतुर्' धात्वो
 विशेष्यनिम्न एकवचि बहुवचनान्तः । तस्य स्त्री रूपमाह—प्रियचत्वारिति । प्रियचतुर्
 स् इति स्थिते 'चतुरनङ्गहोः' इत्युकारादात् । सस्याङ्गावेन तदन्तेऽपि प्रवृत्ते, तत
 उकारस्य यण । ह्रस्वपादिलोपश्चेति भावः । हे प्रियचत्वरिति । 'अम् सप्तुद्धौ' इत्य-
 मिति भावः । प्रियचत्वारविति । सुटि सर्वनामस्थानत्वादात् । प्रियचत्वारः । प्रिय-
 चत्वारम् । प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न—प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतु-
 र्णाम् प्रियचतुभिः । प्रियचतुरे । प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः । प्रियचतुरोः । आसि
 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्प्रमाणाद्वाह—गौणत्वे त्विति । 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचन-
 निर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव नुटिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । परमचतुर्णा-
 मिति । कमचारस्य । आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुटिति भावः । इति ज्ञान्ताः ॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पद्मम् । कमला लक्ष्मीः । कमल-
 माचष्टे इत्यर्थे कमलदास्दात् कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलादास्दात् 'उरकरोति तदा-
 चष्टे' इति षिचि 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि 'णविष्टवत्
 प्रातिपदिकस्य' इति इष्टवत्त्वाद्दिलोपे कमल इति रूपम् । कमलाविति । औजसादिषु
 न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम् कमलौ कमलः । कमला कमलस्याम् कम-
 क्षिमः । कमले । कमलभ्यः । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—नाकं
 कमलमिति । लकारस्य ह्रण्वादिदिति भावः । तोयमाचष्टे तोय् इत्यादियकारा-
 न्तास्तु न सन्त्येव, किञ्चि 'लोपो रयो' इति यलोपरस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य
 स्थानिवाचं तु न भवति, यलोपे तद्विधेयान् । अस्तुतस्तु 'न पदान्ता हलो यणः

मो नो धातोः ८।२।८४॥ मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याधिद्वत्वाल-
लोपो न । प्रशान्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ३४२
किमः कः ७।२। १०३ ॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचसहितस्याप्ययमादेशः ।

सन्ति' इति लण्सूप्रस्थभाष्यादनभिधानमेवजातीयकानामिति हरदत्तः 'भोभगो'
इति सूत्रे वृष्व् करोतीति भाष्यं तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् ।
इति छान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ प्रपूर्वात् णसुधातोः किपि 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः
क्लिप्ति' इति दोषे सति निष्पद्ये प्रशाम्शब्दे विशेषमाह—मो नो धातोः । म इति
षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयो-
गाधोः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—मान्तस्य धातोरित्यादिना । 'अलोऽन्त्यस्य'
इति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हृवृद्धयादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्
पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्याह—नत्वस्येति । प्रश-
निति । स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम्, सत्वचाचिरत्वात् । असत्त्वचाचिरत्वे तु स्वरा-
दिपाठादध्ययत्वमेवेति भावः । प्रशान्भ्यामिति । भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थाने' इति पदवाचत्वमिति भावः । श्यादीति । प्रसान्मिः । प्रशामे । प्रशान्भ्यः ।
प्रशामः । प्रशामः प्रशामोः प्रशामाम् । प्रशामि । प्रशान्सु—प्रशान्सु । 'नश्च' इति
धुङ्विकृष्यः । अथ कायतेर्हिमिरिति निष्पद्ये किशब्दः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेष-
माह—किमः कः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
ननु 'इमः' इत्येव सूत्र्यताम् । 'त्यदादीनामः' इत्यनुवृत्तौ—त्यदादीनाम् इमः अकारः
स्यादित्यथेलाभावः । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बध्यते, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमो-
ऽसम्भवात् । एवं च किशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यदन्तरत्वं सि-
ध्यति । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इति किशब्दे इमो मकारस्यैव अकारः स्यात् । ततश्च
इकारस्य यणि वय इति स्यादिति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति निषेधेन
अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इमः क्लृप्तस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धे
रित्यत आह—अकचसहितस्येति । त्यदादेरिमः अकारविधौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति
किशब्दस्य अकचि कृते ककिम् इति स्थिते इमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् ।
'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकचस्यापि किशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'
इति न्यायेन किशब्दस्यान्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र
त्यदादीनामित्यनुवर्त्य बचनविपरिणामेन त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः
सर्वोद्यत्तर्गणकार्यत्वाद्दुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति । एवञ्च विभक्त्युत्पत्तौ कादेशे

क' कौ के । कम् कौ कान् इत्यादि सर्ववत् । ३४३ इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥
 इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ३४४ इदोऽय् पुंसि
 ७ । २ । १११ ॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पर-
 रूपत्वं च । ३४५ दश्च ७ । २ । १०९ ॥ इदमो दस्य मः स्याद्विमकौ । इमौ
 इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति इत्युत्सर्गः । ३४६ अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

सर्वशब्दवद्रूपानीत्याह—कः काविर्यादि । 'मारुते वेवसि मग्ने पुंसि क. कं निरोऽभु-
 नोः' इत्यमरः । तत्र कशब्दस्य किशब्दस्यामावाद् न सर्वनामत्वम् । वेवसि तु किं
 शब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पचद्भवम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये
 स्थितम् । कायं इविरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि
 कस्मा अनुमहोति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च
 कः अपर आह—उभयथापि कायानुमहोत्येव । संज्ञेया तत्र भवत इति ।

अय इवशब्दे विशेषमाह—इदमो मः । साविति । 'तदोः सः सौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेः
 रिति भावः । 'अलोऽन्यस्य' इत्यस्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्यथं इत्यत्र
 आह—त्यदाद्यत्वापवाद इति । इदम् सू इति स्थिते—इदोऽय् पुंसि । इद इति स्थान-
 पठो । इदम इत्यनुवर्तते अवयवपट्टेषा । 'यः सौ' इत्यतः साविश्यनुवर्तते । तदाह
 इदम इति । इदम्शब्दस्यावयवो य इदु तस्येत्यर्थः । अयम् सू इति स्थिते—सोर्लोप
 इति । ह्रस्वभादिनेति शेषः । अयमिति । सुलोपे प्रथमप्लुतमाधिर्य अकारस्यानुस्वा-
 रस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात् 'वर्गाद्यदे नास्ति
 प्रथमप्लुतम्' इति नियेनाच्च । अय औजसादिषु विशेषमाह—त्यदाद्यत्वमिति । इदम्
 औ इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इति अस्य अकार इत्यर्थः । पररूपत्वमिति । इदु अ औ
 इति स्थिते 'अतो गुण' इति अकारयोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः । इदु औ इति
 स्थिते—दश्च । 'इदमो मः' इत्यनुवर्तते । इ इति पठो । इदमो दकारस्य इति लभ्यते ।
 'अष्टन आ विमक्ती' इत्यतः अतिप्यवहितमपि विमक्तावित्येतद् मण्डूकश्लुष्या अनु-
 वर्तते 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविति तु सञ्चिहितमपि नानुवर्तते, सौ इदमो
 वस्यामावात्, 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौप्रवृत्त्याच्च । तदाह—इदमो दस्येत्यादिना । तथा
 च इम औ इति स्थिते रामवद्रूपानीत्याह—इमाविर्यादि । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीति ।
 प्रनुरप्रयोगादर्शनादिति भावः । नन्वेवं सति 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे हे स इति
 भाष्यविरोध इत्यत्र आह—उत्सर्ग इति । प्रायिकमित्यर्थः । टादावधि विशेषमाह—
 अनाप्यकः । अन्, आपि, अकः इति छेदः । न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य अकः
 ककाररहितस्येत्यर्थः । 'इदमो मा' इत्यत्र इदम् इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत्र इद इति

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्ती । आप् इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ३४७ हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥ अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । 'नानवहेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४९०) । ३४८ आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त

चानुवर्तते 'अष्टन आ विभक्ती' इत्यतो विभक्ताविति तदाह—अककारस्येत्पादिना । आपोत्थनेन टापृष्ठापवापां प्रहणं नेत्याह—आत्रियादिना । टा इत्याकारमारभ्येत्पर्यः । विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद् न टावादिप्रहणमिति भावः । अनेनेति । इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपत्वम् । इदः अनादेशः । अन आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति भावः । म्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यकः' इति प्राप्ते—हलि लोपः । आप्यक इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । 'इदमो मः' इत्यत इदम इति 'इदोऽन् पुंति' इत्यत इद इति 'अष्टनः' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । हलीति विभक्तिविशेषणम् । तदा दिविधिः । तदाह—अककारस्येत्पादिना । अलोऽन्त्यपरिमाणया इदो दकारस्य लोपमा-
 न्हाह—नानपर्यक इति । परिभाषेयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता । इदम् शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति न लभ्यते । ततश्च इद् हाप्यस्य क्लृप्तस्यैव लोप इति भावः । अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ विमर्त्यायादौ 'अनामित्' 'अतिपिपत्योश्च' इती-
 त्वं क्लृप्तस्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात् । 'हलि लोपः' इत्यत्र लोपप्रहणमपनीय 'हस्यश' इत्येव सूत्रमित्तमुचितम् । शित्वात् इदः क्लृप्त-
 रयाकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धेः ।

ननु इदम् म्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारारमकरत्वात् अदन्तत्वात्वात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घे इत्यत आह—
 आद्यन्तवदेकस्मिन् । आदिवान्तत्वयोर्निरयमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्रयुक्तकार्याणां-
 अप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एके सुषयान्यकेवलाः'
 इत्यमरः । सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येध' इति वृत्तिः, एकस्मिन्क्रियमाणे सप्तमीदर्श-
 नात् । वृत्तिश्च इन्द्रान्ते श्र्यमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धयते । तदाह—एकस्मिन् क्रियमाणं
 कार्यमादाविवान्त इव च स्यादिति । तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव
 च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः । एकस्मिन्निति किम् ? दरिद्रातेः 'परच्' इति न । आ-
 दिवत्त्वकलम्—औपगव इत्यादौ अणप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वाद्
 वीर्णादिर्भवति । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशविवेकस्मिन्' इति सूत्रपाठः
 सिद्धितः । तेन ह्यायेत्यादौ 'पृकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भाषः, धुक् इत्यत्र व्यपदे-
 शिवत्वेन धावव्यवधात्वात् अन्नावश्च सिद्धयति । विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः सुबयो
 व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो सुबय इति यावत्, एकस्मिन् तदादिवत्तदन्तव-

इष न स्यात् । आभ्याम् । ३५६ नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥ अकारयो-
रिदमदसोमित ऐत् न स्यात् । एत्वम्--एभिः । अत्वम्, नित्यत्वाद् छेः स्मै,
पथादलि लोपः--अस्मै आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । अस्य
अनयोः एषाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । ककारयोगे तु--अयकम् इमकौ इमके ।
इमकम् इमकौ इमकान् । इमकेन इमकाभ्याम् इत्यादि । ३५० इदमोऽन्वादे-
शोऽशनुदाचस्तृतीयादौ २ । ४ । ३२ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदानोऽन्वादेशः

सद्वचनधादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम् । इदम् मिस्र इति स्थिते त्यदाचार्ये
पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ मिस्र इति स्थिते 'अतो मिस्र ऐत्' इति
प्राप्ते--नेदमदसोरकोः । 'अतो मिस्र ऐत्' इत्यतो मिस्र ऐत्सिध्यनुवर्तते । अकारिति
पथी । न स्थिते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः । तथाह--अकारयोरित्यादिना परवमिति ।
बहुवचने झलि' इत्यनेनेति लोपः । छयि वितोपमाह--अत्रमित्यादि । अत्वं छेः स्मै
इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाचार्ये पररूपे इद ए इति स्थिते छंदादेशं चाधिसत्वा
'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावः इत्यर्थः । ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात् पररवा
न्वादेशे 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं सद्वाधितमेव' इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादि-
त्यत आह--नित्यत्वादिति । कृते अकृतेऽप्यन्वादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्य-
त्वादान्वादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अन्वादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः । आभ्या-
मिति । पूर्ववत् । अस्य इति । त्यदाचार्यं, पररूपात्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने झय्येत्'
इत्येत्वं चेति भावः । अस्मादिति । त्यदाचार्यं, पररूपात्वं, हलि लोपः । 'असिद्धयोः' इति
स्मादिति भावः । अस्देति । त्यदाचार्यं, पररूपात्वं स्यादेशः हलि लोपश्चेति भावः ।
अनोरिति । त्यदाचार्यं, पररूपात्वं, 'अनाप्यकः' 'ओसि च' इत्येवम्, अन्वादेशश्चेति
भावः । एवामिति । आभि-त्यदाचार्यं पररूपात्वं, सुट्, हलि लोपः, एवपरावे । अस्मि-
न्निति । अत्वं, पररूपात्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । एष्विति । अत्वं, पररूपात्वं
हलि लोपः, एवपरावे इति भावः ।

ककारयोगे विरिति । 'अस्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकृतेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकारि-
सतीत्यर्थः । अयकमिति । अकारि सति निष्पद्यस्य इदंशब्दस्य तन्मास्यपतित्तन्वायेन
'इदमो म' इत्यादाविदं प्रहणेन प्रहणान्तरवाहिकमिति भावः । 'अनाप्यक' इति
'हलि लोप' इति, 'नेदमदसोरको' इति च नेह प्रवर्तते । ककारयोगे सधियेषादि
त्याकार्येनाह--एवकेन इमकाभ्यामिति । इत्यादीति । इमकैः । इमकरस्मै । इमकेभ्यः ।
इमकरमात् । इमकरस्य इमकयोः इमकेषाम् । इमकस्मिन् इमकेषु । इदमोऽन्वादेशे ।
अन्वादेशे अह् इति शब्देः । अन्वादेशे इदम् । अह् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स

स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकृच्छार्थम् । ३५१ द्वितीयादौस्त्वेनः २ । ४ ।
 ३४ ॥ द्वितीयायां दौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्य-
 विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा 'अनेन ग्याकरण-
 मधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति । 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्'
 इति । एनम् । एनां । एनान् । एनेन । एनयोः । इति मान्ताः ॥ गणयतेर्विच् । सुगण्
 सुगणौ सुगणः । सुगण्ट्मु-सूगण्ट्मु-सुगण्ट् । क्विप् , 'अनुनाधिकस्य क्विञ्जलोः'--

चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः । 'आशास्ते य यजमानोऽसी । आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य
 'तदस्मै देवा राधन्ताम्' इत्युदाहरणम् । तत् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवाः
 साधयन्निवत्यर्थः । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इद स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे
 अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुष्पितौ' इति स्मै इत्यैकारः अनुदात्तः । तथा च अस्मै
 इति सर्वानुदात्तः । एवमाभ्यामित्योदात्तपि ह्यदात्तुं राहरणम्, द्वितीयादावपि
 दौसोरेनादेशस्य विविध्य विधानात् । ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयनाम्, न
 त्वशादेशोऽपि; स्यदाद्यत्वे ह्यङ्गि लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशोऽपि
 सिद्धेरत आह—अश्वचनं साकृच्छार्थमिति । 'हमकाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्याम-
 हरप्यधीतम्' इत्यन्वादेशे हमकाभ्याम् इति न भवति । अत्र अ अ इति प्रच्छिष्ट-
 निर्देशाद् अनेकात्वात् सत्रादेशत्वसिद्धेः शिक्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 द्वितीयादौस्त्वेनः । द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयादौसः, तेष्विति द्वन्द्वः । 'इवमोऽ-
 न्वादेशे' इत्यत इदम् इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते । 'एनदक्षतसोः' इत्यत एतद्
 इति च । तदाह—द्वितीयायामित्यादिना । 'अन्वादेशशब्दं व्याचष्टे—किञ्चिदिति ।
 विधातुमिति । अपूर्वं पोषयितुमित्यर्थः । अन्वादेशमुदाहरण्य दर्शयति—यथेति । उदा-
 हरणप्रदर्शने यथाशब्दः । 'हृपदर्थे क्रियायोगे मयादाभिविधां च यः । एतमातं क्विञ्
 विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्गित्' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्धस्थयच्छब्दयोगेन अनुवा-
 दात्वात् । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्वत्राक्ये ययाकथञ्चित्तदुपादानं
 विवक्षितम्, न त्विदमेतद्रेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम् । इति मान्ताः ।

अथ णकारान्ता निरूपयन्त । गणयतेर्विचिति । 'गण-सङ्ख्याने' इति सुरादिः
 अदन्तः । ततः सुपूर्वात् स्वार्यं णिच् । अल्लोपस्य स्यानिवराद् नोपधावृद्धिः ।
 तस्माद्विच्, 'अन्येभ्योऽपि हरयते' इति वचनात् । णिळांयः, अपृक्तलोपः, ततः
 सुवृत्पत्तिः, हवृत्त्यादिना सुलोपः, सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगणः इत्याद्यवि-
 कृतमेव । सुपि 'छणोः कुक्कुक्शरि' इति टुभिविचरपः । 'चयो द्वितीयाः' इति टस्य ऊ-
 हायमिप्रयाह—सुगण्ट् इति । द्वितीयाभावे रूपमाह—सुगण्ट् इति । दुपभावे
 रूपमाह—सुगण्ट् इति । सुगणिति । गणघातोरदन्ताद् णिच्, अल्लोपः । तस्य

(सू २६६६) इति दीर्घः—सुगान् सुगानौ सुगान् । सुगान्त्सु-सुगान्त्सु-
सुगान्त्सु । इति णान्ताः ॥ परत्वादुपधादीर्घः, हल्न्तलोपोः, ततो नलोपोः—
राजा । ३५२ न क्विसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥ नस्य लोपो न ह्याद् औ सम्बुद्धौ
च । हे राजन् । औ तु छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपां ह्रलुक्--' (सू ३५६१) इति
हेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । 'परमे भ्योमन्' । 'वायुत्तरपदे प्रतिषेधो
वक्तव्यः' (वा ४७८५) । औ विषये उत्तरपदे परे 'न क्विसम्बुद्धयोः' इत्यस्य

स्यानिवत्वाद् नोपधावृद्धिः । तस्मात् क्विप्, जिहोपः, अपृक्तलोपः, 'अनुमासिकस्य
क्विसलो' इति दीर्घः, सुगान् इति रूपम् । सुगानौ सुगान् । इत्यादि । न च दीर्घे
कर्तव्ये जिहोपाहोपयोः स्यानिवत्त्वं वाच्यम्, दीर्घविधौ तद्विवेधात्, औ विधि
प्रति तद्विवेधाच्च । इति णान्ताः ।

अथ नकारान्तः निरूप्यन्ते । अथ राजन्वाब्दे विशेषमाह—परत्वादिति । हल्न्तलोपो-
द्विलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः । ततो
हल्न्तलोपो इत्यर्थः । न च द्विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाचितमेव' इति न्यायात्
कथमिह हल्न्तलोपो इति वाच्यम्, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति 'विप्र-
तिषेधे यद्वाचितम्' इत्यस्य असामर्थिकत्वादिति भावः । नलोपो इति । 'न लोपोः
प्रातिपदिकास्तस्य' इति नकारस्य लोपो इत्यर्थः । हे राजन् सू इति स्थिते हल्न्तलो-
पोः प्रातिपदिकास्तस्य इति नकारस्य यद्वास्तत्वात् प्रातिपदिकास्तत्वाच्च लोपो प्राप्तः—न
क्विसम्बुद्धयोः । 'न लोपोः प्रातिपदिकास्तस्य' इत्यतो न लोपो इत्यनुवर्तते । तत्र नेति
सुसप्तकम् । तदाह—नस्येयादिना । हे राजन् इति । 'सर्वनामस्थाने च' इति
दीर्घस्तु न, असम्बुद्धाविर्युक्तेः । नन्वत्र द्विप्रहणं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भवत्पद-
त्वाभावाच्चलोपस्यासक्तेश्चिद्यत् आह—औ तु छन्दसीति । छन्दस्येवेत्यर्थः । ननु
छन्दस्यपि औ परतो भवत्वात् पक्ष्याभावात् कथं 'नकारस्य लोपप्रसङ्गः' येन तद्विवे-
धोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—सुपामिति । ननु 'परमे भ्योमन्' इत्यादौ हेर्लुका लुप्त-
त्वात् प्रत्ययलक्षणमावात् कथं तत्र 'न क्विसम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—
निषेधसामर्थ्यादिति । छन्दस्यपि क्विलुकि प्रत्ययलक्षणभावे सति 'न क्विसम्बुद्धयोः'
इत्यप्रवृत्तौ तद्व्यवर्थादिति भावः । ननु यदि छन्दसि 'परमे भ्योमन्' इत्यादौ हेर्लुका
लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न क्विसम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगतम्यते, तदि-
चर्मणि तिळा अस्य चर्मतिल, प्रह्णनि निष्ठा अस्य प्रह्णनिष्ठ इत्यत्रापि समासे क्विलुकः
प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न क्विसम्बुद्धयोः' इति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत आह—
वायुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति । उत्तरपदे परतो वा क्वि-तरिमन् परे 'न क्विसम्बुद्धयोः'

निषेधो वाच्य इत्यर्थः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४) । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथाद्देशपक्षे घाष्ठी परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्र-

इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं च चर्मतिलं हृष्यन्न उत्तरपदे परतः 'न षिसम्बुद्धयोः' इति प्रतिषेधाभावाद् नकारस्य लोपो निर्वाच्य इति भावः ।

भाष्ये तु छन्दसि 'परमे स्योमन्' इत्यत्र 'अयस्मयाद्योनि छन्दसि' इति भवात् पदार्थाभावात् नकारलोपस्याप्रसक्तत्वे प्रतिषेधो न कर्तव्य इति छिप्रहणं प्रायास्यतात्तम् । न च राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अक्षिकरणाश्च' इति यद्यपि 'सनाथन्ताः' इति धात्ववयवत्वाद् 'युपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति छेदुकि राजन्य-इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्राप्यन्तर्घर्तिविभक्त्या पदस्यमाधिस्य नकारस्य लोप-प्राप्तौ तस्यिषेधार्थं छिप्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अक्षिकरणाश्च' इति यद्योऽनभिधाना-भ्युपगमादित्यलम् । राजानौ इत्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति धीर्घः । षसि विशेषमाह—अल्लोपोऽन इति । अनेन सूत्रेण नकाराद्यकारस्य लोप इत्यर्थः । राजन् अस इति स्थिते-श्चुत्वमिति । ततश्च नकारस्य अकारे राज इति सिद्धम् । ननु 'अथः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत-आह—न चाल्लोपः स्थानिवदिति । कुत इत्यत आह—पूर्वत्रेति । 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । ननु अल्लोपो भसञ्ज्ञापेक्षो यद्विभूतत्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः । श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वादान्तरङ्गम् । ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वात्कारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—नापीति । यद्योद्देशेति । यद्योद्देशं सञ्ज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । उद्देशः उत्पत्तिप्रदेशः, तानवत्तिक्रम्य यद्योद्देशम् । यत्र प्रदेशे सञ्ज्ञापरिभाषयोत्पत्तिः, तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्तिषु इत्यर्थः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषयं पहास्याये 'वाह कठ्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च इयं घाष्ठी परिभाषा संपादिद्धे श्चुत्वे कर्तव्ये अन्तर-ङ्गेऽपि न प्रवर्तते । तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवा-भावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहि-रङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्वाच्यमिति भावः । 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यस्ति पक्षान्तरम् । प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य सञ्ज्ञापरिभाषे व्याप्तिषु इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्ग-

वृत्तेः । ज्योर्ज्ञः-राज्ञः । राज्ञा । ३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिपु
कृति ङ । २ । २ ॥ सुव्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपो-
ऽधिदः, नान्यत्र, 'राजाश्वः' इत्यादौ । इत्यमिदन्वादात्त्वमेस्वमैस्त्वं च न । राज-

मन्तरङ्गे' इति परिभाषाऽप्र प्रवृत्तिमर्हति, तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकाण्डपक्षो
नेहाधीयत इत्यलम् । ज्योर्ज्ञ इति । जज्ञयोरे तादृशस्वनेर्लोकेवदसिद्धत्वादिति भावः ।
नखिद्व धर्णान्तरम्, शिञादावदर्शनात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वासिद्धिरित्याहुः ।
राश्वः । राश्वेति । शासादावधि भवाद्दुष्टोपे नकारस्य श्चुत्वेन नकार इति भावः ।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'श्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति
दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते नलोपे 'अतो भिस्' इत्येस् प्राप्नोति ।
तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने क्षयेत्' इत्येव प्राप्नोति ।
न च नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घः ऐस् एत्वं च नेति वाच्यम्, नलोपविवधे 'पूर्वा
सिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्ड्यश्च इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्ण-
दीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह—नलोपः सुप् । नस्य लोपो नलोपः । विधिभेदे भाव-
साधनः । विशानं विधिः । सुप्च स्वरास्य सम्ज्ञा च सुक्च तेषां विधय इति सम्बन्ध-
भ्यामाग्यपठ्या समासः । कृतीति तु तुक्च सम्भव्यते, अन्यथासम्भवात् । तदाह—
सुभ्रिवादिष्वदिना । सुपो विधिः सुव्विधिः । सम्बन्धसामान्यं विवक्षितम् । सुभाश्रय
विधाविति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणः शेषत्वविवक्षया पठ्ये । स्वरे विधेये इति
यावत् । एवं सम्ज्ञाविधाविशेषि कर्मणः शेषत्वविवक्षया पठ्ये । सम्ज्ञायां विधे
यायामिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृति तुग्विधिः । इहापि कर्मणः
शेषत्वविवक्षया पठ्ये । कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वासिद्धम्'
इत्येवसिद्धे अभ्यनिवृत्तिफलकनियमाद्यमेतदित्याह—नान्यत्रेति । अभ्यन्त्रेभ्येतदुदाहरण
दर्शयति—राजाश्व इत्यादाविति । आदिना दण्ड्यश्च इत्यादिसङ्ग्रहः । अत्र सवर्णदी
र्घयणादिविधीनां सुव्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति
नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिक निर्वाधमिति भावः । प्रकृते राजभ्याम् राज-
भिः राजभ्यः इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याहुः—इत्यसिद्धत्वादिति । युपि परतो दीर्घ-
विधिः, भिम ऐम्विधिः, भ्यमि एत्त्वविधिश्च सुभाश्रयविधय इति तेषु कर्तव्येषु
परिसङ्ख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनियेक्षाभावे सति 'पूर्वासिद्धम्' इति नलोपस्या-
सिद्धत्वात् न दीर्घादिकमित्ययः । वस्तुतस्तु अभ्यनिवृत्तिफलकनियमविधयामेव
नियमविधिरितम् । अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भयया' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां
मङ्गलनियमै तदितरेषां पञ्चनखानां मङ्गलप्रतिषेधो गम्यते इति परंपरादिकभाष्ये
प्रपञ्चितम् । तदाह—इत्यसिद्धत्वादिति ।

भ्याम्, राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि-राजनि । प्रति-

ननु दण्डिद्विषयप्र नलोपे कृते ह्यणः परत्वात् सस्य पत्वमिति स्थितिः । तत्र पत्व-
विधेः सुधाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं पत्वमिति चेत् ?
मैवम्-न हि पत्वविधिः सुविविधिः । सुप्लवं तद्व्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्त्तमानो
विधिर्हि सुविविधिरिह विवक्षितः । न च पत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्ध-
त्वमस्येवेति पत्वं निर्वाधम् । अस्तु वा पत्वविधिरपि सुविविधिः । तथापि तस्मिन्
कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव । तदसिद्धत्वं हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेना-
पाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेनैव ? न तावदाद्यः, नलोपविवेः पत्वविध्यपेक्षया
पूर्वत्वेन तस्य पत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासम्भवात् । न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्य-
नेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते, किन्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राजाश्व इत्यादौ सुप्स्वरसञ्ज्ञातुविधिमि-
श्रसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये । दण्डिद्विषयत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रविषयत्वं न सम्भवति ।
अन्यथा सुविविधावित्यनेन दण्डिद्विषयादौ पत्वे कर्तव्ये नलोपसिद्धत्वमपूर्वं विधी-
र्यत । राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधि-
वैरूप्यमापद्येत । तस्माद्दण्डिद्विषयादौ पत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावाद् नलो-
पस्य सत्त्वादिणः परत्वात्पायात् पत्वं निर्वाधमिति ह्यवहेन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

प्रकृतमनुसरामः । स्वरविधौ यथा-पञ्चमम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वादकारा-
न्तरत्वाभावाद् 'अमे चावर्णं द्वयस्यच' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति । सञ्ज्ञा-
विधौ यथा-दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे वि' इति पूर्वनिपातनियमो न
भवति, विसञ्ज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्यदन्तत्वंविरहात् । कृति तुग्विधौ यथा-
वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य
पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात् ।
कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम् । ततश्च वृत्रहञ्ज-
त्रम् । इह स्गादेव 'छे च' इति तुक् । भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि
सञ्ज्ञिपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति'-इति तुक् न भविष्यतीति तुग्विधिप्रहणं
प्रत्याख्यतम् ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वाराभ्यांसञ्ज्ञिपातनिमित्तको नलोपस्तद्विधानकं
न प्रवर्तयतीत्याशयः । ननु वृत्रहञ्जनमित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधिप्रहणमावश्यकम्,
तत्रान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य सञ्ज्ञिपा-
तनिमित्तकत्वाभावादिति चेन्न, तुग्विधिप्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येत् तादृश-
सञ्ज्ञिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहञ्जनमित्यादीनामनभिधानकत्वादिस्था-
स्तां तावत् । राशि रामनीति । 'विभाषा छिद्योः' इत्यञ्जोपविक्त्वर इति भावः ।

दोष्यतीति—प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ प्रतिदिवान् । अस्य भविष्येऽङ्गोपे कृते ।
 ३५४ हलि च ८ । २ । ७७ ॥ रेफान्तस्य घातोऽपघाया इको दीर्घः । स्या-
 दलि । न चान्तीपस्य स्यानिवस्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा
 तूक्त्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीम्नः । प्रतीदीम्ना इत्यादि । यज्वा यज्वानौ यज्वान-
 नः । ३५५ न संयोगाद्दमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥ वकारमकारान्तसंयोगा
 परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् इत्यादि ।
 ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् इत्यादि । ३५६ इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ

प्रतिदिदिति । दिषु ऋडादी । तस्मात् 'कनिन्युवृषिणचि' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्प्र
 रण्यः । कनाविहौ । इकार उपचारणार्थः । प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुधपत्तिः । 'सर्वनाम
 स्थाने च' इति दीर्घः । हलन्तवादिना सुलोपे प्रतिदिवा इति रूपम् । सुटि राजवत् ।
 अन्वेति । प्रतिदिवन्शब्दस्य शाखादावचि 'अङ्गोपोऽन' इत्यङ्गोपे सतीत्यर्थः । हलि च ।
 'घोऽपघाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि घातोः' इत्यतो घातोरिति च । तश्च
 'घोः' इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—रेफान्तस्यैत्यादिना । रेफान्तस्य
 कीर्यतीत्युदाहरणम् । अपदान्तत्वात् 'घोऽपघायाः' इत्यमरान्ते विधिः प्रकृते च प्रति
 दिव् न् अस्य इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्घातोऽपघाया इकारस्य दीर्घ
 इति भावः । ननु 'अन्वः परस्मिन्' इत्यङ्गोपस्य स्यानिवस्त्वात्कारेण स्यवधानाद्
 हलपरवाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याहाङ्गव परिहरति—न चान्तीपस्य स्यानिवस्त्वमिति ।
 कृत इत्यत आह—'दीर्घविधौ तन्निषेधादिति । 'न पदान्त' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्या-
 निवस्त्वनिषेधादियर्थः । नन्वेवमपि असन्ज्ञापेक्षस्याङ्गोपस्य बहिर्भूतप्रथयापेक्षत्वेन
 बहिरङ्गपरिभाषात्तन्ने दीर्घ कर्तव्ये असिद्धत्वात्कारेण स्यवधानाद् हलपरवाभावात्
 कथमिह दीर्घ इत्यत आह—बहिरङ्गेति । ययोद्वेषापक्षे यार्थी परिभाषां प्रति रक्षुत्व-
 स्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अपवृत्तेः इति राजन्शब्दस्योक्त्यायेन दीर्घ
 स्यासिद्धतया तद्विषये 'असिद्ध बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः ।
 प्रतिदीम्न इति । 'न अङ्गुर्लु' इति नियमस्तु वान्तस्याभावान्नेति भावः । इत्यादीति ।
 प्रतिदीम्ने । प्रतिदीम्नः । प्रतिदीम्नोः । म्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः । यज्वन्शब्दः
 सुटि राजवदित्याह—बन्वेति । नासि अङ्गोपे प्राप्ते—न संयोगाद्दमन्तात्—अस्य सूच
 यमौ, ता अन्ती यस्येति विग्रहः । 'अङ्गोपोऽन' इत्यनुवर्तते । तदाह—वकारस्यादिना ।
 अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्, वमयोः संयोगविशेषणात्वादेव तदन्तलाभात् । इत्यादीति ।
 यज्वने यज्वन्तः यज्वनोः । म्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः । मान्तसंयोगस्योदाहरण
 माह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मादावचि माङ्गोपः लोपं राजवदिति भावः । 'बिदस्त्वत्वं तपो
 यज्ञा विप्रः प्रजापतिः । इत्यमरः ।

६ । ४ । १२ ॥ एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ३५७ सौ च ६ । ४ । १३ ॥ इजादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन । 'एकाजुत्तरपदे--' (सू ३०७) इति णत्वम्--वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ३५८ हो हन्तेर्ङिणभनेषु ७ । ३ । ४४ ॥ ऋति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कृत्वं स्यात् । ३५९ हन्तेः ङाङार२२ ॥ उपसर्गस्थाजिमितात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ३६० अत्पूर्वस्य

वृत्रो नाम असुरः, तं हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मध्नवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् । कपावितौ । अपृक्लोपः । उपपदसमासः । 'सुपो घातु' इत्यमो लुक्, वृत्रहण्वाब्दः, तस्मात् सुबु-
 र्पत्तिः । सौ विशेषमाह—इहन् । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नोपधाया'
 इत्यत उपधाया इति । तदाह—एषामिति । हन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यन्तानामि-
 त्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे नियमाय-
 मित्याह—शावेवेति । नान्यत्रेति । गौरन्यत्रेत्यर्थः । इति निषेधे प्राप्त इति । वृत्रहण्वाब्दे
 हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात् सौ परतः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घ
 अप्राप्ते सतीत्यर्थः । नौ च । पूर्ववृत्रमनुवर्तते तत्र यदनुवृत्तं तच्च । तदाह—'न्नापी-
 नामिति । असम्बुद्धाविति । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'हन्हन्पूषा'
 इत्यस्यायमपवाद् । हे वृत्रइति । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः । मिश्रपदवादाह—
 एकाविति । वृत्रहणावित्यादि । शावेवेति नियमाच्च दीर्घः । शसादावचि अहोपे कृते ।
 हो हन्तेः । हः इति स्थानपक्षी, हन्तेरित्यवयवपक्षी । अ् च ण् च ङौ, तौ इति ययोस्तौ
 ङितौ । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्यच्यते । ङितौ च नश्च ङिष्ठाः तेष्विति विग्रहः ।
 अङ्गाधिकारात् प्रत्ययत्वं ङितोर्लभ्यते । 'चञोः कु विण्यतोः' इत्यतः कुप्रहणमनुव-
 र्तते । तदाह—'जितीत्यादिना । हन्तेरिति श्रित्पा निर्देशः । हन्धातेरित्यर्थः । प्रहृते
 हकारस्य नकारपरत्वात् कृत्वम् । तत्र घोषयतो नादवतो महापाणस्य संवृतकण्ठस्य
 हस्य ताहशो वगंश्चतुर्थो घकारः । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कथं न
 णत्वम् । मिश्रपदस्यत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे ण' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात्, कृतेऽप्यहोपे
 तस्य पूर्वस्माद्दिधौ स्थानिवशादुत्तरपदस्य एकावत्त्वात्, स्थानिवशामावेऽपि 'प्राति-
 पदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य चादुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वा-
 रणार्थम् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं विभज्य ष्यात्पष्टे—हन्तेः । 'रचाम्यां नो णः' इत्य-
 नुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । तास्यासाप्यह्यस्यम् ।
 उपसर्गस्थादिति लभ्यते । तस्य रपयोः प्रत्येकमन्वेति । तदाह—उपसर्गस्थाजिमिषा-
 दित्यादिना । निमित्तपाठेन रेफः एकारश्च विवक्षितः । प्रहण्यादिति । अत्र मिश्रपदस्य-

८।४।२२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रप्लन्ति । योगविभाग-
 सामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यायं चाधि-वा
 'एकाजुत्तरपदे' (सू ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे
 कुत्वविधिमामर्थ्यादन्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्नः
 इत्यादौ वैत्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद्भाष्यवातिकविच्छम् । एवं शक्तिम्,

एवादिप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह—अपूर्वस्य । हन्तेरित्यनुवर्तते 'स्याभ्यां
 नो णः' इति च । उपसर्गादिनि तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यादिति
 लभ्यते । सिद्धे साधारण्यो नियमार्थः । तदाह—हन्तेरत्पूर्वस्यैवस्यादिना । प्रप्लन्तीति ।
 हन्तेलट्, झि, झोऽन्तः, चाप्, लुक् 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्ते' इति
 कुत्वम् । प्रप्लन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्यरेफात् परत्वात्, 'हन्ते' ह्ययमेन प्राप्त
 णत्वम् 'अपूर्वस्य' इति नियमात् भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्या-
 दिणत्वं निवर्तते ।

ननु प्रातिपदिकान्तनुग्विभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च हन्तेरत्पूर्वस्य,
 इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च 'अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन 'अपूर्वस्य' इति नियमेन
 प्रप्लन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तते नत्वव्यदित्यत आह—योगेति ।
 यदि 'अपूर्वस्य' ह्ययनेन 'हन्ते' इति णत्वमेव व्यावर्तयत, तर्हि हन्तेरत्पूर्वस्य इत्ये-
 कमेव सूत्र स्यात्, उपसर्गस्यास्मिन्निष्ठात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येता-
 वतैव प्रप्लन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य तस्य णत्वम् इत्येता-
 वतैव प्रप्लन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविनागसामर्थ्यात् णत्वमात्र
 स्याप नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । एकाजुत्तरेति । 'कुमति च' इत्यस्य 'प्रातिपदि-
 कान्त' इत्यस्य चोपलक्षणम्, अलोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वादेशकारव-
 मुत्तरपदस्य बोध्यम् । न च 'पूर्वधामिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्, 'तस्य दोषः
 संयोगादिलोपलक्षणत्वेषु' इत्युक्ते । ननु वृत्रघ्नः इत्यत्र 'हो हन्ते' इति कथं कुत्वम् ?
 पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह—नकारे पर इति । माघवमत दूष
 यितुमनुवदति—यतिवति । तु पर्यवैशये । बैकस्त्रिकमिति । 'प्रातिपदिकान्त' इति
 विहितमित्यर्थः । तद्भाष्येति । "कृत्यवाये हादेशेपु प्रतिषेधो षष्ठस्य" इति प्रयोजनम् ?
 वृत्रघ्नः । स्यात्तः । प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे णत्वंप्रहग न कर्तव्यम्' इति
 अटकुत्वात् इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकृत्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात्
 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वमपि हादेशकृत्यवाये न भवतीति विज्ञायते, तद्विरोधाद्
 माघवमतमुपेष्यमित्यर्थः । एवमिति । वृत्रहन्तद्वदित्यर्थः । 'हन्तृन्पुण्यभ्यां शी'
 'शी च' इति दीर्घनिघममात्रे दृष्टान्ते न तु कुत्वादौ, असम्भवात् । शाङ्गमस्यास्ती-
 त्यर्थं 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थाय इति । यशोऽस्यास्तीत्यर्थं 'अस्मायामेषाच्चञ'-

यशस्विन्, अर्थमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्-- (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात् । अर्थमिण्-- अर्थमणि । पूष्णि-पूषणि । ३६० मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥ मघ-वनशब्दस्य वा वृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् । ३६१ उगिद्वां सर्व-नामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥ अधातोर्गितो नलोपिनोऽद्यतेश्च नुमागमः स्या-

इति विनिः । 'तसौ मावर्थे' इति भस्वाक्ष रूपम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवत्त एव इनो ग्रहणम् । तत्रश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथं ग्रहण-मित्याशङ्क्य परिहरति--यशस्विन्निरयादिना । अनिनस्मन्निति । एतच्च 'येन विधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञः इत्यत्र अन् अर्थवान्, दास्यः इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गा इत्यत्र इन् अर्थवान्, यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः । सुपयाः इत्यत्रास अर्थवान्, सु-स्रोताः इत्यत्र तु अनर्थकः । असन्तत्वाद्दीर्घः । सुशर्मैत्यत्र मन् अर्थवान् सुप्रथिमा इत्यत्र तु अनर्थकः । 'मनः' इति न ङीप् । अर्थमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह--अर्थमिण् इत्यादि । 'विभाषा डिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः । शसादावचि तु नित्यमल्लोप उक्तप्राय इति भावः ।

मद्यते पूषत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । ककार इत् । अन् इति प्रत्ययः शिष्यते । धातोर्नुगागमः । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्वाद-न्तावयवः । महधातोर्हस्य घश्च इति त्रयं निपात्यते । अन्नुचन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्-स्नेहन्मूर्धन्मज्जघ्नमन्विश्वसन्परिजमन्मातरिश्वन्मघवन्' इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघवन्शब्दे विशेषमाह--मघवा बहुलम् । 'अवर्णस्सौ' इत्यतः वृ इत्यनुवर्तते । तच्च लुप्तप्रथमाऋषु । मघत्रेति तु पण्यर्थे प्रथमा । तदाह--मघवन्शब्दस्येयादिना । ऋ इदिति । 'उपदेशोऽज्ञानासिक इत्' इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः । ऋ इत्यविभ-क्तिको निर्देशः प्रक्रियासमये न कृष्यति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य तकारः । सर्वादेशस्तु न, नानुषन्धकृतमनेकाहत्वम् इति वचनात् । मघवत्स् इति स्थिते उगिद्चाम । अधातोर्गिति छेदः । उक् इत् येषां ते उगितः । अच् इति लुप्तनकारस्य 'अन्नु गतिपूजनयोः' इति धातोर्ग्रहणम् । अधातोर्गित्युगिद्देशणम्, न खद्यतेः, अस-म्भात् । 'इदितो नुम धातोः' इत्यतो नुमिश्चनुवर्तते । तदाह--अधातोर्गित इत्यादि-ना । नुमि मकार इत् । तकार उच्चारणार्थः मित्वादन्त्यादृषः परः । अच्चिति अच् प्र-त्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात् 'नपुसन्' इत्यल्लोपः इत्यजग्रहणाच्च । अन्यथा 'उगि-द्वाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् वृद्धिः गुणः इत्यादिनिर्देशाच्च । अधातोर्गित्येतच्च

त्सर्वनामस्थाने परे । उपधादोर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्तव्ये सयोगान्तलो-
पस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलप्रहणात् । तथा च 'श्वन्नुचन्' (उ १५७)
इति निपातनान्मघशब्दान्मत्तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं
प्रत्याख्यातमाकरे । 'हविर्जसिति नि'शब्दो मत्तेषु मघवानसो' इति मट्टिः । मघ-

अग्रे गोमच्छ्रद्दतिरूपणावमरे मूल एव व्याख्यास्यते । तत्रप्रयोजनं च तत्रैव वक्ष्यते ।
उपधादोर्घ इति मघवन्त्स् इति स्थिते हलन्तपुंलिङ्गस्य सुलोपे सयोगान्तलोपे च
नति 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घं इत्यर्थः । नन्विह दीर्घं कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्या-
सिद्धत्वाद् नान्तरवामावात् पचक्षिण्यादादिव दीर्घो न सम्भवतीत्यत आह—दोर्घं
कर्तव्य इति । बहुलप्रहणादिति ।

'कचिदप्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्वयदेव ।

शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलप्रहणे तु ॥' इति स्थितिः ।

अत्र दीर्घं कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम्, पचक्षिण्यादौ तु असिद्धत्व
मेवेति बहुलप्रहणात्प्रत्यत इत्यर्थः । ननु प्रादेशपक्षे मघवक्षिण्येवास्तु, बहुलप्रहणेन
सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकवपनायां प्रमाणाभावात् । वेदे तु यज्ञेन मघवानि-
स्यादौ दीर्घः छान्दसो मविष्यतीत्यत आह—तथा चेति । प्रादेशपक्षे सयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वाभावमशुपगम्यैवेत्यर्थः । निपातनादिति । कनिप्रत्ययस्य, अतुगागमस्य,
घञस्य इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः । तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिध्यतीति
भावः । मघवन्शब्दादिति । घनपर्यायादित्यर्थः । मघः घनमस्यास्तीत्यर्थं मतुपि 'मादुपघा
याक्ष' इति वावे तान्तो मघवच्छ्रद्दः सिद्ध इति भावः । भाषायामपीति । लोके छन्दसि
च इत्यर्थः । शब्दद्वयेति । मघवन्शब्दो मघवच्छ्रद्दश्चेति शब्दद्वयम् 'मघवा बहुलम्'
इत्यस्य फलम् । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः । आकर इति । 'केशाद्' इति सूत्रे कपट-
प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र श्वेवमुक्तम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतन्न कर्तव्यम् । 'श्वन्नुचन्'
इति निपातनाद् मघशब्दागमत्तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वाद् इति ।
प्रादेशपक्षे सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घाभावाद्यने मघवक्षिति रूपम्, मतु
पि तु 'अवसन्तस्य' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टं
चेति भावः । वस्तुतस्तु कन्पन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु 'इत्तन्ननुद्व्यां
मत्तुप्' इति मत्तुपुदात्तत्वस्य 'न गोश्चन्' इति प्रतिषेधे सति पितृवादानुदात्तत्वे घञा
रादकारस्य क्तिप्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कपटप्रत्ययश्चिन्त्य एव । मघवानिति
दीर्घः शिष्टसगमत्ववैयाह—इतिरिति । मत्तेषु यज्ञेषु निरशङ्कः असौ मघवान् हविर्ज
निति—मघवतीत्यर्थः । मघवन्शब्दादिति । सुटि प्रादेशो नुम्वेति भावः । शाखावौ

वन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघव-
द्भ्याम् इत्यादि । तुत्वाभावे-मघवा । 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिवन्तं मध्योदान्तं
छन्दस्येव, अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ मघवानः । सुटि राज-
वत् । ३६२ श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥ अन्तानां भग्नं-

त्रादेशो न तु नुम्, असर्वनामस्थानत्वादित्यभिप्रेत्याह—मघवत इति । मघवद्भ्यामि-
त्यादि । त्रादेशे 'स्वादिपु' इति पदत्वाच्चरवम् । सुपि त्रादेशे जरखे चरखे मघवत्सु ।

तुत्वाभावे मघवेति । नान्तात् सौ राजवद्भूपमिति भावः । ननु 'मघवा बहुकम्'
इति सूत्रे 'अर्चणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकैयटेपु
मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—
छन्दसीवनिपाविस्थादि । 'तदस्यास्यस्मिपिति मतुप्' इत्यधिकारे 'केसाहोऽन्यतर-
स्याम्' इति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ च' इति वार्तिकम् । "छन्दसि र्वनिपौ च
वक्तव्यौ वश्च मतुप्च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, अतवानं
मघवानमीमहे" इति तत्र भाष्यम् । तत्र वनिप्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण
वकारादकार वदात्तः । मघशब्दः फिटस्वरेणान्तोदात्तः, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति
शिष्टस्वरेण मकारादकारः वकारादकारश्चानुदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः'
इति वकारादकारः । स्वरितः । तथा च मघवन्निति रूपं मध्योदात्तं सम्पद्यते ।
पृतादशमघवन्शब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम् । कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारा-
दकारः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शिष्टस्वरेण मकारादकारो वकारादकारश्च अनुदात्तौ ।
तथा च मघवन्निति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः । पृतादशमघवन्शब्दस्तु लोकवेद-
साधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात् । किं च 'वनो र च' इति सूत्रे
भाष्यम्—'मघवन्शब्दः अष्टयुषेणं प्राप्तिपदिकमिति । अयमपि मघवन्शब्दः फिट्-
स्वरेणान्तोदात्तः लोकवेदसाधारण एव छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ।
शब्दवत्ने तु 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्र-
वृत्तयोः मध्योदात्तमात्रविषयसंकोचे प्रमाणं न किञ्चिदस्ति । क्विप्रयोगाणां तु 'तं
तस्यिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्पवचन-
सङ्कोचकता । अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चनम् ।
सुटि रावदिति । तुत्वाभावपदे नान्तत्वादीर्घ इति भावः ।

शलादावचि मघवन् अस् इत्यादिस्थिते 'अहोपोऽनः' इति प्राप्ते । श्वयुवमघो-
नामतद्धिते । श्वा च युवा च मघवा च इति द्वन्द्वः । 'वनोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः
सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'मस्य' इत्यधिकृतम् । 'अहोपोऽनः' इत्यतः अन इत्यपहृ-
प्यते । तत्र श्वयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तदन्वविधिः । फलितमाह—मघवन्ना-
मित्यादि । 'हृषयणः सम्प्रसारणम्' इति वकासस्य सम्प्रसारणमुकारः । मघ उ अन् इति

कालामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू० ३३०) । 'आ-
द्वगुण' (सू० ६९) मघोन' । अघ्नन्तानाम् किम् ? मघवत । मघवता ।
त्रिया मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । माघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः । शुना खभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्थोचे कृते । ३६३ न सम्प्र-
सारणे सम्प्रसारणम् ६।१।३७। सम्प्रसारणे परन् पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न
स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् ।

स्थिते पूर्वरूपमुक्तस्मारयति—सम्प्रसारणाच्चेति । मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मार-
यति—आद्वगुण इति । अघ्नन्तानां किमिति । अयुवमघोनामघ्नन्तश्चाप्यभिधारात् किम्-
र्यमघ्नन्तस्वविशेषणम्, मघवन्शब्दे यकारस्य आदेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्त्य-
तथा अघ्नन्तस्वमत्वादिति प्ररतः । मघवन इति । आदेशपक्षे मघवन्शब्दे सम्प्रसार-
णनिवृत्त्यर्थम् अघ्नन्तस्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्त्यतया अघ्नन्तस्वम-
स्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् अयमागन्तकारान्नस्यैव सम्प्रसारणमियाहुः ।
त्रियां मघवतीति । मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति स्त्रीपुं ।
अत्राप्यघ्नन्तस्वविशेषणाद् न सम्प्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगित्त्वाम्' इति पुंम् कृ-
त् न, स्त्रीया व्यवधानेन सान्तस्य उगित्त्वं सर्वनामस्यानपरकत्वात्प्रायात् । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तरिति भावः । माघवनमिति ।
'साऽस्य देवता' इति मघवन्शब्दात् अणि आदिवृद्धिः । अत्राणस्तद्धितात्वात् तस्मिन्
परे न सम्प्रसारणमिति भावः । मघवन्त्वामिति । श्यामादौ हलि नलोप इति भावः ।
इत्यादीति । मघोने । मघोन । मघोना । मघोनाम् । मघोनि । अन्शब्दः प्रायेण राजवत्
ज्ञसादावचि 'अयुव' इति सम्प्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति मत्वाह—शुनः शुनेति । इत्यादीति । शुने । शुनः । शुनोः
शुनाम् । शुनि । युवन्शब्देऽपि प्रायेण राजवत् । दाभादावचि विशेषमाह—युवन्शब्द-
इति । युवन् अस् इत्यादिस्थित 'अयुव' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन्
इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे शु उ न् इति स्थिते भवर्णदीर्घे यून ह्या-
दिरूपेषु सिद्धेषु, यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्त हायर्थः । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृद्देश-
प्रवृत्तिः' इत्यस्य तु नाय विषयः, कार्वाक्यवर्णनेऽन लक्ष्यभेदात् । अत्र्यथा सकृत्
त्यादौ 'अन्चि च' इत्यादेशसङ्ग्रहणमुपपत्तेरिति भावः ।

न सम्प्रसारणे । इति यकारस्येति । सर्वर्णदीर्घनिष्पन्नस्य उकारस्य 'अचः पुरश्चित्'
इति स्थानिवशेन सम्प्रसारणतया यकारस्य सम्प्रसारणपरकत्वात् न सम्प्रसारणमि-
कार हायर्थः । ननु उकारस्य स्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवशे सति तस्य उकारस्य

यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् । ३६४ अर्वणस्त्रसाव-
नञः । ६ । ४ । १२७ ॥ नञा रहितस्यार्वन्त्रित्यस्याङ्गस्य तु इत्यन्तादेशः स्यात्
न तु औ । उगिन्वान्नुम् । अर्वन्तो अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ अर्वतः ॥
अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि । अनञः किम् ? अनर्वा यञ्बवत् । ३६५ पथि-
मथ्यभुक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥ एमामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आत्

यात्मकतया प्रथमेन प्रकारेण व्यवधानात् सम्प्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः ।
'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नायं विषयः, विष्यथे इत्यादौ 'व्यथो लिटि' इति
वकारस्याव्यवहितसम्प्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वाद् इति चेन्नैवम् । एवं हि
सति न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो लिटि' इति सम्प्रसारणमा-
त्रविषयकत्वमापद्येत । एवं च सति 'व्यथो यो लिटि' इति यकारप्रहणेनैव सिद्धे 'न
सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः 'धयुव' इति सम्प्रसा-
रणनिषेधकत्वमस्यावश्यकामिति व्यवहितेऽपि सम्प्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो
निर्वाहः, 'यूनस्तिः' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोः
सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः, निमित्तत्वानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथमं यकारस्य सम्प्र-
सारणमस्तु । तदानीं सम्प्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । अनन्तरं तु वकारस्यापि
सम्प्रसारणमस्तु । तत्राह—अत एव क्षापकादिति । अन्यथा एतद्विषेधारम्भवैयर्थ्यापा-
तादिति भावः । इत्यादिति । यूने । यूनः । यूनोः । यूनि ।

आतो मनिष्कनिव्वनिपश्च 'अन्वेष्योऽपि इश्यते' इति ऋधातोः वनिपि गुणे
रपरत्वे अर्वन्शब्दः अश्वे योगरूढः । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—अर्वा हे अर्वन्त्रिति ।
अर्वणकसावनयः । व असौ इति छेदः । न विद्यते नञ् यस्वेति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्य-
धिकृतम् अर्वणा विशेष्यते । तदाह—नञा रहितस्येयादिना । ऋकार इत् । 'अलोऽन्त्य-
स्य' इति नश्च तः । उगिन्वान्नुमिति । 'उगिद्वाम्' इत्यनेनेति भावः । अर्वन्त्रिति ।
नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः । शसादावचि
असर्वनामस्यानस्वान्नुम् नेति मत्वाह—अर्वत इति । अर्वद्भ्यामितिति । 'स्वादिषु' इति
पदस्वाजश्वमिति भावः । शयादिति । अर्वाङ्गः । अर्वते । अर्वद्भ्यः । अर्वन्तः अर्वन्तोः
अर्वन्ताम् । अर्वन्ति । अर्वन्सु । अनञः किमिति । अनञः इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः ।
अनर्वा यञ्बवदिति । अनवन्शब्दो यञ्बवदित्यर्थः । शसादावचि 'न संयोगाद्मन्ताद्'
इत्यल्लोपो नेति भावः ।

पथिन्, मथिन्, ऋभुषिन्, एते नकारान्ताः । तेषु विशेषमाह—पथिमथ्यभुक्षा
मात् । पन्थाश्च मन्थाश्च ऋभुषाश्च पथिमथ्यभुक्षाणः तेषामिति विग्रहः । 'सावन-

इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यकतेर्विधानाप्रानुनासिकः । ३६६ इतोऽन्तसर्व-
नामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥ पन्यादेरिकारस्याकार' स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
३६७ यो न्य' ७ । १ । ८७ ॥ पश्चिमयोस्यस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । पन्या पन्यानौ पन्यान् । पन्यान्तम् पन्यानौ । ३६८ अस्य टेलोपः

बुद्ध' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । आदित नपरकरणम् । आकार एव विधेयः । तदाह-
पश्चिमिवादिना । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकार' । ननु नकारस्य आन्तरत
ग्याद् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति । न च निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चार-
णात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकात्वाद् भेदकावेऽपि तपरकरणेन
अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, स्वर्णपक्षे तपरसूत्रस्य अनङ्गु दीर्घलुत्तेषु वि-
व्यर्थात् । न च ग्रहणकसूत्रे धार्णसमाप्त्याधिक्येन निरिचनस्याणग्रहणस्य अप्रत्यय-
इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानणत्वाद् विधीयमानत्वाच्च न तत्काळ
इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अपग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावा-
दित्यत आह—आ आदिति । सर्वर्णदीर्घेणाकारान्तर प्रच्छिप्यते । ततश्चाननुनासिक
रूप आकारो भवतीति लभ्यते । न च सर्वादेशत्वं बाह्यम् । न ह्यप्र षण्णोऽयं विधीयते,
विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति
भावः । भाष्ये तु अनुनासिकविधेः समताये प्रतिपत्तिश्चाद्यथा अनुनासिकस्यैव 'उभ'
ऊँ' इत्यत्रैव उच्चार्यं विधानसम्भवात्तदनुच्चारणात्पुद्ग एव आकार इह विधेय इत्यु-
क्तम् । तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु 'भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'
इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिराससम्भवादाकारप्रश्लेषवक्तेशो व्यर्थः । 'भाष्य-
मानोऽण् सवर्णाच्च गृह्णाति' इति पाठस्तु प्रामादिकः, 'उपादादीयस' इति सूत्रे
'आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा प्राप्यते—भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्येव
भाष्ये पाठाद् अनुनासिकसूत्रभाष्येऽप्यणग्रहणरहिताया एवास्या परिभाषायाः पाठदर्श-
नाच्चेत्यास्ता तावत् । नकारस्य आत्वे पयि आ स् इति स्थिते—इतोऽन् । 'पश्चिम-
प्यमुच्चारम्' इत्यनुवर्तते । इति तपरकरणं स्वर्णार्थम्, पश्चादपि त्रिषु दीर्घलुत्त-
योःसम्भवात् । भाष्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकात्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्वर्ण-
ार्थमेव । तदाह—पश्चादेरित्यादिना । पय आ स् इति स्थिते—यो न्यः । यः न्य इति
श्लेषः । यः इति पृष्टी । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । पश्चिमपिग्रहणमनुवर्तते । अमु-
चिग्रहणं निवृत्तम्, तत्र यकाराभावात् । 'इतोऽन्तसर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनाम-
स्थानग्रहणमनुवर्तते । तदाह—पश्चिमयोरित्यादिना । पन्याः इति । नकारस्य आत्वे इहा
रस्य आत्वे यकारस्य न्यादेशो पन्य आ स् इति स्थिते सर्वर्णदीर्घे कवविसर्गाविति
भावः । पन्यानाविति । पयिञ् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नास्वम्, 'इतोऽन्' इति इका-

७ । १ । ८८ ॥ भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीप् भक्त्वाटिलोपः—सुपथी । सुमथी नगरी । अन्तुभुक्षी सेना । आत्त्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता—'(सू २६३)

रस्यात्त्वे यकारस्य न्यादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घं रूपमिति भावः । एवं प-
न्यानः पन्यानम् । पन्यानौ । शलादावचि विशेषमाह—मस्य टेलोपः । पथ्यादेरिति ।
पथिमथ्यभुञ्जाम् इत्यनुवर्तत इति भावः । पथः पथेति । पथिन् अस् पथिन् आ इति
स्थिते ह्नो लोपे रूपद्वयमिति भावः । पथिम्यामिति । नलोपे रूपम् । श्यादीति ।
पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः पथिषु ।

एवं मन्थाः ऋभुक्षाः इति । मन्थदण्डवाची मथिन्शब्दः । तस्य आत्त्वं, अत्त्वं,
न्यादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ मथः ।
मथा । मथिभ्याम् । मथे । मथः । मथोः । मथाम् । मथि । मथिषु । ऋभुञ्चिन्श
ब्दस्तु हन्द्रवाची । तत्र 'थो न्यः' इतिवर्जमात्वादि भवति, पात्परस्वाण्त्वं च ।
ऋभुक्षाः ऋभुञ्जाणौ इत्यादि । यत्तु अत्र "पन्यानमात्मनः इच्छति पथीयति 'सुप
आत्मनः क्यच्', 'नः क्ये' इति 'पदत्वात् नलोपः । 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घः ।
'सनाथन्ताः' इति धातुत्वम् । ततः क्तिप् । अङ्गोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्थान
न्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्त्वं, 'थो न्यः' । पन्थाः । 'हतोऽत्' इत्यत्त्वं नु तपरकरणात्
भवति । 'एरनेकाचः—इति यणं वाधित्वा परस्वास्त्रित्वात् 'थो न्यः' । ततः
संयोगपूर्वत्वात् यण् । किन्तिवयद्येव । पन्थियौ । 'भस्य टेलोपः पथः' इत्यादि
प्रौढमनोरमात्स्वघोषिन्यादात्तुक्तम् तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिज्ञाघवा-
यानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्यं तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधा
दुपेक्ष्यम् । 'पथीयतेः क्तिपि हि ईकारस्य शुद्धकार्यम् अनुनासिकानुच्चारणस्याव
श्यकारणे उदसंगतिः स्पष्टैव । तस्मात् पथीयतेः क्तिपः अनभिधानमेवोचितमिति
पण्डेन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । सु शोभनः पन्थाः अस्या इति
बहुव्रीहिः । 'ऋन्नेभ्यः'—इति ङीप् । 'भस्य टेलोपः' इति ह्नो लोपः । सुपथीति
रूपम् । ऋक्पूर्ः—इत्यस्तु न, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । न चैवमपि 'न पूजनात्'
इति निषेधस्य पचः प्रागेव प्रवृत्तेर्वच्यमाणात्वात् हनः स्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार
पृथेति वाच्यम्, 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्यानित्यत्वज्ञा
पनात् । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि'—इत्यात्त्वं थो न्यश्च कुतो नेति
वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । सुमथी इति । सु शोभनः मन्थाः यस्या
इति विग्रहः । ङीवादि पूर्ववत् । अन्तुभुक्षी सेनेति । अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्या इति
विग्रहः । 'नजोऽस्त्यर्थानाम्'—इति समासः । ऋभुक्षाः स्वामी ।

अथ सु शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दात्पुंसकात् स्वमो-

इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकाना नलोपो वा वार्यः' (वा ४७८६) । हे सुपथिन्—हे सुपथि—'नलोपः सुप्स्वर' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भवस्वस्य गुणो न । द्विवचने भन्वाद्दिलोपः—सुपथो । शी सर्वनामस्थानरवात्—सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि सुपथो सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे सुपथिभ्यामित्यादि । ३६९ षणागता पटू १ । १ । २४ ॥ पान्ता नान्ता च सख्या पट्मंहा स्यात् । 'पङ्भ्यो लुक्' (सू २६१) पङ् । पङ् । संख्या क्रिम् ३ विप्रुप । पामान । शतानि सहस्राणि इत्यत्र सञ्ज्ञिपातपरिभाषया

नपुंसकात्' इति सोलुंकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परस्वसत्त्वात् 'पथिमथि' इत्याख-
माशङ्क्याह—आत्वं नपुंसके इति । सम्बुद्धाविति । यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठि-
तम्, तथापि हे चर्मन् हे चर्मनि भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहरत्वात् तन्मात्रविषयव-
मस्येति भावः । सम्बुद्धेर्लुका लुङ्गत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न हिसम्बुद्धयोः'
इति निषेधाप्रवृत्तेः । नित्य नलोपप्राम्थौ विकल्पार्थोऽयमारम्भः । ननु नलोपपथे 'इस्व
स्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतः गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्थानित्यात्वात् हे
वारि हे वारि इतिवत् गुणविकल्पः स्यादित्यत आह—नलोपः सुभिति । द्विवचने इति ।
सुपथिन्नाम्नात् भौट शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन सत्त्वात् 'मस्य देर्लोपः'
इति हनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः । भाविति । सुपथिन्नाम्नात् जरशासोः
शीभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्वे, 'यो न्यः' इति ऋस्य
न्यादेशे नान्तरत्वात् दीर्घ सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चशब्दो नित्य बहुवचनान्त । तस्य पट्पञ्चाकार्यं लुक् विधास्यन् पट्सञ्ज्ञा
माह—षण्ता षट् । पृथ नश्च षणौ षट्त्वेन णाः । षणौ अन्तौ यस्याः सा षण्ता ।
'बहुगणवतुडति मद्भवा' इत्यत मद्भवेऽप्यनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडति-
परमपि शब्दाधिकारादिह पञ्च पठित्यादिसिद्धसङ्ख्याधोषकशब्दपरमाधीयते, बहु-
गणवतुडतिषु षण्णान्तरत्वासम्भवात् । तदाह—पान्तेत्यादिना । षङ्भ्यो लुक् इति । अनेक
जरशमोलुं गिति शेषः । पञ्च पञ्चेति । जरशमोलुं किं नलोप इति भावः । सङ्ख्या-
किमिति । पङ्क्याप्रहणानुवृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः । विप्रुषः पामान इति । विप्रुषश-
ब्दस्य पामानशब्दस्य च षण्णान्तत्वेऽपि सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन पट्सञ्ज्ञाविरहात्
ततः परस्य असौ न लुगिति भावः । ननु शतशब्दात् जरशासोः शिमापे 'नपुंसकस्य
सलक्षः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ शतानीति रूपम् । एवं सहस्राणी
त्यपि रूपम् । नत्र 'अट्कुत्वाङ्'-इति णत्र विशेषः । इह 'सङ्ख्यामाः'-इति न्यायेन
नुमिः अङ्गमत्त्वात् शतशब्दसहस्रशब्दयोः नान्तसङ्ख्यावाचकत्वात् पट्सञ्ज्ञायां

न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । ३७० नोपधायाः ३।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चषु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चानाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ३७१ अष्टन आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥ अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ विभक्तौ । ३७२ अष्टाभ्य औश ७ । १ । २१ ॥ कृताकारादष्टनः परयोर्नरशंसोरौश् स्यात् । 'अष्टभ्यः' इति

सत्यां 'षड्भ्यो लुक्' इति जशशसोर्लुक् स्यादत आह—इतानीत्यादि । सर्वनामेति । सर्वनामस्थानं परत्वेन उपजीष्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजशसोर्लुकं प्रति निमित्तत्वामावादिष्यर्थः । पञ्चभिः । पञ्चभ्य इति । नलोपेरूपम् । पञ्चन्-आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घं अप्राप्ते आह—नोपधाया । नेति लुप्तपष्टीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'द्वलोपे' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते, नामि' इति सूत्रं च । विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'द्वलोपे' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च । तदाह—नान्तस्येत्वादिना । नलोप इति । नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घं ततो नलोप इत्यर्थः । परमेति । परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यस्य चाऽऽङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रियाः पञ्च यस्येति षड्भ्यो-हौ प्रियपञ्चान्शब्दो विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः । तस्य पुंस्ये-विशेषमाह—गौणत्वे स्विति । 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुर्थप्राधान्यावगमादिति भावः । प्रियपञ्चेति । सुदि हलादौ च राजवत् शसादावचि तु 'अहोपोऽनः' इत्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन प्रकारः । चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे जकारः स्थित एष । तथा च जकारद्वयमध्ये चकारः ।

अष्टनशब्दो निरयं बहुवचनान्तः । तस्य विशेषमाह—अष्टन आ विभक्तौ । 'रायो हलि' इत्यतः हलि इत्यपकृत्यते । तच्च विभक्ततेर्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—अष्टन भात्वमित्यादिना । ग्रहणरुसूत्रे अणग्रहणेन वाणंसामानाधिकानामेव ग्रहणादाकारस्यानणत्वात् भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः । अष्टाभ्य औश । 'जशशसोः शिः' इत्यतः जशशसोः इत्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । अष्टा इत्याकारान्तशब्दो विवक्षितः । तदाह—कृताकारादित्यादिना । नकारस्यास्वे कृते सति यः अष्टाशब्दः तस्मादित्यर्थः । शिरवात् सर्वादेशः । 'आदेः परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाशिश्व'-इति परेण तस्य वाधात् । औशा-देशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः । ननु जशशसोः परतः अष्टनशब्दस्यात्वं ना-

वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जरशासोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन
 आत्वम्, 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घप्रहणाज्ज्ञापकात् ।
 अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टामि । अष्टाम्य । अष्टानाम् । अष्टाद्यु ।
 आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पद्यवत् । गौणत्वे त्वान्वाभावे राजवत् । शशि--

स्त्वेष, 'अष्टन आ विमत्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यवकर्मस्य उच्यते । ततश्च जरश
 सोरौविधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम् । तत्राह-मष्टम्य इति वक्तव्य इत्यादि ।
 म्यसि अष्टम्यः अष्टाम्य इति रूपद्वयं सत्यपि औचिधौ लाघवाद्दृश्य इत्येव निर्देश
 उचित, आकारनिर्देशात् जरशासोरवि परतोऽप्यारवं निज्ञापन इत्यर्थः । ननु 'अष्टन
 आ विमत्तौ' इति हलादिविमत्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाम्य इत्येव निर्दे-
 ष्यम्, प्रामाणिकगौरवस्याद्योपावात् ततश्च औचिधौ अष्टाम्य इति निर्देशः जरश
 सोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—वैकल्पिकं चेदमिति । ज्ञापकादिति । 'अष्टनो
 दीर्घात्' इति सूत्रम् । दीर्घान्ताद्दृष्टशब्दात् परा असर्वनामस्थानविमत्तोरुदात्ता स्या-
 दिति तदर्थः । अष्टामिविकर्षतीत्यत्र भकाराविकार उदात्त । 'अनुदात्तं पदभेकवर्जं
 न' इति शिष्टमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणात् अष्टमिरित्यत्र आत्वाभावस्थले
 भिस उदात्तात् न भवति किन्तु मध्योदात्तवमेव, 'द्वयुपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तः ।
 षट्त्तमस्यो या हलादिविमत्तोरुदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्त स्यादिति तदर्थः ।
 यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टमिरिति इत्युदात्तत्वाद्युपपत्ते क्रियमाण
 दीर्घप्रहणमनर्थकं स्यात्, स्यादर्थोभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे
 अष्टमिरिति स्यादर्थस्य सरशात् दीर्घप्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घप्रहणमष्टन आत्वस्य
 वक्तव्यत्वे ज्ञापकमित्यर्थः । अष्टामिति । अष्टशब्दात् जरशासोरौत्त । शिरवात् सर्वा
 देहाः । अष्टाम्य इति निर्देशात् नकारस्याऽऽत्वम्, सर्वर्णदीर्घः वृद्धिरिति भावः । परमा
 षामिति । 'अष्टाम्य औष्' इत्यस्य आङ्गात्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । अष्टामिरिति ।
 हलादौ आत्वे असर्वर्णदीर्घः । अष्टानामिति । आदौ नुटि कृते सति हलादित्वाद्भावम् ।
 न च नान्तरप्रयुक्तपदसङ्गकसञ्चिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुट् तद्विघातकमात्र
 प्रति कथं निमित्तत्वमिति चाशयम्; न हि षट्सञ्चिपातेन जातस्य नुट् आत्वेऽपि तद्वि-
 घातकत्वम्, कृतात्वेऽपि स्थानिवशेन षट्सत्तत्वात् 'शामामष्टानां दीर्घं इयनि'
 इत्यादिनिर्देशेन अत्र सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणाच्चेति भावः । आत्वा
 यावे इति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घप्रहणेनाश्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ।
 यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे शासादिविमत्तियु परत' स्वरविधायके दीर्घप्रहणं
 तत्सादिभ्येवावविकल्प ज्ञापयितुं शक्नोति, न तु अस्ति, तथापि ज्ञापकस्य सामान्या-
 पेक्षयाऽस्यप्यात्वविकल्प इति भावः ।

प्रियाष्टनः इह पूर्वस्मादपि विधावहोपस्य स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वम्, कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टना इत्यादि । जश्शसोरनुमोयमान-

प्रियाः अष्टौ चस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टनशब्दो विशेष्यनिधनः एकद्विवहुवचनान्तः तत्र विशेषमाह—गौणत्वे स्थिति । अष्टनशब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । आत्वाभावे इति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घप्रहणेनास्वस्य बन्धविपरुषज्ञापनादिति भावः । राद्य-दिति । प्रायेणेति दोषः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टानौ । शसि प्रियाष्टनः इति । 'अहोपोऽन' इत्यकारलोपः । ननु कृते अहोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कृतो न स्यादित्यत आह—शेति । इहाहोपस्य स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वमित्यन्वयः । अहोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वात् ष्टुत्वमिति भावः । ननु स्थानिनि सति यस्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते, स्थानिनि सति यस्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याभावस्तु नातिदिश्यते । अथवा नामक इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्त्वे स्थितम् । तस्मादहोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम् । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रं तु यद्यपि स्थानिनि सति यस्कार्यं न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्यातिदेशकम्; तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादचः पूर्वस्यैव विधौ तत्रप्रवृत्तेः, इह च स्थानिभूतादचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—पूर्वस्मादपि विधाविति । स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाम्युपगमादित्यर्थः । न च 'पूर्वव्रासिद्धीये च स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपकत्वणत्वेषु' इति तद्धिषेधात् । 'अट्कुप्वाट्' इति णत्वं तु न शङ्क्यम्, टकारेण व्यवधानात् । णव्यकौस्तुभे चावत् 'तस्य दोषः' इत्यत्र णत्वप्रहणं नास्तिवयुक्तम् । तद्रीत्याप्याह—पहिरङ्गस्याहोपस्यासिद्धत्वादिति । अहोपः अङ्गसञ्ज्ञाभसंज्ञापेक्षत्वाद् पहिरङ्गः । ष्टुत्वं तु तद्व्येच-चावपापेक्षत्वाद् अन्तरङ्गम् । तस्मिन् कर्तव्ये पहिरङ्गस्याहोपस्यासिद्धत्वाद् अकारव्यव-हितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थः ।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं पहिरङ्गम्' इति शर्त्तौ परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाहोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह—कार्यकालपक्षे इति । लघ्वानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नास्तीयते इत्यन्यत्र विस्तरः । अथ प्रियाष्टनशब्दस्यास्वस्य विशेषमाह—जश्शसोरिति । 'अष्टम्य औष्' इति जश्शसोरौसादेशविधौ कृतावनिर्देशात् ज्ञाप्यमानमास्वमष्टनशब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति न तूपसर्जतत्वेऽपि, अष्टम्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा 'हादाः' इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्टा औष्' इति निर्दिशेत् इति 'व्याज्जता षट्' इति सूत्रे भाष्ये

मात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमा-
त्वम् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टामिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाम्यः ।
प्रियाष्टासु । 'प्रियाष्टनो राजत्वस्यै हाहावचापरं हलि' ॥ इति नान्ताः ॥
अभावः । जरत्वचत्वे । सुत् भुद्, युधौ, युधः । युधः । भुङ्ग्याम् । भुङ्गु ।

स्पष्टम् ततः किमिष्यत आह—वेनेति । अष्टनाब्दस्य गौणतायां जरशसौविषये
आधाभावेनेत्यर्थः । हलादावेनेति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन् इत्येकवचन
निर्देशेन अष्टनाब्दार्थस्य प्राधान्याप्रयगे मानाभावादिति भावः । 'गौणमुषययोर्भुवये
कार्यमप्रयय' इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र बहुवचन-
समस्यादिति बोध्यम् । हलादावेत्येवकारेण जरशसोरस्याःवर्य पचेऽपि ध्यावृत्ति
रुक्तवानूपते । धौलादौ तु हलादिधात्मादादेव आवरस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टा इति ।
सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे 'रात्रविसर्गौ' इति भावः । 'पङ्क्त्यो लुक्' इति
'पट्चतुर्म्यः'—इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विरमर्तम्यम् । तथा
च अजादौ सर्वत्र राजत्वदेव रूपाणि । हलादिषु पचे आत्वमिति स्थितम् ।

तदेतत्सङ्गृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति । प्रियाष्टन् शब्दस्याजादेषु विभक्तिषु राज-
त्वदेव सर्वं रूपम् ; हलादिषु विभक्तिषु तु हाहावाद्बन्धन्यश्च रूपम् । चकाराद्भाव-
दपि । तद्विरयमथ रूपाणि—प्रियाष्टा-प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टान । प्रियाष्टा-
नम् । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टाना । प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टभ्याम् । प्रिया-
ष्टाभिः—प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टने । प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्यः—प्रियाष्ट-
भ्यः । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्टनः
प्रियाष्टनोः प्रियाष्टनाम् । प्रियाष्टनि—प्रियाष्टनि प्रियाष्टनोः प्रियाष्टासु—प्रियाष्टसु ।
'वस्तुतस्तु ष्यान्ता यट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्येवकारेण
सुबन्धा प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव प्राप्तौति
इति शङ्किते 'यथाळक्षणमप्रयुक्त' इति समाहितम् । 'नेव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रव-
र्तते, प्रयुक्तान्मेवान्वाख्यानात्' इति कैयटः । एवं च एवामनभिधानमेवोचितम् ।
अत एव 'अष्टाभ्य औश्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वम् इह एकविपकम्, यदपमा
एवमूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्यः' इति । अन्वया अष्टन इत्येव प्रयात्' इत्युक्तम् ।
प्रियाष्टनाब्दस्य लोके प्रयागसत्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावात् बहुवचननिर्दे-
शाध्यावर्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात् प्रियाष्टनाब्दप्रयोगविचारः सर्वेऽपि
भ्रमितिधिप्रापित' इति सन्देशेन्दुसौख्ये प्रपञ्चितम् । इति नान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । 'युध भवगमने' कर्त्तरि क्विप् । युध् इति चकारान्तः
शाब्दः । तत्र सुबुधपत्तिः । सौ विशेषमाह—अभाव इति । हलव्यादिना सुलीपे सति

हति धान्ताः । ३७३ ऋतिवद्भृक्क्षान्दिगुणिगञ्जुयुजिकुञ्जां • च
३।२।५६॥ एभ्यः क्विवन् । स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ।
निरुपपदाद्युजेः किन् क्नाविर्तो । ७७४ कृदतिङ् ३ । १ । ९१ ॥ सन्निहिते
धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । ३७५ वेरपृक्तस्य ६ । १ ।
६७ ॥ अपृक्तस्त्व वस्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित' (सू १७९) इति प्रातिप-

प्रत्ययलक्षणमाश्रय्य सकारपरकरवाद्या पदान्तरवाह्या 'एकावो वशाः'-इति वकारस्य
अप् भकार इत्यर्थः । जश्त्वचत्वे इति । 'वाऽवसाने' इति चार्त्वाविकल्प इति भावः ।
भ्यामादौ 'स्वादिषु'-इति पदत्वात् अप्जशत्वम्-भुञ्जयाम् । भुञ्जिः । भुञ्जथः ।
भुञ्सु । इति धान्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ युञ्जवद्भृक् क्षुत्पत्तिं दर्शयितुमाह-ऋति-
वद्भृक् । धातोरित्यधिकृतम् । 'स्पृशोऽनुदके किन्' इत्यतः किञ्चित्त्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थ
षष्ठी । तदाह-एभ्यः इति । ऋतौ उपपदे युञ्जधातोः, छपधातोः, सृञ्जधातोः,
दिशधातोः, णिहृधातोः, अञ्जु-धातोः, युञ्जधातोः, कृञ्ज् वातोश्चेत्यर्थः । ननु ऋतिवक्,
दधक्-इत्यादौ कुस्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह-अलाक्षणिकमपीति । लक्षणानि
सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रतः प्रत्ययानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात्
सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्येत इत्यर्थः । तत्र ऋतावुपपदे यजेः किन् तस्य किंवात् 'वचि-
स्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणं 'वश्-इति परवापवाद्ः कुत्वं च, छपेः किनि,
द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च, सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च, दिशेः कर्मणि किन्, उपपूर्वात्
जिह्वेः किन् उदो दलोपः परव च, अञ्जेः सुप्युपपदे किन् युजेः केवलात् किन्,
कृञ्जेः किन् नलोपाभावश्च निपायते । यद्यपि अञ्जेः केवलस्यैवोपादानम् तथाप्यु-
णिकशब्दसाहचर्यात् सोपपदस्यैवाञ्जेर्ग्रहणमित्याहुः । निरुपपदादिति । किन्विधि-
फलं हि नुमो नस्य कुस्वमेव । नुम च असमासे प्व वचयते । समासे तु सुयु-
गित्यादौ जस्य 'चोः कुः' इति कुस्वेनैव सिद्धतया किनि किपि च विशेषाभावादिति
भावः । क्नाविताविति । 'लशक्वतद्धिते' इति 'हलन्त्यमि'ति च सूत्राभ्यामिति शेषः ।
वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः । अथ किञ्चिन्तस्य 'कृत्तद्धित'-इति प्रातिपदिकत्वं
चकतुं किनः कृतसंज्ञां दर्शयति-कृदतिङ् । धातोरित्यधिकृतम् प्रत्यय इति च ।
धातोरिति विहितविशेषणम् । धाताः विहितः प्रत्यय इति लभ्यते । धातोरित्यधिकृत्य
विहित इति यावत् । तदाह-सन्निहिते धात्वधिकारे इति । तेन णिजादिनिरासः । युञ्
च् इति स्थिते-वेरपृक्तस्य । 'लोपो ष्योः' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टानुबन्धाः
सर्वं किञ्चिदयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते । इकार उच्चारणार्थः, अपृक्तग्रहणात् । तदाह-
अपृक्तस्य वस्येति । अपृक्तस्येति किम् ? जागृविः । क्विवनः कृतसंज्ञायाः प्रयोजनमाह-

दिकत्वात्स्वादयः । ३७६ युजेरसमासे [७।१।७१ ॥ युजेः सर्वनामस्थाने
 नुम्स्यादसमासे । मुलोप संयोगान्तलोपः । ३७७ किन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।
 ६२ ॥ किन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुन्वेनानुना
 मिञ्चो ङकारः । युङ् । 'नधापदान्तस्य--' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वारः
 परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् 'चो. कु.' (सू ३७८) इति कुत्व न । युञ्चौ । यञ्चः ।
 युञ्चम् । युञ्चौ । युज । युजा । युग्भ्याम् इत्यादि । 'असमासे' किम् ? ३७८
 घोः कुः ८।२।३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च । इति कुन्वम् ,

कृष्णद्वेति । युजेरसमासे । 'उदिदयाम्' इत्यत सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते 'इदितो
 युम् घातो' इत्यतो नुमिति च । तदाह—नुम्स्यादिरगादिना । युन् ज् स् इति रियते
 प्रसिद्धौ दर्शयति—मुलोप इति । परत्वात्पूर्वं नुमि ततो ह्रस्वगादिलोप इति भावः ।
 संयोगान्तलोप इति । अकारश्चेति शेषः ।

किन्प्रत्ययस्य कु । पदस्य इत्यपि कृतम् । 'झळाङ्गमोऽन्ते' इत्यतः अन्य इत्यनु-
 वर्तते । किन् प्रत्ययो यस्मात् सः किन्प्रत्ययः तस्येति बहुव्रीहिः । किन्प्रत्ययस्येति
 तु नाधं । तथा सति चिबनः कुरित्येव मूयात्, प्रारब्धप्रहणपरिभाषया चिबन-
 ष्टस्येयर्थलाभात् । तदाह—किन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना । बहुव्रीहेः प्रयोगं तु
 धृतप्रारब्धनिर्हारेण मूल एव वच्यते । कुरिति कवर्गो गुण्यते, उदिदयात् । अणु
 दिसृत्रे अप्रत्यय इत्येतत् अणोव सवच्यते न तु उदिता, उदिस्करणसामर्थ्यात् । तेन
 कुरिति विधीयमानोऽपि सवर्णप्राहकाः । ननु नकारस्य कुत्वे कश्चनप्राहकाः पञ्चापि
 पर्यायेण प्राप्नुयुः । स्थानत आन्तर्याय पञ्चस्वप्नभावात् स्पृष्टप्रधानत आन्तर्यस्य
 पञ्चस्वप्नविशिष्टत्वात् घोषसवारनाद्वत्ता अक्षप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि
 आन्तर्यसत्त्वात्, अत आह—नस्येति । नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः ।
 युञ्चिः । युञ्चिर् योगे । ह्रस्वादि । युनक्तीति युङ् । नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चोः
 कु' इति कुत्व न प्राप्नोतीति किन्प्रत्ययस्येत्याशयः । अथ औजसादिषु विशेष-
 माह—नस्येति । नुम इति । 'युजेरसमासे' इति विहितस्येति शेषः । परसवर्ण इति ।
 'अनुस्वारस्य ययि'—इति परसवर्णो अकारः नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः ।
 तेन युञ्चादिप्यादि सिद्धम् । नन्विह अकारस्य झलि जकारे परे 'चोः कु.' इति कुत्वं
 कुतो न स्यादित्यत आह—नस्येति । परसवर्णस्येयर्थः । युग्भ्यामिति । 'श्वादिपु'—
 इति पद्वाजकारस्य गकार इति भावः । युञ्च ।

असमास इत्यस्य इत्यावर्णं सुयुःशब्दे कथयिष्यन् सत्र विशेषमाह—चोः कु. ।
 'झळो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येयपि कृतम् । 'श्कोः संयोगाद्यो.'—इत्य-
 तोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—नवर्गदेति । ननु 'चो' इत्यय ङकारस्य उपदेशाभावात्

कित्प्रत्ययस्य--' (सू० ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्-सुयुग् । सुयुजी सुयुजः । 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम् , न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्ज इत्यादि । 'व्रक्ष--' (सू० २९४) इति षत्वम् , जश्त्वचत्वं-राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्सु-राड्सु । एवं विभ्राट् ।

इत्वाभावेन ऊदित्वाभावात् कयमिह मवर्णग्रहणमिति चेत् ? न, चोः इत्युकारान्त-ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र ङकारस्य इत्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा 'चः कुः' इत्येव म्यात् । इति कुत्वमिति । सुयुजशब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः, घोषसंवादानादात्प्रमाणसाभ्यात् ययासङ्घस्यसूत्राच्चेति भावः । नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्येव कुत्वं कुतो न स्यात् । यद्यपि सुपूर्वांशुत्रेः 'सत्सुद्धिप' इत्यादिना क्विप उपपदसमासे सुयुजशब्दो, न क्विन्नतोऽयम्, निरुपपदाद्युजेः क्विप्ति अनुपदमेवोक्तत्वात्, तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् सम्प्रति क्विन्नशब्देऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह—क्विन्प्रत्ययस्येति । कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा चात्र 'चोः कुः' इत्येव न्यायमिति भावः । सुयुक्-सुयुगिति । 'वाऽवसाने' इति चर्त्तविकल्पः । ननु युक् इत्यपि रूपमिष्टं कथं सिध्येत् । क्विनि नुमि युक्तिर्येषापत्तेः । न च 'श्चत्विक्'-इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याग्रहणात् ततः 'क्विप च' इति क्विपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति इक्षप्रत्ययात्तत्त्वस्य उभयत्रापि सम्भवेन उभयाभ्यां क्विनि नुमि युक्तियेषापत्तेरित्यत आह—युजेरिति । 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति श्चत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्टः यः पठितः तस्यैव रेफाशिरस्कृतया ग्रहणम्, न त्विका निर्देशः, व्याख्यानादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तेनेति । 'खञ्जि गतिवैकल्पे' । क्विप् । इदित्वानुम् । 'नक्षा-पदान्तस्य'—इत्यनुस्वारः, परसवर्णो अकारः खञ्जशब्दः । तस्य विशेषमाह—संयोगान्तेति । इक्षद्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्तलोपः । ततो निमित्तापायात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्तिः । खन् इति रूपमित्यर्थः । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न-इदित्वात् । 'राजू दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि राजूशब्दः । तस्य विशेषमाह—मदचेति । इक्षद्यादिना सुलोपे 'व्रश्च'-इति परत्वम् । जश्त्वेन ङकारः । 'वाऽवसाने' इति चर्त्तविकल्पः । 'म्यामादौ' इत्यादिसु-इति पदत्वात् परत्वं जश्त्वं च । राड्भ्यामित्यादि । 'डः सि धुट्' इति विकल्पं मत्वाह—राट्श-राट्स्विति । एवं विभ्राडिति । राजूशब्दवत् परवादीत्यर्थः । 'दुभ्राजू दोषो' क्विप् । विशिष्य भ्राजत इति विभ्राट् । देवान् यजतीति देवेट् ।

देवेट् । देवेजौ । देवेजम् । विश्वसृ-विश्वसृद् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजिय-
ज्यो- कुत्व नेति षलीचे षदयते । परिमृट् । पत्वविधौ राजिमाहचर्यात् 'द्विभ्राजृ-
दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजू भ्रजे भ्राजू दीप्तौ' इति, तस्य कुत्वमेव ।
विभ्राक्-विभ्राग् । विभ्राभ्याम् इत्यादि । 'परो व्रजे षः पदान्ते' (उ० ११७)
परावुपपदे व्रजे क्तिप्स्यादीर्घश्च' पदान्तविषये पत्वं च । परित्यज्य सर्वे व्रजतीति
परिवाट् । परिवाजौ । परिवाजम् । ३७६ विश्वस्य वसुराटाः ६ । ३ । १२८ ॥
विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसुधस्य स विश्वा-
वसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्तमविवक्षितम् । विश्वाराट्-विश्वाराड् ।

देवान् यजतीति विभ्रहे क्विपि यजादित्वाद् 'वचिस्वपि-इति मग्प्रसारणम् । आद्-
गुणः । विश्वसृडिति । 'सूत्र विमर्ग' क्विपि 'व्रश्च'-इति पत्वादि । नन क्विबन्तेऽपि
देवेज्शब्दे विश्वसृज्शब्दे च किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभ्रयणादितिवेश्शब्देत्
कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—इति । 'सृजिहसो' इति सूत्रे काव्यस्सूत्रे च विश्वः
सृङ्ग्यामिति उपपत्त्यङ्गाव्ययीति च मास्यप्रयोगात् 'किन्प्रत्यय'-इति-कुत्व नेत्यर्थः ।
परिमृडिति । 'मृज् शुद्धौ' क्विप् । 'विष्ठति च' इति निषेवाद् 'मृजेवृद्धि' इति न
भवति । 'व्रश्च'-इति पाठम् । परिमार्ष्टीति परिमृट् । अथ विभ्रागिति कुत्वं साधयितु
माह—परवधिविति । प्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थः । अथ परिमार्ष्टशब्द इत्युत्पादयति-परो व्रजे ।
औणादिकसूत्रमेतत् । 'क्विबन्धिप्रक्लिङ्'-इत्यादिपूर्वसूत्रात् क्विबिति दीर्घ इति चानु-
वर्तते । पदान्त इति ष इत्यनेनेव सम्प्रथयते, न तु क्विदीर्घाभ्यामपि-व्याख्यानात् ।
तदाह—परावुपपदे शयादिना । पत्वं चेति । 'चोः कुः' इत्युत्पादवाद् इति भावः ।
विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'मासृद्धिच'-इत्यादिना क्विपि उपपदममासे विश्वरा
उशब्दस्य तस्य विशेषमाह—विश्वस्य वसुराटोः । 'हलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
तदाह—विश्वशब्दस्येति । विश्वं वरिवति । 'वसुर्भ्रहेणौ थोवर्षेऽनौ वसु तीपे घने
मणौ ।' इति कोशः । विघ्नानसुरिशुद्धोहरणे प्राप्तङ्गिहम् । 'आदित्यविश्ववमवः'
इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घ 'नरे सजायाम्' इत्यतः सजाग्रहणापकर्षात् । ननु राट्
शब्दस्य कुत्वचर्त्तस्य निर्देशात् जशवे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह—राडिति ।
अविवक्षितमिति । व्याख्यानोदिति भावः । विश्वाराट्-विश्वाराडिति । 'व्रश्च'-इति
पाठम्, 'व्रश्चवर्त्तम्' । चर्त्तनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणवाच्यत्वात्पत्तेऽपि दीर्घः ।
यद्यपि त्रैपदादिकं 'व्रश्च'-इति पत्वं 'चोः कुः' इति कुत्वत्परम् । तथापि चवर्त्त
स्तप्रश्चादिविषये पत्वमपवादवाचासिद्धम्, अपवादवचनप्रामाण्यत्वात् इति ।

ऋत्विक्—ऋत्विग् ऋत्विञौ ऋत्विज् । 'रात्मस्य' (सू २८०) इति नियमाज् संयोगान्तलोप -- 'ऊर्क् ऊर्ग्' । ऊर्जौ । ऊर्जः ॥ इति जान्ताः ॥ न्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ३२१ तदोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥ त्यदा- दौनो तकारदकारयोरनन्त्ययोः स स्यात्सौ परे । स्य त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यन् । स' तौ ते । परमस परमतौ परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् , अतिन्व मेति गौणे चरितार्थत्वात् ।

पठदर्थमेव क्तिन्विधानमिति भावः । न च क्तिपि 'चोः कुः' इति कुवेदेवैतन्निश्च- स्तीति वाच्यम् , 'चोः कुः' इति कुव हि 'मम'—इति परत्वेन अपवादात्वात् बाधेत । क्तिन्प्रत्ययस्येति कुत्वं तु विवन्विधिसामर्थ्यादेव न बाधयते, यष्टेयादी एविधेः- रितार्थत्वादिति भावः । ऊर्क्-ऊर्ग् इति । 'ऊर्ज्' लक्षणानयोः' चुरादिपदान्तात् 'आश्रमास'—इत्यादिना विषप्, णिञोपः । ऊर्ज् इति रूपम् । तत् सोर्हृष्ववादि- षोपः । 'चोः कुः' इति अस्य कुत्वं गकारः । 'वाडवसाने' इति अर्धविकरणः । न च कुवे कर्तव्ये णिञोपस्य स्थानिवत्त्वं चाङ्ग्यम्, पदान्तविधौ तद्विधेयात्, 'पूर्वप्रा- सिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनाच्च इति जान्ताः ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । एवदकारदस्त्वद् शब्दपरमायः । तस्य विशेषमाह—न्यदाद्य- स्त्वं पररूपत्वमिति । सर्वत्र विमक्तपुरोधायां 'एवदादीनामः' इति दकारस्थान्यस्य अकारः 'अतो गुणे' इति पररूप चेत्यर्थः । ततश्च अदन्तवद्रूपानीति भावः । एव स् इति स्थि- ते—तदोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति । 'एवदादीनाम' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तकारदकारयोरिति । सूत्रे सञ्च द् चेत्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थं इति भावः । मः स्यादिति । आदेशोऽपि अकार उच्चारणार्थः । त्यौ इति । साविद्युक्तेर्न मत्वमिति भावः । त्ये इति । सर्वनामत्वात् अमः शोभाव इति भावः । एवाद्यादीनाम- ष्युपलक्षणमिदम् । त्यम् त्यौ त्यान् । एवेन त्यास्याम् त्यैः । त्यस्मै त्यास्याम् त्येभ्यः । त्येभ्यात् । त्येभ्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्येषु । एवं तद् शब्दः । परमसः इति । अस्वादीनामाह्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मश्चद्व्यस्यपि एवदादित्वा- चस्यापि प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः मः सौ' इति सत्त्वं कुतो न स्यादित्यत्र आह— द्विपर्यन्तेति । 'एवदादीनाम' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेत्येते' इति वार्तिक 'तदोः सः सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तते प्रवेत्यर्थः । तत् किमिदं त्र आह—नेहेति । इह शब्दविवचिन्माह- रत्वमिति । युष्मश्चद्व्यस्य द्विशब्दादुपर्येव सर्वादिगणे पाठादिति भावः । ननु 'स्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्त्वं न भवति । अन्यथा 'स्वाहौ सौ' इत्येव प्रयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह स्वयंस्वाहाङ्ग्य निराकरोति—नचेति ।

संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् त्यदौ त्यदः । अतित्यद् अतित्यदौ अति-
त्यदः । यः यौ ये । एपः एतौ एते । अन्वदेशे तु—एनम् एनौ एनान् । एनेन ।
एनयोः । एनयोः । ३८२ छे प्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां
परस्य छे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । ३८३ मपर्यन्तस्य
७ । २ । ९१ ॥ इत्यधिकृत्य । ३८४ त्वाहौ सौ । ७ । २ । ९४ ॥ युष्मदस्मदोर्म-
पर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । ३८५ शेषे लोपः

तकारोच्चारणसामर्थ्याद्धि सत्त्वं नेति न वाच्यमित्यन्वयः । अतित्वमिति । द्विपर्य-
न्तानामित्यननुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्त्वं स्यात् । न च 'त्वाहौ सौ' इति तकारो-
च्चारणानर्थक्यम्, स्वामित्कान्तः अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे त्वाहा-
विति तकारोच्चारणस्य लक्षप्रयोजनत्वादिस्थयः । न च अतिस्वमित्यत्रापि सत्त्व-
प्रवृत्तेहुर्वारंश्चाह त्वाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं हुर्वारमिति वाच्यम्, सावस्थ
सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याप्रवृत्तेः । अत एवाह—संज्ञायामिति । स्थिति । कस्य
षिट्त्वात् । अतित्यदिति । स्थमतिहान्त इति विग्रहः । यः इति । यद् शब्दस्य त्यदा-
द्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दबद्धरूपाणि । तकाराभावाच्च सत्वम् । एपः इति । एतद् शब्दस्य
स्थषाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववद्देव रूपाणि । सौ तु तकारस्य सत्वमिति विशेषः । अन्वा-
देशे रिविति । 'द्वितीयादौस्त्वेनः' इत्यस्य एतद् शब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः ।

अथ युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रक्षिप्यां दर्शयति—छे प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्भ्यां छ-
सोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । परशब्दोऽप्याहर्तव्यः । छे इति लुप्त
षष्ठीकं पृथक्पदम् । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्तयोर्लक्षणिकमिति भाष्यम् ।
तदाह—युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना । सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् ।
युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम् । अधिकृत्येति । कार्याणि वचनत इति श्लेषः ।
त्वाहौ सौ । त्वश्च अहश्च त्वाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे'
इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते तदाह—युष्मदस्मदोरित्यादिना । त्व अद् अम्, अह
अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'स्वमावेकवचने' इत्येव युष्मद्शब्दस्य त्वादेशः
सिद्धः, तथापि युष्मानतिहान्तः अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधा-
नम् नहि तत्र 'स्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मद्शब्दस्य बहुत्ववि-
शिष्टे वृत्तेः । एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची न तु एकवचनसंज्ञकप्रत्य-
यवाचीत्यनुपपदमेव वच्यते । शेषे लोपः । 'अएन आ विभक्तौ' इत्यतः 'विभक्तौ' इत्य-
नुवर्तते विभक्ताधिरानुवृत्तं शेष इत्यनेनान्वेति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' 'द्वितीयायां
च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां' 'योऽपि' इत्याख्यत्वयोः प्रागुक्तत्वात्तद्विषयान्ति-

७।२।६० ॥ आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्
 'अतो गुणे' (सू १९१) । 'अभि पूर्वः' (१९४) त्वम् । अहम् । ननु
 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अभि पूर्वस्य
 परमपि प्राथित्वान्तरङ्गत्वाद्वाप्य प्राप्नोति । सन्धम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन
 स्त्रीन्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया ।

रिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दायः । युष्मदस्मदोरिति चानुवृत्तम् । तदाह—आत्वयावेति ।
 अन्त्यस्येति । अलोऽन्त्यपरिमाणात्म्यम् । शेषप्रहणमिह विभक्तिविशेषणं स्पष्टार्थमेव,
 विदोषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये चाषसम्भवाद् इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मद
 स्मदभ्यां कसोऽन्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अतो गुणे इति । पूर्वगोरका
 रयोः पररूपमिति भावः । त्व अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—
 अभि पूर्व इति ।

अथ शाङ्कते—नमिति । 'ननु च स्याद्दिरोषोक्तौ' इत्यमरः, शाङ्क्यामिति यावत् ।
 अन्तरङ्गत्वादिति । 'अजाद्यत'-इति टाप्ः परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्वं
 बोध्यम् । अर्घाङ्गोकारेण परिहरति—अथमिति पररूपादन्तरङ्गत्वावित्यङ्गीक्रियते । इह
 प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति । 'साम आहम्' इति
 सूत्रे भाष्ये पठितमेतत् । युष्मदस्मदी इति शब्दस्वरूपपरत्वाग्नुपसर्गे । शब्दस्वरूप
 परत्वादेव च 'एवादीनि सर्वेनिरयम्' इत्येकशेषोऽपि न, अत एव भाष्यप्रयोगात् ।
 तेनेति । अलिङ्गस्वेनेत्यर्थः । ननु 'के प्रथमयो -' इति, सूत्रे भाष्ये पुंसि युष्मानस्मानि
 त्यत्र तस्मात्पुंसो नः पुंसि' इति नदस्य सिद्धत्वात् 'सो न' इति नश्चविविधैः
 स्यांमाशङ्क्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मान् प्राह्यणी-पश्य, अस्मान् प्राह्यणी परप, युष्मान्
 प्राह्यणकुलानि परप, अस्मान् प्राह्यणकुलानि पश्य, इत्यत्र नशब्दार्थं 'सो न' इति
 नश्चविधानमित्यादि स्थितम् । किञ्च 'स्वमोर्नपुंसकादिस्यथिङारे'नेतराशङ्क्यसि' इति
 सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वातिकतद्भा-
 ष्ययोः शिशीलुङ्गुभिर्नपुंसकविहितैस्त्वाहाडियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेध-उप-
 न्यस्तः । अतः युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम् । 'साम आहम्' इति सूत्रे 'अलिङ्गे
 युष्मदस्मदी' इति भाष्यं तु पुद्गीनपुंसकलिङ्गपदान्तरसमभिर्याहार विना लिङ्ग
 विशेषो युष्मदस्मदभ्यां न प्रतीयते इत्येवमपरम इति सत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।
 एवं च युष्मदस्मदो-स्त्रीलिङ्गस्य टाप् दुर्गा इत्यन्वयमादाह—यदेति । अधिकरण-
 त्वविवक्षयेति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यपाणावादिमिभावः । यदि हि
 'क्षेपे इति' विभक्तिविशेषण स्यात्, तर्हि स्वार्थमेव स्यात्, आवयत्वाभ्यां विदोषविहि-

तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावात् टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । ३८६ युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥ द्वयोरुक्तौ युष्मद्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥ इह युष्मदस्मदोरकारोऽन्तादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । 'श्रौडि' इत्येव सुव-

ताभ्यां स्वषिष्ये लोपस्य घाघमभवात् । अतः शेषस्येत्यर्थं आस्थेयः । ततः किमि त्यत आह—तेनेति । शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः । मपर्यन्तादिति । मपर्यन्तस्वे- त्यपकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'इत्यादीनाम्' इति सूत्रे 'टिलोपघातभावार्थः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते।' इति यातिकृतद्वाण्ययोः स्पष्टम् । न च मपर्यन्तस्य एव इति अह इति आदेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तारपरत्वं नास्तीति वाच्यम्, त्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेत्तायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकाङ्क्षि कमपर्यन्तशेषत्वमाहायं तदुपपत्तेः । नन्वेतु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्शब्दस्य लोपः । तथापि एव अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितं पररूपापेक्षया परत्वाद्दो लोपे अद् न्तात्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह—स चेति शेषे लोप इत्यर्थः । अन्तरङ्गे इति । 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं योध्यम् । अदन्तत्वाभावा- दिति । एव अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति एवद् अहद् इति स्थिते अतो लोपे एव अह इत्यनयोर्दन्तत्वाभावात् टाप् इत्यर्थः । परमत्वमिति । 'हे प्रथमयोः' इत्यादीना माङ्गत्वात् तदन्तनिधिरिति भावः । अतित्वमिति । 'हे प्रथमयोः' इत्यादीनां शौणे अत्रवृत्तौ मानाम्नावादिति भावः ।

युष्मद् औ, अस्मद् औ इति स्थिते 'हे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—युवावौ द्विवचने । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्य सुवर्तते । मपर्यन्तस्वेत्यङ्कृतम् । उक्त्विर्चनम् । द्वयोः वचनं द्विवचनम् । तत्र सम र्थयोरित्यर्थः । द्विवचिष्ठाकार्यवाचिनोरिति यावत् । न तु द्विवचनसङ्घट्टके प्रथमे परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा द्विवचे इत्येव ज्ञ्यात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविरयनुवृत्तौ तस्यां द्विवचे या विभक्तिस्तस्यां परतः इत्यर्थलाभात् । तदाह—द्वयोरुक्तावित्यादिना । द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूले एव स्पष्टोभवि- प्यति । युव अद्, आच अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते—प्रथमायाश्च द्विव- चने भाषायाम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आप्रहणमनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरना- देशे' इत्यतो 'युष्मदस्मदोः' इति ८ । तदाह—इति । आषायां प्रथमाद्विवचने परे

चम् । भाषायाम् किम् ! युवं वखाणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम् ! साक-
 च्कस्य मा भूत्—युवकाम्, आवकाम् । 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या'
 इति मा भूत् 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत् । ३८८

इत्यर्थः । भाषायाम् इत्यस्य तु लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः । युवाद् भावामिति । युव अद्
 अम्, आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरेकारयोः पररूपे ततः खवर्णदीर्घे
 'अमि पूर्व' इति भावः । ओङीत्येव वचामिति । द्वितीयाद्विवचनेऽप्यास्वस्य इष्टत्वा
 दिति भावः । युव वखाणोति । युष्मद् औ इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति
 शेषलोपे रूपम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । युष्मद् इत्यस्योः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरेपि आत्वे
 पूर्वरूपे च युवाम् भावामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । साकच्चस्येति । 'अस्वपसर्वनाम्नाम्'
 इति टेः प्रागकचि युष्मकद् औ, अस्मकद् औ इति स्थिते 'हे प्रथमयोः' इत्यमि
 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्चयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः
 'प्रथमायाश्च' इति अकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् भावास् इत्येव स्यात् ।
 ककारो न श्येत् । अतो मपर्यन्तस्येति वचदमित्यर्थः । ननु समुदायादेशत्वेऽपि
 'ओकारसकारमकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य टेः प्राक्'
 इति व्यवस्थाया वचदमाणत्वाद्युवाभावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टेः प्रागकचि
 युवकाम् आवकामिति सिध्यत्येव, अत्र साकच्चयोर्युवावादेशाप्रमत्तेरित्यस्वरसा-
 दाह—त्वया मयेति । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति स्वमा-
 देशो समस्तयोः स्याताम् । ततश्च तृतीयैकवचने 'युष्मद् आ, अस्मद् आ' इति स्थिते
 समस्तयोः स्थाने त्वमादेशयोः स्व आ, म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य
 यत्वे त्वया म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्य' इति वचनम् । सति तस्मिन् मप-
 र्यन्तस्य स्वमादेशयोः कृतयोः स्व अद् आ, म अद् आ, इति स्थिते अकारयोः पर-
 रूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने
 'अप्ये' इति सूत्रमस्तु । अत्रादिविभक्तौ युष्मद् इत्यस्योः अकारः स्यादिति
 तदर्थः । तथा च स्वमयो समस्तदेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य पावे ण्पादेशे च
 कृते स्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति ।
 असति मपर्यन्तवचने इति शेषः । ओकारमकार इत्यादिवचनेन म्यामित्येः प्रागकचि
 सन्मध्यपतितन्यायेन साकच्चयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामाव्यामित्येव
 स्यात् । ककारो न श्येत् । युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु
 'युष्मद् इत्यस्योः' इत्यादे यदकारस्याप्युवावकाभ्यामिति सिध्यतीत्यर्थः ।

यूयचयौ जसि ७।२।६३॥ स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः 'अङ्ग-कार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३) इति न भवति । 'हे प्रथमयोः-' (सू ३८२) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते इति व्या-

'हे प्रथमयोः' इति जसः अमि कृते विशेषमाह—यूयचयौ जसि । स्पष्टमिति । युष्म-दस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परतः इति सुगममित्यर्थः । 'यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—यूयम् वयमिति । परमयूयमिति । यूयवयविधेराङ्गत्वाच्च-न्तविधिरिति भावः । अनियूयमिति । गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ नानाभावादिति भावः । अत्र शीभावमाहङ्ग्य परिहरति—इति । इह 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अर्धान्तात् सर्वनाम्नः परत्वात् जसः शीभावः प्राप्तो न भव-तीत्यन्वयः । कृत इत्यत आह—अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारविहिते कार्ये ङ्ग्ये सति पुनः अङ्गाधिकारविहितं कार्यं न भवतीत्यर्थः । तेन स्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः । 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'ज्ञानोर्जा' इति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा स्थिता । सा चात्र अर्थतः उपनिषदा । न च द्वाभ्यामित्यत्र तदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वयो-रेकस्ये'त्यादिनिर्देशेन तदन्त्यत्वज्ञापनात् । प्रकृते च शोपलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्त्वा-दाङ्गः शीभावो न भवतीति भावः । ननु 'अङ्गकार्ये' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते, शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणत्वाभावात् ; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताव-विधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः । अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वर-सादाह—हे प्रथमयोरिति । 'हे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तरं प्रश्लि-ष्यने । अम् च म् चेति द्वन्द्वः । अन्यो मकारः संयोगान्तलोपेन सुप्तः । प्रश्लिष्यश्च मकारः अमो विशेषणम्, तदन्तविधिः । मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते । मका-रान्तस्य अमः पुनर्नान्तविधानात् अम् मान्त एव भवति न तु तस्य चिकारो भवतीति लभ्यते, अतो न शीभाव इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो साध्ये अदर्शनाद्दुषेद्यः । मस्त्रिपातपरिभ्रमयैवात्र शीभावो न भवति । दकारस्य शेष लोपो हि आत्ययस्थनिमित्तेतरामकशेषविभक्त्यामङ्गस्य अमः युष्मदस्मदोश्च सां-पातमाश्रित्य प्रवृत्तः ; ततः शीभावे तु आद्गुणे यूये वये इति स्यात् । तत्र एकादेश-स्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रायससज्जिपातमङ्गः । परादिषु तु युष्मदस्मदस्य-पातविरोध इत्यलम् ।

ख्यानाद्वा । ३८९ त्वमावेकवचने ७ । २ । १७ ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मप-
र्यन्तस्य त्वमी स्तो विभक्तौ । ३९० द्वितीयायां च ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदो-
राकार स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । श्रवाम् । ३६१ शसो न ७ । १ । २६ ॥
नेत्यविभक्तिं पदम् । युष्मदस्मदोर्नादेशो परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः ।
'आदे परस्य' (सू ४४) । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) । युष्मान् । अस्मान् ।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अम 'हे प्रथमयो.' इत्यमि कृते युष्मद् अम, अस्मद्
अम् इति स्थिते—त्वमावेकवचने । 'युष्मदस्मदोर्नादेशो' इत्यनो युष्मदस्मदोरित्यनु-
वर्तते । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणं साम-
र्थ्यात् । तदाह—एकस्येत्यादिना । एव अद् अम, म अद् अम् इति स्थिते द्वितीयायां
च । लोपप्रयोगेन सूत्रं व्युत्पद्ये—युष्मदस्मदोरिति । 'युष्मदस्मदोर्नादेशो' इत्यतः तदनु-
वृत्तेरिति भावः । आकार इति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
तथा च द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्य'
इति दकारस्य भवति । एव अ आ अम म म आ अम इति स्थिते पररूपे, सवर्णं
दीर्घं, अमि पूर्वब्दे च परिवर्णितं रूपमाह—त्वाम् मामिति । युवाम् श्रवामिति । पूर्ववत्
'द्वितीयायां च' इत्यात्वमिति विशेष, 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्रवृत्ते । अथ
नामि विशेषमाह—शसो न । 'हे प्रथमयो.' इत्यतः अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मदोर्ना-
मिति च । युष्मदस्मदोर्नादेशो परस्य शस अम न स्यादिति लभ्यते । तथा च अमभावे
'द्वितीयायां च' इत्याखं पूर्वसवर्णदीर्घं 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नावे युष्मानिति
पद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति । तथापि युष्मान् ब्राह्मणीः परप, अस्मान् ब्राह्मणीः
परप, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि परप, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि परप इति स्त्रीनपुंसक-
योर्न सिध्येत् । अतो नेद् सूत्रं शसः अम् निषेधपरम् । किन्तु शसो नकारोऽत्र विधी-
यते इत्यमिप्रोच्य, तर्हि शसो नः इति प्रथमा कुतो न ध्रुयते इत्याशङ्क्य भाह—
नेत्यविभक्तिक परमिति । सूत्रप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थः । ततश्च फलितमाह—युष्मदस्म-
दोर्नामित्यादिना । अमोऽपवाद इति । 'हे प्रथमयो.' इति प्राप्ते एव नत्वविधेस्तद्वत्त्वा-
दता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां च' इत्याखं अनेन शसो
नकारः । म च 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्त्यस्येत्याह—आदेः परस्येति । संयोगान्तस्येति ।
अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि अकार-
स्य नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति । तथापि 'सत्यपि
सम्भवे धाधनं भवति' इति न्यायाद्यत्वस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किञ्च अमि कृते
'हे प्रथमयो.' इत्यत्र मकारान्तरपरलोपपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो
न स्यादित्यलम् ।

३२२ योऽचि ७ । २ । ८२ ॥ अनयोर्धकारादेशः स्यादनादेशोऽत्रादौ परतः ।
त्वया । मया । ३६३ युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥ अनयोराकारः ।
स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
३६४ तुभ्यमह्यौ ङयि ७ । २ । १५ ॥ अनयोर्धपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि ।
अमादेशः । 'शेषे लोपः' (नृ ३८५) । तुभ्यम् । मत्तम् । परमतुभ्यम् । परममत्तम् ।
अतितुभ्यम् । अतिमत्तम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ३६५ भ्यसो भ्यम्
७ । १ । ३० ॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्य-

अथ तृतीया विभक्तिः । युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते—योऽचि । 'युष्मद्-
स्मदोरनादेशः' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्ताविति चानुवर्तते ।
अस्तीति विभक्तिविशेषणम् । तद्वादिविधिः । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरन्य-
स्येत्यर्थः । ङचि किम् ? युवाभ्याम् । अनादेशे किम् ? त्वत्, मत् । 'पञ्चम्या अत्'
इत्यदादेशे सति न यश्चम् । यष्मद् धा, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमात्रेकवचने' इति
मपर्यन्तस्व त्वमादेशयोर्द्वकास्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः । युष्मदस्मदोरना-
देशे 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यन आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हङ्गि'
इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम्, तद्वादिविधिः । तदाह—अनयोरिति । युष्म-
दस्मदोरन्यस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्तनीयम्, 'भोऽचि' इत्यत्रादौ यत्त्व-
विधानेन परिशेषादेव तस्मिन्नेः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । युष्मद् भ्याम्, अस्मद्
भ्याम् इति स्थिते युवावादेशयोर्द्वकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र हली-
त्यनुवृत्तौ 'योऽचि' इत्यत्रप्रहणं मास्तु । हलादावात्त्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्त्व-
निवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्माभिः—अस्माभिरिति । 'युष्मदस्मदोरनादेशः,
इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थिते 'त्वमात्रेकवचने' इति
प्राप्ते—तुभ्यमह्यौ ङयि । ङे इत्यस्य सप्तम्येकवचनं ङयीति । 'युष्मदस्मदोरनादेशो'
इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति ।
युष्मदस्मदोरित्यर्थः । अमादेश इति । 'ङे प्रथमयोः' इत्यनेनेति शपः । शेषे लोप इति ।
अदौ दस्य वा लोप इत्यर्थः । 'अभि ङर्धः' इति मत्वाह—मदामिति । परमतुभ्यमिति ।
तुभ्यमह्यावभ्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अतितुभ्यमिति । गौणत्वे तद्-
प्रवृत्तौ मानाभावाद्दिति भावः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । तृतीयाद्विवचनवदिति
भावः । भ्यसो भ्यम् भ्यम् अग्यामिति वा द्वेदः । तदाह—भ्यस इति । युष्मदस्म-
द्वयो परस्येति शेषः, 'युष्मदस्मद्वयो ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । ननु भ्यामादेशापत्ते

लोपत्व एव । तत्राङ्गुत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः ।
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ३९६ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥ आभ्यां पक्ष
 म्येकवचनस्य भवत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'इसेक्ष' इति सुवचम् । युवाभ्याम् ।
 आवाभ्याम् । ३६७ पञ्चम्या व्यत् ७ । १ । ३१ ॥ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽस्यात् ।
 युष्मत् । अरमत् । ३६८ तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥ मनयोर्मपर्यन्तस्य तव-
 ममौ स्तो ऋषि । ३९६ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥ स्पष्टम् ।
 तव । मम । युवयोः । आवयो । ४०० साम साकम् ७ । १ । ३३ ॥ आभ्यां

'शेवे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमिति भकारावकारो न द्रष्टव्यत्वेन आह—
 भाष्येति । अथानुरोधादिह अन्यलोपपक्षे प्राश्नयगीष' । नन्वन्यलोपपक्षे दका-
 रस्य लोपे सति 'अङ्गुत्तने शेषेत्' इत्येत्वं स्यादित्यत आह—तत्राङ्गुत्तेति । 'अङ्गुत्ते
 पुगङ्गुत्तावविधि' इति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गुत्तं वर्तनं यस्य तद् अङ्गुत्तं, तस्मिन्
 कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः, विचिन्तितोऽप्य-
 र्थः । प्रवृत्ते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति अन्यत् अङ्गकार्यमेत्वं न मनतीति
 भावः । अभ्यम् त्विति । अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः ।
 तत्र अन्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्वं न, किन्तु पररूपे
 सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अङ्गत्वाभावा-
 दपि एत्वं न ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । एकवचनस्य च । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मद्
 स्मद्भ्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या भवत्' इति च । तदाह—माभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामि-
 त्यर्थः । अनेकाश्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेरवम् । एव मत् इति ।
 युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति रिभवे त्वमादेशयोः कृतयोः ङसेः अशादेशे सति पर-
 रूपे 'शेवे लोपः' इति टिलोपः । अन्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां
 पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लाघवादिदिति भावः । पञ्चम्या भवत् । 'युष्मदस्मद्भ्यां
 ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । म्यतो भ्यम् इत्यतो 'भ्यत्' इति ।
 तदाह—माभ्यामिति । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । युष्मद् अस्मदिति । युष्मद् भ्यत्,
 अरमद् भ्यत् इति स्थिते भ्यत्सः अशादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । तवमसौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदो
 रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—मनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः ।
 'त्वमाद्येकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मद्भ्यां
 परस्य ङसः अस् इत्यादिति सुगममित्यर्थः । शिवात् सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद्

परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो - निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् ।
अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आत्वयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ -

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वममादेशयोः कृतयोः अणादेशे द्वा-
रात् पूर्वयोरकारयोः पररूपे अदो लोपः । अन्यलोपपक्षे दकारलोपः, त्रयाणामका-
राणां पररूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस् इति
स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'योऽचि' इति द्वयस्य यस्वे पररूपमिति भावः । साम
आकम् आभ्यामिति । 'युष्मदस्मद्गोऽसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । साम
इति । सकारेण सहितः आम् साम तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु
युष्मद् आम्, अस्मद् आम् इति स्थिते अवर्णात् परस्वामावात् सुटो न प्रसक्तिः ।
न च शेषे लोपः' इति द्वयस्य लोपे कृते अवर्णात् परस्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादे-
शात् प्राक् अनादेशतया शेषलोपस्यैवात्राप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्नः व्यर्थश्चेत्त्वत्
आह—भाविन इति । भविष्यत् इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि
आमः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आ-
श्रवात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुप्तागमः स्यात् । तत एत्वषत्वयोर्दुष्मेपाकम्
अश्रमेपाकमिति स्यात् । अतः ससुट्कनिर्देशः । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाले सुटो
न प्रसक्तिः' तथापि आकमादेशोत्तर दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्य-
ति, तस्यापि स्थानपक्षवाः स्वीकरणाच्चिबृत्तिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशव्यर्थ-
विति भावः । यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे
अवर्णात् परस्वामावादेव सुटः प्रसदत्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु । युष्माकम् ।
अस्माकमिति । आकमादेशे कृते अदो लोपे रूपम् । दकारलोपे तु सवर्णदीर्घः । एत-
द्व्यंमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्तः । न चाकारोन्तारणसामर्थ्यादेव पररूप-
निरास इति वाच्यम्, कमादेशे प्राप्ते 'बहुवचने क्षत्वेत्' इत्येवनिवृत्त्या चरितार्थं
त्वादित्यलम् ।

त्वयि मयीति । युष्मद् ह, अस्मद् इ इति स्थिते, मपर्यन्तस्य स्वमादेशयोः 'योऽचि'
इति द्वयस्य यस्वे पररूपे रूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । प्राश्रवत् । युष्मासु
अस्मात्त्विति । 'युष्मदस्मद्गोऽसोऽश्' इति दकारस्य आश्रवे सवर्णदीर्घ इति भावः ।

'स्वमावेकवचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ
यौगिकौ, न तु प्रथमपराविति स्थितम् । तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन सहगृह्णाति—समस्य-
मान इति । तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम्, भपीत्यस्याहार्यम् । यदि समस्यमाने
युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यशब्देऽपि युवावौ स्वमावपि

समासार्थोऽन्यसङ्घपरस्वेत्स्तौ युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥
 मुजसुहेःस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
 त्वाहौ यूयवयी तुभ्यमह्यौ तवममाविति ॥ २ ॥
 एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
 त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

स्तः इत्यन्वयः । एवाम् मां वा अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ता, इति युवा-
 मार्वा वा अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति च विग्रहे 'अत्यादयः क्कान्ता-
 चर्षे द्वितीयया' इति समासे क्कभ्रमाने युष्मद्भ्रमदो द्वित्वैकत्वान्यतरविनिष्टार्थं
 वाचिनी षदा, तदा समासार्थो मुञ्जसुहेःस्सु परत आदेशात् अन्यसङ्घश्चदपि युष्मद्भ्रमदर्थ-
 गतसख्यापेक्षया अन्यसख्याकश्चेदपि युष्मद्भ्रमदर्थगतद्वित्वे युवावौ तदर्थगतं कवे
 त्वमौ च द्विवचनेकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवतः, युवावादेशविधौ द्विवचन
 सङ्घस्य, त्वमभ्रमदशविधौ एकवचनसङ्घस्य च योगिकत्वात्प्रयणात् । एकवचने प्रत्यये
 परतभवमादेशौ द्विवचने प्रत्यये परतो युवावादेशौ ह्यययोऽश्रयणे तु एवाम् मां वा
 अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मद् शब्दे अत्यस्मद्शब्दे च युष्मद्
 शब्दोद्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् तथा युवामार्वा वा
 अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मद्भ्रमदोऽकवचने बहुवचने
 च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामिष्यन्ति स्यादित्यर्थः ।

ननु युष्मद्भ्रमदोद्वयं कवे युवावौ, एकार्यं कवे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् ?
 नेत्याह—मुजसुहेःस्सु इति । द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे स्वाहावित्यादि तत्तासुत्र
 प्रतीकग्रहणम् । इतीत्यनन्तरं ये ह्यययोऽश्रयणम् । 'त्वाहौ सौ यूयवयी जसि, तुभ्य
 मह्यौ छधि, तवममौ छसि' इति मुजसुहेःस्सु ये आदेशा विहिताः ते अनियुष्मद्
 त्वस्मद्भ्रमदभ्रम्याम् एकद्विवचनवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्वयर्थकत्वं यु-
 वावौ, एकार्यं कवे त्वमौ कुतो नेत्यत आह—एते इति सूतीयश्लोकं पूर्वार्धमेकं वा
 षयम् । एते स्वाहादय, स्वके स्वोद्ये विषये मुजसादौ युवावौ बाधन्ते । कुतः ? पर-
 त्वात्—युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वात्वेन स्वाहाविभिर्युवावयोर्बाध ।
 त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तेषां प्येतामिष्यन्त आह—त्वमावपीति । पूर्विति । विप्रतिषेधे
 सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः 'सुसुपा' इति समासः । एतीयान्तात्तसि । विप्रतिषेधस्य
 परसङ्घस्य इष्टवाचित्वा क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः ।
 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रमाप्ये तु त्वमावेकवचने' इति सूत्रे 'सोप' ह्यनुवर्त्य
 'मुजसुहेःस्सुमिष्यन्ति' इति व्याख्यातम् ।

द्वयेकसङ्ख्यः समासार्थो बहुर्ये युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वयेकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

त्वाम् मां वा अतिक्रान्त इति विप्रहे—अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियुयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वा मः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् । अति-त्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङविभ्यस्तोः—अति-त्वत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतिमत् । भ्वाभि प्राश्वत् । अतितव । अतिमम ।

तदेवम् स्वमावेकवचने 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकवचनद्विवचनशब्दयो-
र्यौगिकत्वाश्रयणस्य अस्यासिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिभ्यासिपरिहारार्थत्वमाह—
द्वयेकसख्य इति । चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेत्यध्याहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान्
वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति विप्रहे समासे सति द्विवेकवविशिष्टः समासार्थः
समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदा तु बहुर्येके, तदा युवावौ त्वमौ च न
स्तः, तयोः युष्मदस्मदोः द्विवैकवविशिष्टार्थकरत्वाभावात् । युवावविधौ त्वमविधौ
च युष्मदस्मदोर्द्विवैकवविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एक-
वचने च प्रायये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिभ्यासिः स्यादित्यर्थः । अत्र 'प्राययोत्तर-
पदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचन्युष्मदस्मदप्रहणेऽप्यर्थग्रहणम्' इति वार्तिकव्या-
ख्यात्रसरे 'युवावौ द्विवचने' 'स्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगि-
कत्वाश्रयणमुपलक्ष्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति
विप्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च
विप्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मदत्यस्मदङ्गद्वयोः सुजसङ्ख्यस्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्ति-
षु एकद्विवहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ स्वमादेशौ च उदाहर्य प्रदर्शितौ । सुजस-
ङ्ख्यसु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, त्वममौ इत्येव एवादेशाः उदाहृताः । तदिदं
श्लोकचतुष्टयेन संगृहीतम् ।

तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुपारेणोदाहर्य प्रदर्शयति—त्वाम् मां वा अति-
क्रान्तः इत्यादिना । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति च विप्रहयोस्फलचणमिदम् । विप्रहे
इत्यनन्तर 'रूपाणि वचयन्त' इति शेषः । सुजसङ्ख्यस्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु
एकद्विवहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अथशिष्टपक्रियास्तु केवलयुष्मदस्म-
दङ्गयाः । सुजसङ्ख्यसु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, त्वममौ इत्येते एवादेशाः
पूर्वविप्रतिषेधात् त्वमौ घाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजसङ्ख्यसु केवलयुष्मदस्मदङ्गव

अतिव्ययो. अतिमयो. । अतिव्याकम् । अतिमाकम् । अतिव्ययि । अतिमयि ।
 अतिव्ययो. । अतिमयो. । अतिव्यापु । अतिमापु ॥ युवाम् धावां वा अतिक्रान्त
 इति विप्रहे सुजस्हेङ्सु प्रासवत् । औअम्प्रौट्सु—अतियुवाम् । अतियुवाम् ।
 अतियुवाम् । अत्याधाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् ।
 अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवामिः ।
 अत्यात्वाभिः । अस्ति—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ढसिभ्यसो—अतियुवत् ।
 अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । ओमि—अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्या-
 दयो. । अत्यावयो. । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि ।
 अतियुवामु । अत्यावामु ॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विप्रहे सुजस्हेङ्सु
 प्रासवत् । औअम्प्रौट्सु—अतियुवाम् । अतियुवाम् । अतियुवाम् । अन्यस्माम् ।
 अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मयाम् । अन्य

रूपाणोति निष्कर्षः । अतिव्याकम् अतिमाकमिति । ननु 'साम आकम्' इति ससुट्कनि
 देशाद्यत्र सामः सुटसम्भव तत्रवाकम्, न चात्र सुट् सम्भाष्यते, इह युष्मदस्मदो-
 रूपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात् सुट्. सर्वनाम्नः परस्वामो विहितत्वादिति चेत् ?
 मैदम्—ससुट्कवस्य सम्भावनामात्रविषयत्वात् । एव च सुट् यत्र सम्भविष्यति तत्र
 सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिदेशः, यत्र तु सुट् न सम्भवति, तत्र केवलस्य सामः सुट् ।
 अत्र च 'परस्वयोरपरदयोश्च' इति सूत्रे अतिव्याकमतिमाकमिति । माष्ये तदुदाहरण
 प्रमाणमित्यास्तां तावत् । तत्रैवमुपसर्जनमोः युष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वे उदाहरणा-
 न्युष्वा द्वयर्षवाचिस्त्वे उदाहरति—युवाम् धावां वा अतिक्राव इति । अनिक्रान्तौ,
 अनिक्रान्ताः इति विप्रहेद्वयरूपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वात् सुजस्हे
 ङ्सुभ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवत्, अव-
 शिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वात् । सुजस्हेङ्सु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्य-
 मद्यौ, तवममौ इत्येते परस्वामोः परस्वामोः परस्वामोः वाचिस्त्वात् प्रवर्तन्ते । सुजस्हेङ्सु
 केवलयुष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वेन रूपाणोति निष्कर्षः । अथ युष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वे
 उदाहरणान्याह—युष्मान् अस्मान्वेति । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अनिक्रान्तौ,
 अतिक्रान्ता इति विप्रहेऽत्रियर्थः । द्वयेकसङ्घस्य सम्प्रसारणः इति चतुर्थश्लोकाद्योदा-
 हरणान्येताति । अत्र युष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वात् सुजस्हेङ्सुभ्योऽन्यत्र
 मपर्यन्तस्य क्वापि न स्वमी जापि युवावौ । 'डे प्रामयो' इत्याद्यास्तु भवत्येव ।
 सुजस्हेङ्सु तु स्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमद्यौ तवममौ इत्येते भवत्येव, तेषामेकद्वयर्थं
 विप्रहेऽत्रियर्थंवाचिस्त्वात् । प्रासवदिति । केवलयुष्मदस्मदोरेकार्यंवाचिस्त्वेन ।

स्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः ।
भ्यसि—अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । षसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २ । अत्य-
स्मत् २ । ओसि—अतियुष्मयोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।
४०१ पदस्य ८ । १ । १६ ॥ ४०२ पदात् ८ । १ । १७ ॥ ४०३ अनु-
दात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ॥ इत्यधिकृत्य । ४०४ युष्मदस्मदोः
पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ८ । १ । १२० ॥ पदात्परयोः पादादौ स्थित-
योरनयोः पष्ठयादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्तः, तौ चानुदात्तौ । ४०५ बहुवच-
नस्य वस्त्वसौ ८ । १ । २१ ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठयादिवहुवचनान्तयोर्वस्त्वसौ
स्तः । वानावोरपवादः । ४०६ तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥ उक्तविधयो-
रनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः । ४०७ त्वामौ द्वितीयायाः
८ । १ । २३ ॥ द्वितीयेकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्रावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

पदस्य । पदात् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । इत्यधिकृत्येति । विषयो वक्ष्यन्त इति शेषः ।
अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य
मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' इत्येतत् 'कृतसने च 'सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः
प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेः अधिक्रि-
यते इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । युष्मदस्मदोः षष्ठी । पष्ठयादिविशिष्टयोरिति । षष्ठीचतु-
र्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । पष्ठया-
दिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भव-
ति, 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि पष्ठयादिविभक्तिषु परतः पदत्वम-
स्ति, भ्यामादौ तस्सत्वेऽपि तदितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयो-
जनं मूल एव वचयते । बहुवचनस्य वस्नसौ । उक्तविधयोरिति । पष्ठयादिविशिष्टयोर्युष्म-
दस्मदोरित्यर्थः । तेमयावेकवचनस्य । षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति । अत्र द्वितीयाग्रहणं
नानुवर्तते, तत्र स्वामादेशयोर्वचयमाणत्वात् । 'तेमया' इति सूत्रे तेष्व मेष्व तेमया-
विति विग्रह इति भावः । अयमपि वानावोरपवादः । स्वामौ द्वितीयायाः । स्वाम्
माश्चेति विग्रहः । एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयेत्यादिना ।

अथ विभक्तिक्रमकृष्टद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विवहुवचनक्रमेण चोदाहर-
तिश्रीशः इत्यादि श्लोकत्रयेण । तत्र 'श्रीशस्त्रावतु मापीह' इति प्रथमः पादः । त्रि-

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

मुखं वा नौ ददात्वोशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽभ्यादो नः शिवं वो नो दद्यात्सेभ्याऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयो किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ? 'विदैरशोयैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु ।' स्पमहणाच्छ्रयमाणविभक्ति-

या ईशः पतिः विष्णु र्वा मा अपि पातु इत्यन्तः । अत्र त्वाम्, माम् इति द्विती-
यैकवचनान्तयोः र्वा मा इत्यादेशौ । उक्तात्ते मेऽपि इति स हरिः । स श्रीशः ते मेऽपि
शर्मं सुखं दद्यादित्यन्वयः । 'दृश्यान् दाने' भागिनि षोडि दद्यादिति रूपम् । दद्या-
दिति कश्चिप पाठ । अत्र तुभ्यम् मह्यम् इति चतुर्थ्यैकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति अत्र तव मम इति षष्ठ्यैकवचनान्तयोः ते मे आदेशौ ।
तु वामपि नौ विभुरिति । विभुः सवभ्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र यु-
वाम् आवाम् इति द्वितीयावद्विवचनयोः वां नौ इत्यादेशौ । मुखं वां नौ ददात्वोश इति ।
नौ इत्यनन्तरमपिशब्दोऽप्याहार्यं । अत्र युवाभ्याम् आवाम्भ्याम् इति चतुर्थी द्विवच-
नान्तयोः वानावौ । पतिर्वामपि नौ हरिरिति अत्र युवयोः आवयोरिति षष्ठीद्विवचना-
न्तयोः वानावौ । सोऽभ्यादो न इति । सः हरिः वः नः अपि सभ्यात् सत्तात् इत्यर्थः ।
अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयावद्विवचनान्तयोः वक्षसौ । शिवं वो नो दद्यादिति ।
शिवमिति श्रुत्यनुवचते । न इत्यनन्तरम् अपीत्यप्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, अस्म-
भ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोः वक्षसौ । तेभ्योऽत्र वः स नः इति । स हरिः वः नः
अपि सेभ्यः मज्जनीय इत्यर्थः । 'कृत्वानां कर्तरि षा' इति षष्ठी । अत्र युष्माकम्,
अस्माकम् इति षष्ठीबहुवचनान्तयोः वक्षसौ । त्वां पातु मां पातिविति । अत्र युष्मदस्म-
दोः पदात् परस्वामावात् 'स्वामी द्वितीयाया' इति न भवनीत्यर्थः । यद्यप्यत्र अस्म-
च्छब्दस्य पातिविति पदात् परस्वमस्ति, तथापि सिद्धकालं वाक्यद्वयमिदं त्रिवचित
मित्यदोषः । सवेद्योऽस्मानिति अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वाद्वादेशः । यद्य-
प्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽप्यश्लोकः । तत्र एकैकः पाद्, अष्टाष्टः इति स्थितिः । तत्र मन्व्य-
भावे 'अस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वात् पादत्वम् । कृते तु सन्धौ ।
ओकारस्य परादिखे सति अष्टाक्षरत्वभावात् सवेद्य इत्यस्य पक्षत्वाभावात् अस्मदः
पदात् परस्वामावम् । पूर्वान्तरत्वे तु स्मानित्यस्य पादाद्विस्थितस्य नास्मच्छब्द-
रूपता, तथापि सवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तरत्वात् पदात्वम्, स्मानित्यस्य तु
एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दरूपत्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्त-
त्वात् 'सवेद्यो' इत्यस्य पदात्वम्, स्मानित्यादेराष्टाक्षरत्वं च । परादित्वात्तत्र

कयोरेव । नेह-इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । 'समानवाक्ये निघात-
युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (४७१४) । 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा ११९९) [
तेनेह न--ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव--'शालीनां ते ओदनं
दास्यामि इति । 'एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा
४७१७) । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । घाता ते मकोऽस्ति, घाता तव मको-
ऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ४०८ न चवाहाहैवयुक्त ८ । १ । २४ ॥

बहुवचनपदा । 'ठभयत भाश्रयणे नान्ताशिवत्' इति तु नास्तीनि इण्घातौ निरूप-
यिष्यामः । केचित्त अपादादौ किम् ? 'युष्मान् रघत्तु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वं
दाऽवत्तु' इति प्रत्युदाहरन्ति । तत्र, युष्मानित्यस्य पदात् परस्वामावापेवाप्राप्त्यैः
अस्मानित्यस्य तु पदात् परस्वेऽपि समानवाक्यस्यपदात् परस्वामावात् ।

ननु 'युष्मदस्मदोः पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सृज्यताम्, किं स्थग्र-
हणेन ? स्थग्रहणेऽपि कयञ्चित्तस्यवाच्यस्य लामादित्यत आह--स्थग्रहणादिति ।
स्थाघातुः अहानौ वतंते 'समये तिष्ठ सुप्रीव' इति यथा । समये-मर्यादायां विषये
अनुवृत्ति मा हासीरिति गम्यते । ततश्च पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजंतः
इति व्युत्पत्तिविवक्षिता । पृष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यज्यजतोरित्यर्थः । अलुप्तपृष्ठ्यादिवि-
भक्तिविशिष्टयोरीत फलतीति भावः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदात् पररवं संपाद-
यितुम् इति शब्दः । युषयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः ।
अत्र विभक्तेर्लुक् लुप्तत्वात् अयमाणाविभक्तिकत्वाभावाद्वादेशप्रवृत्तिः । तव पुत्रो
मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र स्वमादेशयोर्वच्यमा-
णात्वात् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थाने इत्यर्थः । निघातशब्दः
अनुदात्तवाची । एकतिङ्गिति । तिङ्श्रयणेन तिङन्त विवक्षितम् । एकः तिङ् यस्येति
विग्रहः । इदं च वाक्यलक्षणमेतदृष्ट्वास्त्रापयोग्येव । तेन 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ
नाढ्याभिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ओदनमिति । ओदनं पचयेकं वाक्यम् ।
तव भविष्यतीत्यपरं वाक्यम् । ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्यत्वेनेक
वाक्यस्यात् पदात् परस्वामावाद्वादेश इति भावः । शालीनामिति । त्रीहीणामित्यर्थः ।
प्रकृतिविकारभावे पृष्ठी । इति वांनावादवः इति । इदं च 'सपूर्वायाः' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । वातेति । महादेवं प्रति वचनमेतत् । अनन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदा-
हरणमाह--तस्मै ते नम इत्येवेति । अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट्, य इन्द्रो वज्रवाहुः'
इत्यादि पूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम् । एवं च किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः ।

न चवाहा । च इत्यव्ययं समुच्चये इति विकल्पे, हा इत्यन्युत्ते, अह इति

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मा च रक्षतु । कथं त्वा मां वा
 न रक्षेदित्यादि । युक्तप्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्पराम्बन्धे त्वादेशः
 स्यादेव—इतो हरिश्च मे स्वामो । ४०९, पर्यार्यैश्चानालोचने ८ । १ । २५ ॥
 अचाक्षुपत्तानार्यैर्घातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्प-
 राम्बन्धेऽन्ययं निषेधः । भक्तस्त्व रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति
 चक्षुषा । ४१० सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८ । १ । २६ ॥ विद्यमानत्वात्

खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां इन्ह । युक्त इति भावे ऋ । तदाह—चादिपञ्चकयोगे
 इति । पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः । एते इति । वांनावाद्य इत्यर्थः । 'युक्तप्रहणदोः
 षष्ठो' इत्यादिसुत्रेभ्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । श्याशेति । कृष्णो मम हा प्रसीदति ।
 अद्भुतमिदमित्यर्थः । कृष्णो ममाह न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेव्यः ।
 ननु 'न चवाहाहैवेः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तप्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् नृत्ती-
 ययैव तन्नामादित्यत आह—युक्तप्रहणादिति । यत्र चाद्यर्थैः समुच्चयादिभिर्युष्मद्-
 स्मदर्शयोः साक्षादन्वयः तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । इतो हरिश्चेति । अत्र चक्षुष्यस्य
 हरिहरयोः साक्षादन्वयः । समुच्चितयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यत्रान्वयः । स्वामीत्यस्य
 मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चक्षुष्यस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयामावात् । मे आदे-
 दास्य निषेधो नेति भावः । पर्यार्यैश्चानालोचने । दर्शनं परयः । 'हृशिरुमेकणे' इत्य-
 स्माद् एव निपातनात् । भावे दास्यस्यः । 'पात्रा' इति पर्यायेषाः । परयः दर्शनम्
 अर्थां वेपां ते पर्यार्याः, तैरिति विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तद्विद्यमानालो-
 चनम्, तत्र विद्यमानः दर्शनार्थकैरित्यर्थः । परयेति इतिना ज्ञानसामान्यं विव-
 चिनम्, अनालोचने इति चाक्षुषपयुंदासात् । तदाह—अचाक्षुषेत्यादिना । चेत्सेति ।
 देवेत्यप्याहार्यम् । हे देव मनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः । परम्परेति । 'न चवाहा' इत्यत्र
 युक्तप्रहणसामर्थ्यात् साक्षादन्वयविवक्षा दुष्का । इह तु तद्विषयाया मानामावात्
 परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः । भक्तस्त्ववेति । देवेत्यप्याहार्यम् । इह
 तत्रैवस्य रूपेणान्वयः । न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य
 प्रयोगेनमाह—आलोचने त्विति ।

सपूर्वायाः । वांनावाद्यारदेशा अनन्वादेशे पाञ्चिकाः, अन्वादेशे तु निर्या इत्युक्तम् ।
 अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सदृशदोऽत्र सलोमक इत्यादिवत् विद्यमान-
 वाची । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, तेन सदेति तुल्ययोगे इति सदस्य समा-
 सः तुल्ययोगवचनं प्राधिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन सदन्त्यं गृह्यते । तदा-

प्रयमान्तात्परदोरनयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरि-
स्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । ४११ सामन्त्रितम् २।१।४८॥ सम्बो-
धने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ४१२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् ५ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अन्न
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिष्ठन्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न ।

ह—विद्यमानेशादिना । परयोऽरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोऽरिति शेषः । भक्तस्त्वमिति । देव
दत्तेत्यस्याहार्यम् । हे देवदत्त त्वमपि भक्तः, अहमपि भक्तः इत्यन्वयः । तेनेति ।
भक्तत्वेनेत्यर्थः । त्रायते इति । पाळयतीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयो-
रिह पुनरुपादानान्वादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं
'हरि' रिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मदस्मदस्यान्वादेशोऽपि त्वादेशविकल्पः । तथा
'त्रायत' इत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'सः' इति प्रयमान्त्रितम्, ततः परस्या-
स्मदस्मदस्यान्वादेशोऽपि नादेशविकल्पः । 'त्रायतः' इत्येतत् मध्यमनिन्यायेन उभ-
यत्र मर्यादयते । तेन निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वं, सः इत्यस्य दिद्यमान
पूर्वत्वं च घोष्यम् । सामन्त्रितम् । प्रातिपदिकार्यसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन
परानुश्रयते । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्बोधने श्रयादिना ।
तदन्तमिति प्रथमग्रहणपरिभाषालम्ब्यम् । महासंज्ञाकरणात् संज्ञाविद्यावपि तदन्त-
ग्रहणम् । अत एव हे है सो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति यावः । अग्ने तवेति । 'अग्ने तव
अवो वयः' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्दः अविद्यमान-
वत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । 'अन्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने
इत्यविद्यमानवदिति भावः । ततः क्रिमिष्यत् आह—इहेति । अग्ने तवेत्यत्र देवा-
स्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः तेनसावादेशो न भवतः, तत्र अस्मानित्यनयोः पदात्
परत्वाभावात् पादादौ स्थितत्वात् । 'अग्ने नय' इत्यत नयेति तिष्ठन्तस्य 'तिष्ठन्-
त्रिष्ठः' इत्यनुदात्तत्वं न भवति । अतिष्ठन्तात् पदात् परं तिष्ठन्तं निहन्यते इति हि
तदर्थः । इह च अग्ने इत्यतिष्ठन्तस्य अविद्यमानवत्त्वात्तिष्ठन्तात् परत्वाभावात्
नानुदात्तत्वम् । अन्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वं न
भवति । पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते इति हि तदर्थः । इह च अग्नेशब्दस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम् । एवं वरुणशब्दस्यापि
नानुदात्तत्वम्, ततः प्राचीनयोः अग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वात् ।

ननु 'सर्वदा रक्ष देव मा' इत्यत्र कर्म नसादेशः, देवैस्त्वस्याविद्यमानवत्त्वादियत्

‘सर्वदा रक्ष देव नः’ इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीन रक्षेत्ये-
दाभ्रित्यादेशः । एवम् ‘इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्य प्राचीनाना-
मामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाभ्रित्य सर्वेषां निघातः । ४१३ नाम-
न्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्य समानाधि-
करणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यानवास्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने

आह—सर्वदेति । ‘लक्ष्मीपते तेऽद्भ्युग रमशामि’ प्रतापकद् ते षवाति.’ इत्यादी
तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमन्वयम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्तात् यमुन्द्वा
ब्दाय पादादिरुपस्थात् । परामति । इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे सर्वेषां निघात
इत्यन्वयः । ‘आमन्त्रितस्य च’ इत्यनुदात्तसर्वमित्यर्थः । सर्वशब्दवर्गिनाष्ट—यमुन
इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति । इति आदिर्धंषामिति विग्रहः । आदिना सरस्वतीशुतु-
द्रीत्यनयोर्ग्रहणम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेषु
पृक्कैरस्मात्प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वात इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः । शुतु-
द्रीशब्दस्य तु अनुदात्तत्वं नेत्यविवादम्, तस्य द्वितीयपादादिरुपस्थात् । ‘आमन्त्र-
तस्य च’ इत्यत्र पदस्य, पदात्, अनुदात्त सर्वसंवादादौ इत्यनुवृत्तः । इमं मे इत्यृचो-
ऽग्रतीक्ष्णन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः । ननु गङ्गा
इत्यस्यानुदात्तवमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने सरस्वति इत्य-
नयोस्तु नानुदात्तत्वसंभवः, ततः प्राचीनयोः गङ्गा यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन
पदात् परत्वात्मावादायत आह—आमन्त्रितानामविद्यानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाभ्रित्येत ।
आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति ष्योजनीयम् । एव च
इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । कश्चित् पुरतकेषु
यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो हर्यते । तत्र आदिना
सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भा-
वेऽपीति सुगममेव । अयं च निघातः पदकाले स्पष्ट श्रूयते ।

नामन्त्रिते । आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तत । सामान्यवचनमित्यनेन विशे-
ष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षित, विशेष्यस्य विभङ्गनापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च
विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानम् अविकरण मध्येति
विग्रहः समानशब्द एकारवपरः । विशेष्यबोधकशब्देन अमेदससगण एकार्यवृत्तिर्यं
विवक्षितमित्याहायेनाह—विशेष्यमित्यादिना हरे दयालो इति । अत्र दयालो इति
समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । तत्र दयालो इत्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वात्सादेश इति भावः । अग्ने देवत्विति । १६

तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (सू ३६५५) । अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः, देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा-इहान्वादेशोऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात-सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादाँ । ४१४ पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । इति दान्ताः ॥ अग्निं मन्यतीत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमयी । अग्निमयः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । इति यान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे किन् । ४१५ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६ । ४ । २४ ॥

तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवरवाभावात् पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दान्त्यलोपे सुपाद्शब्दः । तस्य सुटि रूपाण्याह—सुपादित्यादिना । ऋत्विग् विशेषमाह—पादः पत् । अस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद् इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । यदाह—पाच्छब्दान्तमिति । पाच्छब्दस्येति । पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाद्शब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, न तु तदन्तस्येति भावः । इत्यादीति । सुपदे । सुपदः । सुपदः । सुपदोः । सुपदि । इति दान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । अग्निमदिति । 'मन्य विलोढने' इति भ्वाद्धौ । 'मन्य विलोढने' इति ऋपाद्धौ । उभाभ्यामपि क्ङिति 'अनिदिताम्' इति नलोपे अग्निमत् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ जशश्चत्वं इति भावः । भ्यामाद्धौ ऋत्वेन यस्य दः—अग्निमद्भ्यामित्यादि । सुपि 'ऋरि च' इति चत्वंसू—अग्निमत्सु । 'मन्वे विलोढने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मयि हिंसासंक्लेशनयोः' इति इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्यावित्यादि । इति यान्ताः ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति । प्रअङ्गतीत्यर्थे 'अभ्यु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकादातोः नोपघात् क्ङित्यर्थः । पूजार्थस्य स्वप्ने षपयते । किन्ति 'हलन्त्यम्' इति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'लघाकतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । प्र अच् इति स्थिते—अनिदिताम् । अङ्गस्येत्यङ्गित्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तेद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम् । इत् इस्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः येषां तानि इदित्ति, न इदित्ति अनिदित्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवपष्ठान्तनेतत् उपरः

हल्न्तानामनिदितामज्ञानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति किति च । 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति लुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) नुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णो-प्राञ्चौ, प्राञ्च । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ । ४१६ अचः ६ । ४ । १३ ॥ लुप्तनकारस्यास्यतेर्मस्याकारस्य लोपः स्यात् । ४१७ चो ६।३।१३८॥ लुप्ताकारनकारेऽश्वतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राच । प्राचा, प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य विषयेऽ-

ह्रस्वान्नेति । उपधाया ह्रस्वव्यवयववृष्टयन्तम् । तच्च 'आप्रलोपः' ह्रस्वतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तपद्योके अन्वेति । क् च छ् च षडौ, तौ इतौ यस्येति विग्रहः । तद्वाह हल्न्तानामित्यादिना । इति चकारापूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच् प्राच् इति स्थितम् । तस्मात् सुबुत्पत्तिः । सुटि विशेषमाह—उगिदचामिति । नुमिति । सौ विशेषमाह—संयोगान्तस्य लोपः इति । हल्न्तानामिति सुलोपे सतीति लोपः । कुत्वेन ङकार इति । नासिकास्थानसाम्यादिति भावः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नञ्चापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो अकारः । नस्य श्चुषं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादिष्यर्थः । दासादावधि नुममावाद् प्र अच् अस् इति स्थिते—अचः । अच ह्रस्वमुच्चातो. 'अनिदिताम्' इति लुप्तनकारस्य पद्यन्तम् । भस्वेषधिकृतम् । 'अल्लोपोऽन.' इत्यतः अल्लोप इत्यनुवर्तते । तद्वाह—नुप्तेति । ह्रस्वकारलोपे प्र च् अस इति स्थिते—चौ । अम्बुचातोऽकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् । 'दलोपे' इत्यतः 'पूर्वस्य दीर्घोऽण' इत्यनुवर्तते । तद्वाह—नुप्तेति । प्राच इति । यद्यपि 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राञ्चः इति सिध्यति, तथापि प्रतीचः इत्याद्यर्थं सूत्रम् । प्राग्भ्यामिति । प्राच भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । इत्यादीति । प्राग्भिः । प्राचे । प्राचः, प्राचोः, प्राञ्चु ।

प्रत्यङ् इति । प्रतिपूर्वाद्भवेः किन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुबुत्पत्तिः । 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्न्तानामिति सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्रायश्चाविति । प्रायश्च औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तच्चकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो अकार इति भावः । एषं प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । ननु प्रति अच् इति स्थिते 'अन्तरङ्गधाद्यणि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्रत्यच् ह्रस्वस्मात् शसि असर्वनाम-

न्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते 'अकृतव्यूहाः--' (प ५७) इति परिभाषया ।
 प्रतीचः । प्रतीचा । 'अमुमधति' इति विग्रहे 'अदस् अच्' इति स्थिते । ४१८
 विष्वग्देवयोश्च टेरद्रथञ्चतावप्रत्यये ६ । ३ । ९२ ॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च
 टेरद्रथादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अघतौ परे । 'अदद्रि अच्' इति स्थिते--यण् ।
 ४१९ अदसोऽसेर्दादुदो मः ८ । २ । ८० ॥ अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ
 स्तो दस्य मब । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतन्म्याद्घ्रस्वव्यञ्ज-

स्यानराद् 'ठगिदचाम्' इति शुभभावे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति-दीर्घो न
 भवति, पूर्वस्याणोऽभावात् । ततश्च प्रत्युचः इति स्यादित्यत आह—अच इति लोप-
 स्येत्यादि । 'अचः' इति लोपेन यणित्तस्याकारस्य विनाशोऽनुस्वरवादिह यणन
 भवति ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति
 इकारस्य दीर्घं प्रतीच इति रूपं निर्वाचम् । एतदर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चार-
 ष्वम् । प्राचः परस्येत्यत्र अह्लोपदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घणैव रूपसिद्धेः । भाष्ये
 तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राचः परस्येत्यादौ
 सावकाशस्वमिति वाच्यम्, सवर्णदीर्घणैव निर्वाहात् 'वाणादाङ्गं बलीयः' इति परि-
 भाषया 'अचः' इत्यलोपे सति सवर्णदीर्घसिद्धेः; इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अदस् अच् इति स्थित इति । किन्ति उपपद्यसमाले सुब्लुकि च सति अदस अच्
 इति स्थिते अनिषिद्धम्, इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते, सतीत्यर्थः ।
 विष्वग्देवयोश्च । अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम् । अनयोरिति । विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थः ।
 सर्वनाम्न इति । चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः । अप्रत्ययान्त
 इति । सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र गित्यम् अश्रूयमाणत्वादेवविद्यमानः प्रत्ययः किदादिर्यस्मा-
 दिति बहुव्रीह्याअपणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरद्रथादेशमुदाहरत्य दर्शयति—अदद्रि
 अच् इति स्थित इति । अद्रथादेशोऽयम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य
 परत्वादिति बोध्यम् । यणिति । रेफादिकारस्येति शेषः । अदद्रयच् इत्यतः सुबुत्पत्तिः ।
 अदसो । अदसः असेः दात् ष दः मः इति श्लेषः । अदस इत्यवपवपष्ठयन्तम् । असेरिति
 तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः, तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः ।
 दादिति द्विद्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—अदसोऽसान्तस्येति । असेः
 किम् ? अदस्यति । दाच् किम् ? अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्य' इति यकारस्य न
 भवति । ननु उदूताचिति कथम्, उ इत्यस्यैव अवणादित्यत आह—उ इतीति । उश्च
 ऊय तयोः समाहार इति विग्रहे ह्रन्द्वे सति सुब्लुकि सवर्णदीर्घ 'स नपुंसकम्' इति
 नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य

नयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् अमुमुयञौ अमुमुयञः । अमुमुयञम्
अमुमुयञौ अमुमुईचः । अमुमुईचा, अमुमुयभ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात्
यण् 'अन्त्यवापेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं

सोः 'स्वमीर्नपुंसकात्' इति लुकि उ इति रूपमित्यर्थः । आन्तरतभ्यादिति । अर्धमात्र
स्य व्यञ्जनस्य ईषत्सादृशो मात्रिको ह्रस्व उकारः, इवस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकह्र
सादृश्यादुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रश्रसादृश्यात् द्विमात्र उकार इत्यर्थः । अमु-
मुयञिति । अद्वयस्य स इति स्थिते 'अगिद्वयम्' इति जुमि इवत्वात्किञ्चोपे चकारस्य
संयोगान्तलोपे, जुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वे अद्वयस्य इति
स्थिते प्रथमद्वकारस्य मत्वे सद्गुणस्याकारस्य उत्वे द्वितीयद्वकारस्य मत्वे सद्गुणस्य
रेफस्य उत्वे च कृते अमुमुयञिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपूर्वापर्य-
ज्ञानवती सुगमः । अमुमुयञाविति । प्राञ्जावितिवद्रूपम् । उत्तरमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ
अञ्च औ इति स्थिते यणित् विशेषः । अमुमुईच इति । अमुमु इ अच अस् इति
स्थिते 'अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अच' इति लोपविषये न प्रवर्तते' इत्युच्यते । अङ्गु-
यणित् 'अच.' इत्यकारलोपे 'चौ' इति द्वकारस्य दीर्घ इति भावः । अमुमु.भ्यामिति ।
'चोः कु.' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे मकारादुकारस्य यणमात्रस्य आह-
मुत्वस्यासिद्धत्वादिति । अमुमुईचे । अमुमुईचः । अमुमुईचोः । । अमुमुयञ्च ।

असान्तरमाह—अन्त्यवाप इति । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य
कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अचस इति नाव-
यवधर्मा, किन्तु स्थानवध्नी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । असान्तरस्य अद्वयः
अन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम् । अद्वयस्य अन्त्यवर्णं । सकारो
दात्परो न भवति । अत्रथादेशे कृते तु इकार, अन्तः, सोपि दात्परो न भवति । तत्रच
अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशवापे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव
दात्परस्य उत्तरम्, दस्य च मः, न, तु तत्. प्राचीनयोरेपि द्वाकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं सति 'जो न' इति धात्वादेशेकारस्य विहित नत्व नैता, इत्यत्रव
स्यात् नमत्त'त्यत्र न स्वादिति चेत् ? मैवम्—'अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या
अन्त्यसद्वेदानन्त्यसद्वेशयोयुगपत्प्राप्तौ अन्त्यसद्वेशादेव भवतीति परिभाषा' इति
'एचः सप्तमसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट प्रपञ्चितावात् । यद्यपि 'एचः सप्तमसार-
णम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसद्वेशास्य' इति परिभाषा पठिता
तथापि सैवात्रार्थतः समुह्यता । अन्त्यस्य विकार आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्य-
विकारस्याभावे अनन्त्यविकारे अर्थाभावेऽभ्ययीभावेन सह नमत्तपुरुषो विकल्पयते
इति षड्यमालत्वात्तत्पुरुषः । अभ्ययीभावपक्षे तु 'वृत्तीपाससम्बोधोर्दुल्लम्' इत्यम-
-

वदतां मते 'अदसुयब्' । 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः, तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्रथब्' । उक्तं च (भाष्ये)—

'अदसोऽद्रेः पृथक्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति ।

'विष्वग्देवयोः' किम् ? अश्वाची । 'अश्वती' किम् ? विष्वग्युक् । 'अप्रत्यये' किम् ? विष्वगश्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति--'अन्यत्र घातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । 'अतः कृकमि—' (सू० १६०) इति सः । उदक्, उदसौ,

वाभावः अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत् । अदसुपठिति । अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न सुत्वमिति विशेषः ।

मत्तान्तरमाह—अः सेः सकारस्येति । सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति । असेरिति नायं नन्तपुरुषः, किन्तु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानपट्टी, हकार उच्चारणार्थः, सकारस्यानिकाकारवत् इत्यर्थः । अदसुत्वं इत्यस्य स्यदाद्यत्वे कृते सकारस्यानिकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत् एवाद्सुत्वं इत्यस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अद्रथादेशे सति सकारस्यानिकाकारवत्त्वाभावाच्च मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षत्रयमपि माष्यसंमतमित्याह—उक्तं चेति । अदसः टेः अद्रे-र्विधौ सति अदद्रथच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथक्मुत्वं तदुत्तरयोः अवर्ण-रेफयोस्त्वं च युगपदेव । लाववत् । वलीकलृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफ-श्चकारयोर्वथा 'कृपो रो लः' इति लत्वम्, तथा केचिदिच्छन्ति । अन्त्यसदेशस्त्वैव केचिद् लात्वमिच्छन्ति । अद्रथादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति, हि यतः असेः सकारस्थानकाकारवत् एव मुत्वं दृश्यते, अः सेः यस्येति अद्वि-हिणा प्रतीयत इति योजना । विष्वग्देवयोः किमिति विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थमित्य-र्थः । अत्राचोति । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नभावाच्चाद्रथादेश इति भावः । अप-त्यये किम् । विष्वगश्चनमिति । अत्र अत इति अयुदादेशस्य अयमागतया जज्ञेरप्रत्य-यान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारादन्तु रूपे उत्तरपद इत्यर्थाद्विष्वगश्चनमि-त्यत्र अद्रथादेशस्याप्रसक्तः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह—अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति । अन्यथा 'अतः कृकमि' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तर-पदाद्यैपात् कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादेयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात् अयस्कार-इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदकिति । उव अश्वतीति विग्रहे किमादिरिति भावः । असादौ 'अवः' इति लोपे

उदधः । शसादावधि । ४२० उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥ उच्छ्रन्दात्परस्य
 लुप्तनकारस्याशतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीच । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।
 ४२१ समः समि ६ । ३ । ६३ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतो परे समः समिरादेश
 स्यात् । सम्यद्, सम्यघौ, सम्यञ्चः । समोच । समीचा । ४२२ सहस्य
 सभिः ६ । ३ । ९५ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतो परे । सप्रथम् । ४२३ तिरसस्तिर्य-
 लोपे ६ । ३ । ६४ ॥ अलुप्ताकारेऽश्वतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
 तिर्यङ् तिर्यघौ तिर्यङ्गः । तिर्यघम् तिर्यघौ, तिरयः । तिरथा, तिर्यग्भ्यामि-
 त्यादि । ४२४ नाञ्चैः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥ पूजार्थस्याश्वतेरुपधाया नस्य
 लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम्—प्राङ्, प्राघौ, प्राशः । नलोपामावाद-

प्राप्ते—उद ईत् । 'अच' इति सूत्रमनुवर्तते, अश्वोप इत्यतः अत् इति च । मस्येत्य
 विकृतम् । तदाह—उच्छ्रन्दादित्यादिना । सम अश्वतीति विग्रहे क्छिञादि । समः समि ।
 समीति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रथम इत्यनुवर्तते । तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
 व्याचष्टे—अप्रत्ययेति । समीच इति । 'अच' इति लोपे 'चौ' इति द्वीघः । तस्य
 सभिः । सहस्य सभिः स्यादप्रत्ययान्ते अश्वतो पर इति व्याख्यानं सुगमत्वाद्युपेक्षि-
 तम् । सप्रथमिति । सह अश्वतीति विग्रहे क्छिञादि पूर्वचत् । सहस्य सप्रथादेशे यण् ।
 तिरसस्तिर्यलोपे । तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रथमे इत्यनुवर्तते । न विद्यते
 'अच' इत्यश्वोपो यस्य स अश्वोपः, तस्मिन्निति विग्रहे । तदाह—अलुप्तेत्यादिना ।
 तिर्यङ्गिति । तिरः अश्वतीति विग्रहे क्छिञादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । तिरथा इति ।
 शसादावधि 'अच' इत्यल्लोपसन्वाद्य तिर्यादेशः सस्य रचुत्वेन वा इति भावः ॥

पूजार्थानुघातोः क्छिनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते—नाञ्चैः । 'अनिदि-
 ताम्' इति सूत्रात् उपधायाः विकृतीत्यनुवर्तते 'आश्लोपः' इत्यतो, न लोप इत्य
 नुवर्तते तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—पूजार्थस्येत्यादिना । पूजाया गम्यत्वे सती-
 र्थयः । न त्वप्राप्नुघातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अश्विते गच्छति
 इत्यत्र नलोपो न । अश्वतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते ।
 समाधानं च अस्याकुलत्वम्, अस्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अस्याकुलगमने च पूजा
 गम्यते । न त्वश्वतेरेव सोऽर्थ इति 'अश्वोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।
 प्राकृति । प्रपूर्वादश्वते । क्छिन् । प्रकर्षेण पूजनमश्वेरर्थः । नलोपामाये प्राङ् इत्यतः
 सुनुपक्षि । इच्छन्त्यादिलोपा, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वरापरसवर्णनिवृत्तौ नकार-
 स्य 'क्छिप्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन ककार इति भावः । प्राश्राविति । स्वाभादिकनका-
 रस्य अनुस्वरापरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति । 'ङिदिताम्' इत्यत्र नलोपिनोऽश्वते-

कारलोपो न—प्राश्चः । प्राश्चः, प्राश्चभ्याम् इत्यादि । प्राश्चु-प्राश्चु-प्राश्चु ।
 एवं पूजार्थं प्रत्यङ्गद्वयः । 'क्रुश् कौटिल्याल्पीभावयोः' । अस्य 'ऋत्विग्' (सू
 ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुश् क्रुशौ, क्रुश्चः । क्रुश्चभ्यामित्यादि
 'चोः कुः' (सू ३७८) पयोमुक्-पयोमुग्' पयोमुचौ, पयोमुचः । 'ब्रध—
 (सू २९४) इति पत्वम्, 'स्कोः' (सू ३८०) इति सलोपः, जश्त्वचत्वे-

रेव ग्रहणाद्यु न । ततश्च नकारद्वयध्वणं न शङ्क्यमिति भावः । नलोपाभावादिति ।
 शसादावचि 'ध्वः' इति लोपो न भवति । लुप्तनकारस्यैवाश्रितेस्तत्र ग्रहणादिति
 भावः । प्राश्च इति प्र अण्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । 'नाश्चैः
 पूजायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमैव-रूपसिद्धावचि शसादावचि नकारध्वणं न स्यात्,
 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात् । असर्वं । मस्थानतया 'उगिदधाम्' इति नुमश्चा-
 प्रसक्तेरिति बोध्यम् । प्राश्चभ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वात् चकारस्य संयोगा-
 न्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विप्रत्ययस्य' इति कुत्वेन हकारः इति
 भावः । इत्यादीति । प्राश्चिः । प्राश्चैः, प्राश्चभ्याम् प्राश्चभ्यः । प्राश्चः प्राश्चोः, प्रा-
 श्चाम् । प्राश्चि, प्राश्चोः । प्राश्चुविति । 'ङुणोः कुक्कुक्' इति वा कुक् । 'वयो द्वितीयाः'
 इति पञ्चे स्रश्च बोध्यः । एवमिति । सुटि-पूर्ववदेव रूपाणि । शसादावचि प्रत्यङ्गः,
 प्रत्यङ्गा । प्राश्चभ्याम् । अमुमुयश्चः । अमुमुयश्चभ्याम् । उदश्चः । उदश्चभ्यामि-
 त्यादि ज्ञेयम् ।

क्रुश् कौटिल्येति । नलोपाभावोऽपीति । 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः निरुपप-
 दात् किञ्चपि निपात्यत इत्यर्थः । सति तु नलोपे चकारो न क्षयेत् 'उगिदधाम्' इति
 नुमः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु स्वाभाविकप्रोपचस्यैव घातपाठे निर्देशात्
 नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति । अत एव 'परेश्च वाङ्मयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुश्-
 त्यत्र चकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वेमाशङ्क्य ऋत्विगित्यादिसूत्रे क्रुश्चेति निपातनात्
 कुत्वं नेत्युक्तं सङ्गच्छते । यदि तु नस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यां अकारो निर्दिश्येत, तर्हि
 तस्य 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः स्यात्, कुत्वे कर्तव्ये परस-
 वर्णस्यासिद्धत्वादिभ्यास्तां तावत् । नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—ऋत् इति । ह्रस्व्या-
 दिलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विप्रत्ययस्य' इति कुत्वम् । क्रुश्भ्यामिति । संयो-
 गान्तलोपे नकारस्य कुत्वं हकारः । अत्र प्रथमैकध्वचने श्यामादावचि कुत्वं निपात-
 नादेव न भवति, चवर्गपञ्चमप्रकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च वाङ्मयोः' इति सूत्रभाष्यकै-
 टस्वरमः । पयोमुगिति । 'मुच्छ्र मोचणे' क्विप् । सुपूर्वात् 'भोद्यश्च छेदने' इति धातोः
 क्विपि ग्रहिय्या' इति मग्रप्रमाणे सुवृश्चकब्धः । तस्य विशेषमाह—ब्रथेति-पर-
 मिति । ह्रस्व्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य परधमिष्यर्थः । सलोप इति । घातपाठे ब्रध-

सुहृद्-सुहृद्, सुहृधी, सुहृद्यः । सुहृदत्सु-सुहृदत्सु । इति चान्ताः । 'वर्तमाने पृष-
 द्बृहन्महज्जगच्छतृष' (उ० २४१) एते निपात्यन्ते, शतृष्येषां काम्यं स्यात् ।
 ङगित्त्वान्नुम् । 'सान्त महत्—' (सू ३१७) इति दीर्घः । मयते पूष्यत इति
 महान्, महान्तौ, महान्तः । हे महन् । महतः । महता, महद्गुणामित्यादि ।
 ४२५ अस्वसन्तस्य चाघानोः ६ । ४ । १४ ॥ अस्वन्तस्योपधाया दीर्घः
 स्यादातुमिषासन्तस्य चासम्बुद्धौ चो परे । परं नित्यं च नुमं चाधित्वा वचनसा-
 मर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान्, धीमन्तौ, धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ

इति सस्य रज्जुवे कृते षम् इति निर्वृताः । तत्र रज्जुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को.' इति
 सकाराय कोप इत्यर्थः । 'वाऽधसाने' इति चार्त्तं पश्य टः । सद्भावे जरावेन च इत्य-
 र्थः । सुवृद्विस्विति । चार्त्तस्यासिद्धत्वात् पूर्व 'ङः सि' इति वा धुट् । सतश्चार्त्तमिति
 भावः । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ महद्बृहदे विशेषे वक्तुमाह—वर्तमाने । उणादि-
 सूत्रमेतत् । निपात्यन्ते इति । तत्र 'पृषु सेचने' 'वृद्धि सुद्धौ' अनद्योगुणामावा, महः
 कर्मणि अतिप्रत्ययाः, रामेजंगादेशरथेति विशेष । शतृषदिति । शतृष्ययान्तव-
 दित्यर्थः । ङगित्त्वादिति । सतृषद्भावेन सुटि ङगित्त्वान्नुमित्यर्थः । सान्तेति । सुटि
 महन्त्सु, औ इत्यादिरिप्यती नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घं इत्यर्थः । मयते
 इति । 'वर्तरि कृत्' इति कर्मण्यं चाधित्वा निपातत्वात् 'मह पूष्याय' इति धातोः
 कर्मणि अतिप्रत्यया, इति भावः । महानिति । नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगारतलोप
 इति भावः । महान्ताविति । नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । हे मह-
 च्छिति । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेः 'सान्तमहत्.' इति दीर्घो नेति भावः । महत्
 इति । असर्वनामस्थानावाच्छसादौ न दीर्घः । धीः अस्थास्तीत्यर्थे धीशब्दान्तमुप्
 पकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । तद्विस्तान्तावेन प्रातिपदिकत्वात् सुदुत्पत्तिः ।
 धीमत् सू इति स्थिते—अस्वसन्तस्य । अत्त इति लुप्तचण्डोर्कं पृथक्पठम् । अङ्गविशेषण-
 त्वात्तदन्तविधिः । अघातोरित्यसन्तविशेषणम् । नोपधाया, इत्यतः उपधाया इत्य
 नुवर्तते । अस्वसन्तस्य धातुमिषासन्तस्य च उपधाया इति कथ्यते । 'सर्वनामस्थाने
 चासंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साधिति 'उलोपे' इत्यतो दीर्घ इति
 चासंबुद्धौ । तदाह—अस्वसन्तस्यादिना । मधु कृते अकृते च दीर्घं प्रकृत्यहस्य नुमो
 निरत्यरात् परश्चाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अस्वसन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घं इत्यत
 आह—परमिति । वचनसामर्थ्यादिति । अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भावः । ततो
 नुमिति । दीर्घ कृते नुमित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे च्छाधितं तदुच्चाधितम्' इति त्वनिरवय,

महद्वत् । धातोर्प्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्य-
जन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । 'उगिद्वाम्—' (सू २६१) इति सूत्रेऽ-
उग्रहणं नियमार्थम्—'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यधतेरेव' इति । तेन 'अत' 'ध्वत्'
इत्यादौ न । 'अधातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्यम् । गोमान् गोमन्तौ

'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तरिति भावः । गोमानिति । क्विप् नुमि
हृक्क्यादिलोपे संयोगान्तलोपे रूपमिति भावः । हे शोमन्निति । असम्बुद्धौ इत्युक्तेः
न दीर्घ इति भावः । महद्वदिति । असर्वनामस्थानतया असाद्धौ नुममादादिति भावः ।
अत्वसोरिति वक्ष्ये अन्तग्रहणं तु अत्वन्तमाग्रप्रणयम् । अन्वया उपदेशे ये अत्व-
न्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मनुष्यादयः । न कृते उपदेशे अत्वन्ता इत्याहुः । नन्वधा-
तोरित्येतत् असन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कृतो नेत्यत आह—धातोर्पीति ।
अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् अधातोरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वं नाधि-
तमित्यर्थः ।

ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—गोमन्तमिति । आचरतीति वेत्य-
नन्तरम् इत्यर्थे इति शेषः । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थं 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि
'नः क्ये' इति नियमात् पदेष्वभावाद्भ्रश्वामावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति
धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'क्यप् हळः' 'अतो लोपः' इति यलोपाद्धोपयोः गोमत् श-
ब्दात् सुबुत्पत्तिः । गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वपातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्ष्यः'
इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भावः । एवं-
विधात् गोमत्वशब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घ सति 'उगिद्वाम्' इति नुमि
हृक्क्यादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचार-
क्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कथमस्य उगिद्वाम् इति नुमागमः,
अधातोरेव उगितो नुमिधानादित्याशङ्क्याह—उगिद्वामिति सूत्रे इति । उगितः
सर्वनामस्थाने इत्येतत्तदेव सूत्रमस्तु अश्रुतेः उगित्वादेव सिद्धेः । अतः अउग्रहणमति-
रिच्यमानं नियमार्थमित्यर्थः । नियमशरीरमाह—धातोश्चेदिति । 'धातोश्चेदुगितः
कार्यं स्यात् तद्दि अश्रुतेरेव ननु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्' इति पूर्वोक्तवदः । निय-
मस्य फलमाह—तेनेति । 'अन्सु च्वन्सु गतौ' इत्युगितौ धात्, तास्मां क्विपि 'अनि-
दिनां हळ उपधायाः' इति यलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हृक्क्यादिलोपे 'वसुधसु' पूर्वस्वनुदाहा, व-
इति दत्वे ध्वत् ध्वत् इति रूपमिष्टम् । उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्तं तु अत्रापि नुम
स्यात् । कृते त्वउग्रहणे उक्तनियमलाभाद्न नुम न भवतीत्यर्थः । तर्ह्येतावतैव सिद्धे
अधातोरिति किमर्थमित्यत आह—अधातोरिति स्थितिः । अधातुः पूर्व भूतः अधातुभूत-
पूर्वः, पूर्वम् अधातुभूतस्यापि नुमर्यमवातोरित्येतदित्यर्थः । ततश्च उगिद्वाम् सर्वनाम-

गोमन्तः इत्यादि । 'भातेर्भवत्' (उ ६३-) भवान्, भवन्ती, भवन्तः । शत्र-
न्तस्य त्वत्त्वन्तत्वाभावात् दीर्घः-भवतीति भवन् । ४२६ उभे अभ्य-
स्तम् ६।१।५॥ पाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते । उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।
४२७ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्वृत्तं न स्यात् । ददत्-

स्थाने इत्येकं वाच्यम् । नञ् अघातो रित्यभावेऽपि अउग्रहणात्घातोऽङ्गित इति लामा-
दघातोऽङ्गितो नलोपिनोऽङ्गतेषु नुमागम इत्यादिरयथः । अघातो रित्यपरं वाच्यम् ।
उक्तो नुमागमः अघातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यञाचारविधुप-
रदनन्तरं घातुत्वे सामपि क्यञाघातपत्तेः पूर्वम् अघातुत्वात्संघान्नुम् निर्वाच इत्यर्थः ।
एतत् सर्वम् 'उगिदचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र क्यञपदे दीर्घं नुमि च
कर्तव्यं अलोपो य स्यान्निदत्, दीर्घविधौ तद्विधेयात्, वदौ लुप्तं न स्यान्निय-
द्वियुक्तम् ।

अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—भातेर्भवत्प्रितिः ङणादिसूत्रमेतत् । भाघातोर्भवत्तुः
इत्यादिरयथः । उकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । -द्वित्वसामर्थ्याद्भ्रमस्यापि टेलोपः ।
भवत् इति रूपम् । भवानिति । भवच्छब्दात् सुः । 'अवसंभ्रतस्य' इति दीर्घः, 'उगिद-
चाम्' इति नुमि, इवच्छवादिछोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः । शत्रन्तस्य स्थितिः ।
'लट्' शतृनामचौ' इति भूघातोर्लट् शतृ आदेशः । ङकार इत्, अकार इत्, घप्,
गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अवन्तत्वाभावात्संभ्र-
स्येति दीर्घो न भवति । तत्र उकारानुबन्धमहणादिरयथः । भवन्निति । सौ नुमि
इवच्छवादिछोपे संयोगान्तलोपः । भवन्तादित्यादि तु पूर्वदेवेति भावः । वाभूघातोः
लटः । शत्रादेशो घाप । जुहोत्यादिभ्यः रलुः । 'रलौ' इति श्रित्यम्, अघातसहस्रत्वा,
'रनाभ्यस्तयोरात्' इत्यलोपः, ददत् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । 'उगिदचाम्'
इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्तात्' इति तद्विधेय वचनम् अभ्यस्तसंज्ञामाह—उभे अभ्य-
स्तम् । 'पृष्ठाधो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे 'इत्यनुवर्तते' । उभेग्रहणे समुदायप्रतिपत्त्य-
र्थम् । द्वे इत्यनेन च यथाश्यायविहितमेव द्विष्व विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विधिवी
भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायात् । तदाह-पाठेत्यादिना । समुदिते किम् ? नेनि-
जतीत्यथ प्रापेकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादि' इत्युदात्तः प्रापेक स्यात् ।
नाभ्यस्ताच्छत्र- । इदितो नुमि भानोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह-भ्यस्तादिरवा-
दिना । ददादिति । ददत् शब्दात् सुः । इवच्छवादिछोपः । 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात्
'उगिदचाम्' इति नुमि न । अवन्तत्वाभावाच्च न दीर्घ इति भावः ।

'जञ् नञ्णहसनयोः, जागृ निद्रापये, दरिद्रा दुर्गती, चकाघु दीप्तौ, चागु भद्र
शिष्टौ, दीधौ दीप्तिदेवनयोः, वेवीञ् वेतिना तुष्ये' इति सप्त घातवः अवादी पठिवा

ददद्, ददत्तौ, ददतः । ४२८ जक्षित्याद्यः षट् ६ । १ । ६ ॥ षट्
धातवोऽन्ये जक्षितिव्य सप्तमः एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्-जक्षद्, जक्षतौ,
जक्षतः । एवं जाषत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेभ्योर्द्विस्वेऽपि छान्द-
सत्वाद्द्वयत्ययेन परस्मैपदम् । दीष्यत्, वेभ्यत् । इति तान्ताः । गुप्-गुव्, गुपौ,
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । इति पान्ताः । ४२९ त्यदादिषु दृशोऽनालो-
चने कञ् ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वहानार्याद् दृशोर्धातोः कञ् स्यात्, चात्

लुग्विकरणाः । तेभ्यो छटः प्रात्रादेशे शब्लुकि सुबुपत्तौ 'नाभ्यस्ताश्छटुः' इति विषेभ
हृष्यते । अभ्यस्तसंज्ञायाश्च-द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाप्राप्ताविदमारभ्यते-तक्षित्या-
द्यः षट् । अभ्यस्तमित्यनुकृते षड्वचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र छडितिः भादि-
र्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति जङ्घातुमारभ्य षण्णामेव ग्रहणं स्यात्,
वेवीहो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जागृ ह्यारभ्य षण्णां ग्रहणं
स्यात्, न तु जङ्घे । अतो व्याचष्टे-षट्धातवोऽन्ये जक्षितिव्य सप्तम इति । अत्र विवरण-
वाक्ये जक्षितिरिति शित्पा निर्वृत्ताः, जङ्घातुरित्यर्थः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति
हृदागमे रूपम् । सूत्रे जङ्घ इति पृथक्पदम् । इतिना जङ्घिः परान्तरयते । इति भादिः
येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च ह्रस्वाद्यः षट् इत्यनेन जङ्घ धातोः
अन्ये जागृ ह्यारभ्य षट् धातवो विवक्षिताः । च लभ्यः अभ्याहायः । एष च जङ्घ
धातुश्च जागृधातुमारभ्य षट् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवः अभ्यस्तसंज्ञाः स्युरिति
फलतीत्यर्थः । तद्विद्ं भाष्ये स्पष्टम् । जक्षदिति । अभ्यस्तस्याग्निपेक्षे इति भावः ।
ननु दीधीवेभ्योर्द्विस्वाद् 'अनुदात्तश्चित' इति आत्मनेपदसंज्ञक एव छटः ज्ञानप्रादेशः
स्यात् न तु प्रात्रादेश इत्यत आह-दीधीवेभ्योरिति । दीधीवेभ्योः छन्दोमात्रविषयत्वं
तिरुन्ताधिकारे वचयते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छान्दसं परस्मैपदम् ।
अतः ज्ञानजसम्भवाद् प्रात्रादेशः पक्षेऽप्यर्थः । दीष्यद् वेन्यदिति । दीधी वेवी ह्यारभ्या
छटः सत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः । अभ्यस्तत्वाच्च नुम् नेति भावः तान्ताः ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । गुषिति । 'गुप्, रक्षणे' क्विप् । 'आमाद्यम् आर्षधातुके
वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो नेतिभावः । गुब्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वाद्
भ्यामादौ जश्मिति भावः । इति पान्ताः ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । तादृशशब्दं व्युत्पादयितुमाह-त्यदादिषु । शका-
रात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन् अनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं
विवक्षितम् । तदाह-त्यदादिभित्यादिना । अनालोचनेषु क्विन् ? तं पश्यति तद्दर्शः ।

किन् । ४३० आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ६१ ॥ सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः
स्याद्दृशदृशवत्पु । कुत्वस्वासिद्धत्वात् 'प्रथ—' (सु २९४) इति षः । तस्य
जरत्वेन ङः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन पच्चे कः । तादृक्-तादृग्-तादृशौ
तादृश । 'पत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकारः' इति कैयटह्रस्वदत्तादिमते तु चर्त्वाभाव-
पच्चे ख एव श्रूयते, न तु गः, जरत्वं प्रति कुत्वस्वासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्यो यत्'

कर्मण्यण् । कश्चि तु कित्वाद् गुणो न स्यात् । तत्प्राग्दे उपपदे किञ्चि उपपदसमासे
सुप्सुकि तद् इत् इति स्थिते—आ सर्वनाम्नः । आ ह्रस्वविभक्तिकनिर्देशः । 'दृश-
वत्पु' इति सूत्रमनुवर्तते । तादृक्—सर्वनाम्न इति अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यपरि-
भाषाकर्म्यमिदम् । दकारस्य भावे सवर्जदीर्घः । तादृक् इति रूपम् ।-ततः सुप्-
स्पतिः । क्वत्वेति तादृक् स इति स्थिते ह्रस्ववादिषोपे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति
कुत्वस्वासिद्धत्वात् 'प्रथ' इति च ह्रस्वर्यः । तस्येति । 'प्रथ' इति सप्तमस्य पकार-
स्येऽपर्ययः । तस्य कुत्वेनेति । दकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकार इत्यर्थः ।
तस्य चत्वेनेति । गकारस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्वाविकल्प इत्यर्थः । तादृगिति । स इव
ह्रस्वत इति न विग्रहः 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तव्येव किञ्चिद्विधानात् । किन्तु कर्मकर्त्तरि
किन् । स इवायं परयति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । 'होत्रेण ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्र
वृत्तिवाद्ज्ञानार्थता' इति 'त्यदादिषु हस्तेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रुद्रशब्द
पञ्चायमित्यन्धे ।

अथात्र कैयटादिमतं श्रूयति—पत्वापवादत्वादिति । यद्यपि दृशगन्तुयुजिकन्तुपु
अभाष्येऽपि मञ्जादिष्वे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वमारम्यते । तथापि क्विपेव
सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके किन्' 'त्यदादिषु हस्तेऽनालोचने कञ् च' इति विवन्विधानं
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्यं क्रियमाणं घृतस्पृक् तादृक् इत्यादिषु अप्रवृत्तौ निरय
काशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये कुत्वस्य फलतः पत्वापवादत्वमिति भावः । विवन्वि
धानं 'विवन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्यमेव इति 'स्पृशोऽनुदके' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । अनवकाशत्वादेव च पकारविषये कुत्वस्य नासिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृ-
शोऽनुदके विवन्' इत्यादिना स्पृशादेः विवन्विधिवैपर्यात् । उक्तं च 'पूर्वासासिद्धम्'
इत्यत्र भाष्ये—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति । खकार इतीति । अधोषमद्गमाजसा-
म्यादिति भावः । ख येति । तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम् । गकारस्य कुत्वेन
खकारे सति तस्य 'वाऽवसाने'ऽइति चर्त्वापच्चे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वाभावपच्चे
तादृक् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयतेत्यर्थः । नन्वस्तु शकारस्य खकारः ।
अथापि तस्य चर्त्वाभावपच्चे जरत्वेन गकारो निर्वाच इत्यत्र आह—जरत्वं प्रतीति ।

(सू १४२९) इति निर्देशान्नादिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । 'ब्रश्च—' (सू २९४) इति पत्वम्, जश्चत्त्वे । विट्-विड्, विशौ, विशः । ४३१ नशेर्वा ८ । २ । ६३ ॥ नशोः क्वर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग्-नट्-नड् नशौ, नशः । नग्भ्याम्-नड्भ्यामित्यादि । ४३२ स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः किन् स्यात् । (घृतस्पृक्-घृतस्पृग्, घृत-स्पृशौ, घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणाकित्प्यपि कुत्वम् ।

जश्चनेन गकारे कर्तव्ये शकारस्वानकस्य कुत्वसम्पन्नकारस्यासिद्धतया झलोऽभावेन जश्चासम्भवादित्यर्थः । अथ कैयटादिमते उक्तद्रोपं निरस्यति—दिगादिभ्यो यदिति । 'विश प्रवेशने' क्तिप् विश् इति रूपम् । तस्य विशेषमाह—ब्रश्चेति पत्वमिति । विश् सू इति स्थिते ह्रस्वघादिलोपे 'ब्रश्च' इति शकारस्य पकार इत्यर्थः । जश्चत्त्वे इति पस्य जश्चनेन ङः । 'वाऽवसाने' इति चत्वेन पश्चे टः इत्यर्थः । विड्भ्याम् । विट्सु विट्सु ।

'णञ् अक्षराने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततः सुच्युत्पत्तिः । सोर्ह्रस्वघादिलोपे ब्रश्चादिना नित्यं प्राप्ते प्राप्ते—नशेर्वा । 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरिरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इति च । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—नशोः क्वर्ग इत्यादिना । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पश्चे 'ब्रश्च' इति पत्वम् । नक्-नगिति । कुत्वपश्चे जश्चत्त्वाभ्यां रूपे । नट्-नडिति । पत्वपश्चे जश्चत्त्वाभ्यां रूपे । नग्भ्याम्-नड्भ्यामिति । कुत्वपश्चे जश्चनेन गकारः । पत्वपश्चे तु जश्चनेन शकारः । 'मस्तिजनशोश्चलि' इति जुम् तु न, घातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्घृष्यमाणत्वात् । स्पृशोऽनुदके । अनुदकं ज्ञपीति । उदकश्चाब्दभिन्ने सुषन्ते इत्यर्थः 'सपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । घृतस्पृक् घृतस्पृगिति घृतं स्पृशतीति विग्रहे किन् । उपपद-समासः । सुङ्कुक् । घृतस्पृशश्चाब्दात् सुच्युत्पत्तिः । सोर्ह्रस्वघादिलोपः । 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्व 'ब्रश्च' इति पः । तस्य जश्चनेन ङः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्त्वविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृशु । अथ 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र किनः कुः इत्येतावतैव क्विब्रन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभावेत्युक्तं युज्जन्तनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह—किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्पीति । सति भवतीति शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशोः क्विन् विहितः । अतो निरूपसर्गात् स्पृशोः क्विबेव । तस्य सम्प्रति क्विब्रन्तत्वाभावेऽपि कुत्वं भवत्येव, बहुव्रीह्याश्रय-नेन क्विब्रन्तत्वं मात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतात्मादिति भावः ।

स्पृक् ! षड्गकाः प्राग्वन् । - इति शान्ताः । 'निष्प्रा प्रागल्भ्ये' । अस्मान्
 'ऋत्विग्' (सू ३७३) आदिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तरं च निपात्यते ।
 कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । घृष्णीतीति दधृक् दधृग्, दधृषी, दधृषः । दधृ-
 म्यामित्यादि । रजानि मुष्णातीति रजमुट्---रजमुट्, रजमुषी, रजमुषः ।
 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्---षट् । षट्भिः । षट्भ्यः । षट्भ्यः । 'षट्चतु-
 र्भ्यश्च' (सू ३३८) इति षुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुन्बनिषेधः । 'श्रोतु-
 नासिके--' (११६) इति विकल्पं वाकित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा
 ५०१७) इति वचनात्तिस्यमनुनासिकं । षण्णाम् । षट्सु-षट्सु । तदन्तविधि-
 परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषप । प्रियषपाम् । क्वं प्रति परवस्या-

षड्गकाः प्राग्वदिति । पावप्रशस्वङ्कावचर्वेरिति भावः । इति शान्ता ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । दृष्टशब्दस्य ध्रुवपत्तिं दर्शयति—अधृषेति । 'आदि-
 जिदुडवा' इति जिः इत् । आकारस्तु 'उपदेशोऽनुनासिकः' इति इत् । ऋत्विगादि-
 नेति । क्तिच्चादिप्रथमं निपात्यते । किन्ति लुप्ते घष इत्यस्य द्वित्वम् । 'डरत्' रपरत्त्वम् ।
 हलादि शेषः । किञ्चाच्च लघुपधगुणः, षट्प् इति रूपम् । 'अनायादिर्निष्पन्न' हापा
 षदात्तनिष्पन्नमन्तोदात्तनिपातनम् । कुत्वात्पूर्वमिति । जश्त्वेन प्रति कुश्वस्यासिद्ध
 र्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य ङकार इत्यर्थः । गः कः इति । 'किप्रशयस्य' इति डस्य
 कुत्वेन गकारः, तस्य चत्वेन ककार इत्यर्थः । रजमुदिति । 'मुष स्तेये' क्विप्, उपपद्
 समासः सुब्लुक्, इषक्यादिछोपः, जश्त्वेन चर्त्वे इति भावः । षपत्तदो निरर्थं बहु
 वचनात्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि वक्ष्यति—बह्व्यो लुगिति । अनेन जश्त्वातोः
 लुकि जश्त्वेन चर्त्वे इति शेषः । तदन्तविधिरिति । 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्य-
 नयोराङ्गवादिनि भावः । प्रियाः षट् यस्येति बहुमीहो प्रियषपशब्दस्य एकद्विवहु
 वचनानि सन्ति । प्रियषट् प्रियषट्, प्रियषपौ, प्रियषषः इत्यादि रजमुपशब्दवत् ।
 तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुक्नुदात्तात्तद्वत् आह—गौणत्वे
 रिति । 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिदर्शवलेन तदर्थमाधान्य एव
 लुक्नुदोः प्रवृत्तेरिति भावः । पठिमुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ इयक्षायां वाचि' इति धातोः
 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सम्प्रत्यये 'मन्मन्तोः' इति द्वित्वे
 हलादिशेषे 'सन्मन्तः' हायभ्यासस्य इत्वं, सन् इट्, 'सनाद्यन्ताः' इति धातु
 र्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, 'अतो छोपः' पिपठिष् इति पकारान्तम् । कृष्-
 तशब्दः प्रातिपदिकवत्, तदा सुः, तत्र विभोपं दर्शयति—इत्वं प्रतीति । 'बहौ लुप्तं न

सिद्धत्वात् 'ससञ्जयो युः' (सू. १३२) इति कत्वम् । ४३३ वोरूपघाया दीर्घ
 इकः ८ । २ । ७६ ॥ रेफवान्नस्य घातोऽपघायाः इको दीर्घः - स्यात्पदान्ते ।
 पिपठोः पिपठिषोः पिपठिषः । पिपठोभ्याम् । 'वा शरि' (सू० १५१) इति वा
 विसर्जनीयः । ४३४ नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥ एतैः प्रत्येकं
 वृद्धधानेऽपि इण्कुम्भ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य पत्वम् ।
 पिपठोष्पु-पिपठोःपु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादानेकव्यवधाने पत्वं न-निस्त्व ।

स्यानिवत् इति निषेधाद्दृष्ट्वादिषोपे कृते 'ससञ्जयो रुः' इति कत्वम् । न-च सकारा
 भावः दृष्ट्वाः, कत्वं प्रति परस्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ।

वोरूपघायां । र च व च वीं तयोरिति विग्रहः । 'सिपि घातोर्वा' इत्यतो घातो
 रित्यनुवर्तते । वोरिति तद्विषोपणम् । तदन्तविधिः । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'शकोः
 संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—रेफेत्यादिना । पिपठोरिति । ठकारा-
 दिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः । पिपठोभ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पद-
 खात् 'वोरूपघायाः' इति भ्यामादौ पदान्तत्वच्छणो दीर्घ इति भावः । सुपि विशेष-
 यमाह—वा शरीति । पिपठिष् सु इति स्थिते परस्वस्यासिद्धत्वाद्दुत्वे दीर्घे विसर्जनीये
 तस्य सत्वं वाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्ज-
 नीयस्य सत्त्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठोःन इति स्थिते इण्कुवर्गाभ्यां
 परस्वभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे अप्राप्ते—नुम्विसर्जनीय । इण्कोः इति,
 मूर्धन्यः इति चानुवर्तते । तदाह—एतैः प्रत्येकमित्यादिना । अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभि-
 र्बन्धनं विवक्षितम्, न तु 'अट्कुप्दाङ्' इतिवत् यथासम्भवं व्यवधानमिति भाष्ये
 स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि परस्वमिति भावः । विसर्जनी-
 यस्य सत्त्वपक्षे आह—ष्टुत्वेनेति । पिपठोस्सु इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा
 रूपवाच्यमाश्रित्य ईकारादिणः परस्वात् द्वितीयसकारस्य पत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य
 ष्टुत्वेन पकारः, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति च; अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
 एवं च 'नुम्विषोपघायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यक्तमित्याहुः । अयोग-
 वाहानां शर्षपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । निस्त्वेति । 'णिसि
 जुग्घने' लुग्विकरणः । 'णो नः' इति णस्य नः । इदित्वानुम् । अनुदात्तेस्वादात्मने-
 पदम् । लोपमभ्यमपुरुषैकवचनं यासु । यासुः से । 'सत्राम्यां वामी' इत्येकारस्य
 वत्त्वम् । निनुस्त्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निस्त्वेति रूपम् ।
 अत्र यथासम्भवं व्यवधानाश्रयणे तु नुस्स्यानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य
 द्वितीयसकारस्य पत्वं श्यात् । अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निस्ते

निश्चे । नुमप्रहणं नुम्स्यानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात् । तेनेह न-सुहि-
न्मु । पुंसु । अत एव न शर्महणेन गतार्थता । 'रात्सस्य' (सू २८०) इति
सलोपे विसर्गः-चिकी । चिकीपौ । चिकीर्यः । 'रो सुपि' (सू ३३९) इति
नियमात् विसर्गः-चिकीर्षु । 'दमेर्होम्' (उ २२७) द्विसप्तसामर्थ्यादिलोपः ।
पत्वस्यासिद्धत्वद्रुत्वविसर्गौ । दो, दोषौ, दीपः । 'पहनो—' (सू २२८) इति

इति । उक्तधातोल्लेखमप्यमपूरयैकवचनं यात् । तस्य 'यास. से' इति सेबादेश निश्चे
इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य परवं न भवति प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः ।
'हिसि हिसायाम्' । 'सुपूर्वांश्चमात् क्तिप्, इदिवानुम, तंतः सप्तमीबहुवचने सुहिन्
सुप् इति स्थिते प्रथमसकारस्य सयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम् । 'स्वाविष्पु'
इति, पदान्तत्वात् 'नञ्पादान्तस्य' इत्यनुस्वारो न । किं च पुमृशाब्दात् सप्तमी
बहुवचने पुंससु इति स्थिते प्रथमसकारस्य सयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम् । तत्र
सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् परवं स्यात् । नुमप्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थे
पुंसु इत्यत्र परवं स्यादित्यत आह—नुमप्रहणमिति । व्याख्यानादिति प्रकृतसूत्रे 'इय
वरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानद्वित्यर्थं । नुमप्रहणं नुम्स्यानिकानुस्वारोपल-
क्षणार्थमित्येतद् सूत्राचरानुगतमित्याह—अत एव न शर्महणेन गतार्थेति नुमप्रहण-
स्य नुम्स्यानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्महणेन नुमप्रहणस्य, गतार्थता लक्ष्म-
प्रयोजनता वेत्यर्थः । नुमप्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्महणेनैव सिद्ध-
त्वात् तदनुमप्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य सर्वत्रापि पाठादिति भावः ।

चिकीरिति कृधातोः सनि 'इको झल' इति सनः कित्वाकारस्य गुणामाद्ये
'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घः । ततः 'अन इडातो.' इति इत्वम्, 'हलि च' इति
दीर्घः । ततः 'सन्यलोः' इति द्वित्वम् । हलादिगोष । इत्य । 'ऊहोश्च' इत्यग्याससका-
रस्य श्चुरत्वं, सस्य शत्वम् । चिकीर्य इति रूपम् 'सनाद्यन्ता.' इति भानुवात्ततः क्तिप् ।
'अतो लोपः' चिकीर्य इत्यस्मात्, यकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हृत्वादिलोपे चिकीर्य
इति स्थितम् । पतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति, नियमात् पकारस्य संयोगा-
न्तलोपामात्रमात्राङ्ग आह—रात्सस्येति । परवस्यासिद्धत्वादिति भावः । एव चिकी-
र्यामित्याद्यङ्गम् । विसर्गमोशाङ्गव आह—रोः ह्योति । प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य
रुवाभावाद्दिति भावः । दमेर्होसिति । औणादिकमेतत्सूत्रम् । 'दसु उपशमे' इत्येत-
स्मादातोर्होस्त्वयः स्यादित्यर्थः । इकार इत् । द्विसप्तसामर्थ्यादिति । 'टे' इति मस्य
विहितदिलोप इह सत्त्वाभावेऽपि द्विसप्तसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः । सकारस्य प्रत्य-
यावयवत्वात् परवं, दोष इति चकारान्तं रूपम् । ततः सोर्हृत्वादिलोपः । पतावत्

वा दोषन्—दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । 'विश प्रवेशने' सञ्जन्तात् क्विप् । कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । 'ब्रश्—' (सू ३९४) इति षः । जश्त्वचत्वे । विविट्—विविड्, विविक्षौ, विविक्षः । 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपः—तट्—तड्, तक्षौ, तक्षः । गोरट्—गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः—' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्यानिवद्भावात् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव ।

सिद्धवाक्यस्य आह—एतस्यासिद्धत्वात् इत्त्विसर्गाविति । एतस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे सति विसर्गः । वा दोषन्निति । शसादाविति शेषः । दोष्ण इति । शसि दोषद्वादेशे 'अङ्घोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णत्वमिति भावः । दोःपु-दोष्णु । विविष्-शब्दं व्युत्पादयति—विशेति । सञ्जन्तादिति । वेष्टुमिच्छतीति विमहे विशेषः सन् 'हलन्ताश्च' इति सनः किरवाच्च लघूपभ्रगुणः । 'सन्त्यङ्कोः' इति द्वित्वम् । हलादिः शेषः । शकारस्य श्यपरकरत्वात् 'ब्रश्च' इति षः । 'पढोः कः सि' इति षस्यः कः । प्रथयावयवत्वात् षस्य षत्वम् । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'भतो लोपा' विविष् इति पकारान्तं रूपमित्यर्थः । कत्वस्येति । विविष् इत्यस्मात् सोर्हृषद्यादिलोपे पकारस्य संयोगान्तलोपः । 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न शक्यः, संयोगादिलोपे कर्तव्ये 'पढोः कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । ब्रश्चेति षः इति । संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ ह्यपरस्वनिवृत्त्या पूर्वप्रपञ्चबलस्यापि निवृत्तौ पदान्तत्वाद् 'ब्रश्च' इति शक्यं च इत्यर्थः । जश्त्वचत्वे इति षस्य जश्त्वेन ङः, तस्य चर्त्वाविकल्प इत्यर्थः ।

स्कोरिति । 'तच्च तनूकरणे' अस्मात् क्विप् ततश्सोर्हृषद्यादिलोपे 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन ङः, तस्य चर्त्वाविकल्प इत्यर्थः । तड्भ्याम् । तट्सु तटसु । गोरक्षिणि । 'रश्च पालने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते वाऽप्तरूपन्यायेन क्विपि सुष्ठुत्पत्तौ तच्चशब्दवद्गुणम् । तक्षिरक्षिभ्यामिति । हका निर्देशोऽयम् । तच्च रश्च धातुभ्यां 'हेतुमति च' इति णिच्, चकार इत्, 'जुट्' इति णकार इत् । ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'गेरनिटि' इति णिलोपे क्विपि लुप्ते तच्च, रश्च इति पकारान्ते रूपे । ततः सुष्ठोपे सति संयोगान्तलोपापवादः 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तने इत्यर्थः । णिलोपस्येति । 'गेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अस्यः परस्मिन्' इति स्यानिश्चत्वादित्यर्थः । तस्य दोष इति । तस्मादिति । 'स्कोः' इत्यस्याप्रकृतेरित्यर्थः । सति च पकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचत्वे इत्यभिप्रायः

तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । 'स्को-' (सू ३८०) इति क्लोपं प्रति कुन्वत्या
 सिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः-पिपक्-पिपग् । एवं विवक् । दिषक् ॥ इति पान्ताः ॥
 'पिष गतौ' सुद्ध पेघतीति सुपी, सुपिसौ, सुपिस- । सुपिसा, सुपीर्भ्याम् ।
 सुपीन्धु-सुपीन्धु । एवं सुतः । 'तुस खण्डने' । विद्वान्, विदांसौ, विदासः ।
 हे विद्वन् । विदासम्, विदांसौ । ४३१ वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥
 वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारण स्यात् । पूर्वर्ह्यं, पत्वम्-विदुपः । विदुपा । 'वसु-

आह-तक्-तग् । गोरक्-गोरगिति । 'ह्रपचप पाके' अस्मात् सनि 'सन्व्यहोः' इति
 द्वित्वम् । ह्रष्टादिः शेषः । 'सन्व्यतः' इत्यग्यासाकारस्य ह्रस्वम् । 'घोः कुः' इति चका
 रस्य कृत्वम् । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य च । पिपच् इति रूपम् । ततः सोर्लोपे 'स्कोः'
 इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह-कृत्वस्यासिद्धत्वादिति चकारस्यानिकस्येति
 शेषः । सति च ककारस्य संयोगान्तलोपे ह्रस्वपरत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ
 पदान्तात्वात् ह्रस्वे अश्रवचत्वे इत्यभिप्रेत्य आह-पिपक् पिपगिति । पिपसौ, पिपचः
 ह्रष्टादि । एवं विवगिति । चक्षुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद् विव
 च्छब्द-पिपचश्चक्षुदित्यर्थः । दिषगिति । दक्षुमिच्छतीत्यर्थं 'दक्ष भस्मीकरणे' इत्य
 स्मात्सनि, द्वित्वे, ह्रष्टादिशेषे, अग्यासेत्वे, दिदहस इति स्थिते 'दादेशोर्लोपः' इति
 ह्रस्व चत्वे 'एकाशो वस' इति दकारस्य धत्वे दिषघस इति, ककारस्य चत्वेन ककारे
 प्रत्ययावयवत्वात् सस्य चत्वे ततः क्विपि अतो लोपे दिषच् इति रूपम् । तस्मात्
 सुपुपसौ सोर्लोपे चत्वंस्यासिद्धत्वाद् 'स्कोः' इत्यभावे पकारस्य संयोगान्तलोपे श्र-
 परत्वाभावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तात्वात् अश्रवचत्वे इति भावः ।
 दिषसौ दिषचः इत्यादि । इति पान्ता ।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । सुपीरिति । 'घोःरुपवापा' इति दीर्घः । एवं सुतूरिति ।
 विदनििति । 'विद् ज्ञाने' अष्टादिः, छटः शंभ्रादेशे 'विदेः' अतुर्वंसुः शिखात् सार्धं धानु
 क्त्वात् सप्, लुक् । 'सार्धं धानुक्रमपिद्' इति शिखात् लघूपर्भगुणः । कृदन्तत्वात्
 प्रातिपदिकस्य विद्सुभ्रश्चः । तस्मात् सुः, उगिराभ्रानुम्, 'सान्त्वमहत्' इति दीर्घः,
 सुषोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो नेति भावः । सान्तत्वाभा
 वात् 'वसुखसु' इति दाव न । विदांसाविति । सुदि नुभि कृते 'सान्तमहत्' इति
 दीर्घः, 'नस्य' इत्यनुस्वार इति भावः । नासादावचि विशेषमाह-वसोः सम्प्रसारणम् ।
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धसोरिति तदङ्गग्रहणम् । भस्योपधि कृतम् । तदाह-वस-
 न्तस्येति । पूर्वति । ससि दकारस्य उावे विदु अस इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति
 पूर्वर्ह्ये विदुस् । इति स्थिते प्रत्ययावयवत्वात् सस्य चत्वे इत्यभिप्रेत्यर्थः । 'वस्वतुकोरसिद्ध'

संसु— (सू ३३४) इति दत्वम्—विद्वद्भ्याम् इत्यादि । सेदिवान्, सेदिवांसौ
सेदिवांसः । सेदिवासम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते
'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया । सेदुपः । सेदुपा, सेदिवद्भ्याम्

इति पूवरूपस्यासिद्धत्वं न शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि
दत्वे चत्वंम् विद्वत्सु । सेदिवानिति । 'षद्वल् विक्षरणगत्यवसादनेषु' 'घास्वादेः पः
सः', 'भाषायां सदवसश्रवः' इति लिटः कसुः, उकावितौ, 'लिटि घातोः' इति द्वि
त्वम्, हलादिशेषः, 'अत एकह्रस्वमप्ये' इत्येस्वाभ्यासलोपो, 'वस्वेकालाद्धसाम्' इति
इट्, सेदिवसशब्दः । ततः सुः, उगिरवान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः,
सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । सान्तवस्वन्तस्वाभावात् दत्व
मिति भावः । सेदिवासाविति । नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । ननु उकारस्या
निष्पन्नात् सेदिवसं शब्दात् शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य उस्वे पूर्वरूपे
हकारस्य यणि सेषघः इति संघात् । ततश्च सेदुपः इति वचयमाणं रूपमयुक्तम् । न च
शसि भविष्यति भविष्यत्सम्प्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते,
पदावधिकान्वाख्यानान्भ्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्भूतयजाधसर्वनामस्था-
नस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसञ्ज्ञापेक्षतया सम्प्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन इडागम-
स्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह—अन्तरङ्गोऽपी-
ति । अकृतेति । भविष्यता सम्प्रसारणेन बलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वाद्धिति भावः ।
वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवसशब्दादेव सुदुपत्तिरस्तु । तथापि वकारस्य सम्प्र-
सारणे, उस्वे कृते, यमि सत्यपि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो व्योः'
इति लोपे सेदुपः इति रूपं सिद्धम् । न च 'नाजानन्तर्यं बहिर्द्वप्रकृष्टिः' इति निषेधः
शङ्क्यः, उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्यं एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इह च उत्तर
कालप्रवृत्तिके बलि लोपे तदभावात् । किञ्च कृते इटि सम्प्रसारणप्रवृत्तावपि बलादि
त्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुपः इति निर्वाचनम्, 'निमित्तापाये नैमित्ति
कस्याप्यपायः' इति न्यायात् । किञ्च पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति
स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्ता प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथमं सम्प्र-
सारणे बलादिस्वाभावाद्धिः प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुपः इति निर्वाचमिथ्याहुः । सेदु-
पा सेदिवद्भ्यामित्यादीति । सेदिवत्सु । 'हिसि हिंसायाम्' इदित्वान्नुम्, सुपूर्वा
त्किप्, इदित्वाच्चलोपो न, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, सुहिंसशब्दात्सोर्लोपः, सकारस्य
संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न, नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः ।
निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः । सुहिन् इति सौ रूपं वचयति । तत्र 'सान्तमहतः'

इत्यादि । 'सान्तमहत्—' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
 गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुप्तु दिनस्तीति सुहिन, सुहिंसी,
 सुहिसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिन्सु । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ ।
 ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं सत् । ४३६ पुंसोऽसुब् ७ । १ । ८९ ॥ सर्वनाम-
 स्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुब् स्यात् । असुब् उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी'
 इत्यत्र, 'उगित्थ' (सू ४५५) इति बीज्यं कृतेन 'पूजो हुम्सुम्' इति

इति बीज्यमाप्तव्य आह—सान्तेति । सुहिन्भ्यामिति । 'स्वादिभु' इति पदान्तरत्वात्
 सस्य संबोधान्मलोपे निमिच्छापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः । सुहिन्विति । संबो-
 धान्मलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः । सुपा सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तरत्वात् ।
 ध्वरिति । 'ध्वंसु अवर्धसने' कृतानुस्वारनिर्देशः । छिप् । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात्
 'अनिदिताम्' इति नलोपः । सोर्लोपाः । 'वसुखंह' इति दत्वम् । 'वाञ्चसाने' इति
 चर्त्तविक्रम इति भावः । एवमिति । 'खंसु अवर्धसने' क्रियादि पूर्ववदिति भावः ।

'एम् पवने' अस्मात् 'पूजो हुम्सुम्' इति उच्चारणसूत्रेण हुम्सुम्प्रत्ययः । उकारो नकार
 उकारश्च इत् । दिश्वसामभ्याश्चमरथापि टेर्लोपाः । पुंसश्चत्वात् सुनुत्पत्तिः । तत्र सुत्ति
 विशेषमाह—पुंसोऽसुब् । 'ह्नोऽसु सर्वनामस्थाने' इत्यतः, सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्ति-
 मभिप्रेत्य शेषपूर्वेण सूत्रेण च्चये—सर्वनामस्थाने इति । पुंसः असुब् स्यात् सर्वनाम-
 स्थाने इति कश्चित् । ननु तापुरुषात् परमपुंसश्चत्वात् सुत्तिः असुब्देनात् प्रागेव
 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तात् पकाराद्गुकारस्य स्यात्, सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव
 समासस्यरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः । इत्यते तु असुब् कृते परमपुंस इत्यत्र मका-
 रादकारस्य । अत आह—विवक्षिते इति । 'पुंसोऽसुब्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न
 परसप्तमी किन्तु विवक्षिते इत्यभ्याहात् सर्वनामस्थाने प्रयोगप्रतिष्ठे सति ततः
 प्रागेव असुब्कृत्यर्थं आश्रीयते । एवं च सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव असुब् कृते
 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तात् परमपुंस इत्यत्र मकाराद्गुकारस्य भवतीति न शेष
 इति भावः । न च परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्यरः
 पकाराद्गुकारस्य अकृतमूहपरिभाषया न भवति, असुब् कृते पकाराद्गुकारस्य समा-
 साश्रयतायाः प्रकृत्यत्वादिति वाच्यम्; विवक्षित इत्यर्थोपपत्तेर्नैव सिद्धे अकृतमूह
 परिभाषया अर्थोकायेत्यादिति भावः ।

अत्र असुब् उकार उच्चारणार्थः इति । प्राचीनमतं दृष्वित्तुमाह—
 असुब् उकार उच्चारणार्थः इति । न त्वासुब्कृतः, प्रबोधनाभावादिति भावः ।
 ननु अद्विकारमस्ति प्रबोधनमित्यत आह—पूजो हुम्सुम् इति प्रायस्य इतिनेव ।

प्रत्ययस्योगिस्त्वेनैव नुम्बद्धेः । पुमान् । हे पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसाः । पुंसा । पुम्भ्याम् । पुम्भिः इत्यादि । पुंसि । पुंसु । 'ऋदुशान—' (सू २७६) इत्यनङ्—उशाना, उशानसौ, उशानसः । 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा चाच्यः' (वा ५०३७) । हे उशानन्—हे उशान—हे उशानः । उशानोभ्यामित्यादि ।

नुम्बद्धेरिति । ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह—बहुपुंसायत्र षगितश्च इति ङीर्षं कृतेनेति । एहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुमीशौ सुब्लुकि निमित्तापायादसुञ्चो निवृत्तौ बहुपुंसशब्दाद्गुणेश्च ङीर्षं बहुपुंशब्दः । अत्र ङीर्षः असर्वनामस्थान-स्वास्मिन् विवक्षिते असुञ्चः प्राप्तिरेव नास्ति । हुम्सुन उगिस्त्वादेय ङीर्षं षक्यः । तदर्थं हुम्सुन षगिस्त्वादेयकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वाद् असुञ्चः उकार उपचार-णार्थं इति भावः । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्हंसुम्' इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'क्षियाम्' इति सूत्रभाष्यैयदयोस्तु सूतेः सस्य पः, उकारस्य ह्रस्वः, स्तुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । पुमानिति । हुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । तत्र पुंस-पात्वात् सौ विवक्षिते असुञ्चः । उकार इत्, उकार उपचारणार्थः, 'क्षिप्त्' इत्य-न्तादेशः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमल् सु उगिस्त्वाच्च, 'सान्तमहत्' इति ङीर्षः, ङोङोपः सस्य संयोगान्तलोपः तस्यासिद्धत्वाच्छोपो नेति भावः । हे पुमिति । 'सान्तमहत्' इत्यत्र 'असम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः च ङीर्षं इति भावः । पुमांसाविति । असुञ्चि पुमञ्च ङौ इति स्थिते नुमि 'सान्त' इति ङीर्षः । 'नञ्' इति नुमोऽनुस्वार इति भावः । पुंसः । पुंसेति । शासादायसर्वनामस्थानत्वात्सुञ्चभावे रूपम् । परस्परत्वाभावाच्च परस्वर्णं इति भावः । पुम्भ्यामिति । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ मकारमाश्रित्य पुमरनुस्वारे परस्वर्णं रूपमिति भावः । इत्यादिति । पुंसे । पुंसः, पुंसोः । पुंसीति । अत्र परस्परत्वाभावात् परस्वर्णः । नुमस्तानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणत्वात् 'नुम्बिसर्षनीप' इति षत्वं नेति भावः ।

'वद्य क्त्वौ' अस्मात् 'वशोः ङनसिः' इति ङनसिप्रत्ययः ककार इत् । इकार उपचारणार्थः । 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । उच्चनसुशब्दः, तस्य सौ विशेषमाह—ऋदुञ्जेऽनङिति । ककार इत्, अकार उपचारणार्थः, छिन्वाङ्तादेशः । उच्चनञ् सु इति स्थिते उपचादीर्घः, ह्रस्वादिना सुङोपः, नङोपः, उचाना इति रूपमिति भावः । यद्यपि बहुधातरुञ्चन् इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तथापि तत् प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशाना भार्गवः कविः' इति कोशाच्च । अस्य सङ्ग-दाविति । एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ माधवस्तु 'सर्वधाधने तुशानसङ्घिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' इति श्लोकवाक्यमिदमाह । आध्याह्न्यादिदमप्रामाणि-कमेवेति प्रामाणिकाः । हे उशानन् इति । अनङि नलोपाभावे रूपम् । हे उञ्जेनेति ।

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेघाः । वेघसौ ।
वेघस । हे वेघः । वेघोभ्यामित्यादि । अघातोरित्युक्तैर्न दीर्घः—सुप्तु वस्ते सुवः,
सुवसौ, सुवसः । पिण्डं प्रसते पिण्डप्र । पिण्डरत्नः । 'प्रसु ग्लुषु अदने' ।
५३७ अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥ अदस औकारोऽन्तादेशः
स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सौ'—(सू ३८१) इति दस्य स । असौ ।
'औत्प्रप्रतिषेधः साकृच्छस्य वा वक्तव्यः साङ्गत्वं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधस-

अनङ्गि नलोपे रूपम् । हे अङ्गन इति । अनङ्गयावे रूपम् । अङ्गनोभ्यामिति । तस्य
रूपे 'हसि च' ह्रासुत्वे 'आवृणुण.' । उचान 'सु-उचानसु । अनेहेति । 'नञि हन एह च'
इति नञि उपपदे हन्घातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च उपपदसमासः, 'नलोपो नञ.'
'तस्मान्नुदचि' अनेहसुशब्द । ततः सुः, अनङ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति
भावः । हे अनेहा । अनेहोभ्यामित्यादि । वेघा इति । 'विघाजो वेघ च' विपूर्वाद्
घान्घातोरसुन् प्रकृतेर्वेघादेशश्च । असुनि वकार उच्चारणार्थः । उगिरवामावाच
नुम्, ततः सुः, असन्तावाद् दीर्घः, सुलोपः, ऋवदिसर्गाविति भावः । 'वस आच्छा
तने' लुभिकरणः । सुपूर्वाद्दस्मात् 'क्विप्, सुवसुशब्दः, ततः सुः, ह्रस्वणाल्लोपः,
ऋवदिसर्गौ, सुव इति रूपं वक्ष्यति । अत्र 'भावसन्तरप' इति दीर्घमादाह्रस्व आह-
अघातोरित्युक्तेर्न दीर्घे इति । न च सुवसुशब्दस्य असन्तावादघातुवाचश्च दीर्घो दुर्वार
इति वाच्यम्, घाववपवमिच्छो यः असु तदन्तस्य दीर्घं ह्रयाश्रयणात् । सुवोभ्या-
मित्यादि । 'वस निवासे' इति भौवादिक्त्व तु मेदं रूपम्, तस्य वजादित्वेन
सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डप्रसुशब्दः सुवसुशब्दवत् ।

अदसुशब्दात् सौ त्यदाघात्वे प्राप्ते—अदस औ । अदस इति षष्ठी । औ इत्य
विभक्तिकनिश्चयः । 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविष्यनुवर्तते । तदाह—अदस औकार
इति । अन्तादेश इत्यलोऽन्यपरिमाणाल्लयम् । सकारस्य औत्वे कृते हलः परावा
माबाद् ह्रस्वणाल्लोपे अप्राप्ते सुलोपविधिः । दस्य स इति । मुत्यापवाद इति
भावः । असौ इति । अदसुस् इति स्थिते सकारस्य औत्वे सुलोपे दस्य सत्वे च
रूपम् । अथ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदसुस्शब्दात् सौ विशेषमाह—औत्-
प्रतिषेध इति । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदसुस्शब्देन तन्मन्थपतितन्वायेन अद
कसुशब्दस्यापि ग्रहणादीत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तदोः सः सौ'
इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारस्य वा वक्तव्य
इत्यर्थः । ततश्च अदसुस् इति स्थिते औत्वाभावे दस्य सत्वे सति सकारात्
परस्य अकारस्य उत्वे सति त्यदाघात्वे पररूपे रूपे विसर्गं असुक्तः इति रूपम् ।

नियोगशिष्टं मुख्यं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ-असुकः । त्यदाद्यत्वं, वृद्धिः, 'अदसोऽस्तेः'--(सू ४१९) इति मत्वोत्वे--अमू । 'जसः शी' (सू २१४) 'आद्गुणः' (सू ६९) । ४३८ पठ ईद्वयहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्याद्स्य च मो बहुयोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्त्वमत्वे । अमुम्, अमू; अमून । मुत्वे कृते

धौत्वप्रतिषेधामावपणे अदसस् इति स्थिते सकारस्य धौत्वे सुलोपे.दस्य सत्वे असकौ इति रूपं वषयति । तत्र औस्वप्रतिषेधामावपणे औत्वे कृते सकारादकारस्य उषयविकल्पः कृतो न स्यादित्यत आह-प्रतिषेधेति । 'सद्योगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादिति भावः । अमुकः अमुकशर्म इत्यादि स्वसाध्वेवेत्याहुः । केचित्तु अदसशब्दपर्यायः अमुकशब्दः अयुरप्य इत्याहुः । अदस् औ इति स्थितं प्रक्रियां दर्शयति--त्यदापरवमिति । पररूपमपि घोष्वस् । मावोत्वे इति । अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घं ऊकारः दस्य मत्वं चेत्यर्थः । जसि त्यदाद्यत्वं पररूपं च सिद्धवत्कृत्य आह--जसेज्ञेति । आद्गुणे अदे इति स्थितम् । तत्र वकारादेकारस्य कृत्वे प्राप्ते-पठ ईद्वयहुवचने । 'अदसोऽसेर्दाहु दो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दादिति' 'दो मः' इति चाभुवर्तते । तदाह--अदसः इत्यादिना । गुर्योक्ताविति । सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, अदे इत्येकारस्य बहुवचनतया तत्परकत्वाभावादिति भावः । ननु औजसादिषु त्यदाद्यावे पररूपे च उषवमत्वयोः कृतयोः अमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात् । मुत्वस्यासिद्धत्वाच्च यणित्याशङ्क्य आह--पूर्वत्रेति । विभक्तिकार्यमिति । त्यदाद्यत्वादिक्रमिर्पर्यः ।

यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत्, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्धत्वारोप उच्यते । निरबिह्वानक्षासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परवाह्यपक्षे कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुख्ये कृति सति उत्वस्था-तिनोऽकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुख्येऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'देवदत्तस्य हन्तरि हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य वकारादकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात् । शाखासिद्धत्वपक्षे तु यद्यत् त्रैपादिकं शाखं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छाखा एवाभावारोपसम्भवात् पूर्वशाखप्रतिबन्धकस्य परशाखस्य उच्छेदशुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिनः अकारस्य निवृत्त्यभावाद् वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिनिर्वाहा । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अथः परस्मिन्' इत्यत्र 'पवतुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । प्रपञ्चितं

विसंज्ञायाम् नामावः । ४३२ न मु ने ८ । २ । ३ ॥ नामावे कर्तव्ये
 कृते च मुनावो भासिद्धः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ । अमीभिः ।
 अमुम् १ । अमीभ्यः २ । अनुष्मात् । अनुष्म्य, अनुष्मोः, अमी-

च साम्येऽनुसारेण अस्मरत्वे च इत्यास्तां तावत् । अनुमिति । अहस् अस् इति स्थिते
 त्वदाधारं पररूपम् 'असि पूर्वः' उक्तमस्ते इति भावः । अम् इति । द्वितीयाद्विचक्षणं
 प्रथमाद्विचक्षणम् । अनुमिति । अस्ति त्वदाधारं पररूपं पूर्वसवर्णदीर्घः तावत्
 कर्तव्यमस्ते इति भावः ।

तृतीयैकवचने अहस् था इति स्थिते त्वदाधारं पररूपम् उक्तमावे च सिद्धव-
 त्कार्यं भावः—सुरे कृते विसंज्ञायाम् नामाव इति । 'शेषो व्यसञ्चि' इति विसंज्ञायाम्
 'आतो नाऽस्तिदाह' इति भावात् व्यसञ्चिः । ननु 'पूर्वज्ञासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं
 प्राक् पश्चात् उक्तमस्ते इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मूले कृते विसंज्ञायाम् नामाव
 इत्युच्यते । तदिदं पूर्वापरविचक्षणमिति चेत् ? सत्यम्, यत्रिभक्तिकार्यं प्रति मूलं
 निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वद्यदिति विचक्षितम् । इह
 च नामावं प्रति मूलं निमित्तमिति प्रथमं मूलप्रवृत्तेश्चिरोक्तः 'न मु ने' इत्यारम्भा-
 साम्प्यादित्युक्तम् । ननु कृतेऽपि प्रथमं मूले नामावो न सम्भवति तस्मिन् कर्तव्ये
 मूलस्य असिद्धतया चेः पराभावात्तद्विचक्षणं भावः—न मु ने । असिद्धमित्यनुवर्तते ।
 य च कर्तव्ये समाहारानुष्ठाः, ने इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विचक्षितमी
 सत्सप्तमी च पश्चात् । तथा च नामावे कर्तव्ये कृते च इति कथ्यते । तदाह—नामाव
 इत्यादिना । प्रकृते च नामावे कर्तव्ये मूलस्यासिद्धत्वाभावात् येः परत्वाच्चाभावात्
 निर्वाचः । यदि तु नामावे कर्तव्ये मुनावो भासिद्ध इत्येवाधीयते, तर्हि प्रकृते नामावे
 कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत, दीर्घं कर्तव्ये मूलस्यासिद्धतया अकारसत्वात् ।
 अतः कृतेऽपीत्याश्रितम् । ततश्च प्रकृते नामावे कृतेऽपि दीर्घं कर्तव्ये मूलस्यासिद्ध
 त्वाभावाद्दकाराभावात् न दीर्घं इति भावः । अनुष्मामिति । त्वदाधारं पररूपे 'सुपि
 च' इति दीर्घे इत्यत्र मत्वम् आकारस्य उक्तम् इति भावः । अमीभिरिति । त्वदाधारं,
 पररूप, 'निवमहसोरकोः' इति ऐस्मिन्नेषः, 'बहुवचने सव्येत्' इत्येवम्, 'एत ईदृहु
 वचने' इति ईवमावे इति भावः । अनुष्मे इति । त्वदाधारं, पररूपं, छेः स्मै, उक्त-
 मस्ते, अस्त्विति भावः । अमीभ्य इति । त्वदाधारं, पररूपं, 'बहुवचने सव्येत्' इत्ये-
 वम्, ईवमस्ते इति भावः । अनुष्मादिति । त्वदाधारं, पररूपं, छेः स्मात्, उक्त-
 मस्ते, अस्त्विति भावः । अनुष्मेति । त्वदाधारं, पररूपं, छलः स्याद्देशः, उक्तमस्ते,
 अस्त्विति भावः । अनुष्मेति । अमी त्वदाधारं, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येवम्,
 अथादेशः, उक्तमस्ते इति भावः । अमीभामिति । अमी त्वदाधारं, पररूपम्, अमी

धाम् । अमुष्मिन् , अमुथोः अमीषु ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ १२ ॥

४४० नहो धः ८ । २ । ३४ ॥ नहो हस्य धः स्याज्जलि पदान्ते च । उपान्त-उपानद् , उपानहौ, उपानहः । उपानद्गधाम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् 'णिह प्रीतौ (धा १२०१) इत्यस्मात् 'श्रुतिपग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन् , निपातनादलोपपत्वे । क्विञ्छन्तत्वात्कुत्वेन हस्य धः, जश्त्वचत्वे । उष्णिक् उष्णिग् ,

सर्वनाम्नः' इति सुट् , पृथक् , ईश्वं, मथं, पत्वमिति भावः । अमुष्मिन्निति । औ स्यदाश्वं; पररूपं, लः क्षिमादेशः, ठात्वमथे, पत्वमिति भावः । अमीष्विति । सुपि स्यदाश्वं, पररूपम्, पृथक्, ईश्वमथे, पत्वमिति भावः । इति सान्ताः ।

इति श्रीबालमुद्देशदीपिकाविद्वेषा विरचितया सिद्धान्तकौमुदीभाष्यायां बालमनोरमाशयायां हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरणान्ता निरूपयन्ते । 'णह पन्चने' 'णो षः' उपनहते इति विग्रहे उपपूर्वात् सम्पदादिनाश्च ऊर्मणि छिपू, 'न द्विपुति' इत्यादिना पूर्वपदस्य द्वीर्षः । उपानह्पानहः षोडशः, 'पापुका । पाहूपानहो' इत्यमरः । नहो धः । 'हो ङः' इत्यतो हः इत्यनुपसर्गते । पदस्य इत्यधिष्ठितम् । 'सजोः संभोगा—' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'हलो छलि' इत्यतः छलि इत्यनुवर्तते । तथाह—नहो इत्येत्यादिना । 'हो ङः' इति ङत्वापवादः । उपानदिति । उपानह्पानह्याश्च सोर्हण्ड्यादिजोषः, हस्य धः, जश्त्वचत्वे इति भावः । अत्र ङकार एव तु न विहितः । तथा सवि द्वाभ्याम् 'रथाश्यान्' इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम् । उपानश्यामिति । हस्य धत्वे जश्त्वमिति भावः । उपानशिविति । धत्वे 'खरि च' इति चत्त्वमिति भावः । उष्णिग्दृशदृशः छन्दोविशेषवाची षोडशः । तं व्युत्पादयितुमाह—णिह प्रोवाकित्यादिना हलोपपत्वे इति । उपो ङकारस्य ङापः सस्य पत्वं च निपात्यत इत्यर्थः । न च 'धाश्यादेः पः सः' इति कृतसकारस्य 'धाश्याप्रत्यययोः' इत्येव पावसिद्धं किं तन्निपातनेन इति वाच्यम्, 'सापदायोः' इति निषेधवाचनार्थं पत्वनिपातनस्यावश्यकत्वाद् । न च उष्णिग्दृशवाद्वा समासाच्च सुदुपपत्तेः पूर्वं छिह इत्येतत् न पदम् नतरां सकारस्य पदादित्त्वं

उष्णिहो, उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिष्णु ॥ इति हान्ताः ॥ द्यौः, दिवौ, दिवः ।
 द्युभ्याम् । द्यु ॥ इति वान्ताः ॥ गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्रतन्त्रादेशः—
 चतस्रः । चतस्रः । चतस्रणाम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ किम् कादेशे टापू, का, के काः ।
 सर्वावत् । ४४१ यः सौ ७ । २ । ११० ॥ इदमो दस्य य स्यात्सौ । 'इदमो मः'

मिति वाच्यम्, पश्चादादिरिति पञ्चे पावनियमप्रसङ्गेरित्याहुः । इत्यथ इति । घोष-
 नादसवारमहाप्राणसान्ध्यादिति भावः । न च 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुर्वस्यासिद्ध-
 र्वात् 'हो ट.' इति टत्वमेवोत्थितमिति वाच्यम्, परत्वात् कुर्वमिति कैपटादिमते
 तुष्यन्यायतया परत्वेव परत्वापि कुर्वेत्त वाधात् । अश्वत्थे इति । न च अश्वत्थे
 कर्त्तव्ये 'किन्प्रत्ययस्य कु.' इति कुर्वस्यासिद्धत्वं शक्यम्, 'उष्णिगष्णु' इति निर्द-
 शोन अश्वत्थे कर्त्तव्ये कुर्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् । अस्तुनस्तु 'किन्प्रत्ययस्य कु.'
 इति कुर्वं परत्वात्वादे न भवति' इति मूलकारमते तुष्यन्यायात् परत्वापि नाप-
 याद् । ततश्च तद्गीत्या दृढशका इति बोध्यम् । इति हान्ताः ।

अथ घकारान्ता निरूप्यन्ते । द्यौरिति । दिवश्च ह् स्त्रीलिङ्गः । 'द्यौ दिवौ द्वे
 द्वियाम्' इत्यमरः । तस्मात् सु, 'दिव भौत्' इति यकारस्य औकारः, इकारस्य यञ्
 शब्दविप्रर्णा, सुधीपस्य धौरवस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाविधिशात् स्थानिवत्त्वा-
 भावात् न ह्रस्वत्वादिबोध इति भावः । पुन्यामिति । न्यामादी हलि 'दिव उट्'
 इत्युत्थमिति भावः । इति घान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गौरिति । 'यु निगारणे' छिप्, 'अन इद्वातो.' इति इत्वं,
 रपरत्वं, गिरुशब्दात् सुदुपपत्तिः, सोर्लोपः, 'सोर्लोपवाया' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग
 इति भावः । न्यामादी तु इच्छि 'वो' इति दीर्घः—गीर्घ्यामिवादि । गीर्घुं । एवं पूरिति ।
 गीर्घ्वित्पर्यं । 'पु पाठनपूरणयोः' छिप्, 'उरोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्थं रपरत्वं । पुर्-
 षाब्दात् सोर्लोपः, 'वो.' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । चतुरश्रतन्त्रादेश इति ।
 अश्वत्थसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुरश्रस्य 'त्रिचतुरोः द्वियाम्' इत्यनेनेति भावः । चतस्रः इति ।
 परत्वात् 'चतुरनद्ब्रह्मोः' इत्यामं चाश्रित्वा चतस्रभावे यञ् । चतस्रभावे कृते आम् तु
 न 'विप्रतिपेधे चद् चाश्रितं तद्वाचितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् । चतस्र्यामिति । 'न तिष्ठतश्च' इति दीर्घनिषेध । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्त । किम् इति । किम् शब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्विमर्शौ 'किम् क.'
 इति प्रकृतेः कादेशे कृते भदन्तत्वात् टाश्रित्यर्थः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवहायर्थः ।
 'सर्गनाम्नो वृत्तिमात्रे पुत्रज्ञाव.' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदापि सर्व-
 नामत्वाभावादिति भावः । अथ इदमृषाब्दस्य स्त्रीष्वे विशेषमाह—यः षी । 'इदमो
 मः' इत्यतः 'इदम.' इत्यनुपपत्ते, 'इदम' इत्यतः 'दः' इति च बहुवचनमु-

(सू ३४३) इयम् । त्यदाद्यत्वं, टाप् 'द्वय' (सू ३४५) इति मः । इमे, इमाः । इमाम्, इमे, इमाः । अनया । 'हलि लोपः (सू ३४७)—आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः, अनयोः, आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आसु । अन्वादेशे तु एनाम्, एने, एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सृजेः किन् अमागमश्च निपातितः ।

पतंते । तदाह—इदमो वस्येति । पुंसि तु नेदं प्रवर्तते, 'इदोऽय् पुंसि' इति विशिष्य-विधेः । नापि क्लीये, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात् । तस्य परिशेषात् क्रियामेधेयम् । इयमिति । इयम् स् इति स्थिते-दकारस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते त्यदाद्यत्वं याधिरत्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते इदमोदिना लुलोप इति भावः । इदम् औ इति स्थिते प्रक्रियां दशयति—त्यदापरमिति । त्यदाद्यत्वे सति पररूपे अदन्तत्वात् टापि 'द्वय' इति दकारस्य माघे इमा औ इति स्थिते—'औट् आपः' इति ह्रीभावे, आद्गुणे इमे इति रूपम् । इमा इति जसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, टाप्, 'द्वय' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घः इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति शोध्यम् । इमाः इयम्—इमा ङस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'असः शी' इति तु म, टापि कृते अयन्तात् परत्वाभावात् । इमामिति । अथपररूपटाभ्रत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्वः' इति भावः । इमे इति । औटि औषत् । इमा इति । आवपररूपटाभ्रत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः, स्त्रीत्वाद्यत्वाभाव इति भावः । अनयेति । इदम् आ इति स्थिते—अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनाप्यकः' इति इद् इयस्य अन् आदेशः, अन् आ आ इति स्थिते 'आलि आपः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । टाप्रभृत्य-आदौ सर्वत्र अन् आदेश इति शोध्यम् । इलि लोपः इति । श्यामादौ इलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थः । आभ्यामिति । इदम् श्याम् इति स्थिते इदो लोपे अत्वे पररूपे टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । अस्यै इति । इदम् ए इति स्थिते आवपररूपटाप्सु स्यादागमे इत्वात्वे इदो लोप इति भावः । अस्याः इत्यप्येवम् । अनयोरिति । इदम् ओस् इति स्थिते इदमः इदः अनादेशे आवपररूपटाप्सु 'आलि आपः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । आसामिति । इदम् आम् इति स्थिते आवपररूपटाप्सु सुटि इदो लोप इति भावः । अस्यामिति । इदम् इ इति स्थिते आवपररूपटाप्सु करामि स्यादागमे इत्वात्वे इदो लोपः इति भावः । आस्विति । इदम् सु इति स्थिते आवपररूपटाप्सु इदो लोप इति भावः । अन्वादेशे स्त्विति । 'द्वितीया-टौस्त्वेनः' इत्येनादेशे टापि रमावद्रूपाणि इति भावः । इति मान्ताः ।

अथ अकारान्ता निरूप्यन्ते । अज्झाद्वं श्युपादयति—ऋत्विगिति । 'सृज विसर्ग' अस्मात् किन्, ऋकारात् परः अमागमः, मकारः इत्, ऋकारस्य षण् रेफः, अज्झाद्वः

खक्-खग्, खगौ, खजः । खग्भ्याम् । खक्षु ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदायत्वं टाप्-स्याः, स्ये, स्याः । एषं तद्, यद्, एतद् ॥ इति दान्ताः ॥ वाक्-वाग्, वाचौ, वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥ इति जान्ताः ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः—आपः । अपः । धृष्ट्व अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्यु । इति पान्ताः ॥ दिङ्—दिग्, दिशौ, दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । 'स्यदादिषु—' (सू ४२९) इति ह्रस्वैः क्तिन्विधानादन्यत्रापि कुरुत्वम् । टक् = टग्,

ञ्जीलिङ्गः । 'माद्यं माका छत्रो मूर्ति' इत्यमरः । खक् खगिति । 'क्तिन् प्रत्ययस्य क्तः' इति कृत्यं जरत्वचार्थे इति भावः । इति आन्ताः ।

अथ इकारान्ता निरूप्यन्ते । एषदृशाद्भ्य प्रक्षिपां दशंवति—त्यदायत्वमिति विमञ्चौ—अत्वे पररूपे टापि एषा इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावभूतानि । सौ सु । 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य स इति विशेषः । एषमिति । तद् यद् एतद् एतेभ्यो विमञ्चौ अत्वरूपेण टाप्सु सर्वावभूतानि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य अत्वरत्न । एष शब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'भादेशप्रत्यययोः' इति कत्वमिति विशेषः ॥ इति दान्ताः ॥

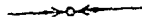
अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । वागिति । चचेः 'क्तिञ्चयि' इत्यादिना क्तिप् दीर्घश्च, 'चक्षिस्वयि' इति सप्तसाराणाभावात्, वाच् इति रूपम् । सुलोपः 'चोः क्तः' अत्त्वचार्थे इति भावः ॥ इति जान्ताः ॥

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । अप्शब्द इति । 'अप्सुमनससमासिकृतायर्षाणां बहुत्वञ्च' इति स्यविकारे लिङ्गानुशासनपूर्वात् नित्यं बहुवचनान्तात्वं ङीत्वं धेयर्षाः । दीर्घ इति । वसीति शेषः । अप इति । 'अप्सु' इत्ययं 'सर्वनामस्वान्ते आसम्भुञ्चौ' इत्यनुष्टुप्तेः शसि न दीर्घ इति भावः । अपो मि । 'अच्च उपसर्गात्.' इत्यस्मात् त इत्यनुष्टुप्यते । अङ्गाधिकारस्यमिदम् । ततश्च अङ्गाधिकारप्रत्ययो मि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तद्वादिभिः । तद्वाह—अपस्तकार इत्यादिना । प्रत्यये क्तिम् ? अत्त्वचः । अङ्गिरिति । पकारस्य तकारे जरत्वमिति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ इकारान्ता निरूप्यन्ते । दिगिति । 'दिशः अतिसर्जने' ऋषिगादिना क्तिन्, सुलोपः, 'मञ्च' इति च, तस्य अशवेन च तस्य 'क्तिन्प्रत्ययस्य क्तः' इति कृत्येन गः, तस्य चार्थविकल्प इति भावः । इत्यन्ते अपां अनयेति विग्रहे सम्पदादिवात् ह्रस्वोः क्तिप् । ततः सुलोपे 'मञ्च' इति पठ्यमानाद्भ्य स्वाह—स्यदादिभिरिति । अन्यथा योनि । त्यदायत्वचदाभावेऽपीत्यर्थः, क्तिन् प्रत्ययो यस्माद्भिहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । इति च । पठ्यन्ताः । प्रत्ययः । इति दान्ताः ॥

दृशौ, दृशः ॥ इति शान्ताः ॥ त्विट्-त्विट्, त्विषौ' त्विषः । त्विड्-भ्याम् । त्वि-
दत्सु-त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूषु-
सजूषु । पत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वम्--आशीः, आशिषौ, आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
आशीभिः ॥ इति पान्ताः । असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप्, औङः शो, उत्त्वमत्वे--
अम् । अमूः । अमूम्, अमू, अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै,
अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुष्याः, अमुयोः अमूपाम् । अमुष्याम्,
अमुयोः, अमूपु ॥ इति शान्ताः ॥

इति हलन्तलीङिप्रकरणम् ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । त्विषिति । 'त्विष दोष्टौ' छिप्, सुलोपः, जश्चत्वं
इति भावः । सजूरिति । 'जुषी प्रीतिसेधनयोः छिप्, 'सहस्य सः संशायाम' इति वा
'ससजुषोः' इति निपातनाद्वा सहस्य समावः, सुलोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रत्वं,
'बौरुपधावाः' इति दीर्घः । 'आरुः पाशु इच्छावान्' छिप्, 'आशासः कानुपसञ्जुषा-
नम्' इत्युपधाया इत्वं, 'आशिवसिधलीनां च' इति सस्य षः, आशिप्शब्दात् लोको-
पः । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—पत्वस्येति । आशोरिति । षस्य रत्वे कृते 'बौरुप-
धायाः' इति दीर्घ इति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । असाविति । अदसशब्दस्य स्थिपामपि पुंवदेव सौ
रूपमित्थर्थः । अइस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—त्वदापरवमित्यादिना । अत्वे
पररूपे टापि औङः हीमावे षावृगुणे षदे इति स्थिते एकारस्य दीर्घत्वाद्दत्वं दस्य
मत्वं चेत्यर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वां, पररूपं, टावित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम् । अमूरिति ।
असि—अवपररूपटाप्सु पूर्वसंवर्णदीर्घे षत्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाभावात्
असः हीभावो न । एकाराभावाच्चेत्वम् । अमूमिति । पुंवत्, ऊर्णां तु विशेषः । अम्
इति । औटि औवत् । अमूरिति शसि जस्यैव रूपम् । स्त्रीरथाप्रथमाभावः । अमुयेति ।
अइस् आ इति स्थिते अवपररूपटाप्सु 'आङि चापः' इत्येत्थे अयादेशे रत्त्वमत्वे
इति भावः । अमूपामिति । अवपररूपटाप्सु, ऊर्त्वमत्वे इति भावः । एवममूमिरिति ।
अमुष्यै इति । अइस् ए इति स्थिते अवपररूपटाप्सु, स्याद्यद्दत्तौ, रत्वमत्वे, परव-
मिति भावः । अमूष्यः इत्यपि श्यावत् । टापि अदन्तत्वाभावादेशं न । अमुष्या
इति । ङसिद्धसोर्द्धेषत् रत्वधिसर्गौ तु विशेषः । अमुगेरिति । औसि अवपररूपटाप्सु
'आङि चापः' इत्येत्थे अयादेशे मुत्वमिति भावः । अमूपामिति । आमि अवपररूप
टाप्सु सुटि ऊर्त्वमत्वे षस्य पत्वमिति भावः । अमुष्यामिति । अइस् इ इति स्थिते

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वमोलुङ्क्, दत्वम्—स्वनडुव-स्वनडुद्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहो—' (सू ३३१) इत्याम्—स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ इति हान्ताः ॥ 'दिव उव' (सू ३३७) अहर्विमलयु । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्ड-

भावपररूपटाभ्यु ङेरामि स्याद्द्वस्वौ भुवमिति भावः । अमूर्धिति । सुपि अत्वपर रूपटाभ्यु ऊवमावे पत्वमिति भावः । इति मान्ता ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीश्याख्यायां
बालमहोरमाख्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु शोभना अनड्वाहः यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुइशब्दात् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहोः' इत्याम्, 'अम् संडुदौ' इत्यम्, 'सावनडुहः' इति जुम् च स्यात् । ह्रस्व्यादिलोप सुलोपेऽपि प्रत्ययछक्षणसत्त्वादिस्वत आह—स्वमोलुङ्गिति । परत्वात् ह्रस्व्यादिलोपं वाधित्वा 'स्वमोनपुंसकात्' इति लुक् । ततश्च लुका लुक्त्वेन प्रत्यय छणामावाहामादि न भवतीति भावः । दत्वमिति । 'बभूवसु' इत्यनेनेति शेषः । दावविधेः पञ्चविकारस्यावेन तदन्तेऽपि प्रबुत्तेरिति भावः । न च तत्रापि 'न लुमता' इति नियेषः शङ्क्यः । इत्वस्य सुयन्तात्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावादिष्याहुः । स्वनडुदिति । इत्वे चत्वंविकल्पः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति तु न कङ्कयम्, तत्र गणे अनडवानिधेकवचनस्यैव पाटादिति बहुव्रीह्याधिकारे मूळ एव वचयते । स्वनडुही इति । 'नपुंसकात्' इत्यौळः शोभावः । स्वनड्वाहीति । 'जरशसोः शिः' इति शिमाधे तस्य सर्वनामस्यानत्वात् 'चतुरनडुहो' इत्यामि 'नपुंसकस्य छक्षचः' इति जुमि 'नरच' इत्यनुस्वार इति भावः । अत्र यद्दत्त्वम्यं तापुलिङ्गनिरूपणे दक्षम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । विमला घोः-आकाश यस्य अहः इति बहुव्रीहौ सुग्लुकि विमलदिव्शब्दात् सोलुङ्क् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—दिव उदिति । अहर्विमलयु इति । वस्य इत्वे हकारस्य यगिति भावः । अहर्महणं नपुंसकत्वसूचनार्थम् । ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुंसकात्' इति शोभावे विमलदिवी इति रूपं वचयति ।

स्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०) इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि । 'अपदादिविधौ' किम् ? दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्यव । चकारस्य कृत्वे तु न ॥ इति वान्ताः ॥

तद्युक्तम्, 'दिव उव्' इत्युत्प्रसङ्गात् । न च विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुषन्ततया पदत्वात् वकारस्य दिव्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम् ? 'सुपो धातु' इति लुप्तं दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात् । न च लुका लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदसंज्ञायाः सुषन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र 'न लुमता' निषेधाप्रवृत्तः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यादित्याद्यङ्गद्य आह-अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । उत्तरपदत्वे चेति । समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । विमलदिवी इति । औष्ठि रूपम् । विमलदिवि इति । ज्ञप्ति सति 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे रूपसिद्धिः, अक्षलन्तत्वात् नुम् ।

दधितेचाविति । सिद्धतेः क्तिप् । दधनः सेचौ दधिसेचौ । समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डादुत्तरां विभक्तिं लुप्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सात्पदायोः' इति षत्वनिषेध इहः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्तं तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च सेच् इत्यस्य सुषन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषेधो न स्यात् । अतः अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदायोः' इति षत्वनिषेधो निर्वाहः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कृत्वं स्यादित्यत आह-चकारस्य कृत्वे तु नेति । कृत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येय, कृत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिसत्तया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः । ननु दधि सिद्धत इति सोपपदाद्विधि उपपदसमासे षत्वं हुवार्त्तम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वचयमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबभावेन अपदान्ततया 'सात्पदायोः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? अत्र सोपपदात् सिधेः विधेः अनभिधानमिति भावः इति कैयटः समाहितवान् । पदात् आदिः पदादिरिति पद्ये तु उपपदसमासेऽपि षत्व सुपरिहरम् । न चैवमपि परमध्यासौ दण्डी च परमदण्डी, सः प्रियः यस्य सः परमदण्डिप्रियः इत्यस्य अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपात्तुपत्तिः 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यप-

षाः । वारी । अमन्तत्वात् नुम्—वारि । चत्वारि ॥ इति रेफान्ताः ॥ 'न
लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न—किम्, के, कानि । इदम्, इमे, इमानि ।
'अन्वादेशे नपुंसके एनदकस्य.' (वा १५६९) । एनद्, एने, एनानि । एनेन ।
एनयोः । एनयोः ॥ इति भान्ताः ॥ मद्, मद्गणो, मद्गणि, 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां

एत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तराखण्डस्य विवक्षितवाक्यव्यवहारां साचत् । इति वास्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति । वार् शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः । 'भाषा
स्त्री भूमि वार् वारि' इत्यमरः । वार् शब्दात् स्वमौलुङ्क् रेफस्य विसर्गो इति भावः ।
प्रावारीति । अतुर् शब्दो निरय बहुवचान्तः, तस्य उत्तराखण्डस्य, तस्य सर्वनाम-
स्यान्वात् 'अतुरनदहो.' इति प्रकृतेः आम् । स च मिश्राद्यनयाद्य लकारात् परः,
उकारस्य यच्, अमृच्छन्तवाच्य नुम् इति भावः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दत् स्वमौलुङ्कि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य
विभक्तिपरकत्वात् कादेशामाशङ्क्य आह—न लुमतेति । सारमन्त्राभ्यन्त कादेशो सर्वना-
मव्यवहाराणीत्याह—के, कानीति । इति मिति । स्वमौलुङ्कि रूपम् । 'इदमो म, दृश्य'
इत्यादिविभयो न भवन्ति, न 'लुमता' इति निषेधादिति भावः । इये इति । औङ्कि
अथ पररूपम्, 'दृश्य' इति दृश्य मः, 'नपुंसकाश्च' इति स्त्रीभाव, गुण इति भावः ।
इमानीति । उत्तराखण्डस्य, अथ, पररूपं, 'दृश्य' इति मः, 'नपुंसकस्य लक्षणम्.' इति
नुम्, 'सर्वनामस्याने च' इति दीर्घे इति भावः । अन्वादेशे नपुंसके एनदकस्य इति ।
'इदमेतदोः' इति शेषः । इद् च अयमेव भवति । तथा च भाष्ये 'एनद्विति नपुंसके-
कवचने वक्तव्यम्' इति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रवालमनत' इत्युदाहरणम् । श्रीद्वितीयः
वाक्याम् ओसि च 'द्वितीयाटीस्त्वेन' इत्येतादृश एव इति मत्वा आह—एने इत्यादि ।
यस्मिन्तस्तु 'द्वितीयाटीस्त्वेनत्' इत्येव सूच्यताम् । नपुंसके अमो लुङि एनद्विति
सिध्यति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयोः इति नुम् एतादृशत्वेन-मिच्छामिति
भाष्ये सिध्यति । परमार्यन्तु नपुंसकैकवचने अमि एनदादेशः । एनम्, एनौ
इत्याद्यर्थे 'द्वितीयाटीस्त्वेन.' इत्यत्र एनादेशो विधाहृष्यः । येन जात्रास्त्रिधायेन
एनदादेशस्य एवदाशवापवाइत्येन एवदाशवात्समभवादिति शब्देभ्युसोद्यरे स्थितं
माच्छ्रद्धीपोद्योत प्रपञ्चितं च । इति भास्ता ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । बहोति । वेदाश्चैव अतुर्गणम् । नपुंसकलिङ्गः । 'वेद
स्तत्र तपो मद्ग मद्गा विप्र मद्गपनि.' इत्यमरः । 'इम' लुङि नलीप इति भावः ।
मद्गणो इति । औङ्कि स्त्री, 'अट्कुप्वाच्' इति णत्वम् । 'विभाषा लिप्तोः' इत्यञ्जोपरतु
न, 'न संयोगाद्गमत्वात्' इति निषेधादिति भावः । मद्गणोति । उत्तराखण्डोः शिः, तस्य

नलोपो वा वाच्यः । हे ब्रह्मन्-हे ब्रह्म । 'रोऽसुपि' (सू १७२) । अहर्भाति । विभाषा डिश्योः' (सू २३७) । अहि-अहनी, अहानि । ४४३ अहन् ८।२।६८। अहन् इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह 'अहः' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात्तलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधेयः । तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति

सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणो दीर्घः । ऐ ब्रह्मन्निति । 'सश्नुवौ नपुंसकानाम्' इति नलोपविकल्प इति भावः । अथ अहन्वाव्वाय स्वमोर्लुङि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति । लुका लुसत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अहर्भातीति । अत्र रुत्वे तु 'हशि च' इत्युत्वे गुणे अहो-भातीति स्यात् । रेकविधौ तस्य उरवं न, रोरित्युकारानुबन्धप्रहणादिति भावः । अहानीति । जश्शतोः शिः, सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः, अहोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः । टादावखि अहोपः, अह्ना, अह्ने इत्यादि । श्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन् । 'ससजुषो रुः' इत्येतो रुरित्यनुवर्तते, 'रुकोः संयोगाथोः' इत्यतः 'अन्त' इति च पदस्येयधिक्रमम् । 'अहन्' इति लुसपठिकम् । तदाह—अह्नित्यस्येत्पादिना । अहोभ्यामिति । नकारस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः ।

ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात्तलोपः स्यात् । न च रत्वरुत्वे नलोपापवादविति वाच्यम्, 'न छिपन्मुदयोः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भाद् इत्याशङ्क्य निराकरोति—इति । एकनेति । आहृतयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण पदान्ते अह्नित्येव स्यात्, न तु नलोप इत्यर्थकेनेत्यर्थः । द्वितीयेनेति । 'अह्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । एवं च 'अहो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । तदन्तस्यापीति । अहन्लुङ्दान्तस्यापि इत्वरुत्वे भवतः, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः । 'प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमाम्बुप्रिय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदन्ते रत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—दीर्घाव निदाघ इति । दीर्घाहन्शब्दात् पुँञ्ज्जात् सौ परत्वात्उपधादीर्घं कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः । 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो' इत्यपूर्वत्वात्त्वात्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे, रूपमिति भावः । ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रुत्वे तस्य यत्वं न भवति । यत्त्वविधौ रोः इत्युकारानुबन्धप्रहणात् । तथा च दीर्घाहानिदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह—इह हल्ङ्यादीत्यादि । ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृत-व्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति, इत्वेन नकारस्य

निषेधात्त्वामावे कः, तस्यासिद्धत्वात्तलक्षण उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ, दीर्घाहान । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । सन्वि, सन्विणी, सन्वीणि । चारिमि, चारिमिनि, चारिमीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूपाणि । बहुर्ह्यमाणि ॥ इति नान्ताः ॥ अष्टमः पदान्ते

विनाशोऽमुखात्वादिभ्यश्च भाह—तस्यासिद्धत्वादिति । प्रवृत्तस्य शब्दस्यासिद्धत्वाच्चान्त-
लक्षणो दीर्घो निषाघ इति भावः । यस्तुनस्तु अकृतस्युहपरिभाषाया निमूर्च्छत्वादिह
हृष्यत्वादिछोपात् पूर्वमेव परावाहुपघादीर्घं ह्येवोचितमित्यलम् । सम्बुद्धो विविति ।
सौरथ हृष्यत्वादिछोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेः । उपधादौ
घांभावे दावे 'हशि च' ह्युपवे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः ।
अत्र 'होऽसुपि' इति इत्विभेदस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहनिदाघजा-
लमित्यादि बोध्यम् ।

दण्डीति । दण्डीऽस्यास्तोरथे 'अत इतिठनी' इति इनि । दण्डिङ्गशब्दात् स्वमो-
ल्लुक्, नस्य छोप इति भावः । इण्डिना इति । औडरसी । असर्वनामस्थानत्वात्
'इण्डन्' इति निषभाष न दीर्घं इति भावः । दण्डीनीति । 'अरशसोः शिः' 'इण्डन्'
इति दीर्घं इति भावः । अत्रोति । 'अस्मायामेघाश्चो विनिः' इति अत्रशाब्दात्
भावर्थायो विनिः । सञ्ज इत्यस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदात्वात् अस्य कृतं
सन्विङ्गशब्दात् सुबुपत्तिः । दण्डिवद्पाणि । अत्र इनः अनर्थकारेऽपि 'इण्डन्' इत्यत्र
प्रहणं भवत्येव, 'अनितस्मन्' इति वचनादिति बोध्यम् । चारिमीति । 'चानो गिमिति'
इति गिमितिः । तद्वित्त्वाच्च शकार इत्, चकारस्य जरात्वम्, कुत्वम्, चारिमि-
ङ्गशब्दात् सुबुपत्तिः, सन्विङ्गदपाणि । बहुवः वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इति
बहुव्रीहौ बहुवृत्रहणशब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औडः श्याम्,
अञ्जोपे, 'हो हन्तेः' इति क्त्वे, बहुवृत्रहो इति रूपम् । 'अपूर्वस्म' इति नियमाच्च
णत्वम् । एतावत्सिद्धत्वात्कृत्य अरशसोराह-बहुवृत्रहाणिति । होः सर्वनामस्थानत्वेन
तस्मिन् परे अञ्जोपामात्वात् 'इण्डन्' इत्युपधादीर्घं 'एकाञ्जुत्तरपदे णः' इति णत्वमिति
भावः । बहुवृत्रहोति बहुवः पूर्वणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । बहुपूष, बहुपूणी
'इषाम्याम्' इति णत्वम् । अरशसोस्तु शिः, औ दीर्घं, 'अट्कृष्वाच्' इति णत्वम् ।
बहुर्ह्यमाणीति । बहुवः अर्थमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, बहुपूषवद्पाणि ।
इति नान्ताः ।

- अथ लकाराणां निरूप्यन्ते । शरीरं यदा तपयति तदैव सञ्चयते न दृग्तादिङ्गमभ्ये
इत्यर्थे सञ्चयतोः नःपूर्वात् सम्पदादिवात् ङिप् । उपपद्वद्भाषे 'नलोपो नञः'

कुत्वम्, सृजेः क्तिनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न, 'सृजिहशोः—(सू २४०५) इति सूत्रे 'रञ्जुसृङ्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा 'ब्रश्' (सू २१४) आदि-सूत्रे सृजियज्योः पदान्ते पत्वं कृत्वापवादः । स्रगृत्विकछन्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्छन्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्यः । असृक् असृग्,

इति नकारलोपे असृग्शब्दो रक्तपर्यायो नपुंसकलिङ्गः । 'सधिरासृग्लोहितान्तरक्त' इत्यत्र शोणितम्' इत्यमरः । तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह—असृग्ः पदान्ते कुरवमिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वस्यासिद्धत्वात् 'बोः कृः' इति प्राप्तं कृत्वं चाधिरासा तदप-वादे ब्रश्चादिपत्वे कृते. तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वेन खकारः, अवोपस्थाच्चविवार-महाप्राणश्वसाभ्यादिर्यर्थः । न च पत्वस्य निरवकाशात् शङ्क्यम्, सृष्टमित्यादौ अप-दान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कृः' इति कृत्वाभावस्थले पत्वस्य चरितार्यत्वात् । ननु क्विन्नन्-त्वाभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वं कुत्र इत्यत आह—सृजेः क्तिनो विधानादिति । ऋत्विगादिसूत्रेण इति शेषः । तथा च क्विन् प्रत्ययो धस्मादिति अतद्गुणपहुमीद्या-श्रयणादिहापि कृत्वं निर्वाचमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । न च रञ्जुसृङ्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कृत्वाभाव इति वाच्यम्, ज्ञापकस्य सामा-भ्यापेक्षत्वात् । न चेवं सति असृग्शब्देऽपि कृत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनवयव-पूर्वपदस्यैव सूत्रेर्भाष्यप्रयोगतः कृत्वाभावबोधनादिति भावः । ननु उदाहृतभाष्यप्रयो-गात् विश्वसृष्टरञ्जुसुडादौ पर्यासिद्धत्वात्पि देवान् यजतीति देवेत् प्रत्यादौ 'बोः कृः' इति कृत्वस्यासिद्धत्वात् ब्रश्चादिना पत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कृः' इति कृत्वं हुवोर-मित्यस्वरसादाह—यदेति । पत्वं कृत्वापवाद इति । यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते पत्वं सावकाशम् । तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वा-धिरवकाशात्पश्च पदान्तविषये पत्वं कृत्वापवादः । तथा च विश्वसृडादौ देवेदादौ च पत्वं निर्वाचम् । अत एव 'सृजिहशोः' इति सूत्रे रञ्जुसृङ्भ्यामिति काम्यजिबधिसूत्रे उपपत्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः । 'नन्वेवं सति स्रगृत्विकछ-न्दयोरपि 'क्विन्प्रत्ययस्य इति कृत्वं चाधिरासा ब्रश्चादिना पत्वं स्थाविरित्यत आह—स्रगृत्विकछन्दयोरिति । ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् चक् इति निपातनादेव कृत्वमित्यर्थः । न च स्रष्टा यथा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कृत्वापत्तिरिति वाच्यम् । निपातनेन ह्यनयोः अपवाद्भूतत्वस्य अपवृत्तिमात्रं बोध्यते, कृत्वं तु स्वशास्त्रेणैव यथायथं भवतीति न दोषः । ननु तर्ह्यसृक्छन्देऽपि कृत्वापवादः पत्वं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्शब्दस्यैव कृत्वनिपातनात् इत्यत आह—असृग्छन्दसिक्विति । असु जैपगे' इत्यस्मात् औणादिके ऋजप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छन्दस्य 'ब्रश्' इति परवाविपयत्वात् 'बोः कृः' इति कृत्वे सति असृक्छन्दो बोध्य इत्यर्थः । असृजोति । 'करशसोः शिः',

असृजौ, असृजि । 'पह्लो—' (सू २२८) इति वा असन् । असानि ।
 असृजा-असृना, असृग्भ्याम्-असृभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग्, ऊर्की, उर्तजि । नर-
 जानां संयोगः । 'बहुजि नुम्प्रतिषेधः' (वा ४३३१) 'अन्यात्पूर्वो वा नुम्'
 (वा ४३३२) । बहुजि-बहुजिजि वा कुम्बानि ॥ इति जानता ॥ त्यन्-त्यद्, त्ये,
 त्यानि । तद्—तद्, ते, तानि । यद्—यद्, ये, यानि । एतन्-एतद्, एते, एता-
 नि । अन्वादेशे तु एनत् । वेमिद्यतेः क्विप् । वेमिद्—वेमिद्, वेमिदी । शाव-

स्रलन्तावाङ्मुम्, 'नद्य' इत्यनुस्वार, तस्य परसवर्णे अकार इति भावः । अमानोति ।
 जमरिशा, नान्तावाहीर्ष इति भावः । अस्नेनि स्त्रीयैकवचने असन्नादेशे अलोपः ।
 असृग्यामिति । असृद्देशाभावे द्रावे अस्वमिति भावः । असृभ्यामिति । इयामादौ
 असन्नादेशे मलोप इति भावः ।

ऊर्गिति । ऊर्कं बलप्रणयनयोः' क्विप्, स्वमोर्लुक्, कुप्वेन गः, तस्य चार्धविकृतप
 इति भावः । उर्नोति । जरशसोः शिः स्रलन्तावाङ्मुम्, स च मिश्राङ्ग्यादृषः
 ऊकारात् परो भवति । तद्वाह-नरजानासयोग इति । बहुर्कं लुङ्शोऽपि प्रायेण ऊर्गत्वेन ।
 जरशसोः शिभावे कृते, स्रलन्तकृष्णनुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहुजि प्रतिषेधो
 वक्ष्यः, अनयात् पूर्वो नुममेक इच्छति' इति च व तिक प्रवृत्तम् । नदेनदर्थतः मग्
 कृति—बहुजोति । बहुज् शब्दे अनयात् ऊकारात् ऊपरि नुमः प्रतिषेधो वक्ष्यः,
 हिन्तु अनयाङ्ग्यात् पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थः । बहुजोति । जरशसोर्नुमभावे रूपम् ।
 बहुजोति । ऊकारात् पूर्वो रेफादुपरि नुमि कृते रजुषस्वातिङ्गात् 'नद्य' इति तस्यो-
 नुस्वारे, तस्य परसवर्णे अकारे रूप बोध्यम् । 'अत्र 'बहुजि प्रतिषेधः' इति प्रथमवा-
 तिकं न कर्तव्यम्, 'नपुंसकस्य स्रलन्तः' इति सूत्रस्य अर्थः परो यो स्रलन्तन्त्य
 स्त्रीवस्य नुम् स्यादिति व्याख्यानं सति नुम एवाप्राप्तसक्तेः । न चैवं सति वचान्ती-
 स्यादावव्याप्ति शङ्का, 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः अर्धोपनुदायं अजन्तस्य स्त्रीवस्य
 सर्वनामस्थाने परे नुम् स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च
 ऊर्कं शब्दे शौ 'नरजानां संयोग' इति मूलभाष्यविरुद्धत्वाद्दुपेक्षमेव, तत्र अर्थः
 परस्य स्रलन्तः अभावेन नुम अप्रसक्ते । इति जानताः ॥

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यदिति त्यद्, तद्, यद्, एतद् पूर्वा स्वमोर्लुक्
 लुप्तत्वात् स्यदाश्रयं पररूपं, 'नदोः स ली' इति भावः च न भवति । इतरत्र तु
 सर्वत्र स्यदाश्रयं पररूपे च अदन्तवद्गणनि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम् । अन्वादेशे
 येनदिति । अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधानादिति भावः । ओष्ठि जरशसोश्च-एने,
 एनानि । वेमिद्यतेरिति शिन्वा निर्देशोऽयम् । वेमिद्य इति यङ्गताद्धानोरित्यर्थः ।
 'मिदिर्-विहारणे' अस्मात् यच्चि 'सन्कोः' इति शिष्ये, ह्यारिष्ये, 'अभ्यासे

ल्लोपस्य स्थानिवस्वादल्लन्तत्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवस्वाभावात् । वभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि । इति दान्ताः ॥

गवाक्छन्दस्य रूपाणि ह्यीवेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवह्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

चर्च' ह्ययम्यासमकारस्य जश्चेन यकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे, वेभिद्य इति रूपम् । तस्मात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुधात् फिप, अतो लोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः । वेभिद्वाद्वात् स्वमोर्लुक्, जश्चर्चर्च वेमित् वेभिद् इति रूपमिति भावः । वेभिदो इति । औङ्ः श्यां रूपम् । जश्शसोश्शौ ल्लन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह— शविति । स्थानिवस्वादिति । 'अचः परस्मिन्' ह्ययनेनेति शेषः । न चात्र अल्लोपस्या- निभूतादचः पूर्वा दकार एव, न ट्कारः तस्य दकारेण इववधानात्, तथा च तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादचः पूर्वस्य विधिर्नति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' ह्ययत्र इववहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात् । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिक- मिति 'दीधीवेदीढास्' ह्ययत्र कैयटे स्पष्टम् । नन्वल्लोपस्य स्थानिवस्वात् ल्लन्तलक्ष- णनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह—अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति । कुत इत्यत आह—स्वविधौ स्थानिवस्वाभावादिति । अल्लोपस्य स्थानिवस्वमाश्रित्यमि- स्वादुन्यादचः परः प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति तथा च लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवाश्रयनुग्विधिः । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लो- पस्य स्थानिवत्वं सम्भवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्' ह्ययस्य प्रवृत्तेः । स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनद्विवधा- विति निषेधाद्विशयः । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वविधाविरयपनीय 'अपरविधा- विति वक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवस्वार्थम्' इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्य- दोषः । इति दान्ताः ।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

'जायन्ते नव सौ तयामि च नव श्यामिस्त्वसां संगमे

पट्सङ्ख्यानि नचैव सुप्यथ जसि श्रीण्येव तद्दृच्छसि ।

चात्वार्यन्यवचस्तु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-

जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्नितदितुं पाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥

इति प्राचीनस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—गवाक्छन्दस्येति । अर्चा- गतिभेदत इति । 'अनिदिताम्' ह्ययन्वेर्गती नकारस्य लोपः, पूजायां तु 'नाम्भेः पूजा- याम्' इति निषेधाच्च लोपो नेत्येवं गतिपूजास्यकार्यभेदनिबन्धननलोपतदभावा-

न्येव नव । औः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४१७) इत्यलोपः गोची ।
 पूजायां तु गवाञ्ची-गोअञ्ची-गोऽञ्ची । 'जश्शसोः शिः' (सू० ३१२) शेस्सर्द-
 नामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येन । गोचा-
 गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चा । गवाभ्याम्—गोअभ्याम्—गोऽभ्याम्—गवाब्भ्याम्—
 गोअब्भ्याम्—गोऽब्भ्याम् इत्यादि । सपि तु ङान्तानां, पक्षे 'ङ्णोः
 कुक्—' (सू० १३०) इति कुक् । गवाब्क्षु-गोअब्क्षु-गोऽब्क्षु । गवाक्षु-
 गोअक्षु-गोऽक्षु । न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा २३) इति पक्षे ककारस्य

लनया सौ नव रूपाणि । औः शीति । गत्यर्थकत्वे नलोपे औःश्रीभावे च सति-
 अक्लीबस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे गोची इत्ये-
 कमेव रूपम् अकारस्य लुप्तत्वेन अवङ्गाद्यसंभवात् । पूजायां शिविति । अलुप्तनकारत्वात्
 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः । तथा च औःश्री त्रीणि रूपाणि । पूर्वोदाहरीकरूपसं-
 लनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि । शेः सर्वनामेति । गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'दग्नि-
 दर्शाम्' इति जुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारः, परसवर्णं इति भावः । पूजार्थकत्वे तु
 अलुप्तनकारत्वात् न । किन्तु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्णं इति भावः ।
 गतिपूजनयोःशौ अविशिष्टान्येव त्रीणि रूपाणीत्याह—गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति गोचेति ।
 गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे एकमेव रूपमिति भावः । पूजार्थत्वे तु
 अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाभावे अवङ्गि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि
 रूपाणीत्याह—गवाञ्चा गोभाञ्चा गोऽञ्चति । म्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य
 जश्शवे कृत्वे अवङ्गसन्धिपूर्वरूपः त्रीणि रूपाणि । पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य
 संयोगान्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रथयस्य' इति कृत्वेन टकारे अवङ्गसन्धिपूर्वरूपैः
 त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—गवाभ्यामित्यादिना शयादीति । गवाग्भिः गोअग्भिः
 गोऽग्भिः । गावङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः । गोचे गवाञ्चे गोऽञ्चे । म्यामि,
 म्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि । ङसौ, गोचः गवाञ्चः-गोअञ्चः-गोऽञ्चः । म्यामि,
 म्यसि च, प्राग्वत् । ङसौ, गोचः-गवाञ्चः गोअञ्चः-गोऽञ्चः । गोचोः-गवाञ्चोः-गो-
 अञ्चोः-गोऽञ्चोः । गोचाम्-गवाञ्चाम्-गोअञ्चाम् गोऽञ्चाम् । गोचि गोवाञ्चि-गोअञ्चि-
 गोऽञ्चि । असि प्राग्वत् । सुपि शिविति । पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य संयोगा-
 न्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रथयस्य' इति कृत्वेन ककारः । तत्तश्च अवङ्गसन्धिपूर्वरूपैः त्रयाणां
 रूपाणां ककारान्तानां कुगागम इत्यर्थः । कुगभावे तु गवाङ्पु-गोअङ्पु-गोऽङ्पु इति
 त्रीणि रूपाणि सुगमत्वाद्गोक्तानि । गतौ तु नलोपे सति तस्य कृत्वेन ककारे अवङ्-
 सन्धि वरूपैः त्रीणि रूपाणि दर्शयति—गवाङ्गु-गोअङ्गु-गोऽङ्गु इति । तथा च सुपि नव

खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्स्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वा-
 खरत्वाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशास्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

उक्तमेवा द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वासिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभि ॥

रूपाणि । नन्वेवं मध्ये ककारवत्षु षड् रूपेषु 'चयो द्वितीया.' इति ककारस्य खकार
 पक्षे षड् रूपाणि सप्तकाराण्यविधानि स्फुरित्वागङ्गुष निराकरोति—न चेरेति । खर्त्,
 स्येति । गतौ नलोपे सति, खकारस्य कुप्ते, तस्य जरयेन गकारे, तस्य 'खरि च'
 इति खर्वेन ककारे, गवाङ्-गोमङ्-गोऽविवनि त्रीणि रूपाणीति शिवातः । तत्र
 'चयो द्वितीया.' इति शास्त्रस्या खर्वशास्त्रस्यापिद्धत्वात् ककारो नाशयेव, किन्तु
 गकार एवास्ति, तस्य चर्त्वाभावात् 'चयो द्वितीया.' इति न भवतीत्यर्थः । तथा च
 गतौ षण्णामाधिक्यं निरस्तम् । पूत्रायां तु कुक्पक्षे गवाङ्-गोमङ्-गोऽङ्गु
 इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवता षण्णामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह कुक्-
 पक्षे स्थिति । न चैव सति नवाधिकशतमिति विरोध, गङ्गुष, नवाधिकशतमिति
 सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् ।

कक्षमेषामिति । प्रदशितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः । अथाक्षिभूतानोति ।
 सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । अथशब्दो हि सप्तवसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः,
 'सप्ताश्वा हरिता सूर्यस्य' इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्विावसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः,
 मनुष्यादियु प्रायेणाश्वगोः द्विवात् । भूतशब्दस्तु पञ्चवसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, पृथि-
 क्यन्तेजोवाट्वाकाशानां भूतशब्दवारयानां पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन
 सप्तत्वे 'चयौव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्विावसङ्ख्याया
 दशरूपाणिमका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया
 पञ्चवसङ्ख्याया पञ्चशतं लक्षपते । उक्त च उच्यतीतिवेग—

'पञ्चदशशतसहस्रायुनलक्षप्रयुनकोटयः क्रमशः ।

अयुर्दमर्जं खर्वेनित्वर्वमहापञ्चशङ्खवरत्तरमात् ॥

खलधिद्वान्यं मस्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः ।' इति ॥

अथ अथशब्दसूचिता सप्तवसङ्ख्यायामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता
 द्विावसङ्ख्या लेख्या । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चवसङ्ख्या लेख्या । 'अङ्गानां
 वामनो गतिरिति'वचनात् ह्रयादि गणकसम्प्रदायप्रवर्तककलावत्यादिग्रन्थतोक्षेपम् ।
 तथा च सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि भवन्तीति मनीषिभिरुक्तमित्यर्थः ।
 तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य 'अनधि च' इति द्विावे सद्भावे च अष्टादश

रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारस्य 'अनधि च' इति द्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि । 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यात् । गतौ खेकमेव । सङ्कलनया सप्त । जसि तु त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि, षण्णामेपामन्यस्य ह्रकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया जसि द्वादश । तथा च प्रथमायां विभक्तौ सप्तविंशत् । एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् । तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् रूपाणि, गतौ खेकमेव । सङ्कलनया सप्त । पृषां सप्तानामन्यस्येव आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त । तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । म्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजायां ह्रकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, मय इति पञ्चमी षण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे चतुर्विंशतिः, स्थितान्येव, सङ्कलनया म्यामि अष्टाचत्वारिंशत् । भिसि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य पूजायां ह्रकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव सङ्कलनया द्वादश । एषु विभर्गस्य द्वित्वे द्वादश । अयोगवाहानाम् अट्सुशर्षु चोप सङ्कलनत्वेन विभर्गस्य यत्वात् । तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया भिसि चतुर्विंशतिः । तथा च तृतीयाविभक्तौ षट्शतितः चतुर्थैकवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट् । गतौ खेकमेव । सङ्कलनया ऋपि सप्त । एकारस्य अनणवाहानुनासिकः । म्यामि तु प्रारबदेन अष्टाचत्वारिंशत् । म्यसि तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गृह्योद्वित्वे षट् । तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । इषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, सङ्कलनया म्यसि अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ षडधिकं शतम् । ऋसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां अकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ खेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विभर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ऋसौ चतुर्दश । म्यामि म्यसि च प्रारबदे प्रत्येकम् अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च पञ्चम्यां विभक्तौ दशाधिकं शतम् । ऋसि तु ऋसि चतुर्दश । भोसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ खेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । भामि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु अकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ खेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । तथा च षष्ठीयां द्विचत्वारिंशत् दो

तिर्यक्, तिरथी, तिर्यधि । पूजायां तु—तिर्यक्, तिर्यधो, तिर्यधि ॥ इति

पूजायां प्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतावेकं, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुरि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपरे उकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुवपचे तु 'चपो द्वितीया' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट् । षण्णामेषां उकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां 'खयः शरः' इति पकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । 'शरोऽचि' इति नियेषस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुवपचे चतुर्विंशतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु प्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शरः' इति पकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । तथा च सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् । एषामनपस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः ।

एव च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जम् द्वादश (१२), आहाय प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (२८) । अम् अष्टादश (१८), औट् सप्त (७), वास् द्वादश (१२), आहाय द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् (३७) टा चतुर्दश (१४), ग्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), मिसु चतुर्विंशतिः (२४), आहाय तृतीयायां षट्शीतिः (८६) । छेसप्त (७) ग्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), ग्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहाय चतुर्षां त्र्यधिकशतम् (१०३) क्सि चतुर्दश (१४), ग्याम् त्रयोः अष्टाचत्वारिंशत् २ (४८) आहाय पञ्चम्यां दशाधिकशतम् (११०) । छस् चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), आम् चतुर्दश (१४), आहाय षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२) छि चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४) सुप चतुरशीति (८५), आहाय सप्तम्यां द्वादशाधिकशतम् (११२) । तत्र सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च सप्त च (५२७) रूपाणि । इति गवाकङ्करप्रक्रिया । तिर्यगिति । तिरः अस्ति इति विग्रहे 'अतिवक्' आदिना क्तिन् । गतौ 'अदिनाम्' इति नलोपः । तिरस् अच् इत्यस्मान् सुबुदपत्ति, स्वमोलुङ्क्, प्रथमलक्षणविहाय असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम । अमखात् 'अच' इत्यल्लोपो न । तिरसस्तिर्थादेशः, यज्, 'किम्पत्यस्य' इति कुवस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चो. कुः' इति कुत्वम्, जरत्वधत्वं इति भावः । तिरशीति । तिरस् अच् औ इति स्थिते औच्च । श्याम् मत्वात् 'अच' इत्यल्लोपः । 'छलोपे' इत्युक्तेन त्रिर्थादेशः । सरय रचुत्वेन श इति भावः । तिर्यञ्शीति । तिरस् अच् इत्यस्माच्चति 'अरशसोः शिः' सर्वनामस्थानात्वाच्च नुम् अनुस्वा

चान्ताः ॥ यकृत, यकृती, यकृन्ति । पद्न्—' (सू २२८) इति वा यकन् ।
यकानि । यकना-यकृता । शकृत, शकृती, शकृन्ति-शकानि । शकना-शकृता ।
ददत्, ददती । ४४४ वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥ अभ्यस्तात्परो यः
शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति-ददति । तुदत् ।
४४५ आच्छीनद्यार्नुम् ७ । १ । ८० ॥ अवर्णान्तादज्ञात्परो यः शतुरव्यवस्त-

रपरेसवर्णो, तिरसस्तिरिः यण् । अभावात् 'अचः' इत्यञ्ज्ञोपो नेति भावः, पूत्रायां तु
तिर्यङितति । स्वमोर्लुक् अभावात् अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यञ्ज्ञोपाभावात्तिर्यङिदेशः,
अकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुवेन अकार इति भावः । तिर्यञ्चो इति । औः
श्यां रूपम् । अलुप्तनकारत्वाद् अच इत्यञ्ज्ञोपाभावात् तिरिः । तिर्यञ्चि इति । अशशतोः
शिः । शेषं पुंवत् । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । यकृदिति । मात्पिण्डविद्येपो यकृञ्चाम याञ्चिक-
प्रसिद्धः । स्वमोर्लुक्, जश्वचार्थे इति भावः । यकृनी इति । औःशशी । यकृन्तीति ।
जशशतोः शिः, अलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । शसादौ विशेष-
माह—पद्दिति वा यकृदिति । यकानीति । शसशिशः, यकञ्चादेशः सर्वनामस्थानत्वात्
नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भावः । यकृति । टायां यकञ्चादेशे अलोपः । यकने ।
यकः । यकनोः । यकृि—यकृनि । यकसु । यकञ्चमावे यकृञ्चामित्यादि । शकृदिति ।
'शकृच्छब्दः विष्ठावाची' यकृद्भूत् । ददद् ददती इति । शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्छब्दः
पुंलिङ्गनिरूपणे ब्युत्पादितः । तस्य स्वमोर्लुक् । औःशशी । नुम् तु न, असर्वनाम-
स्थानत्वात् नाम्यस्ताच्छतुः इति निषेधाच्च । शौ 'नाम्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं
नुमिनिषेधे प्राप्ते—वा नपुंसकस्य । 'नाम्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रे नभ्वर्जमनुवर्तते ।
नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थं पष्ठी । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति उगि-
दचाभू' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तदाह—अभ्यस्तादिरयादिना ।
ददन्तीति । नुमि अनुस्वारपरसवर्णो । तुददिति । 'तुद् व्यत्यये' अस्माच्छतृप्रत्यये
'तुदादिभ्यश्चाः' इति शः शपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुद्-
च्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्,
जश्वचार्थे इति भावः । तुदच्छब्दादौःशः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते-
आच्छीनद्योनुम् । 'नाम्यस्तात्' इत्यतः शतुरिति, 'वा नपुंसकस्य इत्यतो वेति चानु-
वर्तते । आदिति पञ्चमी । अङ्गस्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तच्च आदि-
त्यनेन विशेष्यते तदन्तविधिः । परस्य इत्यध्याह्रियते । शतुरित्यनन्तरमवयवस्ये
त्यध्याह्रियते; तेन च अङ्गस्येति पष्ठयन्तं विशेष्यते, तदन्तविधिः । अङ्गस्येत्यस्य-
आवृत्तिर्धोष्या । तदाह—अवर्णान्तादिरयादिना । 'इदितो नुम्' इत्यतः अनुवृत्तौव

दन्तस्याङ्गस्य जुम् वा स्याच्छीनयो परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । मात्,
 भान्ती-माती । भान्ति । पचत् । छध्द शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥
 शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं जुम् स्याच्छीनयोः परतः । पच-
 न्ती, पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥ इति तान्ताः ॥ स्वत्-स्वब् स्वपी ।

सिद्धे जुग्महणं स्पष्टायम् ' तुदन्ती-तुदन्ती इति । औङ्गः रयां जुमि, तदभावे च रूपम् ।
 णविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुव इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिप्र-
 हणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गात् । ततश्च तुवत् इत्यन्यस्तकारः शतुरवयवः, तुव
 इत्यवर्णान्ताद्ङात् पररथेति जुमिति भावः । अवर्णान्ताद्ङात् परो यः शतुप्रायवः
 इत्याश्रयणे तु अत्र जुम् न स्यात् । णविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते
 तस्य पूर्वान्तरथे शतुरवर्णान्ताद्ङात् पररथामावात्, परादित्ये अवर्णान्ताद्ङाभावात्,
 उभयत आश्रयणे च अन्तादिवत्त्वनिषेधादित्यलम् । तुदन्तीति । जरशसोः, सर्व-
 नामस्थानत्वान्नुमिति भावः । मारिति । 'भा दीप्तौ' लुटिविकरणः । छट शतरि कृते
 सर्वणदीर्घे भात् इति रूपम् । तस्मात् स्वमोर्लुङ्, जरशसोर्वा इति भावः । भान्ती माती
 इति । । 'औङ्गः शी, 'आच्छीनयोर्जुम्' इति वा जुमिति भावः । भान्तीति । जरशसोः
 शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः । पचदिति । पचशतोः छट शतरि शप, 'अतो
 गुणे' इति पररूपम् । पचत् इत्यस्य स्वमोर्लुङ्गिति भावः । औङ्गः रयाम 'आच्छी-
 नयोः' इति विकल्पे प्राप्ते—शप्श्यनोर्नित्यम् । 'आच्छीनयोर्जुम्' इत्यनुवर्तते । 'ना-
 म्यस्ताच्छतु' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते । अवयव इति आख्यायिते । तदा—शप्श्य-
 नोरादित्यादिना । पचन्ती इति । औङ्गः रयां जुमि रूपम् । पचन्ति । जरशसोः शी
 सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति रूपम् । दीव्यदिति । विवृषातोः छटः शतरि रयन् । 'हलि च'
 इति दीर्घं । दीव्यच्छद्वात् स्वमोर्लुङ्गिति भावः । दीव्यन्ती इति । औङ्गः रयां जुमि
 रूपम् । 'शप्श्यनोः' इति नित्यं जुमिति भावः । दीव्यन्तीति । जरशसोः शी सर्वनाम-
 स्थानत्वात् जुमिति भावः । इति तान्ताः ।

अथ पकारागता निरूप्यन्ते । स्विति । सु शोभनाः आपो यदिमन् सरसीनि बहुवी
 हि । 'श्वत्पूरब्धू' इति क्षमासान्तस्तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेवात् ।
 'द्वयन्तश्चसतोभ्योऽप ईत्' इति न भवति, तत्र भव इति कृत्समासात्प्रथमाद्गात् ।
 स्वप्नश्चात् स्वमोर्लुङ्गिति भावः । स्वपी इति । औङ्गः रदी रूपम् । अमर्वनामस्थान-
 त्वाद् न जुमिति भावः । जरशसोः शी स्वप् इति स्थिते 'अप्त्न्' इति दीर्घं,
 अलन्तलङ्गणुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वाग्रि इति वषयति । तत्र 'अप्त्न्' इति
 दीर्घं बाधिका पराधाद्यैवाच्च जुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घं

नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम, स्वाम्पि । 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वाम्पि । स्वपा । 'अपो मि' (सू ४४२) । स्वङ्गयाम् । स्वङ्गिः ॥ इति पान्ताः ॥ 'अतिपृवपि—' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस्, पत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वम् । धनुः, धनुषी । 'सान्त—' (सू० ३१७) इति दीर्घः । 'नुन्विसर्जनीय—' (सू ४३४) इति पत्वम् । धनुषि । धनुषा, धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप्, 'वोः—' (सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न, पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥ इति पान्ताः ॥ पयः पयषी, पयांसि । पयसा,

हरयत् आह—नित्यादिरयादि । प्रतिपदोक्तत्वादिति । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्द-
नुच्चार्यं विधिनरवानिरयर्थः । ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिबले-
र्वष्' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु
न निरवकाशः, आपः हरयत्र सावकाशत्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्व
नुमागमे कथं दीर्घं हरयाज्ञादुप इष्टापरया परिहरति—निरवकाशत्वमिरयादि । स्वमीति ।
दीर्घं चाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । केचित्तु 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य
निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविचिस्तेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथमं
प्रवृत्तौ स्वाग्नि हरयेव युक्तमित्याहुः ॥ इति पान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । धनुश्शब्दं वयुरपादयति—धनेरिति । 'जनेरुसिः'
हरयतः ठसिरित्यनुवर्तमाने 'अतिपृवपियजितनिघनितपिभ्यो नित' इत्यौगादिकसूत्रेण
'धन चान्ये' इत्यस्माद्धातोः उभ्रप्रथयं हरयर्थः । प्रथयावयवत्वात् सस्य पत्वे धनुःशब्दः ।
तस्मात् स्वमोलुक् । तत्र षकारस्य रुधं रुधमिरयत् आह—षत्वस्येति । धनुरिति ।
'वोरुपधायाः' इति दीर्घस्तु न, रेकान्तस्य अधातुत्वात् । धनूपीति । 'नश्च' इत्यनु-
स्वारः । एवं चक्षुर्हविरादय इति । 'चक्षेशिषच्च' इत्युसिः । शिष्वेन सार्वधातुत्वात्
अशाजादेशो न । 'अर्चिश्चिहुस्पि' इत्यादिना दुधातोरिस्, सार्वधातुकार्षधधातु-
कयोः' इति गुणः, अवादेशः । आदिना सपिरादयो प्राह्याः । पिपठिषतेः क्विविति ।
'पठ व्यक्षायां घाचि' सन्, इट्, द्विन्वं, हलादिशेषः, अग्यासाकारस्य रश्चं, प्रथ-
यावयवत्वात् पत्वं, 'सनाथन्ताः' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो
कोपः, पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोलुक्, पत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वम् । एतावरिसद्वत्कृत्य
आह—वोरिति दीर्घ इति । पिपठिषी इति । औः श्यां रूपम् । शौ विशेषमाह—अल्लो-
पस्येति । वेमिद्शब्दनिरूपणे श्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । इति पान्ताः ॥

पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंषी । सुपुमासि । अदः । विभक्तिकार्यम्, उत्वमत्वे ।
अम्, अमूनि । शेषं पुंषत् ॥ इति ॥ सान्ताः ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथान्वयप्रकरणम् ॥ १४ ॥

४४७ स्वरादिनिपातमन्वयम् १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयो निपा-
ताथान्वयसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् ।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । पय इति । 'पयः चीरं पयो=इदु च' इत्यमराः । पयो-
सीति । पौ नुम् । 'सान्त' इति दीर्घः, अनुस्वार इति भावः । पयोभ्यामिति । रावे,
'इति च' इत्युपवे, गुण इति भावः । सुपुमिति । तु क्षोभनः पुमान् यस्य गृहस्य इति
बहुव्रीहौ, सुपुसंज्ञत्वात् स्वमोलुंक्, संयोगान्तलोपः । सुपुंषी इति । औः रया
रूपम् । सुपुर्मानिति । शोः सर्वनामस्थानत्वात् 'पुंषोऽसुष्' इत्यसुष् । सुपुमस् इ इति
स्थिते, हलन्तलक्षणमुमि, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वारश्चेति भावः ।
अदः इति । अदस् शब्दात् स्वमोलुंक्, र्वाविसर्गौ, सान्तत्वात् न सुवम्, लुका
लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वे नेति भावः । औसादावाह-विभक्तिकार्यमिति । त्यदाद्यत्वादिक
मित्यर्थः । एवमत्वे इति । 'पूर्वप्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्योत्तरम् उत्वमत्वे इत्यर्थः ।
अम् इति । औः नौ, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, गुणः, उत्वमत्वे इति भावः । अमूनीति ।
अरशसोरिशाः, त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, अन्नत्वात् नुम्, उपधादीर्घः, उत्वमत्वे इति
भावः । इति सान्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीश्वरशायी
चालमनोरमाख्यायां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ॥

अथ अन्वयानि निरूप्यन्ते । स्वरादिनिपातमन्वयम् । स्वर आदिः येषां ते स्वरा
दयः, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह स्वरादय इति । स्वरादीन् पठनि-
स्वरिभ्यादिना । स्वरादीनां चादीनां च पृथक्पाठस्तु 'निपाता भाष्यत्वात्, इति स्वरे
दायः, चादीनामसंज्ञावाचिनामेवाऽऽद्यत्वम् स्वरादीनां तु सावशचिनामसाववा-
चिनां चतदिति व्यक्त्यर्थश्च । स्वर-स्वर्गे पारत्रिङ्गसुत्वविशेषे, परलोके च । अन्त-
मन्वये । प्रातर्-प्रापूये । पुनर्-अप्रथमे विशेषे च । सनुतर्-अन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च
रेकान्ताः । तेन स्वर्पाति प्रातरन्तेत्यादौ 'इति च' इत्युपवे न, तत्र 'रोः' इत्युकारानुब

उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् ।
 श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । विरम् । मनाक् । ईपत् । जोषम् । तूष्णीम् ।
 बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नव् । हेतौ । इद्वा ।
 श्रद्धा । सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् ।
 उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना ।
 नाना । स्तस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति ।
 उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो ।

न्धप्रहणात् । उच्चैस्-महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्धे । ऋधक्-सत्ये । वियोग
 शैत्रप्रसामीप्यलाघवेऽप्यन्ये । ऋते-वर्जने । युगपत् एककाले । आरात्-दूरसमीपयोः
 पृथक् मिथे । ह्यस्-अतीतेऽह्नि । श्वस्-अनागततेऽह्नि । दिवा-दिवसे । रात्रौ-निशि । सा-
 यम् निशासुखे । विरम्-बहुकाले । मनाक्, ईपत्-इदं द्वयमल्पे । जोषम्-सुखे, मौने च ।
 तूष्णीम्-मौने । बहिस्, अवस्, इदं द्वयं घाट्टे । समया-समीपे, मध्ये च । निकषा-अन्तिके
 स्वयम्-आत्मनेत्यर्थे । वृथा-व्यर्थे । नक्तम्-रात्रौ । नव्-निषेधे ।

'तस्माद्दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदसपता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नशर्थाः पट् प्रकीर्तिताः ॥' इत्यन्ये ।

हेतौ-निमित्ते । इद्वा-प्राकाशये । अद्वा-स्फुटावधारणयोः, तत्रातिशयोक्तिरित्यन्ये ।
 सामि-अर्धे, जुगुप्सिते च । वत्-इत्यनेन 'तेन तुष्यं क्त्वा चेद्वृत्तिः' तत्र तस्येव 'तदर्हम्'
 इति वतिप्रत्ययो गृह्यते । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिस्तु न गृह्यते, 'पराव
 तो निवत् उद्भवत्' इत्यत्राण्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु 'तद्विषयासर्वविभक्तिः' इत्येव
 सिद्धे वतिप्रहणमिह स्वर्थमेव । ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् इति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहर-
 णम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे प्रयोजनाभावात् । सना, सनत्, सनात्-एतन्नयं
 नित्ये । उपधा-भेदे । तरस्-अन्तर्धौ, तिर्यगर्थं, परामवे च । अन्तरा-मध्ये, विनार्थं च ।
 अन्तरेण-वर्जने । वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण
 इत्यनयोः निपातत्वोक्तेरनयोः स्वरादिषु पाठः प्रचिन् इति योष्यम् । ज्योक् कालभूयस्यै
 अरने, शीघ्राथे, सम्प्रति इत्यर्थे च । कम्-वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । शम्-सुखे । सहसा-
 आकस्मिकाविमर्शयोः । विना-वर्जने । नाना-अनेकविनार्थयोः । स्वस्ति-मङ्गले । स्वधा-
 पितृहविर्दाने । अलम्-भूषणपर्याप्तिक्रिवारणनिषेधेषु । वषट्, श्रौषट्, वौषट्-एतन्नयं
 देवहविर्दाने । अन्यद्-अन्यार्थं । अस्ति-सत्तायाम् । 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
 इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिति
 स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । उपांशु-

मिषस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् ।
सात्स् । सार्धम् । नमस् । द्विकृ । धिक् । अय । अम् । आम् । प्रताम् ।
प्रशाम् । प्रतान् । मा । माह् । आकृतिगणोऽयम् । इति स्वरादयः । च । वा । ह । अह ।

अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च । क्षमा-चान्ती । विरायसा-भाकाशे । दंश-राश्री ।
मृश, मिष्या-इद् द्वयं वितथे । मधा-स्यर्थे । पुरा-अविरते, चिरातीते, मविष्यदा-
सन्ने च । मियों, मिथम्-इदं द्वयं रहसि, सहाय्ये च । प्रायस्-बाहुस्ये । मुहुस् पुन-
रर्थ । प्रवाहुकम्-समानकाले, ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिका-इति पाठान्तरम् । आर्यहलम्-
बलाकारे । शाप्रटाद्यनस्तु आर्षेति प्रतिषन्धे, हलमिति निवेद्यानुवाद्योरिरयाह ।
अभीक्ष्णम्-पौन पुन्ये । सात्स् साधम्-इद् द्वयं सहाय्ये । नमस्-नतौ । द्विकृ-वर्जने ।
धिक्-निन्दाभरसंनयो । अम्-शौघ्ये, अक्ष्ये च । आम्-अङ्गीकारे । प्रताम्-ग्लानी ।
प्रशाम्-समानार्थ । प्रतान्-विरतारे । अप्र प्रतान् इति नान्तस्य पुनः पाठमामर्थ्यात्
प्रतान्, प्रशाम् इति पूर्वयोः 'मो नो धातो' इति नत्वं न । प्रशान् इति नान्तपाठस्तु
असाप्रदायिकः । 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रमायस्वरसोऽप्येवमिति वाच्येन्दुशेखरे स्थि-
तम् । मा, माह् प्तौ निषेधे । आकृतिगणोऽयमिति । ततश्च अन्वयेऽप्येवञ्जातीयका स्वरा-
दिगणे ज्ञेया । तथाहि—क म्-स्वाश्चुम्ये । प्रकामम्-अतिज्ञये । भूयस् पुनरर्थ । सा-
प्रतम्-न्याय्ये । परम् किन्वर्थे । साङ्गण-प्रयत्ने । साच-तिर्यगर्थ । सत्यम्-अर्षि-
ङ्गीकारे । मवशु, आशु-इद् शौघ्ये । सवत्-वर्ष । अवदयम्-निश्चये । सपदि-शौघ्ये ।
बलवत्-अतिशये । प्रादुस्, आविस्-इद् द्वयं प्रकाशे । अजिह्वम्, निश्चयम्, सदा, अक्षम्
सन्तम्-पुत्रपञ्चक सातये । दंश-राश्री । रदसी-धावापृथिस्यर्थे । ओम्-अङ्गीकारे
ब्रह्मणि च । अथ अथ उथ म् चेति समाहारद्वन्द्वे ओम्शब्द, ब्रह्मिष्णुशिवामक
ब्रह्मवाची । 'अथतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिस्युस्सस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः । अथ-
तेष्टिलोपश्च' इत्यस्यायमर्थः-अथघातोमेन् स्यान् प्रययस्य टिलोपश्चेति । अथ् म्
इति स्थिते 'ज्वरश्चर' इति चकारस्य उपधामूलस्याकारस्य च ऊठ्, ऊकारद्वयस्य
सर्वश्रीघं 'मार्वाभानुक' इति तस्य गुणः, ओमिति रूपम् । उभयोरपि स्वरादिवम्
न चोणादिभ्य 'कृन्मेजन्तः' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि, 'चिरास्ययम्'
इति पठ्यते । अयन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्—'उणाद्विपठितानां
चादिस्वराद्विपठितानां चेदस्ययाच तद्धि चिरेवाव्ययं नेतरदि'ति । ततश्च ओमित्यस्य
ओणादिवस्याप्राप्ते अथययवे स्वराद्विपाठ इत्यलम् । भू.—पृथिस्याम् । मुर्-अन्त-
रिषे । श्रुति, प्राक्, तरसा-अपमिदं शौघ्ये । सुष्ठु प्रशसायाम् । दुष्ठु-निवृत्त्ये । सु-
पूजायाम् । आ,=आक्षयं । कु-कुसिते, ईपदर्थ च । अजसा-तत्वे शौघार्थे च । मिथु-
द्वावित्यर्थे । अस्तम्-विनाशे । स्थाने-युक्तार्थे । ताम्-शौघ्ये । विराय, चिररात्राव, वि-

एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् ।
चेत् । चण् । कञ्चित् । किञ्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिः । माकिम् । नकिः ।
आकिम् । नाकिम् माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् ।
वौषट् । स्वाहा । स्ववा । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथो ।
अथ । सुष्ठु । स्म । आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरपतिरूपकाश्च' (ग १६) । अवदत्तम् ।

रस्य, चिरम्, चिरेण चिरात् इति पट्कं चिरार्थकम् । वरम् ईषदुष्कपं । आनुषक् आनु-
पूर्व्यं । अनुषक् अनुमाने । अमेनः शीघ्रसागप्रतिक्रयोः । वृद्धि शृङ्खपणे । वदि कृष्ण-
पणे इत्यादि । इति स्वराद्ययः ॥

अथ चादीनाह—च वा इत्यादिना । च समुच्चयान्वाच्येतरेतरयोगसमाहारेषु ।
वा विकल्पादिषु । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवाद्यं अपि समुच्चये' इ प्रसिद्धौ । अह
अद्भुने, स्तेदे च । एव अवधारणे अनवकृतसौ च । एवम् एकपरामर्शे । नूनम् निक्षये,
तर्के च । शश्वत् पौनः पुन्ये, निष्ये सहाय्ये च । युगपत् पुरुषाले । भूपत् पुनरर्थ, आधि-
क्ये च । कूपत् प्रश्ने, प्रशंसायां च । कुवित्-भूयर्थ, प्रशंसायां च । नेत् एङ्गायां, प्रति-
षेधविचारसमुच्चयेषु च । चेत् यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे वृणित्, समुच्चयादिष्वननुच-
न्धकः । स्वरे भेदः फलम् । कञ्चित् शृष्टप्रश्ने । यत्र अनवकृतस्य मर्षेणार्थाश्रयेषु । नाव-
कल्पयामि, न मर्षये, गर्हे, आक्षयं वा यत्र भवान् वृषल यातयेत् । नह प्रत्यारम्भे ।
हन्त ह्य, विषादे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च । माकिः माकिम् नकिः इदं प्रयं वर्ज-
ने । माङ् नञौ स्वरादिपूर्वकौ । अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम् । उभयत्र पाठस्तु व्यर्थं
एव । न च निपातस्वरायः इह पाठ इति वाच्यम्, 'किषोऽन्त उदासाः' इत्येव तसि-
द्धेः । न च स्रस्ववचनत्वेऽप्यव्ययाचार्यं स्वरादिपाठ इति वाच्यम्, तथा सति लक्ष्मी-
वाचकस्यापि माहाठस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्माद्यादिवधेव माङ् नञौ पाठ्याविस्थाहः ।
यावत्, तावत् इदं इयं साकृद्यावधिमानावधारणेषु । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्क ।
न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने, अनादरे च । श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा इदं प्रयं देवहवि-
दाने । स्ववा पितृदाने । श्रौषट्वादीनामनेकासां त्रयाणां स्वरभेदार्थं उभयत्र पाठः ।
तुम् तुङ्कारे । तथाहि निदर्शने । खलु निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु । किल इदार्थं वा-
सार्थाम्, जलीके च । अथ प्रयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकारणस्यधिकारपतिज्ञानमु-
च्येषु । अयं स्वरादानपि । सेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वायं कवेऽप्यव्ययत्वम् । तथा च
श्रीहर्षः—'यथाकुलाचारमथावनीन्द्रयोः पुरन्ध्रवर्गः स्रपयाम्यभूत् ताम् ।' इति ।
अथ स्रपयाम्यभूत् । इत्यस्य मङ्गलज्ञानं कारयामासेत्यर्थः । निपातश्चाथवदः । वृद्ध-
कादिध्वानवत् मङ्गलम् । सुष्ठु स्वरभेदार्थः पुनः पाठः । स्य अतीते, पाठपुरणे च ।

अहंयुः । अस्तिक्षीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । औ । औ । पशु ।
शुक्लम् । ययाकयाच । पाट् । प्याट् । अत्र । है । हे । मोः । अये । य । विपु । एकपदे ।
युत् । आन . । चादिरप्याकृतिगणः । इति चादयः ४६८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

आदह उपक्रमहिंसाकृतसनेषु । उपसर्गविभक्तिस्वरपरतिरूपकाश्च । चादिरणसूत्रमेतत् । उप
सर्गप्रतिरूपका. विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः अप्रतिरूपकाश्च चादिरणे पाठ्या इत्यर्थः ।
तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति—भवत्तम् इति । अत्र अक्षेयुपसर्गप्रतिरूपकं, न तुप
सर्गः । ततश्च 'अचक्षपसर्गात्' इति तो न भवति । तादेवो तु अवत्तमिति स्यात् ।
अहंयुरिति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् अहङ्कारे । 'अहंशुमभोयुंस' इति मत्व-
र्थीयो युम् । यत्र अहमिति न अरुमच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तथा मनि 'प्रत्ययोत्त
रपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य मदादेशे भृश्रिरिषापत्तेः । अस्तिक्षीरेति । अस्ति क्षीरं
यस्या इति बहुव्रीहिः, अत्र अस्तीति तिङ्गन्तप्रतिरूपकमन्वय, न तु तिङ्गन्तम् । तथा
सति बहुव्रीह्यनुपपत्तेः । अनेकमन्यपदार्थ' इति बहुव्रीहिविधौ सुधायनुवृत्तेः । एवं
च बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिक्षीरेयुपसंख्यानम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति 'अनेकम
न्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वरप्रतिरूपकात्रुदाहरति—अ रथादिना अ
सम्बोधने । आ वाच्यस्मरणयोः । इ मन्बोधनद्वयगुणादिसंभवेयु । ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ,
औ, इति सप्तक सम्बोधने । पशु सम्पदार्थे । शुक्लम् शौघ्ये । ययाकयाच सहातोऽय-
मनादरे । पाट्, प्याट्, अत्र, है, हे, मोः, अये एने सप्त सम्बोधने । च हिंसामातिष्ठोभ्य-
पादपूरणेपु । विपु नानाथ । एकपदे अक्षरमादिरर्थे । युत् कुंसायाम् । भाव इतोऽर्थ ।
चादिरप्याकृतिगण इति । अत्तत् । इष हेतौ । अहास्त्रत् विकल्पे । सम् सर्वतो-
भावे । कम् पादपूरणे । शुक्लम् अतिशये । अनु विप्रकं । शम्बत् भन्तः करणे
आभिमुख्ये च । य पादपूरणे इकार्ये च । चटु चाटु द्वय प्रियवाक्ये । इम्
भर्त्सने । इव सादृश्ये । अक्षरे इदानीमित्यर्थे इत्यादि । अत्र स्वरादिचाक्षोरा
कृतिगणस्येऽपि येषां निपातस्वरः इष्टः ते चादिषु, अग्ये तु स्वरादिषु । स्वरा
इपभाषन्तु इमपत्र बोध्याः ॥ इति चादयः ॥

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यस्ययान्वाह—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । असर्वविभक्तिरिति
बहुव्रीहिः । अथ सर्वो विभक्तयः यस्माच्च भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न सम्भवति,
अस्ययोभ्यः सप्तानां विभक्तीनाम् उपसर्गयुपगमात् । तथाहि 'तद्धितश्च' इति प्रकृ
तसूत्रे भाष्ये तावत् 'द्व्येकभोर्द्विवचनैकवचने' बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यासं
भङ्गत्वा 'एकवचनम्' द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं कृत्वा
एकवचनमुपसर्गतः करिष्यते, द्विवहोरर्थयोः तस्य द्विवचनबहुवचने वाचके इत्यादि
रिक्तम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन कथाऽप्यतिपदिक्त्वात् एकवचनं भवतीति सामान्य-

१ । १ । ३८ ॥ यस्यात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते च तद्वितान्तोऽन्ययस्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्त्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाजाविति । तेनेह न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् । ४४६ कृन्मेजन्तः १ । १ । ३६ ॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै । ४५० कृत्वातोऽनुक्कसुनः १ । १ । ४० ॥

विधिना द्विवचनद्वयत्वाभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवं च द्विवचनद्वयत्वाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्विवचनद्वययोः द्विवचनबहुवचनोक्तयैश्च ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मधाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं सम्पद्यते । तथा च अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयो यस्मादिति न विग्रहः । किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवत् अव्ययवक्तास्यैव वर्तते । एवं च सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिः यस्माद्धोऽपद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोपद्यन्ते, स तद्वितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्याह—यस्मादिति । सर्वेति । वचनत्रयारिभेदेत्यर्थः । नोत्पद्यत इति । किन्त्वेकवचनान्येवोपद्यन्ते इति शेषः । स्यादेतत्—तिलश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रशंसायां रूपम्' इति रूपप्रत्यये 'इपदसमाप्तौ कल्पम्' इति कल्पप्रत्यये च पचतिरूपं पचतिकल्पमिति रूढम् । प्रशस्तं पचति, ईपत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययत्वं स्यात्, असर्वविभक्तिरद्वितान्तत्वात् । किञ्च तभयशब्दे अतिश्यासिः, तस्याप्यसर्वविभक्तिरद्वितान्तत्वादिपद्यत आह—परिगणनमिति । वार्तिकमेतत् । तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तघिळ् इत्यादिभ्य 'द्विष्योश्च' धमुञ् इत्यन्ता इत्यर्थः । शस्त्रभृतय इति । 'बहुवचनार्थात्, इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणात्' इति ङाजन्ता इत्यर्थः । अम्, आमिति । 'अमु च चङ्गन्दि' इत्यम्, 'किमेत्तिङ्गव्यय' इत्याम् च गृह्यते । कृत्वोऽर्था इति । 'संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वसुप्, द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुष विभाषा बहोर्वा' इति त्रय इत्यर्थः । तसिवती इति । 'तेनैकदिक्, तसिश्च' इति तसिः 'तेन तुष्यत्' इत्यादि विहितो वतिश्च गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्त्रभृतिरिवादेव सिद्धम् । एवं च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । नानाजाविति । 'विनम्भ्याः नानाजौ न सह' इति विहितौ नानाजौ । इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः । गणे परिगणनेनैव सिद्धेः 'तद्वितश्च' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

कृन्मेजन्तः । कृद् मेजन्त इति छेदः । स च एव मेचौ तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः । तदाह—कृद्यो मान्त इति । तदन्तमिति । केवलस्य कृतः प्रयोगानर्हत्वात् संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । स्मारं स्मारमिति । 'आभीषण्ये णमुल् च' इति स्मृघातोर्णः

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विष्टपः । ४५१ अन्वयीभावश्च ।
१ । १ । ४१ ॥ अधिहरि । ४५२ अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ ॥ अव्ययाद्विहि-
तस्याप एपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अय । विहितनिशेषणान्नेह—अस्यु-
च्चेसौ । अव्ययरुजायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे । आक्षरार्हणं
व्ययमलिङ्गत्वात् (वा १६३३) ॥

मुक्त 'अचो ङिति' वृद्धिः, स्पर्शसम्, 'निष्पवीत्सयोः' इति द्विचं मान्त-
कृदन्तवादाव्ययत्वम् । अक्षते इति । 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यादिना असेप्रत्ययः । पितृष्वे
इति । 'तुमर्थे से' इत्यादिना अर्थप्रत्ययः । शिखात् साधुधातुत्वम् । 'पाप्माप्या-
स्यान्नाद्याणदृश्यतिस्त्रिंशदमदाम्' इति पिबादेश इति भावः । वाप्तु न, कर्षार्थे
साधुधातुके तद्विधेः, 'अव्ययकृतो भावे' इति सिद्धास्ताद्विद्याहुः । अन्वयीभावश्च ।
कृतेति 'समानकृतकयोः' इति वरवा । उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणः 'भावलक्षणो' इत्या-
दिना लोसुन् । विसृष्ट इति । 'सृष्टित्वादोः कसुन्' । अव्ययीभावश्च । अव्ययसम्ज्ञाः स्यादिति
शेषः । अधिहोनि । त्रिमकारार्थेऽव्ययीभावः, हरावित्यर्थः । अव्ययादाप्सुपः । आप्
च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुपः, समाहारद्वन्द्वत् वृत्ती । 'ण्यच्प्रियाप्यं' इत्यतो
लुगित्यनुवर्तते । तदाह—अव्ययाद्विहितस्येति । तत्र शालायामिति । तत्रोत्प्रेत्याव्यय
त्वात् आपो लुक् । स्त्रीत्वबोधनाय शालायामिति । अथेति । अत्र सुपो लुक् । विहि-
तेति । अव्ययात्परशेषोऽयनुक्त्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः । अस्यु-
च्चेसाविति । उपचरतिङ्गात् इति विग्रहे 'अ'बादयः क्वास्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति
समासः । अधिकरणशक्तिप्रधानान्यव्यापानि वृत्तिविषये शक्तिप्रधानानि यदस्ति ।
यथा दोषामन्यमहः, दिवाभूता रात्रिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात् 'अत्यादयः'
इति द्वितीयासमासस्याविरोधः । अत्र समासाद्विहितस्य सुपः अव्ययमृतादुच्चेरश-
ब्दात् परस्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अस्युच्चेरिति समुदायस्य तु नाव्य-
यत्वम्, स्वरादिगणे उच्चे शब्दस्य केवलस्य पाठ्यदिति भावः । ननु स्वरादिगणे
केवलोच्चेरशब्दस्य पठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययसम्ज्ञा भवत्येव
'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' इति वचनाद्विद्याशङ्कते—अव्ययसंज्ञायां यद्यपि
तदन्तविधिरस्ति परिहरति—तथापि न गौणे इति । सर्वनामसंज्ञायामुपसर्जनस्य
नेति प्रकृतं प्रतिषेधः । अव्ययसंज्ञाविधावनुवर्तते इति 'तद्विहितत्वात्सर्वविभक्तिः' इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः ।

आक्षरार्हणं व्यर्थमिति । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे इति शेषः । अलिङ्गत्वादिति ।
अव्ययानां लिङ्गत्वात्वादित्यर्थः । तथा च वार्तिकम्—'अव्ययादाप्सुपवचनान्तर्गम्यं

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्ययम् ।

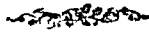
इति (भाष्योक्ता) श्रुतिलिङ्गकारकसङ्ख्याभावपरा ॥

'वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योऽपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥'

वगाहः—अवगाहः । पिधानम्—अपिधानम् ॥

इत्यन्यप्रकरणम् ॥

लिङ्गाभावत्वं' इति । तथा 'तद्वित्त्वात्सर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्—'स्त्री-
पुनपुंसकत्वानि सखगुणाः, एकत्वद्वित्वपद्वृत्तानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तद-
व्ययम्' इति । ननु अन्वयानां लिङ्गाभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याद्यवर्णश्रुतिविरोध
इत्याशाङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च
यत् न व्येति विहारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमिति
आश्वर्षणश्रुति योजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरी, न तु प्रायपरी,
अन्यतरप्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसङ्ख्याभावः परःतात्पर्यविवक्षितो
अस्या इति विग्रहः । लिङ्गनित्यादिषु सप्तमी द्वि 'षष्ठी चानादरं' इति विहिता ।
तथा च लिङ्गकारकसङ्ख्याः अनादर्य यच्च व्येति विहारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम्
एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमिति श्रुत्याहृतश्रुपैरर्थः । 'तद्वित्त्वात्सर्वविभक्तिः' इति सूत्र-
भाष्ये 'स्त्रीपुनपुंसकत्वानि सखगुणाः, एकत्वद्वित्वपद्वृत्तानि च । एतानर्थान् ये न
वियन्ति तदव्ययम्' इत्युपदिश्य तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति
भावः । अयं च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनियमो निपातानामेव, स्वरादीनां तु कृत्पि-
त्तानां लिङ्गकारकसङ्ख्याभावयोऽस्त्येव, 'स्वरादीनिपातमव्ययम्' इति सूत्रे भाष्ये 'चा-
दीनामसखवचनानामेव सज्ञा । स्वरादीनां तु सखवचनानामसखवचनानां च'
इत्युक्तत्वात् स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, षीणे पुण्ये स्वः पठति, प्रातर्य-
जते इत्यादौ ऋज्कारयोगदर्शनात् । अथ प्रसङ्गादाह—वष्टीति । अथ अपि इत्युप-
सर्गयोः अकारस्य लोपं हलन्तानाम् आपं च भागुरिनामक आचार्यां वष्टि इच्छ-
तीत्यर्थः । एवमदृशत्वात् पादपूरणः । अवैद्युपसर्गं आदिरेवाकारस्य लोपो नान्यस्य,
अपिना साहचर्यात् । भागुरिणादृष्टं दन्त्योष्ठवादिं केचिरपठन्ति । तदवधोधिन्वा
तु पवर्गवचन्यादिः पठितः । शब्देऽक्षरैरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति
केचिच्च । उदाहरणमात्रमित्यन्ते । यद्यपि 'वश कान्तौ' इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥ १५ ॥

४५३ स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥ अधिकारोऽयम् समर्पानामिति यावत् । ४५४

वक्ष्यते, तथापि अस्मादेव लिङ्गासौकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु षष्टि भागुरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते । प्रत्युत 'ऊवाप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थमाश्वपदांशोच नमा गास्तौत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—आम्प्रहणं न कार्यम् कृत्वा मालेत्यादौ शान्तवशेन प्रातिपदिकयोदेव सिद्धम् इत्युक्त्या ऋद्धा उणिङ्गा देवविशेति हलन्तात् टापः स्वाधर्ममात्मग्रहणमस्तिषति आक्षिप्य 'ऋद्धा गालमेत उणिङ्गककुमी देवविश ष' इति अकारान्तादेव तत्रापि टाक्षिरयुक्त्वा 'टाडुमाभ्यामन्यतरस्याम्' इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आम्प्रहणमिति समाहितम् । तस्मात् 'आप चैव हलन्तानाम्' इत्याभिरथ वाचा निशा दिशोर्युक्तम् । अत्र निष् दिशोरिगुपञ्च लक्षणे के अदन्तत्वाद्यापि निशा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति श्रीवासुदेवदोषितविदुषा विरचिताशी सिद्धान्तकौमुदीग्यायकार्या
शास्त्रमनोरमायथायाम् अक्षयनिरूपण समाप्तम् ॥

अत्र स्त्रीप्रत्यया निरूप्यन्ते । तदेवम् 'ऊवाप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिह्यस्य 'स्वीजस मौट्' इति सूत्रं मप्रपञ्च निरूप्य तद्बुत्तरमनुकान्ताम् स्त्रीप्रत्ययाभिरूपयितुमाह—
रिवयाम् । अधिकारोऽयमिति । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेऽप्यनुकूल्यर्थमिदं सूत्रं न तु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । क्रियत्पर्यन्तमयमधिकार इत्यत आह—समर्थेति । यावदित्य यथौ । 'समर्पानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् :—

'स्तनकेहावती स्त्री स्यान्नोमशः पुरुषः स्मृत' ।
अभयोरन्तरं यत् तदभावे नपुंसकम् ४'

इति लक्षणलक्षितम् अवयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तद्भावे तयोर्मयोर्भावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तत्रपुंसकमित्यर्थः । तद्विद्ं लौकिक लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्य अचेतने सट्वामालादौ वाचाय स्त्रीप्रत्यया-
नापत्तेः दारानित्यादौ 'तस्मात्प्रसो मः पुंसि' इति नत्वानापत्तयः; किन्तु सत्वर अस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुरुषम्, अपत्यः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उत्कर्षापकर्षसंस्थेऽपि स्थितिमात्रमाशय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवादः । उत्कर्षापकर्षसाम्यात्मकावस्थाप्रसाधारणस्थितिमात्रविद्वेषायां नपुंसकमवतीति तदर्थः । ईदृशमवस्थाप्रयं केवलान्वयि, अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् । तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । तद्वक्तं भाष्ये—
'पदार्थो वाचान्तरत्वात् इदं लिङ्गान्वयमवयवान्तरत्वाच्च' इति । 'एकस्मिन्नेकार्थे'

अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र बोध्ये

पुष्यः तारका नक्षत्रम् इति शब्दनानास्वदर्शनात्, कुटीकुटीराहौ रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गमेददर्शनात् स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थः' इति कैयटः । पुंस्त्रिङ्गः शब्दः इत्यादिभ्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरमेदोपचाराहोष्यः । न च उपचयादिष्वर्माणौ विरुद्धत्वादेकत्र समावेशयोगादेकस्य द्वित्रिलिङ्गत्वाऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकैकस्मिन् वस्तुनि चणभेदेन त्रयाणां घर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तं च भाष्ये— 'कश्चिदपि सरवादिवर्मः कश्चिन्मुहूर्धमपि नावतिष्ठते, चायदनेन वर्धितेष्वमपायेन वा युज्यते' इति ।

न चैवं सति युगपत् द्वित्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्, नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापात्तात् । तत्र कश्चिच्छब्दः एक लिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोग्यः, कश्चित् द्विलिङ्गे, कश्चित् त्रिलिङ्गे इत्येतत्त लिङ्गानुशासनशास्त्रादवगन्तव्यम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे संकेतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः । उक्तं च भाष्ये 'अवश्यं तावत् कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः' इति । वैयाकरणसिद्धान्त ह्रस्वर्थाः । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । तत्र टिपुनादिसंज्ञावह्वसुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यान् सति संभवे स्तनकेशवतीत्यादिलौकिकं लिङ्गमप्यत्राप्नोयते । अन्यथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र स्त्रीष्यक्त्वपि सरवाद्युपचयार्थकपुंस्त्वपादनपायात् 'धाञो नाऽस्त्रियाम्' इति नामावस्याविरोधात् स्त्रीपद्युपचयान्तरम्येत । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथमपादे 'तयलिङ्गम्' इत्यधिकरणे अश्वरमीमांसाकृतहलबुक्ताववोचाम । त्रिविधमपि प्तस्त्रिङ्गं जातिष्यक्त्वत् प्रातिपदिकार्थं एव । प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यपत्तौ अजा, खट्वा इत्याहौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाजादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुद्धेत । किञ्च मातृदुहितृस्वधृवादिभ्रष्टेषु विनापि टायादिप्रथयंस्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् । प्रातिपदिकस्य तत्र शक्यावश्यकत्वे टाषादीनामपि शकिकल्पने गौरवम् । 'श्रका-रान्ता मातृदुहितृस्वधृवादिभ्रष्टेषु विनापि टायादिप्रथयंस्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् । प्रातिपदिकस्य तत्र शक्यावश्यकत्वे टाषादीनामपि शकिकल्पने गौरवम् । 'श्रका-रान्ता मातृदुहितृस्वधृवादिभ्रष्टेषु विनापि टायादिप्रथयंस्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् । प्रातिपदिकस्य तत्र शक्यावश्यकत्वे टाषादीनामपि शकिकल्पने गौरवम् । 'श्रका-रान्ता मातृदुहितृस्वधृवादिभ्रष्टेषु विनापि टायादिप्रथयंस्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् । प्रातिपदिकस्य तत्र शक्यावश्यकत्वे टाषादीनामपि शकिकल्पने गौरवम् ।

अजाद्यतष्टाप् । अक्षः आदिर्येषां ते अजादयः । ते च अजेति समाहारद्वन्द्वत्वात् षष्ठी ।

टाप् स्याद् । अत्रायुक्तिर्बोधो ऋषक्ष बाधनाय । अत्रा । अतः—स्रद्ध्वा । अत्रादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाज्ञी । 'द्विगोः' (सू ४७९) इति ऋप् । अत्र हि समा

'अथाप्यानिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं यद्यथा विपरिणसम् अत्रादिभिः अता च विशेष्यते । तदन्तविधिः । तत्राद्विषये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रति येषो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिहर्षप्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः । अथाप्रहणं तु नानुवृत्तं 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे तयोर्विधेयात्वात् । न च अत्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेष्येऽपि तदन्तविधिर्नास्ति, 'समासप्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति च निषेधादिति वाच्यम्, 'शुभा चाम र्था जातिः' इत्यत्र अमहत्पूर्वेति वचनेनात्र तदन्तविधिज्ञापनात् । किञ्च स्त्रियां स्थकौ गम्यमाणावामिति नार्थं, तर्हि अत्रात्वेत्यादौ अत्रात्वात्कारेण वस्तुतः स्त्रीत्वकौ गम्यमानावामिति तावद्विपर्ययाः स्युः । तत्रच तावद्विपर्ययेषु प्रयुज्यमाने स्त्रीत्वस्य मानं न नियत इत्यात् । अतः स्त्रियामिति भावपञ्चानो निर्दश. स्त्रात्वे इति यावत् । तदाह—अत्रादीनामित्यादिना । अत्राद्यन्तानामित्यर्थः । योत्वे इति । तत्करीत्या स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकार्थात्वादिति भावः । तर्कं च भाष्ये—'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वाद्बो अस्मिन् स्वार्थे' इति । टाप् स्यादिति । प्रत्यय. परस्य इत्यधिकृतम् । कस्मात्परो भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् अत्रादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम् ।

ननु अत्रादिगणे अत्र, अत्र इत्यद्यदन्तपाठोऽर्थं, अदन्ताच्चादेव सिद्धेरित्यत आह—अत्राद्विरिति । 'वयसि प्रथमे' 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यादिवचयमाणस्य ऋषो ऋषक्ष अदन्तटावपतादस्य बाधनार्थमत्रादिप्रहणमित्यर्थः । एवं च अदन्तटावपतादौ ऋषोऽपि, तयोरेवजाविटावपवाद इति कथ्यते । अत्रात्वे. छागजातौ वर्तते । 'अत्रा छागी तुमश्चागवस्तश्चगकका अत्रे' इत्यमरः । अत्रात्वात् टाप् टपाविती, सर्ववर्दीर्घः । अथपदेशिवशात् अत्रान्तावम् । अत्र इति । उदाहरणं यद्यत इति बोधः । स्रद्धेति 'स्रद्ध्वाकाङ्क्षायाम्' 'अशु मुषिकटिकगिल्लद्विधिसिन्धुः कन्' स्वत्वशब्दः अदन्तः तस्मात् टापि सर्ववर्दीर्घः । 'शयन मद्यपर्यङ्कपवयद्वा. स्रद्ध्वा समा' इत्यमरः । ननु 'प्रत्ययः परस्य' इत्यनुवृत्तौ द्विगोपञ्चमा युक्तत्वात् अत्रादिभ्यः अत्रच टाप् स्यात् स्त्रात्वे योत्वे हाःपर्यं एव युक्तः । तथा च 'अत्राद्यतः' इति यद्यथाद्ययणम युक्तमित्यत आह—अत्राद्विरिति । अत्राद्यत इति यद्योमाधाय अत्रादीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टावित्येवम् अत्रादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः । पञ्चाज्ञीति । पञ्चानामज्ञानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्विधायं' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपादो द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति ऋप् । 'यत्वेति च' इत्यकारलोपः । नन्वत्र समासे अत्रात्वेत्याद्यप्यमेव स्त्रीत्वमित्यत आह—अत्रेति ।

सार्यसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । बत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु 'वयसि प्रथमे' (सू ४७८) इति ङीष् प्राप्तः । 'सम्मन्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (वा २४९९) । सम्फला । मन्त्रफला—'व्यापोः—' (सू १००१) इति ह्रस्वः । 'सद-
च्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा १४९६) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पु-

हि यतः अत्र पञ्चाजशब्दे समासार्थभूतो यः समाहारः तस्मिन् स्त्रित्वं पञ्चाजेति समुदायस्य वाच्यं न स्वजशब्दस्य, अतोऽत्र न टावित्यर्थः । न चोक्तेरीत्या तदन्त-
विधिसत्त्वाद्दजशब्दान्तस्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात् तद्वाच्यत्वं स्त्रीत्वस्येति वाच्यम् । सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । अजादिभ्यश्चाप्य स्त्रीत्वे घोस्ये इति व्याख्यानं तु स्त्रीत्वस्य अजादि-
शब्दवाच्यत्वात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः ।

अथाजादीनुदाहरति—अजेयादिना । एवमेति । 'मेढोरञ्जोरणोर्णांयुर्मैपवृष्णय एडके' इत्यमरः । अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरं सृज्यम् । अश्वेति । 'वाग्पञ्चा बडवा' इत्यमरः । चटकेति । चटकः पञ्चजातिविशेषः । अस्य जातिशब्दस्य स्त्रीत्वं सृज्यम् । अनरस्तु 'चटकः कलविक्रः स्यात्तस्य स्त्री चटका' इत्याह । मूषिकेति । 'सुसुन्दरी गन्धमूषी तीर्णदेही तु मूषिका' इत्यमरः । एषु जातोति । अजादिपञ्चसु 'जातेरस्त्री' इति ङीष् प्राप्तः, सः अजादिटापा वाच्यत इत्यर्थः । बालादयः प्रथमवयोवचनाः, तत्र होडादि त्रयस्य प्रथमवयोवाचित्वे कोशो सृज्यः । एष्विति । बालादिपञ्चसु 'वयसि प्रथमे' इति ङीष् प्राप्तः, सः अजादिटापा वाच्यत इत्यर्थः । सम्मन्त्रेति । 'पाककर्ण' इति सूत्र-
भाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतः सङ्गृहीतम् । सन्, मन्त्र, अजिन, शण, पिण्ड-
पतेभ्यः परो यः फलशब्दः तस्मादपि 'पाककर्ण' इति छप् न भवति, किन्तु टावेवे-
त्यर्थः । सम्फलेति । समृद्धानि फलानि यस्या इति विग्रहः । मन्त्रफलेति । मन्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । 'मन्त्रा चर्मपसेविका' इत्यमरः । ननु मन्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् भावितपुंस्कृत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंश्च' इति पुंस्त्वस्याप्रसक्तेः कथं ह्रस्व इत्यत आह—व्यापोरिति । 'व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलम्' इति ह्रस्व इत्यर्थः । अजिनफला, शणफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञा । सदच्काण्ड । अयमपि 'पाककर्ण' इति सूत्रपठितवार्तिकार्थसङ्ग्रहः । सत्, अच, काण्ड, प्राग्, शत, एक, पतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दः तस्मादपि 'पाककर्णपर्यपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाश्च' इति ङीष् न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । सत्पुष्पेति । सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । अच् इति लुप्तनकारः अणुधातुः गृह्यत इत्यभिप्रेत्य बडाहरति—प्राक्पुष्पेति ।

ष्या । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति' (वा २४००-२४०१) पुंयोगे तु शूद्री । 'अमहत्पूर्वा' किम् ? महाशूद्री । कुम्भा । तण्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कौकिला जातावपि । 'मूलाजन' (वा २५००) । अमूला ।

प्राञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । प्रत्यकुपेति । प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । काण्डपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा ।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति । 'अजाघन' इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । शूद्रजातिः वाच्या चेत् अमहत्पूर्वं शूद्रशब्दः स्थियां टाप् कभते । जातिलक्षणकीयोऽपवादः । शूद्रात् स्वमार्थायां विचिन्ना ऊढायामुत्पत्ता स्त्री शूद्रा । जातिरित्यस्य प्रयोजनमाह—पुंयोगे त्विति । शूद्रस्य स्त्री इत्येव पुंयोगात् मित्रयां वृत्तौ जातिवाचि स्वामावाञ्च टाप्, किन्तु 'पुंयोगादावपानम्' इति लीपेवेत्यर्थः । महान् इति । महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः । कर्मधारयः । 'पुं वत् कर्मधारय' इति पु वत्वम् । अत्र महत्पूर्वावाञ्च टाप्, किन्तु जातिलक्षणकीपेव । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । नृपात्शूद्रायोमुत्पत्ता उग्र्या, तस्यां ब्राह्मणादुत्पत्ता आभीरः, स्त्री चेदाभीरी । अत्र जातिग्रहणस्य अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः । शब्देन्दुसोमरे आश्वप्रदीपोद्घोते च स्फुटः । कुञ्चेति । कुञ्जशब्दः चकारान्तः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिञ्जन्त' पञ्चिजातिविशेषे वर्तते । 'यस्मिन्मिथुनादेकमवधी' काममोहितम्' इति रामायणे । तण्णिहशब्दो हकारान्तः छन्दोविशेषे 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिञ्जन्त एव । देवविरशब्दः शकारान्तः गणविशेषात्मकमरुसु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विनाः' इति ध्रुतेः । एतेषामदस्तावाभावादप्राप्ते टापि तद्विधानार्थमत्रादिषु पाठः । 'छया प्जातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तेषां त्रयाणामदन्तरत्वम् आश्रितमिति 'वष्टि मागु रिरञ्जोपम्' इति श्लोक्याख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपदमेव । ज्येष्ठेति । यदा ज्येष्ठादि शब्दाः प्रथमोरपछादी वर्तन्ते, तदा अदन्तत्वादेव टापि सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वाद्विवक्षा, तदापि पुंयोगलक्षणं लीपं चाधिका टाड्यमिह पाठ इत्यर्थः । कौकिलेति । कौकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षणलीपं चाधिका टाड्यमिह पाठ इत्यर्थः । मूलाजन इति । 'पाककर्म' इति सूत्रे पठितं वार्तिकमेतत् । नञ्-परो यः मूलशब्दः तस्मात् 'पाककर्म' इति लीप्यन भवति, किन्तु टाड्येवेत्यर्थः । भ्रूतेति । अविद्यमानं मूलं यस्य इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थांतां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः, इति बहुव्रीहिः ।

अत्र 'सामरन्नेति, सद्दृक्काण्डेति, मूलाञ्चत्र' इति च वार्तिकत्रयं 'पाककर्म' इति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाभावाद्वादिगणे मूले प्रपञ्चितम् । न चेतान्यत्राद्य श्रुतौसूत्राणीति अमित्यम् । अजाहिराकृतिगणः । तेन 'न सु ने' इति सूत्रभाष्ये

‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (सू ३०६) कर्त्री । दण्डिनी । ४५५ उगितश्च ५।१।६।। उगि-
 दन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । भवति । पचन्ती । ‘शप्श्यन्तोः—’ (सू ४४६)
 इति नुम् । ‘उगिदचाम्—’ (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणेन ‘धातोश्चेदुगित्कार्यं
 तर्ह्यश्चतेरेव’ इति नियम्यते । तेनेह न । उखासत् । क्विप् । ‘अनिदिताम्—’ (सू

दायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । अत एव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथ-
 मपादे ‘स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो वाज्यावहेवतामिधानस्वात्’ इति स्तुतशस्त्राधिकरणे
 ‘वशावद्वा गुणार्थं स्यात्’ इति गुणसूत्रव्याख्याचसरे शावरभाष्यमद्वैतार्तिकयोः
 ‘छागस्य वपावा मेक्षसः’ इति प्राक्त्रमन्त्रस्य ‘वायव्यामजां वशामाकनेत’ इत्यत्र
 छागायावपाया इत्युदात्तुक्रमणं सङ्गच्छते । अत एव च ब्रह्ममीमांसायां प्रथमस्य
 चतुर्थपादे ‘चमसवदविशेषात्’ इत्यधिकरणे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोः अजायां
 छागेति टाचन्तः प्रयोग उपपन्नः, अन्यथा जातिलक्षणकीष्णसङ्गादित्यास्तां तावत् ।
 ‘ऋद्धेऽभ्यः’ इति सूत्रमजन्तस्त्रीलिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम् । इह तु सूत्रक्रमात्
 पुनस्तदुपन्यासः ।

उगितश्च । उक्त प्रत्याहारः । उक्त् इत् यस्य सः उगित् । उगित इति पञ्चम्यन्तम् ।
 तेन प्रातिपदिकाद्विद्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः । ‘उगिद्वर्णप्रहणवज्जम्’ इत्युक्तः
 ‘समासप्रथयविधौ’ इति प्रतिषेधो न । पूर्वसूत्रात् ङीप्स्यन्ववर्तते । तदाह—उगिद-
 न्तादिति उगित् द्विविधं प्रातिपदिकं प्रथयन्न । तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—भवतीति ।
 सर्वादिगणे भवतु इति अद्युत्पक्षं प्रातिपदिकं पठितम्, तस्य व्यपदेशिवश्वेन उगि-
 दन्तत्वाद् ङीप् । रूपावितौ, ‘आञ्छीनद्योर्नुम्’ ‘शप्श्यन्तोर्नित्यम्’ इति नुम् न,
 शान्तस्वाभावात् । ‘अनिदचाम्’ इत्यपि न, सर्वनामस्थानस्वाभावात् । अथ द्वितीय-
 मुगितमुदाहरति—पचन्तीति । पचेल्लटः शतरि शपि पररूपे पचच्छब्दः । तत्र शप्-
 प्रथयः उगित्, तद्यन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति । तस्मात् ङीपि ‘शप्श्यन्तो-
 नित्यम्’ इति नुमिति भावः । यद्यि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् ‘भासेर्द्ववतुः’
 इति व्युत्पाद्यते, तदा अगिप्रथयान्तस्यैवोपाहरणं बोध्यम् । मूधातोः शतरि शपि
 लकारस्य गुणे अवादेशे भवच्छब्दात् ङीपि तु ‘शप्श्यन्तोर्नित्यम्’ इति नुमि भव-
 न्तीति रूपम् । न च भवच्छब्दस्य अद्युत्पक्षे तस्य कथं व्यपदेशिवश्वेन उगिद-
 न्तत्वम्, व्यपदेशिवश्वोऽप्रातिपदिकेन’ इति वचनादिति वाच्यम्, प्रातिपदि-
 कस्य तत्तत्स्वरूपेण ग्रहण एव तत्प्रवृत्तेः । ‘उगिदचाम् इति सूत्रे’ इत्यादिप्रन्यः
 हलन्ताधिकारे गोमच्छब्द निरूपणे व्याख्यातः । तेनेति । अन्वुव्यतिरिक्तघातोर्गु-
 त्कार्याभावलाभेनेत्यर्थः । छलेति । उखा कुण्ठी, उखायाः छंसते, पूर्णात् छंसते इति
 विग्रहः । ‘पिठरं र्याद्युक्ता कुण्डम’ इत्यमरः । ‘जंषु छंसु अवछंसते’ । सुपीत्य-

४१५) इति नलोपः । पर्णध्वत् । अघतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ४५६
घनो र च ४।१।७। वज्रन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्त्रिणां षीप्स्यात्, रथान्ता-
देशः । वज्रिति वृनिष्पवनिष्पनिष्प सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स वि-
हितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् (प २४) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तम-
पि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता-घतिमुत्तरो । अतिधीवरो । शर्वरो । 'वनो न

नुवृणौ 'क्विप् च' इति क्विप् उपपदसमासः सुस्त्वक्, अनदिताम्' इति नलोपः,
दशक्यादिना लोर्लोपः, 'वसुध्वं सु' इति वसुध्वमिति भावः । स्यादेवेति । ङीविति शेषः ।
प्राचीति । प्रपूर्वात् अघतेः 'ऋद्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः,
उगिरवात् ङीप्, 'अच.' इत्यकारलोपः, 'ची' इति दीर्घः । एव प्रतीची ।

वनोऽ चः । वनः र च इति छेदः । र इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः ।
चकारात् ङीप् समुच्चयीयते । वन इति पञ्चम्यन्तम् । तेन वनप्रत्ययास्त तदन्तं च
विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । तदाह—वज्रन्तादिष्यादिना । वज्रन्तादेश इति ।
प्रकृतेरिति शेषः । नान्तात्वादेव ङीप् प्राप्तः, तात्त्रिणोरीन रेकमात्रमिह विधेयम् ।
सामान्येति । अनुवृण्वनिष्पुंक्वन्ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वादिति भावः । मनु
वृग्रहणेन वदप्रत्ययास्त तदन्तं च कथं लभ्यत इत्यत आह—प्रत्ययग्रहणे इति ।
यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तदादे. सः प्रकृतिभूतः शब्द
आदिष्यस्य तस्य, तदन्तस्य स प्रत्यय. अन्तो यस्य समुदायस्य तस्य च ग्रहणम् ।
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्कृतिङ्' इत्यत्र तिङ्-
ग्रहणेन शब्दाद्विकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात्' 'प्रत्ययविधि-
स्तदादि प्रायेऽङ्गम्' इति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता । तेनेति । वज्रन्तेन प्रातिप
दिकादित्यधिकृतस्य विशेषणात् पुनस्तद्व्यतिरिक्तविधिषामादिति भावः । न चैव सति
वज्रन्तस्य कथञ्चाम इति दावयम्, 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'रश्च रूपं शब्दस्याशब्द
सञ्ज्ञा' इत्यत' स्वमित्यनुवर्त्यं विभक्तिपरिणामेन स्वस्य चेति व्याख्यानमिति भावः ।
तदेतदपिशब्देन सूचितम् । वज्रन्तमेव व्यपदेशिशब्देन वज्रन्तान्तमिति केषित् । 'ग्रह
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न
प्रयतते, 'शुद्धा चामहपूर्वा जातिः' इत्यत्र 'अमहपूर्वेनि लिङ्गात् । अथ वज्रन्तान्त
मुदाहरदि—हरान्तमिति । 'षुष् अमिषवे' 'सुयमोहृत्तनिष्' इत्यस्य पिनि कृति' इति
तुक् । सुत्वन् शब्दः । सुत्वानमतिक्रान्ता इति शब्दे 'आयादयः' इति समासः ।
सुस्त्वकि, ङीप्, नकारस्य रात्वम्, अतिमुत्तरी' इत्यम् । अतिधीवरीति । 'दुबाण

ह्य इति वक्तव्यम्' (वा २४०५) । ह्यन्ताद्घातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्ता-
न्ताच्च प्रातिपदिकान्हीप् रक्ष नेत्यर्थः । 'ओण् अपनयने' वनिप्, 'विड्वनोः—'
(सू २९८२) इत्याएवम् । अथावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा । 'बहुव्रीहौ वा' (वा
२४०७) । बहुधीवरी बहुधीवा । पक्षे ङाव्वक्ष्यते । ४५७ पादोऽन्यतरस्या-

घारणपोषणयोः' 'घातो मभिन्कनिव्यनिपक्ष' 'अन्येभ्योऽपि ह्ययते' इति भाषाया-
मपि कनिप् 'धुमास्या' इति ईरवम् । धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अस्यादयः'
इति समासः । ङीप् रक्ष, अतिधीवरीति रूपम् । भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि सम्प-
सारणे 'ङलः' इति दीर्घ इति स्थितम् । शर्वरीति । 'श हिंसायाम्' 'आतो मनिन्क-
निव्यनिपक्ष' 'अन्येभ्योऽपि ह्ययते' इति भाषायामपि वनिप्, सार्चधातुकार्चधा-
तुकपोः' इति गुणः, 'वनो र च' इति ङीप् रक्ष । वघन्तस्योदाहरणमेतत् । अतिशर्व-
रीति पाठे तु दृढमपि वघन्तान्तस्योदाहरणम् । सुस्वरी, धीवरी, शर्वरी इति वघ-
न्तस्योदाहरणानि ।

वनो जेति । पूर्ववत् वघन्तं वघन्तात् च गृह्यते । ह्य इति पञ्चमी । तेन च घा-
तोऽप्यविकृत्य विहितेन वना आणितं घातोऽप्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः ।
अविति रथेति आनुवर्तते । तदाह—ह्यन्तादिस्थादिना । विहितविशेषणस्य प्रयोजनं
दर्शयन् वघन्तोदाहरणं दर्शयितुमाह—ओण् इत्यादिना । वनिविति । 'अन्येभ्योऽपि
ह्ययते' इत्यनेनेति शेषः । अवावेति । ओण्—ह्ययन्मात् वनिपि, 'विड्वनोरनुनासिक-
स्यात्' इति ङकारस्य आत्वे ङोकारस्यावादेशे अवावन्शब्दः । स्त्रीत्वस्फोरणाय
ब्राह्मणीति विशेष्यम् । अत्र ओण् इति घातोः ह्यन्तात् वन् विहितः, तदन्तत्वात् न
ङीप्रवे, किन्तु राजवद्रूपम् । ह्यन्तात् घातोः परो यो वन् इति व्याख्यानं तु आत्वे
सति च नो ह्यः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः । वघन्तान्तस्युदाहरति—
राजयुध्वेति । राजानं योषितवतीत्यर्थः । भूते कर्मणि क्विप्पनुवर्त्तमाने 'राजनि युधि
दृजः' इति कनिप् कर्मोभूते राजनि उपपदे युधेः कृष्यश्च कनिधिति तदर्थः । उपपदस-
मासे सुब्लुङ्, राजयुध्वन्शब्दः । अत्र ह्यो विहितो वन्, तदन्तो युध्वन्शब्दः तद-
न्तो राजयुध्वन्शब्दः अतो न ङीप्रदेशावित्यर्थः । बहुव्रीहौ । इदं ज्ञानिकम् । 'वनो
र च' इति विधिः बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः । 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधस्यापवादः ।
बहुधीवरीति । बहुवो धीवानो यस्या इति विग्रहः । बहुभावेति । ङीप्रत्वयोरभावे राज
वदपम् । न च ङह्नि पवाणि यस्याः सा बहुपवथ्यत्रापि ङीप्रत्वविकल्पः स्यादिति
वाच्यम्, 'अङ्गोपोऽङ्गः' इति उपघाटोपयोग्यस्यल एव एतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेः ना-
प्ये उक्तत्वात् बहुपवन्शब्दे च 'न संयोगाद्भ्रमन्तात्' इत्यङ्गोपनिषेधात् । पक्षे इति ।

म् ४।१।८ । पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीञ्वा स्यात् । द्विप-
दी—द्विपाद् । ४।५८ टावृचि ४ । १ । २ ॥ ऋचि वाच्यार्थां पादन्ताहाप् स्यात् ।
द्विपदा ऋक् । एकपदा । 'न पट्स्वहादिभ्यः' (सू ३०८) पञ्च । चतस्रः । 'पञ्च'

ङीञ्वात्पादपद्ये 'डावुमाभ्याम् इति डाप् वचयत् इत्यर्थः । टपाङितौ बहुषीवन् आ
इति स्थिते 'दे.' इति टिलोपे बहुषीवाशब्दात् सोर्हृषवाङिलोपे बहुषीवा इति रमा-
वदपम् । ङीञ्वात्पादपद्ये मौ बहुषीवेत्येव रूपम् । ङीञ्वात्पादपद्ये । बहुषीवीति ।
ङीञ्वात्पादपद्ये तु बहुषीवर्या-उट्टोपे-बहुषीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः ।

पादो । कृतसमासान्त इति । अन्तलोपारम्भे समासान्ते कृते परिशिष्टः पादशब्दः ।
इह घृष्टयत् इत्यर्थः । तदन्तारिति । पाच्छब्दान्तादित्यर्थः । पाद इति पञ्चम्यन्तेन
'प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतस्य विशेषणमिति भावः । ङीञ्वा स्यादिति । 'ऋच्छेभ्यः'
हायातः तदनुवृत्तेरिति भावः । द्विपदीति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुमोहिः । 'सङ्ख्या
सुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्तरस्याकारस्य लोपः । ङीञ्वात्पादपद्ये 'पादः पञ्च' द्विपदीति
रूपम् । ङीञ्वात्पादपद्ये तु-द्विपदीति । टावृचि । पादन्तादिति । प्रातिपदिकादिति लोपः । 'वा
दोऽन्वतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तेन पाच्छब्देन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य धितो
पगादिति भावः । 'पादोऽन्वतरस्याम्' इति ङीञ्वात्पादोऽन्वत् । द्विपदा ऋगिति । द्वौ
पादौ यस्या इति विग्रहः । एकपदेति । एक पादो यस्या इति विग्रहः । उभयत्रापि
टापि 'पादः पञ्च' । 'टपात्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दसमानार्थक पद्
शब्दमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत् । न च ऋचि वाच्यार्थां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगस्या
वृत्तये पतस्यमोति वाच्यम् । एताद्वाच्यमापाण्येन तथाविधप्रयोगस्यापीष्टत्वा-
दित्यलम् ।

न पट्स्वहादिभ्य इति । इदमभस्ताधिकारे ऋकारान्तरनिरूपणे व्याख्यातम् ।
पश्येति । इहान्तरत्वात् नान्तलक्षणङीञ्वात् प्राप्ते चट्वाङिष्विदे 'पट्स्वो लुक्' इति
अशक्तोर्लुकि नलोप इति भावः । चतस्र इति । चतस्रभावे ऋचि अदन्तलक्षणङीञ्वात् न,
स्वाङ्गादिश्वात् । ननु 'न पट्स्वहादिभ्यः' इति ङीञ्वात् प्रतिषिध्यताम्, किं टावृ
वृत्त्या ? नान्तत्वात् टापः प्राप प्रसक्तेरभवेन तन्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह-नलोपयेति ।
पञ्चम्यत्र 'न पट्स्वहादिभ्यः' इति न टाङिभ्यश्च । अदन्तलक्षणङीञ्वादिनि लोपः ।
नान्तलक्षणङीञ्वात् प्रतिषिद्ध सनि अशक्तोर्लुकिनलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तरस्य टापः
प्रतिषेधार्थमिह टावृत्तिरावश्यकं नि यावत् । न च नलोपस्यासिद्धत्वात् टापः
प्रसक्तेरेव नेति वाच्यम्, सुप्स्वरसंज्ञातुगिष्विषु टाङ्गिष्वेनन्तभावेन तस्मिन् कर्तव्ये
नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् । ननु 'न पट्स्वहादिभ्यः' इत्यत्र मर्यामपि टावृत्तौ
कथमिह नट्स्वानिषेधनस्तन्निषेधः, नलोपे कृते पटस्रान्तराहात् । न च टाङ्गिष्वे

इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' (सू ३६९) इति षट्संज्ञाप्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वत्वादिभ्यः' (सू० ३०८) इति न टाप् । ४५९ मनः ४ । १ । ११ ॥ मन्त्रन्ताश्च ङीप् । सीमा । सीमानौ । ४६० अनो बहुव्रीहेः ४ । १ । १२ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ४६१ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ । १ । १३ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डावा स्यात् । सीमा, सीमे-सीमानौ । दामा, दामे-दामानौ । 'न पुंसि दाम'

कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्कयम्, टाबिनपेक्षस्य सुप्स्वरसंज्ञातुषिदधिषु अनन्तर्भावादित्यत आह—नलोपे कृतेऽपीत्यादि असिद्धत्वादित्यन्तम् । टाबिनपेक्षविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते, कार्यकालपक्षाभ्रयणात् । ततश्च तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन षट्संज्ञायां निर्याधतया षट्संज्ञानिवन्धनघातप्रतिषेधोऽत्र निर्वाध इति भावः । वस्तुतस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञायामाश्रित्य टाबिनपेक्ष उपपद्यते । अत एव 'षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्' इति 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः ।

मनः । 'न षट्स्वत्वादिभ्यः' इत्यतः नेति 'ऋक्षेभ्यः' इत्यतो ङीधिति चानुवर्तते । मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गुह्यते । तदाह—मन्त्रन्ताश्च ङीधिति । सामेति । 'पिञ् चन्धने' ङीणादिङो मनिन् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्शब्दात् ङीधि निपिद्धे राजवद्रूपम् । ङीधि सति तु अङ्गोपे सीञ्जीति स्यादिति भावः । ननु षष्यमाणडापि सीमेति सौ रूपसिद्धेः किं ङीबिनपेक्षेनेत्यत आह—सीमानाविति । डापि तु सति सीमे इत्येव स्यादिति भावः । अत्र बहुव्रीहेः । अन इति बहुव्रीहेरित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । नेति ङीधिति च पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—मन्त्रन्तादिति । बहुयज्वा, बहुयज्वानाविति । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । नान्तलक्षणङीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । 'न सयोगात्' इति निषेधाघायमुपधाङ्गोपी । अतोऽत्र 'अन उपधाङ्गोपिनः' इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । डाबुभ्याम् । डाभाभ्यामिषेतद्व्याघाटे-सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामिति । 'मन इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मन्त्रन्तादन्त-बहुव्रीहेश्च इत्यर्थः । नन्विहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थम् । न च तदभावे टाबिनपेक्षस्यादिति वाच्यम्, डापो नित्यस्ये तेनैव ङीपो निवृत्तिसम्भवेन ङीबिनपेक्षवैयर्थ्यात् । एवं च ङीप् निषेधदापोर्वचनसामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धेः अन्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् ? स्पष्टार्थमिति केचित् । मापे तु 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागमाश्रित्य बहुव्रीहौ वा' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । सीमेति । सीमन्शब्दात् डापि, टिलोपे सीमाशब्दात् सोर्हस्रयादिलोपः । डापभावपक्षेऽपि 'मनः' इति ङीबिनपेधे सौ सीमे-

इत्यमरः । बहुयज्वी, बहुयज्वे—बहुयज्वानौ । १६२ अन उपधात्प्रोपिनो
 अन्यतरस्याम् ४। १ । २८॥ अन्नन्तात्बहुव्रीहेरुपधात्प्रोपिनो वा ङीप्स्यात् । पठे
 ङाङ्गीन्निषेधौ । बहुराज्ञी-बहुराज्ञा । बहुराज्ञ्यौ-बहुराज्ञे-बहुराज्ञानौ । ४६३ प्र
 त्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ६ । ३।४४॥ प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्या-
 कारस्येकारः स्यादापि परे, स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः

त्येव राजवद्रूपम् । तर्हि ङाङ्गिषेः किं फलमित्यत आह—सोमे सोमानाविति । मन्त्र-
 ष्वविषये उदाहरणान्तरमाह—दामेति । दाघात्तौरीणादिको मनिन् । 'द्विषण्मसं दाम
 दृष्टिणा' इत्यादौ दामशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनादाह—न पुंसीति । दामन्शब्दात् पुंसि
 न, किन्तु स्त्रीनपुंसकयोस्त्वयर्थः, 'निविद्धलिङ्ग षोषार्थम्' इति परिभाषितत्वात् ।
 अन्नन्तबहुव्रीहेरुदाहरति—बहुयज्वेति । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । ङापि ङि-
 लोपे बहुयज्वाशब्दात् सोर्ह्रस्व्यादिलोपः । ङीङ्निषेधे सौ एतदेव राजवद्रूपम् ।
 ङापः फलमाह—बहुयज्वेति । बहुयज्वानाविति । ङासि बहुयज्वन् । यत्र अङ्गोपस्तु न
 भवति, 'न स्रयोगाहमन्तात्' इति निषेधात् । अत एव 'अन उपधात्प्रोपिनः' इत्यस्य
 नाम विषयः ।

अथ बहुव्रीहो राजानो यस्या इति बहुव्रीहौ बहुराजन्शब्दात् 'अनो बहुव्रीहेः' इति
 ङीङ्निषेधे 'दाबुमाभ्याम्' इति ङापि च नास्तत्त्वमाकारान्तरत्वं च पाठम्, ङीङ्गन्तात्
 मयीष्यते, तदर्थमिदंभारभ्यते—अन उपधा इद् सूत्रे नात्र प्रकरणे पठितम्, किन्तु
 'दामशायनान्तात्' इत्युत्तरं पठितं प्रमत्ताद्भ्रान्तोपन्यस्तम् । बहुव्रीहेरुत्थतो ङीप्
 इत्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संभयाभ्यर्थादेर्ङीप्' इत्यतो ङीङिति च । प्रातिपदिका-
 दित्यधिकृतम् अन इत्यनेन विधोष्यते, तदन्तद्विधिः । तदाह—अन्नन्तादिरपादिना ।
 पक्षे ङाङ्गीन्निषेधाविति । कदाचित् ङीङ्निषेधः कदाचित् ङाप् षेयर्थः । अन्यतरस्या-
 ग्रहणस्य प्रयोजनमिदम् । अङ्गते स्वल्पतरस्याग्रहणे बहुयज्वादिशब्दे अनुपधात्प्रो-
 पिनो सावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीङ्प्रतिषेधस्य 'दाबुमाभ्याम्' इति ङापञ्च
 बहुराजन्शब्दादाबुपधात्प्रोपिनो अनवकारेण ङीपा बाधः स्यात् । बहुराज्ञेति । ङीपि
 अङ्गोपे सोर्ह्रस्व्यादिलोप इति भावः । बहुराज्ञेति । ङापि ङीङ्निषेधे च सौ रूपम् ।
 बहुराज्ञाविति । ङीङ्पक्षे ङीङ्गि यत् । बहुराज्ञे इति । ङापपक्षे ङीङ्गि रूपम् । बहुराज्ञाना
 विति । ङीङ्निषेधे ङीङ्गि रूपम् ।

पापपस्यात् । ककारादिति । क् इति यर्णादियर्थः । अकार उच्चारणार्थः । 'वर्गा
 र्कारा' इत्युक्तेः । पञ्च सूत्रे कादियत्र अकार उच्चारणार्थं इति सूचितम् । स ङा
 विति । इत्यविधौ यः परनिमित्तत्वेनीपात्तः स ङादियर्थः । सुपः परो न वेदिति । सूत्रे

किम् ? नौका । प्रत्ययस्यात् किम् ? शक्नोतीति शका । आसुपः किम् ? बहुपरिभ्रा-
जका नगरी । कात् किम् ? नन्दना । पूर्वस्य किम् ? परस्य मा भूत् । कटुका ।
अत इति तपरः किम् ? राका । आपि किम् ? कारकः ? मामकनरकयोः संध्या-

असुपः इति पञ्चम्यन्तम् असमर्थसमासः । आपि सुपः परस्मिन् सति इत्वं न भव-
तीत्यर्थो विवक्षित इति भावः । सर्विकेति । सर्वशब्दाद्यापि सवर्णदीर्घं सर्वाशब्दः,
एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् सर्वनामकार्यम् । ततश्च 'अव्ययसर्धनाम्नाम्' इति टेः
प्रागङ्घ्रि । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । अक् इति ककारान्तः प्रत्य-
यः टेः प्रागभवति । सर्वकाण्ड्येऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्वे सर्विकेति रूपम् ।
अत्र ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कचमिस्त्वम् । ककारेण व्यग्रहिततया आप्परकवा-
भावाद्धिति चेत् ? न, 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अवाचकत्वात् ।
कारिकेति । कृञो ण्वुल्, अकादेशः 'असौ जगिति' इति ऋकारस्य बुद्धिः, रपरत्वं
कारकशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम् । कादिति संघात-
ग्रहणे तु प्तिका इति न लिख्यति । प्तङ्घ्रिटे देः प्रागङ्घ्रि प्तङ्घ्रिणात्वात् षसि,
त्यशयत्वे पररूपे अदन्तत्वाद्यापि कात्पूर्वस्य इत्वे एतिका इति रूपम् । अत्राङ्-
चि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रायस्यकृतात्वाभावात् इत्वं न स्यात्, ककाराद्-
चारावर्णाङ्गजनघयत्वात् । न चाङ्चि अकारस्य उच्चारणार्थत्वमिति शाङ्गयम्,
एवं सति निरित्यप्ये अङ्चि नकिर् इति न स्यात् । अतः कादित्यनेन ककारादि-
त्येव विवक्षितम् । अका सङ्केतप्र 'न वासयोः' इति इत्वनियेषादिप्राग्वच । अन्यथा
तत्र प्रत्ययस्यककाराभावेन इत्त्वस्याप्राप्तेः किं वप्रियेनेत्यलम् ।

नौकेति । नौशब्दात् स्वार्थिकः कः, टाप् । अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्त्व-
निवृत्त्यर्थमत इति घचनम् । शकेति । 'शक् कृष्णौ' पचाद्यच्, टाप् । अत्र ककारस्य
धात्ववयवस्य प्रत्ययस्याभावात्वात् ततः पूर्वस्य इत्त्वम् । बहुपरिभ्राजकेति । परिपूर्वा-
द्व्रजेः ण्वुल् । बहवः परिभ्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः । सुपो लुङि बहुपरिभ्राजक-
शब्दात् टाप् । अत्राकारस्य कात्पूर्वस्य इत्वं न, प्रत्ययलघुनेन आपः सुवपेक्षया पर
त्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुप्ते प्रात्यये यदङ्गत्स्य कार्यं पत्र
प्रवृत्तेः इत्वं तु टाप्यनाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः । यदि तु 'असुपः' इति पर्युदास
आश्रीयेत्, तर्हि बहुपरिभ्राजक इति समुदायस्य सुबिभक्तत्वादायः ततः परत्वाद् इत्वं
पूर्वारं स्यादिति भावः । पूर्वस्य किञ्चित् । एकादेशे कृते परस्य इत्त्वस्याभावात् पूर्वस्ये-
त्यर्थलिङ्गमिति प्रश्नः । कटुकेति । कटुशब्दात् स्वार्थिकः कः, टाप्, सवर्णदीर्घः । पूर्वस्ये-
त्यनुक्तौ अत्र सवर्णदीर्घात् पूर्वं वाणांदाङ्गस्य अकीयस्त्वात्पचादत्वात् द्वितीयकृता-
शङ्कितस्य अकारस्य अपि परे, इत्वं स्यादिति भावः । अत इति तपरः किम् ? राका

नम्' (वा ४५२५) । मामिका । नरान्कायतीति नरिका । 'त्यक्त्यपोष' (वा ४५२५) । दाक्षिणात्यिका । इइत्यिका । ४६४ न यासयोः ७।३।४९॥ यत्-
दोरस्येन स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । 'त्यनकस्य निषेधः' (वा

इति । 'कृदाधाराधिकछिन्म्यः का' इति राधातोः क्षीणादिका कप्रत्ययः । 'उगाइपो
यहुछम्' इति बहुलप्रहणात् 'केऽणः' इति इस्वो न, ककारस्य च नेत्रम् । टाप्, स्त्रीत्वं
छोकात् । 'कलाहीने सानुगतिः पूर्णे राधा निशाकरे' इत्यमरः । अत्र ककारात् पूर्व-
स्य दीर्घाकारवान्नेत्रमिति भावः ।

मामकेति । मामकनरकसम्बन्धोः कारपूर्वस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । मामिकेति । ममे-
पमिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खत्र च' इत्यणि 'यवकममकायेकवचने' इति
मामकादेशे आदिहृदिः, टाप् । 'टिड्डाणञ्' इत्यादिना छीप्त् न, 'केवलमाक' इत्या-
दिना सञ्ज्ञाञ्चन्द्रसोरेव मामकसम्बन्धात् छीडिनवमात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रात्यय-
स्यात्कामायात् 'प्रत्ययस्यात्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । नरानिति । केषुम्बे 'आदेश उप-
देशे' इत्यात्वे 'धर्तौऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'धातो लोप इति च' इति आलोपः,
उपपदममास', सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रात्ययस्यात्कामायात् 'प्रत्यय-
स्यात्' इत्यप्राप्तौ वचनम् । त्यक्त्यपोषेति । त्यगन्ते त्यन्ते च प्रात्ययस्यात्कारपूर्वं
स्याकारस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । उदीयामातः स्यात्ते' इति विकल्पस्वापकादा-
दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्'
'सञ्चितश्चासर्वविमक्तिः' इत्यभ्ययत्वम् । दक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे 'दक्षिणापश्चात्पुर-
सस्यक्' इति ल्यक्, 'किति च' इत्यादिहृदिः, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप् । ततः स्वा-
पिङ्गः कः, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनश्चाप्, इत्त्वमिति भावः । 'दक्षिणस्यां दिशि
मथेति विग्रहे दक्षिणाशब्दात् टाचन्तादेव त्यक्ञ्' इति मतं तु प्रौढमनोरमायां दूषि-
तम् । इत्त्वमिति । 'अभ्ययारवप्' इति ल्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः 'केऽणः' इति
ह्रस्वः पुनः टाप् ।

न यासयोः । नात्र कृतटापोः प्रथमान्वयोनिर्देशः, यत्तदोरित्येव विवक्षितमिति
माभ्ये स्पष्टम् । 'प्रत्ययस्यात्' इत्यतः अत इति ह्रित्ति अनुवर्तते । तदाह वत्तदो-
रित् । यका । सका इति । 'अभ्ययसर्वनाम्नाम्' इति यत्तद्व्युत्पद्योभ्येः प्रागकचि सौ-
त्यदाघर्ष, पररूपं, टाप्, इत्यक्यादिना सुलोप । तच्छब्दे 'तदो मः सौ' इति तकारस्य
सकारः । अथवापि 'प्रत्ययस्यात्' इति प्राप्तमिषवमत्र सूत्रे निरिच्छते । अथ 'न
यासयोः' इत्यस्य प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधकमित्यत आह—यकाम् तकामिति ।
त्यक्ञश्च निषेध इति । त्यक्ञ्शयमान्तस्यापि 'प्रत्ययस्यात्' इति इत्यप्रतिषेधो वक्तव्य

४५२६) । उपत्यका । अधित्यका । 'आशिषि जुनश्च न' (वा ४५२८) । जी-
चका भवका । 'उत्तरपदलोपे न' (वा ४५२९) । देवदत्तिका देवका । 'क्षिप-
कादीनां च' (वा ४५३० । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । 'ता-
रका ज्योतिषि' (वा ४५३१) । अन्यत्र तारिका 'वर्णका तान्तवे' (वा ४५३२)

हृत्स्यः । उपत्यका अधित्यकेति । 'उपाधिभ्यां ह्यङ्घ्रासप्राख्ययोः' हृति ह्यङ्, टाप्, सोर्हृत्वादिभ्योः । 'उपत्यकाऽङ्घ्रासघ्रा भूमिर्ह्रस्वमधित्यका' इत्यमरः । जुनु ह्यङ्घ्रिभ्यो अकारस्य उच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वं न भवति । अन्यथा प्लिफनमेव दिङ्भ्यात्, अतः किं तद्विधेनेति चेत् ? मंदम्, पद्योपर्यको प्राप्त ह्यत्र अकारश्च वगार्थत्वाद्धित्यलम् । आशिषोति । आशिषि यो जुनु, तस्य योऽयमकादेशः तदकारस्य प्रत्ययरूपात् 'हृषि ह्रस्वं नेति वक्ष्यमित्यर्थः । जीचका । भवकेति । जीवतात् भवता-
द्धित्यर्थः । जीवतातोः भूधातोश्च 'आशिषि च' हृति जुनु, 'युवोरनाक्षी' हृति तस्य अकादेशः, 'सावसानुजाघ्वानुक्तयोः' हृति भूधातोर्हकारस्य गुणः अवादेशश्च । उत्तरप-
देति । उत्तरपदलोपेऽपि ह्रस्वं नेति वक्ष्यमित्यर्थः । देवकेति । देवदत्तशब्दात् स्वार्थे
काः । 'ठाभादावृष्वं द्वितीयादायः' 'अनजादौ च विभाया लोपो वक्ष्य' हृति दत्तश-
ब्दलोपः । देवदत्तशब्दात् टाप् । देवदत्तकेति तु दक्षपदस्य लोपामित्यक्षये उपन्यस्त-
म् । क्षिपकादीनां चेति । क्षिपकादिशब्दानामिह्रस्वं नेति वक्ष्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगणं
पठति—क्षिपकेति । क्षिप प्रेरणे । 'ह्रुपचञ्जाप्रोङिरः काः' । क्षिपच लघूपचगुणः, चि
पाशब्दात् स्वार्थे काः, 'केऽणः' हृति ह्रस्वः, पुनष्टाप् भ्रुवकेति । 'भ्रुव स्वर्थे' कृतादिः,
क्षिपकेतिवद्भ्रुवम् । यद्वा 'भ्रु स्वर्थे' पचाष्यत् 'गाह्रुटादिभ्यः' हृति छिपदात्त गुणः, उच-
त्, भ्रुवशब्दात् टाप्, अतः स्याधिकः, का, 'केऽणः' हृति ह्रस्वः पुनष्टाप् । कन्यकेति ।
कन्याशब्दात् काः, 'केऽणः' हृति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । चटकेति । 'चट मेदने' पचाष्यत्,
टाप्, स्वार्थे काः, 'केऽणः' हृति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । तारिकादिशब्दानामितिगणः । तेन अलका
हृष्टका ह्रस्वादि ।

तारका ज्योतिषोति । चार्तिङ्मित्यम् । ज्योतिषि वाप्ये तारकेति भवति, इह न
भवतीति चाबद्ध । 'तृप्लवनसन्तरणयोः' ण्डुक, अकादेशः श्चकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम्
टाप् । ज्योतिरिष्येन नक्षत्रम् अक्षयः कनीनिका च विवक्षिते । 'नडनमृष्टं मं तारा
तारकाऽपि' हृति 'तारकाऽपणः कनीनिका' हृति चामरः । अन्यत्रेति । ज्योतिषोऽन्यत्र
वाप्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । वर्णका तान्तव इति । इदमपि चार्तिङ्मित्यम् । तान्तवे
गम्ये वर्णकेति भवति, ह्रस्वं नेत्यर्थः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । 'ओरम्' । वर्ण-
केति प्रावरणविशेषः । 'वर्णं वर्णक्रिमाविस्तारगुणवचनेषु' सुरादिः । प्यन्तात् ण्डुक

अन्यत्र वर्णिका । 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा ४५३३) । उदीर्घा तु वर्तिका । 'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा ४५३४) । अष्टिकान्या । 'सूतकापुत्रिकावन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' (वा ४५३५) । इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशी वेत्यर्थः । तेन पुत्रकाशब्दे चीनः इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्य-

अकादेशः, गिलोपा, टाप् । अन्वयेति । तन्निवादन्यत्र वर्णिकेति ह्रावमित्यर्थः । वर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः । वर्णिकेति प्रत्यविशेषस्य सज्ञा वा । वर्तका शकुनौ प्राचामिति । इदमपि धार्तिकम् । शकुनि-पक्षी, तत्र गगने प्राचां मते वर्तकेति भवति ह्रावं न भवतीत्यर्थः । प्राचां प्रहणस्य प्रयोजनमाह—उदीर्घा स्थिति । उदीर्घा मते तु शकुनौ गगने वर्तिकेति ह्रावं भवतीत्यर्थः । वर्तयतेर्बुद्ध् अकादेशः, गिलोपः, टाप् । 'कोपष्टिकष्टिकष्टिमको वर्तकी वर्तिकादयः' इत्यमरः । शकुनेरन्यत्र तु निरयमेवेत्यम् । अष्टका पितृदेवत्ये इति । इदमपि धार्तिकम् । पितरस्य ता देवतास्य पितृदेवताः तदर्थं पितृदेवत्यम् । 'देवतान्तात् तादर्थ्यं यत्' इति यत् । पित्रर्थं कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रावं नेत्यर्थः । अरुनन्ति विप्रयं ब्राह्मणाः परवानिति विप्रहे 'अन्न भोजने' इत्यस्यात् 'ह्रस्वशिर्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, 'ब्रह्म' आदिना शस्य षः, तकारस्य एत्वेन टः, अष्टकत्वात् टाप् । अष्टिकान्येति । गष्टी अष्टपायाः परिमाणमस्वा अष्टिका पाणिनीयाष्टाश्वयी, 'संघषाया अतिराहतायाः कन्' इति सूत्रेण गष्टी इति सुबन्तात् कन् प्रत्ययः, सुबन्तात्तदितोत्पत्तेः सिद्धान्तमिष्यमाणत्वात् । ततस्तद्विज्ञान्तात्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो चात्प्रमातिपदिकयोः' इति असौ लुकि निमित्तावायात् अष्टन आरभन्तिब्रुती, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिनाशिरथ पदावधकारलोपे, अष्टकत्वात् टापि 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रावं भवत्येव । न चान्तर्यं पदावधकारलोपे, अष्टकत्वात् टापि 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रावं भवत्येव । न चान्तर्यं तिसुपः परात् टापाः शङ्क्यम्, ककारेण व्यवधानात् । असुपः इत्यस्य बहुपरिमाणका नगरी इत्यत्र अव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थात् । अत एव 'विपकादीनां च' इति निषेधोऽयं चान् । अन्यथा विपकाणां सुबन्तात् स्वाधिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिनाशिरथ टापाः सुवपेचया परवाद्सुपः । इति निषेधनिन्दे कि तेनेत्यलम् ।

'वा सूतकापुत्रिकावन्दारकाणाम्' इति धार्तिकमप्यतः पठति—सुतकेति । अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः न स्वकारमध्यः, द्वितीया पुत्रशब्दस्य आह्वारवाङ्मिसेन चीनन्तावाङ्मिति कैयटः । अत्रेतिविकल्पमत्रं वारयति—इह वा अ इति । सवर्णदीर्घं सति वा इति निर्देश इति भावः । अत्र अ इति लुप्रप्रथमाकं, कात्पूर्वस्येत्पनुवर्तते, अत इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे अतोऽभावात् । तथाह—कात्पूर्वस्येति । नन्वत्र इत्यवि कल्प एव कुतो न विधीयत इत्यत्र आह—तेनेति । अन्वविधानेनेत्यर्थः । पुत्रशब्दात्

प्रेरवपाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—सूतका इत्यादि । ४६३ उदी-
चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥ यकपूर्वकस्य लीप्रत्ययाकारस्य
स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः ।
आर्यका—आर्यिका । चटकका—चटकिका । आतः किम् ? साङ्कारये भवा

शाङ्करवादिवात् लीनि स्वार्थिके ऋप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि पुत्रिकाशब्दः ।
अत्र इकारस्य ह्रस्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति दृग्मस्य ईन्मध्यस्य स्यात् । अक्ष-
विधौ तु पुत्रका पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यस्य भवतीति भावः । ननु सूत-
काशब्दे वृन्दारकाशब्दे च कात्पूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—
अन्वत्रेति । सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च प्रत्ययस्थात् इति नित्यमित्ये प्राप्ते तद्वि-
कल्पपर्यामित्यर्थः । 'वृन् प्राणिगर्भविमोषने' आत्वर्थेनोपसर्गग्रहादकर्मकः । 'गत्यर्था-
कर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः, टाप्, स्वार्थिकः क्तः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनटाप् ।
अत्राकारस्य अत्वाभावपक्षे 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे
'शब्दवृन्दाम्यामारकन्' इति आरकन्प्रत्ययः । अमरेण तावत् देवतावाची वृन्दारक-
शब्दः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुकान्तः । रूपिवाची मुख-
वाची च श्रिलिङ्गः । 'त्रिपुत्रे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारका रूपिमुखयौ' इत्यमरः । खिया
टाप् । अत्राप्यकारस्य अत्वाभावपक्षे इत्वम् ।

पदीचामातः । 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रमनुवर्तते । यद्य कश्च यदौ तौ पूर्वो यस्मा
इति विग्रहः । यकेति वर्णग्रहणम्, अकाराबुद्धारणार्थी । यकपूर्वाया इत्येतत्
आत इत्यस्य विशेषणम् । तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन आकारस्य लीवासकत्वं लभ्यते । तदाह—यकपूर्वस्येत्यादिना ।
'उदीचां ग्रहणं विकल्पपर्यमेव न तु देहातो व्यवस्थास्यम् इति 'न वेति विभाषा'
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'पष्टी स्थाने योगा' इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं
अर्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं
ज्ञापकम् । अत एव 'वृद्धिर्यस्यात्मादिस्तद् वृद्धम्' इत्यत्र यस्यादिः वृद्धिरिय-
नुवादे इकूपरिभाषा न प्रवर्तते । तत्रवृत्तौ तु शाकाशब्दस्य 'वृद्धसंज्ञा न स्यात्,
दाकारादाकरस्य इहस्थानिकत्वाभावात् । ततश्च शालीय इति 'वृद्धाच्छ' इति क्तः
न स्यात्, औपगवीय इत्यादावेव स्यादित्यलम् । केऽण इति ह्रस्व इति । आर्याशब्दात्
स्वार्थिके ऋप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः । पुनटापि आर्यकाशब्दः ।
तत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वादिश्वविकल्पः । 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यस्य
इत्वस्यापचादः । तदाह—आर्यका आर्यिकेति । यकारपूर्वस्य उदाहरणमिदम् । अथ
यकारपूर्वस्य उदाहरति—चटकका-चटकिकेति । चटकाशब्दात् स्वार्थे क्तः, 'केऽणः' इति

साङ्कारयश्रियका । यक इति किम् ? अश्रियका । स्त्रीप्रत्यय इति किम् ? शुभं यान्ति-
ति शुभंया । अज्ञाना शुभंया शुभंयिका । 'घान्वन्तगङ्गोस्तु नित्यम्' (वा
४५३५) । सुनयिका । सुपाकिका । ४६६ मस्यैपाजासाद्वास्वा नञ्पूर्
वार्णामपि ७ । ३ । ४७ ॥ स्वैर्यन्तं लुप्तपष्टीकं पदम् । एषामन उदा स्थान् ।

इत्त, पुनष्टाप्, इत्वविकल्प इति भावः । साङ्कारियकेति । सङ्घानेन निवृत्त नगरं
साङ्कारयम् । 'बुम्बुण्कटच्' इत्यादिना साङ्काराश्रित्यो ण्यः, आदिबुद्धिः, 'यस्येति
च' इत्यकारलोपः । साङ्कारयन्तत्त्वं भवार्थे 'घान्वयोपघद् धुञ्' अकारदेशः
'यस्येति च' इत्यकारलोप, टाप्, 'प्रत्ययस्थ्यात्' इति नित्यमित्यम् । इह यकारा
दकारस्य आकारस्यानिकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीबोध
कस्य अत इहा स्यादित्येवास्तु, आत इति मास्तु । साङ्कारयकाशब्दे यकारादकारस्य
सुप्तादेशावयवत्वे स्त्रीबोधकाभावादिति चेत्, तर्ह्येत इति स्वप्तार्थमित्याहुः ।

अथिकेति । अथाशब्दात् कः, 'केऽण' इति इत्त्वः पुनष्टाप्, अक्षकानशब्द । अत्र
अकारस्य आकारस्यानिकत्वेऽपि यकपूर्वत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्यय
स्थ्यात्' इति नित्यमित्यमिति भावः । कौपत्य इति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्री
लिङ्गनिर्देशकत्वं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । शुभयिकेति । शुभमिति मान्त
मन्वयम् । तस्मिन्नुपपदे 'या प्राप्ते' इति धातोः 'अन्वयेऽपि इत्यते' इति विश्व
शुभंयाशब्दात् स्वार्थे कः 'केऽणः' इति इत्त्वः, टाप्, शुभयकानशब्द । अत्र यकारा
दकारस्य आत्ववयवस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्थ्यात्'
इति नित्यमेवेतिमिति भावः । 'यकपूर्वं घात्वन्तप्रतिषेधः इति धातुिकमर्थतः सगृ
ह्णाति—घात्वन्तयोस्तु नित्यमिति । यत्र करचेति विग्रहः । घात्वन्तयकारककारयोश्च
परि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमित्यम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । सुनयिकेति । जीञ्
धातोः पचाद्यच् । 'सार्वधातुकार्यधातुकयोः' इति गुणे अवादेशेनयशब्दः । सु शोभनः
भयः यस्याः सा सुनया तत्तः स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति इत्त्वः, पुनष्टाप्, सुनयका
शब्दः । अत्र यकारस्य घात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेश्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्य
यस्थ्यात्' इति नित्यमित्यमिति भावः । सुपाकिकेति । पच धातोर्धञि 'चत्रोः कु
क्षिण्यतोः' इति चकारस्य कुत्वे षपचायुद्धौ पाकशब्दः । सु शोभनः पाको यस्या
सा सुपाका । स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति इत्त्वः, पुनष्टाप्, सुपाककानशब्दः । अत्र
ककारस्य घात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेश्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्ययस्थ्यात्' इति
नित्यमित्यमिति भावः ।

अथैवा । यकपूर्वत्वाभावात् 'उद्दीचाम्' इत्यप्राप्तौ वचनमित्यम् । स्वैर्यन्तमिति ।
महा, पचा, अचा, ज्ञा, हा, स्वा, प्चा, वण्णो इगू तसः षष्ठो अर्थो लुक् ।

तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राप्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा ह्य एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम् । अन्तर्वर्तिनी

भस्त्रैश्चाज्ञाज्ञास्वानामिति विवक्षितमिति भावः । एषामिति । भस्त्रादीनामित्यर्थः । अत इति । पूर्वसूत्राद्बुदीर्घा ग्रहणस्य 'प्राथम्यस्यात्' इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । भस्त्राङ्गवाच्यतदन्तविधौ भस्त्रादिशब्दान्तानामिति लभ्यते, स्यपदेशिवत्त्वेन केवलानामपि लभ्यते । एवं च नञपूर्वाणां तन्निष्ठपूर्वाणां केवलानां च सिद्धे नञपूर्वाणामपीति इत्यर्थमित्यत आह—तदन्तविधिनैवेति । ननु तदन्तविधिना भस्त्रादिशब्दानां नञपूर्वाणामनञपूर्वाणां च प्राप्ता नञपूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञपूर्वग्रहणम् । तथा सति केवलानां भस्त्रादिशब्दानां ग्रहणस्यावृत्तिः स्यादित्यपिशब्द इति व्याख्यातुमुच्यते इति चेत् ? न, एवं सति निर्भक्षिकेत्याद्यसिद्धेः । तस्मात् नञपूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काञ्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्यविकल्पसिद्धेरिह भस्त्राप्रहणं इत्यर्थमित्यत आह—भस्त्राप्रहणमुपसर्जनार्थमिति । निर्भक्षिका इत्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गतया भाषितपुंस्करत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काञ्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः । अन्वत्य त्विति । उपसर्जनादन्वस्य भस्त्राशब्दस्य तु भक्षिका परमभक्षिकेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काञ्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाक्षिकमित्त्वं सिद्धम् । अतः 'भस्त्रैषा' इत्यत्र भस्त्राप्रहणं तदर्थं न मधत्तीत्यर्थः ।

ननु अनेपका, परमैषका, अहके, परमहके इत्यत्रापि पाक्षिकमेतदित्त्वं स्यादित्यत आह—एषा ह्य एतयोस्तु पूर्वपक्षसहितयोरित्त्वं पाक्षिकमित्त्वं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—मन्तर्वर्तिनीमिति । 'इदाप्यसुपः' इत्यनुवर्तते । इह तु साप् सुपः पर इति भावः । ननु टाबत्र सुपः परो न भवति । तथाहि—पुतश्चत्स्य टेः प्राक् 'अथयसर्वनादनाम्' इत्यकचि पृथक्दशात्वाद सौ 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सत्त्वे, 'आदेशप्रथययोः' इति षत्त्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, स्थिधामवन्तत्वात् टापि, सवर्णादीर्घे, ह्रस्वपादिलोपे, पृथकेति रूपम् । ततः न पृथकेति विग्रहे नञत्पुरुषे कृते, नलोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्नुच्चि इति जुटि, अनेपकेति रूपम् । तथा परमा पृथकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम् । अत्र सौ परे प्रवृत्तत्वात् सौ स्यात् । न च नञत्पुरुषे सौः सामासिके लुकि सति, सत्त्वत्यदाद्यत्वादिनवृत्तौ, समासात् पुनः सौ, सत्त्वत्वात् सौ स्यात् । नञत्पुरुषे कृतेषु, ह्रस्वपादिलोपे, अनेपकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर इत्यविवक्षितं वाच्यम्, सामासिकलुगपेक्षमाह्रस्वपादिलोपस्यैवान्तरत्वात् प्रवृत्तेः । तत्र च लुकेऽपि सौ प्राथम्यलक्षणसत्त्वेन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्त्वत्वात् प्राक् सौ विदुः

विभक्तिमाश्रित्य 'अमुपः' इति प्रतिषेधात् । अनेपका । परमैपका । अदके । परमदके ।
स्वशब्दप्रद्वर्णं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि 'आत' स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो

तिर्नास्ति । स च टाप् न सुपः पर इति चेत्, अत्र मूमाः—'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिः
रङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुमातिपरिक्रयोः' इति सुबलुग्विषये
अन्तरङ्गोऽपि ह्रस्वधादिदोषो न प्रवर्तते । अतः रात्रकुमारीत्यादौ ऽय्यमाने एव
सुपि समासाः प्रवर्तते । एव च गोमान् प्रियो यस्य स. गोमश्रिपः इत्यत्र गोमवद्-
व्यात् सोऽङ्गो लुक्त्वात् उगिद्वयम्' इति नुमुपधादीर्घादिकं न इति 'प्रायसोप-
पद्योश्चे'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृतद्वित' इति सूत्रे ग्रीहमनोरमायां परिष्कृत-
मेतत् । एवञ्च नञ् सु प्तकद् सु इति स्थिते नञ्त्वरूपे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' इति
न्यायेन त्यदाश्रयप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकद्वाद्वात् समासापुनः सौ,
सत्ये, त्यदाश्रयत्वे, पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे, सोऽङ्गो लुक्त्वादिदोषे, अनेपकेति भवति ।
अत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोपसुपः पर एव टाप् भवतीत्यास्तां तावत् ।
अदके इति । न सु इकि औ इति स्थिते नञ्त्वरूपे 'अन्तरङ्गानपि' इति न्या-
येन त्यदाश्रयप्रवृत्तेः प्रागेव समासे 'औको लुकि कृते, अङ्गिवाद्वात् समासा-
स्तुभरीदि, त्यदाश्रयत्वे, पररूपे, टापि, औद्वरणीयावे, आद्गुणे, अङ्गके इति भवति ।
अत्रापि समासात्पूर्वोपधादीर्घः सुपः पर एव टाविति भाषाः । एवं परमदके
इत्यत्रापि ।

स्वादेशत्-आत्मात्मीयज्ञातिघनवाची स्वशब्दः । तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंलिङ्ग
पूर्व, आत्मीये तु विशेष्यनिष्पन्नः स्त्रीलिङ्गः । अने तु पुंनपुंसकलिङ्गः, एवो ज्ञातावा-
त्मनि स्वं शिष्यात्मीये स्वोऽङ्गिवा अने ।' इति कोशात् । यदा तु स्त्रीभ्यक्तिविशो-
षस्य स्वशब्दः संज्ञा, यदापि स्त्रीलिङ्गः । तत्र 'स्वमज्ञातिघनाक्यायाम्' इत्युक्तेः
ज्ञातिघनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति । आत्मात्मीयवाचिन एव सर्वनामता, साम्ब-
नुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीगूतास्तु न सर्वाद्वा' इत्युक्तेरिति स्थितिः ।
तत्रात्मीयायां वाक्यायां सर्वनामत्वात् अकचि, टापि, 'प्रत्ययश्चात्' इति निय-
मित्वे, स्थिकेत्वेत्येव्यते । तत् न युज्यते 'मद्वैषा' इत्यादिना इवविकल्पस्य दुर्वा-
रात्वात् । न चात्र अकञ्कारस्य आस्थानिकत्वाभावात्प्रायमिषविकल्प इति वाच्यम्,
पञ्चमत् इहा स्वादिति विवरणदाक्ये भातः स्थाने इत्यनुवृत्तेरवर्जनादित्यत आह—
स्वशब्दप्रद्वर्णं संज्ञोपसर्जनार्थमिति । स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाभावादकञ्-
भावे, रित्रयां टापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, कृत्रीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया ह्रस्वधादिदोषं बाधित्वा प्रातिपदिकादयव-
त्वात् सोऽङ्गि, 'केऽणः' इति इत्ये, कप्रत्ययान्तात् पुनटापि, स्वकाशब्दः । निर्गता

विशेषणम्, न तु द्वैषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम्, अग्न्यभिचरात् । स्वशब्द-
स्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकञ्जर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु

स्वस्या इति विग्रहे 'निराद्यः कान्ताद्यर्थे पक्षरपा' इति समाप्ते सुब्लुकि, 'गोत्रि-
भोः' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि नि
स्वकाशाब्दः । एतद्द्वयमेव 'मस्त्रैषा' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम् । आत्मीयायां तु
स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः । कृत इत्यत
आह—एह इति । इह 'मस्त्रैषा' इति सूत्रे 'उदीचाम्' इति वसूमात् आतः स्थाने
इत्यनुवृत्तम्, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवं च स्वशब्दस्य आस्थानिकस्य
अत इह । स्यादिति लभ्यते । एतद्विशेषविषयश्चेषेव एषान्त इहा स्यादिति विवरण-
वाक्ये आतः स्थाने इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । न तु द्वैषयोरिति । इहा एषा
इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न सम्भवति इत्यर्थः । कृत इत्यत आह—
असम्भवादिति । एषा हेति सर्वाद्यन्तर्गणस्य द्वादिस्वप्रयुक्तसत्त्वात्संनिर्देशेन सर्वनामत्वा-
वश्यकत्वादकञ् । तदकारस्य आस्थानिकत्वस्याप्रसक्तेरित्यर्थः । नाप्यन्येषामिति ।
मन्त्राज्ञाशब्दानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कृत इत्यत आह—
अग्न्यभिचारादिति । भस्त्राज्ञाशब्दानां सर्वनामत्वाभावेनाकञ्जनर्हत्तया कप्रत्ययान्त-
तया तेषु 'केऽणः' इति ह्रस्वसम्पन्नस्य अतः आस्थानिकत्वनिवर्तनेन तद्विशेषण-
वैयर्थ्यादित्यर्थः ।

ननु आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, ताद्यथा आत्मी-
यायां स्त्रिका इत्यत्र ह्रस्वविकल्पपक्षरपायाः किमायातमित्यत आह—स्वशब्दस्त्विति ।
अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकञ्जर्हः । अतस्तदकारस्य आस्था-
निकत्वाभावाच्च प्रकृतसूत्रेणैव विकल्पपक्षरपा, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नियमेव
इत्यमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मीयज्ञातिष्वनवाचिनः आत्मीयायामुदाहरण-
त्वाभावेऽपि आत्मीयज्ञातिष्वनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसम्भवात् स्वशब्दप्रहणं संज्ञो-
पसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—अर्थान्तरे तु न स्त्री इति । आत्मीयज्ञातिष्वनेषु स्व-
शब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहरणतश्च शरीरस्या आत्मीयज्ञातिष्वनवाचिनः स्वशब्दस्य नियमुच्छि-
न्नत्वात् घनवाचिनस्तस्य पुंसपुंसकलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थः । तथा च 'टापि' परे इत्यस्या-
भावाच्चोदाहरणत्वप्रसक्तिः । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः आपीथ्यनुवृत्तेरिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । आत्मीय वाक्ये, स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकञ्जर्हत्तया तदकारस्य
आस्थानिकत्वाभावाच्चेत्यपि प्रष्टव्यम् । ननु सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य
कथमुदाहरणत्वम् ? तस्याप्यकचि तदकारस्य आस्थानिकत्वाभावादित्यत आह—
संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति । सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामत्वात् अकञ्जनर्ह-

कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं चार्त्मीयाया-स्विका, परमस्विकेति नित्य-
मेवेत्वम् । निर्मलका-निर्मलका । एयका-एयिका । कृतयन्वनिर्देशालेह विकल्प-
एतिके-एतिकाः । अजका-अजिका । इका-इिका । इके-इिके । नि-स्वका-नि-
स्विका । ४६७ अभाषितपुंस्काञ्च ७ । ३ । ४८ ॥ एतस्माद्विहितस्य आत्

त्वेन स्वाशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये, सुबलुकि पुनष्टापि 'केऽण.' इति इत्या
पञ्चस्य अतः आस्थानिकतया मत्वयुदाहरणत्वमित्यर्थः । न चात्तर्वर्तिसुपः परष्टा
षिति शब्दस्य, केन स्ववचनानादिति भावः । तदेवम् 'मस्त्रेया' इत्यत्र आनः स्थाने
इत्यनुबुद्धस्य, स्वशब्देऽन्वयलाभात् स्वशब्दावयवस्य आस्थानिकत्वस्य अत इहा
स्यादिति लक्ष्यम्, तस्य प्रयोजनमाह—एवं चेति । उच्छरीराया स्वशब्दे आस्थानि
कस्येवात्. इत्यधिकरणलाभात् आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामायाइकचि लक्ष्णा
एव आस्थानिकत्वाभावादिस्वविकल्पप्राप्तौ 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यमेवेत्व
मित्यर्थः ।

तदेवं प्राप्नुदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणाम्याह—निर्मलकेत्यादि । अस्याया निष्का
न्तेति विग्रहे 'निराहयः क्राश्टाथये' इति समासे, 'नोस्त्रियोः' इति इत्यावे, पुन
ष्टापि, समासात् सौ, कप्रत्यये, 'केऽण.' इति इत्वे, निर्मलकशब्दात् पुनष्टापि, सव
र्णदीर्घे, निर्मलकाशब्दः । तत्र 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यमितरे प्राप्ते अनेन इत्य
विकल्पे निर्मलका निर्मलकेति रूपद्वयम् । केन स्ववचनानात् सुपः परष्टाषिति
भावः । एयका एयिकेति । अकचि एतकदशब्दात् सुः । 'तदोः सः सौ' इति स्वत्वम्,
त्वम्, त्वदाशत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यमितरे वाचिरया
इत्यविकल्प इति भावः । ननु अकचि एतकदशब्दात् रिप्रपामीकसादिषु एतिके
एतिकाः इत्यादौ नित्यमितरेमिष्यते । तद्ववाचिरया अनेन इत्यविकल्पः स्यादित्यत
आह—कृतस्येति । 'मस्त्रेयवाञ्जाह्वस्या' इति कृतस्ये एवेति कृतस्यनिर्देशात् औक
सादिषु क्त्वाभावान्नेत्यविकल्प इत्यर्थः । अजका अजिकेति । अजासत्त्वात् कः, इत्य,
पुनष्टाप् सवर्णदीर्घः, इत्यविकल्पः । इका इिकेति । जाषातोः 'इगुपबलामीकरः कः'
इति कः, 'आतो कोप इति च' इत्याङ्गोपः । शिवाप्रकृतत्वाद्वाप्, सवर्णदीर्घः ।
जाशब्दात् सुबन्तात् कः सुबलुक्, 'केऽण.' इति इत्वे, पुनष्टाप सवर्णदीर्घः, इत्य
विकल्प इति भावः । इके इिके एति । अकचि इकिशब्दात् रिप्रपामीकि, त्वदाश
त्वम्, पररूपम्, टाप्, इत्यविकल्पः, औच्छरी, आद्गुणः । नि-स्वका नि-स्विकेति ।
स्वस्याः निष्कान्तेति विग्रहः । 'निराहयः' इति समासः । षपसर्जनइत्वे, टाप्,
शुचि कः सुबलुक्, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घः, इत्यविकल्प इति भावः ।
अभाषितपुंस्कात् । 'उद्दीचामातः स्वाने' इत्यनुबुद्धे, अत इदिति च । अभा-

स्थाने अत्र इडा स्यात् । गङ्गाका गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कन्वान्तो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्वा-अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव । ४६८ आदाचार्याणाम् ७।३।४९ ॥ पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्त-पुंस्कानु शुभ्रिका । ४६९ अनुपसर्जनात् ४।१।१४ ॥ अधिकारोऽयम् 'यूनस्तिः'

षितः पुमान् यनेति विग्रहः । विहितस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—एतस्मादिति । अभाषितपुंस्कादिर्यर्थः । अयकपूर्वार्धं वचनम् । गङ्गाका गङ्गिकेति । गङ्गाशब्दात् कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, ह्रस्वविकल्पः । विहितविशेषणस्य फलमाह—बहुव्रीहेरिति । अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे 'नजोऽस्त्यर्यानां वाष्यो वा खोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहौ कृते, विद्यमानपदलोपे नजो, नलोपे, 'षोषाद्विभाषा' इति कषभावपक्षे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे अखट्वाशब्दात् टापि, सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहितस्य धातः स्याने अतः एमावान्नेरवधिकल्पः, किन्तु 'प्रययस्यात्' इति नित्यमित्यवमित्यर्थः । अभाषितपुंस्कात् परस्येति व्याख्यानं तु तदाह अखट्वाशब्दात् परस्य धातः स्याने अतः सखादिरवविकल्पः स्यादिति भावः । शैषिके कपि तिबति । न खट्वा ख् इत्यधस्यार्था कपि सुब्लुक् । प्रययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तरत्वात् 'नजोऽस्त्यर्यानाम्' इति बहुव्रीहेरिति समासः । समासात् ह्रयन्वर्थसङ्ग्राहत्वात् कवन्तस्यैव समासस्यम् । ततश्च अखट्वाकशब्दे अखट्वा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रथयान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । नापि 'केऽणः' इति ह्रस्वः, 'न कपि' इति निषेधात् । किन्तु 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वविकल्पः । तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य कपः प्राग्वर्तिनः टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तस्थानिकह्रस्वाकारस्य अयम् इत्यविकल्पो भवत्येवेत्यर्थः । 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वाभावपक्षे तु अखट्वाकेश्येव बोध्यम् । आदाचार्याणाम् । पूर्वसूत्रविषय इति । अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने अत इत्यर्थः । शुभ्रिकेति । शुभ्रशब्दो विशेष्यनिष्पन्नः अनियतछिद्रः । ततः स्त्रियां टापि शुभ्राशब्दात् कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप । अत्र कारपूर्ववर्तिनष्टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वाभावात् तस्थानिकस्यातो नेरवविकल्पः, किं तु 'प्रययस्यात्' इति नित्यमित्यवमित्यर्थः ।

अनुपसर्जनादिर्यधिकारस्य उत्तरावधिमाह—यूनस्तिरित्यव्याप्येति । 'यूनस्तिः' इत्यत्राप्ययमधिकारः न तु ततः प्रागित्यर्थः । अत्र च व्याख्यानमेव कारणम् । अत्र यदुक्तं तत् 'यूनस्तिः' इत्यत्र वक्ष्यते । ननु बहवः कुरुधराः यस्यां सा बहुकुरुधरा, नदमतिक्रान्ता अतिनदा, इत्यदिषु उपसर्जनेषु कुरुधरनदादिसम्बन्धः 'दिहाअञ्

(सू ५३१) इत्यमित्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।
 ४७० टिद्दाणञ्चूयसञ्चूयन्मात्रचनयण्टकूटकृत्कारणः ४ । १ १५ ॥
 अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्त यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुट-
 चरो । नदट्-नदी । उपसर्जनत्वान्नेह-बहुकुरुचरा । वक्ष्यमाणेत्यत्र टिस्वादिगि-

ह्यादिना विधीयमानानां ङीष्वादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समाप्तप्रत्यविधौ
 तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारो ऋषं ह्रायन आह—अयमेवेति ।
 अनुपसर्जनादियधिकार एवाय स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतत्
 भाष्ये स्पष्टम् । तत्फलं तु 'वनो र च' ह्रायत्र वक्ष्यन्तान्तकाम ह्रायादि ज्ञेयम् । ननु
 स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविषयभावेऽपि नद् इवाचरति नद्वा स्त्री ह्रायादिषु आचारकिञ्चन
 प्रकृतिककर्तृक्रियन्तेषु ङीष्वादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वात् कथं तस्य
 स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापकतेनि चेत्, न—अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्य-
 यविधिषु तदन्तविधिज्ञापनार्थत्वंपरभाष्यप्राप्ताप्येन स्त्रियामाचारकिञ्चनप्रकृतिक-
 कर्तृक्रियन्तानामनभिधानोद्घपनादित्यलम् ।

टिद्दानम् । टित्, ड, अण, अञ्, द्वयसच्, वृत्तच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्,
 कम्, छाप् एषां ह्रादणानां समाहारह्रात् पञ्चभेदेष्वनम् । ङावृषः पदाङ्ग
 प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । टित् प्रत्ययः अत्राप्यस्य । टिद्वा
 दिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृत विशेष्यते, विशेष्यत्वात् तदन्तविधिः । ततश्च टिद
 ङ्गात् ङाणादिप्रत्ययात्तान्तात् प्रातिपदिकादिति । लभ्यते । 'अत्रायतहाय' इत्य
 रमादतः इत्यनुवृत्तम्, तेनापि प्रातिपदिक विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अनुपसर्ज-
 नात्' इत्येतत् श्रुतेषु दिशदिव्येवान्वेति, न तु तदन्तेषु । स्त्रियामिपधिकृतम् ।
 तदाह—अनुपसर्जनं यद्विदादोस्यादिना । तदन्तमिति । टित्प्रत्ययान्तं चेत्यर्थः ।
 टित् त्रिविधः—प्रत्ययः, प्रातिपदिकम्, चानुस्य । तत्राप्यनुदाहरति—कुरुचरोति ।
 कुरुचरोति अधिकारो उपपदे 'चरेण' इति कर्त्तरि ङः । टकार इत् । उपपदस-
 मासः । न च प्रत्ययस्यैवात्र टिवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिदन्तम्, न तु
 कुरुचरसम्, तदादिनिमित्तमिति वाच्यम्, नदट् देवट् ह्रस्वादेशप्रत्ययस्यापि टितः
 साधेन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अत्रवृत्तौ 'येन विधि' इति टित्प्रत्ययस्य कुरुचर
 शब्दे सावात् । अयं द्वितीयं टित्मुदाहरति—नददिति । पद्यादिगणे पठितं प्रातिपदि-
 कमेतत् । तृतीयं तु कृदन्ते स्तनन्धयोऽप्युदाहरिष्यते । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयो-
 चनमाह—उपसर्जनत्वान्नेहेति । बहुकुरुचरोति । बहुवः कुरुचरा यस्यामिति विग्रहः ।
 बहुवीहिर मन्वपदार्थप्रधानः । ततश्च टित् टप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् ङीप् । अनु-
 पसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तु ङीष्वादि ह्रस्वाः । अत एव च धापिशाठिना

च्चाच्च ङीप्प्राप्तः शामुटो द्विस्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०)

प्रोक्तमधीते आपिशला द्वाह्यगीत्यत्रापि न ङीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्भेद' इत्यणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुप्ते स्त्रियामदन्तत्वाद्वापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादिरयस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणन्तस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां व्रतं मानत्वात् अणन्तत्वनिबन्धनो ङीप् हुवार्ः स्यात् । तस्य च छुतट्टिदाद्यन्वये तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वाच्च शेषः । अष्येन्नृत् लुप्तः, अणो चोऽकारः इति व्यासयानेन वर्णाक्षयतया प्रत्ययलक्षणाभावात् । न च 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतट्टिदादिविशेषणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न ङीपः प्रसक्तिरिति वाच्यम्, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया एव उचितत्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैचर्याश्च । अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्यलम् ।

स्थापेतत्—'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि लृट्: 'लृटः सहा' इति तस्य शानजादेशः, 'स्यतासो लृलुटोः' इति स्याः कृत्वपत्वे, आने मुक् । णत्वम्, टाप्, वषयमाणेति रूपम् । अत्र लृटादेशस्य स्थानिवश्चेन टिश्वाहुमिश्राश्च 'टिड्ढाणञ्' इति 'उगितश्च' इति च ङीप् प्राप्नोति । न च स्थानिनो लृट्टकारस्य ऋकारस्य च इश्वाश्रयणात् ङीप्चिञ्चैरिवधित्वादनचिवधाविति निषेधः 'शङ्खयः', 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति क्लृप्ति विहितस्य ईश्वस्य 'न एयपि' इति निषेधेन क्लृप्तेन अनुबन्धकार्ये अनदिदधाविति निषेधाभावज्ञापनात् । अनुबन्धकार्येऽप्यनचिवधाविति निषेधप्रकृतौ हि परत्वादेशस्य एयपः किराप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईश्वस्याप्रसक्त्या तद्विषेधवैचर्ये स्पष्टमेव । अतो वषयमाणेत्यत्र स्थानिवश्चेन शानचण्टिश्वाहुमिश्राश्च ङीप् हुवार् इत्याणङ्गुप परिहरति—वक्ष्यमाणेत्यादिना । वषयमाणेत्यत्र टिश्वाहुमित्वाश्च ङीप् प्राप्तो न इभवतीत्यन्वयः । कुतो नेत्यत आह—यादृशस्यादि ज्ञापनादिरयन्तम् । 'शामुट् परस्मैपदेषूदात्तो द्विञ्च' इति लिङादेशानां तिप्, तस्, छि इत्यादिपरस्मैपदानां यालुङागमस्य जित्वं विहितम् । 'यदागमा' इति न्यायेन यालुङागमो लिङादेशावयवः । ततश्च स्थानिवश्चेनैव द्वित्वनिर्देश्यामुदत्तद्विचिचैचर्यं स्यात् । अतः 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति विज्ञायते । ततश्च वषयमाणेत्यत्र लृटादेशस्य शानचः टिहुणित्कार्ये ङीपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावान्न ङीचिरत्यर्थः । ननु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति ज्ञापनेऽपि यत्रादिरयत्र 'मुच' ईट् इति पितो विधीयमान इतानामो हुवार्ः । तस्य तियाश्रयत्वेऽपि लाश्रयत्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातः स्थानिवश्चेन पिश्वस्य निर्वाधत्वादिरयस्वरसा-

इति ज्ञापनाच्च भवति । अः शानचः शिन्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । मौपर्णेयो । ऐन्द्री । औन्गी । ऊरुद्वयसौ-ऊरुद्वयो-ऊरुमात्री ।

दाह । इनः शानच इति । रना इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आहोपे रन इति रूपम्, 'आतो धातोः' हास्य आत इति योगविभातमाश्रित्य अधातोरेपि क्वचिदाहोपा व्युत्पत्त्यात् । 'ह्रस्वः रनः शानञ्ज्ञौ' इति रनाप्रत्ययस्य शानञ्ज्ञादेशो विधीयते । नत्र स्थानिवशेनेव सिद्धत्वात् शानचः शिन्व इत्यर्थम् । न चानन्विधाविति निषेधः शङ्खः, 'न ष्यपि' इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनन्विधाविति निषेधाभावस्यानुपदर्शनेवोक्तत्वात् । एष च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते । तथा च वचनमालेश्यत्र टिडुगिरकार्ये ङोपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवशाभावेन टिडुगिरवयोरभावात् न ङीष्प्रत्ययः । वस्तुतस्तु 'छाप्रथमनुबन्धकार्ये नादे-शानात्' इत्यत्र यासुटो क्षिप्र न ज्ञापकम्, तस्य तिस्रिभिर्यवर्णत्वान् । नहि लिङ्गा देशत्वेऽपि तिस्रिभिर्यवर्णत्वस्य स्थानिवशमन्यम्, 'ह्रस्वः रनः शानञ्ज्ञौ' इति सूत्रे भाष्ये 'क्षिप्र पिप्र, पिप्र च छिन्न' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा रनरशानच-शिन्वमपि न लिङ्गम्, तत्र शिन्वस्य भाष्ये प्रत्याश्रयात्वात् प्रत्युत शिन्वस्य ज्ञापकत्वे 'सेहोपिच' इति हेरपित्त्वस्य तान्त्रां क्षिप्रस्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दृष्टानामिधानात् । तस्मात् वचनमालेश्यत्र ङीवेष युक्त, टाप् स्वसाधुरेव । भजा द्विवाह्यविति वा कथञ्चित् समाधेयमिषास्तां तावत् ।

मौपर्णेयोति । सुपर्ण्या । अपत्यं ङी इत्यर्थे 'ङोभ्यो ङक्' इति ङकि 'आयनेय' इत्येवादेशः । 'यस्येति च' इतीकारलोपः, 'किति च' इत्यादिभूतिः । मौपर्णेयशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, मौपर्णेयोति रूपम् । न च 'निरनुबन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'शिङ्गायादः' 'उरुद्वयसि' इत्यनयोरेव प्रहणमिति वाच्यम्, तयोः स्त्रियामप्रवृत्तराश्या सानुबन्धकस्य उस्याप्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । ऐन्द्रीति । इन्द्रो देवता अस्या आभिषाया इति विग्रहः, 'साऽस्य देवता' इत्यणि, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिभूतिः, ऐन्द्रशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इन्द्रस्यर्थास्येति वा विग्रहः, 'तस्येदम्' इत्यण् । औन्गीति । 'उत्सः प्रस्रवण चारि' इत्यमरः । अविधिलेपा वा उत्सः । उत्सस्येयमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' यस्येति च' ङीप् । उत्सस्यास्य एतौ औन्सी इति तु नोदाहरणम् । जात्रेरित्यनु-वृत्तौ 'गार्ङ्गरेवाद्यतो ङोन्' इत्येवेतिदेः, 'गात्र च षरणैः सह' इत्यपर्यप्रथयान्तस्य आतिशयित्वस्यलम् । ऊरुद्वयसौ ऊरुद्वयो ऊरुमात्रीति । ऊरु प्रमाणमस्या इति विग्रहः ।

पञ्चतयी । आक्षिप्को । लावणिको । यादृशी । इत्वरौ । 'ताच्छीलिके णेऽपि' (प ६८) । चौरौ । नञ्जात्रीकङ्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यायाम् (वा २४२५) । ज्ञेणौ । पौंस्ती । शाकीकी आढयङ्करणी । तरुणी । तलुनी । ४७१ यञश्च

'प्रमाणे द्वयसङ्घनञ्जात्रचः' । ङीप् । पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा यस्या इति विग्रहः । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । ङीप् । आक्षिप्तीति । अक्षेर्दोषघ्नीति विग्रहः । 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति ठक्, आदिबुद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । आदिक्कशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । लावणिकीति । लावणं पण्यमस्या इति विग्रहः । 'लवणाट्टञ्', 'ठस्येकः', आदिबुद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । टेपेद [सङ्घ ठक्ठञोः द्वयग्रहणं तु ठनो जिठस्य च व्यावृत्तार्थम् । इणोऽस्य स्याः इणिके 'अत ह्निठनौ' कारयां भवा काशिका 'कारयादिभ्यष्टञ्जिठौ' इति जिठः । यादृशीति । 'स्यश्चादिषु इशः' इति यच्छब्दे षपपदे कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति यच्छब्दस्याकारः ङीप्, 'यस्येति च' । इत्वरौति । 'इण गतो' 'इणशजिप्ततिभ्यः करप्' 'इस्वस्य पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् ङीप् 'यस्येति च' 'स्येशभास' इति वरचो व्यावृत्तये ककारानुबन्धग्रहणम् । 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वरायाः' इति भारविः । 'सैनमीश्वरप्रदह' इति वेदे । करपि अम्यतरानुबन्धेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । ईश्वरी तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य स्त्रीति पुञोगे ङीप् । अथवा 'अश्रोतेराशुर्कर्मणि वरट् च' इति वरङ्गत्वात् टिरिवात् ङीप् । यद्वा 'आतो मनिन्कनिप्त्रनिपश्च' 'अन्येभ्योऽपि इरयते' इति कनिपि त्रिपि वा 'ननो र च' इति ङीप् ।

ताच्छीलिके णेऽपीति । तच्छीले भवस्ताच्छीलिकः । तच्छीलार्थक इति यादव । तस्मिन् णप्रत्यये सति तदन्तादपि ङीप् भवतीत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धमेतत् । तथाहि-शीलमित्यनुवृत्तौ 'ङ्ग्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्यये अणकार्थं भवति, 'कार्मस्ताच्छीलस्ये' इति ज्ञापकात् । कर्म शीलमस्येति विग्रहे ङ्ग्रादिवात् णप्रत्यये, 'नस्तच्छित्ते' इति टिलोपे, कार्म इति भवति । न तु 'अन्' इति सूत्रेण अण्यन् प्रकृत्या स्यादित्यभङ्गेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः । अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिके णप्रत्यये अणकार्थं विज्ञायते । अतस्वाच्छीलिकणप्रत्ययात्तादणकार्थं ङीप् भवतीति भावः । चौरौति । चुरा शीलमस्या इति विग्रहः । ङ्ग्रादिवात् णः, आदिबुद्धिः 'यस्येति च' चौरशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । नमस्नम् । नञ्, जञ्, ईकक्, ययुञ्, तरुण, तलुन एतेषामपि ङीप्विधौ वचनकर्तव्यमित्यर्थः । नजादयश्चत्वारः प्रथयाः, अतस्तदन्तविधिः । ज्ञेणौ पौंस्तीति । ज्ञेणुंस्त्वयाम्' इति नञ्जात्री । तत्र स्त्री शब्दाच्च आदिबुद्धिः, णत्वम्, ङीप्, यस्येति च

४।१।१६॥ यजन्तात्त्रिष्यां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ४७२ हलस्तद्धित-
स्य ६।४।१५०॥ हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधामृतस्य लोपः स्यादिति परे ।
गार्गी । 'अनपत्याधिकारस्याङ् ङीप्' (वा २४२६) । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिनारप्रह-

पुंसशब्दात् स्नग्नि आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च' । शक्तीकीर्ति । शक्तिः आयुष
विशेषः प्रहरणम् अस्या इति विग्रहः । 'शक्तियन्त्रोरीकक्' आदिवृद्धिः, ङीप् 'यस्ये-
ति च' । आङ्गदुरणीति । अनाद्यः आद्यः क्रियते अनयेति विग्रहः । 'आङ्गसुमग'
इत्यादिना । यथुन् । 'युषोः' इत्यनादेशः । 'अहृद्दिषत्' इति सुम्, जावम्, ङीप्,
'यस्येति च' । उरणो उल्लनीठि । यद्यप्यनयोः 'वयसि प्रथमे' इत्येष ङीप् सिद्ध,
तथापि गौराविषु पाठात् ङीपि प्राप्ते इद् वचनम् । गौरादिपाठात् ङापि स्वरे विशेष
इति भावः ।

यमश्च । यज इति प्रायश्चित्तदन्तप्रहणम् । 'शब्दनेम्य' इत्यतो ङीषियनुव
संते । स्थियामित्यधिकृतम् । तदाह—यजन्तादिति । यद्यपि 'द्विद्वाणम्' इति पूर्वसूत्र
एवमन्प्रहणे कर्तुमुचिषम् । तथापि 'प्राप्तं एक तद्धित' इत्युत्तरसूत्रे यज पञ्चानुह-
त्तये पृथक् सूत्रमिति भावः । अकारलोपे कृते इति । गार्गीयुद्धरणं वक्ष्यति । गार्गी
स्यापरस्य रथी इत्यर्थे 'गार्गीद्विष्यो यञ्' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति
गकारादकारस्य लोपः । गार्गीशब्दात् ङीपि 'हलस्तद्धिताय' इति यकारलोपात्
परायात् 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः ।
हृत्स्तद्धितस्य । हृत् इति द्विगोणे पञ्चमी । परस्येत्यस्याहार्यम् । 'यस्येति च' इति
सूत्रात् ईतीत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्ठागारस्य' इत्यत 'उपधाया' इति, 'य' इति पहपस्यं
च 'दे लोपोऽरुद्भाः' इत्यतः 'लोप' इति च तदाह—हृत् परस्येथादिना । अकार-
लोपात् प्रागेव यकारलोपो न सम्भवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरकारवामा
धात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । न च अङ्गोपरस्य स्थानिवत्
हाह्वयम्, यलोपविधौ तन्निवेशादिति चेत्, न—यलोपे कर्तव्ये अङ्गोपरस्यामीय-
त्वेनासिद्धतया यकारस्य उपधात्वसम्भवात् । उपधाप्रहणाननुवृत्तौ तु अङ्गोपस्या
सिद्धत्वाच्चकारस्य ईकारपरकारवामाधात् लोपो न स्यात् । यदा तु सूत्रारम्भसाम-
र्थ्यादेवाकारवधानेऽपि यकारस्य लोपः सम्भवतीत्युच्यते, तदा उपधाप्रहणानु-
वृत्तिर्मास्तु । गार्गीति । इह 'गोत्र च चरणे सह' इति जातिवेऽपि 'जातेरङ्गीवि-
पयात्' इति न ङीप्, योपधत्वात् ।

अनपत्याधिकारेति । 'तस्यापरस्य' इत्यपरस्याधिकारविहितभिन्नयमन्ताच्च ङीविति
वक्ष्यमित्यर्थः । दैव्येति । द्वीपे भवेति विग्रहे 'द्वीपादनुसमुद् यञ् इति । यञ् । आ-
दिवृद्धिः । 'यस्येति च' ङापि सवर्गश्रीर्षः । अथ. यम. अत्स्याधिकारविहितवामा

गात्--देवस्यापत्यं दैव्या । 'देवाद्यजन्तौ' इति हि यञ् प्राग्दीव्यतीचः, न त्वपत्या-
धिकारपठितः । ४७३ प्राचां एफ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥ यन्तात्फो वास्या-
त्त्रियाम्, स च तद्धितः । ४७४ षः प्रत्यस्य १ । ३ । ६ ॥ प्रत्ययस्यादिः ष
इत्यात् । ४७५ आयनेयीनीयियः फढञ्छ्रद्धां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥
प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायषादय आदेशा स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदि-
कृतम् । द्वित्वसामर्थ्यात्फेजोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'विद्वीरा--' (सू ४९८) इति वक्ष्य-

वाङ्मनीषिति भावः । नन्वनपत्याष ङीदियेतावतैव 'दृष्येत्यत्रातिप्रसङ्गनिरासाद्-
धिकारग्रहणं किमर्थमित्यत्र जाह्—अधिकारग्रहणादिति । इह नेति ङोपः । देवास्मा-
पत्यमिति विग्रहे 'देवाद्यजन्तौ' इति यञ्, ङादिवृद्धिः, 'यस्तेति च' । दैव्यशब्दात्
शाप्, सवर्णदीर्घः, दृष्येति रूपम् । अनपत्याष ङीदियुक्ते त्वस्य यञ् आपत्यत्वात्
ङीद्विपेक्षो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अस्य यञ् आप-
त्यत्वेऽपि 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारहिभूतत्वात् । तदेतदुपपादयति—देवादिति ।
'देवाद्यजन्तौ' इति तु 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारात् प्रागेव 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधि-
कारपठितः । स चाप्रत्यादिदिकारान्तार्थेषु साक्षरणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति, न
त्वपत्याधिकारपठित इत्यर्थः । यद्यपि 'यञश्च' इति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्'
इत्येव माष्ये एरयते, यद्यपि तत्र आपत्यपणञ् आपत्याधिकारविहितपरमिति मनो-
रमाचां शब्दरत्ने च प्रपञ्चितम् ।

प्राचां एफ तद्धितः । यञ् इत्यनुवर्तते, मित्रयामित्यधिकृतम् । फोति लुप्तमथमा
कम् । तदाह—अन्तादिति । षः प्रत्यस्य । 'आदिभिदुडवः' इत्यत्र ङादिरित्य-
नुवर्तते । 'उपदेशोलुनासिष्ठ इष्' इत्यत्र इदिति च । तदाह—प्रत्ययस्यादिरिति ।
अकारस्य ह्रस्वञ्चायां तस्य ङोपः । आयनेयीनीयियः । आयन्, एय्, ईन्,
ईय्, इय् एषां द्वन्द्वात् 'प्रथमापहुवणम । फ, छ, ख, छ, व, एषां द्वन्द्वात्
बृष्टीबहुवचनम् । फादिष्यकार उच्चारणार्थः । यथासंख्यपरिभाषया क्रमेणान्व-
यः तदाह—प्रत्यादिभूतानामित्यादिना । आयनो नस्य इत्वे निस्सरोपयोगेऽपि
नेरवम्, फिनो निस्कारणात् ज्ञापकात् । तस्माद्द्व्यर्थादीनोऽपि नस्य नेत्वम् । एषा
दिषु च अस्य नेरवम्, प्रयोजनाभावात् । नानु एफस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थेयत्त आह—
तद्धितान्तत्वादिति । एफान्तरच प्रातिपदिकावे प्रबोजनमाह—'विद्वीरा'त वक्ष्यमाणो
ङीषिति । 'विद्वीरादिभ्यश्च' इत्यत्र प्रातिपदिकादियनुवृत्तञ्, ततश्च एफान्तस्य
प्रातिपदिकात्वाभावे ङीष् न स्यादिति भावः । ननु एफप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतित-
त्वात् 'उच्चारणानामप्रयोगः' इति न्यायादत्र कथं ङीषित्वात् जाह्—वित्तसामर्थ्यादिति ।

माणो ङीप् । गार्ग्यायणी । ४७६ सर्वत्र लोहितादिकन्तेभ्यः ङ । १ । १८ ॥
 लोहितादिभ्यः कतराब्दान्तेभ्यो यञ्न्तेभ्यो निर्य ष्फ स्यात् । लोहित्यायनी ।
 कत्यायनी । ४७७ कौरव्यमाण्डूकार्या च ४ । १ । १६ ॥ आभ्या ष्फ
 स्यात् । क्रमेण टाब्दीपौरुषवादः । 'कुर्वादिभ्यो ष्य' (सू ११७५) । कौरव्या-
 यणी । 'ढक्च मण्डूकात्' (सू ११२२) इत्यण् । माण्डूकायनी । 'आसुरेरुप-
 सङ्ख्यानम्' (वा २४३३) आसुरायणी । ४७८ घयसि प्रथमे ४ । १ । २० ॥

क्लेण छोटितेऽपि स्त्रीत्वे षिक्करणसामर्थ्यात् ङीषित्त्वर्थः ।

गार्ग्यायणीति । गार्ग्यायणस्य स्त्री इति विग्रहः । गार्गादिष्यञ्ज्वात् गार्ग्यसम्भवात्
 ष्फः, षकार इत्, षकारस्य आयच्छादेशः, 'यस्येति च' षकारादकारस्य छोपः ।
 'ह्रस्वतद्धितस्य' इति तु न भवति, ईदीत्यनुवृत्तेः । 'भाष्यस्य च' इत्यपि न,
 अनातीति निषेधात् । विश्वात् ङीप् । णत्वमिति भावः ।

सर्वत्र । लोहितादिः गार्गाद्यन्तर्गणः । लोहित आदिः येषामिति, कतं अन्तो
 येषामिति च विग्रहः । कतन्तेत्यत्र नकन्वाशिसत्त्वात् पररूपस्य । यञ् इत्यनुवृत्तं बहु-
 यञ्नास्ततया विपरिणम्यते । 'प्राचा ष्फ तद्धित' इति सूत्रं प्राचा यञ्मनुवर्तते ।
 सर्वत्रेति सर्वेषु मनेष्वित्यर्थः । नियमिति यावत् । तद्दह—लोहितादिभ्य इत्यादिना ।
 लोहित्यायनीति । लोहितस्यापर्यं ङी इति विग्रहः । लोहितसम्भवात् गार्गादिष्यञ्ज्वात्
 ष्फः, ष इत् षकारस्याधन्, 'यस्येति च' इति षकारादकारस्य छोपः, तद्धित
 इत्यप्यनुवृत्तेः विश्वात् ङीषिति भावः । आसुरायणीति । पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या ।

कौरव्यमाण्डूकार्या च । आभ्यामिति । कौरव्यमाण्डूकार्यामित्यर्थः । क्रमेणेति ।
 कौरव्यसम्भवात् टापः माण्डूकसम्भवात् ङीषिष्वात् इत्यर्थः । कौरव्यसम्भवात् यञ्ज्वात्-
 त्वात् माण्डूकसम्भवात् अण्णस्तत्त्वात् ङीपोऽपवात् इत्युचितमिति अमं चारयितुमाह
 कुर्वादिभ्य इत्यादिना । कौरव्यायणीति । कुरोरपर्यं ङी इति विग्रहः । 'कुर्वादिभ्यो
 ष्यः' इति ष्यः । णकार इत्, 'भोगुण', आदिवृद्धिः, 'गोत्र च चरणैस्सह' इति
 जातिस्वेऽपि योषचात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति छोपभावे टाप प्राप्तः । तं
 चाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' इत्यकारछोपः । विश्वात् ङीप् ।
 'यस्येति च' इति भावः । माण्डूकायनीति । मण्डूको नाम ऋषिः, तस्यापर्यं ङी इति
 विग्रहः । 'ढक्च मण्डूकात्' इत्यण्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', 'गोत्रं च चरणैस्सह'
 इति जातिस्वात् ङीप् प्राप्तः, तं चाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च',
 विश्वात् ङीप्, 'यस्येति च' इति भावः । टाब्दीपौरुषवाद इति पाठस्तु प्राणादिकः ।
 आसुरेरुपसङ्ख्यानमिति । ष्फयेति शेषः । आसुरायणीति । असुरस्यापर्यं ङी इति

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तास्त्रिषां ङीप्स्यात् । कुमारो । 'वयस्यचरम इति वाच्यम्'
(वा २।४३५) । वधूटो । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः
किम् ? शिशुः । कन्यायाः न, 'कन्यायाः कर्ना न च' (सू० १११९) इति निर्देशात् ।
४७९ द्विगोः ४ । १ । २१ ॥ अदन्तात् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोको । अजादित्वा-
त्त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥ ४८० अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्ये-

विग्रहः । 'अत इप्', आदिवृद्धिः, फ्फः, प इत्, आयन् । 'यस्येति च' । विस्वात्
ङीप्, 'यस्येति च', णस्वमिति भावः । वयसि प्रथमे । प्राणिनां काळकृतावस्थाविशेषो
वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा ।

'पिया रक्षति कौमारे अर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्याविरि भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥'

इति दर्शनात् । चतुर्विधं वय इत्यन्ये ।

'क्षाद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

इति दर्शनात् । प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति शेषः । अजाद्यनष्टाप्
इत्यत अत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकादिस्यविकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । द्विष्या-
मिस्यधिकृतम् । 'श्लेष्म्यः' इत्यतो ङीदिस्यनुवर्तते । तदाह—रथमवयोवाचिन इत्या-
दिना । कुमारोति । अप्रादुर्भूतयौवनेत्यर्थः । वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्वा-
रोपाद् बोध्यः । वयस्यचरम इति । चरमम् अन्त्यं वयः, तद्विद्यम् अचरमं । प्रथमे इत्य-
पनीय अचरेमे इति वक्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—वधूटो चिरण्टीति । अन-
योद्वितीयवयोवाचिस्त्वादप्राप्तिरिति भावः । अनयोद्वितीयवयसि अप्रसिद्धत्वादाह—
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति भाष्यप्राप्त्यादिति भावः । शिशुरिति । शिशु-
शब्दस्य प्रथमवयोवाचिस्त्वेऽपि अदन्तत्वाभावात् न ङीधिति भावः । कन्याया नेति ।
ङीधिति शेषः । कुत इत्यत आह—कन्यायाः कर्ना न चेति । न च द्विवर्षा स्त्री इत्यादा-
वपि ङीप् शक्याः, शालादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षायादेः प्रथमवयोवाचिस्त्वाभावात्,
पदान्तरसमभिव्याहारप्रकरणादि अनपेक्ष्य यः वयावाचो तस्यैव विवक्षितत्वात् ।
द्विगोः । 'द्विष्या'मिति 'अत' इति 'ङी'धिति चानुवर्तते । तदाह—अदन्तादिति ।
त्रिलोकोति । त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः । तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च'
इति द्विगुसमासः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः त्रिष्यामिष्टः' इति स्त्रीत्वम् । त्रिलो-
कशब्दाद् टाबपवादो ङीप् । 'यस्येति च' इति भावः । ननु त्रिफला त्र्यनीका इत्य-
त्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—अजादित्वात् त्रिफला त्र्यनीकोति । भवतीति शेषः ।

भ्यो न तद्धितलुकि ५ । १ । १२ ॥ अपरिमाणान्ताद्विस्तायन्ताच्च द्विगोर्बिन्न
भ्यास्तद्धितलुकि सति । पञ्चमिरित्यै क्रीना पञ्चाश्व । आर्द्यैषठ्क् । तस्य 'अप्यर्थ—'
(सू. १६९३) इति लुक् । द्वौ विस्ती पचति द्विविस्ता । द्रयाचिता । दिकम्बल्या ।

प्रयाणां फलानां समाहार इति, प्रयाणापनीकानामिति च विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति
द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपद' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति ङीपं चाचिश्वा अत्रादि-
त्वाद्वाचिति भावः । अनीकशब्द. पेन्द्रवायवाप्रवे शुक्राप्रवे आम्रयणाप्रवे च
चसते इति श्वनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

अपरिमाण । 'द्विगोः' इति ङीविति चानुवर्तते । प्रातिपदिकादिष्वधिकृतमपरि-
माणादिमिर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अपरिमाणान्तादिरयादिना । अपरिमा-
णान्तमुदाहरति—पञ्चमिरिति । तद्धितलुकं दर्शयति—आर्द्यैषठ्क्, अप्यर्थेति लुगिति ।
पञ्चमिरित्यै क्रीतेति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्द्यैषठ्क्' इत्यधिकारे 'तेन क्रीतम्' इति ठक्, 'अप्यर्थपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति
तस्य लुक् । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्दत्र
'द्विगोः' इति प्रासङ्गिकनिषेधेपि 'टिड्ढागञ्' इति ठग्निमित्तको ङीप् सुवर्णः ।
द्राव्यां अताभ्यां क्रीना द्विशनेष्वत्र 'सङ्घोषाया अतिसदन्तायाः' इति क्तः 'अप्यर्थ'
इति लुकि 'अपरिमाण' इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम्,
'टिड्ढागञ्' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढागभादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवचि-
तम् । पञ्चाश्वशब्दस्यायं टगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः । न च प्रत्ययलक्ष-
णेन टगवयवाकारान्ताव शङ्खयम्, वर्णाभवे प्रत्ययलक्षणामावात् । विस्तादिना-
श्चानां तु परिमाणविशेषवाचिश्वात् 'अपरिमाण' इत्यनेन अत्राप्तेः पूषगुपादानम् ।
द्वौ विस्ती पचति । 'सुवर्णविस्तौ हेमोऽश्वे' इत्यमरः । 'गुञ्जाःपञ्चाद्यमापकः । ते यो-
शाच.' इति च । गुञ्जापञ्चकं मापपरिमाणम् । मापचोक्तमाकम् अत्रपरिमाणम्, तच्च
अशीतिगुञ्जाभक्तम् । तस्मिन् हेमविषये अत्रपरिमाणे सुवर्णविस्तशब्दाद्विपर्ययः ।
द्वौ विस्ती पचतीति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुः । 'समवयवहरतिपचति' इति ठक्,
तस्य 'अप्यर्थ' इति लुक् । 'द्विगो' इति ङीपि अनेन प्रतिषिद्धे सति टापि-द्विविस्ता
भूया । द्विविस्तपरिमाणकद्विरण्यं द्रावयतीत्यर्थः । पधिरिह द्रावणे द्रष्टव्यः । द्रयाचि-
तेति । 'आचितो दश मारा.' इत्यमरः । 'तुला स्त्रियां पलशतं मारः स्याद्वि-
शति पुमान्' इति च । द्रयाचितौ बहतीत्यर्थः । 'आवकाचितप्राश्व स्तोऽप्यतरस्याय'
'द्विगोष्ठश्च' इति ऋठनोरभावे प्राग्वतीयष्टम् । 'अप्यर्थ' इति तस्य लुक् । अनेन
'द्विगोः' इति ङीपि निषिद्धे टापि द्रयाचिता शक्यते । दिकम्बल्येति । कम्बलस्य प्रक-
रितम्बलं रूप्यं कम्बलस्य लुक् । 'अप्यर्थ' इति लुक् । 'अप्यर्थ' इति लुक् । 'अप्यर्थ' इति लुक् ।

परिमाणान्तात् इयादकी । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी । ४८१
 काण्डान्तात् क्षेत्रे ४।१।२३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ।
 द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रमक्तिः । प्रमाणे द्वयसच्— (सू १८३८)
 इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९-३०) इति लुक् ।
 क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः । ४८२ पुरुपात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४।१

संज्ञायाम्' इति यत् । ह्याभ्यां कभ्यस्यभ्यां क्रीतेति विग्रहे 'तेन ङीतम्' इति ङणः
 'अभ्यर्थः' इति लुक् 'द्विगोः' इति ङीपि अनेन प्रतिविद्धे टाप् । नन्वत्र 'न तद्धित-
 लुकि' इत्येवास्तु । तावत्तैव पञ्चमिरथैः ङीता पचास्येति सिद्धेः 'अपरिमाण' इति
 मास्तु । एवं च द्विविस्ताद्वयाचिता द्विकभ्यस्येत्यपि सिद्धेर्विस्ताद्विग्रहणमपि मारित्य-
 स्यत आह—परिमाणान्तास्त्विति ।

'गुणाः पञ्च तु मासः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाद्यत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥

पलहयं तु प्रचलं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥" इति स्मृतिः ।

ह्यावाढकी पचतीति विग्रहे 'आढकाधितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोऽङ्गं'
 इति खठनोरभावे प्राभवतोयष्टम् । 'अभ्यर्थः' इति लुक् । 'द्विगोः' इतिः ङीप् । ह्या-
 ङकीति रूपम् । 'न तद्धितलुकि' इत्येतावत्येवोक्ते अत्रापि ङीपो निषेधः स्यात् ।
 अतोऽपरिमाणञ्च तद्धितलुकीति वक्तव्यम् । तावत्पुनरेते द्विविस्तेत्यादौ परिमाण
 स्वात् ङीदिनियेधो न स्यात् । अतो विस्ताद्विग्रहणमपीति भावः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । 'द्विगोः' इति, न तद्धितलुकीति चानुवर्तते । तत्राह—क्षेत्रे य
 दरमादि । द्वे काण्डे इति । षोडशारन्यायामो दण्डः काण्डमिति स्मृतिः । द्वे काण्डे
 प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुलमासे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्तित्वे
 नपुंसकत्वशङ्काद्युदासाय क्षेत्रमक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुक् दर्शयितुमाह-
 प्रमाणे द्वयसजिति । न च काण्डाद्विद्यस्य प्रातिपदिकविशेषगतया तदन्तकाभादन्तप्र-
 हर्ण व्यर्थमिति शङ्कयम्, असति ह्यन्तग्रहणे क्षेत्र इत्येतत् काण्डस्यन विशेषणं स्यात् ।
 अतस्वात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तादिति लभ्येत । 'एवं च द्विकाण्डा क्षेत्रमक्ति'
 रित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् ङीदिन-
 येधो न स्यात् । ह्याभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी बह्वेत्स्य-
 त्रैवढीदिनियेधः स्यात् । अतः अन्तग्रहणम् । द्विकाण्डी रज्जुरिति । पूर्ववत् मात्रचो
 लुकि 'द्विगोः' इति ङीप् । क्षेत्रवृत्तिर्वाभावात् न तन्नियेध इति भावः । अङ्ग, अय-

२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्धन्वा स्यात्तद्वितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्या सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा ना परिखा । ४८३ ऊघसोऽनङ् ५ । ४ । १३१ ॥
उधोऽन्तस्य बहुव्रीहैरेनवादेशः स्यात् छियाम् । इत्यनङि कृते ढाब्धीन्निपेषेषु

रिमाण' इति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उत 'ऊघं-
मानं किलोभमानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वार्तिकानु-
सारेण परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहस्य येन मीयते तत् परिमाणमित्या-
हकहुडवाघेष आयामस्यावृत्तं विवक्षितम् । नाद्यः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या
इति विग्रहे द्विहस्ता मित्तिरित्यत्र पूर्ववन्मात्रस्यो लुकि ङीन्निपेषो न स्यात् । न द्वितीयः,
तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया ङकपरिमाणपरत्वाभावेन 'अपरिमाण'
इत्यनेनेव द्विकाण्डा चेषमङ्किः इत्यत्रापि ङीन्निपेषसम्भवेन 'काण्डान्तात् चेषे'
इति सूत्रारम्भवैषम्यादिशुभमयतः पाशा रञ्जुरिति चेत्, साधम्—'अपरिमाण'
इति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाण विवक्षित, न स्वायामोऽपि । ततश्च द्विहस्ता
मित्तिरित्यत्र 'अपरिमाण' इति ङीन्निपेषो निर्वाचः । काण्डान्तादिति सूत्रे तु काण्डा-
न्तात् चेष एव ङीन्निपेषः, नान्यत्र द्विकाण्डो रञ्जुरित्यादाविति नियमार्थमित्य-
स्यत्र विस्तरः ।

पुरुषात् । द्विगोरिति तद्वितलुकीति ङीविति चानुवर्तते । तदाह—प्रमाणे य स्या-
दिना । प्रमाणमायामः, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । द्वौ पुरुषाविति ।
यश्च हस्तायामः पुरुष इत्युच्यते, 'पञ्चारतिन-पुरुष' इति शुक्लसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ
प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्वितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'प्रमाणे द्वयसद्वन्कमा-
त्रचः' इति विहितस्य मात्रच 'प्रमाणे लः', 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । अत्र उक्त-
रीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामारम्भकस्य 'अपरिमाण' इति नित्य ङीन्निपेषे प्राप्ते
विकल्पार्थमिष्टं वचनम् । अन्ये तु 'तदस्य परिमाणम्' इति ठकः ठञो वा 'अस्यर्था'
इति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधात् परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्या-
हु रित्यास्तां तावत् । द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा परिखेति । तिर्यक् द्विपुरुषायतेत्यर्थः । दुर्गं
परितः तत्संरक्षणार्थं जलाशय परिखा ।

अथ कुण्डमित्व ऊघो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोघसंज्ञाब्दः । तत्र विशेषमाह—
ऊघसोऽनङ् । 'बहुव्रीहौ सक्त्वचनोः' इत्यतो बहुव्रीहो विरयनुवृत्त पठया विपरिणम्यते,
ऊघसः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—ऊघोऽन्तरथेति । समासान्तप्रकर-
णस्यत्वेऽपि छिन्वात्स्यादेशस्य बोध्यम् । इत्यनङि कृते इति । अमङि उकार इत्,
अकार उच्चारणार्थः, 'छिप्च' इत्यन्यस्य सकारस्य अन्, पररूपम्; 'ऊघोघन्' इति
स्थिते सतीत्यर्थः । ढाब्धीन्निपेषेति । 'आयुमान्याह' इति वैकल्पिके ङापि,

प्राप्तेषु । ४८४ बहुव्रीहेरुपसो ङीप् ४ । १ । २५ ॥ ऊधोऽन्तापूष-
ह्रुव्रीहेर्ङीप् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोष्नी । स्त्रियाम् किम् ? कुण्डोष्नी धेनुकम् । इहा-
नङ्ङपि न । तद्विधौ 'स्त्रियाम्' (वा २३६७) इत्युपसङ्ख्यानात् ॥ ४८५ सङ्ख-
ख्याद्ययादेर्ङीप् ४ । १ । २६ ॥ ङीषोऽपवादः । द्वयूष्नी । अत्यूष्नी । बहुव्रीहे-
रित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । ४८६ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥
सङ्ख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्ताद्द्वयनान्ताच्च ङीप्स्यात् । दामान्ते ङाप्रातिपेधयोः प्राप्ते-

'अन उपघालोपिनः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयभावे 'अन्नेभ्यः' इति प्राप्तेः
ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः बहुव्रीहे । ऊषस इति बहुव्री-
हेर्विशेषणम्, तदन्तविधिः स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—ऊधोऽन्तादिति । कुण्डो-
ष्नीति । अनङ्ङि कृते ङीपि 'अलोपोऽनः' इति भावः । 'ऊषस्तु पत्नीवभाषीनम्, इत्य-
मरः । ङीप्निषेस्तु स्वरे विशेषः फलम् ।

स्त्रियां किमिति । ङीप्निषेधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । कुण्डोष्नी धेनुक-
मिति । कुण्डमिव ऊधो यस्पेति विग्रहः । ननुसकत्वस्फोरणाय धेनुकमिति विशेष्यम्,
धेनूनां समूह इत्यर्थः । 'अपितहस्तिधेनोष्ठक' 'हस्तुसुष्कान्तात्मकः' । 'आदिबृदिः',
कलीवत्वं लोकात् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् ङीपित्यर्थः । ननु मास्तु ङीप, अनत् तु ङीपो
न रयात्, समासः प्रकरणस्ये ऊधसोऽनङ्ङविधौ 'स्त्रियाम्' इत्येवावाहित्यत एव
तद्विधाविति । ऊधसोऽनङ्ङविधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसङ्ख्यानादित्यर्थः । 'बहुव्रीहेः किम् ?
उच्यते प्राप्तेति विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति समासे प्राप्तेषाः ।

सङ्ख्याद्ययादेर्ङीप् । सङ्ख्याद्ययादेरुधोऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । ङीषोऽ-
पवाद इति । 'बहुव्रीहेरुपसो ङीप्' इत्यस्यापवाय इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । सङ्ख्यादे-
रुदाहरति—दयूष्नीति । द्वे ऊधसी यस्या इति विग्रहः । अनङ्ङि ङीपि अलोप इति
भावः । अद्ययादेरुदाहरति—अयूष्नीति । अतिशयितमूत्रो यस्या इति विग्रहः । बहु-
व्रीहेरित्येवेति । बहुव्रीहेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ऊधोऽतिक्रान्तेति । 'अस्याद्यः क्रान्ता-
प्ये द्वितीयया' इति समासस्य अबहुव्रीहेरिवान्न ङीप् । अत एव नानङ्, नापि ङीप्
दामहायनान्ताच्च । सङ्ख्यादेः ङीप् इति शानुवर्तते । तदाह—सङ्ख्यादेरिति । अय्य-
ग्रहणं तु नानुवर्तते, अस्वरित्त्वात्तिति भावः । बहुव्रीहेर्विशेषणत्वादेव सिद्धे अन्त-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । दामान्ते इति । द्विदामन्ताद्दे दामान्ते 'दायुमाग्यान्' इति ङापि,
'अन उपघालोपिनः' इति ङीपि, 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधे च प्राप्ते, द्विजा'
बभौत्वप्रापि हायनान्ते अदन्तत्वाद्वापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्च' इति वचनमित्यर्थः ।

बोर्हायनान्ते टादि प्राप्ते वचनम् । दिशाम्नी । अत्रयप्रहणाननुदोहरामा वड-
 दैत्यत्र ङाग्निपेधावपि पत्ते स्त । द्विहायनी ङाल् । 'त्रिचतुर्भ्यां हापनस्य णत्वं
 पाठ्यम्' (वा ५०३८) । 'वयोधाचकस्यैव हायनस्य ङीष्णत्वं चेष्यते' (वा
 १४४१) त्रिहायणी । चतुर्हायणी । षयसोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना
 ङाल् । ४८७ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४ । १ । २९ ॥ अन्नन्ताद्बहुवीहेरुपधाले-
 पिनो ङीप्स्यात्सञ्ज्ञाछन्दसोः । सुराङ्गी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव ।
 वेदे तु शतमूर्त्नी ॥ ४८८ केवलमामकमागधेयपापापरसमानार्थकृन्सु-
 मङ्गलमेवजाञ्छ ४ । १ । ३० ॥ एभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्सञ्ज्ञाछन्दसोः ।
 'मयोत इन्द्रः केवलोविशः' 'मामङ्गी तन्' । मागधेयी । पापी । अपरी । समानी ।

द्विदाम्नीदि । हे दामनी पस्या इति विग्रहः । ङोपि 'जज्ञापोऽन' इति भावः । मनु
 ष्यप्रहणाननुदोषी किं बाचकमित्यत आह—अन्यप्रहणेति । वदामेति । इन्द्राभ्यं
 दाम पस्या इति विग्रहः । ङाग्निपेधावपि । अपिना 'अन उपधा' इति ङीप् गृह्यते,
 यत्रप्रहणे अन्तर्गकस्यापि प्रहणात् । अथ हापनान्तरस्य उदाहरति—द्विहायनी ङालेति ।
 द्वौ हायनी पस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र निषपदत्वात् णाक्षावासावाह—
 त्रिचतुर्भ्यामिति । नन्वेवमपि द्विहायना ङाल् इत्यत्रापि ङोप् स्यात्, त्रिहायना
 ङालेत्यत्र तु ङीप् णत्वं च स्यातामित्यत आह—अयोवाचकस्येति । स्यते इति । भाष्ये
 ह्येति शेषः ।

केवलमामक । 'नित्यं संज्ञाछन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवं च 'अन उप
 ङालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्यां प्रहणं निवृत्तम् । 'संज्ञापाठ्योर्दोषो' इत्य-
 तो ङीविरपनुवर्तते । तदाह—एष इति । केवल, मामक, मागधेय, पाप, अपर, समान,
 आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज—इत्येतेभ्यो जवस्य इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति—मयोत इन्द्रः
 केवलोरिति । मामङ्गी तन् इति । मङ्गीघातामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोरेण्यनतरस्यां तत्र च
 हापणि 'तवकममकायेकवने' इति प्रकृतेर्ममकादेश, ङीप्, 'सुपां सुलुक्' इति
 सप्तम्या लुक् । 'मित्रावरुणयोर्मागधेयी स्य' । 'मागरूपनामभ्यो धेय' इति स्वार्थिको
 धेय प्रत्ययः । मागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः कश्चिद्विभ्रवचनान्यति-
 वर्तन्ते' इति ङीवम्, ङीप् । 'तन्वः सन्तु पापीः' । पापमस्यास्तीत्यर्थे अशं भाष-
 णतात् ङीवे ङीप् । 'उठ वापरोभ्यो मवशा विजिाये' । अपरशब्दं पदार्थमव ।
 'समानीव आहूति' । आर्यकृतीति कश्चित् वेदे अन्वेषणीमम् । एवं सुमङ्गलीति च ।
 'सुमङ्गलीरिवं वधू' इत्यत्र 'छन्दसीवनिषौ च' इति भाष्ये ईप्रत्ययः । 'निशा-
 कृत्स्व येदङ्गी' । भेषजशब्दः रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अथ एव सूत्रात् ङी-

आर्यकृती । सुमङ्गली । मेघनी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकप्रहणं नि-
यमार्यम् अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ४८६ अन्त्य-
र्चत्पतिवतोर्नुक् ४ । १ । ३२ ॥ इतयोः स्त्रियां नुक्स्यात् । 'ऋन्तेभ्यो ङीप्' (सु
३०६) । गर्भिण्यां च जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागो निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां
गर्म इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसमानाधिकरण्याभावा-
त्प्रप्तो मनुबिनिपात्यते । 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु पत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पति-
वत्नी । प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ४९०
पर्युनी यक्षसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे ।

एवमपि । यद्वा मिषन्नः ह्यमिषयं क्षणि इकारस्य पुकारः अत एव निपातनात् ।
सञ्ज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र ङीब्रुदाहार्यः । सञ्ज्ञाबद्धन्वोभ्यामप्यत्र तु केवला मामिका
इत्यादि । नन्वणन्तत्वादेव 'दिङ्दानञ्' इति ङीपि सिद्धे मामकप्रहणं व्यर्थमित्यत्र
आह—मामकप्रहणमिति । लोके असञ्ज्ञायां च ङीबिनिवृत्त्यर्थमिति आद्यः । एवं मेवञ्च
बद्धस्य अण्णन्तत्वेऽपि न्यम् । एतदर्थमेव बद्धिकप्रक्रियायाश्च ह्यं नोपन्यस्यत् ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । एतयोः स्त्रियां नुगिति । किरसामर्षाद् एतयमागमः, न तु
प्रत्यय इति भावः । किश्वाकन्तादयवः । अन्तर्वत् न्, पतिवत् न् इति द्विषते आह-
ऋन्तेभ्यो ङीबिति । गर्भिण्यामिति । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च स्त्रियाश्च अन्तर्वत् पतिवत्
इति प्रकृतिभागो नुक्सतियोगेन निपात्येते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । अतरदिभन् किं
निपात्यत इत्यत आह—तत्रेति । तयोर्मध्य हरपर्यः । अन्तरस्त्यस्यां गर्म इति विग्रहे
अप्राप्तो मनुव् निपात्यत इत्यन्वयः । इयमप्राप्तिमनुप इत्यत आह—प्रतःशब्दस्ते-
स्यादि, अभावादिरयन्तम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप' इति सूत्रेण अस्तिसमानाधि-
करणात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मनुप्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति
गोमानिश्चयादौ । प्रकृते तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्मशब्द एवास्तिसमाना-
धिकरणः, न तु अन्तःशब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिसमानाधि-
कण्यासम्भवात् । अतोऽत्र अप्राप्तो मनुबिनिपात्यत इत्यर्थः । ततश्च 'मादुपधायाश्च
मतोर्वः' इति मकारस्य वत्वे अन्तर्वत् इति प्रकृतिभागः सम्पद्यत इति आद्यः ।
वत्त्वमिति । पतिरस्या अस्तीति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मनुपो मकारस्य
मादुपधाया परत्वाभावेन 'मादुपधायाः' इति चत्त्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः । प्रत्युदा-
हरणं रिविति । गर्भिण्यामेव मनुबिनिपातनापन्तरस्त्यायां शालायां घट इति विग्रह-
व्यमेव, न तु मनुवित्यर्थः । पतिमती पृथिवीति । ङीब्रुवृत्तकामेव चत्त्वनिपातनादि-
वत्त्वाभाव इति भावः । पर्युनी । पर्युदिति षष्ठी । 'य' इत्यकार उच्चारणाद्यः । दि-

वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृत्वस्य यज्ञस्य फलमोक्तोत्तर्यः, दम्पत्योः सहाधिकारात् ।
 ४६२ विभाषा सपूर्वस्य ४ । १ । ३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिक-
 स्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । 'अनुपसर्जनस्य' इतिहोत्र-
 र्बन्धुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम्, किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुमीहावपि । दृढपत्नी,
 दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते कथमिति

यामित्यधिहृतम् । तदाह—पतिशब्दस्येति । यज्ञेनेति । यज्ञस्यस्यः यज्ञेन सह स्वा-
 मितया सम्बन्धः । यज्ञफलमोक्तवृत्तमिति यावत् । तदाह—तत्कर्तृत्वस्येति । वसिष्ठ-
 कर्तृत्वोत्तर्यः । ननु वसिष्ठकर्तृत्वपञ्चरथ वसिष्ठ एव फलमोक्तोपुचितम्, न तु
 तत्स्यपि, 'स्वर्गकामः' इत्यादि पुंलिङ्गशब्दैः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत आह—
 दम्पत्योः सहाधिकारादिति । पत्यश्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वमीमांसार्थ-
 पद्यस्य प्रथमपादे 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिश्रायणः' इत्यधिकरणे 'स्वद्यतोऽस्तु
 पत्यनादेककर्म्यं स्यात्' इत्यधिकरणे च दम्पत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः । प्रपञ्चित-
 येतद्वैश्वानिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ ।

विभाषा सपूर्वस्य । पत्युर्न इत्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यनुपृष्टं पठया विपरिणतं
 पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । सपूर्वस्येत्येतत् परिशब्दान्तप्रातिपदिके,
 कश्चेति । पूर्वविषयसहितस्येत्यर्थः । तदाह—पतिशब्दान्तस्येत्यादिना । यज्ञसंयोगामा-
 वेऽपि अप्राप्तविभाषेयम् गृहपतिः—गृहपत्नीति । नावपथे 'श्रद्धेय' इति ङीप् । अत्र
 गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तो गृहशब्दात्प्रकृतपूर्वावयवसहितश्चेति भावः । न च 'ग्रह-
 णवया प्रातिपदिकेन' इति निषेधः कश्चन, शूद्रा चामहार्द्रा' इति लिङ्गेन तस्य
 स्त्रियामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुत्थात् । ननु इयः पतिः यस्या इति बहुमीहो दृढपतिः
 दृढपत्नीति अत्यधिकवप इत्येते, स तु न सम्भवति, 'अनुपसर्जना' दिव्यधिकारात्,
 वसिष्ठशब्दस्यागोपसर्जनशब्दात् । न च अनुपसर्जनात्' इति नात्र सम्बन्धते इति
 वाच्यम्, उच्यमानुवृत्तये इहापि तदनुवृत्तेरावश्यं इत्यादिरयत आह—अनुपसर्जनस्ये-
 त्यादि । किन्तु तदन्तस्येति । सपूर्वस्येति पत्यन्तस्य अतस्त्वेन तद्विशेषणताया एव
 व्याख्यावात् । अथान्तरवाक्यार्थबोधोचरमेव अनुपसर्जनाविशेषणप्रवृत्त्या तत्काले
 सपूर्वस्य द्युतत्वेन तेनैव सम्बन्धे जाते सति पश्चात् पतिशब्देऽपि पुनर्यापारे माना
 शब्दादितिभावः । तेनेति । अनुपसर्जनशब्दस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः । यज्ञसंयो-
 गग्रहणमनुवार्थं प्राप्तविभाषा कृतो न स्यादित्यत आह—वृषलपत्नीति । पाति दृढतीति
 वृत्तिः, वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनि-
 कारणाद्विह यज्ञसंयोगामावात्प्राप्तमेव नत्वं विभाष्यत इति भावः ।

आदिपति—अथेति । आद्येपारम्भोत्तकोऽव्ययश्च, प्रभयोत्तको वा । 'मङ्गल-

चेत् ? पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा, आचारकियन्तात्कर्तारि क्विप् । अस्मिन्
पक्षे-पत्नियौ, पत्नियः इतीयकृविषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् ? गवां पतिः स्त्री ।
४९२ नित्यं सपत्न्याद्विषु ४ । १ । ३५ ॥ पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभा-
वोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ४९३

नन्तरारम्भप्रश्नकारस्वयैवद्यो अथ । इत्यमरः । व्यस्ते इति । विग्रहयादये इत्यर्थः ।
तत्र सपूर्ववाभावात् न प्रकृतसूत्रेण नश्वविकल्पः वसुसंयोगाभावात् न पूर्व-
सूत्रेण, अतो वृषकस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याद्येः । इति चेत्तेति । इत्यापिपत्ति खेत्
नैतच्छकमित्यर्थः । परतीवेति । यज्ञसंयुक्तायां द्विजभार्यायां यः परतीषब्दो द्युत्पादितः
तस्यैव शूद्रस्त्रियामपि क्षयज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण गौण्या वृत्त्या
प्रयोगः । यथा गङ्गायामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे प्रयोगः । उक्तं च भाष्ये—'वृषकस्य
पत्नीत्युपमानारिसिद्धम्' इति । यद्वेति । प्रौढिवाद्मात्रनिवृत्तम्, स्त्रियामाचारकियन्त-
प्रकृतिकविवचनशब्दाः न सन्तीति 'अनुपसर्जनात्' इत्यत्रोक्तत्वात् । सपूर्वस्येति
किमिति । प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तदन्तकाले सति पतिशब्दा-
न्तस्य सपूर्ववाच्यमिषारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । गवां पतिः स्त्रीति ।
स्वामिनी, रक्षित्री वेत्यर्थः । असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः ।
यद्यपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वं भागः पदं तत्र चेत् प्रातिपदिकसङ्ज्ञा भवति तद्दि सनास-
स्येव' इति नियमेन गवां पतिः इति समुदायस्य पर्यन्तावेऽपि प्रातिपदिकमावादे-
वात्र नश्वविकल्पो न भवति, तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव त्वपदेशिवत्त्वेन
तदन्ततया नश्वविकल्पप्राप्तौ तद्विवृत्यर्थं सपूर्वस्येति वचनमिति भावः । वस्तुतस्तु
'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दान्त-
त्वाभावादेव नश्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

नित्यं सपत्न्याद्विषु । विषयसप्तम्येषा । सपत्न्याद्विविषये तस्मिन्निर्णयं नित्यं नश्व-
मित्यर्थः । पूर्वविकल्पेति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विकल्पस्वापवाद इत्यर्थः । आर-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यप्रहणं स्पष्टार्थम् । ननु समानः पतिर्यस्याः सा
सपरतीति वचयति । तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सहशपर्यायेण सह-
शब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः । एवं च 'वोपसर्जनस्य' इति चैकविधः सभाव इत्यत-
थाह-समानस्येति । इह गणे समान, एक, वीर, आतृ, पुत्र इति नमानादयः पठिताः ।
अतः समानशब्देनैव बहुव्रीहिरुच्यते । तस्य च निपातनादेव नित्यं सभाव इति
भावः । समानः पतिरिति । अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिबन्धन-
भर्तृशब्दपर्यायः । वीरपत्नीति । वीरः पतिर्यस्या इति विग्रहः । सपत्न्यादित्वात्त्वम् ।

४।१।३९। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तकारश्च वा, ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो
 ङीप्च । मनोः स्त्री मनायी-मनावी-मनुः । ४९६ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो
 नः ४ । १ । ३९ ॥ वर्णवाचो योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदि-
 काद् वा ङीप्स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । 'वर्णानां

मनोरौ वा । ऐ चेति, उदात्त इति, ङीपिति चानुवर्तते । तद्वाह—मनुशब्दस्येति । उदा-
 त्तकारश्च वेति । औकारा, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । उदात्तैकार इति समास-
 निर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न सम्बन्धत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपदमप्ययोर्योः
 स्पष्टम् । अकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयीयते । तद्वाह—ताभ्यामिति । ऐकारौ-
 काराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः । तत्रश्च तदुभयामावपदे ङीवपि नेति लभ्य-
 ते, 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावशादिति
 भावः । इयं तु परिभाषा 'पूतक्रतोरै च' इति सूत्रभाष्ये स्थिता । मनायीति । 'यद्वै-
 कि च मनुश्चदत्' इत्यादौ मनुशब्दः 'भिनत्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । 'भान्ये
 नित' इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना मनेरुपसर्गयविधेः । तत्रश्च
 शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः । तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्यायादेशः
 ङीप् चेति भावः । मनावीति । अत्रौकारोऽनुदात्त एव । मनुरिति । ऐकारस्य औकार-
 रस्य चाभावे तसन्नियोगशिष्टो ङीवपि नेत्युक्तमेव ।

वर्णादनु । वेति ङीपिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम्,
 तदन्तविधिः । तोपधादित्यपि वर्णादित्यत्रान्वेति, तकारः उपधा यस्येति विग्रहः ।
 तकारादकार उच्चारणार्थः । वर्णादित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वर्णशब्दादिति
 नार्थः, तोपधात्वासम्भवात्, किन्तु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादि-
 त्थेतप्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । त इति षष्ठी, तकारस्ये-
 त्यर्थः । च इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः । तद्वाह—वर्णवाचीर्या-
 दिना । तदन्तादनुपसर्जनादिति । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, न तु वर्णा-
 दित्यत्रेति भावः । एनी । एतेति । श्वेतैत्यर्थः । एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारश्च ।
 ङीवभावे टावेव । नत्वं तु न भवति, ङीपा सन्नियोगशिष्टत्वात् । एतशब्दः श्वेतप-
 र्याय इति कषपसूत्रस्यावपतारो धूर्तस्वामिभवस्वामिरुद्रक्षप्रभृतयो याज्ञिकाः ।

रोहिणी-रोहितेति । रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीपि णच्चे रोहिणीति ।
 तद्भावे टाप । अनुदात्तान्तरं गमयितुमाह—वर्णानामिति । चाण्वेत्यत्र तकारादकार ।
 उच्चारणार्थः । त, ण, चि, नि, व् इत्यवगतानाम् आदिरुदात्त इत्यर्थः । एतः, एतोः,
 क्षितिः पृथिना, पृथक् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे एकारस्य, रोहिच-

तणतिनिनान्तानाम्' (कि ३३) इति फिटसूत्रेणाद्युदात्तः । 'अप्येया च शलभ्या' इति गृह्यमंत्रम् । त्रीभ्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् ? ज्वेता । 'घृनदीनां च' (कि २१) इत्यन्तोदानोऽयम् । अत्र इत्येव । शितिः स्त्री । 'विशङ्गादुपसङ्ख्यायाम्' (वा २४५५) । विशङ्गी । विशङ्गा । 'अमितपलिनयोर्न' (वा २४५३) । असिता । पलिता । 'छन्दसि कनमेके' (वा २४५४) असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु

शब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे 'अनुदात्तपदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वाद्दानुदात्तत्वमिथ्यम् ।

ननु 'अनुपसर्जनात्' इत्यनुदात्तस्य अत्रवर्गविशेषणत्वमेव युक्तम्, न तु तद्वन्त विचित्रव्यवर्णान्तविशेषणत्वमिथ्यम् आह—अप्येति । प्राणि एतानि श्वेतानि भवत्स्य संस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ श्वेतशब्दः । तत्र पतशब्दस्य वर्णवाचिनः उपसर्जनात् ङीष्प्रत्यये न स्यात्ताम् । अनुपसर्जनादिपस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु श्वेतशब्दस्यानुपसर्जनात्वात् दोष इति भावः । शक्येति । शक्यकारपमूगविशेषणत्वे अङ्गहृदा सूची शलङ्गीति याञ्छिकमसिद्धिः । गृह्यमिति । गृह्यन्ते सगृह्यन्ते औपासनाभिसास्यकर्माभ्यन्तरे श्रुतस्या आपस्तम्बशास्त्राद्यनादिप्रयोगतत्त्ववस्तुविशेष उच्यते । अप्येति णत्वमार्थम् । यद्युर्वेदे तु 'त्रि एण्या शलकया निवर्तयेत्' इति पठितम् । तत्र त्रीणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । यणमावो णत्व च भाष्यमिति वेदभाष्ये षट्मासकरः । ननु 'वर्णानां तगति' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—घृगदीनामिति ।

अत्र श्वेति । 'अजायनष्टाप' इत्यस्मादन इत्यनुवर्तते' एवेत्यर्थः । शितिः स्त्री । 'शितौ चवक्रमेचक्रौ' इत्यमरः । विशङ्गीति । 'लघावन्ने' इति विशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोषणत्वाभावात् अप्राप्तो ङीष्प्रत्यय उच्यते । 'अन्यतो ङोप' इति चवक्रमण्ङीष्प्रत्याह । स्वरे विशेषः । असिक्नेति । वार्तिकमेतत् । असितशब्दस्य कृष्णवाचकतया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकतया च 'वर्गादनुदात्तात्' इति प्राप्ते ङीष्प्रत्यये निषिध्यते । छन्दसि कनमेके इति । इदमपि वार्तिकम् । अतितपलितपोस्तकारस्य ङीष्प्रत्ययोगेन वनादेशम् अन्वे आचार्या इत्यन्तोऽर्थः । असिक्नीति । असितशब्दात् ङीष् तकारस्य वनादेशे पररूपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कन् इति नकारात्तत्त्वादेश इत्यन्वे । एवं पलिक्रोत्यपि । 'पलितं वरसा शौक्यम्' इत्यमरः । ननु 'अवदात्तमित्रो गौरः' इति कोशादवदात्तशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया अनुदात्तान्तत्वेत्तोपसर्जात् 'वर्गादनुदात्तात्' इति ङीष्प्रत्यये स्यातामिथ्यम् आह—अवदात्तशब्दसिद्धिः । 'अवदात्तः सिते पीते शुद्धे' इति कोशात् 'द्वैप् ङोवने'

न वर्णवाची, किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । ४९७ अन्यतो
 ङीष् ४ । १ । ४० ॥ तोपधभिन्नाद्दर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्त्रियां
 ङीप्स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः' (कि ४२) इति
 मन्थोदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला । ४९८ षिद्गौरा-
 दिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीप्स्यात् । नर्तकी । गौरी ।
 'आमनहुहः स्त्रियां वा' (वा ४३७८) अनहुही—अनड्वाही । 'पिपल्या-
 द्यश्च' (ग ४७) । आकृतिगणोऽयम् । ४६६ स्वर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां

इत्यस्मात् तप्रत्यये अवदातपण्डस्य व्युत्पत्तेरिति भावः । एतत् 'पुंयोगादास्या-
 याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवदातः सितो गौरः' इति कौशस्तु शुद्धस्वसाध-
 र्म्याद् बोध्यः ।

अन्यतो ङीष् । पञ्चम्यास्तसि । यर्णादिति, अनुदात्तादिति तोपधादिति चानुवर्तते ।
 तत्र कस्मादन्यत इत्यपेक्षायां तोपधादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति—तोपधापेक्षया अन्यत
 इति । तदाह—तोपधमिन्नादिति । कल्माषाति । विभ्रवर्णेत्यर्थः । विभ्रं किर्मारकवमापश
 बलैताश्च कर्तुरे' इत्यमरः । सारङ्गीति । 'सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । 'किबोऽन्त
 उदासा' इत्यन्तोदात्तवशाद्वां व्युद्स्यति—लघाविति । एतस्वप्नं 'वृषाकपी'ति सूत्रव्या-
 स्यावसरे व्याख्यातम् । कृष्णा कपिलेति । फिटस्वरेणान्तोदात्ताविभाविति भावः ।
 षिद्गौरादिभ्यश्च । ष् इत् येषां ते वितः, गौरः आदिः येषां ते गौराद्यः, वितश्च गौराद्
 यश्चेति ह्रद्धः । नर्तकीति । 'नृतो गात्रविद्ये' 'शिविपनि ष्वुन्' 'पः प्रत्ययस्य' इति
 षकार इत्, 'हलन्त्यम्' इति नकारश्च इत् 'युञ्जोरनाकौ' इति अकादेशः लघूपध
 गुणः, रपरस्वम् । नर्तकशब्दाद् ङोप्, टापोऽपवादाः, 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति
 भावः । गौरीति । श्वेतैत्यर्थः । फिटस्वरेण अन्तोदात्तत्वाद् 'अन्यतो ङीष्' इत्यप्राप्ते-
 रिह विधिरिति भावः । सञ्ज्ञाशब्दो वाऽयम् । 'उमा कास्यायनी गौरी' इत्यमरः ।
 'दशवर्षा मवेद् गौरी' इति स्मृतिः । अनहुही—अनड्वाहीति । अनहुहः स्त्रीत्यर्थः ।
 अचो वहतीति यौगिको च । गौरादिगणे निपातनादेव ङीपि भाग्विकल्पः । एवं
 च 'अनहुहः स्त्रियाम् आम्र वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः ।
 पिप्पल्यादयश्चेति । अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, गवय, हय, मुक्य, गौतम, अन
 ड्वाही, अनुहुही, तरुण, तल्लुन, श्वन्—इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्च' इत्युक्त्वा—पिप्प
 ली, हरीतकी, कौशातकी, पृथिवी, मातामही इत्यादि पठितम् । पिप्पलीशब्दस्य
 आतिवाचिष्येऽपि नियतकीलिङ्गत्वाद् ङोपोऽप्राप्तेरिह पाठः । श्वन्शब्दस्य तु 'श्व-
 न्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीष्यं इह पाठः । स्वरे विशेषः । आकृतिगणोऽयमिति । गौ,

य उपधायाः ६ । ४ । १४९ ॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याव-
 षयवः । 'मत्स्यस्य ङवाम्' (वा ४१९८) । 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङया च' (वा
 ४१९९) । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा ४२००) । मरुः ।
 'मातरि विच्च' (वा २७१०) इति विश्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहोश्च-
 पाठादन्त्यः षिता ङीप् । दंष्ट्रा । ५०० जानपदकुण्डगोणस्थलमाजनाग-
 कालनीलकुशकामुककषरावृष्टुन्त्यमप्रापपनाकुत्रिमाधाणास्थौल्यघर्णना-
 क्छादनायोषिकारमैथुनेच्छाकेषाघेशेषु ४।१।१२। एभ्य एकादशभ्यः प्राति-
 रादिरित्यर्थः । पिप्पल्यादेरवान्तराणस्त्वे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

मास्यशाब्दात् गौरादिवाच्य ङीषि विशेषं दर्शयितुमाह—सूर्यतिष्यागस्त्य । 'डे को-
 षोऽङ्गमाः, ह्रस्वतो कोप ह्रस्वनुवर्तते । य इति षष्ठी, अङ्गस्येत्यधिकृतमयववहृष-
 ण्तम्, तच्च उपधायामभ्येति । अङ्गस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोपः स्यादिति
 कथ्यते । सूर्यतिष्यागस्त्यमरस्यामामित्यभ्यवयवच्छ्रवस्त यकारेऽभ्येति, न त्वङ्गविशेष-
 णम् । तदाह—अङ्गस्येत्यादिना । मरस्यस्य ङवामिति । सेनेह न-मत्स्यस्येवं मास्यम् ।
 सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङया चेति । सूर्यायाः । सूर्या । अगस्तीयाः । अगस्ती । नेह-सौर्यम्,
 आगस्त्यम् । तिष्येति । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' सन्निवेष्टाद्यनुमन्त्रेऽभ्योऽङ्ग' इति च
 विहिते नक्षत्रसम्बन्धिनि ऋणि परतः तिष्यपुष्ययोर्लपो इत्यर्थः । तत्र तिष्यस्य
 यलोपो नियम्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो
 वा तैव । एवं पौषः । नेह—तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैस्यः, पौष्यः । मरुतीति ।
 मास्यशाब्दात् गौरादिङीषि यलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । मनु 'पितृश्रमात्
 कमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां काम-
 हृषि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातृमाता पितृमातेति विग्रहे
 कामहृषः पितृवं विहितम्—'मातरि विच्च' इति, ततश्च विश्वविधानादेव, ङीष-
 सिद्धेः गौरादिषु मातामहोश्चब्दपाठो न कर्तव्यः न च 'मातरि विच्च' इति न क्विप्
 तामिति वाच्यम्, पितामहोत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकरवादिपत्त आह—मातरीति ।
 दंष्ट्रेति । दंष्टोः 'दाग्नीदास' इति करणे ङ्ङ् । अत्र पितृत्वे सत्यपि न ङीषिति मावः ।
 सूर्यादीनामज्ञानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप इति तु न श्याक्यातम् । तथा सति
 सौरी यलाकेति न सिष्येत् । 'सूर्येणैकदिक्' इत्यर्थे 'तेनेकदिक्' इत्यणि तदन्ताद् ङीषि
 अणन्तमङ्गम, न तु सूर्यशब्द इति तर्वासिद्धिः । यद्यन तु सूर्या कुन्तोत्यत्र चरितार्थं
 मित्यन्यत्र विश्वरः ।

जानपद । जानपदेषादि कषरादित्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी ।

पदिकेभ्यः क्त्वाद्बुद्ध्यादिवर्षेषु ङीप् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् , अन्या तु जान-
पदी । उक्त्वादित्वादनन्तत्वेन 'टिड्ढा—' (सू ४७०) इति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी
अमत्रं चेत् , कुण्डान्या । 'कुडि दाहे' । 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्र-
त्ययः । यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो
ङीप् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते, न तु नियम्यते ।
गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या । माजी
श्राणा चेत् , भाजान्या । नागी स्थूला चेत् , नागाऽन्या । गजनाची नागशब्दः

जानपदीति । जानपदे अदेश्यर्था । वृत्तिश्चेदिति । जीविका गम्या चेदित्यर्थः । ननु
उक्त्वादित्वादिषु ङीपैव सिद्धे ङीपविषयपर्ययं हरयत् आह उक्त्वादित्वादिति । 'अनु-
दात्तौ सुप्पितौ, इति ङीप्यासदात्तत्वम् , ङीपि तु प्रथमस्वरेणन्तोदात्तपरिमिति
मेद हस्यर्थः । कुण्डीति । पिठरं स्यात्तद्युक्त्वा कुण्डम्' इत्यमरः । 'पात्राऽमत्रे च भाष-
नम्' इति च । कुण्डशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ङीप्विधिसामर्थ्यात् । 'पिठरे तु न ना कुण्डम्'
इति विश्वः । कुण्डाऽन्येति । दहनीयेत्यर्थः । तदेव विशदयति—कुडि दाहे इति ।
गुरोश्चेति । गुरुमतो हलन्तादातोः अप्रत्ययः स्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति सद्-
र्थः । ननु 'अमृते जारजः कुण्डां मृते भर्तारि गोलकः' । इति मनुष्यजातिविशेषवाची
कुण्डशब्दोऽपि प्राद्युदाहरणं किं न स्यादित्यत आह—वृत्तिवि । जातिषुक्ष्ण इति ।
'आतेरस्त्रीविषयात्' इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः । ननु अमत्रेऽपि वाप्ये कुण्ड-
त्वात् जातिलक्षणङीपि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम् । न च अमत्रं एव ङीपिति निषमार्थं
वदिति वाच्यम्, एवं सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीपोऽनुत्पत्तेरित्यत आह—
अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादिति । 'आतेरस्त्रीविषयात्' इत्यनित्यस्त्रीलिङ्गात् ङीप् विहितः ।
अमत्रे कुण्डशब्दो नियत्स्त्रीलिङ्गः, पदान्तरं यिना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्य-
स्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'कुण्डी कमण्डलौ जारात् पतिपत्नीसुवे पुमात्' । इति
मेदिनीकोशात् । तथा च कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीपप्राप्त एव विधीयते, न तु
नियम्यते । अतो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीप् निर्दाघ इति भावः ।

आवपनं चेदिति । ओष्यते निष्पिप्यते अस्मिप्रतिष्यर्थे आङ्पूर्वाङ्पेत्पुट् । गोणा-
न्येति । कस्याश्चिदिदं नाम । अकृत्रिमा चेदिति । इदानीन्तनपुरुषपरिष्कृता भूमिः
कृत्रिमा, सञ्जिनैत्यर्थः । स्थलान्येति । कृत्रिमैत्यर्थः । 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति
यजुर्वेदे । जानीति । अजयते सेगपते इति कर्मणि घञ् । 'अप्रजयन्ताः पुंसि' इति तु
प्राचिकम् । माणा चेदिति । 'यवागूरुदिण्डिका श्राणा' इत्यमरः । भाषाऽन्येति । अभाषे-
त्यर्थः । आ पाठे' कः । संयोगादेरातो आतोऽर्षवत्तः' इति निष्ठानत्वम्, णत्वं च ।

स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तदाहरणम् । सर्पवाचो तु दैर्घ्यगुणयोरात्वन्यत्र प्रयुक्तः
 प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् , कालान्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ' नीलान्या
 नील्या रक्षा शाटीत्यर्थः । 'नील्या अन्वकव्यः' (वा २६८०) इत्यन् । अनाच्छादने-
 ऽपि न सर्वत्र, किं तु 'नीलादोषघ्नौ' (वा २४५६) । नीली । प्राणिनि च' (वा
 २४५८) नीली गौः । 'पंशायो वा' (वा २४५७) नीली नीला । कुशी अयो-
 विकारश्चेत्, कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत्, कामुकाऽन्या । कवरी केशानां
 सन्निवेशश्चेत्, कवराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । ५०१ शोणात्प्राचाम् ४।१।५३ ॥

पक्षेत्यर्थः । भागसादृश्य स्थौल्ये काप्यप्रसिद्धेराह—नक्षत्राचोति । वर्णश्चेदिति । वर्णः
 प्रवृत्तिविमित्तं चेदित्यर्थः । वर्णविशिष्टा चेदिति यावत् । अन्यथा कालसादृश्य 'गुणे
 ह्युदाहरणं पुंसि' इति पुंस्त्वापात्वात् । सूत्रे वर्णा इति श्लेषः । अर्शं आद्यग्रन्ताद्वाप् ।
 काञ्चन्येति । शौच्यंयुक्तस्यर्शः । संज्ञाशब्दो वा । अनाच्छादनं चेदिति । यद्यपि
 गवादिभूमिपक्षः । नीलाऽन्येति । नन्वत्रान्छादनस्य विशेषस्यै शीप्रानुपपत्तिः । पक्षी-
 त्वस्य विशेषस्यैऽपि नीलावर्णवती पक्षीमर्शं शीपः अग्रसक्तिरेव, 'नीलादोषघ्नौ, प्राणि-
 नि च' इति निषमस्य चपमानत्वादित्यत आह—नोखा रक्तेति । नीलया ओषध्या
 रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः । ननु कथमयमर्थो कथयत इत्यत् आह—नोखा अनिति । 'तेन
 रक्तं रागात्' इत्यत्र इत्वं धातिकम् । नीलाशब्दादनप्रायसे सति 'यस्येति च' इति
 लोपे नीलाशब्दः, तस्य नीलाशब्दात्तस्य विशेषणार्थे ओषध्यात्तस्यैव सत्वात्, 'नीला
 दोषघ्नौ' 'प्राणिनि च' इति नियमे सत्यपि शीपः प्राप्तेस्तद्विषयमनाच्छादनमहण
 मिति भावः । ननु नीला कुण्डोत्प्रापि अनाच्छादनत्वात् शीप् स्यादित्याह
 आह—अनाच्छादनेऽप्येति । 'नीलादोषघ्नौ, प्राणिनि च' इति धातिकमेतत् । नीलात्
 अनाच्छादनेऽपि भवन् शीप् ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः । एवञ्च
 नीला कुण्डोत्प्रापौ न शीपिति भावः । 'संज्ञायो वा' इत्यपि धातिकम् । संज्ञाया-
 मुक्तविषये यदन्यत्रापि शीप् वा स्यादित्यर्थः । अयोविकारश्चेदिति । फाका इति
 प्रसिद्धः । कुञ्चान्येति । कुण्डोत्प्रापे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य घृषस्य क्षदि-
 रस्य दोषसन्नेष्वेके प्रादेशमाप्नोः कुशापृणस्यैवकससमामञ्जते' इति प्रसिद्धा ।
 काञ्चन्येति । कामयितुं शीलमस्या इति विप्रहे 'कथयत' इत्यादिना कमेककम् ।
 मैथुनेच्छावती चेदित्यर्थः । अर्शंआद्यग्रन्ताद्वाप् । कामुकाऽन्येति । घनादी शब्दावती
 त्यर्थः । शोणात् प्राचाम् । 'रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनक्षत्रविः ।' इत्यमरः ।
 'पर्णानां सप्ततिसिवाश्वानाम्' इति शोणशब्दः आद्यपक्षः अनुदाहृताः । 'अन्वकव्यो
 शीप् इति नित्यं शीपि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

शोणी-शोणा । ५०२ चोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥ उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्री—मृदुः । उतः किम् ? शुचिः । गुण इति कम् ? आद्युः ।

चोतो गुणवचनात् । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम् । घा उत इति ष्छेदः । उतो गुणव-
चनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तद्धन्तविधिः । तदाह—उदन्तादिति । वा ङीप् इति
ङीप् इति नामानुवर्तते । 'गुणवचनात् ङीष्वाद्यन्तायः' इति चार्त्तिकादिति भावः ।
मृद्रीति । मृदुशब्दात् ङीप् यण् । यञ—

'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु इत्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ।'

इति भाष्ये गुणलक्षणमुक्तम् । सर्वं द्रव्यं समवायिकारणं तत्रैव निविशते सम-
वैति यः स गुण इत्यन्वयः । द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत् । मात्रपदात् सत्ताजाति
स्यैव षष्ठ्यते, तस्याः द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात् । अथ द्रव्यत्वे अतिव्याप्तिवारणाय
आह—अपैतीति । कतिपयद्रव्येभ्योऽपगच्छतीत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वा-
त्तातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि गोत्वे अतिव्याप्तिवारणाय आह—पृथग्जातिषु
इत्यते-इति । पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः । भिन्नजातीयद्रव्यवृत्तिरिति
यावत् । गोत्वस्य गोज्ञातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजातीयेषु अस्त्वादिष्वसत्त्वात्तातिव्या-
प्तिरिति भावः । एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—आधेयश्चाक्रियाजश्च
इति । आधीयते उत्पाद्यते इत्याधेयः उत्पाद्यः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः । उत्पाद्यत्वानु-
त्पाद्यत्वान्यां द्विविध इति यावत् । गुणो नित्यानित्यभेदेन द्विविधो भवति । नित्य-
गतानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतानामनित्यत्वात् । क्रियायास्तु सर्वस्या
अप्युत्पाद्यत्वात्तातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्य-
समवेतत्वात् असमवायिकारणसंयोगनाशे ततोऽपायात् विजातीयपार्थिवाद्यवयवेषु
सत्त्वात्, नित्यानित्यभेदप्रत्वात् । अत आह—असत्त्वप्रतिरिति । अद्रव्यत्वमाह
इत्यर्थः । द्रव्यभिन्न इति यावत् । अत्र मात्रपदेन सत्ताजातेः, अपैतीत्यनेन द्रव्यत्वस्य'
पृथग्जातिषु इत्यते इत्यनेन गोत्वादिजातेश्च निरासात् तद्विषयमिति लक्ष्यम् ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च' इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियामिदं लक्ष्यम् । असत्त्वप्रकृतिः
इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यभिन्नत्वं लक्ष्यम् । तथा च जातिभिदत्त्वे सति क्रिया-
भिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेत्तत्वं गुणलक्षणं निष्कृष्टं वेदितव्यम् । समवेत-
त्वाभावाद्भावनिरासः । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एवं-इति तार्किक-
कामिमत्तविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्विषयमपि निवेश्यम् । 'आकृष्टारादेका संज्ञा' इति
सूत्रभाष्ये तु 'समासकृष्टत्वद्विवाङ्ताव्ययसर्वनामजातिसंप्रदासंज्ञाशब्दव्यतिरिक्त-
मर्थवत्कृष्टरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तद्विषयकृतसूत्रभाष्यस्य लक्षणस्या-

'खरुसंयोगोपधान्' (वा २४६०) । 'खर', पतिवरा कन्या' । पाण्डुः ।
 ५०३ बह्नादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥ एभ्यो वा ङीप्स्यात् । षड्डी--बहुः ।
 'कृदिकारादक्लिन्' (ग ५०) । रात्रिः--रात्री- । सर्वतोऽक्लिन्नयोदित्येके' (ग ५१) ।
 शकटिः--शकटी । अक्लिन्नपात् किम् ? अजननिः क्लिन्नतत्त्वाद्प्राप्ते विभ्यर्थं

स्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं धेदितमम् । परन्तु आकृष्टारसूत्रभाष्ये सप्तमाशब्दनिष्ठावमप्यु-
 पात्तम् । तदप्युक्तलक्षणे निवेदयम् । न चैवमपि मृगुपट्वादिशाब्दानां गुणविशिष्टस्य
 वाचिवात् गुणवचनवाभावात् इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यन्वयसंज्ञया गुणोपसर्जनम्
 इवाचित्तरथैव विवक्षितत्वात् । पूर्वञ्च रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन
 रूपवाचित्ता रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिशाब्दस्यापि गुणवचनशब्देन प्रहणे
 'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिष्टः' इत्यत्रापि रूपादिशाब्दानां प्रहणापत्तौ रूपो षट्ः इत्या-
 दिप्रयोगापत्तेः । प्रपञ्चित चेतदङ्गाधिकरणेऽऽमानिरेष्वरामीमांसाकृतहृत्तृषी ।

शुचिरिति । शुक्लैःपर्यः । 'शुक्लशुभ्रश्चिरेतविशदरेतेतपाण्डराः ।' इत्यमरः ।
 न च शुचघातोः 'इगुपधात् कित्' इत्यौणादिके इत्याये वाप्यस्य शुचिसम्बन्धस्य वा
 कृष्टारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनप्रसुंदासादेवात् ङीप् न भविष्यतीति वाच्यम्,
 ङणादीनाम् अग्युपसिपचाप्रयणात् । आत्तरिति । मूर्पिकेरर्थः । आत्तोस्तु जातिवि-
 शिष्टस्यवचनत्वाद्गुणवचनवाभावात् ङीप् । 'खरुसंयोगोपधान्' इति धातुिकम् ।
 खरुश्च सयोगोपधेति समाहारइन्द्रः । खरुशब्दात् संयोगोपधात् 'वोतो गुणवच-
 नात्' इति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रतिशब्दात् 'वाचष्टे--पतिवरा कन्येति पति
 काभोःकण्ठावतीत्यर्थः । औत्कण्ठवच्छणोपसर्जनम् इत्येवाचित्तया गुणवाचिवात्
 प्राप्तिः । पाण्डुरिति । रवेतेःपर्यः । सयोगोपधात् न ङीप् । बह्नादिभ्यश्च । गुणवचन-
 त्वादेव सिद्धे बहुप्रहणे इत्यर्थमेवेति प्राध्वः । वस्तुतस्तु अनुपदोदाहृतकृष्टारसूत्रमाभ्य-
 रीत्या सङ्ख्याशब्दानां गुणवचनवाभावात् अमाहस्य ङीपो विधानार्थं बहुप्रहणमि-
 त्याहुः । बहु बहुरिति । वैपत्यवाची बहुशब्दोऽयम् त्रिवापिसमनियतसङ्ख्याविशेष-
 वाचित्त्वे तु एक्यवचनानुपपत्तेः । वैपुण्यवाचित्त्वेऽपि 'बहुगणवपुडति सङ्ख्या' इति
 सङ्ख्याशब्दत्वात् न गुणवचनत्वमिति न चैवमिति भावः । 'कृदिकारादक्लिन्' इति
 बह्नाद्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात्, न तु
 क्लिप्तान्तादित्यर्थः । रात्रिः रात्रीति । 'राशद्विभ्यां त्रिप्' इति राशतोःशौगादिकृषिप् ।
 गुणवचनवाभावात् उदन्तत्वाभावात्प्राप्तौ वचनम् । 'सर्वतोऽक्लिन्नयोदित्येके' ।
 इत्यपि बह्नाद्यन्तर्गणसूत्रमेव । कृदिकारान्तादङ्कृदिकारान्तादपि ङीप् वा स्यात्, न तु
 क्लिप्तार्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । शकटिः शकटीति । शकटिसम्बन्धस्य अग्युपसिपचाप्रतिपदि-
 कात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम् । अग्युपसिपचे रात्रिसम्बन्धोऽप्युदाहरणं

पद्वतिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहतिषु च' (सू १९४) इति पञ्चासः । पद्वतिः-
पद्वती । ५०४ पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥ या पुमाख्या पुंयोगाद्विज्ञानां
वर्तते ततो षोडश्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । 'पालकान्ताक्ष' (वा २४६१)

बोध्यम् । अत्रननिरिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारं 'आहोशे नम्यनिः' इति नदि
उपपदे अनेरानप्रत्ययः, अक्तिन् इत्युक्तौ अत्र निदेशो न स्यात् । अतः अक्त्तिर्वादि
त्युक्तिरिति भावः । ननु इन्धातोः स्त्रियां कर्मणि क्तिनि 'अनुधातोपदेश' इत्यादिना
नलोपे इतिशब्दः तस्य क्तिन्नन्तत्वात् इयं पद्वतिशब्दात् लोपियत आह—क्तिन्नन्त-
त्वादिति । गणे इति । यद्वादिगण इत्यर्थः । ननु पाद्याभ्यां इतिरिति विप्रदे 'कृत्क-
रणे कृता बहुलम्' इति वृत्तौयासमासे सुब्लुकि पाङ् इति इति स्थिते इयं पदा-
देशः, 'पादः पत्' इत्यत्र कृतसमासान्तलोपस्यैव पादशब्दस्य ग्रहणात् मथामा-
दात् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु' इत्यपि न सम्भवति, तस्य आज्यादिस्येव
परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह—हिमकापीति । हिमादिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्या
दिति तदर्थः ।

पुंयोगात् । पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी । आज्यायांमिति पञ्चम्याः सप्तम्यादेशः,
'सुपां स्थाने सुपो भवतीति वक्ष्यम्' इत्युक्तेः । आस्येयनेन वाचकः शब्दो विव-
क्षितः, कस्य वाचकः इत्यपेक्षायां पुंयोगादिस्युपस्थितत्वात् पुंस इति लभ्यते । तथा च
आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धात् शब्दादिति लभ्यते । पुंयोगादिति ज्ञियामित्यत्राग्ने-
ति । तथा च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति लभ्यते तद्वाह—या
पुमाख्येयादिना । लोपिति । 'अभ्यन्तो लोप्' इत्यत्रस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'दोषो
गुणवचनात्' इति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनात् स्त्रीषाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकत्वात् लोप्
लभ्य इति न तत्रास्यानुवृत्तिः । गोपस्य स्त्रीति । गाः पातीति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे
कः' । नञायायां तु गौरलक्षणमावेऽपि तत्रार्थात्वात् तद्व्यपदेशः । ततश्च पुंयोगमा-
श्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानत्वात् लोपि 'यस्येति ष' इत्यकारलोप इति भावः ।
हरेः स्त्री, शम्भोः स्त्री इत्यादी न लोप्, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अत इत्यनुवृत्तेः । या
तु स्वयमेव गाः पाति, न तु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा, तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव
स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगादनुवृत्तेः । न च गोपस्य माता श्वभ्रः मातृजानो वा गोपीति स्या-
दिति वाच्यम्, 'अकृत्वंती पाप भर्तृकृतान् वधयन्धात्रीन् यथा लभते एवं तच्छब्दमपि'
इति भाष्यस्वारस्येन जायापर्यायमकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात् । द्रुहितरि केरुपी
देवकी इत्याद्यस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । आख्याग्रहणं किम् !
प्रसूता । अयं हि शब्दो जातप्रसवात्माह । स च प्रसवः पुंयोगान्निमित्तकः, तन्निमित्ता
स्या स्य स्त्रियां वृत्तिः, न स्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न लोप् ।

गोपालिका । अन्नपालिका । 'सूर्याद्देवतायां चाञ्वाच्यः' (वा २४७१) । सूर्यस्य स्त्री
 देवता सूर्या । देवतायाम् किम् ? सूरौ कुन्ती । मानुषीयम् । ५०५ इन्द्रवरुण-
 भयशर्वरुद्रमृडह्निमारण्ययवयवनमानुलाचार्याणामानुक् ४ । १ । ४९ ॥
 एषामानुगागम स्यान्डीप्च । इन्द्रादीना षण्णा मानुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेभ्यते ।

अथ 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन अथपार्थिके-
 र्पादयः पालकान्ता एव गृह्यन्ते, भाष्ये तेषामेवोदाहरणात् । तदाह—गणकान्ता-
 न्नेति । पुयोगलक्षणस्त्रीविति शेष । गोपालिकेति । गोपालकस्य स्त्रीत्वार्थः । ननु पाल-
 कतीति पालक, कर्त्तरि ष्युष्, 'पुवोरनास्त्री' इत्यकादेशः । 'नेरिति' इति श्लोपः ।
 गवां पालक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः । तत्र किं शेषे षष्ठी,
 इत 'कर्मकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । न तावदाद्य, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टाप
 समासावयवात् पालकशब्दात् टापन्नसुप परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्यात्'
 इति इत्यनुपपत्तेः । न चास्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पद्यः, 'गतिकारकोपपदानां
 कृद्भिः सह समासवचन प्राक्सुबुपत्तेः' इति वचनेन सुबुपत्तेः प्रागेव पालकशब्देन
 प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठीयाः समासे सति समासात् षष्ठीस्य टापः सुपः परत्वा-
 भावेन इत्यस्य निर्वाहत्वादिति वाच्यम् 'पृत्रकाम्यां कर्त्तरि' इति कारकषष्ठीयाः
 समासनिषेधादिति चेत् ? मेवम्, गा. पालयतीति गोपालकः । कर्मण्यम् । उपपद-
 समासः । गोपाल एव गोपालकः, स्वार्थिकः कः । तद्विभावयवत्वात् सुबुलुक् ।
 गोपालकस्य स्त्री गोपालिकेति श्रुत्यापामयणात् । नद्यत्र टापः सुप परः, केन
 व्यवधानात् । अस्तु वा शेषषष्ठीया समासः । एवमपि न टापः सुप परः शेषत्वविवक्षा-
 यामपि वस्तुतः कारकनवा सुबुपत्तेः प्रागेव शेषषष्ठीया समासप्रवृत्तेः । अत एव
 प्रकृतसूत्रे 'उपपदमतिक्' इति सूत्रे च भाष्ये कृत्रकारपदे सुबुपत्तेः प्रागेव कृत्र-
 स्येति शेषषष्ठीया समास उपन्यस्तः सङ्गच्छत इति शब्देन्दुसोचरे प्रपञ्चितम् ।
 सूर्यादेवतायामिति । देवतामूढायां स्त्रिणां पुयोगाहसंमानात् सूर्यशब्दात् चाप-
 वक्ष्य इत्यर्थाः । 'पुयोगात्' इति स्त्रीषष्ठीवाद्वाच्यः । अथावितौ । सूर्येति । चापि
 सवर्णदीर्घः । देवतायां किमिति । सूर्यश्रिणां देवतावाच्यमिधारात् प्ररनः । सूरौ
 कुन्तीति । स्त्रीषु 'सूर्येति' इति यकारलोपः, यस्येति च' इत्यकारलोपः । मानुषीय-
 मिति । इयं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । न च
 'सूर्याद्देवतायां न' इत्येवोच्यताम्, स्त्रीषु निषिद्धे टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम्
 टापि हि सति विरवाद्भ्रुवात्तवम्, 'मनुशासौ, सुधिपता' इत्युक्तेः । चापि तु 'चितः'
 इत्यन्तोदात्तावमिति भेदः ।

इन्द्रवरुण । मानुगागम इति किरवाद्यागमलिङ्गादिति भावः । स्त्री चेति । 'अन्यतो

तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हिमारण्ययोर्महत्त्वे (वा २४७२) । महद्विमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी ।
'यवाहोषे' (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । 'यवनाह्लिष्याम्' (२४७४) । यत-
नानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुस्वा । मातुलानी-मातुली । उपाध्या-
यानी-उपाध्यायी । 'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीषवाच्यः' । उपाध्यायी-
उपाध्याया । 'आचार्यादनत्वं च' (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचा-

ङीष् इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । पुंयोग एवेत्यते इति । पुंयोगादित्यनुवृत्तेः, तेषां
स्त्रीत्वे पुंयोगं विना अप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेवं पुंयोगादित्येव सिद्धे ङीष्विधि-
भ्यर्थ इत्यत आह—उत्रेति । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगादित्येव
ङीषि सिद्धे तत्सञ्चियोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इत्यर्थः । इतरेषामिति । हिमा-
रण्ययवयवनानां तु आनुस्व ङीष् चेत्युभयं विधीयते, तत्र पुंयोगस्यासम्भवादिति
भावः । इन्द्राणीति । आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, किरवादन्तावयवः,
सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी, भवानी, सर्वाणी, सहाणी, सृदानी इत्यु-
दाहरणानि सुगमत्वाद्दुपेक्षितानि । दीर्घोच्चारणं विना अनुस्विद्धौ तु पररूपापत्तिः,
अकारोच्चारणस्य अह्योपनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । नुगिद्धौ तु अह्योपापत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः । हिमारण्ययोर्महत्त्वे । इति वार्तिकम् । महत्त्वविशिष्टे हिमे अरण्ये च वर्तमान
योरानुस्वङीषावित्यर्थः । महद्विमं हिमानीति । महत्त्वयोगे स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । अर-
ण्यानीति । महदरण्यमित्यर्थः । यवाहोषे । इति वार्तिकम् । आनुस्वङीषाविति ङीषः ।
दुष्टपदे वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । यवनाह्लिष्याम् । इत्यपि वार्तिकम् । लिपिरञ्ज
विन्यासः । तत्र लक्षणया वृत्तौ आनुस्वङीषावित्यर्थः । मातुलोपाध्याययोरानुस्वेति ।
इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्यक्कते, हिमादिविध्यात्र असम्भवाभावात् ।
अत्र आनुगेव तु विकल्प्यते, आनुगभावेऽपि षष्ठे ङीष् भवत्येव । मातुलाह्लिष्यं प्रान्ते
उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । मातुलानी मातुलीति । मातुलस्य स्त्रीत्वर्थः । उपाध्यायानी
उपाध्यायीति । उपाध्यायस्य स्त्रीत्वर्थः । या तु स्वयमेवेति । इदं तु वार्तिकं स्त्रीत्वस्य
स्त्रीत्वे 'इह्यश्च' इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न उपाध्यायस्य स्त्री, तत्र
पुंयोगाभावेऽपि केवलङीषविकल्पो वाच्य इत्यर्थः । 'युगान्तरे ब्रह्मसाहित्यः स्त्रियः
सन्ति' सङ्ग्रहपयमिदम् ।

'पुरा युगेषु सारीणां भौक्षीषन्ननमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥'

इति स्मरणात् । आज्ञापादनत्वं च । इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुस्वङीषोः

यांती । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्रौ । 'अयं सत्रियाभ्यां वा स्वार्थे'
(वा २४७८) । अर्याणी-अर्या । स्वामिनी वैरया वैरयर्थः । सत्रियाणी-सत्रिया ।
पुंयोगे तु-अर्या, सत्रिया । कयं 'ब्रह्मणी' इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति
कर्मण्यण् (सू २९१३) । ५०६ क्रीडात्करणपूर्वान् ४ । १ । ५० ॥

समुच्चयार्थः । आचार्यानीति । आचार्यस्य स्त्रीयर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्व
न भवति ।

'उपनीय तु याः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'

'एकदेशमुपाध्याया' इति स्मृतिः । पुंयोग इत्येवेति । पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवे
त्यर्थः । तत्प्रमोहनमाह—आचार्येति । अत्र पुंयोगाभावात् विधाद्यति—इत्य व्याख्यातीति ।
चर्मपदेशोत्थयर्थः । 'यस्माद्दर्मो नाविनोति स आचार्यः' इति स्मरणादिति भावः । अयं
सत्रियाभ्यां वा । इति धातुिकम् । कानुष्ठीयाविति शेषः । स्वार्थे इति व्याख्यातक-
भ्यम् । तेन पुंयोगनिरासः । अत एव भाष्ये 'अर्याणी अर्या' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव
प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवत् अर्याति स्त्रीयमेवोदाहरेत् । अयंशब्दं व्याचष्टे—स्वामिनो
वैरय वैर्यर्थे इति । 'अयं स्वामिवैरययोः' इति निपातनादिति भावः । सत्रियाणी-
सत्रियेति । सत्रियात् सत्रियायां भार्यायामुत्पन्नेत्यर्थः 'सवर्णभ्यः सवर्णांस्तु आचक्षते
हि सजातयः' इत्युपसङ्गस्य 'विद्यास्त्रेष विधिः स्मृतः' इति स्मरणात् । विद्यास्त्रि-
त्यस्य ङकारित्थयर्थः । पुंयोगे तु अर्या सत्रियोति । अयंस्य स्त्री अर्या, सत्रियस्य
स्त्री सत्रिया, वैरया शूद्रा वैर्यर्थः । कर्मिति । 'इन्द्रवदग' इत्यादिसूत्रे ब्रह्मण-
वदस्य अपग्रहात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थं ब्रह्मणीत्यानुष्ठीयी कथमिति प्रश्नः, उत्तरमाह—
ब्रह्मणमिति । आनयतीत्यस्य व्याख्यानं लोचयतीति । 'अन प्राणने' प्राणनं जीवनम् ।
अस्नात्तातोर्हेतुमण्णिवि उपसादृशौ त्विपि क्वपि गुणायामेहौ आनयतीति रूपम् ।
मर्त्यजीवनस्य आपासौमङ्गलपायत्वात् तस्य ब्रह्माणमानयतीति विप्रहे ज्ञानि इति
प्यन्तात् 'कर्मण्यण्' इत्यणि 'गेरनिडि' इति निष्ठात्वे आनयत्वेन ब्रह्माणमित्यस्य
उपसङ्गसमासे सुश्लुकि नलोपे सवर्णदीर्घे ब्रह्मणसात् 'दिद्वाणम्' इति शेषि
'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वे ब्रह्मणीति रूपमिति
भावः । 'पृक्कानुत्तरपदे' इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य रूपत्वात् लुप्तेः-
प्यणि लोपस्य स्थानिवत्वात् । 'पूर्वप्राप्तिदीर्घे न स्थानिवत्' इति तु न, तस्य
दोषः इत्युक्तेः ।

क्रीडात्करणपूर्वात् । प्रातिपदिकादियनुत्तरमत् इत्यनुत्तरत्वेन क्रीडादित्यनेन च

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः त्रियां ङीप्स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिज्—धनक्रीता ।
 ५०७ काधरूपाख्यायाम् ४।१।५।१॥ करणादेः कान्ताददन्तात्त्रियां ङीप् स्या-
 दन्तत्वे योस्ये । अत्रलिप्ता यीः । अल्पाख्यायाम् किम् ? चन्दनलिता अग्रना-
 ५०८ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४।१।५।२ ॥ बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादद-
 न्तात्त्रियां ङीप्स्यात् । 'जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्' (वा२४८४) । तेन बहुन-

विशेष्यते, तदन्तविधिः ।—तदाह क्रीतान्तादिरवादिना । करणमादिर्यस्येति विग्रहः ।
 प्रातिपदिकशब्दो विशेष्यम्, तेन करणादेरिति पुंस्यस्युपपन्नम् । वस्त्रक्रीतेति । मनु
 वक्ष्येण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासार्थकं प्रातिप-
 दिकमादन्तमेव, न तदन्तमिति कथमत्र लीयिते चेत् ? सत्यम्, समासस्य ताप-
 दलौकिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः । वस्त्र मित् क्रीत इति स्थिते 'गतिकारकोपपदानां
 कृत्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुधपतेः' इति परिभाषया सुबुधपतेः प्राग्वे क्रीत-
 शब्देन समासे 'सुपो धातु' इति सुबुद्धिं घञ्क्रीतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तार्थं
 निर्वाचयित्वा भावः । एतच्च 'पुयोगादाद्यपाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तर्हि
 धनक्रीतेत्यत्रापि ङीप्स्यादित्यत आह—क्वचित्तेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति
 बहुलप्रहणेन 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य 'क्वचिद्बहुवचनमादिह सुबन्तेन
 समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टापि सति ततः सुपि टाबन्तप्रकृतिकसु-
 बन्तेन समासे सुबुद्धिं धनक्रीतान्तादिस्य अदन्तत्वाभावात् क्वचित्पर्ययः । पूर्वं च
 अत इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । एतच्च 'उपपदमतिष्' इत्यत्र कैपटे
 स्पष्टम् । करणपूर्वात् किम् ? सुक्रीता । न चैवमपि वक्ष्येण क्रीतेति धाव्यात् ङीप्प्रसङ्गः,
 क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वात्वात् अदन्तत्वाच्चेति धाव्यम्, करणपूर्वादिति हि
 क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, न तु क्रीतशब्दस्य । करणं पूर्वं चरितम्
 इति बहुव्रीहिः । करणशब्दार्थकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः ।
 एतद् भवेत् पूर्वग्रहणम् । अन्यथा क्रीतात्करणादित्येवावयवद्वयत्वम् ।

काधरूपाख्यायाम् करणादेरिति । करणपूर्वादिमनुवृत्तेरिति भावः । कान्तादिति ।
 कान्तादित्यर्थः, प्राग्यग्रहणपरिभाषालक्षणाबन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वं ।
 अदन्तादिति । अत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अवयवे योस्ये इति । अवयवव्यापामिति
 समुदायोपाधिः । अवयवे करणगतं क्रियागतं वा । अत्रलिप्तां चौरिति । अक्षरव्यपार-
 षद्व्यवयवार्थः । अक्षरीपदाशब्दमेति वा । बहुव्रीहेश्च । क्वादिति अत इति चानुवर्तते ।
 सदाह—बहुव्रीहेरिति । कान्तादिति कान्तादित्यर्थः । तेनेति । जातिपूर्वादिति विशेष-
 णेन बहुव्रीहेर्वाच्यं ङीपित्यर्थः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवैदानाम्' इत्यत्र सुखादिगणः

उभुक्कालसुखादिपूर्वाण ऊरुभिर्जी । नेह—बहुक्रीता । 'जातान्ताञ्' (वा २४७६) ।
 दन्तजाता । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा २४८०) । पाणिगृहीता श्रन्या ।
 ५०९ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४ । १ । ५३ ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
 सुरापीती-सुरापीता । 'श्रन्तोदात्तात् किम् ? वद्वच्छन्ना । 'श्रनाच्छादनान्' इत्यु-

पठितः । 'जातिकालसुखादिभ्योऽनापृच्छादनात् ऋऽकृन्मितप्रतिपक्षा' इति 'नम्सु
 श्याम्' इति 'बहुनीन्स्वदुत्तरपदभूमिः' इति च कान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि ।
 अत्र जातिपूर्वादिभ्योऽर्थद्वयादिपूर्वस्याःतोदात्तावेऽप्यर्थात् पर्युदात्त इति भावः । ऊरु
 भिर्जीति । ऊरु भिर्जी असयुक्तौ यस्या इति विग्रहः । 'निष्ठा' इति भिन्नशब्दस्य पूर्वं
 निपातम् न भवति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्यम्' इति वार्तिकम् ।
 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तमिदम् । जातिकरणं तु 'जातेरर्धी-
 विषयात्' इत्यत्र वचयते । बहुक्रीतेति । बहवः क्रीता ययेति विग्रहः । अकृता,
 सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाष्ये प्रयुदाहृतम् । जानान्तात् ।
 इति वार्तिकम् । 'बहुव्रीहेष्व' इत्युक्तो, ङीप् नेत्यर्थः । दन्तजातेति । दन्तः जाताः यस्या
 इति विग्रहः । ऊरुभिर्जीतिवत् परनिपातः । पाणिगृहीती भार्यायामिति । इदमपि
 वार्तिकम् । विधिवद्वा भार्या तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीवित्यर्थः ।
 विधाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो यस्या इति विग्रहः । पाणिगृहीताऽप्येति

अस्वाङ्गपूर्वपदात् । स्वाङ्गकरणमुत्तरसूत्रे वचयते । अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात्
 एवं यत् कान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेर्ङीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं
 यस्य तस्मात् कान्तबहुव्रीहेरित्यपि व्याख्यातुं शक्यम्, तथापि उत्तरसूत्रं अस्वाङ्ग-
 पूर्वपदादिर्यत्रुत्तरस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्याख्यानमुचितम् ।
 ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदकान्तबहुव्रीहेरित्वात् ङीविकत्वप-
 त्यादित्याशङ्क्याह—पूर्वेणिति । 'बहुव्रीहेऽन्तोदात्तात्' इति पूर्वसूत्रेण नित्ये ङीवि
 प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः । एव च जातिपूर्वादिभ्यस्य अन्तोदात्तादिभ्यस्य
 च इहापि सम्बन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । सुरापीती सुरा
 पीतेति । सुरा पीता ययेति विग्रहः । ऊरुभिर्जीतिवत् पूर्वनिपातः । अन्तोदात्तात्
 किमिति । 'बहुव्रीहेष्व' इत्यत्र ध्रुमम् 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तो-
 दात्तादित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । इत्युच्यतेति । ऊरुभिर्जीतिवत् पूर्वनिपातः ।
 अथ अस्वाङ्गनेत्यत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्ताद्यमाशङ्क्य निर-
 स्यति—अनाच्छादनादिति । तथा च बहुव्रीहेरित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेः

दात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेषामपि न ढीप् । ५१० स्वाङ्गान्तोपसर्जनादसंयो-
गोपवात् ४ । १ । ५५ ॥ असंयोगोपधमुपसर्जनं यन्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तत्प्राति-
पदिकाद्वा ङीप् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा ।
संयोगोपवात् सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ? शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ।

‘अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।’

अनुदात्तान्तमेतद्विति भावः । अत एवेति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपवात्’ इत्यनेन ‘बहुव्रीहेष्व’
इति पूर्वसूत्रेण च वक्ष्यच्छन्दोऽथ चैकशिपको नित्यश्च ङीप् नेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वं
पूर्वोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः ।

स्वाङ्गात् । उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादियत्रान्वेति । स्वाङ्गा
दित्येतत् इति इत्यनुवृत्तं च प्रातिपदिकादियत्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः ।
तदाह—असंयोगोपधमिरयादिना । वा ङीपिति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपवाद्वा’ इत्यतो वेति ‘अन्य
तो ङीप्’ इत्यतः ङीपिःपरम् चानुवृत्तेरिति भावः । बहुव्रीहेरित्यनुवृत्तमाने उपसर्जन-
ग्रहणं किमर्थमिरयादादाय परिहरति—केशानतिक्रान्तेति । ‘अरयादयः क्रान्तापर्यं’ इति
समासस्तत्पुरुषः । अत्र बहुव्रीहेरिष्याभावेऽपि प्राप्यर्थमुपसर्जनग्रहणमिति भावः ।
‘एकविमक्ति चापूर्वनिपाते’ इति केशशब्दस्य उपसर्जनत्वम् । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखेति ।
चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः । सु शोभनौ गुर्वकौ यस्या इति विग्रहः ।
पदत्रिंशत्परिणामम् । ‘तद्वग्रन्थी घुटिके गुर्वकौ’ इत्यमरः । उपसर्जनात् किमिति ।
केवलकेशादिशब्दानाम् अनुपसर्जनानां स्त्रीवद्विरहादेवाशङ्केः प्रश्नः । शिषेति । अत्र
स्वाङ्गान्तात्वात् केवलशिखापदवादाद् ङीप्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमित्युक्तम् । अन्यथा
टापं वाहित्वा यत्ते ङीप् स्यादिति भावः । शोभना शिखा सुमित्तेति कश्चिद् प्रस्तकेषु
इष्टम् तत् प्रविष्टं वेदितव्यम् । टापन्तेन समासे अनदन्तरवादेव प्राप्तिविरहात् ।

ननु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गम् । तथा च सुमुञ्जा शालेष्यादावतिश्या-
पिः, अत्र सुस्रजवद्वयस्य प्रथमभागस्य अवयवीभूतशालाङ्गत्वात् । किञ्च सुकेशी
रथेत्यशब्दादितिः, तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात्स्यत आह—स्वाङ्गं त्रिषेति । ‘अद्रवं
मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् । अतस्थं तत्र इत्तं च, तेन वेत्तत्तथायुतम् ।’
इति भाष्ये त्रिधा निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विविचिन्तितमित्यर्थः । तत्र प्रथमाद्यं
प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विचिह्नय पठति—अद्रवमिति । न विद्यते द्रवः यस्य
तत् अद्रवम् । मूर्तिः अवयवसंयोगः अस्यास्तीति मूर्तिमत्, अद्रवसंयोगसमवायि
कारणं द्रवमिति चाश्वत् । प्राणिनि प्राणवनि जन्तो विद्यमानं प्राणिस्यम् । अत्रिंश-
त्तं गंगामादिकाराजन्यं च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवमित्यस्य प्रयोजन-

सुस्वेदः, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्रणित्यत्वात् । सुशोका, विकारजत्वात् । अतस्त्वं तत्र दृष्टं च—सुकेशी—सुकेशी वा रप्या । अप्रणित्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । 'तेन चेततथा युतम् ।' सुस्तनी—सुस्तना वा प्रतिमा । प्रणिवरप्राणिसदृशे स्थितत्वात् ५११ नासिकोद्ग्रीषुजङ्घादन्त-

माह—सुस्वेदेति । सु शोभनः स्वेद धर्मश्च, उदकप्रखण्डः यस्या इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्व तु दुरगन्धामावाः । इतरादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतो न ह्योच्यते । मूर्तिमदित्यस्य प्रयोजनमाह—सुज्ञानेति । सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः । अमूर्तत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । प्राणित्यमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुमुखा घानेति । सु शोभन मुख प्रथमभागः यस्या इति विग्रहः । अप्रणित्यत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अदिकारमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुशोकेति । सु अधिकः शोकाः श्वयथुः यस्या इति विग्रहः । 'शोकरस्तु श्वयथुः' इत्यमरः । विकारत्वादिति । रोगजत्वादित्यर्थः । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः ।

अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेति । द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तद्वद्वेन प्राणी परामूरयते । अतस्त्वं अप्रणित्यं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् नश्यति स्वाङ्गमित्यर्थः । एवेति । एषा-स्यानां केसानां प्राणित्यत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वासिद्धेर्लक्षणान्तरमिति । भावः । उदकलक्षणमुदाहरणे योजयति—अप्रणित्यत्वापीति । इदानीं प्राणित्यत्वाभावेऽपि कदाचित् प्राणित्यत्वात्पि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः ।

तेन चेततथा युतमिति । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि' इति शेषः पूरितः । चेदिति धर्म्यं । तेन प्राणित्येन स्तनाद्यङ्गाकृतिकाद्यपवितोषेण तत् अप्रणित्यस्य प्रतिमादित्यथा प्राणित्यस्यैव युतं सम्बद्धं यदि, तथा तत् स्तनाद्यङ्गकृतिकम् अप्रणित्योऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति । सु शोभनी स्तनी स्तनाङ्गतो अवयवो यस्या इति विग्रहः । प्रतिभागतयोः स्तनाङ्गकृतिकाद्यपवितोः कदाचिदपि प्राणित्यत्वाभावात् प्राच्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रसूतेर्लक्षणान्तरमिदम् । अयोदाहरणे लक्षणं योजयति—प्राणित्येति । सत्प्रयत्नाङ्गिति । प्राणित्यत् प्राणिसदृशे प्रतिमादित्यस्य स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । न च कवचाणया निपादेति यदुमोहादपि स्त्रीषु स्वादिति धाव्यम्, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः । अत्र हि प्राणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गम्, किन्तु स्वाङ्गममुदाय एव । यत्तु स्वाङ्ग पादेति न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् परम्, प्राणिपदेन स्ववचानात् । तथा च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कवचाणसदृशात् परत्वाभावाच्च स्त्रीविति भाष्ये स्पष्टम् ।

नासिकोद्ग्रीषुजङ्घादन्तकर्मण्यङ्गाच्च । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो वेति 'अन्वतो

कर्णाश्टकाच्च ४ । १ । ५५ ॥ एभ्यो या ङिप्, आद्ययोर्वहजलक्षणो निषेधो
 बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पदानां तु 'असंयोगोपघात' इति
 पर्युदासे प्राप्ते षचनं मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्जलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वा-
 दस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह-सहनासिका । अनासिका ।
 अत्र वृत्तिः- 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' । स्वप्नी-स्वप्नोत्यादि । एतच्चानुक्तसमु-

होष' इत्यतो ङीपिति चानुवर्तते तदाह-पन्थ इति । उपसर्जनमृतनासिकादिशब्दा-
 न्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसुप्राहुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गाश्च' इति पूर्वसूत्रेणैव
 सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-आद्यपोरिति । नासिकोदरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादि-
 बह्वचः' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीप्विकल्पविधिना बाध्यत इत्यर्थः । बह्वञ्ज-
 लणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका, अनासिका,
 सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्चिद्यमानपूर्वाश्च' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यताम् ।
 'सहनञ्' इत्यस्य सकेशा, अकेशा इत्यादौ सावकाशत्वादित्यत आह-पुरस्तादिति ।
 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ततश्च
 'सहनञ्' इति निषेधो 'न क्रोडादि'सूत्रेण व्यवहितत्वात् 'नासिकोदर' इत्यनेन बाधं
 नाहोतीत्यर्थः ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह-ओष्ठादीनामिति । सुगुणफेत्यादौ असं-
 योगोपघादित्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा अनोष्ठा इत्यादौ 'सहनञ्'
 इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह-मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्
 बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ननु 'नासिकोदर' इति ङीप्विकल्पस्तुङ्गना-
 सिकी इत्यादौ सावकाशः । 'सहनञ्' इति निषेधस्तु सहकेशोत्यादौ सावकाशः, सह-
 नासिकेत्यादौ तु तभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह-सहनञ्जलक्षणस्त्विति । अस्येति ।
 नासिकोदर' इति ङीप्विकल्पविधेरित्यर्थः । तुङ्गनासिकि । तुङ्गनासिकेति । 'न क्रोडा-
 दिबह्वचः' इति बह्वञ्जलणलीग्नियेधं बाधित्वा 'नासिकोदर' इति विकल्पः ।
 रत्नादीति । कुम्भोदरी-कुम्भोदरा । अत्र बह्वञ्जलणलीग्नियेधं बाधित्वा ङीप्वि-
 कल्पः । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा । सुजह्नी-सुजह्ना । शुभ्रदन्तो-शुभ्रदन्ता । सुकर्णा-
 सुकर्णा । सुशङ्की-सुशङ्का । ओष्ठादिषु संयोगोपघात्वेऽपि ङीप्विकल्पः । नेह-सहना-
 सिकेत । सहनासिको विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्याः इति विग्रहः । अविद्यमाना
 नासिका यस्या इति स विग्रहः । एह-तभयप्रापि 'सहनञ्चिद्यमान' इति ङीग्नियेधः
 न तु 'नासिकोदर' इति ङीप्विकल्प इत्यर्थः ।

वक्तव्यमिति । वा ङीपिति इति दोषः संयोगोपघात्वाद्बचनम् । स्वकीति । तु षोभ
 नादि अङ्गानि यस्या इति विग्रहः । सुगात्री-सुगात्रा । सुकर्ण्ठी-सुकर्ण्ठा । वृत्ति-

चकारेण चकारेण सहप्राणमिति केचित् । 'भाष्यायनुक्तत्वादप्रमाणम्' इति प्रामा-
 णिकाः । अत्र वार्तिकानि । 'पुच्छाच्च' (वा २४८९) । सुपुच्छी-सुपुच्छ । 'क-
 रमणिद्विपशरेभ्यो निन्यम्' (वा २४९०) । कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबर-
 पुच्छी मपूरोन्यादि । 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा २४९१) । नित्यमित्येव ।
 नल्लूपपक्षी शाला । उल्लूकपुच्छो सेना । ५१२ न क्रीडादिवह्वः ४ । १ । ५६ ॥
 क्रीडादेर्बह्वच स्वाराज ङीप् । कन्यागक्रीडा । अघानामुर क्रीडा । आकृति-
 गणोऽयम् । मुजघना । ५१३ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥ सहे-
 त्य दित्रिकूर्वाञ ङीप् । सकेया । अकेया । विद्यमाननासिका । ५१४

प्रत्यय मूल दर्शयति-एतच्चेति । प्रामाणिका इति । एव च तन्वद्भो, सुगात्रो, कलकटो
 दृग्वपञ्जसा एवेति भावः । पुच्छच्चेति । समयोगोपधरेषुपि पुच्छप्रदान्तात् ङीप्चेति
 वक्तव्यमित्यर्थः । कबरन्तीति । कबरादित्य. परो यः पुच्छशब्दतदन्तात् नित्यं ङीपि-
 ति वक्तव्यमित्यर्थं, पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पापवादः । कबरमित्यस्य व्याख्यान चित्र-
 मिति । श्यादोति । मणिपुच्छी । वृश्चिकी विषपुच्छी । शरपुच्छी पञ्चिजातिविशेषः ।
 उपमानादिति । उपमानात् परो यो पञ्चपुच्छशब्दो तदन्तादपि ङीपित्यर्थः नित्य
 मित्येव । नित्यमित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । विकल्पापवादः. उल्लूकपक्षी शालेति । उल्लूकः
 पक्षिविशेष, उल्लूकपक्षादिव पक्षी पारसं यस्या इति विग्रहः । 'सहस्युपमानपूर्व'
 पदस्य बहुव्रीहिवर्गस्य अक्षरपदलोपश्च' इति समासः । संयोगोपधात्वादप्रमाणे त्रिभिः ।
 उल्लूकपुच्छो सेनेति उल्लूकपुच्छमिव पुच्छ पक्षिमात्रो यस्या इति विग्रहः । पूर्ववदेव
 बहुव्रीहिः । 'पुच्छाच्च' इति विकल्पस्यापवादः ।

न क्रीडादिवह्वः । क्रीडा आदित्यस्येति, यद्व भच. यस्येति च विग्रहः । क्रीडा
 दिक् बहुच् च इति समाहारद्वन्द्वं क्रीडादेरिति । क्रीडादिगंगं, बहुच् च यत् स्वाङ्गं
 तदन्तात् ङीप् नैत्यर्थं । कस्यागक्रीडेति । कस्यागो क्रीडा यस्या इति विग्रहः ।
 'क्षिप्या पुंस्त्वं' इति कस्यागशब्दस्य पुंस्त्वम् । अघानामिति । हरदत्तादिमते क्रीडा
 शब्दे निष्पन्नोऽङ्गः । उपमर्जनहरदत्ते अदन्ततया 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति
 प्राप्ते ङीप् निषिध्यते । अमरस्तु 'न ना क्रीड सुब्रान्तरम्' इति श्लोकं नपुंसकत्व
 साह । ऋचिर् क्रीडो पुंस्त्वमपि हरयते । क्रीडादिगणे क्रीडेति प्रातिपदिकं पठ्यते ।
 एवं च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्वाच्यम् । आकृतिगणोऽयमिति । क्रीडादिरिति शेषः ।
 सहेत्येति । बहुच् बहुहास्यम् । सु धोमनं अघनं यस्या इति विग्रहः । सहन् । त्रिक-
 पूर्वादेति । स्वाङ्गादिति शेषः । सहेत्येति । सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः । सहशाशो
 विद्यमानवचनः । 'वोपसर्जनस्य' इति समासविकल्पः । 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राठस्य

नखमुखात्संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥ लीघ्न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायाम् किम् ? ताम्रमुखी कन्या । ५१५ दिक्पूर्वपदान्ङोप् ४ । १ । ६० ॥ दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवादेशः स्यात् । प्राङ्मुखो । आयुदात्तं पदम् । ५१६ वाहः ४ । १ । ६१ ॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष्यात् । ङीषे वाबुवर्तते न ङोप् । 'दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे' । ५१७ सख्यशिश्वी-

निषेधः । 'नासिकोदर' इति ङीष्विङ्गपोऽप्यनेन घाद्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाहरति—विद्यमाननासिकेति । विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः । नखमुखात्संज्ञायाम् । नखमुखादिति समाहासद्वन्द्वः । शपपूरणेन घृष्टं घ्वाचष्टे—ङोप् नेति । 'स्वाङ्गाच्च' इति प्रातस्य निषेधोऽयम् । शूर्पणखेति । राक्षसीविशेषस्य नाम । शूर्पाणोव कररुहाः यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, सञ्ज्ञात्वेन नित्यसमासत्वात् : 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु ङीप् भवत्येव । णत्वं तु न । गौरमुखेति । कस्याश्चिन्नाम । श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः ताम्रमुखेति । यौगिकोऽयम् । ताम्रं मुखं यस्या इति विग्रहः ।

दिक्पूर्वपदाङ्गोप् । दिक् पूर्वपदं यत्येति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादिति च । 'अन्यतो ङीप्' इत्यतो ङीषित्यनुवृत्तं पष्ठया विपरिणम्यते । तदाह—दिक्पूर्वपदादिना । प्राङ्मुखेति । प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो ङीविषधेः फलमाह—आयुदात्तं पदमिति । ङीषः पिशवादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिसङ्कृतिस्वरेणायुदात्तत्वम्, ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । न च स्वतन्त्रो ङीषेव विधीयतामिति वाच्यम्, तथा सति प्रागुक्तफेयादावपि 'असंयोगोपधात्' इति निषेधं वाचिष्या ङीषापसङ्गात् । ङीषो ङीवादेशविधीं तु 'स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विहितङ्गीषो ङीविषधानाद्य दोषः । 'असंयोगोपधात्' इत्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । वाहः । वाह इति यञ्ज्यन्तं प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । तदाह—वाहन्तादिति । ङीषेयानुवर्तते इति । 'अन्यतो ङीप्' इत्यत इति शेषः । न ङीविति । 'दिक्पूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे साङ्गहितामपि ङीषप्रहणमिह नानुवर्तते, अस्वरितश्वादित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्यौहिति । गवां तावत् षणमासामकमेकैकं वयः । 'गर्माश्रमे, वसाश्रमे' इत्यनुवाके अनुक्रान्ता नि वयांसि । तत्र तृतीयां वयो दिश्यतब्देनोच्यते इति यजुर्वेदभाष्ये भवस्वामिधृत्स्वाभ्यादिकृतकक्षपभाष्येषु च स्पष्टम् दिव्यं वहतीति विग्रहं 'वक्रुन्दति सहः' 'वहश्च' इति णिवः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । दिश्यताहृशब्दात् ङीप्, 'वाह ऊट्' 'पृथे-चापूठ्सु' इति वृद्धिः, दित्यौहीति रूपम् । विग्रहः ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्देवता

ति भाषायाम् ४ । १ । ६२ ॥ इति शब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।
तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिरवी । 'आ घेनवो पुन्यन्तामशिरवोः ।'
५१८ जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात् ४ । १ । ६३ ॥ जातिवाचि यन्न व
स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां लीप्स्यात् । 'आकृतिग्रहणा जाति'

व्यमुदाहृतम् । लोके तु वाहयतेः छिपि वाहृशब्दात् लोपि दिव्योहीति रूपमस्ति ।
वैदिकप्रक्रियायामुपस्यसनीयमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिदोपन्यस्तम् ।

सत्यशिक्षी । सक्षिपाब्दात् अक्षिष्टपाब्दाच्च स्त्रियां लोपे निपात्यते भाषायाश्च ।
लौकिकप्रयोगो भाषा । तर्हि वेदे नैव स्यादित्यत आह—इति शब्द इति । प्रकारे
इत्यनन्तरं वक्षते इति शेषः । प्रकारः सञ्जातीयता । भाषायामित्यस्येति । स च इति
शब्द-भाषायामित्यर्थानन्तरं सन्नियेश्यते इत्यर्थः । ततश्च भाषायां वेदे वेति
कथितम् । नन्वेव सति भाषायामिति व्यर्थमित्यत आह—तेनेति । भाषाग्रहणेन
भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति लभ्यत इत्यर्थः । सखीति । सखिसब्दात्
लोपि 'यस्येति च' इति लकारादिकारस्य लोपः । भाषायां किम् ! 'सखा सप्तपदा
भव' । अक्षिणीति । न विद्यते सिष्ट्यर्थः इति विग्रहः । अक्षिष्टशब्दात् लोपि
लकारस्य षण् । अक्षिणी सिष्ट्युना विना' इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदा
हरणमाह—आ घेनवो पुन्यन्तामशिरवोरिति । अक्षिणीशब्दात् अस्ति 'दोषोऽस्ति च'
इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावरक्षान्दसः ।

जातेरसौ । अर्थे कार्योत्तरमवाच्यत्वे कार्ये विज्ञायत इत्याह—जातिवाचीति न च
स्त्रियां निपत्यति । स्त्री विषयः निपत्तेन वाच्यता चर्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविष
यशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः । तथा च अस्त्रीविषयादित्यनेन अनिपत्तस्त्रीलिङ्गादिति
द्विवक्षितम्, नैवत्यक्षाभावेन विषयग्रहणम् । अन्यथा अस्त्रिया इत्येवावयवद्विव
सायः । ननु यदि 'मित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति तात्किञ्चोक्तं जाति, तर्हि
शुक्लादिगुणस्य निपत्येकस्यपक्षे शुक्लेत्यादावतिश्यासिः, औपातो कठो इत्यादा-
वभ्यासिश्च । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु ज्ञायन्ते हि-सञ्जातयः' इत्यादिसंज्ञाया ज्ञानेन
यत् प्राप्यते ज्ञानणावादि सा जातिभेदव्यादावभ्यासिः । तथा च युक्तितरेत्यत्र
'जातेषु' इति पुंस्वरनिषेधो न स्यात् इति चेत् ? न, आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां
च न सर्वमाह । 'सङ्गहाद्व्यातनिर्माणा, गोत्रं च चरणैः सह ॥' इति भाष्योक्तत्रिवि-
धजातेर्विवक्षितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविक्रमं प्रपञ्चयति—आकृतिग्रहणा जाति-
रिति प्रपमेति शेषः । आकृतिः अवयवसङ्घट्टविशेषः । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं
व्यञ्जकम्, करणे इषुट्, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिःग्रहणं चर्या इति विग्रहः । उप

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ।

—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

‘असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः’ इति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तरम् किम् ? शुक्ला । सकृत् = इत्यादि किम् ? देवदत्ता ।—‘गोत्रं च चरणैः सह ।’ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाप्येतृवाची च

सर्जनत्वाद् ‘द्विद्वेषणञ्’ इति छीबन । फलितमाह—अनुगतेति । सर्वासु घटादित्तत्त्वात् एकैकपु एकरूपतत्त्वाकारण्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि एयुट्, आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम्, ‘द्विद्वेषणञ्’ इति छीप्सङ्गात् । तटीति । ‘तदं त्रिषु’ इत्यमरः । जलसमीपप्रवेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तदः, अतस्तदवमाकृतिस्वरूपाजातिः, अतस्तदज्ञानस्य जातिष्वभिस्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वाद्युपपत्त्याच्च जीविति भावः । युवात्वादिक्मप्याकृतिव्यङ्ग्यत्वात् जातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणैः अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तदत्वादिजातिरुक्ता ।

नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातिरेवं न श्यात्, तदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । अन्या जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजते इत्यर्थः । असमर्थसमासार्थः । सकृदित्यतः पूर्वम् एकस्यां व्यक्ताविति शेषः । आख्यातेति भावे कः, उपदेश इत्यर्थः । निर्ग्राह्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरे उपदेशं विनापि सुग्रमेत्यर्थः, निरव्युपसर्गवशात् । निर्ग्राह्येत्यनन्तरमन्या जातिरिति शेषः । फलितमाह—असर्वेति । एकस्यामिति । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदेशात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुग्रमेति यावत् । लक्षणान्तरमिति । जात्यन्तरमित्यर्थः । अन्यथा उक्ततदत्वादिजातिरेव ‘आकृतिग्रहणा जातिः’ इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति श्यात्, नहीदं युज्यते, तदस्य सर्वलिङ्गत्वात् । वृषलीति । वृषलत्वं ह्यसर्वलिङ्गं नपुंसकरत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टं सति तदव्युपसर्गादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहात्वात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यं चेति भावः । ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुग्रमस्य, ब्राह्मणात् ब्रह्मिण्यामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात्, तथापि पित्रादौ सुग्रममेव । एवं ब्रह्मिण्यत्वं वैश्यत्वं च त्रिपित्रादावेव सुग्रहम् । सत्यन्तं किमिति । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । शुक्लेति । बलाकेति शेषः । ‘गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वृत्तिः’ इति कोषात् विशेषनिश्चयतया त्रिलिङ्गत्वात्सर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वं न जातिः । अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च पूर्वलक्षणमपि । देवदत्तेति । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनस्य

शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थे । औपगवो । कटी । कलापी । बह्वृचो । ब्राह्म-
णीत्यत्र तु शास्त्ररवादिपाठान्बौना ङीष्वाभ्यते । जाते किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविष-

असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणेन जन-
ननिमित्तकप्राहणत्वादिजातिसङ्ग्रहः ।

नन्वेवमपि औपगवो कटीर्याद्यमङ्ग्रहः, औपगवात्वादेरनुगतसंस्थानस्यङ्गत्वा-
भावात्, सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह—गोत्रं च चरणे सहेति । जातिरित्यनुपज्यते ।
गोत्रशब्देन अपर्ययं विवक्षितम्, न तु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात् ।
अत एवानन्तरापर्ययस्यान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनात्'
इति सूत्रस्यमाध्यं सङ्ग्रह्यते । शब्देन्दुसूत्रे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षित-
मिति प्रवक्षितम् । चरणशब्दस्तु शास्त्राभ्येतरि प्रसिद्धः चरणैः सह गोत्रं जातिरिति
लभ्यते । गोत्रं चरणाद्य जातिरिति यावत् । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननवि-
शेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिलोके प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरमा नान्तमवन्ति ।
तथापि 'अतस्मिन् तद्भ्रष्टस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्याय' इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—
अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना । गोत्रमुदाहरति—औपगवीति । उपगोरपत्यं स्त्री इत्यर्थे
'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढाजञ्' इति ङीषं बाधित्वा परत्वाद्नेन ङीष् । स्वरे
भेदः । चरणमुदाहरति—कठोति । कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः । कलापीति । वैशम्पा-
यनान्तेवासिग्वनिबन्धनो णिनिः । 'कठचरकारन्नुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते'
इत्यणः 'प्रोक्कारलुक्' इति लुक्, ततो ङीष् । चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—
बह्वृचोति । बह्वृचः ऋचः अध्येयाः यस्या इति विप्रहः । 'श्वपूरधूःपथामानचे' अन्-
चबह्वृचावभ्येतर्षेव इत्यकारः समासान्तः, ततो ङीष् । 'पुरा कस्ये तु नारीणां मौञ्जी-
बन्धनमिष्यते । अघ्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिःश्रुतिः ।
ननु 'लिङ्गानां च न सर्वमाङ्' इति 'गोत्रं च चरणै सह' इति च जातिलक्षणे ब्राह्म-
णीति परित्यज्य वृषली औपगवो इत्येवं कुन उदाहृतमित्यत आह—ब्राह्मणीत्वत्रेति ।
ब्रह्मणः अपत्यमित्यर्थे 'नस्यापत्यम्' इत्यणि 'ब्राह्मोऽज्ञातौ' इति टिलोपाभावे
आदिबृहौ ब्राह्मणशब्दः । स्त्रियां तु जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा 'शास्त्ररवाद्यञो ङीन्'
इति ङीन्, शास्त्ररवादिगणे तत्पाठस्य निरयकाशावादिति भावः ।

तदेवं जानिस्वरूपमुक्त्वा ङीष्विधौ तद्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—जाते
किमिति । मुण्डेति । मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम्, तत्तु नाकृतिव्यङ्ग्यम्, केशद-
शापामपि तदाकृतेः सत्वात् । नापि 'लिङ्गानां च' इति लक्षणलक्षितम्, सर्वलिङ्ग-
त्वात् । नापि गोत्रचरणान्तभूतम् अतो न जातिरिति भावः । अस्त्रीविषयात् किमिति ।

यात् किम् ? बलाका । अयोपधात् किम् ? क्षत्रिया । 'योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमु-
क्यमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा २४९५) । हयी । गवयी । मुकयी । 'हलस्त-
द्वितस्य' (मृ ४७२) इति यलोपः 'मनोर्जातावज्यतौ पुक्च' (सू ११८५) ।
मनुषी । 'मत्स्यस्य षथाम्' (वा ४१९८) मत्सी । ५१९ पाककर्णपर्णपुष्प-
फलमूलवालोत्तरपदाञ्च ४ । १ । ६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदाजातिवाचिनः औषिप-
यादपि वीक्ष्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीफली ।
दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रुडा एते । ५२० इतो मनुष्यजातेः ।
४ । १ । ६५ ॥ ङीप् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि-उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी ।

विषयप्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतखोलिङ्गादिति किमर्थमित्यर्थः । बलाकेति ।
पञ्चमर्ग 'बलाका द्विसकण्ठका' इत्यमरः । बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जाति-
त्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ङीप् इत्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति यौगिकत्वे त्रिलि-
त्वमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितभिन्नादिरर्थो विव-
क्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । भाष्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्ग-
त्वमङ्गीकृत्य भजादिस्वाट्टाविति समाहितम् । क्षत्वियेति । 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्'
इति जातिलक्षणस्त्वेषु योपधत्वात् ङीपिति भावः ।

योपधप्रतिषेधे ह्यगवयेति । वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधात्वेऽपि ङीप् वाच्य
इत्यर्थः । हयोति । अश्वा प्रसिद्धा । गवयीति । गोसदृशश्चतुष्पाजातिविशेषः । मुक-
यीति । चतुष्पाजातिविशेषः । हल इति । मनुष्यशब्दात् स्त्रियां ङीपि मनुष्य ई इति
स्थिते 'हलस्तद्वितस्य' इति यकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मनुषीति
रूपमित्यर्थः । 'हलस्तद्वितस्य' इति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितु-
माह—मनोर्जाताविति । तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । मनुष्याद्वादपत्ये
अव्यतौ प्रत्ययौ स्तः प्रकृतेः पुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामिति तद्-
र्थः । मत्स्यशब्दाद् ङीपि यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावादप्राप्ते लोपे आह—मत्स्यस्य
व्यामिति । 'सूर्यतिष्य' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपः
स्यात् ङयामेवेति नियमार्थमिदम् । मत्सीति । ङीपि यकारलोपे 'यस्येति च' इति
लोप इति भावः । क्वां किम् ? मात्स्योऽवतारः ।

पाककर्णं । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
औषिपयादपीति । नियतखोलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् पूर्वणाप्राप्तिरिति
भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—ओषधिविशेषे रुडा इति । अवयवव्युत्पत्ति-
रहिता इत्यर्थः । शतो मनुष्यजातेः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—ङीप् स्यादिति । इदन्ता-

मनुष्य-इति किम् ? तित्तिरि । ५२१ ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥ उकारान्तादयोप-
धानमनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूहं स्यात् । कुरुः । 'कुरुनादिभ्यो ण्य' (सू
११९०) तस्य 'स्त्रियामवन्ति—' (सू ११९५) इत्यादिना लुक् । अयोपधात्
किम् ? अच्युर्गुः । 'अप्राणिजातेष्वारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा २५०२) रज्ज्वा-
दिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्धा । कर्कन्त्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोह-

न्मनुष्यजातिवाचिन स्त्रियां ङीप्स्यादित्यर्थः । श्रीप्रत्ययविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरि-
दन्तात् जातेरस्त्रीविषयात् इत्यप्राप्तौ वचनम् । दाक्षीति । दत्तस्यापर्यं स्त्री इत्यर्थे
अत इति अष्टोपः, आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । 'गोश्रं च
चरणैः सह' इति जातिवाचित्वम् । दत्तः प्रज्ञापतिविशेषः । योपहादपीति । अयं
ङीपिति शेषः । पुनर्जातिग्रहणेन योपघ्नग्रहणेन अनुपूर्यभावबोधनादिति भावः ।
भोदमेवोति । उदमेवो नाम कश्चित्, सस्यापर्यं स्त्री इत्यर्थे अत इत्, 'यस्येति च'
इत्यष्टोपः, आदिवृद्धिः औदमेविदन्तात् ङीप् 'यस्येति च' इति इकारलोपः ।
तित्तिरिति । तित्तिरि पञ्चजातिविशेषः । स्त्रियां ङीप् न, अमनुष्यजातिवाचिवा-
दिति भावः । 'स्त्रीषुसयोरपत्यान्तद्विचत्तुष्वट्पदोरगा' इत्यमरकोशादयं स्त्रियामपि
भवति द्विपारवात् ।

ऊङुतः । 'अयोपधा' इति 'मनुष्यजाते'रिति शानुवर्तते, अत इति तद्विज्ञेयणम्,
तदन्तविधिः । तदाह—उकारान्तादित्यादिना । कुरुरिति । कुरुषेत्रस्य राजा कुरुः, तस्या
पर्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गोश्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् । कुरुशब्दात् ऊङि सवर्णदीर्घः ।
ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं माथ्ये स्पष्टम् । 'तस्यापर्यम्' इत्यणमाशङ्क्याह—
कुरुनादिभ्यो ण्य इति । अपत्याधिकारस्यमिदं सूत्रम् । अनेन सूत्रेण अणपवादो ष्यप्र-
त्यय इत्यर्थः । तर्हि स ष्येतेत्यत आह—तस्येति । अच्युर्गुरिति । अच्युर्गुदाखाख्याधि-
कीत्यर्थः । चरणत्वात् जातित्वम् । 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिच्यते । अघ्या-
पनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिस्मृतिः । अप्राणिजातेऽपि । वाच-
कानामिति शेषः । रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि उक्त उपसङ्ख्यान-
मित्यर्थः । नन्वत्र उत इति सम्बन्धते वा न वा ? नायः, अलावूरिति भाष्योपाहरण-
विरोधात् अलावूशब्दस्य उदन्तात्वात् । न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिन-
ऊङापत्तेरित्यत आह—रज्ज्वादिपर्युदासादिति । उत इति न सम्बन्धते । अदन्तेषु
भातिप्रसङ्गः । 'नवियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा स्पर्शगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वा-
दिमदृशामासुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः । अलावूरेति । अलावूशब्दाद्वि-
सवर्णदीर्घं अलावूशब्दात् उदन्तात् सुबुत्पत्तिः । तामां वणादेशे अलावू इति रूपम् ।
एवं कर्कन्त्वाद्वा उदन्तात्, तामां कर्कन्त्वा इति रूपम् । 'कर्कन्त्वाद्वा' इत्यमरः,

घात्वोः' (सू ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊः फलम् । प्रणिजातेस्तु
 कृक्वाङ्गः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः, हनुः । ५२२ वाहन्वात्सञ्ज्ञायाम् ४ । १ ।
 ६७ ॥ स्त्रियामूक् स्यात् । भद्रबाहुः । संज्ञायाम् किम् ? वृत्तबाहुः । ५२३
 पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥ पङ्गूः । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा ५०३९) ।
 चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रुः ।
 ५२६ उरुत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९ ॥ उपमानवाचिपूर्वपदमुरुत्तरपदं

'तुम्पलावूरुमे समे' इति च । ननु ऊदन्तत्वाद्नयोरूङ्विधिर्भ्यर्था इत्यत आह—
 अनयोरिति । कृक्वाङ्गरिति । पङ्गिजातिविशेषः । अत्र मनुष्यजातिस्त्वानाभावात्
 पूर्वेणापि न ङीप् ।

वाहन्वात्सञ्ज्ञायाम्—'ऊङ्कृतः' इत्येतः ऊङ्कृत्यनुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्, प्राति-
 पदिकादिति च । तदाह—स्त्रियामूक् स्यादिति । भद्रबाहुरिति । कस्याश्चिसञ्ज्ञा ।
 सञ्ज्ञायां किमिति । सञ्ज्ञायामित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । वृत्तबाहुरिति । वृत्ती वाहू
 यस्या इति विग्रहः । स्त्रियामपि नोङ् । पङ्गोश्च । ऊङ्किति सूत्ररोपः । भद्रपादत्वं
 पङ्गुत्वं न जातिः, आसीने शयाने च आकृत्या दुर्ग्रहत्वात्, एकस्यां व्यक्तौ विकल
 पादोऽयं पङ्गुरिति पङ्गुत्वस्योपदेशेऽपि व्यत्ययन्तरेषु भासनक्षयनाद्यवस्थेषु तस्य
 दुर्ग्रहत्वात्, गोत्रचरणानन्तर्भावाच्च ततश्च 'ऊङ्कृतः' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् ।
 श्वशुरस्येति । वृश्यादौ पठितमिदम् । चकारात् ऊङ्कृत्यनुवर्तते । श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे
 पुंयोगलक्षणे ङीप् प्राप्ते तदपवाद ऊङ्, तस्सन्नियोगेन रेफाङ्कारस्य शकाराद्
 उकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । न च वकारादकारस्य लोपः शङ्क्यः, 'अन्यबाधेऽन्यसदे-
 शस्य' इति वचनात् । 'यस्येति च' इति तु नात्र भवति ईकारे तद्धिते च तद्धिधा-
 नात् । ननु श्वश्रुरित्यत्र कथं स्वादयः, 'इथाप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य तद्धिषेः,
 अस्य च इथापन्तत्वाभावात्, ऊङ्कृतस्य च प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकात्वाभावादि-
 त्यन आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति
 परिभाषयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्वशुरस्येति वचनममूलकमेव, भाष्ये अदृष्टत्वात्
 'इथाप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'इथाप्प्रातिपदिकात्'
 इत्यत्र ऊङ्कोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्यादिष्य उवर्णान्तादूङ् विधीयते । तत्र सवर्णदीर्घे
 एकादेशे कृते पूर्वान्तरत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभादेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि श्वश्रुरित्या
 कश्चिदो व्युत्पाद्यते तर्हि रेफाङ्कारस्य लुप्तत्वेन एकादेशाप्रसक्तोऽस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।
 तथा च श्वश्रुरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

ऊरुत्त । ऊः उत्तरपदं यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकादित्मनुवर्तते । उत्तर-

यत्प्रातिपदिकं तस्माद्द् स्यात् । करभोरुः । ५२५ संहितशफलक्षणवा-
मादेश्च ४ । २ । ७० ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ
सुरी तादिव संरिच्छत्वाद्गुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाच्च । लक्षणोरुः ।
वामोरुः । 'सहितसहाम्यां चेति वचन्यम्' (वा २५०३) । हितेन सह सहितौ

पदेत्यनेन पूर्वपदमाहितम्, औपम्ये इति तद्वान्वेति उपमीयते अनयेत्युपमा उप-
मानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थं व्यञ् । तदाह—उपमानवाचीति । करभोरुरिति । कर-
भाविष ऊरु यस्या इति विग्रहः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।' इत्य-
मरः । करभोरुत्वस्याज्ञातित्वाद्प्राप्ती वचनम्, ऊर्वाङ्गनेः करमसहगपुरुषोरसाधो-
रणत्वेन करमसाहरयषडितकरभोरुत्वस्य आकृतिप्राज्ञात्वाभावात् 'असर्वलिङ्गत्वाद्य-
भावाच्च । उपमानवाचीति किम् ? सूत्रोः करभोपमोरुरित्यादी नोङ्, करमशब्दस्य
करमसहो अष्टया उपमानवाचित्वाभावात् । संहितशफ । संहितं शफ लक्षण
वाम पतत्पूर्वपदादप्यूरुत्तपदाद्द् स्यादित्यर्थः । पूर्वैव सिद्धे किमर्थमित्यत
आह—अनौपम्यार्थमिति । संहितोरुरिति । संहितौ संश्लिष्टौ ऊरु यस्या इति विग्रहः ।
सैव शफोरुरिति । संहितोरुरेव शफोरुरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । शफशब्दं विकृणोति—
शफौ सुरादिति । यद्यपि 'शफं छीवे सुरः पुमान्' इत्यमरः । तथापि 'शफ' स्तरे गवा-
धीनाम्' इति षन्द्रकोशात् पुंसत्वमिति भावः । ननु शफत्वमूर्वाः प्रत्ययविरुद्धमि-
त्यत आह—तादिवेति । यथा शफाविव, अंत ऊरु शब्देनोच्येते इत्यर्थः । कुतस्त-
त्साहरयमित्यत आह—संश्लिष्टत्वादिति । तदुपमानवाचिपूर्वपदात्वादेव सिद्धमित्यत
अह—उपचारादिति । शफवत् वास्तवं संश्लिष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य आरोपादि-
त्यर्थः । एवं च शफशब्दात् सासाहरयाप्रतीतेर्नोङ्दोष इति भावः । 'लक्षणोरुरिति ।
लक्षणो ऊरु यस्या इति विग्रहः । ननु मादृशादिगुणपर्यायस्य लक्षणशब्दस्य कथं
मूरुशब्दसामानाधिकरण्यामित्यत आह—लक्षणशब्दादिति । लक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे
लक्षणशब्दात् 'अर्शांजादिभ्योऽङ्' इत्यप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च लक्षणयुक्ते इत्यर्थ-
कामादिह नोङ्दोष इति भावः । वामोरुरिति । वामौ सुन्दरी ऊरु यस्या इति
विग्रहः । 'वामौ वशुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः ।

सहितेति । सहित सह आभ्यां परः यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊरु स्यादिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृत्याद्येन सिद्धे पुनः सहितग्रहणं व्यर्थं
मित्यत आह—हितेनेति । हितेन सहैति विग्रहे 'तेन सह' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्ज-
नस्य' इति समावे सहितशब्द इत्यर्थः । ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरु-

ऊह यस्याः सा सहितोः । सहेते इति सही ऊह यस्याः सा सहोः । यद्वा
 विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ५२६ संज्ञायाम्
 ४ । १ । ७२ ॥ कद्रुकमण्डल्लोः संज्ञायां स्त्रियामूह् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः ।
 संज्ञायाम् किम् ? कद्रुः । कमण्डलुः । अञ्छन्दोऽर्थं वचनम् । ५२७ शाङ्करवाद्यञो
 ङीन् ४ । १ । ७३ ॥ शाङ्करवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो
 ङीन्स्यात् । शाङ्करवी । वैदी । 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । 'नृनरयोर्द्विविध'
 (ग ५४) इति गणसूत्रम् । नारी । ५२८ यङ्श्चाप् ४ । १ । ७४ ॥

रिप्रत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थं ह्ययत् आह—सहेते इति । रतिकालिकमर्दनमिति
 शेषः । विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह—यद्वेति । अतिशयेन विद्य-
 मानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । संज्ञायाम् । 'कद्रुकमण्डल्लोः' इति,
 ऊङिति चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—कद्रुकमण्डल्लोः संज्ञायां स्त्रियामूह्
 स्यादिति । अञ्छन्दोऽर्थमिति । पूर्वसूत्रे छन्दसीत्युक्त्वात् लोके संज्ञायामप्राप्तौ
 जयमारम्भः । कद्रुरिति नामानां मातुः संज्ञा । पतञ् महाभारतादौ स्पष्टम् ।
 कमण्डलुरिति कस्यचिन्मृगस्य संज्ञा । अत एव 'चतुष्पाद्भयो ङ्' इत्यत्र कामण्ड-
 लेय इत्युदाहरिष्यते । पात्रपर्यायस्तु नोदाहरणम्, तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावात् ।

शाङ्करवाद्यञो ङीन् । शाङ्करवादीति लुप्तपञ्चमीकम् । अत्र इति षष्ठी अत
 इत्यनुवृत्ते पञ्चम्यन्ते अन्वेति । जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते । तदन्तविधिः ।
 तदाह—शाङ्करवादेरित्यादिना । शाङ्करवीति । शृङ्गरोरपर्यं स्त्रीत्यर्थे अण्, आङिवृद्धिः
 रपरत्वम्, ओगुणः 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् ङीपि प्राप्ते ङीन् । स्वरे
 विशेषः । वैदीति । विद्वस्यापर्यं स्त्रीत्यर्थः । 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽङ्' । गोत्र-
 त्वेन जातित्वात् ङीपि प्राप्ते ङीन् । अत्रा अकारस्य विशेषणाच्चेह—शूरसेनी ।
 'जनपदशब्दात्' इत्यपत्ये अञ् । 'अतश्च' इति तस्य लुक् । अत्र जातिलक्षणङीषेच
 न तु ङीन् । अञो लुप्तत्वेन नकारादकारस्य अञोऽवयवत्वाभावात् । नृनरयोर्द्वि-
 क्षेति । चकारात् ङीन् । नारीति । नृनरशब्दयोरुदाहरणम् । तत्र नृशब्दात् 'श्रद्धेभ्यः'
 इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, श्रद्धेकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम् । जातिलक्षणङीपस्तु नृशब्दात्
 प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्तेः । नरशब्दात् ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः । ननु पर-
 मपि 'यस्येति च' इति लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादलोऽन्त्यपरिभाषया रेफादकार-
 रस्य वृद्धिः स्यात् । न च कृतामामपि वृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः स्यादिति
 वाच्यम्, वृद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य लोपामावसिद्धेरिति चेदुच्यते—नृनरयो-
 रित्यत्र नर् इति रेफान्तस्य लुप्ताकारस्यानुकरणम् । नरः अः नरः, ना च नरश्च नृनरी,

यङन्तात्स्त्रिया चाप्स्यात् । यञिति व्यङ्ग्यदो सामान्यप्रहणम् । आम्बङ्गा ।
 कारीरगन्ध्या । 'वाचमस्यान्वाच्य' (वा ३५०५) शर्कराद्या । पौतिमाया ।
 ५२९ आवट्याच्च ४ । २ । ७५ ॥ अस्माचाप्स्यात् । 'यत्रच्च' (सू ५७१) इति
 ङीषोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या । ५३० तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥
 आपञ्चमममातिरधिकारोऽयम् । ५३१ यूनस्तिः ४ । १ । ७७ ॥ युवन्शब्दानि-

तयोरिति विग्रहः । न चैवमपि धानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति धाव्यम्, अर्धवत् एव
 प्रहणात् । न च नृशब्दात् ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेनरप्रहणं स्वर्धमिति धाव्यम्,
 नरत्वजातिवाचिनः भरसम्बात् स्त्रियां जातिलक्षणङीपि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात् ।
 पस्तुगस्य 'नृनरवोर्बृद्धिश्च' इति गणसूत्रेण शरद्व्ययमेव । 'तदस्य धर्म्यम्'
 इत्यनुवृत्तौ 'अतोऽङ्' इति सूत्रेण 'नरस्य चेति वक्ष्यम्' इति चानिकेन च
 सुधर्म्यां नरत्व इत्यर्थे नृशब्दात्परशब्दाच्च अङ्गि, सतः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि
 नारीति सिद्धेः । 'अनित्यादिर्मिापम्' इति प्रकृतेरापुदासत्त्वे ङीपः पिपिबादनुदास-
 त्वम् । ङीन्यपि नित्यत्वेण प्रकृतेरुदासत्त्वमिति स्वरे विरोधामावात् । न चैवं सति
 मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधः स्यात्, न तु नरत्वेनेति धाव्यम्, योस्यतया हि तद्धर्म्यां
 नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते । अत एव वाम्नुनि भवो वास्तस्य इति रूपस्य
 'दिगादिभ्यो वल्' इति भावार्थकतया सिद्धत्वात् 'वोस्तस्यकर्तरि ङिष्' इति
 वक्षनं कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते । रुढानां ययङ्ग्यचिदन्वाक्यानमिति कैषट
 इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

यङ्शब्दः । पकारो 'हृवङ्वाभ्यम्' इत्यत्र प्रहणार्थः । चकारः 'चित्ता' इत्यन्तोदा-
 च्चार्यः । सामान्येति । यङ् रूपस्य उभयत्रापि सत्त्वादिति भावः । न्यङ्मुदाहरति—
 आम्बङ्गयेति । अम्बङ्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'वृद्धेःकोसल' इति व्यङ्ग्यः । आम्बङ्गपदाभ्या-
 चाप् । प्यङ्मुदाहरति—कारीरगन्धयेति । करीर्यं गवादिपशुपुरीर्यं, तस्येव गन्धो
 यस्य स करीरगन्धिः । 'उपमानाच्च' इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः । करीरगन्धे-
 गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत्रप्रत्ययः । 'अणिञोरनार्थयोः' इति तस्य व्यङ्गादेशः । वाचम
 इति । पकारात् परो यो यञ् तदन्तादपि चाञ्चिद्यर्थः । शर्कराद्ययेति । शर्कराचस्यापत्यं
 स्त्रीत्यर्थः । पौतिमाप्येति । पृतिमापस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्युभयत्र
 यञ् । आवट्याच्च । ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यञन्तरवमित्यत आह—अवट-
 शब्द इति । आवट्येति । अवटस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः । गर्गादियमि 'यस्येति च' इत्यका-
 रलोपे आदिवृद्धौ अवव्यशब्दात् चाप् ।

७६६३ । वक्ष्यमाणाः प्रत्यया तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्र-
 येत्तत् । उतरावधिमाह—आपञ्चमेति । यूनस्तिः । तद्धिता इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरि-

प्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उन्-
 रायः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति
 तु यौतेः शत्रन्तान्डापि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

अथ कारकप्रकरणम् ॥ १६ ॥

५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणचन्चनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥

णम्यते । तदाह—युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित इति । स्त्रियामित्त शेषः ।
 'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तद्धिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणस्त्रीपोऽप-
 चादः । नन्वत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । न च 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकत्वार्थ
 तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्य-
 यान्तात् सुबुत्तिसिद्धेरित्यत आह—लिङ्गविशिष्टस्येति । युवतिरिति । स्वादिष्विति पद-
 त्वात् 'नलोप' इति नकारलोपः । अनुपसर्जनादित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । बहुयुवेति ।
 उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाभावे नान्तलक्षणस्त्रीपः 'अनो बहुषीहेः' इति निषेधे 'डाडु-
 भाभ्याम्' इति ङापि च रूपम् । ननु 'युवतीभिः परिचुत' इत्यादौ कर्ण युवतीशब्द
 ईकारान्त इत्यत आह—युवतीति त्विति । 'यु निश्रणे' इत्यस्मात्पटः शतरि शपो
 लुकि, उवहि, उगिरिवाङ्गीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः । पति सुखेन
 मिश्रयन्ती योषिहुच्यते । अन्ये तु युधातोरौणादिक बाहुलकात् कतिप्रत्यये किञ्चात्
 गुणाभावे उवहि उगिरिवात् छीपि युवतीशब्दः सिध्यतीत्याहुः ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां

बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवम् 'लयात्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य विहिताः
 स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चं निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तमसविभक्तानामर्थविशेष-
 स्पचस्यां दर्शयितुमुपक्रमते—प्रातिपदिकार्थं । ननु प्रवृत्तिनिमित्त व्यक्तिश्चेति द्विकं
 प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं
 व्यक्तिः लिङ्गं सख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं सख्या
 कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पदाः 'सरूपाणामेकशेष एक'

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य ग्रन्थेकं 'योग' । प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्राधाधिक्ये मर्ह्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्ण ।
श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् ।

विभक्तौ 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः, मङ्गुपायां प्रपञ्चिनाश्च । तत्र
त्रिणादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-निय-
तेति । नियता उपस्थितिनिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य
नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवञ्च तट तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु
नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थशब्देनाग्रहणात् पृथक्
लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवावयवग्रहणं वारयति-
मात्रशब्दस्येति । प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदि-
कार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपद-
विग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कारस्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मयूरस्यंसका-
दयश्च' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रयमाणत्वात् प्रातिपदिकार्थं,
लिङ्गं, परिमाणं वचनं च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं संबन्धेति वक्ष्यति ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे संज्ञकामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् ।
लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना क्वाप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्यं अत एव बाध-
कात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य स्याच्छ्रे-—लिङ्गमात्राधाधिक्य इति ।
लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्यं चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरति-
उच्चैरित्यादि । नन्वभ्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे-
पुंसत्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च भानात् कथं प्रातिपदिका-
र्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—अलिङ्गा इत्यादि । 'अभ्ययादाप्सुप' इति सूत्रे
'आम्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' इति भाष्योक्तरीत्या अभ्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुप-
स्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य भव्यस्यस्यमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंसत्वस्य
श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन मानमस्ति, तेषां नियतलि-
ङ्गत्वात् । अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावत्वात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्वाचयामिति भावः । यद्यपि कृष्णः 'ट', कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम्
इत्यादौ कृष्णशब्दलिङ्गः, तथापि भराद्यपर एव च कृष्णशब्दो विवक्षित इति
भावः । न च प्रातिपदिकोक्तार्थं किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकरवादि सङ्ख्याबोधार्थ-
त्वात् । न चाभ्ययात् प्रथमोत्पत्ते फलभावः 'अभ्ययादाप्सुप' इति लुकोऽव्ययं प्रष्टु-
चेति वाच्यम्, पदत्वार्थं सुदुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तेन उच्चैरित्यादौ स्वविसर्गा

अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः-तटी-तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ

‘उच्चैस्ते सम्यगुच्चारणम्’ इत्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च भवति । अनियतेति । अनियत-
लिङ्गास्तु तटादिशब्दाः लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् । तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थि-
तिकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः । तटः तटीतटमिति । ‘तटं त्रिषु’ इत्यमरः ।
परिमाणमात्रे इति । उदाहरणं वचनते इत्यर्थः । द्रोणो व्रीहिरिति । द्रोणः परिमा-
णविशेषः ।

‘जाळसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरिति स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तित्तो राजसर्पप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयप्पट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते मापः ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ॥
चतुभिः कुडवैः प्रस्थं प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।
आढकैस्तेश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति स्मरणात् ॥

व्रीहिरिति । जातावेकवचनम् । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्
इति वचनात् । व्रीहिराशिरिति यावत् । न ह्येकस्याः व्रीहिव्यक्तेः द्रोणपरिमाणं
सम्भवति । ननु द्रोणाख्यपरिमाणविशेषस्य व्रीहिव्यक्तेश्च कथमभेदान्वयः, धर्मध-
र्मिणोर्भेदादित्यत आह—द्रोणरूपमिति । तथा चाभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमा-
णस्य व्रीहिव्यक्तेश्च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमास्योक्तदोष इति भावः ।
ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंस्त्रिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव
सिद्धम् । यदि तु ‘अन्त्रियामाढकद्रोणौ’ इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये
इत्येव सिद्धम् । तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—प्रत्ययार्थे परिमाणे इति । न हि
द्रोणशब्देन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरिष्यते, येन
प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किं तु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो
द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विवक्षिते प्रथमा विभक्तिर्विधी-
यते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दाद्यर्थमकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः
सामान्यविशेषार्थमभेदसंसर्गणान्धेति । परिमाणसामान्यार्थमकप्रत्ययार्थस्तु परि-
च्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्धेति । तथा च द्रोणाख्यपरिमाणविशेषार्थमकं यत्

विशेषणमिति विवेकः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोकार्यत्वादिभक्ते-
 प्राप्ता वचनम् । ५३३ सम्बोधने च २।३।४७ ॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।
 ५३४ कारके १।४।२३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५३५ कर्तुरीप्सिततमं

सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो षीहिरिति बोधः कलति । अन्यथा द्रोणाभ्यपरि-
 माणविशेषपरिच्छिन्नो षीहिरिति बोधः स्यात् । परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत ।
 तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः ।

वचनं संख्येति । पूर्वार्थेस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथा च सङ्ख्यामात्रे
 प्रथमेति लभ्यते । न च लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इति चत् सङ्ख्यामात्रा-
 धिक्ये इति कुतो न व्याख्यातमिति धार्यम्, केवललिङ्गपरिमाणयोः क्वाप्त्युपरिग्रह-
 भावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विबहुषाब्देष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां केवलानां नियतो-
 पस्थितिसत्त्वेन सङ्ख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचन-
 ग्रहणार्थो एकः द्वौ बहवः इत्युदाहरणम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहु-
 त्वानां नियमनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत
 आह—इति । प्रकृतिभिरैकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायेन
 प्रथमाविभक्तेरप्राप्ता तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथा च 'विभक्तिरिहानुवादिका
 शब्दासाधुत्वाय प्रयोऽप्या, च केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि प्रथमा' इति धन-
 मिहितसूत्रभाष्यसिद्ध्यन्यायादिति भावः । इहमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—उक्तेष्वप्येक-
 त्वादिषु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात् कारकायाधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र 'अर्थे
 प्रथमा' इत्येव सूत्रयित्तुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् ।

सम्बोधने च । इति । सम्बोधने अधिके शब्देऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । सम्बोधन-
 मममिमुस्तीकृत्य ज्ञापनम् । हे रामेति ।-मां पाहीति शेषः । इह रामं प्रति मद्ग्रहणं
 ज्ञाप्यम् । न च 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि सम्बोधनप्रथमा
 स्यादिति धार्यम् ; सम्बद्धं बोधनमेव हि सम्बोधनम् संमित्युपसर्गबलात् । श्रोतरि
 विज्ञिष्य राज्ञत्वादिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति 'कश्चिदर्थो ज्ञापयित्तुं शक्यः, नाभ्यधा ।
 ततश्च सम्बोधनविभक्तिरियमनुवाद्यविषयैवेति लभ्यते, न तु विशेषविषया । तथा च
 सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावात् सार्वभौमशब्दात्
 सम्बोधनविभक्तिरिति मन्त्रूपायां विस्तरः । इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । कारके । इत्यधिकृत्येति । सज्ञावचनन्ते इति शेषः । क्रिया-
 जनकं कारकम्, करोति—क्रियो निर्वर्तयतीति भाष्ये द्युत्पत्तिदर्शनात् । प्राज्ञणस्य
 पुत्रं परयतीत्यत्र प्राज्ञणस्यान्ययासिद्धत्वाच्च कारकत्वम् । कर्तुरीप्सित । कारके इत्य-
 नुवृत्तं प्रथमया विपरिणामते । आन्तुमिष्वनाप्रमीप्सितम् । आन्तु व्याप्तौ, अस्मात्

कर्म १ । ४ । ४२ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसङ्गं स्यात् । कर्तुः किम् ? मापेव्वश्वं वध्नाति । कर्मण ईप्सिता मापाः, न तु कर्तुः । तमव्यग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्य-

सन्नन्तात् 'मतिबुद्धिपूजार्थंभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मनिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्रह-
णात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि पठ्ये । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपा-
सव्यापाराश्रयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणीभूतस्यापारंगेत्यर्थोऽभ्य-
ते, तत् फलितमाह—कर्तुः । ४२ इत्यादिना । क्तप्रत्ययोपात्तवर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् ।
तेन कटं करोति, कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । अग्निः सम्वन्धः । एवं च कर्त्रा
स्वनिवृत्त्यापारप्रयोज्यफलेन सम्वन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति
इत्यत्र विक्रियनुकूलव्यापारः पचर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशोधितलावयवकत्वा-
त्मकं मृदुविशदत्वं विक्रितिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षण-
प्रज्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयो-
धातुः' इति सिद्धान्तः । तथा च तण्डुलानधिभ्रयणादिव्यापारेण विक्रेद्यतीत्यर्थः ।
अधिभ्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविक्रितिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् ।
ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । न च व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम्, केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां
कारकाधिकारादेव तद्भावादिति पृच्छति—कर्तुः किमिति । मापेव्वश्वं वध्नाताति ।
मापेषु भक्षणाय प्रवृत्त्यनुमुखमुदरव्यथाभयासद्गच्छणाच्चिवर्तयितुमन्यत्र वध्नातीत्य-
र्थः । अत्र मापाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणमिति भावः । कर्तृग्रहणे कृते तु नोक्तदोष
इत्याह—कर्मण ईप्सिता मापाः, न तु कर्तुरिति । वन्धनकर्मभूतस्याश्वस्पवात्र मापा
ईप्सिताः, न तु वन्धनकर्तुः, अश्वरक्षणस्यैव तदपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

तमव्यग्रहणं किमिति । तमवन्तमीप्सिततममित्येतत् किमर्थं 'कर्तुर्दृश्यं कर्म' इत्ये-
वास्त्विति प्रश्नः । पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति । पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र भोजन-
रोदन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, न तु केवलं पयः, नापि केवलं ओदनः । न ह्यसौ
केवलपयःपानेन तुष्यति, नापि केवलौदनेन । तथापि यथा शुक्त्रानेव पथोलिप्पया
पुनरोदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रयुदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां
प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्माभूतं भोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं
न तु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तरसंस्कार्यतया उद्देश्यत्वादो-
दनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, न तु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमः, गुणत्वस्य
नानुरोध इति भावः । न च तमव्यग्रहणं किमर्थम् ? कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवास्त्विति
वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र 'माणवकस्य 'वारणायां नामीप्सितः' इत्य-

या गेहं प्रविरातीत्यत्रैव स्यात् । ५३६ अत्रभिहिते २ । ३ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ।
 ५३७ कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं
 भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्यमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च
 प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्-हरिः सेव्यते । कृन्-लक्ष्म्या सेवित ।

पादानस्वनिवृत्त्यर्थत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतद्भारणार्थानामिति सूत्र-
 व्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चित् 'तमग्रहणं किम् ? पयसा ओदनं
 मुष्के' इति ग्रन्थः केवलतमग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यानः । ते भाष्यविस्तरावा-
 द्दुपेक्षयाः । ननु 'अधिशीङ्ख्यासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं स्वयमित्यत
 आह—कर्मग्रहणमाधारेति । अधिशीङ्ख्यत्र हि आधार- इत्यनुवर्तते । इहापि तदनु-
 वृत्तिर्मांभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः । ननु हरिं भजतीत्यादावमभवादेव तदनुवृत्तिर्न
 भविष्यतीत्यत आह—अन्यथा गेहं प्रविरातीत्यत्रैव स्यादिति । हरिं भजतीत्यादौ न
 स्यादित्येवकारार्थः ।

अत्रभिहिते इत्यधिकृत्येति । द्वितीयादि वचसत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया । 'अत्रभि-
 हिते' इत्यनुवृत्तं व्यासष्टे—अनुक्ते इति । हरिं भजतीति । तुष्टयनुकूलपरिचरणात्मक-
 व्यापारो भजेत्यर्थः, पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः । कर्तृनिष्ठपूजनादिव्यापार-
 प्रयोज्यतुष्टिरूपकलाभयत्वाद्हरिः कर्म । हरिनिष्ठतुष्टयनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो
 व्यापार इति बांध., 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात् । क्रिया-
 प्रधानं तिङन्तमिति तदर्थं । एव च हरनिष्ठतुष्टयनुकूलव्यापाराभ्यो देवदत्त इति
 प्रथमान्तविशेष्यकयोघस्ताकिंकसम्मतो नादर्थस्य इति मञ्जूपादौ प्रपञ्चितम् । अभि-
 हिते त्विति । हरिं सेव्यते इत्यादाविति शेषः । प्रथमेवेति । तद्विधावनभिहिताधिकारा-
 भावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकश्चेति भावः । अत्र भाष्ये कटं करोति मी-
 ष्मसुदारं दर्शनीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयया कर्मणोऽभिहि-
 तत्वात् भाष्यादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृतद्वितसमासैरभिधानम्'
 इति परिगणितम् । तत्र प्रायेणेत्यध्याहृत्याह—अभिधानं चेति । समासेरित्यनन्तरं
 विवक्षितमिति शेषः । तिङिति । अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङ्भिधानप्रदर्शनाय । हरिः
 सेव्यते इति । 'ल-कर्मणि' इति कर्मणि लकारः । 'भावकर्मणो' इत्यात्मनेपदम् ।
 तिङन्तेन अभिहितत्वाद्भेदः कर्मणो न द्वितीयेति भावः । हरिं भजतीति वाक्यार्थः ।
 कर्तृकर्मलकारयोरैकरूप एव वाक्यार्थबांध इति वैयाकरणसमयः । कर्तृदिति । तिङ्निव-
 दयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदाहरणसूचनाय । लक्ष्म्या सेवित इति । हरिरिति शेषः ।
 भूते कर्मणि कः, कर्तरि तृतीया । लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्टयाच्चो हरिरिति बो-

तद्वित-शतेन क्रीतः शत्यः । समास-प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचि-
 निपातेनाभिधानम्, यथा-विपवृक्षोऽपि संवर्ध स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । साम्प्रत-
 मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ५३८ तथायुक्तं चानीप्सितम् १ । ४ । ५० ॥

घः । 'सखप्रधानानि नामानि' इति यास्कस्मृतिमनुरुध्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तो-
 पात्तविशेष्यकघोषस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । अत्र सेवितहरेः कर्मणः कृता अभिहित-
 त्वाच्च द्वितीया । तद्वितेति । अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय । शतेन
 क्रीतः शत्य इति । पटादिरिति शेषः । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत्प्रत्ययस्तद्धिनः ।
 अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वाच्च द्वितीया । समासेति । अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदा-
 हरणसूचनाय । प्राप्तानन्द इति । देवदत्तादिरिति शेषः । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यःदिना
 प्राप्तेति कर्तरि क्तः । अन्यपदार्थकर्मणे बहुव्रीहिसमासेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयंनि
 भावः । आनन्दकर्तृप्राप्तिकर्माभूत इति बोधः ।

प्रायेणेत्यस्य फलं दर्शयति—क्वचिदिति । विपवृक्षोऽपीति असांप्रतमित्यत्रा-
 न्वेति । संवर्धेत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चान्वये द्वितीयापत्तेः । तत्र त्वर्थाद्विपवृक्षमिति
 गम्यते । न साम्प्रतमिति विप्रहे नन्त्रापुरूपः । युज्यत इत्यर्थं इति । युजियोगे कर्मणि
 लकारः । औचित्या न युज्यते । औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत् । 'युक्ते द्वे सा-
 म्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयंनि
 भावः । वस्तुतस्तु छेत्तुमिति तुमुन्नत्र दुर्लभः । कृष्णं द्रष्टुं यातोत्यत्रेव क्रियार्थक्रियो-
 पपदत्वाभावेन 'तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियायांयाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'शकृष्टप'
 इत्यादिनापि तुमुन्न, शकादियोगाभावात् । किन्तु 'हृच्छार्थपु' इत्यनुवृत्तौ 'समान-
 कर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् । अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । यथा हृच्छनि
 भोक्तुमित्यादि । एवं च तुमुनः साधुत्वाय इष्यत इत्यध्याहार्यम् । विपवृक्षोऽपि
 संवर्धं छेत्तुमिष्यत इति यत् तदसाम्प्रतम्—अयुक्तमित्यर्थः । एवं चात्रापि तिङ्ग-
 मिहितत्वादेव द्वितीयानिवारणात् तिङ्कृतद्वितसमासैरभिधानम् इति परिगणन-
 वार्तिके प्रायेणेत्यध्याहारो विफल इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । परमोदनं भुङ्क्ते
 इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र गुणभूतपचिनिरूपित्वस-
 त्वशक्तेः कप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां कर्म-
 शक्तिमादाय द्वितीया निर्वाधेति भाष्ये स्पष्टम् ।

ननु यथा बहुपटुरित्यादौ तद्वितेन बहुप्रत्ययेन उक्तत्वात् कश्चिदादयो न भव-
 न्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङ्गदिभिरुक्तत्वात् द्वितीयादयो न भवि-
 ष्यन्ति, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् । किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा
 द्वितीया कृतः कटः इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशया प्रथमया वाधात् । न च कटः

ईप्सिततमवन्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्ममञ्जं स्यात् । प्रामं गच्छन्मूर्त्तं
 सृजति । विषं मुहकते ।

एतच्च इत्यादि प्रथमाया अवकाश इति वाच्यम्, नत्र गम्यामस्तिद्वितीयां प्रति-
 कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अस्तु वा तत्र प्रथमाया अवकाशः । तथाप्युभयोः साव-
 काशाभे परस्वात् प्रथमैव स्यात् । एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत् ? मैत्रम्,
 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्वेष्ययोश्चिन्तनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयाश्च
 एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्विवं बहुवं वा तत्र एकद्विवचनानीति लभ्यते ।
 तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं नत्र द्वितीयेत्येवमर्थः स्यात् ।
 'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं नत्र द्वितीयेकवचनमित्येव पर्यवस्येत् ।
 तथा सति कृतं कटं इत्यादौ ज्ञेन कर्ममाश्रोतावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया द्वितीये-
 कवचनं दुर्वारं स्यात् । न प्रथमाया निरवकाशात् 'शाङ्ख्यम्', 'नीलमिदं न तु रक्त-
 मिथादौ' विशेषणान्तरनिवृत्तितार्यर्थके अस्तिद्वितीयाया अनावश्यकत्वेन तत्र
 प्रथमाया सावकाशात्वात् । नापि तत्र परस्वात् प्रथमैव अविष्यतीति वाच्यम्,
 कर्तृभ्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन । कृद्योगलक्षणपट्टीप्रसङ्गात् । एवं च सङ्ख्या
 विभक्त्यर्थ इति पक्षे 'अनभिहिते' इत्यारम्भस्यम् । यदि तु पञ्चक प्रातिपदिकाः
 इत्यनाश्रित्य कारक विभक्त्यर्थ इत्याश्रीयते तदा कारकस्य कप्रत्ययादिनोक्तत्वात्-
 द्वितीयादिविभक्तिप्रसक्तिः । एकवादिद्विवचनोपश्रय प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया
 प्रथमैव सम्भवति । अतः 'अनभिहिते' इति नारस्यस्यमिति भाष्यकैयटकौस्तु-
 भादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मञ्जूषायामनुसन्धेयः ।

व्यायुक्तं चानाप्सितम् । तथाशाब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिमापेक्षत्वादाह-
 र्त्तमवतनवदिति । पूर्वपूत्रे सच्चिदितरवादीप्सिततममेव सादृश्यप्रतियोगीति भावः ।
 किदयेति । द्वितीयान्यफलमुक्तमित्यर्थः । पूर्वपूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम् । द्वेष्यो-
 पेक्ष्यसङ्ग्रहार्थमिदं वचनम् । तत्र त्वेष्यमुदाहरति—ग्रामं गच्छन्मूर्त्तं सृजतीति ।
 संयोगानुपूलज्यापारः स्पृशेत्तरथ । अत्र स्पृश्यमानस्य त्वस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
 गच्छं स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गच्छादेरिव द्वितीयान्यफल-
 लाभस्यत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति—विषं मुहकते । यदा कश्चिद्वचन-
 वरिगा निगृह्यमाणा विषं भुञ्जे तदेवमुदाहरणम् । भुञ्जेहि सुत्वे प्राचिसस्य गतवि-
 दरमवैशानुकूलं हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः । विषयस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
 ओदनं मुह्ये, इत्यादौ मुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव द्वितीयान्यफल-
 विवरणवेशात्मकलाभस्यत्वात् कर्मत्वमिति भावः । न च 'घातृपर्याप्यकलशादि-
 कर्म' इत्येवास्तु, किमोप्सितानीप्सितयोः । पृथग्ग्रहणेनेति वाच्यम्, आनेमौजवकं

५३९ अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुष्टाच्चपदण्ड्वधिप्रच्छिन्नश्रासुजिमयमुपाम् ।

कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नोहकृत्वहाम् ॥

‘दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युच्यते तदेवाकथितं कर्म’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । वलिं याचते वमुधाम् ।

वारयतीत्यत्र हि ‘वारणार्थानामीप्सितः’ इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्विवक्षित्यर्थं ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इति वक्ष्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहाय ‘तथायुक्तं च’ इति सूत्रमावश्यकमित्यास्तां तावत् ।

अकथितं च । अकथितशब्दं व्याचष्टे—अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं सम्प्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुः इति कारकसप्तकम् । तदेतद्यदा अपादानत्वात् दिविशेषात्मना न विवक्षितं, किन्तु सम्बन्धसामान्यारम्भेनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र नटसम्बन्धि अचणमित्यर्थके नटस्यापि कर्मत्वं स्यात्, तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—दुष्टानिति । वार्तिकार्थसङ्ग्रहश्लोकोऽयम् । अतो व्याचष्टे—दुहादीनामिति । ‘दुह प्रपूरणे’ ‘दुयाच याञ्ज्यायाम्’ ‘दुपचप पाके’ ‘दण्ड-दण्डनिपातने’ सुरादिः, निग्रह इत्यर्थः, इह प्रहणार्थकः, ‘रुधिर आवरणे’ ‘प्रच्छु जीप्सायाम्’ श्लोके प्रच्छीर्यत्रेकार उच्चारणार्थः, इहा निर्देशे तु ‘प्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणप्रसङ्गात् ‘चिञ् चयने’ ‘वृञ् व्यक्तायां वाचि’ ‘शासु अनुशिष्टी’ ‘जि अभिमवे’ ‘मन्य विलोडने’ ‘मुष स्तेये’ इति द्वादशानामित्यर्थः । चतुर्णामिति । ‘णीञ् प्रापणे’ ‘हञ् हरणे’ ‘कृप विलेखने’ ‘वह प्रापणे’ इति चतुर्णामित्यर्थः । कर्मणा यद्युच्यते इति । कर्मयुगित्यस्य न्याह्यानमिदम् । करणे उपपदे कर्मणि वाच्ये ‘सत्सुद्विप’ इत्यादिना क्रिदिति भावः । यद्यपि—

‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नशिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

दुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥’

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पश्चिमथिसुध्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण तेऽपि सङ्ग्राह्या इति कैयटः ।

गां दोग्धि पय इति । चरणानुकूलव्यापारः चरणपर्यायो दुहेरर्थः । चारणात्मकव्यापारप्रयोज्यचरणारम्भकफलाश्रयत्वात्पर्यः कर्म । गांस्तु चरणे अपादानम् । तदपादानत्वंसुपेचय सम्बन्धित्वात्मना गोर्धिवक्षायां कर्मत्वमनेन भवति । ततश्च शेष-

अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । तर्गांऽछतं दण्डयति । ब्रजमव

धृष्टीनिरासे द्वितीया भवति । तद्विदमुक्त भौढमनोरमायाम् — गोसखिवन्ध पय कर्मकं दोहनमर्थं इति । तथा च न माषाणामश्रीयादित्यत्रेण शेषविविध्यायां प्राप्तां यर्ही बाधितुमिदं सूत्रम् । गोरपादानत्वविविध्यायां तु पञ्चम्येष—गोःपयो दोहवीति । गोसकाशात् पयः पारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा पष्टवेव । गोसम्बन्धि यत्पयः तत् पारयतीत्यर्थः । एवमप्रेऽप्युद्यमिति प्राचीनमतानुसारी पश्याः । घन्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवर्त्तितं किन्तु कर्मत्वेनैव विवर्त्तितम् अकथितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वोद्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् बोधोऽपि सथैव । एवं च गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकं च दोहनमित्येव बोधः । अवधे सकाशाद् द्रवद्रव्यविभागो हि चरणम् । तच्च गोपनिष्ठस्यापारप्रयोज्यम् । एवञ्च कर्तृभ्यापारप्रयोज्यचरणारमकविभागविशेषाश्रयत्वात् गोः पयस्य पूर्वसूत्राभ्यां कर्मावमस्यैव । अतः उभयकर्मकबोध एव युक्तः, न तु सम्बन्धित्वेन गोर्बोधः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अकथितम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैपर्ययाशङ्क्य ईप्सितभाष्यस्याप्यनेनकर्मसंज्ञायां 'वारणार्थानाम्' इत्यस्यानवकाशनया अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपादानसंज्ञायां प्रामायां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारम्भस्यम् । सतश्च द्वेष्योपेक्ष्य सङ्ग्रहाय 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इत्यारम्भस्यमिति समाहितम्—

‘एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजन कर्मसंज्ञायाः ॥

यत्त कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च नस्य सिद्धवर्धम् ।

ईप्सितमेव तु यस्यात्तम्य भविष्यायकथितेन’ ॥

इति श्लोकद्वयेनेति शब्देन्दुश्लोके स्थितम् । 'एतेन कर्म' त्यादिभाष्यार्थानु-
कैयटे भाष्यप्रद्वीपोद्घोते च स्पष्ट इत्यास्ता तावत् ।

बलि याचते वसुधामिति । हरिरिति शेषः । बलिर्नामासुरविशेषः । मह्यं देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मह्यं देहीति शब्दप्रयोगरूपस्यापार इति यावत् । बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत् इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविविध्यायां द्वितीयेति नभ्याः । प्रार्थनारूपस्यापारजम्बदाने जनकतया आश्रयत्वात् । बलिमम्बन्धि यद् वसुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत् इत्यर्थं इति तु प्राचीनाः । अविनीतं विनयं याचत इति । अम्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद् बलवान् अविनीतः दुर्बलं कश्चिद् बाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमम्युपगमं प्रार्थयत् इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविविध्यायां द्वितीयेति नवीना । अविनीतसम्बन्धितमम्यु-

रुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं

पगममिति तु प्राचीनाः । तण्डुलानोदनं पचतीति । विक्रियनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । ततोदकप्रस्वेदनजनितप्रशियिलावयवकृत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्रितिः । तथा ओदनाख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यन् इति स्थितिः । तत्र शियिलावयवसंयोगविशेषारिमिका विक्रितिः समवायमभ्यन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जन्यजनकभावेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुल-समवायिकारणिकां तस्ममेतान्मोदनजनिकां विक्रितिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारफलं विक्रितिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म । ताद-शोदनजनिकां विक्रितिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् । तण्डुलानां गुणकर्मत्व-मिति तद्विषयायां द्वितीया । तण्डुलसम्बन्धिनामोदनजनिकां विक्रितिं निर्वर्तय-तीति तु प्राचीनाः ।

गर्गान् शतं दण्डयतीति । दण्डघातुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः । ताडनादिना गर्ग-भ्यः सुवर्णशतं गृह्णानीत्यर्थः । ताडनादिव्यापारप्रयोज्य ग्रहणविषयत्वात् शतं प्रधानं कर्म । गर्गानाम् तु तद्ग्रहणावधिर्वात् गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य पर-स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम् । तत्र स्वस्वनिश्लेषे गर्गानामवधिर्वापादनत्वम्, ग्रहणघटकतादृशविश्लेषप्रतियोगिभूतस्वस्वाश्रयत्वात् कर्मत्वं च । तत्रापादानत्वम्-नादृश्य कर्मत्वविषयायां द्वितीया । गर्गसम्बन्धिकमिति तु प्राञ्चः । ब्रजमवरुणद्धि गामिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणचिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिधा-नादिव्यापारो रुचेरर्थः । गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं ब्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति ब्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तस्थित्याश्रयतया कर्मत्व-विवक्षायां द्वितीया । ब्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थः । इति प्राचीनाः । माणवकं पन्थानं पृच्छतीति । जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिज्ञापादिरूपव्यापारः पृच्छेरर्थः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म । तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म । माणव-केन पन्थानं ज्ञानुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षयां द्वितीया । पथिविषयकं माणवकसम्बन्धि ज्ञानमिच्छतीत्यर्थः इति प्राञ्चः । वृक्षमवचिनोति फलानोति । वृक्षात् प्रचयाव्य फलान्पादत्त इत्यर्थः । प्रचयाव्यादानानुकूलव्यापारो लो-ष्टपहारादिरूपः अवपूर्वकविषयातोरर्थः । तत्र प्रचयाव्यादानविषयत्वात् फलानि । प्रधा-नकर्म । प्रचयावधिर्वाद् वृक्षोऽपादानम् । तस्यापादनत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रचयावधिर्वात् कर्मत्वात् प्रचयवस्य विभागस्य द्विनिष्ठात्वात् । वृक्षसम्बन्धि यत् प्रचयुतफलादानं तत् करोतीत्यर्थं इति प्राचीनाः । माणवकं कर्म

धर्मं व्रते-शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । मुधा क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजो नयति—हरति—वर्षति—वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं

व्रते शास्ति वेति । बोधनानुकूलव्यापार 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यादिशब्दप्रयोगात्मेको व्रतोऽर्थः । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्यबोधविषयत्वात्प्रधानकर्म । बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रेयमाणत्वान्माणवकः सम्प्रदानम् । तस्य सम्प्रदानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयायां द्वितीया । धर्मविषयकं माणवकसम्बन्धिनं बोधं जनयतीत्यर्थः इति तु प्राञ्च । शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः इतरत् प्राञ्चत् ।

शतं जयति देवदत्तमिति । जि अभिभवे । ग्रहणानुकूलतादनादिव्यापारो जयतेत्यर्थः । गगान् शतं दण्डयतीतिवद् व्याख्येयम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । 'मन्थं विलोडने' । द्रवद्रव्यगतसारोद्भवानुकूलः मन्थनदण्डभ्रमजनितसङ्क्षोभात्मक आस्फालनपर्यायो व्यापारो मन्थैत्यर्थः । क्षीरोद्धेः सकाशात् सुधां मन्थनदण्डभ्रमणेनोद्भावयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्योद्भवाश्रयत्वात् सुधां प्रधानकर्म । क्षीरोद्धेस्तु उद्भव

स्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयादानानुकूलः स्वाभ्यज्ञातो निशासञ्चारमितिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुपेक्ष्य । व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वादानाश्रयत्वाद्भूत प्रधानकर्म अपनयनावधिराद् देवदत्तोऽपादानम् । अपादानत्वमनादित्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयायां द्वितीया । शतकर्मकं देवदत्तसम्बन्ध्यपनीयादानं करोतीत्यर्थः इति तु प्राञ्चः । ग्राममजो नयति । ग्रामे भजां प्रापयतीत्यर्थः । णीञ् प्रापणे । देशान्तरसंयोगानुकूलञ्चलनगमनपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः, न तु देशान्तरसंयोगमात्रम् । ग्रामं प्रति चलनदृश्यामेव प्राप्नोति । गच्छतीति प्रयोगदर्शनात् । चलनेन संयोग जाते ग्रामं गता प्राप्ते स्वेव दर्शनात् । ताराशप्रापयत्युकूलो वृण्ढोऽमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकयोग्यमार्गसंयोजनादिरूपव्यापारो नाधातोरर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगतदनुकूलगमनोपयाश्रयत्वाद्भा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वात् ग्रामोऽधिकरणम् । अधिकरणत्वमनादित्य ग्रामस्यापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयायां द्वितीया । भजाकर्मकं ग्रामसम्बन्धि नयनमित्यर्थः इति तु प्राञ्चोना । एवमेव ग्राममभजा हरति कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम्, तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् भजाचलनं वाहकद्वारकं, ताराचलनानुकूलव्यापारः स्वन्धग्रहणादिरूपो हरतेत्यर्थः । रज्जुबन्धनादिन

संज्ञा । बलिं भिक्षते वपुषाम् । माणवकं धर्मं भाषते - अभि व्रते - चत्तोत्यादि । कारकं किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽप्यवा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' (वा ११०३-११०५) । कुरु स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

बलाञ्जालनं कृपेरर्थः । शकटाधारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्तयनुकूलो बहै-
र्यं इति विशेषः ।

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति । कैयटादिभिस्तथा व्याख्यातत्वाद्दिति भावः । तथा च एतदर्थकधारान्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मकारवं लभ्यते । वस्तुनस्तु भाष्ये याचिरुचोत्याद्यु-
दाहतरलोकद्वयपरिगणिताः दुहियाचिरुचिप्रच्छिभिच्चिचिन्मशासय इत्यष्टावेव धा-
तवो द्विकर्मकाः, न तु पविदग्धिजिप्रमृतयस्तदयहिर्मूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं
सम्भवेत्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये याचिप्रहणेनैव सिद्धे भिच्चिप्रहणवै-
यर्थ्यात् । नन्वेवं सति अहमपोदमचोद्यं चोद्ये इति 'तद्राजस्य बहुषु' इति सूत्रस्य-
भाष्यविरोधः । तत्र हि सुदघातुः चौरादिकः प्रच्छिपर्यायः, कर्मणि लट्, उत्तम-
पुरुषैकवचनम् । अमपद्यमहं पृच्छये इत्यर्थः । अत्र सुद्वेद्विकर्मकत्वदर्शनात् सार्थनिब-
न्धनेयं सम्भेति । विज्ञायत इति चेत् ? न, तावता सुदघातोपरि द्विकर्मकत्वलाभेऽपि
तदन्येषां द्विकर्मत्वे मानामावात् । अत एव 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रभाष्ये,
'द्वयर्थः पचिः तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलान्विकलेद्यद्योदनं निर्वर्तयतीति गम्यते ।
तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते' । ओदनं पच-
तीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विकलेद्यतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सित-
तममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचरेतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भा-
ष्यपरिगणितवहिर्मूतघातूनामन्तर्भावित्प्यर्थकत्वं एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देन्दुशे-
खरे स्थितम् ।

ननु कुरुस्वपिति देवदत्तः, मासमास्ते इत्यादौ कुर्वादेरनुदेश्यत्वात् 'कर्तुरीप्सि-
ततमम्' इति कर्मत्वं न सम्भवति, कर्तुरेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात् 'तथायुक्तम्'
इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—अकर्मकधातुनिरिति । ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽव-
न्त्यादिवपरोऽत्र देशशब्दः, न तु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपित्तीत्यत्र न द्वितीया ।
अत्र च 'अधिशीलस्यासां कर्म' इति लिङ्गम् । अन्यथा 'अधिज्ञेते अचित्तिष्ठति अष्यास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः' इत्यत्राप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति-
कुरु स्वपिति । देवदत्त इति शेषः । कुरुषु निद्रां करोतीत्यर्थः । देवदत्तात् न
पृतीया, सिद्धा अभिहितत्वादिति भावः । कुर्वादिशब्दाः जनपदविशेषेषु स्वभावा-
दित्येवबहुवचनान्ताः । मासमास्ते इति । मासस्याधिकरणसंज्ञां चाधित्वा कर्मत्वम् ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयञ्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गति—इत्यादि किम् ? पाचयत्यौदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ।

‘क्रमेणोदाहरति—शत्रुनिति । शत्रूनगमयत् स्वर्गम्’ इति गत्यर्थकंस्योदाहरणम् । शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं स श्रीहरिर्मै गतिरित्यन्वान्वयः । अत्र गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः, स्वर्गस्तु कर्म । ण्यन्तावस्थायां तु णिज्वाच्यां प्रयोजकव्यापारार्थिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता । शत्रवस्तु कर्म, शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात् । एवञ्च हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः । प्रयोजककर्तुर्हरिः शब्दं प्राधान्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति । शत्रूणां तु अन्याधीनस्वर्गप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव । शेषित्वलक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः । तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सरवात् तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । णिज्यर्थाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति, तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति । तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वञ्च, किन्तु कर्तृत्वमेव । तदेतत् ‘हेतुमति च’ इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । उक्तं च हरिणा—‘गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ।’ इति । स्वधमणेति तृतीययत्पर्यः । एवं च स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यस्त्रिष्टो व्यापारः स श्रीहरिर्मै गतिरिति वाक्यार्थः । एवमग्रेऽप्युक्तम् । वेदार्थं स्वानवेदयदिति । बुद्धयर्थघातोद्दाहरणम् स्यशब्दः आःसीयपरः, स्वे स्वकीयाः विधिप्रमुखाः वेदार्थमविदुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेपां प्रयोज्यकर्तृणां कर्मत्वं । आशयञ्चामृतं देवानिति । प्रयवसानार्थस्य उदाहरणम् । देवा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । वेदमध्यापयद्विधिमिति । शब्दकर्मणः उदाहरणमेतत् । विधिः ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिः अध्यापयदित्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तृविधेः कर्मत्वम् । आसयत्सलिले पृथ्वीमिति । अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले पृथ्वीं आस्ते, तां हरिरासयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्याः कर्मत्वम् । यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः ।

‘नीवद्योने’ (वा ११०९) । नाययति, बाहयति वा भारं मृत्येन । ‘नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनियेषः (वा १११०) । बाहयति रथं बाहान्सूतः । ‘आदिखाद्योने’ (वा ११०९) । आदयति, खादयति वा अन्नं बटुना । ‘भक्षेरहिंसार्यस्य न’ (वा ११११) भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्यस्य किम् ? भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् । ‘जल्पतिप्रभृतोनामुपसङ्ख्यानम्’ (वा ११०७) । जल्पयति भाषयति

नीवद्योनेति । णीञ् प्रापणे, बह प्रापणे, ह्यनयो. ष्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः ‘गति-
बुद्धि’ इत्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । नाययति बाहयति वेति । मृत्यो मारं नयति
बहति वा, सं प्रेरयतीत्यर्थः अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य गिरप्रकृत्यर्थं नयनं बटुन च
प्रति कर्तुः प्रयोजकस्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते गिरप्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरप-
चादत्वेनात्रस्थानात् तृतीया बोध्या । यद्यपि नीवद्योः प्रापणमर्थं, तथापि गत्यनुकू-
लभ्यापारार्थके प्रापणे भतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः ।
नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनियेष इति । एवञ्च तत्र प्रयोज्यकर्तृकस्य ‘नीवद्योने’ इति प्रति-
षेधस्याभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम् । बाहयतीति । बाह्य
अथा बहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः । ‘नियन्ता प्राप्तिता यन्ता सूत. चत्ता च
सारथि’ इत्यमरः । ‘बहन्ति बलीवर्दा. यवान्, बाहयसि बलीवर्दान् देवदत्त’ इति
भाष्योदाहरणात् नियन्ता पशुप्रेरक एव विवक्षितः । आदिखाद्योनेति । अद् भक्षणे,
खाद् भक्षणे, अनयो. प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यवसानार्थक
त्वात् प्राप्तिः । आदयति खादयति वेति । अस्ति खादति वा अन्नं बटुः, सं प्रेरयती-
त्यर्थं । भक्षेरिति । अहिंसार्यकस्य भक्षघातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमि-
त्यर्थः । ननु ‘गतिबुद्धि’ इति सूत्रे अणौ कर्तुं णौ कर्मत्वमुक्तम् । भक्षघातुस्तु सुरा
दिवात् नित्यं स्वार्थिकष्यन्तः । तस्याणिकतां नास्येव । अतस्तस्य कर्मत्वनिषे-
धोऽनुपपन्नः, भक्षप्रकृत्यादिति चेत् ? न, अत एव निषेधादिवात् ‘गतिबुद्धि’ इति
सूत्रे गिरप्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात् । एवञ्च हेतुमणिषि अनुत्पत्ते सति अण्य,
न्तभक्षिधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्तुं हेतुमण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थं
पर्यवस्यतीति न दोषः । भक्षयत्यन्नं बटुनेति । सुरादिष्यन्तात् भक्षघातोर्हेतुमणिषि
पूर्वगोर्लोपे हेतुमण्यन्तात्तिवादाौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवञ्च भक्षयत्यन्नं बटुः,
खादतीत्यर्थः । सं प्रेरयतीति ष्यन्तास्वार्थः । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति । चेत्रे
प्ररूढमलुने सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रक्षजीवत्वात् तद्गणने हितै-
वेति भावः ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । पूतेषामणौ यः कर्ता स णौ कर्म इत्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
जल्पयति भाषयति वेति । धर्ममिति शेषः । पुत्रो धर्मं जल्पति, भाषते वा, सं देवदत्तः

वा घर्म पुत्रं देवदत्तः । दृशेय' (वा ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव प्रहृणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन । 'शब्दायतेन' (वा ११०५) । शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः ।

प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावाद्ब्रह्मणम् । न च शब्दनक्रियार्थस्यादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्माकर्मकाणा' मित्यस्य शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवदस्यादीनां संग्रहः । आप्ये तु 'के पुनर्लपतिप्रभृतयः, जल्पति विळपति आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके । उदाहरणमात्रप्रदर्शनमित्यन्ये । दृशेयेति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' अस्याप्यणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । दर्शयतीति । हरिं भक्ताः पश्यन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । ननु दृशेर्द्विविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह—सूत्रे इति । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे बुद्धिमहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद् ज्ञाने, ज्ञा स्वबोधने' इत्यादीनामेव प्रहणम्, न तु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृशेश्च' इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृशेश्च' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रमङ्गात् । तेनेति । ज्ञापनेनेत्यर्थः । स्मरति जिघ्रतीत्यादौनामिति । आदिना प्रेक्षते इत्यादीनां संग्रहः । स्मारयतीति । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः ।

शब्दायतेनेति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दचैर' इत्यादिना क्यञिः, 'अकृतसार्वधातुकयोः' इति दीर्घ, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुस्ये शितपा निर्देशोऽप्यम् । शब्दायेति क्यञन्तधातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः । शब्दाययति देवदत्तेनेति । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्यकर्तृत्वमादाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं निरस्यति—धात्वर्थेति । शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यञन्तस्य धातोरर्थः । एवं च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतः शब्दायेति क्यञन्तधातुरकर्मकः, 'धात्वर्थसहितभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च 'शब्दाययति सैनिकै रिपून्' इति कर्म प्रयुक्तानाः परास्ताः । ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमालयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तृत्वः कर्मत्वं न स्यात् । आसघातोर्गत्यादिष्वनन्त-भावात् । न चाकर्मकत्वात्तदन्तर्भाव इति वाच्यम्, अकर्मकत्वात्तुभिर्योगे' इति मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वात्सम्भवात् । किं च छोदनादिकर्मणः यद्विषयाणां

येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि ।
तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति । 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

५४१ हृक्कारान्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ हृक्कारणौ यः कर्ता षणो वा

कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा मृत्यं-मृत्येन वा कटम् । 'अभिवादिदृशो
रात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (वा १११४) । अभिवादयति दर्शयते देवं भक्तं भक्ततेन

वा । ५४२ अधिशीङ्स्याऽऽसां कर्म १ । ४ । ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेपामाधार

कर्म स्यात् । अधिज्ञेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । ५४३ अभि-
निविशश्च १ । ४ । ४७ ॥ अभिनीन्येतत्सहातपूर्वस्य विशनेराधारः कर्म स्यात् ।

अभिनिविशते सन्मार्गम् । 'परिक्रयणे सम्प्रदानम्—' (सू ५८०) इति मृतादिह

देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तृदेवदत्तस्य कर्मत्व
स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिवन्तर्भावादित्यत्र आह—येषामिति । इदं च
प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

हृको । हा च का च हृकरी तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति । हरति
करोति वा कर्तं मृत्यं, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तृत्वस्य कर्मत्वविकल्पः ।
हृक्कारण्यर्थादिवन्तर्भावाद्प्राप्ते विभाषेयम् । हृक्कारण्यन्तरे तु प्राप्तविभाषा ।
अभ्यवहारयति सन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । अत्र अभ्यवह-
रतेर्भङ्गार्थत्वात् विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तः । अभिवदतीति । हेतुमण्यन्तस्या-
मिपूर्वकवद्घातोर्दंशप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपद्दिनोऽगौ कर्ता णो कर्म वेत्यर्थः ।
अभिवादयते इति । अभिवदति नमस्करोति देवं भक्तं, तं गुरुं प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तृ-
गामिनि फले 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तृत्वः कर्मत्वविकल्पः ।
अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । परयति देवं भक्तं,
त गुरुः प्रेरयति । दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञान-
सामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम् । तथापि 'दोश्च' इति निरर्थं प्राप्ते विकल्पः ।

अधिशीङ्स्याऽऽसां कर्म । शीङ्, स्या, आस् पर्यां ह्रन्त् । अधिपूर्वाः शीङ्स्यासः
इति विग्रहे शाकपाथिवादिस्वाद्युत्तरपदलोपः । तदाह—अधिपूर्वागामिति । अधिकरण-
सज्ञापवाद्योऽयम् । अधिज्ञेते इति । अधिज्ञेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः,
अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु ससम्पर्कमाधारस्य चोत्कर्कः । वैकुण्ठे
ज्ञेते तिङ्स्यास्ते वेत्यर्थः । अभिनिविशश्च । आधार इति कर्मति चानुवर्तते । अभि-
नीति संघातग्रहणम् । तदाह—अमीनीत्येगत्सहातपूर्वस्येति । अभिनिविशते सन्मार्गमिति ।
आप्तव्यवहित्यर्थः । अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत् । नन्वेवं सति पापेऽभिनिवेशः

मण्डूकस्तुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न-पापेऽभि-
निवेशः । ५४४ उपान्वध्याङ्क्सः १ । ४ । ४८ ॥ उपादिपूर्वस्य षसतेरा-
धारः कर्म स्यात् । उपवसति-अनुवसति-अधिवसति आवासति वा वैकुण्ठं हरिः ।
'अभुक्त्यर्थस्य न' (वा १०८७) । वने उपवसति ।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽत्रेदितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥' (वा १४४४)

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णामक्तम् । उपर्युपरि

इत्यत्रापि कर्मत्वात् द्वितीया- स्यादित्यत आह—परिक्रयणे इति । 'परिक्रयणे' इति
सूत्रादन्वयतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् कचिन्नेत्यन्वयः । तर्हि
अभिनिवेशात् सन्मार्गमित्यत्रापि विकल्पः स्यादित्यत आह—व्यवस्थितेति । ननु
'परिक्रयणे' सम्प्रदानमन्यतरस्याम्, आधारोऽधिकरणम्, अधिशीङ्घ्यासां कर्म,
अभिनिवेशश्च' इति सूत्रकर्मः । 'तत्र अभिनिवेशश्च' इत्यत्र कथमन्यतरस्यां ग्रह-
णानुवृत्तिः, 'आधारोऽधिकरणम्' 'अधिशीङ्घ्यासां कर्म' इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावा-
दित्यत आह—मण्डूकस्तुत्येति । सुष्यमिति शेषः । मण्डूकाः यथा मध्ये पदानि सन्त-
तमप्रपिपन्त एव उष्णस्य गच्छन्ति तद्गदनुवर्त्येत्यर्थः । 'एवमेव अभिनिवेशानाम्'
इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । उपान्वध्याङ्कवतः । उप अनु अधि आङ्
इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्कपूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिबादित्वात् समासः ।
तदाह—उपादिपूर्वत्येति । उपवसतीत्यादि । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गाः आधारत्व-
द्योतकाः । अत्र 'वसेरर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तप्रार्थशाब्दो निवृत्तिव-
चनः । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।' इत्यमरः । भोजनस्यार्थः निवृत्तिर्य-
स्मात् प्रतीयते सः अर्थस्य, भोजननिवृत्तिवाचकस्य अशेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध
इति यावत् । तदेतदर्थतः सङ्गच्छति—अभुक्त्यर्थस्य नेति ।

अथोपपदविमक्तयः । उभसर्वतसोरिति । वार्तिकम् । उभयशाब्दसर्वशब्दप्रकृतिकत-
सन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः । धिगिति । धिक्शाब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया
कार्या । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यव्ययस्वामुपो लुक् । उपर्यादिष्वित्यनेन 'उपर्यप्यध-
सस्तामीप्ये' इति सूत्रोपात्तान्यस्ययानि गृह्यन्ते । आत्रेदितान्तेष्विति । द्विसकस्य पर-
मात्रेदितम् । तदन्तेषु कृतद्विवचनेष्विति यावत् । तथा च कृतद्विवचनेषु उपर्यादिषु
त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः । तत इति । उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत
इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपा इति । कृष्णस्य पार्श्वेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात् ।
तसिः । 'उभयोऽन्यत्र' इत्यवचनं । चङ्चय द्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु

लोकं हरिः । अभ्यधि लोकम् । अघोऽघो लोकम् । 'अमितःपरितः समयानिकपा-
हाप्रतियोगेऽपि' (वा १४४२—१४४३) । अमितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् ।
ग्रामं समया । निकपा लङ्गाम् । हा कृष्णामकम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । 'बुभु-
क्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' । ५४५ अन्तराऽन्तरेण युक्ते २। ३। ४ ॥ आभ्या-
योगे द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । चिक् कृष्णामकमिति । चिक् निन्दायाम् । कृष्णामकस्य
निन्देत्यर्थः । केचित्तु कृष्णामक्यो निन्द्य इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । चिक्कू-
ल्लेत्यत्र तु निचिदाचरणमित्यप्याहार्यम् । उपसृपतीति । 'उपसंभ्यधसस्सामीप्ये' इति
द्विवचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः । अथवाति । लोकस्य समीपदेशे
हरिरस्तीत्यर्थः । अथोऽव इति । लोकस्य समीपे अघो हरिरस्तीत्यर्थः । अमितः परित
इति । 'ततोऽन्वत्रापि हरयते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति
शेषः । अमितः कृष्णमिति । गोपा इति शेषः । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । परितः
कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । 'पर्युमिभ्यां च' इति तसिल् ।
ग्रामं समया निकषेति । समया निकपा इति च आकारान्ते अभ्यये ग्राममित्यस्य
प्रत्येकमन्वयः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । 'निकषान्तिके' 'समयान्तिकमभ्ययोः'
इति चामरः 'विलङ्घ्य लङ्घं निकषा हनिष्यति' इति भाष्यः । हा कृष्णामकमिति ।
हा इत्याकारान्तमभ्ययं श्लेदे । 'हा विपादशुगातिषु' इत्यमरः । तवाह—तस्य
शोच्यत इत्यर्थः इति । कृष्णामकं शोषय इत्यर्थं इत्यन्ये । प्रतियोगमुदाहरति—
बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्य किञ्चिदपि न स्फुरतीत्यर्थः । 'मा दीप्तौ' इह तु उपसर्ग-
बलात् स्फुरणे वर्तते । ततो लक्षणाद्वावृत्तेः प्रतेनं कर्मप्रवचनीयावम् । एवं च
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन शतार्थत्वं न भवति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते । अन्तरा इत्याकारान्तमभ्ययं न तु टाद्यन्तम् । अन्तरेणोप-
प्यभ्ययमेव, न तु तृतीयान्तम् इति भाष्ये स्थितम् । अन्तरा त्वां मां हरिरिति । तव
च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः । 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः । अन्तरेण हरिमिति । द्वरेवर्जने
सुखं नास्तीत्यर्थः । 'पृथिविदान्तरेणतं हिरक्वाना च वर्जने' । इत्यमरः । किमन्-
योः अन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची । अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ।
अथ अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वाद्भ्यद्यत्वाभावात् तद्योगे द्वितीया । न चैवं सति
'हलोऽनन्तराः सयोग' इत्यत्र 'द्वयोर्द्वैवान्तरा कश्चित्' इति भाष्यप्रयोग' क्यमिति
सङ्गमम्, मभ्यत्वनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णयं तत्र द्वितीया । ययोस्तु न तद्वि-
र्णचस्त्वत्र सम्बन्धसामान्ये बह्वेव भवति, युक्तप्रहणादिति कैवटः ।

५४६ कर्मप्रवचनीयाः १ । ४ । ८३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५४७ अनुलक्षणे १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्येऽनुकृतसञ्ज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसञ्ज्ञापवादः । ५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २ । ३ । ८ ॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात् । पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीया अनेन बाध्यते । 'लक्षणेत्यम्भृत—' (सू १४२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञावि-

कर्मप्रवचनीयाः । इत्यधिकृत्येति । 'प्राग्भीश्वराक्षिपाताः' इति पर्यन्तमिति द्योत्यम् । अनुलक्षणे । लक्षणे द्योत्ये इति । लक्षणलक्षणभावसम्बन्धे द्योत्ये इत्यर्थः । लक्षणे इति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञ इत्यर्थः । लक्षणे ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तदा हेतुभूतं विवक्षितम्, न तु वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युद्विहितवत् चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेत्यम्' इत्येव सिद्धेरिति वक्ष्यते । गत्युपसर्गसञ्ज्ञापवाद इति । अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञेति सूचितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इति महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थत्वम् । कर्मेति क्रियोच्यते; तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुलकादनीपरप्रत्यया, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किं तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति । एवं च अनुप्रायादिषु क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य द्योत्यत्वेन धन्वयात् तत्र गत्युपसर्गः सञ्ज्ञयोः प्राप्तिर्घोष्या ।

कर्मप्रवचनीय । युक्ते इति भावे क्तः । तदाह—एतेन योगे इति । पर्जन्यो जपमन्विति । कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र वृष्टिकाल उपदेश्यः, स च दुर्ज्ञानत्वात् शास्त्राग्रं प्रति द्विकलश्चन्द्र इतिवत् प्रज्ञानं किञ्चिदवलम्ब्यैव ज्ञाप्यः । जपोऽत्र प्रधानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति सम्भवति । हेतुभूतजपो शास्त्र लक्षणम् । हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तिव्यवहितम् । एवं च वर्षहेतुभूतवरुणजपोत्तरकाले पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति । तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं चेति द्वयं द्वितीयार्थः । तदुभयमनुना द्योत्यते । लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । जपशानेन तदुत्तरकालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः । तदाह—हेतुभूतेति । अनभिहिताधिकाराच्च पर्जन्यात् तृतीया, तस्य तिल अभिहितत्वात् । ननु हेतुत्वांशस्य कथमिह लाभः, 'अनुलक्षणे' इत्यत्र तदनुपादानात् । एवं च हेतुत्वाविवक्षायां वृत्तमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र 'अनुलक्षणे' इति सावकाशम् । 'हेतौ' इति तृतीया तु धनेन कुलमित्यादौ सावकाशा । पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम् । तत्र परत्वात् हेतुतृतीयैव स्यादित्यत्र आह—परापीति । 'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः । पुनः सञ्ज्ञेति । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र 'अनुलक्षणे' इत्यस्य न प्रयोजनम्,

धानसामर्थात् । ५४९ तृतीयार्थे १ । ४ । ८५ ॥ अस्मिन्द्योत्येऽनुकसञ्ज्ञ-
स्यात् । नदीमन्ववसिता रेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । यिन् बन्धने' कः ।
५५० हीने १ । ४ । ८६ ॥ हीने द्योत्येऽनु प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना
इत्यर्थः । ५५१ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७ ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपेय-
व्यर्थं प्राकसञ्ज्ञ स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने-उप हरिं सुरा' । ५५२

'लक्षणेयम्' इत्येव सिद्धेः । ततश्च 'अनुलक्षणे' इत्यारम्भसामर्थात् हेतुभूते लक्षणे
अनोः कर्मप्रवचनीयावलक्षण्या द्वितीयया हेतौ तृतीया वाच्यत इति विज्ञायते ।
इत्यर्थः । ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति ।

तृतीयार्थे । अनुरित्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम् । अस्मिन् द्योत्ये इति ।
'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन
कर्तृकरणे न गृह्येते, रामेण हरेणानुहतो बालीत्पत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्ब-
लीयसी' इति न्यायेन तृतीयया एव प्रवृत्त्या अस्या संज्ञायाः फलाभावात् । नापि
'येनाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव वाचकत्वात् । तदाह—
नद्या सह सम्बद्धेति । साहित्यं द्वितीयार्थं, अनुस्तद्योतक इति भावः । ननु अवसि
तशब्दस्य अवपूर्वात् 'यो अन्तकर्मणि' इति धातोरुत्पन्नत्वात्कथमुक्तार्थलाम इत्यत
आह—विषय बन्धने क इति । उपसर्गबलेन सम्बन्धवृत्तेरस्मात् कप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र
षट्कार्यं पुनः पुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तर्कं न लक्षणम्, किन्तु सकृत् ज्ञापकमपि ।
यथायं कर्मण्डलुना भवान् अद्राशीत्, स छात्र इति सकृदेव हि कर्मण्डलुपाणिर्दृष्टः,
तस्य कर्मण्डलुलक्षणमिति 'अनुलक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन व्याप्यारमकलि-
ङ्गमेवात्र लक्षणमिति न भ्रमितव्यम् । हीने । हीने द्योत्ये इति । निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः ।
हीन इति भावे कः । 'ओहाक स्याते' इति धातोरोदितत्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठा-
नत्वम् । अनु प्राग्वदिति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञ इत्यर्थः । अनुहरिं सुरा इति । अत्र निरु-
ष्टभावोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः । तदाह—हरेर्हीना इत्यर्थः इति । हरेरिति षष्ठी प्रतियो-
गितायाम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः । उपोऽधिके च । चकारात् हीने इति
समुच्चीयते तदाह—अधिके हीने चेति । अधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । प्राकसंज्ञमिति ।
प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—
अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति । 'यस्माद्दधिकम्' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी
वक्ष्यत इत्यर्थः । हीने इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति बोधः । उप हरिं सुरा इति ।
हरेर्हीना इत्यर्थः ।

लक्षणोत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्वः १ । ४ । १० ॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसङ्घाः स्युः । लक्षणे-वृक्षं प्रति-परि-अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने-भक्तो विष्णुं प्रति-परि-अनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्-वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा सिद्ध्यति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् पत्वम् । एषु किम् ? परिषिद्ध्यति । ५५३ अभि-

लक्षणोत्थंभूत । लक्षणं ज्ञापकम् । अयं प्रकारः इत्थं, तं, प्राप्तः इत्थंभूतः, तस्या-
ख्यानमुपपादकमित्यंभूताख्यानम् । भागः स्वीकार्योऽशः तस्वामी विवक्षितः ।
व्याप्तुं कारस्न्येन सम्बन्धुमिच्छा । वीप्सा । लक्षणं च इत्थंभूताख्यानं च भागश्च
वीप्सा चेति इन्द्राद्विषयसप्तमी । तदाह—एषिविति । एष्वर्थेषु शोत्येष्विविति तु नाश्रि-
तम्, व्याप्तुमिच्छायास्तदुद्योत्यार्थत्वाभावादिति भावः । लक्षणे इति । उदाहरणं
वक्ष्यते इति शेषः । वृक्षं प्रतीति । लक्ष्यलक्षणभानसम्बन्धो द्वितीयार्थः । स च प्रत्य-
यादिद्योत्यः । वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविनष्टा विद्युत्,
तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव । तथा च वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽस-
त्वेन प्रत्यक्षाभावादनुमेया सा । तत्तत्र प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युज्ज्ञानात् वृक्षो लक्ष-
णम् । इत्यम्भूताख्यान इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । भक्तो विष्णुं प्रतीति । भज
सेवायाम् । भक्तिरस्यस्येति भक्तः, मत्वर्योयोऽर्शभाद्यच्च, विषयतासम्बन्धः प्रत्या-
दिद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः । अत्र
भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थंभूतः तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्य-
त्वाद्विषयतासम्बन्धस्तदुत्पादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम् । भागे इति । उदाहरणं
वक्ष्यत इति शेषः । लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । स्वामित्वं द्वितीयार्थः प्रत्यादिद्यात्यः । तदाह—
हरेर्भाग इत्यर्थः इति । हरेः स्वभूतेति यावत् ।

वीप्सायाभिति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्विर्वचनम् । अत्र सन्वाच्या इच्छा स्वरूपवती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा
च कारस्न्येन सम्बन्धात्मिका । तथा च प्रकृत्यर्थागतकारस्न्येभ्यो व्याप्तिः सा यद्यपि
द्विर्वचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तदुद्योत्यत्वमपि । तथा च क्लृप्तं वृक्षं सिद्ध-
तीत्यर्थः । व्यक्तिकारस्न्यमिह विवक्षितम्, न स्वययवकारस्न्यमिति 'नित्यवीप्सयोः'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञयेत्यत आह—अत्रेति । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम् ।
अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया वाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति
शब्दं न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिद्ध्यतेः सस्य
शब्दं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्ध्यति,

रमागे १ । ४ ९१ ॥ भागवर्गे लक्षणादावभिवक्षसकृद्वा स्यात् । हरिमभि वर्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र ममामिष्यात्तदी-
यनाम् । ५५४ अधिपरी अनर्थकौ १ । ४ । ९३ ॥ उक्तसङ्गो स्तः कुतोऽ-
भ्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसङ्गज्ञावाधात् 'गतिर्गतौ' (सू ३ १७७)

उपसर्गसंज्ञानिबृत्तिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाभावे तदप्रसक्तैरित्यादिप्य द्विती-
यार्यमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम् इत्युक्तम् । वृत्तस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तद्
विवक्षायां सम्बन्धविवक्षायां पक्षीं चाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किं च
वृत्तस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिद्योत्थसम्बन्धे अन्वयेन अन्तरङ्गवात्तद्विमिष
पक्षीवाचनार्थमिदम् । वृत्तं वृत्तं प्रति पक्षिण आसते इत्यादौ अकर्मकज्ञातुयोगे अधि-
करणादिसंज्ञानिरासार्थं चेदमिति माष्याशय इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जुष्यायां च स्प-
ष्टम् । एषु किमिति । 'लक्षणेत्थंभूताप्ययानमागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थं । परिनि-
श्चीति । अग्निमित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे 'उपसर्गा-
त्सुनोति' इति पावमिति भावः । अधिरमागे । लक्षणादाविति । आदिना इत्यम्भूता-
प्ययानवीप्सयोः सङ्ग्रहः । लक्षणे उदाहरति—हरिमभि वर्तते इति । जयः इवेति प्ररने
इदमुत्तरम् । लक्षयभावः अभिद्योत्थो द्वितीयार्यः । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः । मञ्जो-
हरिमभीति । इत्थंभूताप्ययाने उदाहरणमिदम् । विषयतासम्बन्धः अभिद्योत्थो द्विती-
यार्यः । हरिविषयकमधिकमानित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति—देवं देवमभिसिञ्चतीति ।
कारस्त्र्यंसम्बन्धारिमका स्याद्विद्वितीयार्थो, अभिद्योत्थश्च । कृत्स्नं देवमभिसिञ्च-
तीत्यर्थः । पदाभावादिपूर्वत्वं । यदत्रेति । बहूनां द्रव्यं तद्गुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेदं
पाक्यम् । स्वस्वामिभावः पक्ष्यर्थः । अभिस्तद्द्योतकः । अत्र संसृष्ट द्रव्ये यत् वस्तु
मम स्वमूलं स्यात्, तत् मय्यं दीयतामित्यर्थः । स्याद्विपरतेर्लिङि रूपम् । अत्र मम
भाग इत्यर्थतः पर्यवसानाद्भाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासात् उपसर्गावस्य
निर्वाचत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्ग्यामस्तिर्ध्वपरः' इति पावम् ।

अधिररी अनर्थकौ । उक्तसङ्गो स्त इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञावित्यर्थः । कुतोऽभ्या-
गच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति । अत्र कुत इत्यपादानपदस्य्यास्तमित् । कस्मात् प्रवेशा
दागच्छतीत्यर्थः । नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तदुद्योत्थत्वाभावेन द्योत्थ-
सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्यामावात्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यत आह-
गनिसञ्ज्ञावाधादिते । अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परवत्सम्पत्तये
कुत इत्युपात्तमिति भावः । अत्र प्रमवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिवायां-
न्तरद्योतकत्वाभावेऽपि धादयद्योतकत्वमस्येव । अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थ-

इति निघानो न । ५५५ सुः पूजायाम् १ । ४ । ९४ ॥ सुसिक्तम् । सुस्तुतम् ।
 अनुपसर्गत्वात् षः । पूजायाम् किम् ? अपिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम् ।
 ५५६ अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । ९५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मः
 प्रवचनीयसङ्गः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । ५५७ अपिः पदार्थसम्भावना-
 न्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ९६ ॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसङ्गः स्यात् । सपि-
 योऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् षः । सम्भावनायां लिट् । तस्या एव विषयभूते

कत्वस्य बह्वारः । उक्तं च भाष्ये—'जनधोन्तरवापिनौ घातुनोऽक्रिपामेवाहत्तु'
 इति । एवं च क्रियायोगाभावात् गतिरप्यस्यापि न प्रसक्तिरिति शङ्का, निरस्ता । सः
 पूजायाम् । कर्मप्रवचनीय इति शेषः । सुसिक्तं सुस्तुतमिति । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे
 प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । 'उपसर्गात् सुपोऽपि' इत्यनेनेति शेषः । पूजायां
 किमिति । सुता पूजायाः निरयं प्रतीतेः प्रसः । सुपिक्तं किं तवात्रेति । स्वया सम्यक्
 सिक्तं, किन्तु अत्रास्मिन् सुलेके कृते सति सेव्यस्तप किं, न किञ्चिदपीत्यर्थः ।
 क्षेपोऽयमिति । निन्दाऽत्र गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्य एवात्र कर्म-
 प्रवचनीयत्वम् । तदभावात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति पत्वमिति भावः । अतिरतिक्र-
 मणे च । अकारात् पूजायामिति समुच्चीयत इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणमुचि-
 तादाधिपत्यम् । अति देवान् कृष्णः इति । प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवैभ्योऽधिकः कृष्ण
 इत्यर्थः देवानां पूज्य इति वा । आथेऽर्थे 'हुगतिप्राप्तयः' इति समासो न 'स्वती
 पूजायाम्' इति नियमात् । द्वितीये त्वनेभिधानाच्चेत्याहुः ।

अपिः पदार्थ । पदार्थस्य सम्भावनाञ्च एववसर्गस्य गर्हा च समुच्चयश्चेति ह्यङ्कः ।
 एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—पिक्विति । अप्रयु-
 उपमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः, तद्द्योतकमपिसुदाहरति—सपिपोऽपि स्यादिति ।
 यत्रातिदौर्लभ्यादप्यपमाऽयं भुञ्जानेभ्यो दीयते तदुपसहासार्थमिदं वाक्यम् ।
 अत्रापिः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । 'उपसर्गात्प्रादुर्भ्याम्'
 इत्यनेनेति शेषः । अपिद्योत्यं पदार्थं विशदयितुमाह—सम्भावनायां लिङिति । 'उप-
 संवादाशङ्कयोश्च' इति सूत्रे 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्' इति पठितवचनेनेति शेषः । तत्र
 आशङ्का—उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का, सम्भावनेत्येति भावः । सा च प्रकृत्यर्थगता
 भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थघोषकत्वगुणैः । असूचातोश्च भवनमर्थः,
 'अस् भुवि' इत्युक्तेः । भवनं च सत्ता, 'भू सत्तायात्' इत्युक्तेः । तत्रश्च सम्भावना-
 द्विपयीभूतभवनार्थकादसूचातोः कर्तरि लिङि असोरक्षीपे यासुदागमादौ स्यादिति
 रूपम् । तेन च सम्भावनाविषयभवनाश्रयः कर्ता अवगतः, स च कर्ताक इत्याकाङ्क्षायां

भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयद्यपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बन्ध्यते । सर्पि-
 यः इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इय-
 मेव ह्यपिसन्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पियो विन्दुना
 योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयादिष्णुन्-सम्भावनां शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुम-
 त्युक्तिः । अपि स्तुहि-अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । भिग्देवदत्तम् । अपि स्तुयाद् वृषलम्

प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिय इत्यवयवपट्टीबलाच्च विन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो
 द्योतयति स च विन्दुरपिशब्दद्योत्य कर्ता प्रकृत्यर्थे सम्भावनाविषये भवने स्वस्य
 विन्दोर्दौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्य-
 स्यापि सम्भावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात् । तद्विदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो
 द्योतयति । एवं च विन्दोःकर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसम्बन्धेन च स्यादित्यत्रा-
 न्वयः । तदाह—तस्या एवेति । सम्भावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृविन्दोर्दौर्लभ्यात् भवन-
 क्रियायां यद् दौर्लभ्यं तद् द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बन्ध्यत इत्यर्थः । ननु
 सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेतु इत्यत आह—सर्पिषः इति । सम्बन्ध इत्यनन्तरं वर्तत इति
 बोधः । एवं च सर्पिरवयवविन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती विन्दुकर्तृका सम्भावनाविष-
 यीमूला सचेति बोधः । इमेवेति । विन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वैवेत्यर्थः । ननु
 कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्ववसर्वात् सर्पियो द्वितीया स्यादित्यत आह—द्वितीया तु
 नेति । कुत इत्यत आह—सर्पिष इति । सर्पिषः विन्दुनेव योगः, न त्वपिनेरेवेव सर्पिष
 इति षष्ठी चित्यादिसन्दर्भेण उक्तत्वादित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियो-
 गित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसम्बन्धस्य विन्दुरेव
 प्रतियोगी न तु सर्पिरिति भावः । तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहरत्य सम्भावना-
 द्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयादिष्णुमिति । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयोगी
 इति लिङ् ।

सम्भावनापदं स्याच्छे—सम्भावनामित्यादिना । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तु-
 यात् । स्तोतुं वाक्य इत्यर्थः । आयुक्तिरिषम्, अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि
 स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गात्वाच्चात् 'उपसर्गात् सुनोति'
 इति पावं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुहीति । स्तुहि वा, न वा,
 ययेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्ववसर्गपदं स्याच्छे—अन्ववसर्गं. कामचारानुज्ञेति । 'प्रैषाति-
 सर्ग' इति छोट् । गर्हाद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयाद् वृषलमिति । 'गर्हायां लट्-
 पिञ्जावोः' इति लटं वाधित्वा परत्वादान्तरङ्गत्वाच्च सम्भावनायां लिङ् । अत्र वृष-
 लस्य निन्दात्वात् तस्सुतेर्निन्दायं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । भिग्देवदत्त-

गर्हा । अपि सिद्ध, अपि स्तुहि-समुच्चये । ५५८ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
२ । ३ । ५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुड-
धानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् ?
मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

५५९ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः
कर्ता स्यात् । ५६० साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ

मिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति—अपि सिद्ध अपि स्तुहीति । अपि-
द्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वादुभयत्रापि पत्वाभावः ।
सिद्ध, स्तुहि चेत्यर्थः ।

कालाध्वनोः । इहेति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्य-
न्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिष्ठान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः ।
गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचिष्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे
गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वन्यामेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्य-
न्तसंयोगे उदाहरति—मासं कल्याणीति । भवतीति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः ।
तस्मिन्विच्छिन्नमङ्गलवानित्यर्थः । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—मासमधीते इति ।
त्रिंशद्दिनात्मके(मासे)प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे
उदाहरति—मासं गुडधाना इति । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुडधानाः सन्तीत्यर्थः ।
कालात्यन्तसंयोगमुदाहरत्य अध्वात्यन्तसंयोगे उदाहरति—क्रोशं कुटिला नदीत्यादि ।
मासस्य द्विरिति । मासे त्रिंशद्दिनात्मके द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत
इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्म्यः सुच्' इति द्विशब्दात् कृत्वोऽर्थं सुच् 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽ-
धिकरणे' इति षष्ठी । शेषपठोति केचित् । 'शिवरात्रौ जागृयात्' इत्यत्र तु अधिकर-
णत्वस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीत्याहुः उपपदविभक्तीनां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्ते-
रिति तदाशयः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः । स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्य-
मिह विवक्षितमित्याह—क्रियायामिति । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
ननु स्याली पचतीत्यादौ कथं स्थाव्यादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्याभावाद्दित्यत आह—
विवक्षितोऽर्थ इति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यं
च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पचतीत्यत्र
विकृतिरूपफलाश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तं च हरिणा—
'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।' इति । धातुपात्तव्यापारवर्तीत्यर्थः । साध-

प्रकृत्योपकारकं कारकं कारणसत्त्वं स्यात् । तमप्रहणं किम् ? यथायां घोषः । ५६१
कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८ ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ।
रामेण बाणेन इतो वाची । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गधानम्' (वा १४६६) । प्रकृत्या
चाहः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनेति । विषमेनेति । द्विद्वेनेन धान्यं क्री-

कर्म करणम् । क्रियासिद्धाविति । क्रियोत्पत्तावित्यर्थः । कारकाधिकारकम्यमिदम् ।
प्रकृत्योपकारकमिति । कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत् सहायनृत्तं तदुपकारकमित्यु-
च्यते । साधकतममित्यस्य स्याक्यानमेतत् । साधकशब्दात् 'अतिघ्रायने तमप्' इति
तमप् । अतिङ्घितं साधके साधकतममिति भावः । यथापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः
तत् प्रकृतम् । कर्तृव्यापाराधीनयथापाराभ्यवहिता क्रियानिष्पत्तिः तत्स्यो करण-
मिति चावत् । तमप्रहणं षिमिति । साधकमित्त्वेबोध्यतात् । कारकाधिकारदेव सिद्धे
पुनः साधकप्रहणादेव प्रकृतं साधकमिति विज्ञावत् इति प्रश्नः । गङ्गायां घोष इति ।
अथमाह-कारकप्रकरणे गौणमुत्पन्नत्वात् एतत्प्रादान्त्र न प्रवर्तते इति ज्ञाप-
नार्थं तमप्रहणम् । अन्वया 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यथ अन्वयमहासंज्ञावलादेवा-
धारणाने पुनस्तद्प्रहणसामर्थ्यात् सर्वावयव व्याख्या य आधारः सोऽधिकरणमि-
त्यर्थः स्यात् । एवं च तिङ्शेषु तैलं, दग्नि सपिरित्यादायेव स्यात्, गङ्गायां घोषं,
कूपे गर्गकुडमिच्छादौ न स्यात् अतस्तमप्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र बहुकर्म्यं
तत् 'आधारोऽधिकरणम्' 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र वक्ष्यते ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह—अनभिहित इति । रामेनेति ।
रामकर्तृकबाणकरणकहिसाक्रियाविषयो वालीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गधानमिति ।
तृतीयाया इति शेषः । उपपदधिर्माकरियम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । प्रकृत्या
चाहरिति । सम्बन्धस्तृतीयायः । प्रकृतिः स्वभावः, तत्सम्यन्वितास्त्ववानित्यर्थः ।
यदा तु स्वभावेनैवायमग्निरूपः न तद्वद्वारादिनेति करणान्तरस्युदासात् प्रकृतेः
कारणत्वं चिद्विष्यते, तदा 'कर्तृकरणयो' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् । प्रायेण याज्ञिक
इति । प्रायशब्दो बहुलवाची बहुलाचारसम्बन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः । सम्बन्धश्च
ज्ञाप्यज्ञापकसाहः । बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्यमृत-
लक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुलेन आचारेण सम्प्रदायाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'करणत्वादेव
सिद्धमिति भाष्यम् । गोत्रेण गार्ग्यं इति । गोत्रमस्य गार्ग्यं इत्यर्थः । अत्र प्रथमा
प्राप्ता । गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्ववानित्यर्थे तु 'इत्यमृतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्
इति भाष्यम् । समेनेति विषमेनेतोति । क्रियाविशेषणमेतत् । समं विषमं च गमनं
करोतीत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । समेन विषमेण वा पया एतीत्यर्थे तु करण-
त्वमेव सिद्धम् इति भाष्यम् । द्विद्वेनेन धान्यं क्रीणातीति । द्वयोर्द्वेणयोः समाहारः

णाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । ५६२ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३ ॥
 दिवः साधकतमं कारकं कर्मसङ्गं स्यात्, चात्करणसङ्गम् । अक्षरसा-
 न्वा दीव्यति । ५६३ अपवर्गं तृतीया २ । ३ । ६ ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिः
 तस्यां योत्यामां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अद्या क्षीरोन वा
 अनुवाकोऽधीतः । अपवर्गं किम् ? मासमधीतो नायातः । ५६४ सद्युक्तो-
 ऽप्रधाने २ । ३ । १९ ॥ सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
 पिता । एवं साकंसाधैसमयोगेऽपि । विनापि तयोर्मं तृतीया 'वृद्धो यूना'
 (मू १३१) इत्यादिनिर्देशात् । ५६५ येनाङ्गविकारः २ । ३ । २० ॥ येनाङ्गेन

द्विद्वेणम् । पात्राद्विस्वाद्य स्त्रीत्वम् । द्विद्वेणसम्बन्धि धान्यमित्यर्थे षष्ठी प्राप्ता ।
 द्विद्वेणपरिमितधान्यमूर्ख्यं हिरण्यं द्विद्वेणं, तेन क्रीणातीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम्
 इति भाष्यम् । सुद्धेनेति । सुखजनकं यानं करोतीत्यर्थः । द्विधाविशेषणम् । द्वितीया
 प्राप्ता । इत्यादीति । नान्ना सुतीषणः । नामसन्बन्धिसुतीषणत्ववानित्यर्थः । नामशा-
 प्यसुतीषणत्ववानित्यर्थे तु 'इत्यम्भूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । धान्येन वधपानित्यत्र
 तु अमेदस्त्वृतीयाद्यः । धान्याभिन्नधनवानित्यर्थः । वह्निर्येष वह्निं ज्ञानामीत्यत्र तु
 प्रकारत्वं तृतीयाद्यः । वह्नित्वप्रकारकवह्निज्ञानवानस्मीत्यर्थे इत्याद्यङ्गम् ।

दिवः कर्म च । साधकतममित्यनुवर्तते । तदाह-दिवः साधकतममिति । पितृपारयर्थं
 प्रति साधकतममित्यर्थः । चादिति । चकारात् करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः ।
 अपवर्गं तृतीया । अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गं लौकिका अग्नयः' इत्यादी वशा-
 नात् । इह तु फलप्राप्तिर्विवक्षिता । फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण क्रियायाः । तदाह-
 अपवर्गः फलप्राप्तिरिति । कालाध्वनोरिति । अनेन 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयाया
 धयमपवाद् इति सूचितम् । अहेति । अहि क्रोशे वा निरन्तरम् अनुवाकोऽप्यनेन
 गृहीत इत्यर्थः । नायात इति । न गृहीत इत्यर्थः । सद्युक्ते । 'वृषतिष्ठानाभिः'
 इतिवत् सहेनेत्येष सिद्धे युक्तग्रहणं सहाय्यकशब्दानां साकमित्यादीनामपि ग्रहणार्थ-
 मित्या—सहाय्येनेति । पुत्रेणेति । पितुरन्नागमनक्रियासम्बन्धः शाब्दः । पुत्रस्य तु
 तस्साहित्यगम्य आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम् । यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव
 पुत्रात् तृतीया द्विधा, तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्य मुख्योपाहरणम् इति
 भाष्ये स्पष्टम् । अर्धग्रहणस्य प्रयोजनमाह—एवं साकमिति । ननु 'पुत्रेणागतः पिता'
 इत्यत्र सहादिशब्दानामावात् कथं तृतीयेत्यत आह— विनापीति । 'वृद्धो यूना वल्लभ-
 णश्चेत्' इति सूत्रे सहादिशब्दानावेऽपि तदर्थ्यावगमेऽपि तृतीयानिर्देशशब्दानादित्यर्थः ।
 येनाङ्गविकारः । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं क्षरीरम् । अर्धं आद्यत् । तस्य विकार इति

विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात् । अङ्गा काण । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् ? अक्षि काणमस्य । ५६६ इत्यंभूतलक्षणे २।३।२१ ॥ कश्चिन्नकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ५६७ सम्बन्धोऽन्यतरस्यां कर्मणि २।३।२२ ॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा मज्जानीते । ५६८ हेतौ २।३।२३ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिगोचाराणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च ।

विग्रहः । येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते । न ह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः सम्भवति । तदाह—येनाङ्गेनेत्यादिना । अङ्गा काण इति । काणशब्दः काणत्ववति वर्तते । सम्बन्धस्तृतीयार्थः । स च काणत्वेऽन्वेति । तदाह—अक्षिसम्बन्धीति । सम्बन्धश्च विकारप्रयुक्तस्वरूपः । अङ्गविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत् । यद्यपि एकमङ्गि विकृतं काणमित्युच्यते । तथाऽप्यवयवप्रमंस्य शरीरे तदवच्छिद्यन्नात्मनि व्यवहारो निरूढः । द्वौ विभावितिवत् अङ्गेति पदस्य प्रयोगः सामर्थ्यः । इत्यंभूतलक्षणे । अयं प्रकारः इत्य, संभूतः प्राप्त इत्यंभूतः 'भू प्राप्तौ' इति शौरादिकात् 'भाष्यवादा' इति निबन्धात् 'गण्यार्थकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः । लक्षणं ज्ञापकम् । प्रकारविनोयं प्राप्तस्य ज्ञापके (सम्बन्धे चोच्ये) इत्यर्थः । तदाह—कश्चित्प्रकारमिति । जटाभिस्तापम इति । तपः अस्यास्तीति तापसः । 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' 'अण्च' इति मात्रर्थ्याः अण्प्रत्ययः तापसत्ववति वर्तते । लक्ष्यलक्षणमावस्तृतीयार्थः । तदाह—जटाज्ञाप्येति । न च ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यम्, करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणमावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थत्वात् । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । सम्पूर्वस्य ज्ञाघातोऽनुकरणात् षष्ठ्येकवचन 'सज्ज' इति । तदाह—सम्पूर्वस्य जानातेरिति । द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः । सज्जानीते इति । सम्यक् जानीते इत्यर्थः । 'सम्प्रतिग्याम नाप्याने' इत्यात्मनेपदम् ।

हेतौ हेत्वर्थे इति । हेतुरिदकारणपर्यायौलौकिक एव विवक्षितः, न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसज्ञाया अपि मात्रेण कर्तृत्वार्थवैव सिद्धेः । ननु हेतोरपि कारणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—द्रव्यादिन्पारमिति । आदिना गुणक्रियासङ्ग्रहः । द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यजनकं तत्र सत्र विद्यमानमित्यर्थः । निर्व्यापारसाधारणं चेति । शरीरभूतव्यापारवति तद्वहिते च विद्यमानं चेत्यर्थः । एवं च द्रव्यगुणक्रियारमककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत् तदेतद्विमिति फलति । करणत्व इति । क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारव

दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वरसान् पाययति

दृष्टि च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः । तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति—दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावात् करणत्वमिति भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—पुण्येन दृष्टो हरिरिति । यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यद्वान्तरस्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वात् करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्याद्युदाहार्यम् । ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया । अध्ययनस्य गुरुकुलवास प्रति हेतुत्वाभावात् प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादिपत्त आह—फलमपीह हेतुरिति । अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात् । यदा स्वध्ययने फले एनादृशं हेतुत्वमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवचयते, तदा षडुत्पत्त्येव भवति—अध्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रमत्वात् करणत्वहेतुत्वयोरसम्भवात् कथं तृतीयेत्यत आह—गम्यमानाऽपीति । न केवलं श्रममाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका किं तु गम्यमानाऽपीत्यर्थः । करणतृतीयैवेवमित्यभिप्रेत्याह—अलं श्रमेणेतः ऊपरक्षेत्रं परिच्छुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति नश्रयं निषेधे वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । साध्यमित्यध्याहारलभ्यम् । तदाह—श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति । सद्यः खेदाभायकत्वात् साधने व्यापृतिरेव श्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—इहेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्तिरिका तां प्रतीत्यर्थः । एतेन श्रमस्य साधनक्रियायाश्चाभेद इति निरस्तम्, श्रमशब्देन व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादिव्यापारस्य साधनक्रियां प्रतीत्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात् । 'गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणान्तरमाह—शतेनेति । वीप्सायां द्विवचनम् । एकैकेन शतेन सदृश्यया वरसान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र परस्मिन्शतसदृश्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकशतसदृश्यया वरसान् परिच्छिद्य तदधिकवसेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः । तथा च

पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । 'अशिष्टव्यवहारे दानः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया'
(वा० ५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ।

५६९ कर्मणा यममिप्रैति स सम्प्रदानम् १।४।३२ ॥ दानस्य कर्मणा
यममिप्रैति स सम्प्रदानसङ्गः स्यात् । ५७० चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥
विप्राय वा ददाति । अनभिहित इत्येव । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । 'क्रियया यम-
मिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' (वा १०८५) । पत्ये शेते । 'यजेः कर्मणः करणसङ्गा

दानसङ्ख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः । नशिष्टेति । इदञ्च 'दानञ्च सा
षेचतुर्थ्यर्थे, इत्यनेन ज्ञाप्यत इति पदस्यपस्यायां वक्ष्यते । वैदिकमागानुष्ठापिनः
शिष्टाः, वेदमार्गाद्वेताः अशिष्टाः, सेयां व्यवहारः आचारः तस्मिन् विषये दानघातोः
प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदाने तृतीया वाच्योऽर्थः । दास्या संयच्छते कामुक इति ।
दास्ये कामुका प्रयच्छतीत्यर्थः । कामुकः इत्यनेन शब्दार्थमिति गण्यते । दास्यां इति
धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वाद्दशिव्यवहार इति भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह—धर्म्ये त्विति ।
धर्मादनपेक्ष इत्यर्थः । न तृतीयेति शेषः । 'धर्मपथ्यधर्मन्यायादानपेक्षे' इति यदिति
रत्नाकरः । धर्मो त्विति पाठस्तु सुगम एव । इति तृतीया विभक्तिः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । कर्मणा यममिप्रैति । कर्मसंज्ञकेन शवादिमुख्येण यममिप्रैति
शेषित्वेनाप्यवश्यमिति स सम्प्रदानमित्यर्थः । शेषित्वं भोक्तृत्वं । सम्प्रदीयते यस्मै तत्
सम्प्रदानमित्यन्वर्थमज्ञेयाः । ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मणेत्याकारुणायां दानस्येति
गम्यते । तदाह—दानस्येत्यादिना । देवदत्तोद्देश्य सम्प्रदानमिति फलितम् । दानस्येति
किम् ? पयो नयति देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्देश्यात्पि न सम्प्रदा-
नत्वम्, पयसो दानकर्मत्वाभावात् । चतुर्थी सम्प्रदाने । विप्रायेति । विप्रमुद्दिश्य वा द-
दातीत्यर्थः । अनभिहित इत्येवेति । अनुवर्तत पत्येत्यर्थः । दानीयो विप्र इति । दानोद्देश्य
इत्यर्थः । 'कृत्यवपुटो बहुलम्' इति बहुवचनप्रहणात् सम्प्रदाने अनीयर् । तेन कृता
सम्प्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वाच्च चतुर्थीति भावः । ननु दानक्रियाकर्मोद्देश्यत्वेनैव
सम्प्रदानस्य पत्ये शेते इत्यत्र भकर्मकशयभक्तिषोद्देश्यस्य पत्युः कथं सम्प्रदानत्वमि-
त्यशङ्क्यां 'क्रियाप्रहणमपि कर्त्तव्यम्' इति धार्मिकं प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतः सङ्गृह्णाति-
क्रियया यमिति । क्रियोद्देश्यमपि सम्प्रदानमिति यावत् । पत्ये शेते इति । पतिमुद्दिश्य
शेते इत्यर्थः । नन्वेवमपि ओषधं पचतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञा-
विधिवैयर्थ्यं सङ्गृह्यम्, अत एव तत्र कर्मत्वसम्प्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत् ।
न, पत्ये शेते इत्यकर्मकस्यैव सावकाशायाः सम्प्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्यैव कर्मसंज्ञा-
यां वाचात् । तथा च भकर्मकक्रियोद्देश्यमपि सम्प्रदानमिति फलतीति भावः । कर्मणः

सम्प्रदानस्य च कर्मसञ्ज्ञा' (वा १०८६) । पशुदा रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददाती-
त्यर्थः । ५७१ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १ । ४ । ३३ ॥ रुच्यर्थानां धातूनां
प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभि-
लाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रतीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः
पथि । ५७२ श्लाघ्यहुङ्स्थाशपां क्षीप्स्यमानः १ । ४ । ३४ ॥ एषां प्रयोगे

करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति । वार्तिकमिदम् । एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः
सम्प्रदानस्य च समवाये सतीति शेषः । यजघातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—
पशुना रुद्रं यजति इति । अत्र यजघातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ
इति । इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः ।

रुच्यर्थानाम् । रुच्यर्थानां धातूनामिष्टि । 'रुच हीप्तावभिधीतौ च' । हीप्तिरिह न
रुच्यर्थः प्रीयमाण इति विरोधात् । तथा च प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः । प्रीयमाण इति ।
समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः । हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं
हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः । कर्मत्वं प्राप्तम्,
तदपवादोऽयम् । नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात्
सम्प्रदानत्वं स्यादित्यत आह—अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति । समवायेन प्रीत्याश्र-
यापेक्षया यदन्यत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुचधार्यर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्वि-
षयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषतेः रुच्यर्थकत्वाभावात् तद्योगे
सम्प्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अन्यत् भक्तिः, तत्कर्तृ-
कैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः । नन्विह भक्तेः सम्प्रदानत्वं कुतो न स्यात्, विषयता-
सम्बन्धेन भवतेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—हरिनिष्ठप्रतीतेर्भक्तिः कर्त्रीति । हररेव
समवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयतया प्रीयमाणत्वात् भवतेः कर्त्या उच्छरीत्या प्रीयमाण-
त्वाभावाच्च न सम्प्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न
भक्तेः सम्प्रदानत्वप्रसक्तिः, तिहा अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च ।
नापि हरेः, प्रीयमाण इति कर्मणि ज्ञानरूपयोगवच्छेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्य-
स्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् अन्यथा प्रीधातुर्कर्मणः सम्प्रदानत्वे कर्मणि क्षामघो दौर्लभ्यात् ।
मोदकः पथीति । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावाच्च सम्प्रदानत्वमिति भावः । श्लघुत् ।
'श्लाघ्य कथने' 'ह्रस्व अपनयने' 'घा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालग्ने' एषां ह्रस्वः ।
शपामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यस्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः,
क्षीप्स्यमान इति लिङ्गात् । शपनवाचिनो ज्ञपेः सञ्ज्ञात् कर्मणि ज्ञानच्, तदाह—

बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपीस्मरात् कृष्णाय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा ।
 श्लाप्स्यमान. किम् ? देवदत्ताय श्लाघते पयि । ५७३ धारेरुत्तमर्णः १ । ४ ।
 ३५ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसञ्ज्ञः स्यात् । भक्त्या धारयति मोक्ष हरिः ।
 उत्तमर्णं किम् ? देवदत्ताय शर्तं धारयति प्राप्ते । ५७४ स्पृह्येरोप्सितः ।
 १।४।३६॥ स्पृहयते प्रयोग इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
 किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं सञ्ज्ञा । प्रकर्षविवक्षाया तु पर-

एषा प्रयोगे इत्यादिना । गोपी स्मरादिति । मन्मथपीडावशात् गोपी आरमस्तुर्या विर-
 हवेदानीं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुरयत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । हुने रति ।
 सपरन्त्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । तिष्ठते रति । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि
 स्थिराया स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेवाशययोश्च' इत्यात्मनेपदम् ।
 शपते रति । उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्णः । धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यस्याहार्यम् । 'एङ् अवस्थाने' इत्यस्य
 हेतुमण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—धारयतेरित्यादिना । अन्यस्वामिकं द्रव्यं
 नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् श्रृणमित्युच्यते । तत्र श्रृणस्य ग्रहीता अधमर्णः,
 श्रृणस्यापैयिता धनस्वामी उत्तमर्णः । प्रतिमासप्रतीतिभागादिवृद्ध्या उत्तमम्
 अधिकतां प्राप्तम् श्रृण यत्येति विग्रहः । भक्त्यायेति । भक्तसम्बन्धी यो मासः अपरि-
 मितनित्यसुखविशेषं तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेर-
 यति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः तुलसीदलादिद्रव्यं प्रय-
 ष्णति, तच्च गृह्यन् तुष्टो हरिः तत्प्रदसद्भ्य मोक्षदानेन निष्क्रीणाति ।

तदाहुः पौराणिकाः—

'तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तद्वर्णं मत्वा देवो निश्च्रेयसमेव
 निष्कृत्यं मनुते ।' इत्यादि ।

तथा चात्र भक्तस्य श्रृणदातृत्वेन उत्तमर्णात्वात् सम्प्रदानत्वम् । सम्बन्धपद्यपवाद् ।
 स्पृह्येरोप्सितः । 'स्पृह ईप्सायाम्' सुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिच्ि अहोपस्य
 स्थानिवत्वात् लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दात् पष्ठ्येकवचनम् । प्रयोग इत्यस्याहार्य-
 र्णम् । तदाह—स्पृहयतेरित्यादिना । ननु पुष्पेभ्य स्पृहयतीत्येव स्यात्, न तु पुष्पाणि
 स्पृहयतीत्यपि । उभयं खिप्यते । तत्राह—ईप्सितमात्रं रति । यदा स्वीप्सितस्वस्यापि
 न विवक्षा किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति साधुः, 'कुमार्यं
 इव कान्तस्य प्रसन्नित स्पृहयन्ति च' इत्यादिदर्शनात् । वाक्यपदीये तु—स्पृहयति
 योगे कर्मसंज्ञाया शेषपद्यभावायमपवाद् इति स्थितम् । हेलरःजोऽप्येवम् । तन्मते
 पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्येत्येवमत्र विस्तरः ।

त्वात्कर्मसञ्ज्ञा-पुष्पाणि स्पृहयति । ५७५ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः
 १ । ४ । ३७ ॥ क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसञ्ज्ञः स्यात् । हरये
 क्रुष्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रति कोपः किम् ? भार्यामोर्ष्यति ।
 मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया
 गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं
 सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति । ५७६ क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८ ॥
 सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रु-
 ध्यति-अभिद्रुह्यति । ५७७ राधोक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः १ । ४ । ३९ ॥ एतयोः
 कारकं सम्प्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति-ईक्षते
 वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । ५७८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः

क्रुधद्रुह । क्रुधाद्यर्थानामिति । 'क्रुध क्रोधे, द्रुह द्रोहे'श्यन्विकरणौ । 'इर्ष्य ईर्ष्यायां'
 शब्दिकरणः । 'असू उपतापे' कण्ठ्वादिः । एषामर्था एवार्था येषामिति विग्रहः ।
 हरये क्रुष्यतीति । रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । घातेच्छा-
 समनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । द्रुह्यतीति । कोपात्
 हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका
 क्रिया । धात्वर्थोपसङ्गप्रहादकर्मकः । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपात् सहत
 इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । असूयति वेति । असूया गुणेषु दोषारोपः । यथावि-
 हितकर्माचारे दम्भादिकृतस्वारोपणम् । द्रुह कोपात् हरिं दुर्गुणं मन्यत इत्यर्थः ।
 मैनामिति । एनां भार्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोती-
 त्यर्थः । नात्र भार्या प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षित
 मिति बोध्यम् । एवञ्च क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्वं प्रवेदमिति भाष्ये स्थितम् ।
 तथा च क्रुष्यति कर्मैचिदित्याद्यसाध्वेच, कोपस्य कोपमूलकत्वामोवात् क्रुधार्थकत्वा-
 भावात् । प्ररुहकोप एव हि क्रोधः, 'नष्टकुपितः क्रुष्यति' इति भाष्यात् ।

क्रुधद्रुहोः । उपस्पृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे—सोपसर्गयोरिति । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।
 हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इति सम्प्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः ।
 नापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः कर्मत्वम् । अतः शेषवच्छ्यां
 प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम् । राधोक्ष्योः । यदीय इति । यह्यविषयकं इत्यर्थः ।
 विप्रश्न इत्येतद्वाचष्टे—विविधः प्रश्न इति । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्ग इति ।
 गर्गां नाम ज्योतिश्शास्त्रवित् ऋषिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः ।
 'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने' । इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विग्रहः

पूर्वस्य कर्ता १ । ४ । ४० ॥ आभ्यां परस्य शृणोतेयोगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य
 व्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गा प्रतिशृणोति आशृणोति वा ।
 विप्रेण मशं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः । ५७९ अनुप्रतिगृह्णामश्च
 १ । ४ । ४१ ॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् ।
 होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा । होता प्रथमं शंसति, तमभ्वयुः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

इति लिङ्गात् । तदाह—शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थं इति । अत्र शुभस्याशुभस्य च
 प्रसविषयस्य चात्वयोपसङ्गप्रहादकर्मकावेतौ । अत एव राष्यतीति श्यन्नुपपद्यते ।
 अन्यथा 'राषोऽधर्मकात्' इति नियमात् श्यन् न स्यात् । एवञ्च किं कृष्णस्य शुभम-
 शुभं वेति पृष्टो शर्गाः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । कृष्णस्य सम्प्र-
 दानस्य पठ्यपवादः ।

प्रत्याहभ्याम् । प्रत्याहभ्यामिति द्विन्योगे पञ्चमी । परस्येत्यभ्याहार्यं श्रुव इत्यस्य
 विशेषणम् । 'श्रु श्यमे' इह तु प्रेरणापूर्वकाम्युपगमे वर्तते । पूर्वशब्दः प्रेरणारमक
 व्यापारं परामुदाति । तदाह—आभ्यामित्वादिना । पूर्वस्येत्यस्य व्याषयानिम्—प्रवर्त-
 नारूपस्येति । प्रेरणारूपस्येत्यर्थः । प्रत्याहभ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नार्थो
 विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अभिनिविनाश्च' इतिवत्
 'प्रत्याहश्रुवः' इत्येव प्रयाश्रियमिप्रोयोदाहरति—विप्राय गा प्रतिशृणोति आशृणोति
 वेति । अत्र प्रतिपूर्वकं आहपूर्वकञ्च शुभाशुः प्रेरणापूर्वकाम्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रव-
 र्तितः प्रतिजानीते इति लभ्यते । केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति ।
 तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् सम्प्रदानत्वं कर्तृवृत्तीभाषवाद् इत्यभिप्रेत्याह—विप्रेणेति ।
 मशं गवादिदम्भं देहीति विप्रेण पृष्टं सन् देवदत्तः शुभ्यं ददामीत्यभ्युपगमश्चतीति
 योजना । अनुप्रतिगृह्यश्च । पूर्वस्य कर्तृत्वमुच्यते । 'ग शब्दे' इत्यस्य भ्रान्तस्य अनु-
 कारणशब्दात् गृह्य इति पृथी । अत्र गृह्यातु शसितृकर्मके शसनविषयकप्रोत्साहने
 वर्तते । तत्र पूर्वव्यापारस्य शंसनस्य कर्ता सम्प्रदानमित्यर्थः । तदाह—आभ्यामिति ।
 पूर्वसूत्रे प्रत्याहभ्यामिति द्विवचननिर्देशवलात् प्रत्येकमेव धातुसम्बन्धावधारणात्
 तासाहचर्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—होत्रे अनुगृणाति
 प्रतिगृणाति वेति । होता प्रथममिति । शसितारं होतारम् उच्यते शसनविषये प्रोत्सा-
 हयतीति यावत् । 'ओऽप्य मोदै च' इति प्रतिगारमन्त्रः । 'ओ' इति सम्बोधने, मोदै
 इति लोहसमपुरषैकवचनम् । च इत्येवकारार्थः । हे होतः अथ एवदीपशंसनान्तर्ग-
 तुभ्याम्येवेति तदर्थः । प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्त-
 र्वाकोतुः सम्प्रदानत्वम् ।

५८० परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् १ । ४ । ४४ ॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् , तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसञ्ज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः । 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा १४५८) । मुक्तये हरिं भजति । 'क्लृपि सम्पद्यमाने च' (वा १४५९) । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते-सम्पद्यते-जायते इत्यादि । 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा १४६०) वाताय कपिला विद्युत् । 'हितयोगे च' (वा १४६१) । ब्राह्मणाय हितम् । ५८१ क्रियार्थोपपदस्य च

परिक्रयणे । नियतकालमिति । तुम्भमेतान्नद्वेषनं दीयते, तत् गृह्णन् एतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणमित्यर्थः । साधकतममित्यनुवर्तते तदाह—तस्मिन् साधकतममिति । सम्प्रदानत्वाभावे करण-संज्ञा । शतेनेति । सुवर्णादियत्किञ्चिद्द्रव्यशतेनेत्यर्थः । तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति । 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठिसमेतत् । तस्मै इदं तदर्थम् । अथन नित्यस-मासः । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । ग्राहणादिस्त्वात् प्यञ् । तेन च उपकार्योपकार-कभावसम्बन्धो विवक्षितः । तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, इत्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति—मुक्तये इति । मुक्त्यर्थमित्यर्थः । उपकार्यत्वं च बहुविधं जन्यत्वादि । यथा मुक्तये हरिं भजतीति, मुक्तिर्जन्येति गम्यते प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय दधीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि । न चैवमपि अने-नैव सिद्धे 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रं सम्प्रदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यम्, 'हरये रोचने भक्तिः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । क्लृपि सम्पद्यमाने चेति । क्लृपीति सप्तमी, सम्पत्तिः विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत् , क्लृपिधातौ प्रयुज्यमाने सति सम्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतु-र्थी वाच्येत्यर्थः । भक्तिरिति । ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः । क्लृपीत्यर्थं प्रहणमित्य-भिप्रेत्योदाहरति—सम्पद्यते, जायते इत्यादौति । आदिना परिणमते इत्यादिसंग्रहः । परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम् । अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः । उत्पातेन ज्ञापिते चेति । अशुभसूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे विद्यमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । वातायेति । महावातस्य सूचिकेत्यर्थः । दितयोगे चेति । चतुर्थी वाच्येति शेषः । ब्राह्मणाय दितमिति । ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः । याज-नादीति शेषः ।

क्रियार्थं । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । क्रियेति विशेष्य-सध्याहार्यम् । क्रियाफलक्रियावाचकमिति यावत् क्रियार्था । क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः । तुमुनो विशेषणनेत्वत् । उपोद्धरितं पदम् उपपदम् । स्यान्नित्यं इत्यपि तद्वि-

कर्मणि स्थानिनः २।३।१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्र-
युज्यमानस्य तुमुन कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं याती-
त्यर्थः । नमस्कृतौ नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं 'स्वयम्भुवे नमस्कृ-
त्य' इत्यादावपि । ५८२ तुमर्थ्याश्च भाववचनात् २।३।१५ ॥ 'भाववचनाश्च'
(सू० ३१८०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति
यत्तुं यातीत्यर्थः ।

शेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति
यावत् । तादृशस्य तुमुघ्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । 'तुमुन्वुलौ क्रियायां
क्रियार्थायाम्' इति तुमुन्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते ।
तदाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्य स्यात्स्थानम्—अप्रयुज्यमानस्येति । फलेभ्यो-
यातीत्यत्र कस्य तुमुघ्नन्तस्य प्रसक्तिरित्यत आह—फलान्याहर्तुमिति । इह फलाहर-
णक्रियायां यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यस्याहारलभ्यतुमुघ्नन्तार्थाहरण-
क्रियां प्रति फलानां कर्मत्वात् चतुर्थी द्वितीयापवादः । न च तादृशेष्वर्थां गतार्थता
अङ्गता, नहि यानक्रिया फलायां, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियायै, अतो न फलेभ्य-
स्तादृश्यं चतुर्थीप्रसक्तिः । एवं च फलकर्मकाहरणक्रियायां यानक्रियेति शोषः । उदा-
हरणान्तरमाह—नमस्कृतं इति । तुमुघ्नन्तार्थास्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयितु-
मिति । न चात्र 'नमस्कृति' इत्येव चतुर्थी भिद्येति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कार-
कविभक्तिर्वलीयसी' इति द्वितीयापक्षः एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् ।

तुमर्थश्च । 'तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रिया-
यामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्वुलौ स्तः । भोजतुं भजति, भोजको भज-
ति, भविष्यद्भुजिक्रियार्थो भजतिरत्रोपपदम् । अस्य तुमुनः अर्थं इवार्थो यस्य
तस्मादिति विग्रहः । भाव क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाव-
वचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । प्रत्ययादिति शेषः । तत्र
'अभ्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भावव-
चनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनप्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—भाववचनाश्चेति ।
भावे इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां
भविष्यति स्युरिति नदर्यं । यागाय यातीत्याद्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियो-
पपदत्वलाभाय तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादृश्यस्य तुमुनेव घञा द्योतितत्वात्
'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादृश्यं चतुर्थ्यां अग्राही प्रथमायाः प्राप्ताविदं
वचनम् । तुमर्थादिति किम् ? पाठः त्यागः इत्यादौ घञो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि

५८३ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषड्योगाच्च २ । ३ । १६ ॥ एभि
योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' (प
१०३) । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः
स्वधा । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं—
प्रभुः—समर्थः—शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे पठ्यपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति—'

न चतुर्थी, क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात् । भाववचनादिति किम् ?
पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुण्वुलौ' इति ण्वुल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि
'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावात् चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ण्वुल्लोकोक्त्वाच्च तादर्थ्यचतुर्थी,
किन्तु प्रथमैव ।

नमः स्वस्ति । युज्यत इति योगः, कर्मणि घञ् । नमस् इत्यादिभिर्युक्तादित्यर्थः ।
फलितमाह—एभिर्योगे इति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य
शेषविवक्षयां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य
यदा सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी यथा 'गुरोरिदं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं
न नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम् ।
ननु नमस्करोति देवानिश्चत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह—उपपदविभक्तेरिति । पदान्त-
रयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः ।
'अन्तरान्तरेण' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम् । तच्च न्यायसिद्धम् । क्रिया-
कारकयोर्हि सम्बन्धः अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चिद्विभक्त्याकारकभावमूलकः
सम्बन्ध इति तस्मिन् विभक्तिर्हिरङ्गेति कैयटः । अन्ये तु उपपदविभक्त्या सम्ब-
न्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकवि-
भक्त्या तु कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । नम-
स्करोति देवानिति । करशिरस्संयोगादिना तोपयतीत्यर्थः । करशिरस्संयोगादिमा-
त्रार्थत्वे अकर्मकत्वापात्तात् । प्रजाभ्यः स्वस्तीति । प्रजासम्बन्धि कुशलमित्यर्थः । अग्नये
स्वाहेति । अग्न्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः । पितृभ्यः स्वधेति । पितृद्देश्यकं द्रव्यदान-
मित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रा-
तिग्याप्तिः । किञ्च दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्रैव स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ
न स्यादित्यत आह—अलमिति । धार्तिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां
ग्रहणमित्यर्थः । तेनेति । पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना कुमारीणास-
लङ्कार इत्यत्रातिग्याप्तिनिरासत्प्रहः । ननु 'प्रभुर्भुवुर्भूवनत्रयस्य' इत्यादौ कथं

(सू १७६५) 'स एषां प्रामणो.' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्भु-
पुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थं । तेनाशीव-
क्षयां परामपि 'चतुर्थी चाशिपि—' (सू ६३१) इति षष्ठी याधित्वा चतुर्थ्यैव
भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८४ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ । १७ ॥ प्राणिवर्जं
मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वा तृण मन्ये, तृणाय वा । श्यना
निर्देशात्तानादिक्रमो न । न त्वा तृण मन्ये । अप्राणिविषयपनीय 'नौकाकाशशुक्र-
शृगालवर्जैश्चिति वाच्यम्' (वा १५३४) । तेन 'न त्वा नावमञ्च वा मन्ये' इत्यत्रा-

षष्ठीत्यत आह—प्रन्वादियोगे षष्ठीपि साधुरिति । कुत इत्यत आह—स एषां प्रामणोरिति
निर्देशादिति । मन्येव सति दैत्वैभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलंदाब्दस्य पर्याप्ती-
तरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—यस्मै प्रभवतीति । वषडिन्द्रायेति । इन्द्रोद्देश्यत्वं
हविर्दानमिष्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीवक्षये चतुर्थ्यैवेत्यते । तत्र
'चतुर्थी चाशिप्यायुष्य' इत्यादिना परत्वात् षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—चकारः पुन-
र्विधानार्थं इति । सेनेति । पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि । अप्राणिष्विति षष्ठेः । 'मन ज्ञाने' दिवादि, श्यन्विकरणः, 'मनु-
भवबोधने' तनादिहविकरणः । तत्र मन्येति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहण-
मित्याह—मन्येतिरिति । कर्मणीति । अतो द्वितीयां याधित्वा षष्ठी चतुर्थीति सूचितम् ।
तिरस्कारे इति । अनादरे इत्यस्य ध्यापयानमेतत् । अनादरेः परिभवः परीभावस्तिर-
स्क्रियां इत्यमरः । न त्वा तृणमिति । हे देवदत्त त्वा तृणबेभापि न मन्ये इत्यर्थः ।
ननुपादानादयमर्थो लभ्यते । तृणादप्यधर्मत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः । नृणं
त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्ती तृणसाम्यमेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपवृष्टयम् । एत
देवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि ननुपात्तः । न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति सुप्प्रत्यया-
दपि चतुर्थी शङ्कया, अनादरेद्योतके कर्मणि इत्यर्थस्य सिद्धित्वात् । तृणमेव
ह्यप्राणाद्यद्योतकम्, न तु सुप्प्रत्ययः । इत्येति । तानादिक्रमप्रधानकर्मणि द्वितीयैव,
न तु षष्ठी चतुर्थीति भावः । न त्वां तृणं मन्ये इति । मनुष्यातो हविकरणस्य लक्ष्मणपुर-
पैकवचनम् । ननु 'न त्वां नावमञ्चं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पे स्यादित्यभिप्रा-
यः । न त्वां श्यने मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यप्या-
सिः । कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—अप्राणिविषयपनीयेति । न त्वां नावं मन्ये इति ।
शीर्णां भावं प्रति वाच्यमेतत् । न त्वामञ्चं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । कुत्सितमञ्चं
प्रति वाच्यमेतत् । त्रयमप्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किन्तु द्वितीयैवेति

ऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।
५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थी चेष्टायामनध्वनि २ । ३ । १२ ॥
अध्वनिने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम् । प्रामं प्रामाय वा गच्छति । चेष्टा-
याम् किम् ? मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनि इति किम् ? पन्यानं गच्छति । गन्त्रा-
ऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पयात्पन्या एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी
भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

५८६ ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥ अपायो विश्लेषः तस्मिन्साध्ये
ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ५८७ अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥
प्रामादायाति धावतोऽश्वात्पतति । कारकम् किम् ? वृक्षस्य पर्णं पतति । 'जुगु-

भावः । न त्वां शुने मन्ये इति । हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः । न त्वां
काकं मन्ये, न त्वां शुक्रं मन्ये, त्वां शृङ्गालं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम् । पृष्ठु प्राणित्वे-
ऽपि न चतुर्थी विकल्प इति भावः ।

गत्यर्थः । शारीरपरिस्पन्दक्षेष्टा । मनतेति । अत्र शारीरचेष्टायाः अभावात् द्विती-
याच्चतुर्थी, किन्तु द्वितीयैवेति भावः । 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्ति-
कमर्थतः संगृह्णाति—गन्त्राऽधिष्ठिते इति । गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्वनीत्ययं निषेध
इत्यर्थः । यथा—पन्यानं गच्छतीति । पन्यानं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पथः प्राप्या-
ध्वन्येन गन्त्राधिष्ठितत्वादिषेधः । अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—यदा त्विति ।
उत्पयादिति । अमार्गादित्यर्थः । इयच्छोपे पञ्चमी । उच्चयिनीं प्राप्नुं प्रस्थितः
भोहात्तन्मागात् प्रप्युता मार्गान्तरं प्रविष्टः, तं परित्यज्य पुनरुच्चयिनीमार्गः आक्र-
मितुमिष्यते, तदा अनध्वनीति निषेधाभावात्तुर्थापि भवत्येवेत्यर्थः । तादृशं लप्यं
दर्शयति—उत्पथेन पथे गच्छतीति । उत्पथेनेत्थनन्तरं गन्तुमशक्त इति शेषः । उत्प-
थेन उच्चयिनीं प्राप्नुमशक्तः उत्पथं परित्यज्य उच्चयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तदीयमार्गम-
नुसरतीत्यर्थः । अत्र उच्चयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनध्वनीति निषेधो
न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पथे द्वितीया चेति भावः । इति चतुर्थीविकल्पः ।

अथ पञ्चमी विकल्पः । ध्रुवमपाये । अपायपदं व्याचष्टे—अपायो विश्लेष इति । विद्योता
इत्यर्थः । ध्रुवपदं व्याचष्टे—अवधिभूतमिति । द्युयोः संयुक्तयोरन्पतरस्य चलनाद्विश्लेष
इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनाऽनाश्रयभूतं ध्रुवम् । तच्चेहार्यादवधिभूतं विवक्षित
मिति भावः । अपादाने इति । स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् । प्रामादायातीति । आगच्छ-
तीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षविषयत्वात् प्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात्, पञ्चमी ।
माधुराः पावलिपुत्रकेभ्य आहत्यतराः इत्यादौ बुद्धिकविपतविशेषावधित्वमादाय

प्राबिरामप्रमादायानामुपसंहृत्यात्मम्' (वा० १०७९) । पापाञ्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमायति । ५८८ मीत्रार्थानां भयहेतुः १ । ५ । २५ ॥ भयार्थानां प्राणा-
 र्थानां च प्रयोगे हेतुरपादानं स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्प्रायते । भयहेतुः किम् ?
 चरष्ये विभेति, प्रायते वा । ५८९ पराजेत्रसाहः १ । ५ । २६ ॥ पराजेः प्रयो-
 गेऽसह्योऽर्थोपादानं स्यात् । अभयनात्पराजयते । भावतीत्यर्थः । असौल-
 किम् ? शत्रुन्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । ५९० चारणार्थानामोप्सितः ।
 १ । ५ । २७ ॥ प्रवृत्तिविधानो चारणम्, चारणार्थानां घातुर्ना प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो
 ऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विरलेषानुकूलचलनानाद्यभूतं यत् तदेव
 ध्रुवमिति व्याख्यायताम्, किमत्रधिरविवचयेत्यत आह—भावतोऽपाद पततीति ।
 अत्रस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं
 न विरुद्धमिति भावः । जुगुप्सेति । जुगुप्साद्यर्थकञात्तुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादा-
 नत्वमित्यर्थः । पापाञ्जुगुप्सत इति । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । विरमतीति ।
 पापादित्यनुपपद्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । कर्मात् प्रमादतीति । धर्मविषये
 मुह्यतीत्यर्थः । चास्तधमयोगविरलेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते
 इत्याद्यैर्जुगुप्सादिभिनिवर्तत इत्यर्थं आश्रीयते, तदा, बुद्धिकृतविरलेषावधिरवमादाय-
 अपादानत्वादेव सिद्धमिति दार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

मीत्राः । चोराद्विभेतीति । चोरेण हेतुवेत्यर्थः । हेतुवृत्तीयाप्राप्ता । चोरात्प्रायत इति ।
 चोरेण हेतुना आत्मानं साकृत्वध्वन्यभादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात्
 विभेति मीत्या निवर्तते, चोरात्प्रायते आत्मानं प्राप्तुं निवर्तयतीत्यर्थः । आश्रीयते,
 सदा बुद्धिकृषिपतविरलेषावधिरवमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्या-
 ख्यातम् । पराजेरसोढः । सहघातोः कप्रत्यये घावत्सवष्टवत्लोपेषु कृतेषु 'सहिवहो-
 रोदवर्णस्य' इत्योश्चै सोढ इति रूपम् । तत्र कार्यो भूमिकाको न विवक्षितः । सदाह
 असह्योऽर्थ इति । सोढुमशक्य इत्यर्थः । हेतुवृत्तीयाऽपघातोऽयम् । कायतीत्यर्थ इति ।
 असहनादिति शेषः । यदा तु असहनाधिवर्तत इत्यर्थं आश्रीयते, तदा, ध्रुवमित्यपादा-
 नत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । अभिभवतीति । निरस्करोतीत्यर्थः । अत्र क्षणामभि-
 भवनीयतया असहत्वात्प्रापादानत्वात् ।

चारणार्थानामोप्सितः । प्रवृत्तिविमुक्तीकरणं चारणम् । यवेभ्य इति । यद्यपु प्रवर्तितु-
 कामां गां प्रवृत्तिविमुक्तीकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविरलेषाभावात् 'ध्रुवमपादे' इत्य-
 प्राप्तादिदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया सरक्षणीमत्वेन ईप्सितत्वात्प्रापादानत्वं,

न तु गोः, तस्याः परिकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, चारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च । तथा च 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वात् द्वितीया । यदा तु यवाः परकीयाः, गोस्तु स्वकीया, तदा चारणमसम्भावितमेव । वस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशा-
द्वधर्मः स्यात् । यवस्वामी गामपहस्य वध्नीयात् । गोस्वामिनं च यवस्वामी दृण्ड-
येत् । अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वात्पादानत्वमस्येव । गोस्तु स्वकीय-
त्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । न च गोरीप्सिततमत्वेऽपि
ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वात्पादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् ईप्सिततमत्वे 'वारणा-
र्यानाम्' इत्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः ।

न च 'वारणार्यानामीप्सितः' इत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वा-
त्पादानत्वं शङ्क्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम् ।
वारणार्यानामित्यपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु
सावकाशत्वात् न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वात्पादानत्वम् । अतः परत्वात् गोः
स्वकीयायाः परकी- वापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव । न च अग्नेर्माणवकं
वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, इष्टवभ्रमादभ्रौ
विषये स्पर्शफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः ।
तत्राग्निस्पर्शे माणवकस्य द्वाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणमकारणक्रियया
आप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वार-
णक्रियेऽप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात्
अपादानत्वम् ।

एतेन कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मत्वेवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तं
चानीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन । एतावतैव हरिं भजति,
ग्रामं गच्छन् वृणं स्पृशति, विषं मुहुक्ते हृष्यादितर्वलक्षपसङ्ग्रहादिति निरस्तम् ।
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'वारणार्यानाम्' इति सूत्रमस्यात्पादा-
स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथा च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । न चाग्नौ 'वारणा-
र्यानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम्, वारयतेत्यत्र स्पर्शफलकप्रवृत्तिविषयत्वमर्थः ।
तच्चान्यतो नयनादिरूपम् । तादृशव्यापारप्रयोज्यफलं माणवककर्तृकस्पर्शफलकप्रवृ-
त्तिविरहः । तत्र स्पर्शाशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठ-
त्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अग्निनिष्ठः आभयतया माणवकनिष्ठश्च । तथा
च कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वाद्दुर्भवमपि प्राप्नोति 'वारणार्या-
नाम्' इत्यपादानत्वं निश्चकाशत्वात्पादानत्वं स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्,
तद्वाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम् । एवञ्च ईप्सितमात्रे अग्नौ साव-
काशस्यापादानत्वस्य परत्वाद्दीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । कर्तुरीप्सितत-

५९१ अन्तर्धी येनावर्शनमिच्छति १ । ४ । २८ ॥ अथघाने घति यत्कर्तृक-
 स्यात्प्रभो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातृनिष्ठीयते कृष्णः ।
 अन्तर्धी किम् ? शौरान् न दिहसते । इच्छतिप्रहृषं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां
 घत्यपि दर्शने यथा स्यात् । (देवदत्ताद्यज्ञदत्तो मिलीयते) । ५९२ आख्यातो-
 पयोगे १ । ४ । २९ ॥ नियमपूर्वकवियास्वीकारे षका प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्या-
 यादधीते । उपयोगे किम् ? नटस्य गार्गा शृणोति । ५९३ जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

ममित्यारभ्ये च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहाय 'तयायुक्तम्' इत्यप्यारभ्यम्यायास्तां
 तावत् ।

भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविरलेषकृतमपादानत्वमाधिरय प्रत्याख्यातमिदं
 सूत्रम् ।

अन्तर्धी । अन्तर्धाविरयेतत् व्याचष्टे—अथघाने सतीति । अथघानेनेति यावत् ।
 यत्कर्तृकस्येति । येनेति कर्तृवृत्तीयेति भावः । आत्मनो दर्शनस्येति । आत्मन इति दर्शन-
 सन्वययोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यस्याहारलक्ष्यम् । अत एव येनेति कर्तरि वृत्तीया
 सङ्गच्छते । अथघा कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यस्याहारे तु उभयप्राप्तौ
 कर्मण्येवेति नियमात् कृद्योगषष्ठी । आत्मशाब्देन इच्छतिकर्ता विषदितः । अथघा-
 नेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । मातृनिष्ठीयते कृष्ण इति ।
 'छीछ रलेषणे'रथन्विकरणः इह तुपसर्गवशात् अथघानेन परकर्तृकस्वविषयदर्शन-
 विरहाद्बुद्ध्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णः मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहात् कुटुम्बा-
 दिना प्रकृत्यो भवतीत्यर्थः । अत्र अथघानमाधिरय मातृकर्तृकस्वविषयदर्शनविर-
 हस्य कृष्येनेत्यमागतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृवृत्तीयापवादोऽयं षष्ठ्यपवा-
 दौ षा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाधिरय इदमपि प्रत्याख्यातम् । आख्यातोप-
 योगे । आख्याता उपयोगे इति छेदः । आख्यातेति तुञन्तात् प्रथमैकवचनम् ।
 उपयोगपदं व्याचष्टे—नियमपूर्वकेति । भाष्ये तयोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तुञ-
 न्तं व्याचष्टे—इत्तेति । अस्यापचित्तेत्यर्थः । उपाध्यायादधीते इति । नियमविशेषपूर्वकम्
 उपाध्यायस्योच्चारणम् अनुच्चारयतीत्यर्थः । षष्ठ्यपवादोऽयम् । भाष्ये तु उपाध्या-
 याधिगतं चेदं शुद्धातीत्यर्थमाधिरय प्रत्याख्यातमिदम् ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः । अनिर्जननमुत्पत्तिः । 'जनी प्रादुर्भावे' देवादिकोऽकर्मकः ।
 'हृणज्जादिभ्यः' इति भाषे हृण् । 'अनिवस्योश्च' इति निषेधाच्चोपधावृद्धिः । जनेः कर्त्त-
 वि विप्रहः । शेषषष्ठ्या समासः । 'द्वज्जकार्था कर्तरि' इति निषेवस्तु कारकषष्ठ्य

१ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । ५९४
 भुवः प्रभवः १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । भूक्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रम-
 वति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७५) । प्रासादात्प्रेक्षते,
 आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुम आसने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । स्वशुराञ्जि-
 हेति । स्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । 'गम्यमानाऽपि क्रिया, कारकविभक्तौर्ना निमित्तम्'
 (वा ५०४१) । कस्मात्त्वम् ? नद्याः । 'यत्खाब्दकालनिमानं ततः पञ्चमी' (वा

प्वेति वक्षते । जायमानस्येति । जनघातोः कर्तरि लट्प्रधानम्, रयन्, 'शाखनोर्भा'
 'आने मुक्' उपस्थाश्रयस्येत्यर्थः । प्रकृतिसम्बद्धं व्याचष्टे—हेतुरिति । ब्रह्मण इति ।
 हिरण्यगर्भादित्यर्थः । घटादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति
 भावः । वृत्तिकृन्मतमेतदयुक्तम्, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात् ।
 अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव । अत एव भाष्यकैषटयोः 'गोमयाद्
 वृश्चिका जायन्ते' 'गोलोमादिलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्युदाहर्य परिणामेषु प्रकृति-
 द्रव्यावयवानुस्यूतिसंश्लेषेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति
 प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । एवञ्च 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोप-
 हितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ।
 भुव प्रभवः । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञायलाविहाणु-
 वर्तते । तदाह—भूक्तुरिति । भवनं भूः सम्पदाद्विवात् क्तिप् । भुवः कर्ता भूकर्ता, तस्ये-
 त्यर्थः । प्रभव इति । प्रभवति प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमि-
 त्यर्थः । प्रभवतीत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असङ्गतिः, गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तः । तदाह—
 प्रकाशते इत्यर्थे इति । प्रथमं प्रकाशते इति भावः । अत एव 'हिमवति प्रकाशते' इत्यत्र
 न भवति । एतेन अनिकर्तुरित्यनेन 'भ्रुवमपाये' इत्यनेन च उतार्थत्वं निरस्तम् ।
 भाष्ये तु अपकामतीत्यर्थमाश्रित्य 'भ्रुवमपाये' इत्यनेनेव सिद्धमिति स्थितम् ।

ल्यब्लोपे इति । ल्यबन्तस्य लोपे श्रद्धशने अप्रयोगे सति गम्यमानत्वद्वयं प्रति
 कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । जिहेति । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र ल्यब-
 न्तस्य प्रयोगाभात् कथं तदर्थं प्रति कर्माद्यवगतिरित्यत आह—गम्यमानाऽपीति ।
 प्रकरणादिनेत्यर्थः । गम्यमानाऽपीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—कस्मात्त्वमिति । आगतोऽ-
 स्तीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् । आगतोऽस्मीति
 गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । यतश्चेति । यत इति तृतीयार्थं तसिः ।
 येनावधिना अश्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेदः इत्यत्र गम्यते, ततः पञ्चमी वा-

१४७७) । 'तद्युक्तादभ्यन्तः प्रययामसम्यो' (वा १४७९) । 'कारात्सतो च वक्तव्या' (वा १४७८) । अनाद् प्राप्ते योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहाशनी मासे ।

५९५ अन्यारावितरतेदिक्शब्दाश्चरपवाजाहियुक्ते २ । ३ । २९ ॥

एतेश्चो पञ्चमी स्यात् । अन्वयेत्यर्थप्रहणम् । इतरप्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो मित्र इतरो वा कृष्णात् । आरादनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो प्राप्तात् । दिशि १४

चरेत्येकं वाच्यम् । अत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः तद्युक्तादिति । तेन पञ्चम्यन्तेन युक्ताद्विदित्वात् अन्वयवाचिनः प्रययामसम्यो वाच्ये इति द्वितीयं वाच्यम् । 'कारात्सम्यो च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुवच्यते । तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कारवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । अनादिति । अत्र योजनारम्भकमन्वपरिमाणं घनेन पूर्वावधिना परिचित्रयते, कस्मादारभ्य योजनमित्वाकारकचोत्पानात् । योजने योजनमिति प्रथमाससम्योरपि स्वोत्तराभ्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः । अनामकपूर्वावधिक्योऽनोत्तरदेशे प्राप्ते इत्यर्थः अवधित्वसत्त्वेऽपि विरुद्धेऽग्रहीतेर्भुवमित्यपादात्त्वाभावाद्वाच्यम् । कार्तिक्या इति । कार्तिक्याः मासे आग्रहाशनीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कारपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिचित्रयते, कस्मादारभ्य मास इत्याकारकचोत्पानात् । मास इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराभ्यवहितकारकवृत्तित्वमर्थः । कार्तिक्योर्भमास्वारम्कपूर्वावधिक्यमासोत्तरकाले मार्गं क्षीर्यपौर्णमासीत्यर्थः ।

अनात् । युक्त इति अने क इत्याह—अनयोः इति । अन्व, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अन्वयपरपद, आह, आदि एतैरहमिर्भोगे सतीत्यर्थः । मित्रादि-कव्ययोगे पञ्चमी, साधयितुमाह—अन्वयेत्यर्थप्रहणमिति । व्याख्यानादिति आहः । अन्वयार्थकव्ययोगे पञ्चमीति कथितम् । तर्हीतरप्रहणं अर्थमन्वयार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—इतरप्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । 'पवि विस्तारे' । अन्वयसम्यस्य अन्वयार्थकव्यप्रहणोपलक्ष्यार्थकमनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति भावत् । अन्यो मित्र इतो वेति । अहंवात् विरुद्धत्वं इत्याद्युपलक्ष्यमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकमेवद्वानित्यर्थः । पञ्चम्यन्तेऽप्यम् । अन्याद्विशब्दाभामवदिनिश्चयसत्त्वेऽपि संयोगविरुद्धेऽप्यभावात्-पादानवस्थ न प्रसक्तः । एवमग्रेऽपि । आरादनादिति । अनेत्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । 'आराद् दूरसर्मापयो.' इत्यमरः । ऋते कृष्णादिति । ऋते इत्येकारान्तमन्वयवत् । 'ऋते वज्रने' इत्यमरः । कृष्णस्य वज्रने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'क कर्मप्रवृत्तः कथति पुरुषादाश्रयमृते' इति शिवरहरयान्तर्गतस्तुतिवतः प्रयोगस्त्वार्थः । 'ततोऽन्वयवापि ऋते' इति वा द्वितीया । 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रं सूत्रम् । अथ दिक्शब्दयोगे अहंवादि—पूर्वो प्राप्तादिति । प्राप्तावधिकपूर्वद्विस्वर्ती प्राप्ते इत्यर्थः । नह

शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अथयववाचियोगे तु न । 'तस्य परमाद्येऽद्वितम्' (सू ८३) इति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठयत्सर्थ'— (सू ६०९) इति षष्ठी बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक्-प्रत्यग्वा प्रामात् । आञ्-दक्षिणा प्रामात् । आहि—दक्षिणाहि प्रामात् । 'अपादाने पञ्चमी' (सू ५८७) इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रमृति' इति माध्यप्रयोगात्प्रमृत्यर्थयोगे पञ्चमी । मवात्प्रमृति-आरभ्य

चैत्रात् पूर्वः फाल्गुन इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाभावात् कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—दिशि दृष्ट इति । रुढ्या विग्विशेषवाचकाः पूर्वादिषु पञ्च गृह्यन्ते । न त्वैन्द्रीककुवाद्यः । सम्प्रतीति । कदाचिद्दिग्वाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वं कारस्येत्यत्रापि स्यादित्यत आह—अथयववाचीति । तस्य परमिति । तस्येति हि प्रकृतं द्विरुक्तं परामृताति । द्विरुक्तस्य परं परावयवभूतमात्रेऽद्वितमिति तदर्थः । पूर्वं-कायस्येति । शरीरस्य पूर्वावयव इत्यर्थः ।

अञ्चुघातुः उत्तरपदं यस्य सः अञ्चूत्तरपदः प्रागादिविशब्दः, न तु सन्नपक्व इत्यादिशब्दोऽपि, दिक्शब्दसाहचर्यात् । तेन सन्नपक्वदेवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी । ननु दिक्शब्दसाहचर्यादेव सिद्धे अञ्चूत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अञ्चूत्तरपदस्येति । षष्ठयत्सर्थेत्यनन्तरं परत्वात् प्राप्तामिति शेषः । प्राक् प्रत्यग्वा प्रामादिति । प्रामावधिक इत्यर्थः । आजिति । आद्यप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम् । दक्षिणा प्रामादिति । प्रामावधिकार्यां दक्षिणस्यां दिशोऽर्थः । आहीति । आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम् । दक्षिणाहि प्रामादिति । प्रामावधिकार्यां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः । 'आहि च दूरे' इत्यादिप्रत्ययः । आज्ञादिप्रत्ययान्तयोर्दिकशब्दत्वेऽपि 'षष्ठयत्सर्थ' इति षष्ठी बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । नन्वेवमपि 'मवात्प्रमृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः' इत्यादौ कथं पञ्चमी ? अन्यादिकशब्दयोगाभावादित्यत आह—अपादाने इति । प्रमृतिरिति । प्रमृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः । तथा हि—'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रे माप्ये 'यत्तत्राश्वकालनिमानम्' इति वार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आप्रहायणी मासे इत्युदाहाय 'इदं न वक्ष्यम' इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपदिष्य इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते—'कार्तिक्याः प्रमृत्याग्रहायणी मासे' इत्युक्तम् । प्रमृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः । एवं वदता माप्यकृता 'प्रमृत्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी' ति वचनं ज्ञाप्यते । अन्यथा पञ्चम्यर्थे वार्तिकस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च प्रमृतिशब्दपर्यायशब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति । अत एव

या सेव्यो हरिः । 'अपपरिबहिः—' (सू ६१६) इति समासविधानात् प्राप-
काद् बहिर्योगे पठ्यमी । प्रामाद् बहिः । ५९६ अपपरी वर्जने १।४।८०। एतो
वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः । ५९७ आहूमर्यादायचने १।४।८१ ॥ आहू-
मर्यादायामुक्तसङ्गः स्यात् । वचनप्रहणाहमिबिधावपि । ५९८ पञ्चम्यपाङ्-
परिमिः २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पठ्यमी स्यात् । अप हरेः, परि

त्र 'कार्तिषया. प्रभृति' इति आरभ्यस्यावयावसरे तत् आरभ्येत्यर्थं इति कैपट आह ।
तत्र हि तत् इति पञ्चम्यास्तसिः । एतद् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—मवात् प्रभृति आर-
भ्य वेति । भवः उत्पत्तिः, आरभ्येत्यस्यावधि परिगृह्येत्यर्थः । प्रभृतीत्यवयवमप्येतदर्थ-
कमेव । भवमवधि परिगृह्य हरिः सेव्य इत्यर्थः । उत्पत्तिप्रणामकपूर्वावधिकोत्तर-
काले सर्वदा आमरणं हरिः सेव्य इति यावत् । अत्रारभ्येति क्रियारेषया कर्मत्ववि-
वेचनार्था द्वितीयैव, 'उपपद्विभक्तेः कारकविमर्कवर्द्धीयसी' इत्युक्तेः । यथा 'सूत्रो-
दयमारभ्य आस्तमवाद् अपति' इत्यादी । शेषत्वविषयार्था तु पूर्वी बाधित्वा भव-
त्त्वदात्त पञ्चमी । प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थं कदापि न द्वितीया, प्रभृतिशब्दा-
र्थस्यावधि परिगृह्येत्यस्यावध्यादिघटितत्वेन क्रियारवामावात् । अपपरीणि । बहिः
शब्दयोगे पञ्चमी सिद्धवाकृत्य 'अपपरिबहिरश्ववः पञ्चम्या' इति समासविधा-
नात् बहिरशब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः । इदञ्च 'अपपरि' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । 'करस्य करमो बहिः' इति त्वसाध्वेव । 'जापकसिद्ध न सर्वत्र' इति वा
क्यद्विरुद्धमाधेयम् ।

अपपरी वर्जने । कर्मप्रवचनीयो स्त इति । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतस्य द्विवचनेषु
विपरिणाम इति भावः । वर्जने किम् ? परिषिञ्जती । सर्वतः सिञ्जतीत्यर्थः । अत्रो-
त्सर्गात् 'उपसर्गास्तुनोति' इति शक्यम् । आहू मर्यादावचने । उक्तसंघ इति । कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । ननु 'आहूमर्यादायाम्' इत्येव सिद्धे वचनप्रहणं व्यर्थमित्यत
आह—वचनप्रहणादिति । तेन विनोति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिः । मर्यादाकर्मो
अत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम् 'आहूमर्यादाभिविष्योः' इति सूत्रम् । तत्र य आहू इह
स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः । तथा च मर्यादाभिविष्योराहू कर्मप्रवचनीय
इति कलतीति भावः । पञ्चम्यपाङ् परिमिः । एतेरिति । अप आहू परि इत्येतेरित्यर्थः ।
कर्मप्रवचनीयैरिति । कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप हरेः परि
हरेः संसार इति । अपहरेः संसार. परिहरेः संसार इत्यन्वयः । हरि वर्जयित्वा अवि-
भृतिचक्रामकंसंस्तरणमित्यर्थः । ननु 'वृत्तं प्रति विद्योतते, भक्तो हरि प्रति' इत्यादौ
'कृत्तैरधमूत' इति कर्मप्रवचनीयात्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया
प्रात्याय अपवादत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति पञ्चमा स्यादित्यत

हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः ।
 आ सकलात् ब्रह्म । ५९९ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः १ । ४ । ९२ ॥ एत-
 योरर्थयोः प्रतिष्कसकृत्तः भ्यात् । ६०० प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्
 २।३।११॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैयोगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः
 प्रतियच्छति माषान् । ६०१ अकर्तृयुगे पञ्चमी २ । ३ । २४ ॥ कर्तृवर्जितं
 यदणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् । शताद् बद्धः । अकर्तरि किम् ? शतेन बन्धितः ।
 ६०२ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २ । ३ । २५ ॥ गुणे हेतावञ्जोक्तिः पञ्चमी वा
 स्यात् । जाड्यात्-जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् ? घनेन कुलम् । अस्त्रियाम् किम् ?

आह - परिरत्रेति । 'पञ्चम्यपाठपरिभिः' इत्यत्र वर्जनार्थकेनापेन साहचर्यात् परिरपि
 वर्जनायक एव गृह्यत इत्यर्थः । आ मुक्तेरिति । मुक्तेः प्रागिति यावत् । आ सकला-
 दिति । ब्रह्म सकलमभिधाय्य वर्तत इत्यर्थः ।

प्रतिः प्रतिनिधिः । सङ्घाः प्रतिनिधिः, यत्तस्य प्रतिनिधातनं प्रतिदानम् । उक्तसंश-
 र्ति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । प्रतिनिधिः । अत्रेति । सूत्रोक्तविषये इत्यर्थः । सूत्रे
 यस्मादिति पद्यर्थे पञ्चमी अस्मादेव निर्देशात् । 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु
 'ज्ञापकतद्धं न सर्वत्र' इति समाधेयम् । तथा च परस्मैपन्धनी प्रतिनिधिप्रतिदाने
 तस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः फलति । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतीति । युद्धादौ प्रद्युम्नः
 कृष्णनिरूपितसाहचर्यान्वित्यर्थः । पञ्चम्यर्थः साहचर्यम् । प्रतिस्तु तद्व्योतकः । तिलेभ्य
 इति । ऋणत्वेन गृहीतान् तिलान् एवरूपेण मूत्राद्यामना वा प्रत्यर्पयतीत्यर्थः ।
 कर्मणि पञ्चमी । अकर्तृयुगे । 'हेतो इति सूत्रमनुवर्तते । अकर्तरि हेतुभूते ऋणे
 विद्यमानादित्यर्थः फलितमाह-कर्तृवर्जितमिति । कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः । शताद्बद्ध
 इति । नियमितकाले प्रत्यर्पणाभावे सति सुवर्णादिशतेन ऋणेन हेतुना अधमर्णो बद्ध
 इत्यर्थः । हेतुतृतीयापवादः । शतेन बन्धित इति । अधमर्णः उत्तमर्णेनेति शेषः । घन्धे-
 हेतुमण्यन्तारकर्मणि उक्तः । अधमर्णः उत्तमर्णेन पद्ध इत्यण्यन्तस्यार्थः । शतेन
 ऋणेन प्रयोजककर्त्रा उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्रा बन्धनं कारितः अधमर्ण इति पद्यन्त-
 स्यार्थः । अत्र शतमृणं प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञं हेतुसंज्ञं च, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यत्र
 चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि विधानात् । ततश्च शतशब्दात् कर्तरि तृतीयां बाधित्वा
 अपवादात्वात् पञ्चमी स्यात् । अतः अकर्तरीत्युक्तमिति भावः । शतस्य हेतुत्वेऽपि
 कर्तृत्वात् ततः पञ्चमीति भावः ।

विभाषा । हेतावित्यनुवर्तते । सदाह-गुणे हेतावञ्जोक्तिः इति । विद्यमानादिति
 भावः । जाड्यादिति । जाड्यस्य भावो जाड्यम् । 'गुणवचनमाहणादिभ्यः कर्मणि च'

बुद्ध्या मुक्तः । 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे द्विधा च क्वचित् । धूमादे-
 ग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपपन्नेः । ६०३ पृथग्विना नानाभिस्तृतीयाऽन्य-
 तरस्याम् २ । ३ । ३२ ॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमोद्वितीये च । अन्यतरस्यो
 ग्रहणं समुच्चयार्थम्, पञ्चमोद्वितीये चानुवर्तते । पृथग्विना-रामं वा । एवं
 विना, नाना । ६०४ करणे च स्तोकात्पठच्छ्रुतकतिपयस्यासत्त्वचचनस्य
 २ । ३ । ३३ ॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन स्तो

इति व्यञ्ज । ननु धूमादग्निमानित्यादौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यत आह—
 योगविभागादिति । 'विभाषा' इति योगो विभज्यते । हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च ।
 हेतो पञ्चमी वा स्याद्विपर्ययः । ततश्च धूमादग्निमानित्यादि सिद्धम् । ततः गुणेऽस्त्रि-
 यामिति । तत्र विभाषेऽनुवर्तते पञ्चमीति च । गुणे हेतावच्छास्त्रे पञ्चमी वा स्याद्वि-
 त्युच्योऽर्थः । ततश्च वाट्याद् चङ् इत्यादि सिद्धम् । ननु विभाषेऽप्येव सिद्धे गुणेऽस्त्रिया-
 मिति स्वयंमिषत्त आह—अगुणे स्त्रियां च क्वचित् । योगविभाषस्य इष्टसिद्धयर्थोवा-
 दिति भावः । अथागुणे उदाहरति—धूमादिति । अग्निमानित्यनन्तरं ज्ञायत इति
 शेषः । धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वात् अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः पञ्चमीति
 भावः । स्त्रियामुदाहरति—नास्ति घट इति । घट इत्यनन्तरम् इति ज्ञायत इति शेषः ।
 अनुपपन्नैरिति । उपकन्धिः ज्ञानम्, तस्या अभावः अनुपलब्धिः । नन्तपुरपः । न
 चार्थोभावेऽन्यथीभावः शङ्क्यः, अर्थाभावे तयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

पृथग्विना । पञ्चमोद्वितीये चेति । तृतीयाभावपक्षे इति शेषः । 'अपादाने पञ्चमी'
 'षष्ठपतसर्थप्रत्ययेन' 'पञ्चमा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रकर्मनः । तत्र पृथीत्यस्व-
 रिक्त्वाच्चाऽनुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते । तथा च तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी
 द्वितीया चेति भावः । ननु तृतीयाभावपक्षे द्वितीयैव सस्त्रिहितत्वात् स्यात्, न तु
 पञ्चम्यपि, षष्ठपतसर्थेऽत्र तदनुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न
 इत्यत आह—अन्यतरस्यात्प्रहणमिति । तृतीया चेत्येतावतैश्च सस्त्रिहितद्वितीयासमुच्च-
 यसिद्धेरन्यतरस्यामिति गुरयान्करणं व्यवहिताया अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम्,
 अभ्ययानामनेकार्थकत्वादिति भावः । ननु पञ्चम्याः 'षष्ठपतसर्थ' इत्यत्राननुवृत्ताया
 इहानुवृत्तेरसम्भवात् कर्ममिह तदुपस्थितिरित्यत आह—पञ्चमोद्वितीये चानुवर्तते ।
 मण्डूकसूत्र्येति शेषः । पृथग्विनाऽत्र । रामप्रतियोगिक मेवमित्यर्थः । एवं विना ना-
 नेति । विना रामेण, रामात्, रामम् । नाना रामेण, रामात्, रामं वा । पृथग्विना-
 नानास्त्रयोऽपि मेवार्थका इति क्वचित् । 'पृथग्विनान्तरेणैतं विदुर्नाना च वर्जने ।
 इत्यमरः । रामस्य वर्जने सुखभारतीत्यर्थः । करणे च । एव इति । स्तोके अह

कादा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । ६०५ दूराम्भित्कार्येभ्यो द्विती-
या च २।३।३५॥ एभ्यो द्वितीया स्यात्त्वात्पञ्चमीवृत्तीये च । प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधिरयम् । प्रामस्य दूरम्—दूरात्—दूरेण वा, अम्भित्कम्—अम्भित्कात् अम्भित्केन वा ।
असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नह-दूरः पन्थाः । ६०६ षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः । तत्र षष्ठी स्यात् ।

कृच्छ्रे कतिपय पन्थश्चतुर्थ्यं इत्यर्थः । अक्षरवपदं व्याचष्टे—अद्रव्येति । अन्यत-
रस्यामित्त्वनुवर्तते, पञ्चमीति च । ततश्च करणे पञ्चमी वेति लभ्यते । तद्भावे तु
वृत्तीया सिद्धे च । सहाह—वृत्तीयापञ्चम्यादिति । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इति । लघुना
भाषासेन मुक्त इत्यर्थः । आयासो न ब्रह्ममिति भावः । द्रव्ये स्थिति । द्रव्ये घृत्तौ
स्तोकेन विषेण हत इति वृत्तीयैवेत्त्वर्थः । अरूपेणवापाद्वा मुक्तः । कृच्छ्रे ण कृच्छ्राद्वा
मुक्तः । कष्टेनेत्यर्थः । कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः । अक्षरस्तेन साधनेनेत्यर्थः ।

दूरान्तिक एव्य इति । दूरार्यश्चेभ्यः अन्तिकार्यकम्पश्चेत्यर्थः । अकारः व्यवहित-
योरेपि पञ्चमीवृत्तीययोः समुच्चयार्थः । न तु 'दूरान्तिकार्यः षष्ठ्यन्तरस्वाम्' इति
सङ्ग्रहितषष्ठ्या अपि, व्याख्यानात् । सहाह—चारपञ्चमीवृत्तीये चेति । प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे विधिरयमिति । व्याख्यानादिति भावः । तथा च प्रथमापवाद इति फलितम् ।
'दूरादावसयान्मूर्त्तं दूरारपादावनेजनम् ।' इति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽ-
प्ययं विधिः । ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीरयत आह—असत्त्ववचनस्येति ।
दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः ब्रह्म्यम् । तद्विशेषणं दूरवाच्यः सत्त्ववचन इति भावः ॥
इति पञ्चमी विभक्तिः ॥

अथ षष्ठी विभक्तिः । षष्ठी शेषे । उक्तादन्यः शेषः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रेषु
द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यनुक्रान्तानि ।
प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुक्रान्तः । एतेभ्यः अन्यः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः
शेषपदार्थ इत्यर्थः । तत्रासति वाचके सम्बन्धोविशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते
'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात् । सति तु वाचके मातुः स्मरतीत्यादौ
सम्बन्धत्वेनैव मानम् । कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भावे द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थि-
तिः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभाववरूपविशेषारम्भना सम्बन्धत्वरूपसामान्या-
रम्भना च सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । राज्ञाश्रितस्वामित्वनिर्पितस्वस्वामिकसम्बन्धाश्रयः
पुरुष इति बोधः । आश्रयत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते । तत्र पुरुषो मुख्यं विशे-
ष्यम् । सम्बन्धस्वाधेयतया पुरुषविशेषणम् । राजा तु आश्रयतया सम्बन्धविशेष-
णम् । सम्बन्धस्वाधेयतया राजानं प्रति विशेष्यम्, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्' इति

राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धपात्रविवक्षायां बधुषेव । सतां गतम् ।
 सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एषोदकस्योपस्फुरते । मजे शम्भोश्चरणयोः ।
 फलानां वृत्तः । ६०७ यष्टी हेतुप्रयोगे राशरदः । हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ घोस्वे

वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृतार्थं प्रति प्राधान्यावगमात् । अत एव पुरुषशब्दादपि न
 यष्टी राज्ञिरूपितसम्बन्धाभयः पुरुष इति बोधे सम्बन्धस्य प्रकृतार्थपुरुषं प्रति
 विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च भावानुपपत्तेः । यथा तु पुरुषगतसत्त्वावगिरूपितस्या-
 मित्वरूपसम्बन्धाभयो राज्ञेति बोधः, तदा पुरुषस्य राज्ञेति पुरुषशब्दात् यष्टी भव-
 त्प्रेषेणम्यत्र विस्तरः ।

सतां गतमित्यादौ कर्तृवृत्तीयादिक्रमाशङ्क्याह—कर्मादीनामपीति । कर्मावकर्मा-
 दीनामपि सम्बन्धवत्सामान्यात्मना विवक्षायां बधुषेव, नतु कारकविभक्त्यै इत्यर्थः ।
 तथा च 'स्मरन् च वर्तमाने' इति सूत्रे भाष्यम्—'कर्मादीनामविवक्षा शेषः' इति ।
 सतां गतमिति । भावे ऋः । तत्सम्बन्धिगमनमित्यर्थः । कर्तृत्वविवक्षायां तु सद्भिर्गत-
 मिति वृत्तीया भवत्येव । कृषोगाकृषणा यष्टी तु न भवति, 'न लोके' इति निषेधात् ।
 सर्पिषो जानीते इति । करणवविवक्षायां सर्पिषाऽपत्त्यायैव प्रवर्तते इत्यर्थः । करणत्वस्य
 सम्बन्धत्वविवक्षायां तु यष्टी, कर्माश्रिता सद्भिस्तम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः । मातुः
 स्मरतीति । कर्मावविवक्षायां मातरं स्मरतीत्यर्थः । कर्मवत्त्व शेषत्वविवक्षायां तु शेष-
 वत्तकर्तृकं मातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः । एषोदकस्योपस्फुरते इति । एषशब्दः अका-
 रान्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे 'पथाः पर्यन्ते' इति भाष्यप्रयोगात् । एषाश्च
 उदकानि वेति द्वन्द्वात् यष्टी । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवचनावः । कर्मावविवक्षायां
 एषोदकं शोषणगन्धद्रव्याधानादिना परिष्कुरते इत्यर्थः । कर्मावत्वस्य शेषत्वविवक्षायां
 तु एषोदकसम्बन्धिपरिष्करणमिति बोधः । एषरशब्दसकारान्तोऽप्यस्ति नपुंसक-
 लिङ्गः, 'काष्ठं दारिन्धनं त्वेष इष्टममेघः समित् छिपाम् ।' इति कोशात् 'यथैवाति
 समिद्धोऽग्निः' इत्यादिदर्शनात् । तथा भवति एषः दकस्येति छेदः, उदकशब्दसमा-
 वेते एष उदकस्येत्यापत्तेः । उदकशब्दप्रधानो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवनं
 ह्याद् दकं च' इति हलानुषकोशात् । तथा च एषः कर्तुं उदकं परिष्कुरते इत्यर्थः ।
 कर्मावत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु यष्टी, निरवकरादिकाष्टविशेषप्रज्वलितानितसोद-
 कस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । मजे शम्भोश्चरणयोरेति । अत्र चरणयोः कर्माव-
 त्वस्य शेषत्वविवक्षायां यष्टी । शम्भुचरणसम्बन्धि भजनमित्यर्थः । फलानां वृत्त इति ।
 अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां यष्टी । फलसम्बन्धिनी वृत्तिरिति बोधः ।
 यष्टी हेतुप्रयोगे । हेतादित्यनुवर्तते । तदाह—हेतौ बोधे इति । हेतुत्वे घोस्वे इत्यर्थः ।
 हेतुत्वावकात् यष्टीति कठितम् । 'हेतौ' इति वृत्तीयां बाधित्वा यष्टी । हेतुप्रयोगे

षष्ठी स्यात् । अक्षस्य हेतोर्दसति । ६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च २ । ३ । २७ ॥
 सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना
 वसति । कस्य हेतोः । 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (भा १४७३) ।
 किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्,
 को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः ।
 ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि । ६०६ पद्ययत्-
 सार्थप्रत्ययेन २ । ३ । ३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । -'दिकशब्द-' (सू ५९५)
 इति पश्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

किम् । अन्नेन वसति । हेतौ द्योत्ये इति किम् ? अक्षस्य हेतोस्तुभ्यं नमः । अत्र
 युष्मच्छब्दाच्च भवति । सर्वनाम्नस्तृतीया च । सर्वनाम्न इति षष्ठी । तदाह—सर्वनाम्नो
 हेतुशब्दस्य चेति । कस्मान्नवतीत्यपेक्षायां सखिहितत्वात् सर्वनामहेतुम्यामिति गम्यते
 एत्यभिप्रेत्योदाहरति—केन हेतुनेति । -सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तदा हेतु-
 शब्दात् षष्ठी न स्थासिति षोडशम् । निमित्तपर्यायेति । निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्य-
 स्तस्मानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्त्यानां प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः । किं निमित्तं
 वसतीति । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ज्ञेयम् । इत्यादिति । कस्मात् निमित्तात्, कस्य
 निमित्तस्य, कस्मिन्निमित्ते । पर्यायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—एवं किं कारणमित्यादि ।
 प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रायग्रहणादिति । एवं च 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' 'सर्वनाम्नस्तृ-
 तीया च' इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं अस्तीति भावः । पद्ययत्तत्तथं । एतद्योगे इति । 'दिकश-
 ब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यारभ्य 'आदि च दूरे'
 'उत्तरार्द्धे' इत्यन्तैः सूत्रैर्दिग्देशकालवृत्तिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः ।
 तत्र दक्षिणोत्तराम्यामतसुष्' इति विहितः यः अतसुष्प्रत्ययः तस्यार्थः दिग्देश-
 कालरूपः स एवार्थो यस्य सः अतस्यर्षप्रत्ययः तद्योगे इत्यर्थः । यद्यप्यतस्यर्षप्रत्ययेषु
 अस्तातिरेव प्रथमः तथापि लाघवाद् अतस्यैत्युक्तम्, न त्वस्तात्यर्थेति, संयुक्ताफ-
 रघटितत्वेन गौरवात् । दिग्देशेतीति । 'अन्यारात्' इति सूत्रे दिग्देशवदेत्यनेन या
 पञ्चमी विहिता तदपवाद इत्यर्थः । दक्षिणत इति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वाथ
 दिग्देशकालवृत्तेः दक्षिणशब्दात् अतसुष् । दक्षिणस्यां, दक्षिणस्याः, दक्षिणा वा
 विगिर्यर्थः । एवं देशे काले च । पुरः इति । पूर्वशब्दादस्तात्यर्थे 'पूर्वाधरापराणां
 मसि पुरधवक्षेपाम्' इत्यसिप्रत्ययः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा
 वेत्यर्थः । पुरस्तादिति । पूर्वशब्दादस्तातिप्रत्यये सति 'अस्ताति च' इति प्रकृतेः पुरा-
 देशः । पुरशब्दसमानार्थकमिदम् । उपरीति । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दात्

६१० एनपा द्वितीया २ । ३ । ३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्पष्ठपि । दक्षिणेन प्राम-प्रामस्य वा एबम् उत्तरेण । ६११ दूरान्तिकार्थैः पष्ठ-धन्यतरस्याम् २।३।३४ ॥ एतैयोगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निकटं प्रामस्य-प्रामाद्वा ।

६१२ श्लोऽविद्यर्थस्य करणे २ । ३ । ५१ ॥ अनातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ६१३ अधीगर्ण्यद्येर्णा कर्मणि २ । ३ । ५२ ॥ एर्णा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो द्य-

रिष्टातिप्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्वायां द्विति, ऊर्वाया द्वितः, ऊर्वा द्विति वा अर्थः । एव देवो काकेऽपि ।

एनपा द्वितीया । 'पष्ठपतस्य' इति पष्ठपाः निरयं वाचे प्राप्ते आह—योगविभागादिति । एनपेति योगो विभज्यते । 'पष्ठपतस्य' इति पूर्वसूत्रात् पष्ठोऽयनुवर्तते । एनबन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेऽयनुवर्तते । एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । दक्षिणेनेति । 'एनबन्त्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनप । एवमुत्तरेनेति । उत्तरेण प्रामं प्रामस्य वेऽयुदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण प्राम प्रामस्य वेऽयोऽपि षोष्णम् दिवशब्दस्य एनन्विधेः । भाष्ये तु 'पष्ठपतस्य' इति सूत्रात् प्राक् 'एनपा' द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे उक्तम् । अतोऽत्र सत्यपि योगविभागे पष्ठोऽप्रहणानुवृत्तेरसमवादेनपायोगे पष्ठपतापुरिषेति युक्तम् । दूरान्तिकाः । एतैरिति । दूरार्थकैरन्तिकार्थकैश्च शब्दैर्योते इत्यर्थः । पञ्चमी चेति । पष्ठपमावे 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया' इति 'पृथग्विनानानामिदृतीया' इति द्वितीयानृतीये सखिहिते अपि न समुचीयेते व्याख्यानात् ।

श्लोऽविद्यर्थस्य । ज्ञः अविद्यर्थस्येति श्लेषः । ज्ञ इति ज्ञाघातोरनुकरणात् पष्ठपकं षचनम् । विद् ज्ञानम् अर्थः यस्य विद्यर्थः, स न भवतीति अविद्यर्थः । ज्ञानार्थकमिच्छस्येति यावत् । तदाह—अनातेरज्ञानार्थस्येति । शेषत्वेनेति । सम्बन्धावेनेत्यर्थः । शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः । सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं चासर्पिः सासम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविद्यर्थस्येति छिन्नादेव 'ज्ञा अवयोघने' इति घातोः प्रवृत्तौ वृत्तिः । 'षष्ठी शेषे' इति निश्चेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतदर्थं वचनम् । अधीगर्ण्य । एवामिति । 'इक् स्मरणे' निरयमपिपूर्वः, तस्यार्थः इवार्थो यस्य सः अधीगर्ण्यः । स्मरणार्थक इति यावत् । शेष इति । 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुः स्मरणमिति । वस्तुतः कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धिस्मरणमित्यर्थः । सर्पिषोऽयनमिति । वस्तुतः

नम्, ईशानं वा । ६१४ कृञः प्रतियस्ने २ । ३ । ५३ ॥ प्रतियस्नो गुणाधानम् । कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने । एषोदकस्योपस्करणम् । ६१५ रुजा-
र्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः २ । ३ । ५४ ॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां रुजा-
र्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । 'अज्वरिसन्ताप्योरिति
वाच्यम्' (वा १५०७) रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौर-

कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धि दयनगिर्यर्थः 'दय दानगतिरञ्जगर्हि साक्षानेषु' । दीनान् दयते
इत्यत्र दुःखाद्विद्योञ्जयितुमिच्छतीत्यर्थः । परदुःखापहरणेष्वा दया । ईशानं वेति ।
सर्पिषु इत्यनुपपद्यते । वस्तुतः कर्माभूतसर्पिस्सम्बन्धी यथेष्टविनियोग इत्यर्थः ।
इदमपि समासनिषेधार्थमेव । लोकातीष्टे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः ।
कृञः प्रति । कर्मणीति, शेष इति वानुवर्तते । प्रतियस्नो गुणाधानम् । तदाह—
कृञः कर्मणीति । एषोदकस्योपस्करणमिति । एषश्शब्दस्कारान्तो नपुंसकलिङ्गः । दक-
शब्द उदकवाची । एषश्च दकं चेति द्वन्द्वः । यद्वा एषश्शब्दः अकारान्तः पुंलिङ्गः ।
एषश्च उदकं चेति द्वन्द्व इत्यनुपपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्माभूतैषोदकसम्बन्धि
परिष्करणमित्यर्थः ।

रुजार्थानाम् । रुजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनानामिष्येतद्दया-
चष्टे—भावकर्तृकामिति । वस्तीति वचनः, कर्तरि ण्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः ।
भावः धात्वर्थः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकामिति फलितमिति
भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति वानुवर्तते । तदाह—कर्मणि शेष इति । इदमपि
समासाभावार्थमेव । चौरस्य रोगस्य रुजेति । अत्र रुजेति व्याधिकृतसन्तापादिपीडोच्यते ।
रोगश्चौरं सन्तापादिना पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्माभूत-
चौरगता सन्तापादिपीडोच्यर्थः । अत्र भाववचनानामिष्येतद्दयाचष्टेनादिष्विकार-
विशेषो विवक्षितः । स च रुजार्थां कर्ता । तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।
रोगस्य चौररुजेति समासो न भवतीति बोध्यम् । अज्वरिसन्ताप्योरिति । 'रुजार्थानां
भाववचनानां ज्वरिसन्तापिवर्जितानाम्' इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः । रोगस्य चौरज्वर
इति । अत्र चौरज्वरशब्दे शेषपष्ठ्याः समासो भवत्येव, शेषपष्ठ्याः पुनर्विषयभावात् ।
एवं रोगस्य चौरसन्ताप इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्राज्वरिसन्ताप्योरित्यनुक्तं तु
रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दात् षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितुं-
माह—रोगकर्तृकमिति । रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्माभूतचौरसम्बन्धी ज्वरः सन्तापो वेति
यावत् । एवञ्च ज्वरिसन्ताप्योः रुजार्थकत्वात् रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मण-
श्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां नानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, 'षष्ठी शेषे' इत्येव षष्ठी

सम्बन्धि उवरादिकमित्यर्थः । ६१६ आशिषि नायः २।३।५५॥ आशीरर्थस्य
 नायतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । अर्षिषो नायनम् । आशिषि इति किम् ? माण-
 वकनायनम् । तस्सम्बन्धिनी वाच्येत्यर्थः । ६१७ आसिनिप्रहणनाटक्राय-
 पिर्षा हिंसायाम् २ । ३ । ५६ ॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौर-
 स्योज्ञासनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम्—प्रणि-
 हननम्—निहननम्—प्रहणनं वा । 'नट अवस्कन्दने' पुरादिः । चौरस्योघाटनम् ।
 चौरस्य क्रापनम् । दुर्वलस्य पेपणम् । हिंसायाम् किम् ? घानापेपणम् । ६१८
 व्यवहृपणोः समर्थयोः २ । ३ । ५७ ॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्युते ऋवविक-

घा । अतः चौरश्वरः चौरसन्तापः इति समासो मवरथेवेति भावः ।

आशिषि नायः । 'शेषे' कर्मणि इति चानुवर्तते । तदाह—आशीरर्थस्येति । इदमपि
 समासाम्बन्धमेव । अर्षिषो नायनमिति । इदमे मूयादितीचक्रा आशासनम् । तदे-
 वाशीः नायतेरर्थः । वस्तुतः कर्माभूतसर्विसम्बन्धि आशासनमित्यर्थः । असिनिप्रः
 कर्मणि शेषे इत्यनुवर्तते । तदाह—हिंसार्थानामित्यादिना । इदमपि समासाम्बन्ध-
 मेव । चौरस्योज्ञासनमिति । 'असु ताहने' 'असु हिंसायाम्' इति पुरादी । वस्तुतः
 कर्माभूतचौरसम्बन्धिनी हिंसेत्यर्थः । 'असु मोक्षणे' इति देवादिक्तस्य तु न प्रहणम्,
 हिंसार्थत्वाम्बावाद् आसीति निर्देशाच्च । निप्रविति । निप्रहणेति निप्रपूर्वस्य हन
 घातोः निर्देशः । तत्र नि प्र इत्येतौ समस्तौ गृह्येते, प्रनीथेव व्युत्क्रमेण च गृह्येते,
 प्रेति नीति च प्रथमपि गृह्येते, व्यापयानादित्यर्थः । समस्तानुदाहरति—चौरस्य निप्र
 हणनमिति । वस्तुतः कर्माभूतचौरसम्बन्धि हननमित्यर्थः । 'हन्तेरपूर्वस्य' इति
 गत्वम् । विपर्यस्तायुदाहरति—प्रणिहननमिति । 'निर्गद' इति गत्वम् । हन्तेर्नकारस्य
 तु न गत्वम्, 'अट्कुञ्चात्' इति नियमात् नैर्नकारस्य तदनन्तभावात् । व्यस्तायुदा-
 हरति—निहननं प्रहणनं वेति । निमित्ताभावाच्चिहननमित्यत्र 'हन्तेरपूर्वस्य' इति
 गत्वम् । पुरादिरिति । 'नट गृह्ये' इति तु न गृह्येते, नादेति हीर्षोचारणादिति
 भावः । चौरस्योघाटनमिति । अपसर्गवशाद्घाटेहिंसायां वृत्तिरिति भावः । चौरस्य क्राप-
 नमिति । 'ऋप हिंसायाम्' इति घटादौ । 'घटाद्यपोमितः' इति तस्य मित्येऽपि 'मिता
 इत्वः' इति न भवति, इह दीर्घनिपातनात् । दुर्वलस्य पेपणमिति । हिंसेत्यर्थः ।

व्यवहृपणोः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति । समी तुष्यौ
 अर्थौ पयोरिति विग्रहः । शकन्त्यादित्वात् पररूपश्च । एकाधिकस्य, अथवापूर्वकद्वन्द्व-
 तोः पणघातोश्च कर्मणि शेषात्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थः । इदमपि समासनि-
 वृत्त्यर्थमेव । ननु 'पणव्यवहारे स्तुतौ च' इति पणघातः स्तुतावपि वर्तते, न तु अथ-

व्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ६१९ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८॥ घृतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ६२० विभाषोपसर्गं २ । ३ । ५९ ॥ पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ६२१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने २ । ३ । ६१ ॥ देवतासम्प्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविषो वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छाग-

हार एव, तत्कथमनयोरेकार्यकत्वमित्यत आह—घृते इति । घृते अक्षैः क्रीडने क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः प्रकार्यकत्वमित्यर्थः । तथा च एतादृशव्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः । शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति । घृतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः । केवलव्यवहारार्थकत्वे अकर्मकत्वापातात् । तथा च वस्तुतः कर्माभूतशतसम्बन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः । समर्थयोः किमिति । व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः । शलाकाव्यवहार इति । प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेन व्यवहारार्थकत्वमित्याह—गणनेत्यर्थ इति । वस्तुतः कर्माभूतशलाकासम्बन्धिगणनेति फलितम् । अत्र षष्ठ्याः पुनर्विध्यभावाद्स्थेव समाप्त इति भावः । ब्राह्मणपणनमिति । पणतेः प्रत्युदाहरणम् । अत्र पणिनं व्यवहारार्थं इत्याह—स्तुतिरित्यर्थ इति । वस्तुतः कर्माभूतब्राह्मणसम्बन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः । अत्रापि अस्यैव समाप्त इति भावः ।

दिवस्तदर्थस्य । पूर्वसूत्रे निर्दिष्टव्यवहृपणी तच्छब्देन परासृश्येते । तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः । तदाह—घृतार्थस्येति । घृतमक्षक्रीडनेन ग्रहणम् अर्थो यस्य दिव इति विग्रहः । क्रयेति । क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादोऽर्थः यस्य दिव इति बहुव्रीहिः । कर्मणि षष्ठीति । इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । तथा च कर्मणः शेषत्वविषयाभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्ती इदं वचनम्, न तु कृदन्तयोगे समासनिवृत्त्यर्थम् । तत्र अचनयब्रुदाहरति—शतस्य दीव्यतीति । शतमक्षक्रीडनेन क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन वा गृह्णातीत्यर्थः । अत्र शेष इत्यननुवृत्तेः कर्मत्वप्रकारक एव बोधः । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्य तद्दः सभायां दीव्येयुः' इत्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्ती द्वितीयार्थमित्युक्त भाष्यकैयटयोः सङ्गच्छत इत्यन्यत्र विस्तरः । विभाषोपसर्गं । उपसर्गं सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः ।

प्रेष्यब्रुवोः देवतासम्प्रदानके इति । देवता सम्प्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । प्रेष्यब्रुवोरिति । 'इष गतौ' द्विवादिः शक्यन्तः, उपसर्गावशात् प्रेरणे वर्तते । प्रेष्यश्च अक्षतयोरिति विग्रहः । कर्मण इति । 'अधीगर्ध' इत्यतः कर्मणीत्यनुवृत्तं षष्ठी विपरि-

स्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुद्दि वा । ६२२ कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले-
ऽधिकरणे २ । ३ । ६४ ॥ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी
स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ।

६२३ कर्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ ॥ कृयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी
स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । 'गुणकर्मणि वेध्यते' (वा ५०४२) ।

णम्यत इति भावः । हविष इति । हविरशब्दः न स्वरूपपरः किन्तु हविर्विशेषवाच-
कशब्दपरः, व्याख्यानात् । तथा च देवतासम्प्रदानकक्रियावाचिनीः प्रेष्यश्रुवोः कर्मो-
भूतः यो हविर्विशेषः तद्वाचकाद्बन्दात् षष्ठीति फलितम् । अत्रापि शेष इति नानु-
वर्तते, व्याख्यानात्, तथा च द्वितीयापवादोऽयम् । अग्नये ह्यगस्येति । मैत्रावरुणं
प्रति अश्वयुक्तृकोऽयं सम्प्रैषः । हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं ह्यागस्यन्वि
यद्विः वपास्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य । 'होता यद्यदग्निं ह्यागस्य वपाया मेदसो जुपतां
हविर्होतयञ्च' इति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः । अत्र यद्यपि 'अग्नये ह्यागस्य वपाया मेदसः
प्रेष्य' इत्येव कृष्णस्येषु हरयते न तु हविष इत्यपि, तथापि तथाविधः प्रैषो
भाष्योदाहरणात् क्वचिद्वात्सायं ज्ञेयः । मेदरसाद्येन वक्ष्यन्तुत्तयो मसिर्विशेष
उच्यते । अनुद्दि वेति । अग्नये ह्यागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुद्दिहोत्पुदाहरणम् ।
हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं ह्यागस्यन्वि यद्विः वपास्यं मेदोरूपं
तत्पुरोऽनुवाचयया प्रकाशयेत्यर्थः । प्रेष्यश्रुवोः किम् ? अग्नये ह्यागस्य हविर्वपां मेदो
शुद्धिः । हविषः किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ? माणवकाय
पुरोडाशं प्रेष्य । 'हविषः प्रस्थितत्वविशेषणे प्रतिषेधो वक्ष्यम्' इन्द्राग्निभ्यां ह्यागस्य
हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रस्थितमिति अभ्यक्तमित्यर्थः ।

कृत्वोऽर्थः । कृत्वोऽर्थानामिति । कृत्वसुष्प्रथयस्यायं पृवायः येषां ते कृत्वोऽर्थोः,
तेषां प्रयोग इत्यर्थः । शेषे षष्ठीति । 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिपूर्वसूत्रे विच्छिन्नमपि
शेषप्रहणं मण्डूकस्युत्पत्त्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनमिति । पञ्च-
धारं वस्तुतः अधिकारणीयूतम् बद्धः तत्सम्बन्धि भोजनमित्यर्थः 'सकृत्स्यायाः क्रिया-
म्भावृत्तिगणने कृत्वसुष्' । इह चक्ष्याः शेषे पुनर्विधानात् समासः । द्विरहन्यध्ययन-
मिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुष्' इति कृत्वोऽर्थं सुष् । अत्र अधिकरणस्य विदधितत्वा-
त्सम्प्रयेव, न तु षष्ठी ।

कर्तृकर्मणोः कृति । कृत्प्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । फलितमाह—कृयोग इति ।
तत्र कर्तृयुदाहरति—कृष्णस्य कृतिरिति । भावे द्विषां क्तिन् । कृष्णकर्तृका सृष्टिरि-
त्यर्थः । कर्मण्युदाहरति—जगत इति । जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः ।
गुणकर्मणोः कृति । कृदन्तद्विकर्मणोऽप्युद्योगे अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इत्यर्थः ।
प्रधानकर्मणि तु नित्येव षष्ठी 'अकर्मितं च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । नैत

नेता अश्वस्य सुप्तस्य सुप्तं वा । कृति किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

अथत्वेति । 'अकथितं च' इत्यत्र 'ग्राममजां नयति' इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मेति प्रपञ्चितं प्राक् । तद्रीत्या अत्र अश्वः प्रधानकर्म, सुप्तस्तु गुणकर्मेति ज्ञेयम् ।

स्यादेतत्—कृतीति व्यर्थम् । न च तिङ्श्रुत्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, ओदनं पञ्चतीत्यादौ 'न लोक' इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव पृथग्भावसिद्धेः । शतेन क्रीतः शस्योऽश्वः इत्यादौ तु तद्धितयःप्रत्ययामिहितत्वादेव अन्नादेः षष्ठी न भविष्यति । न च देवदत्तं हिरुगित्यादौ हिरुगाद्यध्ययबोधध्वजर्जनादिक्रियां प्रति कर्मत्वात्वेन षष्ठी शक्या, 'न लोकाध्यय' इति तन्निषेधात् शेषत्वविवक्षायां तु पृथग्ग्रहणं इष्यते एव । एवञ्च परिशेषात् कृद्योग एवेयं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृथङ्कृति—कृति किमिति । उचरमाह—तद्धिते इति । तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत् । कृतपूर्वी कटमिति । कटः पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः । तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । 'सुप्तमुपा' इति समासः । अनेनेत्यवृत्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनिः' 'संपूर्वाच्च' इति इतिप्रत्ययस्तद्धितः । तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वाद्नेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगाच्च भवति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न सम्भवेति । कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अत एव तद्धितः इतिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः । किञ्च कृत इति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः पृथ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन । क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीयापि दुर्लभेति चेत् ? मैयम्, कृत अम् पूर्वं अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासद्विहिततया कर्मत्वेनान्वयासम्भवेन कृन्वातोस्त्वदानीमकर्मकृतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्यासम्भवे सति 'नपुंसके भावे कः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ निर्वाचौ । ततश्च कृतपूर्वीति तद्धितान्तस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मनिष्ठासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियाया कारकसम्बन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात् । नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरि विधानात् । तथा च असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

न च निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम्, 'नपुंसके क्ते भावे पृथ्या उपसङ्ख्यानम्' इति 'क्तस्य च वर्तमाने इति सूत्रस्यवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्यात्रापसङ्के । तथा च पृथग्भावे उचरीत्या अनभिहितत्वात् । द्वितीया सुलभैव । न च कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्वारा, कृतेति क्तप्रत्ययारमकृद्योगस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च वृत्त्यन्तर्भावापञ्चकृद्योगस्य

६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्म-
ण्येव पृथी स्यात् । आश्रयो गवा दोहोऽगोपेन । 'क्षीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नि-

विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तभूतत्वाच्च तद्योगः पृथीनिमित्तम् ।
न चैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकग्रहणम् इत्यादौ पृथी न स्यात्,
वृत्त्यनन्तभूतकृद्योगाभावात् । तथा च ओदन पाचकतमः, ओदनं पोचकग्रहणम् इति
द्वितीयैव स्यादिति धात्त्वम्, इष्टापत्तेः । अत एव मतुयधिकारे 'प्रज्ञाप्रज्ञार्थाम्यो जः'
इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इत्युदाहरिष्यते गूलकृता । न चैवं घटः क्रियत इत्यत्रापि
कर्मणो विवचामावभाषित्य भावलकारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसम्भ-
वात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्वीरेनि धात्त्वम्, वैषम्यात् । कृतपूर्वस्यत्र हि अलौ-
किकविग्रहदशायां कटशब्दस्यासद्विधानात् कर्मणो विवक्षा न सम्भवतीति भावे
कप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । क्रियते इत्यत्र तु न सम्भवत्येवाविवक्षा, कृषद्वित-
समासैकरोपसनाद्यन्त्रयोरुपवृत्तिपञ्चकानन्तभूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहामावात् ।
तथा च वृत्तिविषय एवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । शब्देन्दु-
शेखरे तु ओदनं पाचकतम इत्यादौ द्वितीया असाधुरीव, पठयेव साधुरिति प्रपञ्चि-
तम् । विस्तरमवाप्तेह लक्षिष्यते । ननु भट्टिनाम्—

‘दद्वैर्दुःखस्य माहाम्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिवं तनोर्वीतल्लेनयः स्याज्ज्वल्लो न कः ॥’

इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाच्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनो-
रिति च कर्मणि पृथी । माहाम्यो दुःखं दद्वैर्दद्वि, पुष्पादीनाम् आमोदं परिमलं
घायैः पोषकैः तनोः तनुं शरीरं लिम्पैः लिम्पिन् कः चेतयः प्राणी ज्वल ज्वलश्चिव
न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि पृथ्या भाष्यम् । घायशब्दस्य
पोषणार्थकधान्धातोः ‘ददानिदघायोः’ इति णप्रत्ययात्मककृदन्तत्वादिति चेत् ?
न, उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्येष्वप्याहृत्य
सद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि । पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः ।
अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीति । एकस्मिन् कृति उभयो-
कर्तृकर्मणोः पृथीप्रसक्तौ कर्मण्येव पृथी स्यात्; न तु कर्तरीति भावत् । आश्रयं
इति । अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो दोहः स अजुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति
पृथीममासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको आह्वानानां च प्राहुर्भाव इत्यत्रापि कर्मण्येव
पृथी स्यात्तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वाभावात् निमित्त-
क्रियाभिरूपितकर्तृकर्मणोः पृथीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । क्षीप्रत्यययोरिति ।
वार्तिकमेतत् । ‘क्षीयां क्तिन्’ इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृषोः प्रयो-

यमः' (वा १५१३) । भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । 'शेषे विभाषा'
(वा १५१४) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरिः—हरिणा वा । केचिद-
विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।
६२५ क्तस्य च वर्तमाने २ । ३ । ६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ।
'न लोक—' (सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।
६२६ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ६८ ॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेपा-
मासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

६२७ न लोकाव्यनिष्ठाखलर्थवृत्ताम् २ । ३ । ६९ ॥ एषां प्रयोगे षष्ठी

कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तयंपि षष्ठी भवतीति फलितम् । भेदिकेति ।
धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, अकादेशः, टाप् 'प्रत्ययस्थात्' इतीश्वम् । विभित्तेति । भिदेः
सञ्चन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः टाप् । रुद्रकर्तृकं जगत्कर्मकं भेदनं भेदनेच्छा
चेत्यर्थः । शेषे विभाषेति । इदमपि वार्तिकम् । अकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे
'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः । स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति । उक्तो विकल्पः
स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः । विचित्रेति । हरिकर्तृका जग-
त्कर्मिका कृतिरित्यर्थः । केचिदविशेषेणेति । अकारप्रतिस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च
कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । शब्दानामिति । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मक्रम-
शासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विवेचनम् ।

क्तस्य च वर्तमाने । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
न लोकेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति । मनुष्यातोः बुधघातोः पूजघातोश्च 'मतिबुद्धि-
पूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथक् ग्रहणात् । राजा-
कर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाश्रय
इति क्रमेणार्थः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो
चोध्यः । न च 'मतिबुद्धि' इत्यनेन भूतक्तस्य वाधः शङ्क्यः, 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञाते
इति लिङ्गात् तद्वाधज्ञापनादित्याहुः । अधिकरणवाचिनश्च । शेषपरणेन सूत्रं व्याघटे-
क्तस्य योगे षष्ठीति । शयितमिति । शेतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीङ् स्वप्न' क्तोऽधिक-
रणे च भ्रौव्य' इति क्तप्रत्ययः । तत्र एषामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोक' इति निषे-
धापवादः । भुञ्जेस्तु प्रत्यवसानार्थकत्वात् अधिकरणे क्तप्रत्ययः । 'इदमेपां भुक्तमो-
दनस्य' इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते,
मध्यस्यपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तन्नियमाभ्युपगमात् ।

न लोक । एषामिति । ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, वृत्, एषामित्यर्थः ।
उ, उक इत्यत्र सवर्णदीर्घे सति ऊकेति भवति । ततो ल ऊक्त्रेण आदुगुणे लोकेति

न स्यात् । लादेश-कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टि हरिः । उ-हरि दिदृक्षुः—अलङ्कारिणु-
र्वा । उक-दैत्यान्धातुच्चे हरिः । 'कमेरनिषेध' (वा १५१९) । लक्ष्म्या-
कामुच्चे हरिः । अश्वयम्-जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा-विष्णुना हता दैत्या- ।
दैत्यान्हतवान्विष्णुः । खलर्याः—ईषत्करः प्रपद्ये हरिणा । तृन् इति प्रत्याहारः
'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात् । शानन्-सोमं पवमानः ।

भवति । लादेशेति । अविमक्तिरुनिर्देशोऽयं लादेशोदाहरणसूचनार्थम् । ल इति लडा,
दीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषां च साक्षात्प्रयोगाभावात् तदादेशग्रहणमिति भावः ।
कुर्वन् कुर्वाणो वेति । लटः शतृशानचौ ; इह कर्मणि पद्यनिषेधात् द्वितीया । उ इति ।
तदुदाहरणसूचनमिदम् । उ इत्यनेन कृतो विशेषणसूचनविधिः । हरि दिदृक्षुरिति ।
इशोस्सन्नतात् 'सनाशंसमिच उ.' इति उपस्ययः कृत् । स्वपदेशावशेन उकारान्तो-
ऽयं कृत् । हरिकर्मकदर्शनेच्छावानित्यर्थः । अलङ्कारिष्णुर्वेति । हरिमिष्यनुपपद्यते 'अल
कृन्' इत्यादिना ताच्छ्रीत्यादाविष्णुच् । उवर्गस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात् ।
चक इति । इदमपि तदुदाहरणसूचनार्थम् । दैत्यान् धातुको हरिरिति । 'आ क्वेस्तच्छ्री-
कृतकर्मन्तसाधुकारिषु' इत्यधिकारो 'लषपतपदस्यभूवृपहनकमगमदाग्य उकम्' इति
तच्छ्रीष्ठादिषु हनघातोः कर्तरि उक्त्प्रत्ययः, उपधावृद्धिः । 'हो हन्ते.' इति हस्य
धात्वम् । 'हनस्तोऽधिष्णणो.' इति नकारस्य सकारः । घातनशीलो घातनघर्म
घातनसाधुकारी वेत्यर्थः । कमेरिति । वार्तिकमिदम् । उकान्तकमेरौरो पद्य निषेधो
नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्याः कामुक इति । 'लषपत' इत्यादिना उकम् । अश्वयमिति ।
उदाहरणसूचनमिदम् । अगत्सृष्टेति । हरिरास्ते इति शेषः । 'सकानकर्तृकयो.' इति
कवाप्रत्ययः । 'कत्वातोसुन्कमुन' इति अश्वयस्त्वम् । सुखं कर्तुमिति । भक्तस्य हरिः
प्रभवतीति शेषः । 'तमुन्बुलौ क्रियायां क्रियायांयाम्' इति तमुन् । 'कृन्मेजन्त'
इत्यश्वयस्त्वम् । इह कृद्भ्ययमेव गृह्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषात्
अकृद्भन्तमपीति सश्वम् । देवदत्तं हिरुकुः । तत्कर्मकं वर्जनमित्यर्थः । निष्ठेति । उदा-
हरणसूचनमिदम् । 'कृत्तवन् निष्ठा' । विष्णुना हता इति । अत्र भूते कर्मणि क ।
कर्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया । दैत्यान् हतवानिति । भूते कर्तरि क्वत्तु । कर्मणि षष्ठी-
निषेधात् द्वितीया । खलर्या इति । उदाहरणसूचनमिदम् । ईषत्कर इति । 'ईषदुद्भुसुपु
कृष्ठाकृच्छ्रायेषु खल्' इति कर्मणि खल् । अयंग्रहणात् 'भानो युच्' इति खल्यञ्जे
युञ्जि गृह्यते । ईषत्पानः सोमो भवता ।

ननु तृष्ण्यनेन यदि त्वेव गृह्येत, तर्हि सोमं पवमान इत्यादौ न स्यादित्यत
आह—उत्रिति प्रत्याहार इति । कुत आरभ्य विमन्तानामित्यत आह—शतृशानचा-
विति शतृशानदारभ्य आ तृनो नकारादिति । लटः शतृशानचावेत्यत्र साक्षादेशस्य एक-

चानश्-श्चात्मानं मण्डयमानः । शतृ-वेदमधीयन् । तृन्-कर्ता लोकान् । 'द्विपः शतुर्वा' (वा १५२२) । मुरस्य-मुरं वा द्विपन् । सर्वोऽयं कारकपष्ठयाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ६२८ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २ । ३ । ७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । मजं गामी । शतं दायी । ६२९ कृत्यानां

देशस्तृशब्दः तत् आरभ्य 'तृन्' इति सूत्रस्थनकारपर्यन्तानामित्यर्थः । 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' 'सम्बोधने च' 'तौ सत्' 'पृह्यजोश्शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' 'इहृधार्योश्शत्रुकृच्छ्रिणि' 'द्विषोऽमित्रे' 'सुभो यज्ञसंयोगे' 'अर्हः प्रशंसायाम्' 'आ क्सेस्तच्छ्रीलतद्धर्मतसाधुकारिषु' 'तृन्' इति सूत्रक्रमः । अत्र शानश्चादितृघ्नन्तानां ग्रहणम्, न तु 'लटः शतृ' इति तृशब्दस्यापि शब्दादेशैकदेशस्य तस्य क्वपि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात् । नापि शानश्च, लादेशत्वादेव सिद्धेः, इति स्थितिः । शानत्रिति । उदाहरणसूचनमिदम् । सोमं पवमान इति । 'पृह्यजोश्शानन्' । आत्मानं मण्डयमान इति । 'महि भूषायाम्' 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश् । शतृ इति । उदाहरणसूचनमिदम् । वेदमधीयत्रिति । 'इहृधार्योः' इति शतृप्रत्ययः । तत्रिति । उदाहरणसूचनमिदम् । कर्ता लोकानिति । तृत्रिति सूत्रेण तच्छ्रीलादिषु तृन्प्रत्ययः । शानश्चादितृघ्नन्तानां लादेशत्वाभावात् प्रत्याहाराश्रयणमिति बोध्यम् । द्विपश्शतुर्वेति । शत्रन्तद्विष्पातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । मुरस्य मुरं वा द्विपत्रिति । 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । तस्य तृन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाच्चित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सर्वोऽयमिति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । शेषे षष्ठी रिक्वति । शान्दत्तोपे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः । ब्राह्मणस्य कुर्वत्रिति । हरिरिति शेषः । लटश्शत्रादेशः । मुखतो ब्राह्मणसम्बन्धिस्तृष्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः । कर्मावचिचक्षायाम् तु द्वितीयैव । नरकस्य जिष्णुरिति । 'श्लाजिस्थश्च रस्तुः' इति तच्छ्रीलादिषु गस्तुप्रत्ययः । नरकसम्बन्धिजयवानित्यर्थः । कर्मावचिचक्षायाम् तु द्वितीयैव ॥

अकेनोर्भविष्य । नेत्यनुवर्तते । अकश्च इन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्ख्यं नेत्यते, भाष्यात् । भविष्यति आधमर्ण्यं च वर्तमानयोः अकेनोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्यांशः अनेक नान्वेति 'आवश्यकधाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्युक्तेः । अतो भविष्यदंश एवाके अन्वेति । इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः, सम्भवात् । तदाह—भविष्यत्यकस्येति । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चैव इत्यर्थः सतः पालकः इति । सज्जनात् पालयिष्यन् हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । 'तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियायाम्' इति भविष्यति ष्णुल, तत्र 'भविष्यति गभ्याव्यः' इत्यतो भविष्यतीत्य-

कर्तरि २ । ३ । ७१ ॥ षष्ठी वा स्यात् । मया-मम वा सेष्यो हरिः । कर्तरि इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भव्यगेय—' (सू २०९४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगे विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्तौ इति, न इति चानुवर्तते । तेन नेतव्या मजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

६३० तुल्यायैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम् २ । ३ । ७२ ॥ तुल्यायैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन

शुक्लेः । भोदनस्य पाचक इत्यत्र तु न षष्ठीनिषेधः, 'ण्युस्तृचौ' इत्यस्य भविष्यति विधानाभावात् । अत्र गामीति । 'गमेरिनिः' इत्यौणविक इति । स च भविष्यति विहितः, 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्ते । गोष्ठ गमिष्यद्विषयः । उक्त दादीति । ऋणत्वेन श्रुतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'भावस्यकाधमर्ण्ययोगिनिः' इत्याधमर्ण्ये गिति । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्थकतया गतार्थत्वं न सङ्गमम् ।

कृत्यानाम् । शेषपूर्णेन सूत्रं स्यात्पक्षे—षष्ठो वा स्यादिति । कृत्या इत्यधिकृत्य विहिताः कतिपयकृतप्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । मया मम वा सेष्यो हरिरिति । पेवृ सेवायाम्, 'अहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि प्रत्ययप्रत्ययः । अस्मद्भ्रुवदार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात् षष्ठीतृतीये । गेय इति । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययामिहितत्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह—भव्येति । ननु 'नेतव्या मजं गावः कृष्णेन' इत्यत्र कृत्यसम्प्रकृतस्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीविकल्पः स्यात्, अत्रास्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह—अत्र योगो विभज्यत इति । विभागप्रकारं दर्शयति—कृत्यानामिति । अनुवर्तते इति । तथा च कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोः उभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति । नेतव्या मजमिति । 'गुणकर्मणि वेध्यते' इति प्रजाविकल्पस्तु न भवति, नेता अथस्य सुप्रस्य सुध्नं वेति उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'दोषव्या गावः पयः कृष्णेन' इत्यादौ गौणकर्मण उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वात् बाधात् । ततः कर्तरि वेति । 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणेताभ्यमित्यर्थः । उक्तोऽर्थ इति । 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेष्यो हरिरित्यदाविद्यमवतिष्ठते ।

अयोपपदविभक्तयः । तुल्यायैः । शेषपक्ष्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोऽयम् । तुल्यायैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षश्चेत्तुल्यायैस्तेषां ग्रहणार्थम् । तेन गौरिव गवस्य इत्यादौ नेत्याहुः । अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात्

वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ६३१ चतुर्थी
आशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थहितैः २ । ३ । ७३ ॥ एतदर्थैर्योगे
चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि ? आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा
भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा
भूयात् । आशिषि किम् ? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् ।
मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न षष्ठीयः ।

६३२ आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया
आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । ६३३ सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥
अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैपयि-
कोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थान्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।

अनव्यययोग एवेदमित्यन्ये । चतुर्थी च । एतदर्थैरिति । आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल,
सुख, अर्थ, हित एतदर्थकैरित्यर्थः । पक्षे षष्ठीति । चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति
भावः । आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवितमिति । कुशलं निरामयमिति मद्रमद्रपर्यायौ ।
शमिति सुखपर्यायः । प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः । पथ्यमिति हितपर्यायः । 'हितयोगे
च' इति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया । ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्या-
दिशब्दानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह—व्याख्यानादिति । ननु मद्रमद्रयोः पृथग्रह-
णादेतदथरिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह—मद्रमद्रयोरिति । इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । आधरोऽधिकरणम् । कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्ततया विप-
रिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधिकरणमिति लभ्यते ।
क्रियान्वयि कारकम् । एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाम् उपस्थितत्वात् क्रियाया
इति लभ्यते । क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता । तदाधारत्वं च न साक्षात्, किन्तु
कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात् । तदाह—कर्तृकर्मद्वारेति । तन्निष्ठेति । कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः ।
सप्तम्यधिकरणे च । चकाराद्दूरेति । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात्
दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्य चकारेणानुकर्षणादिति भावः । औपश्लेषिक इति । उपश्लेषः
संयोगादिसम्बन्धः । तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः । वैपयिक इति । विषयता-
सम्बन्धकृत आधारो द्वितीय इत्यर्थः । अभिव्यापक इति । सकलावयवग्याप्तिकृत
आधारस्तृतीय इत्यर्थः । तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति—कटे आस्ते
इति । देवदत्त इति शेषः । तत्र साक्षाद्देवदत्तारमककर्तृगतामासनक्रियां प्रति कटस्य
संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वादधिकरणत्वम् । अथ कर्मद्वारक-
मौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति—स्थान्यां पचतीति । तण्डुलानिति शेषः । साक्षात्तण्डु-
लात्मककर्मगतां पाकक्रियां प्रति स्थाव्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य तण्डुलद्वारा

सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५) इति विभक्तिप्रयेण सह चनद्योऽत्र विभक्तयः फलिता । 'कस्येन्विषयस्य कर्मभ्युपसंहख्यानम्' (वा १४८५) । अधोनी व्याकरणे । अधोतमनेनेति विग्रहे—'इष्टा-

आधारत्वाद्धिकरणत्वम् । रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे चेष्टास्तीत्यादौ समवायेन औपश्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम् । अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति—मोक्षे इच्छास्तीति । अत्र कर्तृभूतेच्छागतं सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छाद्वाराधारत्वाद्धिकरणत्वम् । अथाभिध्यापकमाधारमुदाहरति—सर्वस्मिन्नात्मास्तीति । अत्र आत्मरूपकर्तृगतां सत्ताक्रियां प्रति कृष्णव्याप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम् ।

अथ चकारानुकृष्टदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—वनस्य दूरे अन्तिके वेति । दूरमन्तिकमित्यर्थं । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । विभक्तिप्रयेनेति । द्वितीयापञ्चमीवृत्तौयाभिरित्यर्थं । वस्तुतस्तु उप-समीपे, श्लेषः—सम्बन्ध, तादृत्तमौपश्लेषिकमिति व्युत्पत्त्या सामोपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम् । अत एव 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्—व्यापकमौपरलेपिक वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्दे कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यइत । उपरलेपात् 'इको वणचि' 'अच्युपछिष्टस्य' इति 'संहितायाम्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अच्युपछिष्टस्य अस्समीपोच्चारितस्येत्यर्थं इति कैयटः । अत एव मासेऽतिशान्ते दीयत इत्यत्र भास औपरलेपिकमधिकरणमिति 'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्' इत्यत्र 'एकादश माया अधिका अस्मिन् कार्पापणशते' इत्यत्राधिकानाम् एकादशानां कथं शतमधिकरणमित्यादिष्व व्यापकवैषयिकाधिकरणासम्भवात् 'औपरलेपिकमधिकरणं विज्ञायते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च 'कटे आस्ते' इत्यादौ औपरलेपिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाष्यविरोधात् । एवञ्च 'कटे आस्ते' इत्यादौ एकदेशव्याप्त्या गौणमभिध्यापकाधारत्वम् । सर्वावयवस्यासिद्धताधिकरणत्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपरलेपिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसम्भवात् । अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकृतमं करणम्' इति सूत्रे च भाष्ये 'अधिकरणमाचार्यः किं गम्यते ? यत्र कृत्स्नमाधारत्वात् व्याप्तो भवति तर्हि इहैव सप्तमी स्यात्—'तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिः' इति । गङ्गायां घोषः, कूपे गरगकुलम् इत्यत्र तु न स्यात्, मुख्य एव कार्यसम्प्रत्ययात् इत्याशङ्क्य 'स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति वचनात् तमप्रहणाच्च न दोषः' इति समाहितम् । एवञ्च कटे आस्ते 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थं एव । यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपिकमधिकरणत्वं विवक्षयते तदा लज्जेति योष्यम् । वि दस्सु शब्देन्दुशरे द्रष्टव्यः ।

कस्येन्विषयत्येति । न च 'कृतपूर्वा कटम्' इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, इन्द्रम्ययान्तो

दिभ्यश्च' (सू १८८८) इति कर्तरीनिः । 'साध्वसाधुप्रयोगे च' (१४८६) । साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (१४९०) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीमनि पुष्कलको हतः ॥' इति भाष्यम्

हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति । ६३४ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २ ।

यः कप्रत्ययान्तस्तस्य कर्मणीत्यर्थान्युपगमात् । कर्तरीनिरिति । भावक्तान्तात् अधी-
तशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किम् अधी-
तवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणम् अध्ययने कर्मत्वेनान्वेति । तच्च व्याक-
रणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कटम् इतिषत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन
सप्तमीति भावः । साध्वसाधुप्रयोगे चेति । सप्तमी वक्ष्येति शेषः । साधुरिति । हितका-
रीत्यर्थः । असाधुरिति । अहितकारीत्यर्थः । उभयत्र शेषपक्ष्यपवादः । 'साधुनिपुणा-
भ्यामर्चायाम्' इत्येव सिद्ध इह साधुप्रहणमनर्चार्यम् । यथा—साधुर्मुत्यो राजनि ।
इह तत्रवकथने तात्पर्यम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुप्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ।
निमित्तादिति । कर्मयोगे हेतुषाचकाष्ठशब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु 'जाड्येन वद्धः'
इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—निमित्तमिह फलमिति । फलमेवेत्यर्थः । इष्टसाध-
नताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोधवम् । जन्यजनकत्वाद्दिसम्बन्धं व्या-
वर्तयितुमाह—योगः संयोगसमवायात्मक इति । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः ।
अन्ययोस्तु संयोगः । चर्मणाति । 'चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा
चर्मणः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति । दन्तार्थमि-
त्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । केशेष्विति । केशार्थमित्यर्थः ।
चमरी मृगविशेषः । सीमोति । सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्तेति । तादर्थ्यचतु-
र्थ्यपीति बोध्यम् । सीमा अण्डकोश इति । 'सीमा घट्टस्थितिष्वेनेष्वण्डकोशेषु च
स्त्रियाम् ।' इति मेदिनी । पुष्कलको गन्धमृग इति । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
षेपणकीलयोः' । इति मेदिनी । अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीमः समवाय एव ।
हरदत्तस्तु सीमा-प्रामादिमर्यादा । तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुर्हतः निखात इति
व्याचष्ट । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीमः संयोगो बोध्यः । वेतनेनेति । अत्र वेतनं
मृत्तिद्वन्द्वम्, तदर्थमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य ल्युमानस्य धान्यस्य च तादर्थ्यमेव
सम्बन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः ।

यस्य च । भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—यस्य क्रिययेति । क्रिया

३ । ३७ ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते, ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमा-
नासु गतः । 'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (वा १४८७-१४८८)
सस्यु तरस्यु असन्त आसते । असस्यु तिष्ठस्यु सन्तस्तरन्ति । सस्यु तिष्ठस्यु असन्त-
स्तरन्ति । असस्यु तरस्यु सन्तस्तिष्ठन्ति । ५३५ पष्ठी चानादरे २ । ३ । ३८ ॥
अनादराधिक्ये भावलक्षणे पष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं
पुत्रादिकमनाहत्य सन्न्यस्तवानित्यर्थः । ६३६ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि-
प्रतिभूयस्यैश्च २ । ३ । ३९ ॥ एतैः सप्तभियोगे पष्ठीसप्तम्यौ स्तः । पश्यामेव
प्राप्ताया पाक्षिकसप्तम्यर्थे वचनम् । गवा-गोषु वा स्वामी । गवा-गोषु वा प्रसूत ।

च कर्माश्रया कर्माश्रया च । तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—गोष्विति । देवदत्तः कदा गत
इति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र लक्षकत्वसम्बन्धे सप्तमी । शेषपश्यापवादः । वर्तमान-
दोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः । अत्र दोहनक्रियायाः साचाल्लक्षकता ।
गवां तु तदाश्रयतया । ततश्च गोदोहनदृशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति । दुरधामु
गत इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिः । गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः ।
गोदोहोत्तरकाले गत इति फलितम् । कर्तृगतक्रियाम्वास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत
इत्युदाहार्यम् । अत्र यदवर्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किन्तु सकृद्-
ज्ञापकमपि । यथा-यं कमण्डलुपाणिं भवानद्वाचीत् स छात्र इति । यद्यपि सकृदसौ
कमण्डलुपाणिर्हृष्टः, तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । 'उदिते आदित्ये लुहोति' इत्यत्र तु सामीपिकप्रधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः ।
उदित्वादित्यसमीपकाल इत्यर्थः । आदित्योदयोत्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः ।
'उपरागे स्नायात्' इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रयकालो लक्ष्यत इत्यधिकरणस-
प्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

पष्ठी चानादरे । आससप्तमीत्यनुकूप्यते । अनादरे इति विषयसप्तमी । यस्य चेति
पूर्वसूत्रमनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः
पष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । फलितमाह—अनादराधिक्ये इति । अनादरः अधिको यस्मादिति
विग्रहः । रुदति रुदत इति । कदा सन्न्यस्तवानिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र लक्षकत्व
पष्ठीसप्तम्योरर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धारत्वम् । पष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्यग्राहिके ।
अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः । वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्टपुत्रादिज्ञाप्यम्,
अनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः । फलितमाह—रुदन्त पुत्रादिकमिति । स्वामोशर ।
पष्ठीसप्तम्याविति । चकारेण तदुभयानुवर्तणार्थमिति भावः । ननु शेषपश्यायैव सिद्धे क्रिम
र्थमिह पष्ठीविधानमित्यत आह—पश्यामेवेति । गवां गोषु वेति । गोसम्बन्धीत्यर्थः ।
गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अक्षिपतिः । गवां गोषु वा दायादः । पुत्रादि-

गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । ६३७ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्
२ । ३ । ४० ॥ आभ्यां योगे पष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः ।
आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने-हरिपूजनस्य वा । आसेवायाम् किम् ? आयुक्तो गौः
शकटे । ईपद्युक्त इत्यर्थः ।

६३८ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदा-
यादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः पष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा द्विजः
श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छत्सु वा धावच्छीघ्रः ।
छात्राणां-छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ६३९ पञ्चमी विभक्ते २ । ३ । ४२ ॥ विभागो

भिर्ग्रहीतुं योग्यः । पित्राद्यजितधनांशो दायः । तमाद्यत्त इति दाय्यादः । 'आतोऽनुप-
सर्गे' इति कविषौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात् कः । गोसम्बन्धि-
दायाद इत्यर्थः । गवां च दाये अन्वयः । नित्यसाक्षाद्दत्त्वाद् वृत्तिः । गवात्मकस्यां-
शस्य आदातेति फलितोऽर्थः । 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दाय्यादशब्दः
स्वामिपर्याय इति स्थितम् । गवां गोषु वा प्रसूत इति । गोसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च
भोक्तृस्वरूपः । तदाह—गा एवेति । एवशब्दात् महिषादिव्यावृत्तिः । आयुक्त । आसे-
वापदं व्याचष्टे—तात्पर्ये इति । औत्सुक्ये इत्यर्थः । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्योक्त
उत्सुकः । हर्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे—व्यापारित इति । प्रवर्तित इत्यर्थः । आयुक्तः
कुशलो वेति । हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणस्व-
विवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां, सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां
वचनम् । आयुक्तो गौरिति । आह्वीपदर्थे । 'युजिर्योगे' । तदाह—ईपद्युक्त इत्यर्थः इति ।

यतश्च निर्धारणम् । जातिगुणेति । यत इति तत इति च पञ्चम्यर्थे तसिः । यस्मा-
त्समुदायात् एकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशे-
षवस्वयोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते, तस्मात् पष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र स्वश-
ब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमुदाहरति—नृणां नृषु वेति । नृशब्दो
मनुष्यसमुदाये वर्तते । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु जात्य-
भिप्रायमेकवचनम् । पष्ठीसप्तम्योः अवयवावयविभावः सम्बन्धोऽर्थः उदाहृतनि-
र्धारणविषयस्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रेष्ठ्यरूप-
धर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति—गवां गोषु वेति । गोसमुदायैकदेशभूता
कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरस्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियया पृथक्करणमुदाहरति—
गच्छतां गच्छत्सु वेति । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशीघ्रधर्मक
इत्यर्थः । संज्ञया पृथक्करणमुदाहरति—छात्राणामिति । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्र-
नामा स्वेतरव्यावृत्तपटुधर्मक इत्यर्थः ।

पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तमिति । भावे कप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च

विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुरा पाटलिपुत्र-
 केभ्य आह्वतरा । ६४० साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ । ३ । ४३ ॥
 आभ्या योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा ।
 अर्चायाम् किम् ? निपुणो राज्ञो मृत्यः । इह तत्त्वकयने तात्पर्यम् । 'अप्रत्यादिभि-
 रिति वक्तव्यम्' (वा १४९३) । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति परि श्रुतु वा । ६४१
 प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च २ । ३ । ४४ ॥ आभ्या योगे तृतीया स्यात्
 चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । ६४२ नक्षत्रे च लुपि २ । ३ ।
 ४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुपसङ्ख्या लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्यस्तत्र वर्तमाना-
 त्तृतीयामस्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्वीं श्रवणेन विमर्जयेत् ।' मूले श्रवणे

निर्धारणम् इत्यनुवर्तते । निर्धारणावधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजा-
 नां च सामान्यारमना अभेदो विशेषारमना भेदश्च स्थितः । एवञ्च निर्धारणे सर्वत्र
 कथञ्चिन्नेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद एवैवयोर्विबक्षितः । तत्र च यत्र निर्धा-
 रणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद एव, न तु केनाप्युपात्तरूपेण अभेदः तत्रैवाह्य प्रवृत्ति-
 रित्यभिप्रेत्याह—निर्धार्यमाणस्येति । निर्धारणावधेरिति शेषः, 'यत्र च निर्धारणम्' इत्य-
 नुवृत्तेः, अत्रावधिष्यावृत्तधर्मैश्वबोधममेव न तु समुदायादेकदेशस्येत्यंशो विव-
 क्षितः, असम्भवादिष्यभिप्रेत्योदाहरति—माथुरा इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । माथुरा-
 देशीया पाटलिपुत्रदेशीयापेक्षया अतिशयेनाह्या इत्यर्थः । अत्र माथुरादेशीयत्वपाट-
 लिपुत्रदेशीयत्वयोः गोस्वाश्रववद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नामेद इति निर्धा-
 रणावधे पञ्चमीति भावः । साधुनिपुणाभ्याम् । शेषषष्ठ्यापवादः । मातरि साधुरिति ।
 हितकारीत्यर्थः । निपुणो वेति । मातरि कुशल इत्यर्थः । शुभ्रयायामिति शेषः ।
 निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चा विनापि सप्तमी भवत्येव, साध्वसाधुप्र-
 योगे च इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु आर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् ।
 अप्रत्यादिमिरिति । प्रति, परि, श्रुतु एतद्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां षोडशेति न सप्त-
 मीति भावः । प्रसितोत्सुकाम्याम् । 'तस्मिन् प्रसितासक्ताविष्टार्थोत्सुक उत्सुकः' इत्य-
 मरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुपशब्देन लुप्यमानया
 लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति । अधिकरण इति । 'सप्तम्य-
 धिकरणे च' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । मूलेनेति । मूलनक्षत्रयुक्त
 काल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति तस्य लुप् । अधि-
 करणे किम् ? मूलं प्रतीकते । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे'
 इति लुप् । सप्तमीपञ्चम्यौ । कारकशब्दः कर्तृवादिशक्तिपरः, न तु कर्त्रातिपरः, व्या-

इति वा । लुपि किम् ? पुण्ये शनिः । ६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २ ।
३ । ७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं द्वयहे
द्वयहाहा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं क्रोशे-क्रोशाद्वा लक्ष्यं
विध्येत् कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविध्येते ।
'तदस्मिन्नधिकम्—' (सू. १८४६) इति 'यस्मादधिकम्—' (सू. ६४५) इति च
सूत्रनिर्देशात् । लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ।

६४४ अधिरीश्वरे १ । ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीय-
संहः स्यात् । ६४५ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरचचनं तत्र सप्तमी २ । ३ ।
९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः परार्धादधिका

स्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह—शक्ति-
द्वयमध्ये इति । 'कालाध्वानोः' इत्यनुष्टुप् पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इत्याह—यौ
कालाध्वानाविति । अथ भुक्त्वेति । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वच-
नम् । अथ भुक्त्वा द्वयहे अतीते तत्समीपे तृतीयेऽह्नि भोक्तेत्यर्थः । भविष्यति
लुट् । कर्तृशक्त्योरिति । अद्यतनसुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्वयहोत्तरदिनगतभुजि-
क्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विह न स्यात्,
वत्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रकारत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियाभेदात् भिद्यत एव ।
कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति । इहस्योऽयमिति । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं
पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । इह तिष्ठन्नयमिप्त्वास इपुणा क्रोशोत्तरसमीपदेशे लक्ष्यं विध्ये-
दित्यर्थः । कर्तृकर्मशक्त्योरिति । कर्तृकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्य इत्यर्थः । कारकशब्दस्य
कर्त्रादिपरत्वे त्विहैव स्यात् । अथ भुक्त्वाऽयमित्यत्र न स्यादिति । सूचयितुमिद्रम-
प्युदाहृतम् । ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधित्वसम्बन्धे शेषपक्ष्येवो-
चितेत्याशङ्क्याह—अधिकशब्देनेति । लोके लोकादिति । अवधित्वसम्बन्धः सप्तमीपञ्च-
म्योरर्थः । लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः ।

अधेः कर्मप्रवचनीयकार्ये वचनं कर्मप्रवचनीयसम्बन्धामाह—अधिरीश्वरे । ईश्वर
शब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वाभिभावसम्बन्धधारकं विवक्षितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधि-
कृतमेकवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—स्वस्वामीति । यस्मादधिकम् । कर्मप्रवच-
नीययुक्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—अत्र कर्मप्रवचनीयेति । शेषपक्ष्यपचाद् । उप परार्धे
इति । अवधित्वं सप्तम्यर्थः तदाह—परार्धादधिका इत्यर्थ इति । यस्मादधिकं सङ्ख्या-
न्तरं न विद्यते तत्परार्धम् । तदपेक्षयेत्यर्थः । 'तपोऽधिके च' इति उपेत्यस्य कर्मप्रव-
चनीयत्वस्येदं फलम् । यस्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्त-
मीत्येकोऽर्थः । इह यच्छब्देन स्वसृष्यते । एवञ्च स्ववाचकारसप्तमीति लभ्यते ।

इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि मुवि रामः । अधि रामे भूः 'सप्तमी शौण्डे' (सू ७१७) इति समासपक्षे तु रामाधोना । 'अपढक्ष—' (सू २०७९) इत्यादिना खः । ६४६ विभाषा कृञि १ । ४ । ९८ ॥ अधि-करोती प्राक्संज्ञो वा स्यादौश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतिस्त्वात् 'तिङ् चोदात्तवति' (सू ३९७८) इति निघातो न ॥ इति सप्तमी विभक्तिः ॥

॥ इति कारकप्रकरणम् ॥

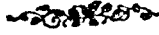

ईश्वरशब्दो भावप्रधानः यस्येश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यन्वयोऽर्थः । यच्चिह्नमीश्वर-त्वमुच्यते ततः सप्तमीति यावत् । एवञ्च स्वामिवाचकासप्तमीति लभ्यते । तदाह—देश्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अधि मुवि राम इति । अधिरीश्वरपर्यायः, सम्बन्धः सप्तम्यर्थः भुवः स्वामी राम इत्यर्थः । अत्र स्ववाचकासप्तमी । अधि रामे भूरिति । अत्र अधिः स्वशब्दपर्यायः । सम्बन्धः सप्तम्यर्थः । रामस्य स्वभूत भूरित्यर्थः । अत्र स्वामिवाचकासप्तमी । समासपक्षे विवति । शौण्डादिगणे अधिश-ब्दस्य पठित्वात् तेनाधिशब्देन रामे इति सप्तम्यन्तस्य समासे सति 'सुपो धातु' इति सुब्लुक्त्वि रामाधिशब्दात् 'अपढक्षाक्षितङ्गवल्ङ्गमाँलम्पुरुषाभ्युत्तरपदात् क्' इति खप्रत्यये 'आयनेधीनीयियः' इति तस्य ईनादेशो रामाधोना भूरिति सिध्यति । रामस्वामिकेत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अभ्ययीभावे तु अधिरामं भूः । रामाधिकरिगिका भूरित्यर्थः । खप्रत्ययस्तु न, अभ्युत्तरपदवामावात् । विभाषा कृञि । 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृतम् । तदाह—अधिः करोतादिति । कृञ्वाती परे अधि कर्मप्रवचनीयो वा स्वादौश्वरे इति यावत् । यदत्र मामधिकरिष्यतीति । अस्मिन् विषये मामधिकरिष्यतीति यत्तच्छक्तमित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे मामिति द्वितीया । अधिकरिष्यतीत्येतद् व्याचष्टे—विनियोक्ष्यत इत्यर्थे इति । तर्हि कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—अगतिस्त्वादिति । तिङ् चोदात्तवति तिङ् चोदात्तवति तिङ् चोदात्तवति तिङ् चोदात्तवति इति तदर्थः । अत्र करिष्यतीति तिङ्न्त मुदात्तवत्, 'तिङ्ङितङ्' इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' इत्यादिना निषेधात् । तत्र अधेरत्र गतिस्त्वादिघात इह प्राप्तः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति, तेन गतिस्त्वस्य याधात् । अतः अधेर्निघाताभावाद्यर्थमिदं सूत्रमिति सिद्धम् ।

इति श्रीमद्भासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।

कारकान्तान्तर्गत-सूत्रसूची

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ				
१४	अ अ	२९२	अत्वसन्तस्य चा	१४३	अन्तरं वहिर्योगोप
६७	अकः सवर्णं	४५	अदर्शनं लोपः	४२४	अन्तरान्तरेण युक्ते
४१३	अकथितं च	३०६	अदस औ सु	४४८	अन्तर्धौ येनादर्श
४५३	अकर्तर्युणे पञ्चमी	७७	अदसो मात्	३७३	अन्तर्वत्पतिवत्तो
४६७	अक्रेनोर्भविष्य	२८७	अदसोऽसेर्दादु	३७९	अन्यतो ङीप्
१२९	अङ्गस्य	२३	अदेङ्गुणः	४५०	अन्यारादितरर्ते
२८६	अचः	२१६	अदङ्गुतरादिभ्यः	१३३	अपदान्तस्य
४१	अचः परस्मिन्पू	१०५	अधः शिरसी पदे	३६७	अपरिमाणधि
३०	अचश्च	१६५	अधिकरणवाचि	४३३	अपवर्गं
२०२	अचि र ऋतः	४२८	अधिपरी. अनर्थकौ	४४५	अपादाने पञ्चमी
१७५	अचि श्नुधातुभ्रु	४७६	आधरीश्वरे	४२९	अपिः पदार्थसं
१६५	अचो ङिणिति	४२२	अधिशीङ्स्थासां	१६३	अपृक्त एकाल्प्र
६५	अचोऽन्त्यादिटि	४५८	अधीगर्थदयेशां	३१२	अपो भि
४८	अचो रहाभ्यां द्वे	३४८	अन उपघालो	१८२	अप्लुतवदुप
१६२	अच घेः	१६२	अनङ् सौ	७६	अप्लुतवदुप
३३९	अजाद्यतष्टाप्	३९	अनचि च	३५८	अभापितपुंस्काच्च
१२६	अट्कुप्वाङ्नुम्व्य	४१०	अनभिहिते	४२२	अभिनिविशश्च
८१	अणोऽप्रगृह्यस्या	२३८	अनाप्यकः	४२७	अभिरभागे
१९	अणुदित्सवर्णस्य	२८५	अनिदितां हल्	१२५	अभि पूर्वः
१०५	अतः कृकमिकंस	२७९	अनुदान्तं सर्वं	१७४	अभ्यर्थनद्योर्ह
४२९	अतिरत्तिक्रमणे च	९३	अनुनासिकात्परोऽनु	२३३	अम् सन्बुद्धौ
१२३	अतो गुणे	३५९	अनुपसर्जनात्	११६	अर्थवदधातुरप्र
१२९	अतो भिस ऐस्	४४०	अनुप्रतिगृणश्च	२५३	अर्वणस्त्रसाव
२१४	अतोऽम्	४२५	अनुर्लक्षणे	३४	अलोऽन्त्यस्य
१०६	अतो रौरप्लुता	८८	अनुस्वारस्य ययि	१६२	अलोऽन्त्यात्पूर्वं
९२	अत्रानुनासिकः पू	३५	अनेकाल्शिवात् सर्वस्य	१५४	अहोपोऽनः
		३४७	अनो बहुव्रीहेः	७०	अवङ् स्फोटायन

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६६	अव्यक्तानुकरणस्या	४०४	आवव्याञ्च	८०	उज्
३३६	अव्ययादाप्सुप	४६०	आशिपि नाथ.	११०	उजि च पदे
३३६	अव्ययीभावश्च	२९६	आ सर्वनाम्न	२९०	उद ईत्
४८	अव्ययीभावे च		इ	८५	उदः स्थास्तम्भो
२५७	अष्टन आ	२९	इको गुणवृद्धी	३५३	उदीचामात्.
२५७	अष्टम्य औश्	२२१	इकोऽचि विभक्तौ	६	उपदेशेऽजनुनासिक
२२३	अस्थिदधिसकथ्य	३८	इको यणचि	२५	उपसर्गाः क्रिया
३९०	अस्वाङ्गपूर्वं	७१	इकोऽमवर्णं शाक	६१	उपसर्गादिति
३१७	अहन्	२३०	इग्यण. संप्रसारण	४२३	उपान्त्रध्याङ्वसः
	आ	६७	इज्. प्राचाम्	४२६	उपोऽधिके च
१५३	आकडारादेका	१०१	इण् प.	४६४	उभयप्राप्ती
४४८	आरयातोपयोगे	१३३	इण्को	२९४	उभे अभ्यस्तम्
१९३	आङि चापः	२५४	इतोऽस्सर्वनाम	५५	उरण्पर.
१६१	आङो नाञ्चि	३९९	इतो मनुष्यज्जते		ऊ
४५२	आङ्यार्यादाव	४३४	इत्थम्भूतलक्षणे	८०	ऊँ
९८	आङ्याङोश्च	२४०	इदमोऽन्त्रादेशे	८	ऊकालोऽङ्गास्व
३२७	आच्छीनघो	२३८	इदमो म	४००	ऊङुतः
१७४	आटश्च	१०१	इदुदुपघस्य चाप्र	३७०	ऊघसोऽनह्
१७४	आणनघाः	२०२	इदुद्म्याम्	४०१	ऊरुत्तरपदादौ
१५८	आतो घातो	२३	इदोऽय् पुंसि		ऊ
३५६	आदाचार्याणां	३८६	इन्द्रवरुणभवशर्व	१८३	ऊत उत्
५	आदिरन्वयेन	७०	इन्द्रे च	१८१	ऊतो हिसर्व
३५	आदेः परस्य	२४६	इन्हन्पूर्वार्यर्णां	७२	ऊत्यकः
१३३	आदेशप्रत्यययोः	१०३	इसुसोः सामर्थ्ये	२६१	ऊत्विग्दृष्टकत्
५५	आद्गुणः		ई	१८२	ऊदुशनस्पुक्
२३९	आद्यन्तवदेक	८०	ईदूती च मस्रम्यर्थं	२११	ऊधेम्यो हीप्
३०	आद्यन्तौ टकितौ	७७	ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं		पु
४६९	आधारोऽधि	७६	ईदे चाक्रवर्मणस्य	५५	एक पूर्वपरयो
२८३	आमन्त्रितं		उ	१२४	एकवचनम्
१३७	आमि सर्वनाम्न	३४२	उगितश्च	२७४	एकवचनस्य च
३६५	आयनेयीनीयिय.	२४९	उगिद्वा सर्वनाम	२२८	एकाचो व्रशो
४७३	आयुक्तकुशला	९	उच्चैरुदात्त	२१२	एकाञ्जुत्तरपदे

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६९	एङः पदान्ता	९७	कानात्रेडिते	१९०	गोतो णित्
६४	एङि पररूपम्	४०८	कारकं		घ
१२४	एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः	४३१	कालाध्वनोरत्यन्त	१६१	घेडिति
२२५	एच इग्रस्वा	२३७	किमः कः		ङ
४९	एचोऽयवायावः	९६	कुप्चोऽकःपौ च	९२	ङ्मो हस्वादचि
३०७	एत ईव्रहुवचने	४५९	कृजः प्रतियले	१६२	ङसिङन्सोश्च
११५	एतत्तदोः	११७	कृत्तद्धितसमासाश्च	१३६	ङसिङयोः स्मात्
५७	एत्यथत्यूठसु	४६८	कृत्यानां कर्तरि वा	३४	ङिच
४५८	एनपा द्वितीया	४६२	कृत्वोर्थप्रयोगे का	२०१	ङिति ह्रस्वश्च
१७६	एरनेकाचोऽसंयोग	२६१	कृदतिङ्	२६७	ङेप्रथमयोरम्
	ओ	३३५	कृन्मेजन्तः	१७४	ङेरान्नघान्नीभ्यः
१८४	ओः सुपि	३७२	केवलमामकभागाधेय	१२९	ङेर्यः
७९	ओत्	३६६	कौरव्यमाण्डूका	९०	ङ्णोः कुक्कुक्षरि
११०	ओतो गार्ग्यस्य	४६५	क्तस्य च वर्तमाने	११९	ङ्याप्प्रातिपदिकात्
६६	ओमाङोश्च	३८९	क्तादल्पाख्यायाम्		च
१३२	ओसि च	३३५	क्त्वातोऽसुन्कसुनः	२३१	चतुरनङुहोरासु
	औ	५३	क्रय्यस्तदर्थे	४६९	चतुर्थी चाशिष्या
१९२	औह आपः	४४१	क्रियार्थोपपदस्य	४३६	चतुर्थी सम्प्रदाने
१६५	औत्	३८८	क्रीतात्करणपूर्वात्	२४	चादयोऽसत्त्वे
१९०	औतोऽशसोः	४३९	क्रुधद्रुहेर्प्यासूयार्था	१२३	चुट्
	क	४३९	क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः	२६२	चोः कुः
४५४	करणे च	२६२	किन्प्रत्ययस्य कुः	२८६	चौ
४०८	कर्तुरीप्सिततमम्	५२	क्षय्यजय्यौ शक्यार्थं		छ
४३२	कर्तृकरणयोस्तृती		ख	९८	छे च
५०४	कर्तृकरणे कृता	६२	खरवसानयोः		ज
४६२	कर्तृकर्मणोः कृति	८७	खरि च	२१५	जशसोः शिः
४३९	कर्मणा यमभिप्रति	१६५	ख्यत्यात्परस्य	२९५	जक्षित्यादयः
४१०	कर्मणि द्वितीया		ग	४४८	जनिकर्तुः प्रकृतिः
४२५	कर्मप्रवचनीययुक्ते	४१८	गतिबुद्धिप्रत्यय	१४९	जराया जरसन्त्य
४२५	कर्मप्रवचनीयाः	२५	गतिश्च	१३६	जसः शी
९७	कस्कादिषु च	४४५	गत्यर्थकर्मणि	१६०	जसि च
३६९	काण्डान्तात्क्षेत्रे	७५	गुरोरनृतो	३९६	जातेरस्त्रीविप

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३८०	जानपदकुण्ड	१०३	तिरसोऽन्यतरस्याम्	१५८	दीर्घाञ्जति च
४६०	जामिनिप्रहण	२७३	तुभ्यमहौ वयि	१९	दीर्घात्
४५८	ज्ञोऽविदर्थस्य क्ष	४४२	तुमर्थाच्च भाव	४८	दीर्घादाचार्याणाम्
८६	क्षपो होऽन्यतर	४६७	तुल्यायैरतुलोप	७५	दूरादधूने च
५६	क्षरो क्षरि	११	तुल्यास्यप्रयत्नं स	४२५	दूरान्तिकार्येभ्यो
४५	क्षलां जरक्षति	१८१	तुञ्जच्छोष्ट	४५८	दूरान्तिकार्ये
६७	क्षलां जशोऽन्ते ट	४२६	तृतीयायै	१४७	द्वन्द्वे च
१२९	टाडसिद्धसामि	२२२	तृतीयादिषु भाषित	३६७	द्विगो
३४६	टावृचि	१४६	तृतीयाममासे	२४१	द्वितीयाद्यौस्त्वेभः
३६०	टिड्दाणम्	२७९	तेमयावेकत्रचनस्य	२७२	द्वितीयाद्यां च
२१६	टे	८४	तोऽपि	१०३	द्विस्त्रिभ्युगिति
	ड	८५	तोर्लि	१२१	द्व्येकयोर्द्विवचनैक
९१	डः सि धुट्	२९५	त्यदादिषु दशोऽजा		घ
१६८	डनि च	१७०	त्यदादीनाम	५१	घातोस्तन्निमित्त
३३७	डाद्युभाम्यामन्य	२०२	त्रिचतुरोः स्त्रियां	४३८	घारेरुत्तमर्णः
	ढ	४७	त्रिप्रभृतिषु शाकट्या	४४५	भुवमपापेऽपादा
११२	ढलोपे पूर्वस्य त्	१७०	त्रेस्रय		न
४११	तथायुक्तं	२७२	त्वमावेकत्रचने	३९४	न ऋहादिव
२६६	तदो सः सावन	२७९	त्वामौ द्वितीयाया	४७५	नक्षत्रे च लुपि
३३४	तद्धितश्चासर्व	२६७	त्वार्हौ सौ	३९५	नखमुस्तात्सं
४०४	तद्धिता		थ	२४२	न ङिमस्वुद्धयोः
२७	तपरस्नःकालस्य	२५४	थो न्य	२८१	न चवाहाई
२७३	तवममौ ढमि		ड	२०२	न तिसृचतसृ
१२६	तस्माच्छुमो	२३८	दथ	४२	न पदान्तद्विवचन
३४	तस्मादिच्छुत्तरस्य	२२७	दादेर्धातोर्घः	८३	न पदान्ताद्वोरनाम्
३३	तन्निष्ठिति	३७१	दामहायनान्ताच्च	९०	नपरे नः
६७	तस्य परमात्रे	३९५	दिक्पूर्वपदान्दीप्	२१५	नपुंसकस्य क्षलचः
४९	तस्य लोपः	२३४	दिव उत्	२१५	नपुंसकाच्च
९	तस्यादित उदात्तम्	२३४	दिव औत्	१४४	न बहुव्रीहौ
२९०	तिरमग्निर्यलोपे	४३३	दिन औत्	४४३	नमस्वस्तिस्वाहा
		४६१	दिवस्नदर्थस्य	१०१	नमस्पुरस्तो
		२९	दीर्घं च	३०८	न मु ने

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३५०	न यासयोः	२०८	नेयलुवल्स्थाना	४५३	प्रतिः प्रतिनिधि
१६९	न लुमताङ्गस्य	२५७	नोपघायाः	४५३	प्रतिनिधिप्रति
१५५	न लोपः प्राति		प	७३	प्रत्यभिवादेऽष्टुद्वे
२४४	नलोपः मुप्स्वर	४०१	पङ्गोश्च	११८	प्रत्ययः
१२३	न विभक्तौ	४७४	पञ्चमी विभक्ते	१६९	प्रत्ययलोपे
२५	न वेति विभाषा	३५२	पञ्चम्यपाङ्परि	३४८	प्रत्ययस्थात्कात्
२७७	नशोर्वा	२७४	पञ्चम्या अत्	१६८	प्रत्ययस्य लुक्लृ
९१	नश्च	१६७	पतिः समास एव	४३९	प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः
८८	नश्चापदान्तस्य	३७३	पत्युर्नो यज्ञसं	१४८	प्रथमचरमतया
९९	नश्छ्व्यप्रक्षान्	२५३	पथिमथ्यृमुष्ठा	१०६	प्रथमयोः पूर्वस
२१३	न षट्स्वस्त्रा	२७९	पदस्य	२६९	प्रथमायाश्च द्विव
२४६	न संयोगाद्धम	२७९	पदात्	४७५	प्रसितोत्सुका
२५२	न सम्प्रसारणे	१२७	पदान्तस्य	२४	प्राग्भीक्षराङ्निपाताः
३०९	नहो घः	९९	पदान्ताद्वा	३६५	प्राचां प्फ तद्धितः
१८	नाञ्जलौ	१५१	पहञ्जोमाहृषि	४०५	प्रातिपदिकार्थ
२९०	नाञ्जेः पूजायाम्	२८	परः सन्निकर्षः	२५	प्रादयः
१०७	नादिधि	११९	परश्च	४६१	प्रेष्यद्गुवोर्हविषो
४६	नादिन्याक्रोशे	४४६	पराजेरसोढः	७१	प्लुतप्रगृह्या
२९४	नाभ्यस्ताच्छतुः	४४१	परिक्रयणे सम्प्रदा		व
२८४	नामन्त्रिते समा	२८२	पर्याथैश्चानालो	१६८	बहुगणवतुडति
१३२	नाभि	३९९	पाककर्णपर्णपुष्प	२७९	बहुवचनस्य
६७	नाम्नेद्धितस्या	२८५	पाद्ः पत्	१३०	बहुवचने क्षत्येत्
३९२	नासिकोदरोष्टज	३४५	पादोऽन्यतरस्याम्	३७१	बहुव्रीहेरुभसो
३७२	नित्यं संज्ञाछ	३८५	पुंयोगादाख्या	३८९	बहुषु बहुवचनम्
२७५	नित्यं सपरन्या	३०४	पुंसोऽसुद्ध	१२१	बहुव्रीहेश्चान्तो
१०४	नित्यं समासेऽनु	९५	पुमः स्वयम्परे	३८४	बह्वादिभ्यश्च
७९	निपात एकाज	३६६	पुरुषात्प्रमाणे	४०१	वाङ्मन्तात्संज्ञा
९	नीचैरनुदात्तः	३७६	पूतक्रतोरै च		भ
२९९	नुभिवसर्जनीयश्च	१४	पूर्वत्रासिद्धम्	३५४	भस्त्रैपाजाज्ञाद्वा
१८७	नृ च	१४२	पूर्वपरावरदक्षिणो	१५३	भस्य
९६	नृन्वे	१४३	पूर्वादिभ्यो नव	२५४	भस्य टेलोपः
२४९	नेदमदसोरकोः	४५४	पृथग्विनानानाभि	४४६	भीत्रार्थानां भय

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४४९	मुव प्रभव	२७३	युष्मदस्मरोरनादेशो	२२९	वा मुहमुहप्युहपि
२४	भूवादयो घातवः	२७४	युष्मदस्मद्वर्धा हस्तो	३२७	वा नपुंसकस्य
१०८	भोमगोत्रघोषपूर्व	४०४	यूनस्तिः	४९	वान्तो यि प्रत्यये
२७३	भ्यसो भ्यम्	२७१	यूयवयी जसि	८९	वा पदान्तस्य
	म	१७३	यू रभ्याख्यौ नदी	२०९	वामि
२४९	मयवा बहुलम्	२७	येन विधिस्तदन्तस्य	२०५	वाग्नासोः
३७७	मन	४३३	येनाङ्गविकारः	४४६	वारणार्थानामी
३७३	मनोरौ वा	२७३	योऽधि	१३१	वाऽत्रसाने
४४४	मन्यकर्मण्यनादरे		र	१००	वा शरि
२९७	मपर्यन्तस्य	१५४	रयाभ्यां दो णः स	६३	वा सुप्यापिशालेः
८०	मय उओ वो वा	१८३	राक्सस्य	२३०	वाह ऊट्
३०	मिदघोऽस्त्यारपरः	४३९	राधीष्योर्यस्य वि	२९५	वाहः
११	मुखनासिकावचनो	१९१	राथो हलि	११४	विप्रतिषेधे परं
८८	मोऽनुस्वारः	४३७	रुस्यर्यानां प्रीषमा	१२०	विभक्तिश्च
२३७	मो नो घातो	४५९	रुत्रार्यानां भाव	४७७	विभाषा कृञि
८९	मो राजि सम ङी	२३५	रोः सुपि	४५३	विभाषा गुणेऽस्त्रि
	य	११२	रो रि	१५६	विभाषा ङिरयोः
३१०	यः सौ	१११	रोऽसुपि	१४८	विभाषा जसि
४०३	यङश्चाप्	२५९	वोरुपयाया दीर्घं	१८३	विभाषा तृतीया
१५२	यञि भम्		ल	१९४	विभाषा दिक्समा
३६३	यञश्च	४२७	लक्षणेत्थम्भूताख्या	१९५	विभाषा द्वितीया
४७४	यतश्च निर्धारणम्	१२५	लशकतद्धिते	३७४	विभाषा सपूर्वस्य
१९	यथामह्वयमनुदे	७१	लाघारोचनाट्टक्	४६१	विभाषोपसर्गो
८४	यरोऽनुनामिकेऽनु	५३	लोप शाकस्यस्य	२८	विरामोऽवसा
१२७	यस्मात्प्रययत्रिधि		व	२६४	विश्वस्य वसु
४२६	यस्मादधिक यस्य	३४४	वनो र च	२८७	विष्वदेवयोश्च
४७२	यस्य च भावेन भा	३६६	वयमि प्रथमे	९३	विसर्जनीयस्य
२१५	यस्येति च	३७७	वर्णादनुदात्तात्तोप	२३	वृद्धिराङ् च
१९३	याडाप	१८५	वर्षाभश्च	५७	वृद्धिरेचि
२६७	युज्जरसमासे	२३३	वमुखंमुध्वंस्वनहु	३७६	वृषाकप्याङ्किमि
२६९	युवावौ द्विवचने	३०२	वसोः सग्रसारणं	२६१	घेरपृक्तस्य
२७९	युष्मदस्मरो बही	७३	वाक्यस्य टेः प्लुत	३८३	वीतो गुणवच

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४६०	व्यवहृपणोः सम	४०२	संहितशफलक्ष	४३१	साधकतम करणम्
१०९	व्योर्लघुप्रयत्नतरः	९८	संहितायाम्	४७४	साधुनिपुणाभ्यां
१९९	वक्ष्मन्स्जसृज श	३९५	सख्यशिक्षीति भा	२१७	सान्तमहतः संयोग
३२८	शाख्यनोर्नित्यम्	१६४	सख्युरसम्बुद्धौ	२७४	साम आकम्
२३६	शरोऽचि	१५७	संख्यात्रिसायपूर्व	२८३	सामन्त्रितम्
९९	शर्पे विसर्जनीयः	३७१	सख्याव्ययादे	२३१	सावचनद्वहः
८७	शरछोऽटि	४०३	संज्ञायाम्	४२९	सुः पूजायाम्
२४२	शसो न	४३४	संज्ञोऽन्यतरस्यां	१५२	सुहनपुंसकस्य
८३	शात्	२८२	सपूर्वायाः प्रथमा	२२१	सुपः
४०३	शार्ङ्गरत्रायप्रो	४७५	सप्तमीपञ्चम्यौ	१२९	सुपि च
९१	शि तुक	४६९	सप्तम्यधिकरणे	२८	सुसिद्धन्तं पदम्
२१५	शि सर्वनामस्था	२९०	समः समि	३७९	सूर्यतिप्यागस्त्य
७८	शे	९२	समः सुटि	११६	सोऽचि लोपे
२६७	शेपे लोपः	९	समाहारः स्वरितः	१००	सोऽपदादौ
१६०	शेपो बहुवीहिः	२३०	सम्प्रसारणाच्च	२४७	सौ च
४३७	श्लाघहनुड्स्या	१९३	सम्बुद्धौ च	२६५	स्कोः संयोगाद्योर
२५१	श्वयुवमघो	७९	सम्बुद्धौ शाकल्य	८२	स्तोः श्रुना श्रुः
	प	४०८	सम्बोधने च	२०५	स्त्रियाः
३६५	पः प्रत्ययस्य	१२२	रूपाणामेकशेष	३३८	स्त्रियाम्
२३५	पट्चतुर्भ्यश्च	३६६	सर्वत्र लोहितादि	२११	स्त्रियाञ्च
१६९	पट्भ्यो लुक्	६९	सर्वत्र विभाषा	३९	स्थानिवदादेशोऽन
२००	पटोः कः मि	४७	सर्वत्र शाकल्यस्य	३२	स्थानेऽन्तरत्तमः
४७३	पट्टी चानादरे	१६२	सर्वनामस्थाने चा	२९७	स्पृशोऽनुदके किन्
४५५	पट्टी शेपे	१३६	सर्वनाम्नः स्मै	४३८	स्पृहेरीप्सितः
३१	पट्टी स्थानेयोगा	१९४	सर्वनाम्नः स्या	२७	स्वं रूपं शब्दस्या
४५६	पट्टी हेतुप्रयोगे	४५७	सर्वनामस्तृतीया	४३१	स्वतन्त्रः कर्ता
४५७	पट्टयतसर्थग्रन्थ	१३४	सर्वादीनि सर्व	१४२	स्वमज्ञातिधनाख्या
८३	पट्टना पट्टः	१०६	ससजुपो रुः	२२०	स्वमोर्नपुंसकार
२५६	पणान्ता पट्	३९४	सहनञ्चिद्यमान	३३०	स्वरादिनिपात
	स	४३३	सहयुक्तेऽप्रधाने	३६	स्वरितेनाधिकार
४५	संयोगान्तस्य	२९०	सहस्य सध्रिः	३९१	स्वाङ्गाच्चोपस
२९	संयोगे गुरु	२३३	सहेः साडः सः	१५२	स्वादिप्सर्वनाम

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४७३	स्वामीश्वराधिपति	१११	हलि सर्वेषाम्	८९	हे मपरे वा
१२०	स्वीजसमौद्वृष्टाम्यां	२९	हलोऽनन्तराः	७५	हेहेप्रयोगे हेहपोः
	ह	४८	हलो यमां यमि	२२७	हो ङः
२४७	हन्तेरत्पूर्वस्य	१६३	हल्लघाम्यो	२४७	हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु
५	हल्लघाम्यम्	१०८	हशि च	२९	ह्रस्वं लघु
३६४	हलस्तद्धितस्य	४२६	हीने	१३२	ह्रस्वनद्यापो नुद्
२४६	हलि च	४२२	ह्रस्वरन्म्यतर	१६०	ह्रस्वस्य गुणः
२३९	हलि लोपः	४३४	हेतौ	२२०	ह्रस्वो ननुमके प्रा

कारकान्तान्तर्गत-धार्तिकसूची ।

धार्तिक	सूत्रांक	धार्तिक	सूत्रांक	धार्तिक	सूत्रांक
अ		अर्हाणां कर्तृत्वे	१३४	उत्तरपदलोपे न	४६४
अकर्मकधातुमियोंते	५३९	अष्टका पितृदेवस्ये	४६४	उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०
अचाद्द्विन्ध्यामुपसं	७३	असंयुक्ता ये ङलका	२९३	उपमानात्पक्षाच्च पु	५११
अञ्चरिसन्ताप्सो	६१५	असितपलितयो	४९६	उभयोऽन्यत्र	२१७
अध्वपरिमाणे च	६३	अस्य सम्बुद्धौ वा	४३६	उभसर्वतमो कार्या	५४४
अनपर्याधिकारस्या	४७२	अहरादीनां ष्यादिषु	१७२	ऋ	
अनभ्यवस्येति वाच्यं	१५२	आ		ऋलृवर्णयोर्मिय-	१२
अनाञ्चवतिनगरीणा	११४	आचार्यादणत्वं च	५०५	ऋति सर्वर्णे ऋ वा	८५
अन्यापूर्वो वा नुम्	४४३	आदिस्वाधोर्न	५४०	ऋते च तृतीया	७३
अन्वादेशो नपुंसके	४४२	आद्यग्रहणं व्ययमलि	४५२	लृ	
अपुरीति षक्त्यस्य	२१७	आमनहुहः क्रियाम्	४९८	लृति सर्वर्णे लृ वा	७५
अप्रत्यादिभिरिति	६४०	आदिपि नुनश्च न	४६४	ए	
अप्राणिध्विष्यपनीय	५८४	आसुरेरुपसंख्यानम्	४७७	एकतरात्प्रतिषेधो	३१६
अमितः परितः	५४४	इ		एकतिङ् वाक्यम्	४०७
अभिवादिद्वारा	५४१	इयं त्रिसूत्रि पुयोगे	४९३	एकाधो न	८१
असुक्यर्यस्य न	५४४	उ		एकादेशशास्त्रनिमित्त	१५५
अयं चक्रियाम्यां	५०५	उगिहर्णग्रहण	२६	पृते वानावाद्य	४०७

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
पुत्रे चानियोगे	७८	जातान्ताद्य	५०८	पालकान्ताद्य	५०४
ओ		जातिपूर्वादिति वक्त	५०८	पाशकरपककाम्ये	१५२
ओतो णिदिति वा	२८५	जुगुप्साविराम	५८७	पिशङ्गादुपसंस्थानम्	४९६
ओत्वोष्टयोः समासे	७९	इ		पुच्छाद्य	५११
औ		डाचि बहुलं द्वे	८२	पूर्वत्रासिद्धे न	२३५, ४३४
औहः श्यां प्रतिषेधो	३११	तरपरे च	५५	प्रकृत्यादिभ्य उपसं	५६१
औचप्रतिषेधः सा	४३७	तद्युक्तादध्वनः	५९४	प्रत्यये भाषायां	१६६
क		तास्य दोषः सं	२३५, ४३४	प्रथमलिङ्गप्रहणं च	२६६
कचरमणिविषयशरेभ्यो	५११	तादर्थ्यं चतुर्थी	५८०	प्रवत्सतरकम्बल	७३
कमेरनिषेधः	६२७	तारका ज्योतिषि	४६४	प्राणिनि च	५००
कर्मणः करणसंज्ञा	५७०	तिष्यपुष्ययोर्नस्राणि	४९९	प्रादूहोढोभ्यैष्वेप्यु	७३
काम्ये रोरेवेति	१५२	त्यकनस्य निषेधः	४६४	ब	
कस्येन्विषयस्य	६३३	त्यक्त्यपोश्च	४६३	बहुव्रीहौ वा	४५६
क्रियया यमभिप्रैति	५७०	त्रिष्वतुर्म्यां हायन	४८६	बहूर्जि जुगप्रतिषेधः	४४३
कौ लुप्तं न स्थानिवद्	२७३	द		भ	
क्षिपकादीनां च न	४६४	इन्करपुनःपूर्वस्य	२८२, ३०६	भस्तेरर्हिसार्थस्य न	५४०
ख		दशेश्च	५४०	भोरान्यविशां	९४
खस्तसंयोगोपधाद्य	५०२	द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः	२६५	म	
खपरं शरि वा	१५१	द्विपः शतुर्वा	६२७	मत्स्यस्यहधाम्	४९९, ५१८
ख्यामादेशे न	१३९	धात्वन्त्यकोस्तु	४६५	मातरि पिच्च	४९९
ग		न		मामकनरकयोः	४६३
गतिकारकेतरपूर्व	२७२	नन्तप्रीककस्युंस्त	४७०	मासरछन्दसिः	३१७
गुणकर्मणि वेप्यते	६२३	न समासे	९१	मुहुसः प्रतिषेधः	१५५
गोर्धृतौ छन्दस्युप	६३	नानर्थकेऽलोन्य	३४७	मूलाक्षजः	४५४
ङ		निमित्तपर्यायप्रयोगे	६०८	य	
ङावुत्तरपद्रे प्रतिषेधो	३५२	निमित्तात्कर्मयोगे	६३३	यणो मयो द्वे वाच्ये	५४
च		नियन्तृकर्तृकस्य	५४०	यणः प्रतिषेधो	५४
चयो द्वि०	१३०, २९४, ४४३	नीलादोषयौ	५००	यतश्चाध्वकाल	५९४
छ		नील्या अन्व	५००, १२०३	यवनास्त्रिप्याम्	५०५
छत्वममीति वाच्यम्	१२१	नुमचिर	२८०, २९९, ३२०, ३२२, ३२३	यवलपरे यवला	१२७
छन्दसि कमेके	४९६	प		यवाहोषे	५०५
ज		पाणिगृहीती भार्या	५०८	र	
जरपतिप्रभृतीनाम्	५४०			रज्ज्वादिपर्यदासादु	५२१

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन	३००	श		ममासप्रत्ययविधौ	२१
रूपरात्रिरयन्तर	१७२	शकन्ध्वादिषु पररूपम्	७९	सिति च	९१
लघ्वक्षरं पूर्वम्	९०५	शब्दायतेर्न	५४०	सीमन्तं केशवेशो	७९
लघ्वलोपे कर्मभ्यधि	५९४	शरं खम	१३८	सूनकापुत्रिका	४६४
च		शुद्धा चामहत्पूर्वा	४५४	सूर्यागस्त्ययोरद्धे	४९९
वनो न हृश इति	४५६	शेषे विभाषा	६२४	सूर्यादेवतायां चा	५०४
वयस्यन्तरम इति	४७८	शशुरस्योकाराकार	५२३	स्त्रिया न	९४
वयोयाचकस्यैव	४८६	पाद्यजश्चाव्वाप्यः	५२८	स्त्रियाम्	४८४
वर्णना तान्त्व	४६४	स		स्त्रीप्रत्यययोरकाका	६२४
वर्तका शकुनी प्राचाम्	४६४	संज्ञायां वा	५००	रवादीरेरिणोः	७२
वा हतजग्ययोः	५५	सम्बुद्धाना सो	१३८, १३९	ह	
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा	३००	सम्बुद्धौ नपुंसकानां	३६८	ह्यगवयमुक्यमनुष्य	५१८
विभाषाप्रकरणे	२२६	सम्भ्रान्जिनशण	४५४	हितयोर्नो च	५८०
वृद्धधीश्वतृज्जडाव	३२०	मदच्छण्डप्रान्त	४५४	हिमारभ्ययोर्महावे	५०
		समानवाक्ये निघान्त	४०७		

—१११११—

कारकान्तान्तर्गत-परिभाषासूचो ।

—१११११—

परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क
अङ्गनव्यूहा	४६, ४१७, ४३५	उपपद्विभक्ते मा	५८३	पुरस्तादपवादा	१९१
अङ्गकार्ये कृते	३८८	ताच्छ्रीलिके णेऽपि	४७०	प्रकृतिप्रदनुकरणम्	२८२
अनन्तरस्य विधिर्वा	३५९	नानर्थक्येऽलोन्य	३४७	प्रत्ययग्रहणे न २१७, २५६	२५६
अनिनम्भग्रह	३४९	नानुबन्धकृतमनेका	२१४	प्रातिपदिकग्रहणे	१८२
अन्यवापेऽन्यसदे	४१९	निर्दिश्यमानस्या	२२७	यथानेकप्रिधमान्तर्य	३९
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ	७३	पदाङ्गाधिकारे	२०७	लाभ्यमनुबन्धकार्य	४७०
असिद्ध बहिरङ्गमन्त	४६	पङ्क्तिः पदान्तरङ्गा	४६	मज्ञाविधौ प्रत्ययग्र	२१७
				सन्निपातलक्षणो	२०४

पण्डित गोपालशास्त्रिनेनेकृत

रूपलेखनप्रकार-पङ्क्तिलेखनप्रकाराख्यपरिशिष्टम्

अथ रूपलेखनप्रकारः

अयं परोक्षार्थिच्छात्राणां लेखसौष्टवसम्पादनाय तत्प्रकरणस्थानां कतिपयरूपाणां लेखन-
प्रकारः प्रदर्शयते । अनेनैव प्रकारेणान्येषामपि रूपाणां तत्प्रदेशेषु कार्यप्रदर्शनपुरःसरं लेखन-
स्याभ्यासेन तत्र विद्यार्थिनः पटुतां सम्पादयितुं प्रमथिष्यन्ति । तत्रादौ सूत्राणि तच्छेदाच्छ-
क्षणानि चोच्यन्ते-सूत्राणि षड्विधानि-सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकार-
भेदात् । तथा चोक्तमभियुक्तैः—

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥
तत्र सञ्ज्ञासूत्राणि—‘वृद्धिरादैच्’ ‘अदेङ् गुण’ इत्यादीनि । परिभाषासूत्राणि—‘इको
गुणवृद्धो’ ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इत्यादीनि । विधिसूत्राणि—‘इको यणचि’ ‘एचोऽय-
बाधावः’ इत्यादीनि । नियमसूत्राणि-कृतस्मितसंभासाश्च’ ‘नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुविधिषु
कृति’ इत्यादीनि । अतिदेशसूत्राणि—‘स्यानिवदादेशोऽनद्विधी’ ‘अन्तादिवच्च’ इत्या-
दीनि । अधिकारसूत्राणि—‘प्राग्नीश्वरान्निपाताः’ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यादीनि । तत्र विधि-
सूत्राणि तावन्मुख्यानि तदुपकारकाणि चैतराणीति । तत्र सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिसूत्रषट्कपद-
शक्तिग्रहे उपयोगः । यथा—‘वृद्धिरेचि’ इति विधिसूत्रषट्कपृष्ठिपदस्य आकार-एकार-औका-
रेषु शक्तिरिति ‘वृद्धिरादैच्’ इति सञ्ज्ञासूत्रेणाऽवगम्यते । एवञ्च सञ्ज्ञासूत्रसाहाय्येन विधि-
सूत्रेण विधानं भवति ।

परिभाषासूत्राणां चानियमेन तत्र तत्र प्रसक्तस्य विधिशास्त्रस्य प्रवृत्तिनियमकरणे उप-
योगः । यथा—‘इको यणचि’ इत्यस्य ‘द्विधी उपास्यः’ इति लक्ष्ये सकारोत्तरे उकारे प्रसक्तिः षका
रोत्तर ईकारे परे, एवं धकारोत्तर ईकारे प्रसक्तिः उकारे परे, एवम् उपास्यषट्क उकारे प्रसक्तिः
पकारोत्तर आकारे परे इति एकस्मिन् लक्ष्ये त्रयाणां स्थानेऽनियमेन प्रसक्तस्य यणोऽजव्यव-
हिते ईकारे एव ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति परिभाषया निर्दिष्टे पूर्वस्य इति पदसम-
र्पणेन प्रवृत्तिनियम्यते । एवञ्च परिभाषासूत्राणां विधिसूत्रैरेकवाक्यता भवति ।

विधिसूत्रं तु अपूर्वार्थबोधकम् । यथा ‘उप-इन्द्र’ इत्यत्र अपूर्वो योऽर्थः एकारस्तस्य अकारे-
कारयोः निवृत्तिपूर्वकं विधानम्-‘आद्गुणः’ इति सूत्रेण क्रियते । तथा च ‘उपेन्द्रः’ इति सिध्यति
नियमसूत्रं च इतरनिवृत्तिफलकार्थबोधकम् । यथा ‘समासाश्च’ इति सूत्रं ‘गामानय’ इति
वाक्यस्य ‘राजपुरुषः’ इत्यादिसमासस्य चार्थबोधकत्वेनोभयत्र पूर्वसूत्रप्राप्तायाः प्रातिपदिक-
सम्भाषायाः ‘गामानय’ इत्यत्र निवृत्तिं कुरुति ।

अतिदेशसूत्र च अन्यत्र अन्यवर्मातोपसोषकम् । यथा 'सुधुपास्य.' इत्यत्र यकारादेशे स्थानोकारवृत्तिमन्ववर्मातोपः 'स्थानिवदादेशोऽनन्विषो' इति सूत्रेण क्रियते ।

अधिकारसूत्रं तु स्वदेशे वाक्यार्थासोषकमुपरोत्तरसूत्रेषु स्वयत्कपदसमर्पकम् । यथा 'चाद-
योऽन्तरवे' 'प्रादय' इत्यादिसूत्रेषु 'प्राप्तीभरान्निपाताः' इति सूत्रेण 'प्राक्' निपाता' इति
पदद्वयसमर्पणं क्रियते ।

निषेधसूत्राणामभावरूपापूर्वसोषकत्वेन विधिसूत्रमन्तर्भावः । यथा 'नादिन्याक्तोऽप्ये पुत्रस्य
इति । तस्य 'पुत्रादिनो स्वमसि पापे' इत्यत्र पुत्रशब्दे तकारस्य स्थाने प्राप्तस्य 'अनचि च'
इति द्विरवस्थामावसोषकत्वम् ।

रूपसिद्धौ प्रथमं सर्वाणि क्वाणि प्रदर्श्य तदनन्तरं क्रमेण मध्यवर्तिन्यः शब्दाः प्रदर्शन-
पूर्वकं निरसनीयाः ।

१—सुधुपास्यः । 'सुधि-~~क~~पास्यः' इति स्थिते 'इको यणचि' इति सूत्रेण 'अस्मिन्निष्ठ
निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषिकवाक्यतया उकाररूपाजभ्यवहितपूर्वस्य ईकारस्य स्थाने 'स्वा-
नेऽन्तरतमः' इति परिभाषिकवाक्यतया तादृस्थानजन्यवर्धमेणान्तरतमे यकाररूपयणादेशे
'अनचि च' इति सूत्रेण सुसम्बन्धुकाराभ्यवहितोत्तरस्य अज्जमिभ्रयकारपरकस्य यकारस्य द्वित्वे
'शळां अच् शशि' इति सूत्रेण पूर्वयकारस्य अदात्तेन दकारे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन
केन मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी इति पक्षे यकाररूपमय परस्य यणो यकारस्य द्वित्वे
सुधुपास्य' इत्येकं रूप सिद्ध्यति । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी इति पक्षे—'यणो
मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकस्याप्राप्त्या यकारद्विरवस्थामावे द्विवचमेक्यं 'सुधुपास्य.' इति ।
'अनचि च' इत्यस्यापि विकल्पतया तदभावपक्षे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यस्य च प्रवृत्ति
पक्षे एकधं द्विव 'सुधुपास्य' इति । 'अनचि च' 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्युभयोरपि वैक-
ल्पिकत्वादप्रवृत्तौ एकधमेक्यं 'सुधुपास्यः' इति । एवञ्चान रूपचतुष्टयं भवति ।

नन्वत्र—'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रेण यकारस्य स्थानिवस्त्वेन ईकारवृत्ति मन्ववर्धममारोप्य
'अनचि' इति प्रतिषेधप्रवृत्तौ यकारस्य कथं द्वित्वमिति चेत् ? न, 'अनन्विषो इति मन्ववस्य
स्थानिवृत्तित्वादलमात्रवृत्तित्वाच्च तादृशवर्धनमित्येके द्विरवप्रतिषेधे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषे-
धात् । न च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति पर 'उकार' निमित्तस्य ईकाररूपाच्चस्थानिकादेश-
शस्य यकारस्य स्थानिवृत्तेकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य यकारस्य 'अनचि' इति द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये
पुनरपि स्थानिवद्भाव इति कथं द्वित्वमिति वाच्यम्, 'न पदान्तद्विवचन' इत्यादिना सूत्रेण
द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् । नाप्यत्र 'सयोगान्तस्य लोपः' इति सूत्रेण सुधुपास्यः
इति स्थितौ पूर्वपदान्तात्वाद् यकारस्य लोपः शङ्क्यः, 'यण' प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकेन
तद्विषेधात् । २—हरये । 'हरे-य' इति स्थितौ 'पचोऽयवायाव.' इति एकारान्मध्यवहितपूर्व-
स्येकारस्य स्थाने अयादेशे 'अज्जहोर्न परेण सयोज्यम्' इति न्यायेन मेळने 'हरये' इति सिद्ध्यति
नन्वत्रायादेशस्योपदेशतया 'इत्त्वम्' इति इत्त्वशब्दा 'तस्य लोपः' इति लोपश्च कुतो नैति

चेत् ? न, उच्चारणसामर्थ्यात् नहि यकारस्याप्रोच्चारणं विनाऽन्यत् किमपि फलं विद्यते इति
 ३—एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । अत्र वाक्यद्वयम्—एहि कृष्ण ३ इत्येकम्,
 अत्र गौश्वरति इत्यपरम् । अत्र पूर्ववाक्यान्तस्य 'कृष्ण' णकारोत्तराकारस्य 'दूराद्भूते च'
 इति सूत्रेण प्लुतविधानाप्तस्य अत्रेत्यवयववाकारेऽचि परे 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति
 सूत्रेण प्रकृतिभावेन सवर्णदोर्ध्वविकारस्य निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ४—हरी पत्तौ । अत्र वाक्ये
 हरी इति हरिशब्दप्रथमादिवचनरूपम् । तथा च दीर्घकारान्तविद्वचनतया तस्य 'ईदूदेद्दिव-
 चनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसञ्चारायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति सूत्रेण प्रकृतिभावे 'इको
 यणचि' इति प्राप्तयणो निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ५—हरिशेते । हरिस्-शेते इत्यवस्थायां
 'स्तोःश्चुनाश्चुः' इति शेते-शकारयोगे पूर्वसकारस्य स्थाने 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'
 इति सूत्रसाहाय्येन शकारादेशे रूपसिद्धिः । ६—सञ्छम्भुः । 'सन्-शम्भुः' इत्यवस्थायां
 'शि तुक्' इति सूत्रेण 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्येकवाक्यतया नकारान्तावयवे तुगागमे ककारस्य
 'इलन्त्यम्' इति, एकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति इत्सञ्चारायां 'तस्य लोपः' इति
 लोपे 'शश्छोऽटि' इति पदान्ततकारात्परस्य शकारस्य छकारे 'स्तोःश्चुनाश्चुः' इति
 श्चुत्वेन तकारस्य चकारे पुनः श्चुत्वेन नकारस्य छकारादेशे 'क्षरो क्षरि सवर्णे' इति चकार-
 लोपे सञ्छम्भुः, चकारलोपामावपक्षे सञ्छम्भुः, चलोपछत्वाभावे सञ्छम्भुः, छवतुकोर-
 भावपक्षे सञ्छम्भुः इति रूपचतुष्टयं सिद्धयति । ७—विष्णुस्नाता । 'विष्णुः-त्राता' इत्यव-
 स्थायां 'विसर्जनीयस्य सः' इति सूत्रेण विसर्गस्थाने सकारादेशे रूपसिद्धिः । ८—द्विष्क-
 रोति । 'दिः-करोति' इत्यवस्थायां 'द्विष्श्चतुरिति कृत्योऽर्धे' इति सुबन्तद्विस्-शब्दविस-
 र्गस्य षकारादेशे रूपसिद्धिः, णमावपक्षे 'कुप्वोः-फ-पौ च' इति विसर्गस्य स्थाने सरवाप-
 वादे विसर्गे 'द्विः करोति' इति रूपद्वयम् । ९—शिवोऽर्धः । 'शिवस्-अर्धः' इति स्थिते
 प्रथमैकवचनसुप्रत्ययान्तशिवस् इत्यस्य 'सुसिक्तं पदम्' इति पदसञ्चारायां 'ससजुषो रुः'
 इति सकारस्य रुत्वे उकारस्येत्सञ्चारायां लोपे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति रुत्वे, आद् गुणः'
 इति गुणे 'पठः पदान्तादति' इति पूर्वरूपे रूपसिद्धिः । नन्वत्र प्रथमैकवचनसुप्रत्ययस्थानि-
 करुत्थानिकोकारस्य प्रथमासम्बन्धव्यञ्जनात् तस्य तस्मिन् परे पूर्वाकारस्याकश्चेत्युभयोः स्थाने
 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदोर्ध्व आकारादेशः कुतो नेति चेत् ? उच्यते, 'नादिचि'
 इति तन्नियेधात् । १०—हरी रम्यः । 'हरिर्-रम्यः' इति स्थिते 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य
 लोपे 'ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे रूपसिद्धिः । ११—रामः । रामशब्दस्य 'अर्धवद-
 षातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसञ्चारायां ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां 'स्वौजस-
 मौट्' इति सूत्रेण 'द्वयेकयोद्विवचनैकवचने' इति नियमेन सुप्रत्यये उकारस्येत्सञ्चारायां लोपे
 च रुत्वे 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गादेशे रूपसिद्धिः । १२—प्रघ्यम् । प्रथोशब्द-
 स्य कृदन्ततया 'कृत्तद्वितसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्चारायां द्वितीयैकवचनविवक्षा-
 वाममि प्रत्यये 'परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणादेशेन यकारे 'प्रघ्यम्' इति रूपं सिद्धम् ।

१३—रमा । रमाशब्दस्य आबन्तरेऽपि एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकप्रत्ययेन प्र-
णात् 'उयाप्रतिपदिकात्' इत्यत्र आम्प्रश्नात् ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये उकार-
स्येतस्यञ्छालोपान्तरम् 'अपृक्त एकाङ् प्रत्यय' इति सकारप्रत्ययरथ अपृक्तसञ्चायां
'हृत्स्याम्ब्यो दीर्घात् सुतिस्पर्कत् इत्' इति सूत्रेण सकारलोपे रूपसिद्धिः । १४—अधिये ।
श्रीशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकमहायां चतुर्थ्यैकवचनविवक्षायां छेपरत्यये 'लशब्द-
दिते' इति उकारस्येतसञ्चायां लोपे च 'छिति ह्रस्वश्च' इति वैकल्पिकनदीमहायां तत्पक्षे
'आणनयाः' इति सूत्रेण आढागमे टिस्वादिभक्तेरापवयवे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'अचिं श्नुषालुभ्रवां
व्योरियङ्गुवडौ' इति सूत्रेण 'डिञ्च' इत्येकवाक्यतयाऽन्त्येकारस्येवजादेशे अकारउकारयोरि-
त्सञ्चायां लोपे च 'अधिये' इति । नदीसञ्चाया अभावे इयजादेशे 'अधिये' इति रूपद्वयम् ।
१५—ज्ञानम् । ज्ञानशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकसञ्चायां प्रथमैकवचनसुप्रत्यये
'अतोऽम्' इति सूत्रेण अभादेः 'अमि पूर्व' इति रूपसिद्धिः । १६—सुखा, सुलुना ।
सुप् सुनाति तत् सुत् तेनेति विग्रहः । सुलुशब्दस्य 'कृच्छ्रित' इति प्रातिपदिकस-
ञ्चायां 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्वे तत्परत्वीयैकवचनविवक्षायां टाविभक्तौ टकारस्येतस्यञ्छालो-
पयो. 'तृतीयादिषु भाषितपुङ्गवम्' इति पुंवद्भावेन दीर्घान्जादेशे 'सुलु-आ' इति स्थितौ
'ओ. सुपि' इति यणादेशे सुत्वा, पुंवद्भावाभावपक्षे 'इक्षोऽचि विभक्तौ' इति नुमि सुसुना
इति । १७—छिट्-छिट् । छिट्शब्दस्य क्तिन्तरेण 'कृच्छ्रित' इति प्रातिपदिकसञ्चायां
प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये 'हृत्स्याम्ब्यो दीर्घान्' इति सुलोपे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष-
णम्' इति प्रत्ययलक्षणेन सुवन्नया 'सुप्तिष्ठत् पदम्' इति पदसञ्चायां 'हो टः' इति पदा-
न्तहकारस्य स्थाने टकारादेशे जश्चे पक्षविकल्पे चोक्त्वरूपसिद्धिः । १८—वृत्रहा । वृत्र इत-
वान् वृत्रहा इति विग्रहः । वृत्रहन्शब्दस्य क्तिन्तरेण प्रातिपदिकसञ्चायां प्रथमैकवचनसुप्र-
त्यये 'सार्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति उपवादीर्थस्य 'रन् हन्पूर्वार्थ्यां शौ' इति नियमेन निवृत्तौ
प्राप्तायां 'सौ च' इति प्रतिप्रसवेन दीर्घे ह्रस्वयादिलोपे नलोपे च तसिसिद्धिः । १९—युष्मत्
युष्मदशब्दस्याभ्युत्पन्नत्वा 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवचनविवक्षायां षदस्-
विभक्तौ 'पञ्चम्या षद' इति सूत्रेण 'अत्' आदेशस्य अनेकाल्त्वात् 'अनेकाल्' शिस्तसर्वस्य' इति
सज्ञापेन सवांशे 'शेने लोप.' इति टिलोपे, अन्त्यलोपपक्षे तु 'अतो गुणे' इति पररूपे तत्सि-
द्धिः । २०—तिर्यङ् । निरस्तुशब्दे उपपदे अश्चपातोः 'ऋत्विन्दपृक्ष्णम्' इत्यादि किन्प्रत्यये
ककारकारणकाराणामित्सञ्छालोपयो 'कृदतिष्' इति कृत्सञ्चायामपृक्तसञ्चायां च 'वैरपृक्त-
स्य' इति बलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदिताम्' इति नकारलोपे कृच्छ्रितसूत्रेण प्रातिपदिकत्वे
'उपपदमातङ्' इति समासे ततः प्रातिपदिकत्वे समुदायात्सुप्रत्यये 'उगिदचान्' इति नुमि
ह्रस्वयादिलोपे 'तिरसतिरि.' इत्यनेन 'अनेकाल्' इति परिमाणकवाक्यतया सर्वस्य स्थाने
तिरिभादेशे यणि संयोगान्तलोपे 'क्लिन्प्रत्ययस्य कु.' इति कृत्वेन उकारे नियङ् इति । २१—
अमीभ्यः । अदस्यशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवचनम्यस्विभक्तौ

'त्यदादीनामः' इति अकारान्तादेशे पररूपे 'बहुवचने ह्रस्वेत्' इत्येष्वे 'एत इद्बहुवचने'
 इति दस्य मत्वे एकारस्य ईकारे चादेशे रुत्वविसर्गयोः अमाभ्यः इति । २२—उपानत् ।
 उपपूर्वकनद्धातोः क्विपि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां 'नह्वित्कृष्यविरुचिसहितनिपु-
 कौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घे प्रथमैकवचनसुप्रत्यये ह्रस्व्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पद-
 सञ्ज्ञायां पदान्तत्वात् 'नहो धः' इति धकारेऽन्तादेशे जश्त्वचस्वयोः 'उपानत्' इति सिध्यति ।
 २३—सुजुःपु । सजुपशब्दस्य प्रातिपदिकत्वे सप्तमी बहुवचनसुप्रत्यये 'स्वादिभ्रसर्वनामस्थाने'
 इति पदसञ्ज्ञायां 'ससजुषो रुः' इति 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येकवाक्यतया एकारस्य रुत्वे 'वोरुप-
 धाया दीर्घे इकः' इति दीर्घे 'खरवसानयोः' इति 'रोः सुपि' इति च प्राप्तविसर्गं बाधित्वा 'वा
 शरि' इति वा विसर्गं 'नुम्बिसर्जनीयशर्धवायेऽपि' इति परत्वे तत्सिद्धिः । विसर्गाभावपक्षे विसर्ज-
 नीयस्य सः' इति सत्त्वे पूर्वसूत्रेण एत्त्वे ष्टुत्वे 'सजुष्पु' इति रूपद्वयम् । २४—स्वनहुत् ।
 स्वनहुत्शब्दस्य समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुप्रत्यये 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य लुकि प्रत्यय-
 लक्षणेन सुबन्ततया पदसञ्ज्ञायां पदान्तत्वेन 'बहुसंमुध्वस्वनहुत्' इति दकारान्तादेशे चर्त्-
 विकल्पे स्वनहुत्-स्वनहुत् इति रूपद्वयम् । २५—हमे । इदम् शब्दात्प्रातिपदिकत्वेन प्रथमादि-
 वचने औषिमकौ श्यशाधत्वे पररूपे च 'नपुंसकाच्च' इति शी आदेशे शस्य 'लशक्तदिते' इतीसं-
 ज्ञायां लोपे च 'दक्ष' इति दकारस्य मकारे असञ्ज्ञायां 'यस्येति च' इति सूत्रेणाकारलोपे प्राप्ते
 तस्य 'औङः इयां प्रतिषेधो वाच्यः' इति निषेधे गुणे 'हमे' इति सिध्यति । २६—गोऽञ्जी ।
 गोशब्दे उपपदे पूजार्थक-अञ्घातोः किन्नि नकारलोपे प्राप्ते 'नाञ्घोः पूजायाम्' इति तन्निषेधे
 उपपदसमाप्ते विशिष्टादौ विमकौ शीआदेशे अवहृत्प्रकृतिभावयोर्वैकल्पिकतया तदभावपक्षे
 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपे गोऽञ्जी । आवहृत्पक्षे गवाञ्जी । प्रकृतिभावपक्षे च गोऽञ्जी ।
 एवं रूपत्रयम् । २७—अह्युः । अत्र 'अहम्' इति प्रथमैकवचनान्तास्मद्शब्दरूपसादृश्येन
 विभक्तिप्रतिरूपकतयाऽव्ययसञ्ज्ञा निपातसञ्ज्ञा च । ततोऽग्रे 'अह्युममोयुंस्' इति युस्प्रत्यये
 सुप्रत्यये तत्सिद्धिः । अहं पदस्यास्मद्शब्दरूपाभ्युपगमे तु 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मादेश-
 पत्तिरिति । २८—तत्र । तत्र इति द्रलन्तस्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रेणाव्ययसञ्ज्ञायां
 ततः परस्याः सप्तम्याः 'अव्ययादाप्पुपः' इति लुकि रूपसिद्धिः । २९—अजा । अजशब्दस्य
 प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात्ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'अजाघतष्टाप्' इति टाप्प्रत्यये टकारपकारयो-
 रित्सञ्ज्ञायां लोपे च सवर्णदीर्घे ततः सुप्रत्यये ह्रस्व्यादिलोपे तत्सिद्धिः । नन्वत्र अकारान्त-
 स्वादेव टाप्सिद्धिरिति किमर्थमजादिपदोपादानम् ? अत्रोच्यते, बाधकबाधनार्थमिति । तेन
 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रेणात्र जातिरत्वेऽपि नष्टीयति बोध्यम् । ३० पुत्रका ।
 पुत्रशब्दात् 'शाङ्गैरवादिभ्यो ङीन्' इति ङीनि उकारनकारयोरित्सञ्ज्ञायां मसञ्ज्ञायां 'यस्येति
 च' इति अकारलोपे ततः स्वार्थे कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे ततष्टापि पुत्रिका, तत्र 'सूतका-
 पुत्रिकापृन्तारकाणां वेति वक्तव्यम्' इति वातिकेन कात्पूर्वस्यैकारस्य अकारादेशे पुत्रका, तद-
 भावे पुत्रिका इति रूपद्वयम् । ३१—अधुः । अशुरशब्दात्तदर्थगतस्त्रीत्वविवक्षायां 'अशुरत्यो-

काराकारलोपश्च' इति वार्तिकेन कृष्प्रत्यये अकारोकारयोर्लोपे च शब्द इति जाते 'प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषेकवाक्यतया 'स्वोच्चस्' इति सुप्रत्यये कृते
विसर्गे च तस्मिन् । ३२—कृष्णः । कृष्णशब्दस्य प्रातिपदिकसङ्घायां ततः कृष्णत्वकृष्ण
पुंस्त्वार्षभ्रयाणां नियमेनोपस्थित्या प्रातिपदिकार्थभूये लिङ्गग्रहणेन नियतोपस्थितिकरूपप्राति-
पदिकार्थग्रहणेऽपि तद्वशात्तेस्तेषामेव प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षायां 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणव-
चनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रेण 'द्वयेकयोर्द्विवचनेकवचने' इत्येकवाक्यतया प्रथमैकवचनसुप्रत्यये
'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्युकाररयेत्सङ्घायां 'तस्य लोप' इति लोपे कृते विसर्गे च 'कृष्णः'
इति सिद्धम् । ३३—हरिं भजति । अत्र हरिशब्दस्य 'कतुंरीप्सित्तम कर्म' इति सूत्रेण
भजनकर्तृवृत्तिक्रियाजन्यप्रौत्तिकरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोरे इत्यतया कर्मसङ्घायां 'कर्मणि द्वितीया' इत्य-
नेन 'द्वयेकयो' इत्येकवाक्यतया द्वितीयैकवचनेऽपि प्रत्यये पूर्वरूपे 'हरिम्' इति सिद्धम् । ३४—
हरिः सेव्यते । अत्र हरिशब्दस्य सेवकवृत्तिसेवारूपक्रियाजन्यप्रौत्तिकरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोरे इत्य-
तया 'कतुंरीप्सित्त' इति कर्मवेदेऽपि तस्य 'सेव्यते' इति कर्मतत्त्वाऽभिहितत्वेन 'भनमिहिते'
इत्यधिकारेण द्वितीयाया अपवृत्तौ हरिर्व-हरि-पुंसवरूपाणां त्रयाणामेवार्थानां प्रतिपादने
'प्रातिपदिकार्थ' इति सूत्रेण प्रथमैवेति 'हरिःसेव्यते' इति सिद्धम् । ३५—बलिं याचते वसु-
धाम् । अत्र दुर्गादिदादशानां न्यादिचतुर्णां चत्वार्यं कर्मणा युक्तमपादानादिविशेषैरविवक्षित
क्रियान्वयिमान कारकसंज्ञं सत् कर्मसङ्घं मवर्तयति' इत्येन 'अकथित च' इति सूत्रेण याच्यातोः
कर्मणा वसुधया स्वस्वामिभावसम्बन्धेन युक्तस्य बलेरपादानादिकारकविशेषैरविवक्षणेन क्रिया-
न्वयमात्रविवक्षायां कर्मसङ्घाया वसुधायाश्च याचकवामनवृत्त्याचनक्रियाजन्य-परस्वस्वनि-
वृत्ति-स्वस्वत्वोत्पत्ति-इच्छारूपफलाश्रयत्वेनेच्छोरे इत्यतया 'कतुंरीप्सित्त' इति कर्मसङ्घायां
'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीयाविमत्तौ तत्साधु । ३६—आदयति स्वादयति चाऽथं बटुना ।
बटु अत्रमसि स्वादिनि वा, त बटुम् अत्रमसुं स्वादितु वा पित्रादिः प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र बटो-
प्रयोजककर्तुः मङ्गलार्थकादस्वादवास्वोर्ण्यन्तावस्थायां 'नतिबुद्धि' इति प्राप्तकर्मसङ्घायां 'आदि-
स' 'घोने' इत्यनेन वार्तिकेन निषेधे तिष्ठा प्रयोजककर्तुरभिधानेऽपि प्रयोज्यकर्तुरभिहितत्वेन
कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । ३७—अनु हरिं सुरा । अत्र निकृष्टार्थेनोक्तानोः 'हीने'
इति सूत्रेण कर्मप्रवचनोपसङ्घायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन तद्योगे हरिशब्दाद्
द्वितीयैति तस्मिन् । ३८—रामेण बाणेन हतो बाली । अत्र बालिवशानुदृष्ट्या धनुराकर्षणा
दिरूपा क्रिया इन्वृत्तवर्धस्तत्र स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्वात्प्रामस्य 'स्वन्नत्र कर्ता' इति कर्तृसङ्घा-
शाननिष्ठा क्रिया लक्ष्यवचन, तदभ्यवधानेन बालिवशमिद्वैविवक्षिततया बाणस्य 'साधकतमं कर-
णम्' इत्यनेन करणसङ्घा, तत्र च 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेनोपसङ्घायां तृतीयायां तस्मिन् ।
३९—अध्ययनेन वसति । अत्राध्ययनस्य वासफलत्वेऽपि ज्ञानदारा क्रियाजनकत्वेन हेतु-
त्वाद् 'हेतौ' इत्यनेन तृतीयायां तस्मिन् । अध्ययनहेतुको देवदत्तादिकमुक्तो वास इत्यर्थः ।
४०—मत्तय धारयति मोक्षं हरिः । अत्र मत्तय तुलसीश्लादिद्रव्यदातृत्वेनोत्तमवर्णात्वाद्

'धारेरुचनर्गः' इति सूत्रेण सम्प्रदानसम्भार्या 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति चतुर्थी । ४१—चोरात् प्रायते । अत्र त्राणार्थकत्राधातुप्रयोगे चोरस्य भयजनकत्वेन 'भीत्रार्यानां भयहेतुः' इत्यनेनापादानसंज्ञायाम् 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी । ४२—जाडपात् जाडधेन वा वद्धः । अत्र वन्धने जाड्यस्य हेतुत्वाद् गुणत्वाच्च 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' इत्यनेन जाड्यशब्दात्पञ्चमी, तदभावे 'हेतौ' इति तृतीया । ४३—सर्पियो जानीते । अत्र श्वात्पर्यप्रवृत्तौ सर्पियो वस्तुतः कारणत्वेपि तदविवक्षायां सम्बन्धमात्रे 'पष्ठी शेषे' इति षष्ठी । ४४—सतः पालकोऽवतरति । अत्र पालधातोः 'भविष्यति गन्यादयः' इत्यधिकारे 'तुमुनृण्वुलौ' इति सूत्रेण भविष्यत्यर्थे प्लुलो विधानाच्चयोगे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्तकर्मपठ्याः 'अकेतोर्मविष्यदाधमर्णयोः' इति निषेधे कर्मणि द्वितीयावहुवचनम् । ४५—अधीति व्याकरणे । पूर्वं कर्माविवक्षया भावे कप्रत्यये अर्थात्तद्व्यावृत्तौ कर्तारि 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्यये ततः कर्मविशेषजिज्ञासायां कर्मत्वेन सन्वद्धाद् व्याकरणात् 'क्तत्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन सप्तमी । ४६—प्रसित उरसुको वा हरिणा हरौ वा । अत्र प्रसित-उरसुकस्यद्वयोरे हरिश्च्यत्वात् 'प्रसितोऽरसुकान्यां तृतीया च' इति सूत्रेण तृतीया सप्तमी च । एवमेवान्यान्यपि रूपाणि प्रत्यहं लेखनेनान्यसनीयानि ।

इति रूपलेखनप्रकारः ।

अथ पङ्क्तिलेखनप्रकारः ।

१—'हलन्त्यम्' इति सूत्रस्य वारद्वयं लेखनमन्योन्याश्रयपरिहाराय । तथाहि—'वाक्यार्थशाने पदार्थशानं कारणम्' इति नियमसत्त्वेन उपदेशे अन्त्यम् इव इति त्रयाणां पदानामनुवृत्तत्रयुतानामर्थशानेऽपि हल्पदार्थशानस्याभावेन 'हलन्त्यम्' सूत्रस्य वाक्यार्थबोधः, एवम् आदिः अन्त्येन सह इति त्रयाणां पदानामर्थशानेऽपि इत्यदार्थशानस्याभावेन 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यस्य वाक्यार्थबोधः प्रसक्तः, हलन्त्यसूत्रार्थशानाधीनं च इत्यदार्थशानम्, इत्यदार्थशानाधीनं च आदिरन्त्येनसूत्रार्थशानं, तज्ज्ञानाधीनं च हल्पदार्थशानं इत्यदार्थशानाधीनं च हलन्त्यसूत्रार्थशानमिति हलन्त्यमादिरन्त्येनसूत्रयोरन्योन्याश्रयप्रसङ्गः, तद्वारणाय हलन्त्यसूत्रावृत्तिः क्रियते ! आवृत्तसूत्रस्य हलन्त्येऽन्त्यमित्सञ्ज्ञकं भवति इत्यर्थकरणेन लकार इव इतीत्यदार्थशानेन आदिरन्त्येनसूत्रार्थबोधे जाते तेन अन्त्येन इता लकारेण सहित आदिर्हकारो मध्यगानां स्वस्य च बोधक इति हल्पद्वयवदसूत्रत्वहकारमारभ्य हलसूत्रस्थहकारपर्यन्तवर्णानां बोधकमिति हल्पदार्थशाने जाते हलन्त्यसूत्रार्थशानं जायते इति नोक्तदोष इति दिक् । अन्योन्याश्रयत्वं च त्वज्ञानाधीनशानत्वम् । २—लणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सञ्ज्ञा । प्रत्याहारेष्वितानं ग्रहणम्, अनुनासिक इत्यदिनिर्देशात् । न अत्र

हकारे परेऽकार्यं हरयते इति । अथ भाव—लघुसूत्रे लकारोत्तरवर्तिहस्वाकारस्यानुनासिकत्वप्रतिष्ठाया 'अपदेशेऽनुनासिक इत्' इति सूत्रेणोत्तरवर्तिहस्वाया कृत्यायां 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेन अकारेण सहाधार्यनागंरन्त्य 'उरण् रूप' इत्येत्सूत्रानुक्तस्य हयवर्णसूत्रस्थोऽयम् इति तत्त्वप्रत्यभिज्ञया मध्यपठितलकारस्वपदमाहारेफयोर्वर्णक इति रप्रत्याहारसिद्धिः । तेन तत्र सूत्रे रपरत्वविधानवद् लपरत्वविधानं, तेन च 'तवल्कारः' इति रूपसिद्धिर्भवति । ननु रलयोरिति स्युज्, टकारस्यापि मध्यगतत्वेन रप्रत्याहारे तदग्रहणस्यापि युक्तत्वादिति चेत् ? न, 'अनुनासिक' इति ककारपरक-इकारषट्ठिनिर्देशेन प्रत्याहारेषु इत्सञ्ज्ञकवर्णाग्रहणज्ञापनात् । अन्यथा प्रत्याहारेष्वित्सञ्ज्ञकवर्णानामपि ग्रहणे अर्चप्रत्याहार-ह्रस्वसूत्रस्वकारस्यापि ग्रहणापत्या तत्परवेकारस्य 'ह्रस्वो वर्णचि' इत्यनेन यणि 'अनुनासिक' इति निर्देशानुरूपत्वे । १—पृथ्वीरोदीतोश्च न मियं सावर्ण्यम्, ऐऔच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैवचतुर्विंशतेः सम्ज्ञा-स्युरिति नापादनीयम् । अथनाशय—ययोर्वर्णयोः स्थानप्रयत्नसाम्यं तयोः परस्परं सवर्णसम्ज्ञा 'तुत्यास्वप्रयत्न सवर्णम्' इत्यनेन विधीयते । तथा च एकारस्य ऐकारस्य चोभयो- कण्ठोष्ठस्थान विवृतप्रयत्नश्चेति तयोः, ओकारस्य औकारस्य च कण्ठोष्ठस्थान विवृतप्रयत्नश्चेति तयोश्च परस्परं सवर्णसम्ज्ञा प्राप्नोति । तथा च ऋकारेण स्वसवर्णानां विशदृकारणकाराणा यथा ग्रहणं तथा एज्जिः स्वसवर्णधनुर्विंशतेर्ग्रहणमिति नापादनीयम्, तथा सति एकारेण ऐकारस्य, ओकारेण च औकारस्य ग्रहणसिद्धेः ऐऔच् इति सूत्रं व्यर्थमिति तयो- परस्परमसावर्ण्य-ज्ञापनात् । ४—नाञ्जलाविति निषेधो यद्यप्याहुरसमाभ्यापिकानामेव तथापि हकारस्याकारो न सवर्णः । तत्राकारस्यापि प्ररिच्छत्वात् । तेन विश्वपाभि- इत्यत्र 'ह्रौड' इति उरणं न भवति । अथ भाव—वाक्यार्थज्ञाने पदपदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् 'अगुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय' इति सूत्रार्थज्ञाने सवर्णपद-अणुपदयोरर्थज्ञानार्थानाम्, अणु-पदार्थज्ञानं च 'आदिरन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहारज्ञानार्थानां प्रत्याहारज्ञानं च 'ह्रस्वस्यम्' इतिोत्सञ्ज्ञाज्ञानार्थानां, तज्ज्ञानं च वर्णोपदेशज्ञानार्थानामिति वर्णोपदेशह्रस्वसत्र-आदिरन्त्येन-सूत्रार्थज्ञानोत्तरमणुपदार्थज्ञानं एव सवर्णपदार्थज्ञानं च 'तुत्यास्वप्रयत्न सवर्णम्' इति सूत्रार्थज्ञानार्थानां, तुत्यार्थसूत्रार्थज्ञानञ्च 'नाञ्जला' इत्यर्थज्ञानार्थानां, तत्र पूं वाचकमस्मान्ना तुत्यास्वसूत्रस्य निष्कम्पप्रवृत्तभावात्, तज्ज्ञाने तु वाचकज्ञानमस्वेन तद्विषय परिहृत्य निष्कम्पप्रवृत्ते, एवञ्च सवर्णपदार्थज्ञानं तुत्यास्यनाञ्जलासूत्रार्थज्ञानार्थानामिति 'नाञ्जला' इत्यर्थ-ज्ञानकाले अगुदित्सवर्णस्याध्विवर्णोभावेन तस्याप्रवृत्त्या अणुपदेन सवर्णग्रहणाभावाद् अणु-समा-भ्यापठितवर्णानामेव सवर्णसम्ज्ञानिषेध इति हकारदीर्घकारयो- कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नता-न्येन सवर्णसम्ज्ञाया 'विषया-भिन्' इत्यत्र 'ह्रौ ड' इति हकारण दीर्घकारस्य अगुदित्सवर्णना-ह्रस्वनेन ग्रहणे दीर्घकारस्य ढत्वापत्तिरिति न शक्यम्, 'नाञ्जला' इत्यत्र सवर्णदीर्घा-दायां-कारस्य प्रश्लेषेण तस्यापि हकारेण साकं सवर्णसम्ज्ञानिवेधादिति बोध्यम् । अष्टम्य औदा-इत्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वाद्नेन चाध्यते । अटनसञ्ज्ञासिद्धि विभक्ता अष्टम्य

औश्' इत्यनेन जायमान औश् आदेश 'आदेः परस्य' इत्यनेन अकारस्य स्थाने प्राप्नोऽपि 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इत्यनेन परत्वादादेः परस्य इति बाधित्वा सम्पूर्णास्यैव स्थाने नियम्यते इति अष्टौ इति सिध्यति । ६—इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आविरो देवताऽप्येति आदित्यं हविरित्यादौ । 'हरि—अनुभवः' इति स्थिते 'इको यणचि' इति हरिशब्दावयवकारस्य अनुभवशब्दावयवकारेऽपि परे 'स्थानेऽन्तर-तमः' इति परिभाषिकवाक्यतया यणि यकारादेशे 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति रेफात्परस्य ऋरी यकारस्य द्वित्वे 'हलो यमां यमि लोपः' इति यमो यकारस्य द्वितीये यकारे परे लोपे ह्यनुभवः, लोपाभावपक्षे ह्यनुभवः इति । अत्र शङ्कते—लोपसाध्यमेक्यकारघटितं रूपं द्वित्वाभावपक्षेऽपि सिद्ध्यति, द्वित्वपक्षे च यकारद्वयघटितमिति रूपद्वयस्य लोपमन्तराऽपि सिद्धेः किमर्थं लोप-विधायकं सूत्रमिति ? तत्र समाधानम् । अत्र फलाभावेऽपि आदित्यशब्दादस्य देवता इत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इति सूत्रेण 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' इत्यधिकारात् ण्यप्रत्यये 'य-स्येति च' इत्यलोपे आदित्य इत्यत्रानेन सूत्रेण यकारलोपे सुबुत्पत्तौ आदित्य इत्येक्यकारघटितं रूपं सिद्ध्यति नान्यथेति । ७—वान्त ह्ययत्र वकाराद् गोर्धृताविस्यत्र छकाराद्वा पूर्व-भागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्याद् वकारो न लुप्यते इति यावत् । अस्यायमभिप्रायः—'गव्-यूतिः' इत्यवस्थायां प्रत्य-यलक्षणेन सुबन्तत्वाद् गव इत्यस्य पदत्वे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारस्य लोपः कथं नेति ? अत्रोच्यते, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रस्य यकारात्पूर्वमेकोऽन्यो वकारः, यस्य लोपो व्योर्बलि' इति लोपः, स च वकारो वान्त इत्यस्य विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । तथा च वकारान्तौ वका-रान्त आदेशो भवति इत्यर्थः सिद्ध्यति । द्विवद्धं भवतीति न्यायेन द्विवकारान्तादेश-विधानेन आदेशस्य वकारान्तत्वमेव श्रूयते न तु वकारस्य लोप इति शायते । तेन प्रकृते न वलोप इति बोध्यम् । ननु 'यान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रे वकारप्रदलेपस्य न फलं तदुदाहरणेषु 'गव्यं गाव्यम्' इत्यादिषु यकारादिप्रत्ययपराक्त्वेन वान्ते भसन्ध्या वलोपाप्राप्तेः, किञ्च तत्र वकार-प्रदलेपोऽपि न सम्भवति 'लोपो व्योर्बलि' इत्यस्य वकाररूपे बलि परे वकारलोपार्थमप्रवृत्तेः । तत्र सूत्रे वत्वदलत्वयोर्धर्मयोः व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन वकारातिरिक्ते बलि वकारस्य लोपो भवतीत्यर्थात् । अतः 'गोर्धृता छन्दस्सुपसंख्यानम्' इति वार्तिके छकारात्पूर्वं वकारप्रदलेपः कर्तव्यः । तत्र 'वान्तो यि' इत्यतोऽनुवृत्तं वान्तपदं विशेष्यमादाय तदन्तविधिना पूर्ववदर्थः । तेन 'गव्यूतिः' इत्यत्र न वलोप इति दिव्यः । ८—कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लो-पस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्नो न पदान्त इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निवे-धात् स्तः । अयमभिप्रायः—वाक्यसंस्कारपक्षे वाक्यपर्यन्त प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः श्रुतवर्णक्रमेण संस्कार इति सिद्धान्तात् 'किं जस् अस् अन्ति, किन् औ अस् तस्' इति प्रकृति-प्रत्ययसंस्थापनानन्तरं जसः शि आदेशे किमः कादेशे जुमि दीर्घं कानि अस् अन्ति इति स्थितौ एवमुत्तरत्र कादेशे वृद्धौ कौ अस् तस् इति स्थितौ च 'दनसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे

‘अवः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति सूत्रेण द्विप्रत्ययनिमित्तकस्य अल्लोपस्य स्थानिभूताकारात्पूर्व-
त्वेन इष्टस्य श्कारस्य यणि, औकारस्य आवादेशे वा कर्तव्ये स्थानिवद्भावेनास्त्वबुद्ध्या यणा-
वादेशो प्राप्तो पदान्वविधौ न स्थानिवदिदम्यर्थक ‘न पदान्व’सूत्रेण स्थानिवद्भावनविषयात् भवन्
इति । ९—पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरिति पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाहो-
श्चेत्यस्य । तेन अवैहि इति वृद्धिरसाधुरेव । अयमर्थः—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान्
विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायस्वरूपम् । पूर्वं पठिता अपवादा अव्यवहितोत्तरविधीनां
बाधका भवन्ति न तु व्यवहितोत्तरविधीनामिति तदर्थं । तथा च ‘एत्येधत्पृष्ठसु’ इति सूत्रस्य
यत्र यत्र अवादिजादि—‘एधन्त्यतर-भास्ववयवाच्चपरत्वसत्त्वेन प्राप्तिविषयता तत्र तत्र
उप-एति प्र-एधते इत्यादौ ‘एकि पररूपम्’ इत्यस्य प्राप्तिर्वर्तते क्वचिच्च ‘अव-एहि’ इत्यादौ
‘एकि पररूपम्’ ‘ओमाहोश्च’ इत्युभयो प्राप्तिर्वर्तते । अतः ‘एत्येधत्पृष्ठसु’ इत्यस्य निरव-
काशत्वेनापवादत्वाद्भुवनापवादत्व प्रसक्त, तथापि सकललक्ष्यप्राप्तिविषयतया नाप्राप्त एकिपर-
रूपबाधेन उप-एति प्र-एधते इत्यादौ वृद्धेशारिताय्येन ‘ओमाहोश्च’ इत्यस्य बाधे निरवका-
शत्वरूपबाधबीजस्याभावेन उभयोस्तुल्यबलत्वे ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति पररूपस्य पर-
त्वाद् प्रबलतया अव-एहि इत्यत्र प्रवृत्तिरिति अवैहि इति पररूपघटित साधु, वृद्धिघटितं वा-
साधु । यत्र निरवकाशशार्धं पूर्वं तत्र सकललक्ष्यप्राप्ति-विषयशास्त्र, ततः क्वचिलक्ष्यप्राप्ति-
विषयशास्त्रं तत्र पुरस्तादपवादन्यायप्रसरः । निरवकाशशार्धं मध्ये सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशार्धं
पूर्वं क्वचिलक्ष्यप्राप्तिविषयशार्धं चोत्तरत्र, तत्र ‘मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन्
बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्याय इति विवेकः । मध्ये पठितापवादन्यायश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे
द्रष्टव्यः । १०—अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्, अर्थेति सूत्रे राज्ञेः पृथग्
आजिग्रहणाज्जापकात् । तेनोद्यग्रहणे छान्तमेव गृह्यते न तु क्ववरान्तस्यैक-
देश । प्रोढवान् । अयं भावः—न्याकरणशास्त्रे ‘स्वं रूपम्’ इति शास्त्रेण शब्दस्व-
रूपस्यैव शब्देन ग्रहणात् राजशब्देन केवलराजशब्दस्य आज्यप्यकरान्तशब्दस्य चावि-
शेषात् ग्रहणे उभयोरपि ‘ब्रह्मसूत्रसूत्रमृजयजराज्जाजच्छपा षः’ इत्यत्र केवलराजशब्द-
णेनैव षत्वसिद्धौ आज्यग्रहणं व्यर्थं सन्हापयति—‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्’
इति । तथा चात्र शास्त्रे शब्दस्वरूपस्य ग्रहणेऽपि विशेषणयोपस्थितस्यार्थस्य यत्र ग्रहा-
सम्भवस्तत्र सार्थकस्यैव शब्दस्वरूपस्य ग्रहणं न तु निरर्थकत्वेति । तेन प्राद्वहोदोदये-
पेक्ष्येण इति वार्तिकस्य ‘ऊङ्’ पदेन सार्थकस्य तस्य ग्रहणात् ‘प्रोढ’ इत्यत्र वृद्धिर्भवति
‘प्रोढवान्’ इत्यत्र क्वत्रुप्रत्ययान्त ‘ऊङ्वत्’ शब्दघटक ‘ऊङ्’ इत्यस्य अनर्थकत्वेन तस्या-
ग्रहादस्य वास्तविकस्याप्रवृत्तौ ‘आद् गुणः’ इति गुण एवेति । ११—अन्तवद्भावेन
पदान्तरैफस्य न विसर्गः, उभयधनुं कर्तारि च्चिन्वेचनयोरित्यादिनिर्देशात् ।
प्र-श्चच्छति इति स्थिते ‘उपसर्गादिति धातो’ इति सूत्रेण ‘स्थानेऽन्तरतम’ इति परिभाषक-
भाष्यतयाज्जान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् इत्यान्तरतम्यादुपसर्गावयवाकाराद् श्चकारादि-श्चच्छपा-

त्ववयवेऽपि परे पूर्वपरयोः स्थाने आकारैकादेशे 'उरण् रपरः' इति सूत्रेण रपरे कृते प्राच्छति इति सिद्धयति । नन्वत्र 'अन्तादिवंच' इत्यनेन पूर्वस्थानिषरितसमुदाय 'प्र' वृत्तिपदत्वधर्मस्य एकादेशान्ते प्रार इत्यत्रारोपेण रेफस्य पदान्तत्वात् 'खरवस्तानथोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गः कुतो नेति चेद् ? अत्रोच्यते, उभययक्षुं 'कर्तरि चप्ि' इत्यादिपु रेफस्य विसर्गाकरणपूर्वकं रेफ-विशिष्टनिर्देशेन अन्तवद्भावेन पदान्तत्वमादाय-रेफस्य विसर्गाभावज्ञापनात् । १२—उपसर्ग-णैव धातोराद्ये-सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन 'ऋत्य-कः' इति पात्तिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । उप-ऋच्छति ।

ऋति धातौ' इति सूत्रेण 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषैकवाक्यतयाऽनान्तर्यमेवत्वोरान्तर्यम् इत्यान्तरतम्यमादाय उपोपसर्गावयवाकाराद् ऋकारादिऋच्छधात्ववयवेऽपि परे पूर्वाकार-पर-ऋकारयोः स्थाने आकारवृद्धयैकादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरे कृते उपाच्छति इति सिद्धम् । नन्वत्र 'उपसर्गाद् ऋति धातौ' इति वृद्धिः कथम् ? 'ऋत्यकः' इति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-भावप्रवृत्तेः, इति चेत् ? न, उपसर्गाद् ऋति धातौ' इत्यत्र धातौ इति योगविभागं कृत्वा तत्र वाक्यभेदेन च उपसर्गाद् ऋति इत्यनुवर्त्य पूर्वसूत्रविध्यनुवादभूतपुनर्वृद्धिविधानसामर्थ्येन प्रकृतिभावस्यापि बाधात् । न च पूर्वसूत्रे धातावित्यस्याभावे तस्याधातावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । धातुयोगं विनोपसर्गात्त्वस्यानुपपत्तेरुपसर्गपदेन धातुपदस्याक्षेपात्, तथा च पूर्वसूत्रस्य धातावित्यस्याभावेऽपि अवर्णान्तादुपसर्गाद्दकारादौ धातौ पूर्वपरयोर्वृद्धिर्भवतीत्यर्थस्य सिद्धतया धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानम् । तेन न प्रकृतिभाव इति दिक् । १३—नाञ्ज-लाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः, ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागन्तिप्तेः । अयमर्थः—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रे 'अचि' इत्यनुवृत्तिः किमर्था ? तदन-नुवृत्तावपि अर्कां सावर्ण्यमज्जिमेवेति सवर्णपदेनैवाजितरहलां व्यावृत्तिसिद्धेरिति प्रश्नाशयः ।

कुमारी शेते इत्यत्र तत्सूत्रे 'अचि' पदानुवृत्त्यभावे दीर्घकारशकारयोः विवृतप्रयत्नतालुस्थान-साम्येन 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति सवर्णसन्धायां दीर्घकारात् शकारे सवर्णे परे पूर्वपरयो-स्थाने दीर्घापत्तिः । न च 'नाञ्जलौ' इति सूत्रेण तयोः सावर्ण्यनिषेध इति वाच्यम्, तत्र सूत्रेऽनुपदेन दीर्घादीनां ग्रहणाभावेन दीर्घादीनां हलां च परस्परं निषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अनुपदेन दीर्घादीनां ग्रहणम् अणुदित्सूत्रेण कर्तव्यम्, तच्च न सम्भवति वाक्यार्थज्ञाने पद-पदार्थज्ञानस्य कारणतया 'नाञ्जलौ' इत्येतदधीनतया सवर्णपदार्थनिश्चयस्य 'नाञ्जलौ' इति सूत्रार्थबोधकाले अणुदित्सूत्रार्थबोधभावात् इत्युत्तराशयः । १४—नित्यमिति किम् ? हरी एतावित्यादावचमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । ननु 'प्लुतप्रगृह्णा अचि नित्यम्' इति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थम् ? नित्यग्रहणा-भावेऽपि विकल्पार्थकविभाषादिपदाभावेनान्यविधीनामिवास्यापि नित्यत्वावगमादिति चेत् ? सत्यम्, नित्यग्रहणमन्तराऽपि नित्यत्वसिद्धेः पुनर्नित्यग्रहणस्य प्लुतस्य प्रगृह्यसञ्चकस्य चाचि परेऽयमेव प्रकृतिभावो नान्य इति बोधनार्थत्वात् । तेन 'हरी-एतौ' इत्यत्र दिवचनान्तस्य

ईकारान्तस्य 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यन्' इति प्रगृह्यसञ्ज्ञायामयमेव प्रकृतिभावो भवति न तु 'इकोऽसवर्णे शाकत्यस्य इत्वश्च' इति ह्रस्वसमुच्चिनः । अन्यथा परत्वात्म एव स्यादिति । १५—अत्र ह्रस्वविधिसामप्यदिव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति माप्ये स्थितम् । चर्को-अत्र इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे शाकत्यस्य इत्वश्च' इति सूत्रेण पदान्तेको दीर्घकारस्य स्थाने सवर्गमित्त्रेऽचि अकारे परे ह्रस्वादेशे प्रकृतिभावे च चकि अत्र इति । ह्रस्वादेशप्रकृतिभावयोर्विकल्पतया तदभावपक्षे 'इको यण्यचि' इति यणादेशे चक्रयत्र इति । नन्वत्र सूत्रे चकारेण प्रकृतिभावस्य अनुकर्ष करणीयः । स च नावश्यकं ह्रस्वादेशविज्ञानसामप्यदिव प्रकृतिभावसिद्धे । हरवे कृतेऽपि यदि यण् स्यात्तदा तद्विधानमेव व्यर्थं स्यादिति । एवञ्च प्रकृतिभावस्यान्यथासिद्धत्वात्तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति माप्ये स्थितम् । १६ - वत्किम् ? अप्ठुर्न इत्युक्तेऽप्ठुत एव विधीयेत प्लुतञ्च निषिध्येत । यथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सिद्धे प्लुतस्य ध्रुवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति । अग्नी-इति इत्यवस्थाया 'दूरादप्लुते च' इत्यनेन सम्बोधनद्विवचनान्त 'अग्नी' इत्यस्य ङे प्लुतादेशः । तस्यासिद्धत्वाद् 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यन्' इत्यनेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाया 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अग्नी ३ इति' सिद्धयति । 'अप्लुतवदुपस्थिते' इति सूत्रे प्लुतस्य अप्लुतादेशे अप्लुतवद्भावे वा सन्धिकार्यप्रकृतावविशेषाद् बत्करणं कुर्येति 'वत्किम्' इति प्रदनाशयः । वदप्रहणाभावे सकोदाहरणे प्रगृह्यसञ्ज्ञानिमिषकप्रकृतभावेन सन्धिकार्यप्रकृतेऽप्लुतादेशे षष्ठीवशात्परिप्लुतवद्भावे च प्लुतन्याश्रवणमिति विशेषसद्भावात्सूत्रे बत्करणमावश्यकमित्युत्तरम् । १७—मणीवोद्वस्येति तु ह्यार्यं वक्ष्यो वाक्ष्यो वा बोध्यम् । ननु 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यन्' इति सूत्रेण ईकारान्तद्विवचनस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा, ततोऽचि परे प्रकृतिभावश्च यथा हरी-एतौ इत्यत्र भवति तथैव 'मणी-इव' इत्यत्रापि, इतिकथं 'मणीवोद्वस्य' इति सवर्णदीर्घ इति चेत् ? न, नात्र इवशब्दः किन्तु इवार्यो वक्ष्यो वाक्ष्यो वा । तेनाऽत्र नैव सवर्णदीर्घ इति । १८—मात्किम् ? असुकेऽत्र । असति मादप्रहणे पृकारोऽप्यनुवर्तते । ननु 'अदसो मात्' इति सूत्रे मात्प्रहणं किमर्थम्, मादप्रहणाभावे 'अदसः' इति सूत्रसत्त्वे अदसञ्ज्ञाव्यवर्धदीर्घकारो कारो प्रगृह्यसञ्ज्ञकवित्पर्येण अम्-आसाते अमी-ईशाः इत्यादिसिद्धेः इति चेत् ? न, मादप्रहणाभावे 'सत्रियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेन 'ईदूदेद्' इति सकलस्यानुवृत्तौ अदसञ्ज्ञाव्यवर्धकारस्यापि प्रगृह्यसञ्ज्ञापत्तौ 'अमुकेऽत्र' इत्यत्रापि तदापत्तेः । सति तु मादप्रहणे अदसञ्ज्ञाव्यवर्धकारस्य अकारान्वयवहितोत्तरस्यासम्भवात् तदनुवृत्तिरिति । १९—अर्थप्रहणं किम् ? वृत्तवर्धन्तरोऽप्रसङ्गान्ते मा भूत्, वाप्यामधो वाप्यधः । ननु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रेऽर्थप्रहणं किमर्थम् ? सप्तम्यर्थबोधकमीकारान्तमूकारान्त वा प्रगृह्यसञ्ज्ञकमित्पर्येण सिद्धिं गच्छता सोमो गौरी अधिश्रितः मामकी तन् इति इत्यादीनामुदाहरणानां तत्र सूत्रेऽर्थप्रहणाभावेऽपि सप्तम्यन्तमीकारान्तमूकारान्त वा प्रगृह्यसञ्ज्ञके-इव-धीत्यर्थेन प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्ततदा प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रवृत्त्या सिद्धत्वात् । न च 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्य-

यग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति तदन्तविधिनिषेधेनोक्तार्थासम्भवः किन्तु इकाररूपः, उच्चाररूपा या सप्तमी प्रगृह्यसञ्ज्ञकेत्यर्थं इति प्रकृतोदाहणे ईकारोकाररूपसप्तम्यभावात्तदसिद्धिरिति वाच्यम्, ययां पपी इत्यादावीकाररूपसप्तम्याः सम्भवेऽपि उच्चाररूपसप्तम्याः कुत्राप्यसम्भवेनात्र सामर्थ्यात् सञ्ज्ञाविधिविति निषेधाप्रवृत्तिकल्पनेन पूर्वोक्तार्थेन तत्सिद्धेः इति चेत् ? अत्रोच्यते, अर्थग्रहणेन सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकस्यैव ईकारान्तस्य उच्चारान्तस्य वा तत्सञ्ज्ञाबोधनात् । तथा च समासादिवृत्तौ विशिष्टशक्तिवादिनां विशिष्टार्थस्यैवोपस्थितेः पूर्वपदार्थस्य तत्र विशेषणतयोपस्थितौ 'वाप्यश्व' इति समासघटकस्य वापीपदस्य प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वाभावेन न प्रगृह्यसञ्ज्ञा, तेन यणप्रवृत्त्या वाप्यश्वः इति सिद्धयति । अन्यथा प्रगृह्यसञ्ज्ञायां यण् न स्यादिति । २०—स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शं चरितार्थं विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । ननु चतुर्मुख इति स्थिते 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति सूत्रेण पदान्तस्य यरो रेफस्य अनुनासिके मुखशब्दावयवमकारे परे अनुनासिको मूर्धस्थानजन्यत्वेन णकारः कुतो नेति चेत् ? अत्रोच्यते, 'स्थानेऽन्तरतमः' इति प्रथमान्तपाठे. स्थानिनः स्थानेऽन्तरतम एव आदेशो भवति नत्वन्य इति यथा नियमः तथा भाष्यकृता 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठं स्वीकृत्य आदेशोऽन्तरतमे स्थानिनि भवतीत्यर्थं व्याख्याय आदेशोऽपि अन्तरतमस्यैव स्थानिनः स्थाने भवतीति नियमः स्वीकृतः । तथा च णकारोऽनुनासिकादेशः स्थानिनां यरां मध्ये स्पृष्टप्रयत्नसत्त्वेन टठढणानां स्थाने एव भवति नत्वन्यस्य स्थाने इति नियमेन चतुर्मुख इत्यत्र रेफस्य णकारो न भवतीति । यदि तु प्रथमान्तपाठपक्षे किमिति णकारो नेत्युच्यते तर्हि 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रादत्रसूत्रे सवर्णपदमपकृत्य सवर्णोऽनुनासिकादेशो भवतीत्यर्थादत्र रेफस्य सवर्णानुनासिकाभावेन न णकारादेश इति बोध्यम् । २१—कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्या सिद्धत्वाच्च णत्वम् । ननु कुर्वन्ति इत्यत्र 'अट् कुप्वाड्नुभ्यवायेऽपि' इत्यनेन रेफादड्व्यवहितनकारस्य णत्वं कुतो नेति चेत् । उच्यते । तत्र णत्वे प्राप्ते तस्या सिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति नकारस्यानुस्वारा 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रेण तस्य परसवर्णेन नकारादेशे परस्य णत्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वान्न णत्वप्रवृत्तिरिति । २२—येन नाप्राप्त इति न्यायेन 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्यापवादोऽयं न तु 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य । तेन वासःशौममित्यादौ विसर्ग एव । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधको भवति' इति न्यायस्वरूपम् । यत्कर्तृकावश्यप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधको भवतीत्यर्थः । यथा यत्र यत्र 'कस्कादिपु च' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र कुप्वोःकःपौ च' इत्यस्य प्राप्तिरिति 'कुप्वोःकःपौ च' इति शास्त्रकर्तृकावश्यप्राप्तौ 'कस्कादिपु च' इत्यस्यारम्भ इति । 'कस्कादिपु च' इति कःपयोर्वाधकं भवति । सकललक्ष्यप्राप्तसूत्रस्यैवापवादो भवतीत्यर्थः । एवम् 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यस्य सकललक्ष्येषु प्राप्तिस्त्वेकुप्वोरित्यस्य आरम्भो न तु शर्परे इत्यस्य सर्वत्र प्राप्तिरिति कुप्वोरिति सूत्रं

सकललक्ष्यप्राप्तिसर्जनीयस्येति सूत्रस्यैव बाधकं न तु कश्चिद् प्राप्तिविषयशर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । किन्तु वासः—क्षौमम् इत्यादौ शर्परे इत्येव परत्वाद्बाधकमिति । २३—एकदेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम् । कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न—मातुः कृपा । अयं भावः—भ्रातृ—पुत्र' इत्यत्र 'इदुपपथस्य चाप्रत्ययस्य' इत्यनेन विसर्गस्योकारोपधनया पत्वसिद्धेस्तदर्थं कियमाणं कस्कादिगणे भ्रातृपुत्रशब्दपाठो व्यर्थः सन् 'कादेशशास्त्रनिमित्तकस्य 'इदुपपथस्य चाप्रत्ययस्य' इत्यनेन पत्व न भवतीति शापनेति । ततश्च कस्कादिगणे तत्पाठाभावे 'भ्रातृ' इति विसर्गस्य 'कृत् वत्' इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वेन तस्य पत्वं न प्राप्नोतीति गणे तत्पाठस्य चारितार्थम् । पत्व तु मातुः—कृपा इत्यतः विसर्गस्य न पत्वमिति । २४—कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽसमासे व्यपेक्षारहितेषु पत्रवार्थः, व्यपेक्षायाम् निरवार्थश्च । ननु सर्पि—कुण्डिका इति स्थिते 'नित्यं समासेऽनुसरपदस्वस्य' इति 'इसुसो' सामर्थ्ये इति वा विसर्गस्य पत्वसिद्धेः कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठः किमर्थं इति चेत् ? अत्रोच्यते, 'नित्यं समासे' इत्यनेन हि समासे एव पत्व विधीयते सर्पिषु कुण्डिका सर्पिष्कुण्डिकेति, 'इसुसो' सामर्थ्ये' इत्यनेनापि व्यपेक्षारूपसामर्थ्ये एव पत्व विधीयते सर्पिष्कुण्डिकायां घनते इत्यादौ, यदा तिष्ठतु सर्पिः कुण्डिकामानय इति प्रयुज्यते तथापि 'सर्पिष्कुण्डिकाम्' इति पत्वप्रदित्तं यथा स्यादिति कस्कादिगणे पाठः । किञ्च व्यपेक्षायाम् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विकल्पेन पत्वं भवति कस्कादिगणे पाठेन व्यपेक्षायामपि सर्पिष्कुण्डिकायाम् इत्येकमेव भवतीति कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्य पाठ इति बाध्यम् । २५—उरज प्रति ह्रस्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, ह्रस्वमनूय उरजनिर्घं सामर्थ्यात् । अयं भावः—'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यस्य सपदि सप्तमाध्यायात्स्थितेन तद्द्रष्टव्या 'सप्तजुषो रुः' इत्यादिरत्वविधायकानां त्रैपादिकतया 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति असिद्धत्वं 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यादतो ह्रस्वमुद्दिश्योत्वविधानसामर्थ्यादुत्पन्नद्रष्टव्या रत्वस्यासिद्धत्वं नेति कल्प्यते । तेन रो स्थाने उरज सिद्धयति । २६—अप्लुतात् किम् ? एहि सुस्रोत ३ अत्र रनाहि । प्लुत स्यादित्वाद्वातः परोऽयम् । अप्लुतादिति वित्तेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तत्परकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'अतो रोरप्लुतादप्लुत' इति सूत्रे अप्लुतात् । इति किमर्थम् ? तदभावे 'एहि सुस्रोत ३—अत्र रनाहि' इति वाक्ये पूर्वत्रास्यस्य टेः 'दूराद्भूते च' इत्यनेन प्लुतविधानात् पदान्ते रोः प्लुतात्परत्वेन तत्रात्मा मा भूत् इति सूत्रे अप्लुतात् इति पदम् । नन्वत्र प्लुतात्परत्वेन रोः ह्रस्वाकारात्परत्वाभावेनैवैतत् न प्राप्नोति तत्किमप्लुतात्परणेन ? अत्रोच्यते, एतत्सूत्रद्रष्टव्यं प्लुतस्याभिद्धत्वेनातः परत्वमेवेति । न चैवमप्लुतात्परमङ्गसत्त्वेऽपि प्लुतस्यासिद्धत्वेनाप्लुतादि परत्वं सुवचननिति बाध्यम्, अप्लुतात्परमङ्गसामर्थ्येन प्लुतस्यासिद्धत्वाभावशापनात् । अन्यथा तद् व्यर्थमेवेति । न चान इति तत्परकरणेनैव तदसिद्धत्वाभावशापनं सम्भवतीति बाध्यम्, तत्परकरणस्य 'देवा अत्र' इति दीर्घ-

व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् । २७—अशि किम्? देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वा-
द्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद् गरवं स्यात् । न ह्ययम-
स्त्विति, रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । 'भोभगोभयोअपूर्वस्य योऽशि' इति सूत्रे अशि-
ग्रहणं किमर्थम्? तदभावेऽपि देवासु सन्ति इति स्थिते 'ससजुपो रुः' इति रुत्वे 'भोभगो'
इति यत्वे प्राप्ते तस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनासिद्धत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे
'देवाः सन्ति' इति सिद्धेरिति प्रश्नः । तत्रोत्तरम्— विसर्गे जातेऽपि विसर्गस्य 'स्थानिवद्भा-
वोऽनस्त्वित्थौ' इति स्थानिवद्भावेन रुत्वातिदेशे पुनरपि यत्वापत्तिः । कृते त्वशिग्रहणे सकार-
स्याऽन्त्राभावात् यत्वमिति । न च 'अनस्त्वित्थौ' इति स्थानिवद्भावनिषेध इति वाच्यम्, रुत्व-
स्य रेफोकारव्यवृत्तिः वेनाऽल्लमात्रवृत्तित्वाभावात् । २८—पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य
दीर्घार्थम् । अजर्घाः । ननु 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोः' इति सूत्रे पूर्वस्य इति किमर्थम् । ढ्रलोपे
इति सप्तमीश्रुत्या 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषात्वेन पूर्वस्य इति पदोपस्था-
पनात् इति चेत्? न, तथा सति अस्य सूत्रस्य 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारस्थतया अत्र सूत्रे
'उत्तरपदे' इत्यस्यानुवृत्तौ तेन पूर्वपदस्थाक्षेपात्पूर्वस्याणः पूर्वपदस्थस्यैव दीर्घः स्यात्, तथा
चैकपदे रेफलोपनिमित्तके रेफे परे ढ्रलोपनिमित्तढकारे वा परे पूर्वस्याणो दीर्घो न स्यात् ।
पूर्वस्य ग्रहणे कृते तत्सामर्थ्यादत्रोत्तरपदे इति न सम्बध्यते । तेनैकपदेऽपि दीर्घः सिध्यति ।
यथा 'अजर्घ—र्' इत्यत्र रेफे परे पूर्वस्याणो दीर्घो विसर्गो च 'अजर्घाः' इति । २९—पूर्वसूत्रेण
सिद्धे समासग्रहणं नियमाथर्मम्, यत्र सङ्घाते पूर्वं भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि
समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । अयं भावः—रामशब्दस्य दशरथापत्यरूपार्थबोधकत्वेन
यथा 'अर्थवत्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, तथा 'राजपुरुष' इत्यादिसमासानामपि राजस-
म्बन्धिपुरुषरूपार्थबोधकतया 'अर्थवत्' इति पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्धौ 'कृत्तद्धितसमा-
साश्च' इति सूत्रे समासग्रहणं किमर्थम्? न च कृत्तद्धितग्रहणमपि किमर्थं पाचकओपगवइत्या-
दीनामप्यथबोधकतया पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्धेरिति वाच्यम्, तत्र प्रत्ययान्तत्वेन
अप्रत्यय इति पर्युदासात्पूर्वसूत्रापवृत्तेः । समासे तु प्रत्ययलक्षणेन सुपः सत्त्वेऽपि तदन्ततदा-
दित्वाभावस्य सूत्रेण अप्रत्यय इत्यस्यापवृत्तिः, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तरदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्' इति परिभाषया अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययान्ततदादिभिन्नमित्यर्थात् । अत्रोच्यते—सिद्धे
सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवति' इति सिद्धान्तानुसारेण समासग्रहणं नियमाथर्मम् ।
नियमस्यान्यनिवृत्तिकलकतया समासेतरस्य सर्वस्य निवृत्तौ नियम्यसूत्रवैयर्थ्यापत्या निया-
मकस्यापकं यद् नियम्यव्याप्यं तस्य निवृत्तिः यथा भवेत्तया, नियमः करणीय इति सिद्धान्ता-
दयं नियमाकार उपलभ्यते—यस्मिन् समुदाये पूर्वं भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समास-
स्यैवेति । पदसञ्ज्ञकपूर्वभागकसमुदायस्य समासेतरस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नेति फलितोऽर्थः ।
तेन 'गाम् आनय' इति वाक्यस्य समासेतरतया पदसञ्ज्ञकपूर्वभागकसमुदायतया च न प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा 'अर्थवत्' इति सूत्रेणाऽर्थबोधकत्वेऽपि भवतीति । ३०—प्रातिपदिकग्रहणे लि

ऋविशिष्टरथापि ग्रहणमित्येव सिद्धे ङयाद्यग्रहणं ऋयाधन्तात्सिद्धितोषत्तियया स्याद्
 ङयाद्यग्रहणं प्राङ्मा भृदिस्येवमर्थम् । अयमर्थः, यथा कुरुशब्दात्पङ्कुशब्दाच्च ऊङ् प्रत्यये ऊङ्-
 न्तस्य प्रातिपदिकत्वामावेशेऽपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया
 लिङ्गबोधकप्रत्ययान्ते प्रातिपदिकत्वस्य तद्व्याप्यधर्मस्य बाधितदेशो भवतीत्यधिकया तत्र प्राति-
 पदिकत्वमारोप्य तत्र सुबुत्पत्तिर्भवति, तथैव 'रमा' 'गौरी' इत्यादावपि रमगौरवृत्तिप्रातिपदिक-
 त्वमुक्तपरिभाषया 'रमा' 'गौरी' इत्यादावन्ते ङयन्ते चारोप्य सुबुत्पत्तेस्तत्र सिद्धौ तत्र सुबु-
 त्पत्यर्थं ङयाद्यग्रहणस्यानावश्यकत्वेन 'ङयात्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रे ङयाद्यग्रहणं व्यर्थं
 सम्भाषयति—कीत्वविशिष्टार्थबोधकप्रातिपदिकात् स्वाधिकतद्धितप्रत्ययमन्तरङ्गमपि प्रवाध्य पूर्वं
 ङयात्प्रवृत्तिरिति । तेन 'आर्यका' 'आर्यिका' 'लोहितिका' 'लोहितिका' इति प्रत्ययः रूपद्वय-
 सिद्धिः । तथा हि, आर्यशब्दात् कीत्वविशिष्टार्थबोधकत्वाद् 'अजाघतष्टाप्' इति टापं स्वार्थद्वय-
 लिङ्गसङ्ख्याकारणम् । क्रमिकतया लिङ्गप्रयुक्तकादायिण्या स्वाधिककार्याणामन्तरङ्गत्वात्त्यन्त-
 स्वाधिकप्रत्ययस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ प्राप्तायामुक्तभाषनेन कयः पूर्वं टापि 'मात्प्रत्यये
 'केऽण' इति ह्रस्वे कात्पूर्वस्याकारस्य आत्स्थानिकतया 'उदीचामातः स्थानं यक्पूर्वायाः'
 इत्यनेन वैकल्पिकत्वेन 'आर्यिका' 'आर्यका' इति रूपद्वयं सिद्धयति । टापः प्राक् कप्रत्यये तत्र
 टापि कात्पूर्वस्याकारस्याऽऽत्स्थानिकत्वामावेन 'उदीचामातः स्थाने' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'प्रत्यय-
 स्थात्कात्पूर्वस्या' इति नित्यमेवेत्प्रवृत्ते. 'आर्यिका' इत्येकमेव स्यात् । एवं रत्नवर्णैस्त्रीवाचक-
 लोहितशब्दाद् 'वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप्. कन्प्रत्ययस्यान्तरङ्गस्य च प्राप्ता-
 युक्तरीत्या प्रथमं ङीपि तत्सन्नियोगे नत्वे च ततः कनि ह्रस्वे 'लोहितिका', ङीम्नत्वामाव-
 पन्ने 'लोहितिका' इति, ङीप्. प्राक् कन्प्रत्यये तु 'लोहितिका' इति न स्यादिति । ३१—पर-
 त्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि 'पुरस्तादपवादा अतन्तरान् विधीन् बाधन्ते
 नोत्तरान्' इति न्यायेन 'अकः सवर्णे' इत्यस्यापवादात् न तु 'प्रथमयोः' इत्यस्यापि ।
 अयमाव—राम अस् इति स्थिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यनेन सवर्णदीर्घः प्राप्तः. 'प्रथमयोः
 पूर्वसवर्णः' इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः 'अतो गुणे' इति पररूपं च प्राप्तमिति यत्र यत्राऽ-
 पदान्ताकारादग्रे ह्रस्वाकारस्तत्र सत्रं सवर्णदीर्घस्य क्वचिच्च प्रथमाद्वितीयास्थौ पूर्वसवर्ण-
 दीर्घस्य प्राप्तिरिति पररूपस्य निरवकाशस्य सकलस्यग्रामसवर्णदीर्घबाधकत्वम् । सवर्णदीर्घ-
 बाधेन चारितार्थ्ये पूर्वसवर्णदीर्घस्य बाधे निरवकाशत्वबोधस्यामावेन पूर्वसवर्णदीर्घबाधकत्वं
 किन्तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैव परत्वेन प्रावल्यात्प्रवृत्तिरिति । अत्र 'अतो गुणे' 'अकः सवर्णे दीर्घः'
 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सत्रक्रमो विद्यते इति अपवादशास्त्रस्य प्राथम्यं बाधशास्त्रस्य नान-
 न्तरोत्तरत्वं तत्र पूर्वसवर्णदीर्घशास्त्रमिति पूर्वोक्तरीत्या 'पुरस्तादपवाद' न्यायप्रवृत्तिरिति ।
 ३२—सम्बुद्धयासिसस्याङ्गस्यैव ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेद् हे कतरत् कुलेति । अयमर्थः—
 'एङ् ह्रस्वास्तन्मुद्दे' इति सूत्रे सम्बुद्धिपदस्य 'येन विना यदनुपपन्नतत्तेनाक्षिप्यते' इति सिद्धा-
 न्ताद् सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन तस्य च 'परस्य इति सूत्रेण प्रकृतिपरत्वनियमात् प्रकृत्यञ्च विना

सम्बुद्धेरनुपपन्नत्वेन प्रकृतेराक्षेपो भवति प्रकृतिरङ्गं च पर्यायाविति अङ्गस्याक्षेपो लभ्यते ।
 'तु येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति नियमत्वानुसारेण सम्बुद्धयाक्षिताङ्गपदस्य सम्बुद्धि-
 पदेनैव अन्वयस्योचितत्वेन अङ्गात्परीभूतायाः सम्बुद्धयेर्हलो लोपो भवति स हल् एङ्हत्वा-
 न्यां परीभूतश्चेत् इत्यर्थलाभेन हे कतरत् इति न सिद्ध्यति । कतरशब्दात् । सम्बुद्धयेकवचने
 सुप्रत्यये 'अद्द्दत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति सूत्रेणापदादेशे मसञ्ज्ञायाम् 'टः' इति टिलोपे
 कतर अद् इति स्थिते कतर इत्यस्य अङ्गत्वात् ततः परत्वेन अद् इति सम्बुद्धेः हलस्तकारस्य
 हस्वात्परीभूतत्वेन तलोपापत्तेः । यदि तु हल्पदस्य सूत्रे नानुवृत्तिः तेन हे कतरत् इत्यत्र संबु-
 द्धेरदित्यस्य हस्वात्परीभूतत्वाभावेन तकारस्य हस्वात्परत्वेऽपि सम्बुद्धित्वाभावेन अङ्गात्परत्वा-
 भावेन च लोपाप्राप्त्या न दोष इत्युच्यते तर्हि हे कुल इत्यत्र दोषः कुलशब्दात् सम्बुद्धये-
 कवचने सुप्रत्यये 'अतोऽम्' इत्यनेन अमादेशे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे कुलम् इति दशायाम्
 अम् इत्यस्य कुल इत्यङ्गात् परीभूतत्वेऽपि हस्वात्परीभूतत्वाभावेन पूर्वान्तवद्भावेन कुल इत्य-
 त्याङ्गत्वेऽपि ततः परस्य सम्बुद्धित्वाभावेन 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधेनामः
 सम्बुद्धेर्माहीतुमशक्यतया मलोपानापत्तेः । अतो 'यद् येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति न्यायो
 नानुसर्तव्यः । तेन एङ्हत्वाद् हस्वान्ताच्चात् सम्बुद्धयवयवो हल् लुप्यते इत्यर्थोऽङ्गीकरणीय
 इति । तेन कुत्रापि न दोष इति । ३३-एङ्ग्रहणं किम् ? हे हरे, विष्णो । अत्र हि पर
 त्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति । अयमर्थः-एङ्ग्रहत्वात् सम्बुद्धेः
 इति सूत्रे एङ्ग्रहणं व्यर्थम् । तदभावेऽपि हरिशब्दात् विष्णुशब्दाद्वा सम्बुद्धिसुप्रत्यये ह्रस्वात्
 परत्वेनैव सुलोपे ततः प्रत्ययलक्षणेन 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे हे हरे हे विष्णो इत्यादि
 तल्लक्ष्यसिद्धेरिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्तु ह्रस्वात् परत्वेन सुलोपस्य प्राप्तवपि परत्वेन
 नित्यतया च 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति परिभाषानुसारेण 'ह्रस्वस्य
 गुणः' इति शास्त्रस्यैव प्राबल्येन पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चात् ह्रस्वात्परत्वाभावेन सुलोपप्रवृत्त्यर्थं सूत्रे
 एङ्ग्रहणमावश्यकमिति । ३४-हृह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि चेति
 दीर्घः । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति परिभाषा तु नेह प्रव-
 र्तते 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । अयमर्थः-राम-
 शब्दात् 'हेर्यः' इति सूत्रेणादन्तादङ्गात् राम इत्यस्मात् परत्वेन ह्र इत्यस्य यादेशे 'स्थानिव-
 दादेशोऽनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावेन यादेशे 'ह्र' वृत्तसुप्त्वस्थ अतिदेशेन 'सुपि च' इत्य-
 नेन दीर्घे रामाय इति सिद्ध्यति । नन्वदन्ताङ्गं निमित्तीकृत्य जायमानो यादेशोऽदन्ताङ्ग-
 विधातकदीर्घप्रवृत्तिं प्राप्तिं निमित्तं वेति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति
 परिभाषया निमित्तत्वनिषेधे कथं दीर्घप्रवृत्तिरिति ? अत्रोच्यते 'कष्टाय' इत्यत्र यादेशे परे
 सूत्रकारकृतदीर्घनिर्देशेन तदन्यथानुपपत्त्या सन्निपातरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन तस्या
 यादेशनिमित्तक 'सुपि च' इति दीर्घविषये अप्रवृत्तेरिति । ३५-बहुवचने किम् ? रामः-
 रामस्य । अयमर्थः-बहुवचने 'ह्रल्येत्' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणामाव क्षलादौ सुपि अद्-

न्ताङ्गस्य एव भवतीत्यर्थमात्रे राम सू इत्यत्र रामस्य इत्यत्र च एकवचनस्य सुप्त्वात् ह्यादि
 स्वाच्च राम इत्यदन्ताङ्गस्यैव स्यात् । अतः सूत्रे बहुवचनप्रवृत्तम् । ननु सर्वत्र एकमेव प्रत्य-
 दाहरणं दृश्यते अत्र किमर्थं प्रत्युदाहरणद्वयम्, इति चेत् 'स्वीजसमौट्' इत्यत्र 'वौजसमंट्'
 न्यासकरणेन रामशब्दात् एप्रत्यये तस्य हलादित्वाभावेन रामः इत्यत्र एत्वाप्राप्त्या रामस्येति
 द्विर्तायस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । ३१- सुपि चेति दीर्घो यत्पि परस्तथापीह न प्रवर्तते
 सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन स्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यतः ।
 अयं भावः—रामशब्दात् षष्ठावहुवचने आमि प्रत्यये 'ह्रस्वन्घापो नुट्' इति नुडागमे 'नामि'
 इति दाघ णत्वे 'रामाणाम्' इति सिध्यति । नन्यत्र राम नाम् इति स्थिते नामीत्यस्य 'हरीणाम्'
 इत्यादी चरिनाथस्य सुपि चेत्यनेन रामाय इत्यादी चरिताथेन तुल्यबलविरोधिनापरेण 'विप्र-
 तिषेधे पर कार्यम्' इति शास्त्रबलात् षष्ठावहुवचन 'नामि' इति दीर्घोऽप्येव इति चेत् 'सन्निपा-
 तलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इति परिभाषया ह्रस्वान्ताङ्ग निमित्तोक्तस्य जायमानस्य
 नुटो ह्रस्वान्ताङ्गविधातः दीर्घप्रवृत्तिं प्रति अनिमित्तत्वबोधनेन यजादित्वधर्मपुरस्कारेण प्रवर्तमा-
 नस्य 'सुपि च' इति शास्त्रस्याप्राप्तेः । न चैव नामत्वस्य नुट्मूलकत्वात् तद्वर्गपुरस्कारेण प्रव-
 र्तमानस्य 'नामि' इति शास्त्रस्य सन्निपातपरिभाषया नुटोऽनिमित्तत्वबोधनेन कथं प्रवृत्तिरिति
 वाच्यम्, नामि इति सूत्रविषये सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तौ ह्रस्वान्ताङ्गनिमित्तकनुट्मूलकनाम्ब
 धर्ममादाय प्रवर्तमानस्य नामि इति सूत्रस्य वैषम्यापातेन तत्सामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषया
 नामीत्यनेन बाधो जायते इति कल्पनात् । ३८—तदन्तस्यापीय संज्ञा, द्वन्द्वे चेति
 ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति श्रुत् परमभवकानित्यत्राकृष्टं च सिध्यति । अयमर्थः—
 'सर्वादानि सर्वनामानि' इति सूत्रे सर्वादीनि इति पदस्य विशेषणान्तरासत्त्वेन अविशेषण-
 त्वेऽपि शब्दस्वरूप विशेष्यमादाय 'द्वन्द्वे च' इति सूत्रेण विशेषणत्वबोधनेन 'धेन विधित्व-
 दन्तस्य' इति सूत्रसाहाय्येन सर्वादीनां मवाच्यशब्दस्वरूपाणाञ्च सर्वनामसंज्ञा भवतीति
 त्प्रार्थः । तेन सर्वशब्दस्य यथा सर्वनामसंज्ञा भवति, तथा परमसर्व इति सर्वशब्दान्तस्य
 सर्वनामसंज्ञया तत्फलसिद्धिः । एवं परमभवत् इति सर्वादियटक 'भवत्' शब्दान्तस्य सर्वनाम-
 सज्ञाया तत्संबन्धे अकचि परमभवकान् इति सिध्यति । तदन्तविध्यभावे 'वर्णाश्रमेतर' इत्यस्य
 सर्वादियटकत्वाभावेनैव सर्वनामसंज्ञाया अप्राप्ती तत्रेषेधक द्वन्द्वे चेति सूत्र व्यर्थं सदुक्त्यर्थं
 ज्ञापकं बोध्यम् । ३८—न चार्वाणस्तु ह्यस्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् ।
 सर्वादेशत्वात् प्रगु ह्रस्वसंज्ञाया एवाभावात् । अयं भावः—सर्वशब्दात् जसि 'सर्वादानि
 सर्वनामानि' इति सर्वनामसंज्ञाया 'जस शी' इत्यनेन जसः स्थाने विधीयमानः शीआदेशः
 शिवात् अनेकारत्वात् सर्वाय रथाने भवतु इत्याशङ्क्यामुच्यते अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशो न
 नु शित्वात् । न च 'अर्वाणस्तानवज' इत्यत्र तुमादेशस्य लकारःकारद्वयघटितत्वेऽपि ऋका-
 रस्यैतस्यकृतयाऽनुबन्धत्वेन 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इति परिभाषयाऽनुबन्धकृतानेकाल्त्वस्य
 निषेधेन यथा न सर्वादेशत्व तथा शीआदेशस्यापि इत्सञ्चकशकारघटितत्वेनोक्तपरिभाषयाऽने-

काल्त्विनिषेधेन न सर्वादेशत्वसम्भव इति वाच्यम्, आदेशोत्तरस्थानिवद्भावेन प्रत्ययादित्वात् शकारस्य इत्संशयामपि आदेशप्रवृत्तेः पूर्वं समकालं वा प्रत्ययत्वाभावेन इत्संशया अप्रवृत्त्याऽनुबन्धत्वाभावेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । एतेन शित्त्वात्सर्वादेश इत्यपास्तम् । ३९—उमशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तुभकावित्यकजर्यः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेयादाविवायचप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—उभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । अयमर्थः—उमशब्दस्य द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टार्थबोधकत्वम्, ततश्च तस्मात् द्वित्वसङ्ख्याया एव प्रतीत्या नीत्यं द्विवचनोत्पत्तिः । नन्वेवं सर्वादिगणे उमशब्दपाठः किमर्थः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात् सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तशीमावादिकार्याणामेकवचनबहुवचनयोरेव सत्त्वेन तयोश्चोभशब्दस्य प्रयोगाभावेन सर्वनामसंज्ञानुपयोगात् इति चेत् ? अत्रोच्यते, 'उमकौ' इत्यत्राकप्रत्ययो यथा स्यादिति सर्वादिगणे उमशब्दस्य पाठ इति । न च उमशब्दात् कप्रत्ययेऽपि तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाद्विवचनोत्पत्तौ 'उमकौ' इत्यस्यसिद्धेः पुनरपि तत्पाठो विफल इति वाच्यम्, कप्रत्ययस्य द्विवचनमिन्नत्वेन तस्मिन् परे 'उमादुदात्तो नित्यम्' इति सूत्रस्थेन 'नित्यम्' इति योगविभागेन 'उभयोऽन्यत्र' इति वचनैकवाक्यतया उमशब्दादत्यन्तस्वार्थिकायचः प्रवृत्त्या उमकावित्यसिद्ध्यापत्तेः । उमशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्प्रत्यये सप्तम्यन्तात् त्रल्प्रत्यये वा तत्र पूर्वोक्तीत्याऽयचः प्रवृत्त्या उमयतः उमयत्र इत्यादिवदुभयकावित्यापत्तेश्च । नचैवमकप्रत्यये तस्यापि द्विवचनमिन्नत्वेन तस्मिन् परेऽयचः प्रवृत्त्यापत्तिरस्त्येवेति वाच्यम्, अकप्रत्ययस्य 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे' इत्यनेन टेः प्राग्विधानात्, उमशब्दमध्यपतितया 'तन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषयाऽकृज्विशिष्टयोर्ग्रहणेन ग्रहणात्, ततो द्विवचनपरत्वस्यैव सत्त्वेनाऽयचप्रवृत्त्यभावादिति । तदेवमुमशब्दस्य द्विवचने प्रयोगो नास्ति इति फलितम् । तदुक्तमुभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयट इति । हरदत्तस्तु उमशब्दादत्यन्तस्वार्थिकायचो द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्तावपि 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति सूत्रेणोभशब्दात् तयप्रत्यये तत्स्थाने 'उमादुदात्तो नित्यम्' इति सूत्रविहितायचो द्विवचने परे ततोऽन्यत्र वा प्रवृत्तौवाधकाभावेनायजादेशे स्थानिवद्भावेन तद्धितान्ततया प्रातिपदिकत्वे एकवचनबहुवचनवद् द्विवचनोत्पत्तेः प्रतिबन्धकाभावादुभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति इत्याहेति । ४१—डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुसिद्धान्तमिति ज्ञापकात्, तथापि इह तदन्तग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अयं भावः—सर्वादिगणे डतरडतम इतिप्रत्यययोर्ग्रहणेन केवलस्य च प्रत्ययस्य प्रयोगाभावे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्तविधौ डतरप्रत्ययान्तडतमप्रत्ययान्तयोः कतरकतमादिशब्दयोरेव सर्वनामसंज्ञा न तु केवलयोस्तयोः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति 'सुसिद्धान्तम्' इति सूत्रस्थान्तग्रहणशापितपरिभाषायास्तु नैव प्रवृत्तिः, केवलयोः

१ सञ्ज्ञाया फलभावादिति । ४१—स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायकाः कुशल इत्यर्थः । अस्यायमभिप्रायः—स्वत्व पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेन येन वाच्यार्थेन नियमेनावधिरेपेक्ष्यते तादृशोऽर्थो व्यवस्था, तत्राचिपूर्वादिशब्दानां सर्वनामसञ्ज्ञा भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वादिशब्दे उच्चारिते कस्मात्पूर्वः कस्मात्परः कस्माद् दक्षिणः कस्माद् उत्तर इति नियमेनावधिसापेक्षोऽर्थः इति यावत् । सूत्रे व्यवस्थापदाभावे कुशलवाचिदक्षिणाशब्दस्य सर्वनामसञ्ज्ञा स्यादिति सूत्रे तदग्रहणम् । कृते तु नस्मिन् कुशलायस्य कस्मात् कुशल इति कदाचिदवध्यपेक्षत्वेऽपि कुशलमात्रप्रतिपादने षष्ठोच्चारितदक्षिणाशब्दार्थस्यावध्यपेक्षत्वाभावेन नियमेनावधिमापेक्षार्थकत्वाभावात् सर्वनामसञ्ज्ञा न भवतीति 'दक्षिणा' इत्येकमेव रूपमिति बोध्यम् । ४२—इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसञ्ज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । स च समासेऽपि श्रूयते । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु एवकपितृको मकरपितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याघ्नस्यौ । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । अयमर्थः—'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इति सूत्राद् 'बहुव्रीहौ' इत्यस्यानुवृत्त्या बहुव्रीहिरग्रहणसम्भवेन पुनः सूत्रे बहुव्रीहिरग्रहणं बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यपरम् । तथा च बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यपरकसर्वादि सर्वनामसञ्ज्ञा न भवतीति 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'त्वत्कपितृक' 'मत्कपितृक' इति बहुव्रीहिसमासस्यालौकिके प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधे युष्मदस्मदशब्दयोः कुत्सार्थविशिष्टार्थबोधकाविवक्षाया कप्रत्यय एव न त्वकजिति, तत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण स्वमादेशयोः कृतयोः 'त्वत्क स् पितृ स्' 'मत्क स् पितृ स्' इति जाते 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे पश्चात्सुञ्जुकि 'न घृनश्च' इति कपि प्रत्यये 'त्वत्कपितृकः' 'मत्कपितृकः' इति च सिद्ध्यति । बहुव्रीहिरपदस्य मुख्यार्थपरत्वे समासात्प्राक् प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र निषेधाप्रवृत्त्या युष्मदस्मदशब्दयोः सर्वनामसञ्ज्ञाया कुत्सार्थविवक्षाया कप्रत्ययापवादे 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे' इत्यनेनाकचि 'त्वत्क स् पितृ स्' 'मत्क स् पितृ स्' इति जाने पश्चाद् बहुव्रीहौ समासे सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधेऽपि जातकार्यानिवृत्तेः 'एवकपितृकः' 'मकरपितृकः' इति अकच्प्रत्ययश्रवणं श्याद् यथा कृत्सित भवन्त भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिके विग्रहे 'भवत् अम् अति' इत्यलौकिके च भवत् शब्दस्य सर्वनामत्वेन कुत्सार्थविवक्षायामुक्तरीत्याऽत्रचि 'भवत् अम् अति' इति जाते 'अत्यादय कान्नाद्यर्थे द्वितीयया' इति समासे अतिक्रमणकर्त्तृविशिष्टार्थं प्रति 'भवत्' शब्दस्योपसर्जनतया 'सञ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः' इति सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधेऽपि जाताकचो निवृत्त्यभावेन 'अतिभवत्' इत्यत्र अकच् श्रूयते । भाष्यकारस्तु 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रसत्त्वे तेन प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधेऽपि 'स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरेण युज्यते' इति सिद्धान्तात् पितृशब्दार्थेन अन्यपदार्थेन च युष्मदस्मदशब्दयोरन्वयविवक्षाया प्रागेव कुत्सार्थविशिष्टयुष्मदस्मदशब्दान्यां

स्वाधिकत्वेनाकचप्रत्ययप्रवृत्तौ तदनन्तरमेव बहुव्रीहेश्चिकीर्षिततयाऽकचप्रवृत्तिसमये कथमपि निषेधस्य प्रवृत्तिसम्भवाभावेनाकचः सर्वथा प्रतिबन्धाभावेन 'त्वकत्पितृकः' 'मकत्पितृकः' इत्येव रूपे भवत इति अकचप्रत्ययश्रवणमिष्टमेवेति सूत्रं न करणीयमिति प्रत्याख्यातवान् । नन्वेवं सूत्रमते 'त्वत्कपितृकः' 'मत्कपितृकः' इति, भाष्यकारमते 'त्वकरिपितृकः' 'मकरिपितृकः' इति भिन्ने रूपे, ततश्चात्माभिः किमनुत्तरणीयमिति चेत् ? अत्रोच्यते, पूर्वपूर्वमुन्यपेक्षयोत्तरोत्तरमुनेः प्रामाण्यमधिकमस्माभिरङ्गीकरणीयमिति 'त्वकत्पितृकः' 'मकत्पितृकः' इत्येवाऽस्माभिः प्रयोक्तव्यं, न तु 'त्वत्कपितृकः' 'मत्कपितृकः' इति । ४३—संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्ययः महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेष गणे सञ्चिवेयात् । अद्यः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च तेषां न भवति । अयमर्थः 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रे 'सर्वनाम' इति महासंज्ञाकरणेन तस्याश्चान्वयैतया सर्वान् नमयन्ति सर्वेषां नामानि इति वा विग्रहेण प्रापान्येन इतराविशेषणत्वेन स्वीयसर्वार्थोपस्थापक इत्यर्थलाभात् तादृशसर्वादिगणपठितशब्दानामेव सर्वनामसंज्ञा । सर्वनामसंज्ञोद्देश्यसर्वादीनां शब्दानां प्रापान्येन स्वीयसर्वार्थोपस्थापकानामेव च गणे सञ्चिवेशेन त्वदादयः शब्दा अपि तादृशा एव पठन्ते इति रूपवादीनामः' इत्यत्व 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सत्त्वम् 'अद्द्दृढतरादिभ्यः पञ्चम्यः' इत्यद्दृढदेशश्च तादृशार्थोपस्थापकशब्दानामेवेति संज्ञायामुपसर्जनत्वे च सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा जन् सत्त्वमद्दृढदेशश्च न भवन्तीति क्रमेणोदाहरणानि सर्वो नामेत्यादीनि । ४४—समुदायस्यास्य निषेधो न रवययधानाम् । न चैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितत्वमात्रः सुहिति इवास्मात्त्वात् । अयं भावः—वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्णाश्रमेतराः तेषां वर्णाश्रमेतराणाम् इत्यत्र 'वर्णाश्रमेतर' इति समुदायस्य तदन्तविधिना 'सर्वाक्षीनि सर्वनामानि' इति सूत्रेण प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा द्वन्द्वे च' इति सूत्रेण निषिध्यते, इतरशब्दस्य तेन सूत्रेण प्राप्ता तु न निषिध्यते तत्र संज्ञाया निषेधे फलाभावात् कप्रत्ययेऽकचप्रत्यये वा रूपे विशेषाभावात् । न चैवं 'वर्णाश्रमेतर' समुदायस्याऽसर्वनामत्वेऽपि इतरस्य सर्वनामत्वे ततोपरत्या आम् विभक्तेः 'आभि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यनेन तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञकेतरशब्दान्ताङ्गात्परत्वेन सुडागमापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे 'सर्वनाम्नः' इति पञ्चम्या विहितविशेषणत्वस्वीकारेण अवर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनामसंज्ञकशब्दादिहितस्याऽऽमः सुडागमो भवतीत्यर्थलाभेनात्र इतरशब्दादिहितत्वामावेन तदप्रवृत्तेः । ४५—वृत्तिहृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनातोः हृतयोः सञ्जिपातपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्य जरसि कृते 'निर्जरसि' 'निर्जरसात्' इति रूपे न तु 'निर्जरसा' 'निर्जरसः' इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तं तदनुसारिभिश्च पठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्चभाष्यविद्वद्भ्यः । अयं भावः जरसादेशादिभक्त्यादेशाः पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्तीति स्वीकृत्य सञ्जिपातपरिभाषायाश्च 'अतो भिस ऐस्' इति सूत्रेऽदन्तात्परस्य भिस ऐसादेशविधानेन वृद्धेऽसिद्धावैस्करणसामर्थ्येन जरसादेशविषये अनित्यत्वमाश्रित्य निर्जरशब्दात् तृतीयैस्त्वन्ते

दाप्रत्यये पञ्चम्येकवचने छसि प्रत्यये वा पूर्व'मिना'देशे 'आत्' आदेशे च कृते सन्निपातपरि-
 भाषाया अनित्यत्वेनाप्रवृत्त्या जरसादेशे 'निर्जरसिन' 'निर्जरसात्' इति वेमाञ्छिन्नतं वृत्तिकार-
 रेणोक्तम् । तन्मते च छृतीयावहुवचने जरसादेशात्पूर्वं मिस' स्थाने ऐसादेशे सन्निपातपरिमा-
 षाया अनित्यत्वेन जरसादेशे 'निर्जरसै.' इति रूपं भवतीत्युक्तम् । तदनुसारिमिश्र पूर्व छस स्या-
 देशेऽजादित्वाभावे न जरसादेशप्रवृत्त्या 'निर्जरस्य' इत्येव रूपं भवतीति स्वीकृतम् । परन्तु सर्व-
 मेतद्भाष्यविरुद्धम् । भाष्यकृता हि इनादेशस्येकार 'आत्' आदेशेस्य च दीर्घकरण प्रत्याख्या-
 तम् 'ओसि च' इत्येतत्सूत्रात्परत्र 'आठि चाप.' इत्यत्र 'आठि' इति योग विमज्ज्य आठि-
 परेऽथ एत्वं भवतीत्यर्थेन रामशब्दात् दाप्रत्ययस्य स्थाने 'न' आदेशे णवे कृते 'रामेण' इति,
 रामशब्दात् छसिप्रत्ययस्य अत् आदेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्येन 'अतो गुणे' इति पररूपवाचे
 सर्वर्षोर्षेण च 'रामात्' इति च रूपसिद्धेः । तथा च तन्मते 'निर्जरसिन्' इत्यादिरूपासिद्धे-
 प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यादतो जरसादेशः परत्वाद् विभक्त्यादेशेभ्यः पूर्व भवतीत्येव सिद्धान्त
 इति । ४६—पूर्वस्माद्द्वि विधौ स्थानिवद्भाव इति पञ्चे स्वङ्गपवाय इत्येवात्र णत्वम् ।
 पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति विद् न्नास्ति, तस्य दोषः संयोगादिछोपलक्षणवैध्विति
 निषेधात् । अयं भावः—'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इति सूत्रे 'पूर्वविधौ इति पदस्य पूर्वस्य
 विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिः इति षडोसमाप्त. पञ्चमीसमाप्ते वा । तत्र षडो-
 समाप्ते तत्र सूत्रे श्रुत्युक्तोऽर्थ एव । पञ्चमीसमाप्तपक्षे तु परनिमित्तोऽन्वादेश' । स्थानिवद्
 स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टादणोत्परस्य विधौ कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा च 'यूप् न् अस्' इति
 अल्लोपानन्तरमाविःन्या स्थितौ परः शसुप्रत्ययस्तत्रिमिच्छालोपादेशस्य ततः पूर्वत्वेन दृष्टात्
 कारात्परस्य नकारस्य णत्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेऽकारव्यवधानबुद्ध्या 'रवाभ्यां नो ण'
 समानपदे' इत्यस्य न प्रवृत्तिः, किन्तु 'अट्कुप्वाङ्नुम्ववायेऽपि' इत्यस्य अकारव्यवधानेन
 प्रवृत्त्या णत्वम् । न च नैपादिके कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यर्थक 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
 वद्' इति स्थानिवद्भावनिषेध इति वाच्यम्, तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणवैधु' इत्यनेन
 णावे तत्प्रतिप्रसवात् । ४७—आत् इति योगविभागाद्घातोऽप्याकारलोपः छञित् ।
 अत्सः, इनः । अदमर्थ—'आतो' धातो' इति सूत्रे आत् इति धातो' इति च सूत्रं विमज्जते ।
 तत्र 'आत्' इत्यस्य आकारान्तप्रसङ्गाद्धान्त्यस्व लोप इत्यर्थः । 'क्त्वा इना' प्रत्ययानु-
 करणक्त्वादिनाशब्दाभ्यां शसि मसंशयां पूर्वसूत्रेणाऽऽहारलोप' । ततो 'धानो.' इति । अस्य
 तु मूलोकार्थः । 'विश्वप' इत्याद्युदाहरणम् । न चैव 'हाहान' इत्यत्रापि पूर्वसूत्रेणाकारलोपा-
 पत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति सर्वत्रैव पूर्वसूत्रेणाकारलोपसिद्धेरुत्तरसूत्रस्य नैवर्थ्येन तत्सा-
 मर्थ्यात्पूर्वसूत्रस्य काचित्कत्वबोधनेनानिष्टस्येऽपवृत्तेरिति । ४८—कथं तर्हि दुर्घिमो
 वृश्चिकभियेरथादि ? उच्यते, दुःस्थिता घीर्येपामिति विग्रहे दुरिषस्य घीशब्द प्रति
 गतिस्त्वमेव नास्ति । यत्किंवायुच्छः प्रादयस्त प्रयेव रायुपसर्गसंज्ञा । वृश्चिकशब्दस्य
 बुद्धि कृतमपादानरवं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी भोवृश्चिकभीरियुत्तरपद-

लोपो वा । ननु गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणनिषेधेनात्र 'दुर्' इति शब्दस्य 'गतिश्च' इति गतिसंज्ञकतया तत्पूर्वकत्वेन तदितरपूर्वपदकत्वाभावात्कथं निषेधप्रवृत्तिः; एवं वृश्चिकशब्दस्य 'मीत्रार्थानां मयहेतुः' इति अपादानसंज्ञायाश्च विधानेन कारकपूर्वपदकत्वेन तदितरपूर्वपदकत्वाभावात्कथं यणोऽप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, यदर्धक्रियागतविशेषघोतकाः प्रादयस्तेषां तद्वातुयोगे गतिसंज्ञा भवतीति 'गतिश्च' इति सूत्रार्थस्वीकारेण 'दुर्' शब्देनात्र स्थितेर्दुष्टत्वबोधनस्य विवक्षिततया धोशब्दार्थध्यानक्रियानिरूपितगतित्वाभावेन गतीतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः । एवं वृश्चिकस्य वस्तुतो मयहेतुत्वेऽपि तदविवक्षया सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकमीः इति मध्यमपदलोपिसमासे वा वृश्चिकशब्दस्य मीशब्दार्थान्वयाभावेन वा मयहेतुत्वाभावादुक्तसूत्रस्याप्रवृत्त्या कारकेतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः ।

४९—नेप्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां तुन्वृजन्तानां चैङ्गवति तर्हि नप्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । अयं भावः—'अप्तुन्वृत्स्वसनपुनेष्ट्वष्टुक्षत्तृष्टोत्पोत्प्रशास्तृणाम्' इति सूत्रे 'उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति पक्षे नप्रादीनां शब्दानां तुन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाच्च तुन्वृत्प्रहणेनैव दीर्घसिद्धया नप्रादिग्रहणं 'सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवती'ति सिद्धान्तात् नियमार्थम् । नियमेन च स्वेतरस्वसजातीयव्यावृत्तिः क्रियते इति 'नप्रादोतरोणादिनिष्पन्नतृजन्तवृजन्तशब्दानां न दीर्घ' इति फलितम् । तथा च पितृशब्दस्य भ्रात्रादिशब्दस्य वा तुन्वृजन्तत्वेऽपि न दीर्घः । न चैवमुद्गातृशब्दस्याप्युणादिनिष्पन्नतया तस्यापि दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, समर्थसूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगदर्शनेन भाष्यप्रामाण्यात्तस्य नियमेन व्यावृत्त्यभावकल्पनात् । ५०—यद्यपि जरसादे शस्य स्थानिवद्भावेनाचन्ततामाश्रित्य 'औड आपः' 'आडि चापः' 'याडापः' 'ह्रस्वन्घापः' 'डेराम्' इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः, नस्तिनशृष्टु, तथाप्यनस्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति, आ आविति प्रश्लेष्याकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं ह्रस्व्यादिसूत्रेऽपि आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिस्त्वः निष्कौशम्भिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घप्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्यं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आचन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानाद् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । अयं भावः—'जरसौ' 'जरसा' 'जरसे' 'जरसोः' 'जरसाम्' 'जरसि' इत्यत्र विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसादेशेऽपि तस्य 'स्थानिवदादेशोऽनस्विधौ' इति स्थानिवद्भावेन आप्त्वस्याऽल्मात्रवृत्तित्वाभावादनस्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरावन्ततयोक्तपञ्चसूत्रैः शी आप्पादेशापन्तिर्यद्यपि प्राप्नोति, एवं नासिकानिशापृवनाशब्दानां 'पङ्ग' इति 'भासपृवनासानूनाम्' इति च नसाद्यादेशेषु तत्र स्थानिवद्भावेनोक्तादेशापन्तिः; तथापि पूर्वोक्तसूत्रेषु आप्पदे आकारात्पूर्वं सवर्णदीर्घणाकारं प्रश्लेष्य आकाररूपो य आप् तदन्तादङ्गादिति सर्वत्रार्थस्वीकारेण आप्त्वेऽनस्विधावित्यस्याप्रवृत्तावपि आत्वस्य अस्मात्प्रवृत्तिपक्षेन 'अनस्वि-

तत्त्वान्न दोषः । वस्तुतस्तु तत्र पक्षेऽपि असिद्धपरिभाषायास्त्रिपाचां न प्रवृत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः ।
 ५२—न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावम्, दीर्घविधौ तन्निपेधात् । बहिरङ्गपरिभाषातूक्तन्या-
 येन न प्रवर्तते । प्रतिदीर्घः । अयं भावः—प्रतिदिवन्शब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि प्रत्ययये
 भसंशायाम् 'अलोपोऽनः' इत्यनेनाकारस्य लोपे 'हलि च' इत्यनेन नकारे हलि परे वकारा-
 न्तदिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घे रुत्वे विसर्गे च 'प्रतिदीर्घः' इत्यस्य सिद्धिः । अत्र शङ्कते-
 अलोपस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन स्थानिभूतादचो लुप्कारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य इकार-
 स्य दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन वकारान्तधातोर्हलव्यवहितपूर्वत्वाभावेन कथं दीर्घ इति ?
 तत्रोत्तरं—दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य 'न' पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च-
 विधिषु' इति सूत्रेण निपेधात् दीर्घस्य प्रवृत्तिरिति । न च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परि-
 भाषया बाह्यशसुप्रत्ययनिमित्तकाल्लोपस्य बहिरङ्गतयाऽन्तर्भूतनकारनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गदीर्घ-
 विधायक 'हलि च' इति शास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्पुनरपि दीर्घप्रवृत्तिः कथमिति वाच्यम्, ययो देश
 पक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इत्यस्याः परिभाषायाः 'वाह ऊट्' इति सूत्रश्लोठग्रहणशापित-
 तया सापादिकत्वेन तददृष्टया 'हलि च' इति शास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धतया तद्विषये तत्परि-
 भाषाया अप्रवृत्तेः कार्यफालपक्षेण तु दोषदानमनुचितं पक्षान्तरेणेऽसिद्धेरित्युक्तम् । ५३—योग-
 विभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेधो वा' इति न्यायं बाधित्वा
 'एकाजुत्तरपदे' इति गत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कृत्वविधिसामर्थ्याद्दाल्लोपो न
 स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । अयमर्थः—वृत्रहन्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचने शसि भसंशायाम् 'अलो-
 पोऽनः' इत्यकारलोपे 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेपु' इत्यनेन इकारस्य कृत्वेनान्तरन्याद् घकारादेशे
 रुत्वे विसर्गे च 'वृत्रघ्नः' इति सिद्धम् । नन्वत्र 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यनेन नकारस्य गत्वं कुतो
 नेति चेत् ? न, 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन हस्वाकारपूर्वकत्वायैव हन्तेर्नकारस्य गत्वनियमनादत्र नका-
 रस्याकारपूर्वकत्वाभावात् गत्वाप्रवृत्तेः । न च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेधो वा' इति
 न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति सूत्रं 'हन्तेः' इत्यस्यैव नियामकं न तु 'एकाजुत्तरपदे ण' इत्यस्येति
 वाच्यम्, तथा सति 'हन्तेर्त्पूर्वस्य' इत्येकयोगेनैव 'हन्तेः' इत्यस्यात्पूर्वतरत्र निवृत्तौ सिद्धायां
 योगविभागस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्रोक्तन्यायापवृत्तेर्बोधनेन विप्रकृष्टस्यापि 'एकाजुत्तरपदे णः'
 इत्यादेस्तेन नियमात् । न चालोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थादिवद्भावेन कथं कृत्वमिति वाच्यम्
 एवं सति सर्वत्रैव नकारे परे हन्तेर्हकारस्यालोपेनैव संभवात्तत्र च स्थानिवद्भावस्य नियमतः प्राप्या
 नकारे परे कृत्वविधानस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्र विषये स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः कल्पनेनादोषात्
 ५४—इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च
 श्वन्नुत्तञ्जिति निपातनात्मघशब्दान्मतुषा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैत-
 त्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । 'हविर्जञ्जिति निःशङ्को मखेषु मघवान्सौ' इति भट्टिः । अयं
 भावः—मववन्शब्दात्प्रथमैकवचने सुप्रत्यये 'मववा बहुलम्' इति सूत्रेण 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येक-
 वाक्यतया नकारस्य स्थाने 'नृ' आदेशे ऋकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'उगिदचां सर्वनामस्थाने-

ऽधातोः' इत्यनेन नुमागमे हल्ङयादिलोपे संयोगान्तलोपे च 'सर्वनामस्थाने चासन्नुद्धौ' इत्यने-
नोपधादीर्घे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्रलोपाभावे 'मघवान्' इति सिद्धम् । नन्वत्रसंयोगान्तलो-
पस्य नलोपदृष्ट्यासिद्धत्ववदुपधादीर्घदृष्ट्याऽप्यसिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति चेत् ? अत्रोच्यते, भा-
ष्यानुरोधेन बहुलग्रहणेन उपधादीर्घदृष्ट्या संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावबोधनात् । तथा हि
माध्यकृता 'धन्नुद्धन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्नेहन्मूर्धन्मज्जत्रयर्मन्विशसन्परिजम्मातरिशन्मघवन्त्रि-
ति' इत्यादिस्त्रेण पूजाधकमहधातो क्वनि प्रत्यये इत्य धकारादेशयुगागमयोनिपातनेन मघ-
वन्शब्द तस्य रूपाणि च सप्ताय मघशब्दान्मतुप्रत्यये 'मादुपधायाश्च' इत्यादिना सूत्रेण
मघवत् शब्द तस्य रूपाणि च सप्ताय 'मघवा बहुलन्' इति सूत्र प्रत्याख्यातम् । प्रत्याख्यान-
पक्षे च 'अत्वसन्तस्य चाधातो' इत्यनेनोपधादीर्घे 'मघवान्' इति, सूत्रसत्त्वे च संयोगान्तलो-
पस्यासिद्धत्वे, मघवन्' इति आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदप्रसङ्गे प्रत्याख्यानासङ्गति-स्यादतर-
त्प्रत्याख्यानपरभाष्यानुरोधेन सूत्रारम्भपक्षेऽपि बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भव-
तीति कल्प्यते । तथा च भट्टिकविना प्रयुज्यते 'मघवान्' इति 'द्विविजंक्षिति निःशङ्क' इति पद्ये ।
५५-अष्टम्य इति वक्ष्ये कृतात्वनिर्देशो जदससोर्विपये आत्व ज्ञापयति । वैकल्पिक
चेदमष्टन आत्वम् 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अय भाव-
'अष्टन आ विमक्तौ' इत्यनेन हलादौ विमक्तावष्टन्शब्दस्य विकल्पेनाऽऽत्वविधानालुधवानुरोधेन
'लष्टान्य औदा' इति सूत्रे 'अष्टम्य' इत्येव वक्तव्ये 'अष्टम्य' इति कृतात्वनिर्देशरूपप्रयत्नाधि-
क्येन आत्वस्य विवक्षया कृतात्वस्यैवाष्टन्शब्दस्य सम्बन्धिनोर्जदससोरौशविधानेन जदससोश्वा-
जादिविभक्तित्वेन तत्राऽऽत्वस्याप्राप्ते कृताकाराष्टन्शब्दप्रकृतिकत्रदससाबुद्धिस्य विहितौशविधे-
र्वैयर्थ्येन जदसस्विपये आत्व कल्प्यते । न चेदमष्टन आत्व न वैकल्पिकमिति वाच्यम् 'अष्टनो
दीर्घात्' इति सूत्रेदीर्घग्रहणेन तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनात् । तथा हि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे
दीर्घग्रहण दीर्घान्तमिच्छाष्टन्शब्दात् सर्वनामस्थानमिच्छहलादिविमक्तौनामुदात्तत्वं मा भूदिति ।
तत्र हलादौ नित्यमात्वप्रपञ्चोस्तद्द्रहितरूपामावेन व्यावर्त्यान्भासदन्वर्थं सदात्वस्य वैकल्पिकत्वं
ज्ञापयति । फलं च 'अष्टमिः' इत्यादिरूपसिद्धिरिति । ५६-इह पूर्वस्मादपि विधावह्लोपस्य
स्थानिवज्रावाह्यं शुचम्, कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्यात्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टन्-
शब्दात् द्वितीयवाह्ववचने शसिप्रत्यये भसंज्ञायाम् 'अल्लोपोऽन' इत्यनेनाकारलोपे स्त्वे विमर्गे
च 'प्रियाष्टन्' इति सिद्धयति । न चात्र 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रेण टकारयोगे नकारस्य ष्टुत्वेन
णकारादेशाशक्तिरिति वाच्यम् 'अव परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेनाल्लोपस्य स्थानिभूतलुगाकारा-
पेक्षया पूर्वत्वेन इष्टा इकारात्परस्य णत्वेकार्ये कर्तव्ये स्थानिवज्रांवेन टकारयोगामावेन ष्टुत्वात्प्र-
सङ्गे । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति नियेष इति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिलोप-
त्वणत्वेपु इति णत्वे कर्तव्ये तत्रिपेमात् । यदि तु लक्षणप्रतिपत्तौ कपरिभाषया णत्वपदेन न ष्टुत्व
निष्पन्नणत्वस्य ग्रहणमित्युच्यते तर्हि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तर' इति परिभाषया भसद्यादारावाह-
शसुप्रत्ययनिमित्ताल्लोपस्य बहिरङ्गत्वेनान्तर्भूतटकारयोगनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वदृष्ट्या-

सिद्धत्वात् । यथोद्देशप्रक्षेपेण 'राशः' इत्यादाविवसिद्धपरिभाषायात्पैपादिकेऽप्रवृत्तिरिति दूषणं तु न युष्मन्प्रक्षेपसौ द्विपक्षान्तरेण दूषणदानस्यानुचितत्वात् । ५७ ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अन् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि चाधित्वान्तरङ्गवाहाप्य प्राप्नोति ? सत्यम् ; अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावात् त्वाप्, यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावाच्च टाप् । ज्ञोत्वविशिष्टार्थ-वाचकाद् युष्मदशब्दाद् अस्मादशब्दाद्वा प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये द्वेप्रथमयोरन् इत्यनेनाभादेशे 'त्वाहौ सौ' इत्यनेन मपर्यन्तभागस्य क्रमेण त्वअदादेशयोः कृतयोः 'त्व अद् अन्, अह अद् अम्' इति जाते शेषेलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वा पूर्वन् 'अतो गुणे' इति पररूपे ततः 'शेषे लोपः' इत्यनेनान्त्यदकारलोपे 'अमि पूर्वः' इतिपूर्वरूपे 'त्वन्' 'अहन्' इति सिद्धयतः । नन्वत्र परमपि 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपन् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययोऽन्तरङ्गत्वात्प्रमाध्य कुतो नेति चेत् ? न, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्यभियुक्तोक्त्या तयोर्लिङ्गबोधकत्वाभावस्यावगनेन स्त्रीत्वलिङ्गाभावेन टापोऽप्राप्तेर्न टाप् । न च युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गाभावबोधकं नेदं 'वचनन्' 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति, किन्तु युष्मदस्मच्छब्दयोः लिङ्गप्रयुक्तकार्येण रूपेषु वैषम्याभावस्यैव बोधकं, यथाऽन्येषु, तेन तयोः स्त्रीलिङ्गबोधकत्वेन पुनरपि टाप्प्रवृत्त्यापत्तिसदवस्यैवेति वाच्यम्' एवं सति 'शेषे लोपः' इति सूत्रे स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षायां शेषे इति सप्तमी स्त्रीकृत्य तस्याः षष्ठ्यर्थत्वावगनात् मपर्यन्तात् शेषस्य भागस्य लोपः इत्यर्थस्वीकारेण नपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपेन 'त्व् अन्' 'अह् अन्' इति जाते प्रकृतेरदन्तत्वाभावेन टापोऽप्राप्तेः ।

५८-मपर्यन्तस्य किम् ? साकचकस्य मा भूत् । युवकाम् आवकाम् । त्वचा मयेत्यत्र त्वया म्येति मा भूत् युवकाम्याम् आवकाम्याम् इति च न सिद्धयेत् अन्यमर्थः—युष्मदस्मददादेशप्रकरणे मपर्यन्तस्य इति किमर्थम् ? तदभावेऽपि सर्वस्य स्थानेत्वादादेशेषु 'त्वन्' 'अहन्' इत्यादिरूपसिद्धेरिति । अत्रोच्यते, यथा 'त्वन्' 'अहन्' इत्यादौ सर्वस्य स्थाने आदेशात् तद्वैव युष्मच्छब्दे अस्मच्छब्दे वा कुत्सादिविवक्षायामकचूरत्यये तस्यैः प्राग्विधानेन मध्येपतित तया तन्मध्ये पतितास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषया युष्मदग्रहणेन अस्मदग्रहणेन वाऽकञ्चिदशेषस्य ग्रहणात्तद्विशिष्टस्य आदेशामा भूवन्निति मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । यथा युष्मकद् अन् अस्मकद् अन् इति प्रथमाद्विवचनेऽनादेशान्तरं 'युवावौ द्विवचने' इति सूत्रेण नपर्यन्तस्य 'युवा-वादेशयोः 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायान्' इत्यनेनानात्वे 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपे भवतः अकञ्चिदशेषस्यादेशयोस्तु 'युवान्' 'आवान्' इति रूपापत्तिरिति । नन्यकचप्रकरणे 'ओकारसकारमकारादौ सुपि सर्वानान्तेः प्रागकच् अन्यत्र सुवन्तस्य टेः प्रागकच्' इत्युक्त्वात्प्र सुप ओकाराद्यादित्वाभावेनाऽकचः सुवन्तटेः प्राक्प्रवृत्त्या युष्मदस्मच्छब्दनन्यपतितत्वाभावेन तद्ग्रहणेनाग्रहणात्सर्वस्यापि युवावादेशयोः 'युवान्' 'आवान्' इति जातेऽकचप्रवृत्तौ 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपसिद्धेः मपर्यन्तस्य इति व्यर्थमिति चेत् ? न, एवं सति युष्मद-अस्मदशब्दयोः

सम्पूर्णयोस्तृतीयैकवचने परे 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशयोः । त्व आ म आ इत्यत्र 'योऽचि' इत्यनेनान्त्याय यकारादेशे त्वया भया इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः, त्वया न्या इत्यापत्तेश्च । नन्वत्रापि 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति न्यानकरणेन त्वमयोः मर्वाददेशत्वेऽपि तयोरन्त्यस्य एकारादेशमिधानात्तस्य चायादेशेन तस्मिद्धिरिति मपर्यन्तस्य इति पुनरपि व्यर्थमिति चेत् ? न, युव-काम्यान् आवकाम्यान् इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । तथा हि भ्यामो भकारादित्वेन तत्र सर्वनाम्न एव टः प्रागल्भ्ये प्रवृत्त्या मन्वपत्तिनत्वाद् 'तन्नघ्ये पतिनास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यनेन तद्विद्विश्वस्य सु-मद्ग्रहणेन अस्मद्ग्रहणेन वा ग्रहणात्मवस्य स्थाने युवावादेशो प्रवृत्तौ 'युवाम्यान्' 'आवाम्यान्' इत्यापत्तेः । तस्माद् 'युवकाम्यान्' 'आवकाम्यान्' इति सिद्धवर्धे 'मपर्यन्तस्य' इति । ५९-हृद् शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जस-शी प्राप्ते 'अङ्कार्ये कृते पुनर्नाङ्कार्यम्' इति न भवति । छेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते इति व्याख्यानान्नाह । अयं भाव -युम्भद्वाद्वाद् अस्मद्वाद्वाद्वा जसि विमक्तौ 'छेप्रथमयोरम्' इत्यन्मादेशे 'यूयवयो जसि' इत्यनेन यूयवयादेशयोः 'शेषे लोप' इत्यनेनान्त्यलोपे 'अमि पूर्व' इति पूर्वरूपे 'यूयम्' 'वयम्' इति सिद्धयत् । नन्वत्र 'यूय अम्' 'वय अम्' इति स्थितौ अमादेशस्य 'स्थानिनदादेशोऽनविधौ' इत्यनेन स्थानिवद्भावान्जश्लवा रोपेणाऽन्तसर्वनाम्न परतथा 'जस शी' इत्यनेन शीभादेशः कृतो नेमि चेत् ? उच्यते, 'अह-वृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' मङ्कार्ये कृते पुन द्वितीयमङ्कार्यं न भवतीत्यधिकया परिभाषा यूयवयादेशयोरङ्कार्ययोः प्रवृत्त्यनन्तर शीभादेशप्रवृत्तनिषेधात् । यदि त्वियं परिभाषा 'युष्मन्म्यम्' 'अस्मन्म्यम्' इत्यादौ एत्याप्रवृत्तिमात्रप्रयोजनिका तत्र 'अम्पम्' इति आदेशस्वीकारेण तदन्यथा सिद्ध्या प्रत्याख्यायते तर्हि 'छेप्रथमयोरम्' इति सूत्रे सयोगान्तलोपेन मकार प्रश्लिष्य मकारान्तामादेशस्य विधानेन विकारमात्रनिवृत्तव्याख्यातनया प्रकृतेशीभादेशाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

६०-अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति-अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनायस्कारः अतः कृकमीति सः । अयमर्थः- 'विश्वग्देवयोश्च टेरद्ग्रहणतावप्रत्यये' इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? तदभावे उत्तरपदाधिकारेण अङ्गधातौ उत्तरपदे परे विश्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्ग्रहादेशा भवतीत्यर्थे यत्र लुप्तप्रत्ययान्त केवलोऽङ्गधातुत्तरपद तत्रैव 'अद्मुयङ्' इत्यादौ तत्प्रवृत्ते 'विश्वग्द्वनम्' इत्यादौ च 'अङ्गनम्' इत्युत्तरपदस्य अङ्गधातुरूपत्वामावेनेवाप्रवृत्ते कुर्तापि दोषामावात् । अत्रोच्यते व्यर्थं सञ्ज्ञापयति-धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तथा च अप्रत्ययग्रहणामावे अङ्गधात्वादावुत्तरपदे स्थानपरथा 'विश्वग्द्वनम्' इत्यत्र अङ्गनामित्यस्य अङ्गधात्वादि-त्वादद्ग्रहादेशापरितिरस्त्रप्रत्यये इति कियते इति स्वाद्ये चारितार्थम् । अन्यत्र फल तु 'अयस्कारः' इति । तत्र 'अतः कृकमि' इति सूत्रेण कृधात्वादावुत्तरपदे इत्यर्थेन कार शब्दे परं विन-गत्स्य सम्बन्धिरिति । ६१-उगिदचामिति सूत्रेऽग्रहणं नियमार्थं-धातोश्चेदुगिस्कार्यं तर्ह्यङ्गदेवेति । तेन ह्रत् ध्रत् इत्यादी न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि सुमर्थम् । गोमान् । गोमत् शब्दात्कयन्तप्रवृत्तिकति कन्ता शकारविवर्तनप्रवृत्तिकविवचनादा-

सुप्रत्यये 'अत्वसन्तास्य चाधातोः' इत्यनेन दीर्घे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि हल्बधार्दिलोपे संयोगान्तलोपे 'गोमान्' इति । नन्वत्र क्यजन्तस्य आचारकिवन्तस्य वा 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञकत्वेन ततः क्विप्यपि क्विपा धातुत्वानपायात् 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' इति सूत्रे 'अधातोः' इत्युक्तेः कथमत्र नुमप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, तत्र सूत्रेऽच्युदणेन अन्नुधातोरेव ग्रहणात्तस्य चोकारेत्सञ्ज्ञकतया उगित्पदेनैव ग्रहणसिद्धेत्तद्-वैचर्येण 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यत्रतेरेव' इत्यस्य अत्रधातुभिन्नधातोरुगित्कार्यं न भवति इत्यर्थकस्य शापित्ततया तेनैव तत्सूत्रस्य धातौ निवृत्तिसिद्ध्या सूत्रे क्रियमानाऽधातोरित्यस्य वैचर्यापत्त्या तत्सामर्थ्येन भूतपूर्वस्य अधातोरपि उगितौ नुमिति शापनेन न्यत्र आचार-क्विपो वा प्रवृत्तेः पूर्वं गोमतोऽधातुतया भूतपूर्वाधातुत्वेन नुमः प्रवृत्तेः सुवचत्वादिति । ६२-अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहपरिभाषया । सेदु-पः । अयमर्थः—पदान्वाख्यानपक्षे पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कार इति सि-द्धान्तात् सद् वस् अस् इति सद्धातुसुप्रत्ययशस्विभक्तौः संस्थाप्य ततः वसोरार्धधातुकत्वेऽपि शस्प्रत्ययनिमित्तक 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति शास्त्रप्रवृत्त्या बलादित्वनिमित्तविनाशसम्भाव-नायामन्तरङ्गस्यार्पाडागमस्यात्र 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया 'यदि पूर्वमन्तरङ्ग-शास्त्रं न प्रवर्तते इति सम्भावनायां वहिरङ्गशास्त्रप्रवृत्तौ अन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते' इत्यर्थिकया प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन तिङन्तप्रकरणे वक्ष्यमाणेषु द्वि-त्वादिकार्येषु जातेषु सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च णः परत्वाद् 'आदेशप्रत्ययोः' इति पत्वे रत्वे वित्तर्गे सेदुपः इति सिद्धयतीति । ६३—शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादश्लन्तत्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि । अयं भावः—वेभिधधातोर्दन्तात्क्विपि अतो लोपे यलोपे च कृदन्तत्वात्प्रातिपदकसंज्ञायां प्रयमावहु-वचनविवक्षायां जसि 'जश्शसोः शिः' इति शिआदेशे वेभिदि इति रिध्यति । नन्वत्र शिआ-देशस्य 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां 'नपुंसकस्य श्लचः' इत्यनेन श्लन्तलक्षणो नुम् कस्मान्नेति चेत् ? न, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकारबुद्ध्या नुमोऽप्राप्तेः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाजन्तलक्षण एव नुम् त्यादिति वाच्यम्, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावस्यानेन सूत्रेण विधानात्स्वविधौ स्थानिव-द्भावप्रसक्तेरिति । ६४—अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्रौ । अयं भावः—'शूद्रा चामहत्पूर्वा-जातिः' इति वार्तिके महत्पूर्वाग्रहणाभावे शूद्रशब्दात् टाप् भवति जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थं शूद्र-शब्दाद्वापि शूद्रा इति, महत्पूर्वकशूद्रशब्दस्य तदन्तविधिनैव शूद्रशब्देन ग्रहणसम्भवात्तस्य चात्र प्रत्ययविधायकतया 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधेन महाशूद्रशब्दाद्वापोऽप्र-सक्त्यैव दोषाभावेन जातिलक्षणोऽप्रत्यये 'महाशूद्रौ' इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं तद्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं शापयति तेन नदशब्दात् ङीपि नदी इतिवत् परमनदशब्दा-दपि ङीपि परमनदी इति सिद्धयति इति दिक् । ६५—उगिदचामिति सूत्रेऽग्रहणेन धा-

सोश्चेदुगित्कार्यं तद्व्यतिरेकेति नियम्यते । तेनेह न उखास्रत् । अयमर्थः—उखापूर्वकस-
मुधातोर्गुणित् किपि अनिदितामिति न लोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञाया मुप्रत्यये इव लथा-
दिलोपे सकारस्य पदान्तत्वाद् 'वसुस्रमुध्वस्वनडुहा द.' इति दकारे चत्वे च कृते 'उखामव'
इति । नन्वत्र वगित्त्वाद् स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीत्रापत्तिरिति चेत् ? न, 'उगि-
दन्वां सर्वनामस्थानेऽधातो.' इति सूत्रे अन्नुधातोर्गुणित्वेनैव नुमसिद्धेरज्जङ्गणेन व्यर्थोऽनेन
अङ्गुधात्वतिरिक्तधानुनामुगित्कार्याभावश्चापनेन ससुधातावपि तदप्रवृत्तिरिति । ६६—पञ्चम्यत्र
नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञां प्रति 'नलोप' सुप्स्वर' इति नलोप-
स्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वर्गादिभ्यः' इति टाप् । अयमर्थः—पञ्चम्यत्रादित्यत्रहुव-
चनान्तात्स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकात्प्रयमावडुक्चने जमि शक्ति वा 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञाया
'षट्म्यो लुक्' इति लुकि 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'पञ्च' इति सिद्धयति ।
नन्वत्र कार्यकालपक्षे प्रतिकार्यं सञ्ज्ञाप्रवृत्ते सिद्धान्तितया अदशसुलुगर्थं प्रवृत्तया षट्सञ्ज्ञया-
ऽन्यकार्यसाधनासम्भवेन नलोपोत्तर 'पञ्च इत्यत्र' षट्सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या 'न षट्स्र्वादिभ्यः'
इत्यस्याप्रवृत्तेरदन्तत्वाद् 'अजायतष्टाप्' इति टात्रापत्तिरिति चेत् ? न, नलोपे कृतेऽपि नलो-
पस्य 'नलोप' सुप्स्वरसञ्ज्ञातुर्विधिषु कृति' इति नियमानुसारेण षट्सञ्ज्ञादृष्टयाऽसिद्धत्वेन
नान्तलुद्धया तत्संज्ञाप्रवृत्तौ 'न षट्' इति निषेधेन टापोऽभावात् । 'न षट्' इत्यनेन च षट्स-
ञ्ज्ञकेभ्यः स्वर्गादिभ्यश्च स्त्रिया यद् यद् पाप्नोति तस्य मर्दस्यापि निषेधः क्रियते इति टात्र-
पि निषिध्यते । जसः शसो वा प्रवृत्तिकाले 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति सूत्रेण प्राप्तो ङीप् 'न षट्'
इत्यनेनैव निषिध्यते इति तस्याप्यप्रवृत्तिरिति । ६७—पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत्, क-
डुका । अस्यायमर्थः—'पत्ययत्वात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुप' इति सूत्रे पूर्वस्येति किमर्थम् ?
तदभावेऽपि 'कात्' इति पञ्चम्या दिग्योगलक्षणात्वात् कदाचित्पूर्वस्य कदाचित्परस्येत्यध्याहारेण
'सर्विका' 'कारिका' इत्यादिलक्ष्येषु परस्येत्यध्याहारेण सूत्रप्रवृत्तौ सर्वक-आ इत्यत्र 'अक- स-
वर्णे दीर्घः' इति शास्त्रवाचप्रसङ्गे न लाघवात्कारणेन प्रसिप्रयोजकस्य पूर्वस्य इत्यस्यैवाध्याहारेण
प्रवृत्तिरिति 'सर्विका' कारिका' इत्यादिसिद्धेरिति प्रदनाशयः । न चात्र 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति
परिभाषया परस्यैवाध्याहारो न पूर्वस्येति 'सर्विका' इत्यादिसिध्यर्थं सूत्रे पूर्वस्य ग्रहणमावश्यक-
मिति वाच्यम्, 'सूतकापुत्रिकावन्दारकाणा वेति वक्तव्यम्' इत्यत्र पुत्रिकाशब्दे पूर्वकारस्या-
कारविधानार्थम् 'अ' इति ऋद्धेऽस्यैव सति वैयर्थ्येन तस्मात्पूर्व्यात् 'प्रत्ययस्यात्' इति सूत्रे
'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया अप्रवृत्तिबोधनात् । उत्तराशयस्तु—अस्तु सवर्णदीर्घवाधा-
भावानुरोधेन 'सर्विका' इत्यादिलक्ष्यसत्कारायोपप्लुतवाक्ये पूर्वस्य इत्यध्याहारः परन्तु यत्र
लक्ष्ये पूर्वोऽकारो नास्त्येव तत्राभ्यात्या सवर्णदीर्घवाधमङ्गीकृत्य परस्येत्येवाध्याहृत्य मुञ्च प्रव-
र्तनीयमिति 'कडुका' इत्यत्र ककारोत्तराकारस्येत्वे यन्प्रवृत्त्या 'कडुक्या' इत्यापत्तिरिति । कृते तु
पूर्वग्रहे 'कडुका' इत्यत्र पूर्वस्याभारस्याभावान्नेत्वप्रवृत्तिरिति । ६८—वक्ष्यमाणेत्यत्र टि-
त्वादुगित्त्वाच्च ङीष्प्राप्तो यासुरो क्तिवेन लाघयमनुबन्धकार्यं नावेदानामिति ज्ञाप-

नान्न भवति । शनः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनखिषधाविति निषेधज्ञाप-
नाद्वा । अयमर्थः—ब्रूधातोर्वच्धातोर्वा कर्मणि लटि ऋकारटकारयोरित्संज्ञाया लोपे च लकार-
स्य स्थाने शानचि स्यप्रत्यये ब्रू धातुपक्षे वचादेशे च मुमागमे 'चोः कुः' इति कुत्वे पत्वे
कपयोः क्षे णत्वे वक्ष्यमाण इति जाते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्त्रीत्वविधायाम् 'अजा-
घतष्टाप' इत्यनेन टाप्यत्यये सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये हल्ङ्थादिलोपे 'वक्ष्यमाणा' इति सिध्यति ।
अत्र शङ्कते—'स्थानिवदादेशोऽनखिषधौ' इत्यनेन शानजादेशे स्थानिवद्भावेन लट्बृत्ति-
टित्त्वमुगित्वं वाऽतिदिश्य टिदन्तत्वात् 'टिह्ढाणञ्' इति सूत्रेण उगिदन्तत्वात् 'उगितश्च' इति
सूत्रेण वा ङीप् प्राप्नोति । न च 'अनखिषधौ' इति निषेधः, 'न ल्यपि' इत्यनेन अनुबन्ध-
कार्येऽनखिषधाविति निषेधस्याप्रवृत्तिज्ञापनात् । अन्यथा 'प्रदाय' 'प्रस्थाव' इत्यादौ क्त्वावृत्ति-
क्त्वस्य 'अनखिषधौ' इति निषेधेन स्थानिवत्त्वात्प्रवृत्त्याऽतिदेशाभावेनैव 'धुमास्था' इत्यस्य
प्रवृत्त्यभावसिद्ध्या 'न ल्यपि' इतीत्वनिषेधो व्यर्थः स्यादिति । तत्रोत्तरम्—'यासुट् परस्मै-
पदेषूदात्तो ङिच्च' इति सूत्रे ङिद्वग्रहणेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इत्यस्य लकार-
वृत्ति अनुबन्धघटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्येऽनखिषधाविति निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थकस्य
ज्ञापनादत्र लट्बृत्तिटित्त्वस्य उगित्स्य वाऽतिदेशार्थं स्थानिवद्भावस्य अनखिषधाविति निषेधेन
ङीपोऽप्राप्तिरिति । तत्र सूत्रे हि ल्यपीतिज्ञापितयाऽनखिषधावितिनिषेधोऽनुबन्धकार्यं न प्रवर्तते
इति परिभाषया निषेधाप्रवृत्तौ लिङ्बृत्तिङित्त्वस्य स्थानिवद्भावेन तिप्यतिदेशे यदागमपरिभा-
षया यासुटि ङित्त्वलाभेन यासुटो ङित्त्वार्थं सूत्रे क्रियमाणं ङिद्वग्रहणं व्यर्थं सदुक्तं ज्ञापयतीति ।
यदि तु 'सार्वधातुकमपित्' इति सूत्रे 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन' इति माष्योक्त्या तिपः पित्वेन तत्र
स्थानिवत्त्वेन ङित्वालाभात् तदागमस्य यासुटो ङित्त्वार्थं सूत्रे ङिद्वग्रहणमावश्यकम् । तेन
'यूयात्' इत्यत्र वृद्धिर्न, 'ब्रूयात्' इत्यत्र च गुणो नेति न तेन ङिद्वग्रहणेनोक्तज्ञापनसम्भव इति
पुनरपि 'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र 'ङीवापत्तिस्तदवस्थैवेत्युच्यते, तर्हि 'हलः शनः शानञ्ज्ञौ' इत्यत्र
इनावृत्तिशित्वस्योक्तरीत्या शानचिलाभसिद्धेः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनखि-
धाविति निषेधप्रवृत्तिरित्यस्य ज्ञापनेन टित्वप्रयुक्ते उगित्वप्रयुक्ते वा ङीपि कार्ये तस्य निषे-
धस्य प्रवृत्त्या वक्ष्यमाणा इत्यत्र शानजादेशे स्थानिवद्भावस्य निषेधेन टित्वस्योगित्वस्य वाऽल-
भात्तः ङीपोऽपवृत्तिरिति दिक् । ६९—मातरि पित्वेति पित्वादेव सिद्धे गौरादिषु माता-
महेशब्दपाठादित्यर्थः पित्तां ङीप् । दंष्ट्रा । अयमर्थः—'दंष्ट्रा' इति प्रातिपदिकस्य पकारेत्-
संज्ञकद्रुप्रत्ययान्ततया 'पिद्गौरादिभ्यश्च' इति सूत्रेण प्राप्तोऽपि ङीप् न प्रवर्तते, 'मातरि पित्त्वं'
इत्यनेन मातामहशब्दे तद्धितप्रत्ययस्य पित्त्वोक्तेः पित्वेनैव तत्र ङीप्रवृत्तेः सिद्धौ गौरादिगणे
मातामहशब्दपाठेन पित्वप्रयुक्तङीपोऽनित्यत्वज्ञापनात् । ज्ञापिते त्वऽनित्यत्वेऽनियतत्वात् माता-
महशब्दे पित्वप्रयुक्तो ङीप् कदाचित् न स्यादिति गौरादिगणे मातामहशब्दपाठस्य नित्यं
ङीप्प्रवृत्त्यर्थं स्वांशे चारितार्थ्यम् । फलं तु 'दंष्ट्रा' इति लक्ष्ये ङीप्प्रवृत्त्यभाव इति । ७०—
आद्ययोर्वह्वज्जलघ्नो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु

असयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्तं वचनं मध्येऽपवादव्यायात्, सहनल्लक्षणस्तु प्रति-
 पेक्ष. परश्वदाइस्य बाधकः । अयमर्थः—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति
 न्यायेन अपवादशास्त्रस्य स्वविषयसकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रबाधकत्वं न तु क्वचित्प्राप्तिविषय-
 शास्त्रबाधकत्वमिति बोध्यते । यत्र निरवकाशशास्त्रं पूर्वं तत्र सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं तत्र
 क्वचित्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं, तत्र पुरस्तादपवादव्यायेन व्यवस्था. यत्र च निरवकाशशास्त्रं मध्ये
 सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं पूर्वं क्वचित्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं चोत्तरत्र तत्र मध्येऽपवादव्या-
 येन व्यवस्थेति प्रकृते नासिकावदरशब्दान्तबहुव्रीहिभ्यां तुङ्गनासिक कृशोदर इत्याभ्यां सहना-
 मिक सहोदर इत्याभ्यां वा 'नासिकोदर' सूत्रेण पूर्वपठितेन ङोप् 'न क्रोढादिवहच.' इति
 सूत्रेण तदुत्तरपठितेन निषेधश्च प्राप्नोति 'सहनञ्च विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधस्तु ततोऽप्युत्तर-
 पठितं केवलमुत्तरलक्ष्ययोरेव प्राप्नोति न पूर्वत्रेति पुरस्तादपवादव्यायेन सकललक्ष्यप्राप्तिः
 विषय 'न क्रोढादिवहच' इति निषेधस्यैवापवादत्वात् नासिकोदरसूत्रेण बाधो न तु क्वचिच्छ-
 ल्यप्राप्तिविषय 'सहनञ्च विद्यमानपूर्वाच्च' इत्यस्येति 'तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका' 'कृशोदरी,
 कृशोदरा' इत्यत्र वा ङीष्प्रवृत्तिः । 'सहनासिका' 'सहोदरा' इत्यत्र तु 'नासिकोदरो' इति ङोप्-
 विकल्प परत्वात्प्रबाध्य 'सहनञ्' इत्यनेन निषेध एव । एवम् भोष्ठजिह्वादान्नकर्णयुङ्गशब्दान्त-
 बहुव्रीहिषु 'स्वाङ्गाचोपसर्जनादस्योगोपधात्' इति सूत्रस्यासयोगोपधादिति पर्युदासः सर्वत्र
 प्राप्त सहनञ्चिद्यमानपूर्वकीञ्चाद्यन्तबहुव्रीहिषु 'सहनञ्' इति निषेधः प्राप्त 'नासिकोदर'
 इति च ङोपविकल्पः प्राप्तस्तत्र 'नासिकोदर' इत्यस्य निरवकाशस्य मध्यपठितत्वेन सकल-
 लक्ष्यप्राप्तिविषयासयोगोपधादिति पर्युदासस्य पूर्वपठितत्वेन क्वचित्लक्ष्यप्राप्तिविषय 'सहनञ्'
 इति निषेधस्य चोत्तरपठितत्वेन मध्येऽपवादव्यायेन पर्युदासस्यैव ङोपविकल्पो बाधको न तु सह-
 नञिति निषेधस्येति । सहादिपूर्वकीञ्चाद्यन्तबहुव्रीहिषु परत्वान्ङोपविकल्पबाधेन निषेधस्यैव प्रथ-
 चिरिति । मध्येऽपवादव्यायस्य च 'मध्ये पठित्वा अपवादा. पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नांतरान्'
 इति स्वरूपम् । ७१—परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपयत्परिमाणं तत्परिच्छिद्यो
 व्रीहिरित्यर्थः । प्रथयार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रथयार्थस्तु
 परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीही विशेषणमिति विवेकः । अयमर्थः—परिमाणमात्रे प्रथमा
 इत्यस्योदाहरणं द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोण इति । तत्र द्रोणपदात् द्रोणत्वद्रोणपुंस्त्वार्थानां नियमे-
 नोपस्थित्या प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन परिमाणव्य नियमेनानुपस्थितिः प्रातिपदिकार्थ-
 स्वामावेन परिमाणरूपेऽर्थे परिमाणग्रहणेन प्रथमा । तथा च द्रोणपदेन द्रोणत्वावच्छिन्नद्रोण-
 स्योपस्थित्या तस्य सुप्रत्ययोपरिष्यतपरिमाणार्थेन 'सामान्यविशेषयोरभेदेनान्वयः' इति व्युत्पत्त्या-
 ऽभेदान्वये सुप्रत्ययार्थपरिमाणस्य व्रीहपदेनोपरिष्यतव्रीह्यर्थे 'राष्ट्र. पुरुष' इत्यादाविकाकाङ्क्षा-
 नास्यपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसन्त्येनान्वय इति द्रोणरूपयत्परिमाणं तत्परिच्छिद्यो व्रीहिरित्यर्थं
 सिद्धयति । द्रोणपदात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रवृत्तौ तु 'नामार्थयोरभेदेनान्वयः' इति व्युत्प-
 त्त्वाद्व्रीहपदायंयोरभेदेनान्वय स्यादिति द्रोणमित्रो व्रीहिरित्यनिष्टार्थोपचिरिति । व्रीही

द्रोणपरिमाणभेदस्यानुपपत्त्या द्रोणशब्दस्य द्रोणपरिमिते लक्षणापत्तिश्चेति । ७२—सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गात्वाच्च पः । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्प्रध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते 'सर्पिषो विन्दुनायागो न त्वपिना' इत्युक्तत्वात् । घृतस्य विन्दुः स्यादित्यर्थः । अप्रयुज्यमानविन्दुपदवाच्यार्थद्योतकत्वेन अपिशब्दस्य 'अपिः पदार्थसम्भावना' इत्यादिसूत्रेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ततः परस्य स्यादिति सकारस्य 'उपसर्गप्रादुर्भ्यान्' इति पत्वं न कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गं संज्ञावाधेनोपसर्गात्परत्वाभावेन तदप्राप्तेः । स्यादिति सम्भावनायां लिङ् तथा सम्भावनाया अपिशब्दद्योतितस्य अस्पातु-कर्तृविन्दोर्दौर्लभ्यं गम्यते, विन्दुदौर्लभ्ये च तदवयविनः सर्पिषोऽपि दौर्लभ्यं ज्ञायते । अपिशब्दद्योतितविन्दोर् सर्पिषोऽवयोऽस्तत्तत्रावयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । अपिशब्देनान्वयाभावाच्च न तद्योगे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयेति भावः । ७३—तमग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः । अयं भावः—क्रियतेऽनेनेति करणमिति महासंज्ञयैव क्रियासाधकरूपार्थलभसम्बन्धे सूत्रे पुनः क्रियमाणं साधकग्रहणं साधकतमार्थं भविष्यति । एवं च सूत्रे तमग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्त्वेवम्—तमग्रहणं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति 'कारकप्रकरणेऽन्वर्थसंज्ञावल्लब्धोऽर्थो नाश्रीयते' इति । तेनास्मिन् सूत्रे करणमिति महासंज्ञावल्लभ्यार्थस्यानाश्रयणेन साधकपदं केवलसाधकस्यैव ग्राहकं न तु प्रकृष्टसाधकरूपार्थस्येति तदर्थलभाय सूत्रे तमग्रहणमावश्यकमिति त्वांशे चरितार्थम् । अन्यत्र फलं गङ्गायां घोष इति । 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र अधिक्रियतेऽस्मिस्तदधिकरणमिति महासंज्ञयाऽधिकरणरूपार्थलभे सूत्रे पुनः क्रियमाणमाधारग्रहणं सर्वावयवव्याप्त्याऽऽधारस्यैव ग्रहणार्थं स्यादिति । 'तिलेषु तैलम्' इत्यत्रेवाधिकरणसंज्ञा स्यात्तु एकदेशावच्छेदेन घोषाधारगङ्गाया इति गङ्गायां घोष इत्यत्र सप्तमी न स्यात् । ज्ञापिते तूक्तेऽर्थे अन्वर्थसंज्ञावल्लब्धार्थानाश्रयणेन सर्वविधधारस्य तेनाधिकरणसंज्ञाविधानेन गङ्गाया अप्यधिकरणसंज्ञायां 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी सिद्धयतीति । ७४—कृति किं ? तद्धिते मा भूत्, कृतपूर्वी कटम् । अयन्भावः—'कर्तृकर्मणोः' इत्येव सूत्रमस्तु, कर्तुः कर्मणश्च क्रियायोगे एव कारकत्वात्सम्भवः, क्रिया च धात्वर्थ एव, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः—तिडः कृतश्च । तत्र तिङां लदेशतया 'न लोकाव्यय' इति निषेधेन कृत एवावशिष्यन्ते । ततश्च कृदन्तधातुर्यागे एव कर्तुः कर्मणश्च षष्ठीसिद्धौ सूत्रे कृतिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । कृतिग्रहणं व्यर्थं तत्सामर्थ्यात् मुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनककृतप्रत्ययान्तपरम् । तेन तादृशकृदन्तयोगे एवानेन षष्ठी न तु तद्धितार्थविशेषणतयोपस्थितिजनककृदन्तयोगे इत्यर्थः फलति । तथा च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्र कृधातोः कर्मणः पूर्वमविवक्षया भावे क्तप्रत्यये ततः पूर्वशब्देन समासे 'पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्च' इत्यनेन कर्तारि इनि प्रत्यये तद्धितान्तस्वारप्रातिपदिकत्वेन स्वाघृत्पत्तौ 'कृतपूर्वी' इति तत्र

पश्चात् कर्मणोऽन्वयविवक्षायां कटशब्दस्य योगे तस्य 'कुंतुरीप्सितवर्म कर्म' इत्यनेन कर्म-
संचायां तस्य 'कृत' इति कृदन्तयोगेऽपि नानेवषष्टौ, तस्य तद्विधेनिप्रत्ययार्थविशेषणतयैव
स्वार्थोपस्थापकतया मुख्यविशेष्यताकोपस्थितिबनकत्वाभावात् । ईदृशरोरुषा कर्माविवक्षया
भावे कृप्रत्ययस्य तद्वितशृचावेव साधुत्वस्य भाष्यकृदग्युपेतत्वात् ।

यद्यप्यस्मिन् कारकप्रकरणे अनेकाः पङ्क्तयो लेखनार्हा वर्तन्ते - परन्तुत्र चतसृगामैव
दिग्दर्शनार्थमुल्लेखो मया कृतः । एतल्लेखप्रकारदर्शनेन जिज्ञासवः सर्वेऽप्येतदधिगमिष्यन्ति
यदस्मदीयसिद्धान्तकौमुदीकारकप्रकरणसरलाव्याख्याने प्रायः सर्वा अपि पङ्क्तयोऽन्यैव
दिक्षा व्याख्याता यत्त्रिचतुःपदपरिवर्तनमात्रेणैव परीक्षायामपि सर्वा अपि पङ्क्तयो लेखनार्हा
भवन्तीति । अलक्ष्यत्रैविद्विष्य तत एव कारकप्रकरणीयपङ्क्तिलेखनप्रकारः साकल्येनाव-
गन्तव्य इति ।

इति नेने-गोपालशास्त्रिकृतरूपलेखन-पङ्क्तिलेखन-
प्रकाराख्यपरिशिष्टः समाप्तः ।

